

Первый Молдо-Венгерский
археологический круглый стол,
посвященный вопросам
раннего средневековья
Восточной Европы

Кишинёв, 10–11 июня 2015.

I. Moldáv–Magyar régészeti
kerekasztal-konferencia
Kelet-Európa
kora középkoráról

Kisinyov, 2015. június 10–11.

MARTIN OPITZ KIADÓ

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 18

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 1

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
nemzetközi szerkesztőbizottság /
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
International Editorial Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities (Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
Istanbul Medeniyet University (Istanbul)

Balázs Sudár
RCH Institute of History (Budapest)

Attila Türk
Prehistory of the Hungarian People Research
Group of RCH (Budapest)

ПЕРВЫЙ МОЛДО-ВЕНГЕРСКИЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КРУГЛЫЙ СТОЛ,
ПОСВЯЩЕННЫЙ ВОПРОСАМ РАННЕГО
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Кишинёв, 10–11 июня 2015 г.

I. MOLDÁV–MAGYAR RÉGÉSZETI
KEREKASZTAL KONFERENCIA
KELET-EURÓPA KORA KÖZÉPKORÁRÓL

Chişinău, 2015. június 10–11.

Редакторы / Szerkesztők

TÜRK ATTILA – BUDAI D. ADORJÁN O.PRAEM. – ЛИЛИЯ В. ДЕРГАЧЁВА
– ВИТАЛИЙ С. СИНИКА – РОМАН А. РАБИНОВИЧ

BUDAPEST 2020

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

A kötet a

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

támogatásával valósult meg

Книга издана при поддержке

Венгерского национального культурного фонда в рамках проекта Árpád-ház Program IV.2.

(Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszerére)

A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

Исследование было реализовано в рамках проекта «Археологическое исследование контактов между Венгрией и Востоком» («Наше восточное наследие», Междисциплинарная исследовательская группа по истории и археологии Католического университета им. Петра Пазмания; TKP2020-NKA-11) при поддержке программы Thematic Excellence Министерства национальных исследований, развития и инноваций.

Исследование подготовлено при поддержке программы TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001

„National Excellence Program”, OTKA/NKFIH 106369

Перевод и редакция книги при поддержке Гранта ВАН им. Яноша Бойяи.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, OTKA/NKFIH 106369. és a KAP19-14016-1.2.-BTK és KAP18-51021-1.8-BTK program keretében valósult meg.

A kötet fordítása és szerkesztése az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Передняя и задняя обложки / Első és hátsó borítókép

Szabladisz / украшение сабли (Echimăuți / Екимаяуцы)

Szlobodzeja 18. sír / Слободзея п. 18; fülbevaló, Szlobodzeja 29. sír / серьга, Слободзея п. 29;

csat, Szlobodzeja 18. sír / пряжка, Слободзея п. 18

Перевод / Fordítás: Türk Attila – Budai D. Adorján O.Praem. – Jancsik Balázs – Pető Imre – Szilágyi Katalin – Лиля В. Дергачёва – Виталий С. Синика – Gáll Erwin – E. Ferencz Judit – Sahverdova Nava-Vanda – Paul Pupeză

Корректор венгерского текста / Magyar nyelvi lektorálás: Bertók Krisztina

Дизайн обложки и графика / Borítóterv: auri grafika

© авторы / szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-963-9987-74-6

HU-ISSN 2064-8162

HU-ISSN 2786-1538

Все права защищены, включая воспроизведение, публичную демонстрацию, использование в радио- и телепередачах всей книги или её отдельных частей.

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Издатели / Kiadja:

BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó – PPKE BTK Régészettudományi Intézet

Типография / Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

СОДЕРЖАНИЕ – TARTALOM

SZABÓ Sándor / Sándor SZABÓ / Шандор САБО Üdvözllet az Olvasónak! Stimate Cititor! Уважаемый Читатель!.....	7
Николай П. Тельнов / Nyikolaj P. TУELNOV Памяти Светланы Станиславовны Рябцевой Szvetlana Sztanyiszlavovna Rjabceva emlékének.....	9
M. LEZSÁK Gabriella / Габриэлла М. ЛЕЖАК A 6–11. századi Kárpát-medencei temetkezések szándékosan rongált fjairól О намеренно поврежденных луках из погребений Карпатского бассейна VI–XI вв.	15
KÖLTŐ László – SZENTPÉTERI József / Ласло КЕЛЬТЁ – Йжеф СЕНТПЕТЕРИ A Kárpát-medence az avar kor végén és a magyar honfoglalást (895) követően Карпатский бассейн в конце аварского времени и после обретения венграми родины (895 г.)....	29
TÜRК Attila / Атила ТЮРК A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai Современные результаты археологических исследований ранневенгерских памятников и некоторые лингвистические аспекты.....	55
Роман А. Рабинович / Roman A. RABINOVICS K вопросу о возможности пребывания венгров в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. на основании анализа письменных источников A magyarok 9–10. századi Kárpát–Dnyeszter régióbeli jelenlétéről az írott források elemzése alapján	109
Алексей В. Комар / Olekszij V. KOMAR Чаша из Коробчино A korobcsinói csésze.....	135
Семён В. Чера / Szemjon V. CSERA K вопросу о выделении финно-угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екиматуцы Az alcedari és echimăuți erődített településen feltárt nyílhegyek között megfigyelhető finnugor komponens elkülönítésének kérdéséhez.....	157
Светлана С. Рябцева / Szvetlana Sz. RЈABCEVA (†) О находках деталей ремennых и сумочных гарнитур с территории Карпато-Днестровского региона A Kárpát–Dnyeszter régióból származó öv- és tarsolygarnitúrák díszítményeiről	169
Николай П. Тельнов / Nyikolaj P. TУELNOV Средневековые погребения Слободзейского кургана A szlobodzejai kurgán középkori temetkezései	185

Максим В. КВИТНИЦКИЙ – Николай П. Тельнов – Виталий С. Синика – Аттила Тюрк / Makszim V. Kvitnyickij – Nyikolaj P. Tyelnov – Vitalij Sz. Szinyika – Türk Attila Древневенгерское воинское погребение на левобережье Нижнего Днестра Korai magyar harcossír a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékéről.....	205
Максим В. КВИТНИЦКИЙ – Николай П. Тельнов – Виталий С. Синика – Аттила Тюрк / Makszim V. Kvitnyickij – Nyikolaj P. Tyelnov – Vitalij Sz. Szinyika – Türk Attila Кочевническое погребение на левобережье Нижнего Дуная в контексте изучения культуры древних венгров Egy nomád temetkezés az Al-Duna bal partvidékéről a korai magyarság kutatásának tükrében.....	233
GÁLL Erwin / Erwin GÁLL A 9/10–11. század régészeti kutatásának helyzete a romániai Moldvában. Néhány gondolat a temetkezésekről és a szórványleletekről a balták kapcsán The state of the archaeological research of the 9 th /10 th –11 th centuries in Moldavia (Romania). Some remarks on funerary places and stray finds in connection with axes.....	253
Тарас ВЕРБА – Игорь ПРОХНЕНКО – Аттила ТЮРК – Берталан ЗАГОРХИДИ ЦИГАНЬ – Сулейман АЛЬ ХАЛАБИ – Олег В. ФЁДОРОВ / Tarasz VERBA – Igor PROHNENKO – Türk Attila – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Bertalan – Szulejman AL HALABI – Oleg V. FJODOROV Погребение второй половины X в. с инвентарём «венгерского облика» у с. Рованцы из Украины Magyar jellegű sír a 10. század második feléből az ukrainai Rovanci település határából.....	279
SUDÁR Balázs / Балаж ШУДАР A Kárpátok keleti hágoi – Gondolatok a honfoglalás útirányairól Восточные перевалы Карпат – Размышления о маршрутах венгров-завоевателей при обретении родины.....	317
GÁLL Erwin – Türk Attila – NAGY Szabolcs – Sarah PETER – WANEK Ferenc – HARAMZA Márk / Erwin GÁLL – Attila TÜRK – Szabolcs NAGY – Sarah PETER – Ferenc WANEK – Márk HARAMZA Újabb adatok a Kolozsvár-Zápolya utcai 10. századi temető régészeti és embertani hagyatékából a radiokarbon vizsgálatok tükrében. Észrevételek az Erdélyi-medence 10. századi településtörténetéhez Noi date arheologice și antropologice privind spațiul funerar din Cluj-Napoca - strada Zápolya. Observații pe marginea analizelor de radiocarbon și habitatul Bazinului Transilvaniei în secolul al X-lea	347
LANGÓ Péter / Петер ЛАНГО Megjegyzések az úgynevezett gerezdelt mintájú övdíszek elterjedéséhez Заметки о распространении поясных деталей с «рифленным узором».....	459
Виталий А. ЖЕЛЕЗНЫЙ / Vitalij A. ZSELEZNIJ К вопросу о выделении печенежских и торческих погребений с конем в Пруто-Днестровском регионе A Prut–Dnyeszter régióból ismert besenyő és oguz lovastemetkezések elkülönítésének kérdéséhez.....	479
Тудор СТАВИЛЭ / Tudor STAVILĂ Античные статуэтки и произведения бессарабского скульптора Моисея Когана Moissey Kogan besszarábiai szobrász antik stílusú kispasztikái és egyéb alkotásai	523
ФОТОГРАФИИ С КОНФЕРЕНЦИИ / A KONFERENCIA KÉPEI.....	533

ÜDVÖZLET
AZ OLVASÓNAK!

Eredetünk és vándorlásunk kérdései emberemlékezet óta foglalkoztatják a magyar nemzetté vált egykori népek utódait. Mi, magyar diplomaták itt Kishinyovban – a régészeti források által is egyre inkább igazolt egykori Etelköz nyugati szegletében – ennek az ősi és természetes érdeklődésnek, mélyebb értelemben nemzeti identitásunk lényegi alkotóelemének áldozva figyelünk a tudományos munkára.

Nagy fordulat történt ebben a többszáz éves múltra visszatekintő kutatásban 2008-ban, amikor egy magyar jellegű leletekben kiemelkedően gazdag 9. századi temetőt publikáltak moldáv régészek. A híres szlobodzejai lelőhely megismerése óta pedig felgyorsultak a kutatások, melyek 2015-ben egy közös, kishinyovi konferencián teljesedtek ki. Eredményeik jelentőségét mutatja, hogy időközben romániai és ukrainai szakemberek is bekapcsolódtak a munkába. Mindezek összegzését és kibővített tanulmánykötetét tartja most a kezében a Kedves Olvasó.

A moldáv és a magyar régészek összefogásának köszönhetően születtek meg azok az új tudományos eredmények, amelyek a távolságot és az idő korlátait leküzdve segítettek bennünket abban, hogy megértsük az egykori valóságot a ránk maradt, porladó csontok és tárgyak által. Ez a régió mindig is a nagy birodalmak

STIMATE
CITITOR!

Din timpuri imemoriale, descendenții popoarelor care au format națiunea maghiară au fost interesați de subiectele ce țin de originea noastră și migrație. Noi, diplomații maghiari aici, la Chișinău - în colțul de vest al fostului Etelköz, fapt confirmat din ce în ce mai mult de sursele arheologice – abordăm acest interes natural străvechi, într-un sens mai profund o componentă esențială a identității noastre naționale, într-o lucrare științifică, rezumatul careia este acum în mâinile Dumneavoastră.

Un moment decisiv și important pentru această cercetare, care datează de sute de ani, este anul 2008, atunci când arheologii moldoveni au publicat un material despre cimitirul din secolul al IX-lea, bogat în descoperiri maghiare. De la descoperirea celebrului sit Slobozia, cercetările s-au accelerat și au fost finalizate în 2015 în cadrul unei conferințe comune la Chișinău. Importanța rezultatelor este demonstrată de faptul că, între timp, profesioniști din România și Ucraina s-au alăturat cercetării. Un rezumat al tuturor acestor lucruri și un volum extins de studiu este acum în mâinile Dragului Cititor.

Datorită colaborării arheologilor moldoveni și maghiari, au fost obținute noi rezultate științifice, care, depășind limitele distanței și timpului, ne-au ajutat să înțelegem realitatea de odinioară prin prisma prafului oaselor și obiectelor rămase, depășind limitele de distanță și timp. Ei construiesc

УВАЖАЕМЫЙ
ЧИТАТЕЛЬ!

С незапамятных времен потомки народов, которые сформировали венгерскую нацию, интересовались темами, связанными с нашим происхождением и миграцией. Мы, венгерские дипломаты здесь, в Кишиневе, в западной части бывшего Этелькеза, факт, который всё чаще подтверждается археологическими источниками, обращаемся к этому древнему природному интересу – в более глубоком смысле важному компоненту нашей национальной идентичности, в научной работе, резюме которой теперь в Ваших руках.

Важным поворотным моментом в этом исследовании, которое насчитывает сотни лет, стал 2008 год, когда молдавские археологи опубликовали материал о кладбище IX века, богатое венгерскими находками. С момента открытия знаменитых археологических раскопок в Слободзее исследования ускорились, и были завершены в 2015 году на совместной конференции в Кишиневе. О значимости их результатов свидетельствует тот факт, что к работе присоединились специалисты из Румынии и Украины. Краткое резюме и расширенный сборник исследований теперь в руках Уважаемого Читателя.

Благодаря сотрудничеству молдавских и венгерских археологов были достигнуты новые научные результаты, которые помогли нам понять реаль-

határán egyfajta gyepűként várta ki azt, amit rámért a fátum, a történelmi sors.

Nagy örömmre szolgál konstatálni, hogy napjaink magyar őstörténet kutatásában ez a régió vezető szerepet játszik. Az egykori magyar törzsszövetség megtalált leleteinek száma, noha csak pár évtizedet töltött a régióban, az utóbbi években sokszorosára nőtt. 2019-től egy 3 éves közös kutatási program keretében dolgoznak tovább a moldáv és a magyar szakemberek a terepen és a múzeumok mélyén egyaránt. Nagykövetségünk továbbra is támogatni fogja a magyar múlt feltárásának ügyét.

A szerzőknek további sikereket kívánok e rendkívül értékes munkához, mely révén a humusztakaró alól kiemelik a magyarság eredetének és múltjának megannyi rejtjelezett igazságát!

Kisinyov, 2020 december

Szabó Sándor
kisinyovi magyar nagykövet

relații constructive cu specialiștii din zonă de mulți ani. Această regiune aflată întotdeauna la granița marilor imperii este un fel de spațiu pentru măsurarea destinului istoric măreț.

Îmi face deosebită plăcere să afirm că această regiune are un rol principal în cercetarea preistoriei maghiare moderne. Numărul descoperirilor ce țin de triburile maghiare care deși au petrecut doar câteva decenii în regiune, s-a înmulțit în ultimii ani. Din 2019, experții moldoveni și maghiari au continuat să lucreze în cadrul unui program comun de cercetare pe parcursul a 3 ani, atât pe teren, cât și în adâncurile muzeelor.

Ambasada va continua să sprijine studierea problemei explorării trecutului maghiar. Le urez autorilor succes în această lucrare extrem de valoroasă, subliniind multe dintre adevărurile criptate sub acoperirea humusului ale originilor și trecuturilor noastre.

Chișinău, decembrie 2020

Sándor Szabó
Ambasadorul Ungariei
la Chișinău

ность прошлого посредством пыли от оставшихся костей и предметов, превышающей пределы расстояния и времени. На протяжении многих лет эти учёные строят конструктивные отношения со специалистами в регионе. Этот регион, всегда находящийся на границе великих империй, является своеобразным пространством измерения великой исторической судьбы.

С удовольствием констатирую, что этот регион играет ведущую роль в исследовании современной венгерской предьстории. Число обнаруженных находок, касающихся венгерских племён, хотя они провели в этом регионе всего несколько десятилетий, в последние годы увеличилось. С 2019 года молдавские и венгерские эксперты продолжили работу в рамках трехлетней совместной исследовательской программы как на раскопках, так и в недрах музеев.

Посольство продолжит поддерживать исследования по изучению венгерского прошлого. Я желаю авторам успехов в этой чрезвычайно ценной работе, отметив многие из зашифрованных истин под гумусовой оболочкой нашего происхождения и прошлого.

Кишинев, декабрь 2020 г.

Шандор Сабо
Посол Венгрии в Кишиневе

Светлой памяти Светланы Рябцевой посвящается

Szvetlana Rjabceva örök emlékének

ПАМЯТИ СВЕТЛАНЫ
СТАНИСЛАВОВНЫ РЯБЦЕВОЙ

21 июня 2019 г. после тяжелой и продолжительной болезни, в расцвете творческих сил, в Кишиневе скончалась Светлана Станиславовна Рябцева, видный исследователь истории ювелирного и прикладного искусства Восточной и Юго-Восточной Европы.

Светлана Станиславовна родилась 7 декабря 1966 г. в городе Ленинграде, в семье преподавателей высшей школы. Параллельно с учебой в средней школе, она окончила художественное училище. Любовь к рисованию у нее сохранялась на протяжении всей жизни. Это ей очень пригодилось и при занятии наукой. В школьные годы она стала активно посещать археологический кружок в Государственном Эрмитаже, которым руководила Т. В. Чукова. Там же читали лекции Д. А. Мачинский, Б. Б. Пиотровский, М. Б. Щукин и другие известные исследователи. Это в дальнейшем предопределило выбор профессии. В 1985 г. Светлана поступила на исторический факультет Ленинградского университета и специализировалась по кафедре археологии под руководством В. А. Булкина. Под его же влиянием она начала разрабатывать тему по украшениям. После окончания университета в 1990 г. на протяжении ряда лет работала в составе постоянно действующей Архитектурно-археологической экспедиции Государственного Эрмитажа. С 1993 по 2000 г. работала научным сотрудником Отдела истории русской культуры Государственного Эрмитажа, где являлась ответственным за хранение археологических материалов из раскопок древнерусских городов. В это же время у нее окончательно формируется сфера научных интересов – история ювелирного и прикладного искусства Восточной и Юго-Восточной Европы. С 1996 г. обучалась в аспирантуре Государственного Эрмитажа. Кандидатскую диссертацию по теме «*Древнерусский женский ювелирный убор IX–XIII вв. в контексте евразийских культурных связей (Основные тенденции формирования)*», выполненную под руководством Р. С. Минасяна, защитила в ИИМК РАН 30 мая 2001 г.

SZVETLANA SZTANYISZLAVOVNA
RJABCEVA EMLÉKÉNEK

2019. június 21-én hosszantartó, súlyos betegség után Chişinăuban, alkotóereje teljében elhunyt Sztetlana Sztanyiszlavovna Rjabceva, a kelet- és délkelet-európai ötvös- és iparművészet történetének kiváló kutatója.

Sztetlana Sztanyiszlavovna 1966. december 7-én született Leningrádban, felsőoktatásban tanító szülők gyermekeként. Középiszkolai tanulmányaival párhuzamosan a művészeti szakiskolát is elvégezte. A rajzolás iránti szeretete egész életét végigkísérte. Ez a későbbiekben tudományos pályája során rendkívül hasznosnak bizonyult számára. Iskolás éveiben a T. V. Csukova vezetésével az Ermitázsban megszervezett régészeti szakkör gyakori résztvevőjévé vált. Az előadók között ekkor olyan szakemberek voltak, mint D. A. Macsinszkij, B. B. Piotrovszkij, M. B. Sesukin és még több más neves kutató. Ez a későbbiekben Sztetlana pályaválasztását is meghatározta. 1985-ben felvételt nyert a Leningrádi Egyetem történelem szakára, ahol a régészeti tanszéken V. A. Bulkin mentoráltjaként régészetre szakosodott. Az ékszerekkel ugyancsak Bulkin hatására kezdett el foglalkozni. 1990-ben, az egyetem befejezését követően az Ermitázsban helyezkedett el: pár évig a folyamatosan aktív Épületrégészeti Expedíció kötelékében dolgozott, 1993-tól 2000-ig pedig az Orosz Kultúra Történetének Osztályán volt tudományos munkatárs. Itt a középkori rusz városok ásatásairól származó régészeti leletek gyűjteményét kezelte. Tudományos érdeklődése ekkoriban fordult véglegesen a kelet- és délkelet-európai ötvös- és iparművészet története felé. 1996-tól az Ermitázs aspirantúráján tanult. Kandidátusi disszertációját R. Sz. Minaszjan tudományos témavezetésével készítette el és az Orosz Tudományos Akadémia szentpétervári intézetében (Anyagi Kultúra Történetének Intézete) védte meg 2001. május 30-án. A dolgozat címe: *A fém díszítményekből álló 9–13. századi rusz női fejdísz az eurázsiai kulturális kapcsolatok kontextusában (A tárgy típus kialakulásának alapvető tendenciái)*.

1998 és 2000 között Chişinăuban, a Moldáv Tudományos Akadémia Régészeti és Néprajzi Intézetében volt gyakornok. 2000-ben családi okok miatt véglege-

C 1998 по 2000 г. Светлана Станиславовна проходила стажировку в Институте археологии и этнографии Академии наук Республики Молдова в г. Кишиневе. В 2000 г., в связи с семейными обстоятельствами, она переехала на постоянное место жительства в г. Кишинев и была принята на работу в Институт археологии и этнографии АН РМ, где, в отделе античной и средневековой археологии, прошла путь от научного сотрудника до ведущего научного сотрудника.

Светлана Станиславовна принимала участие в работе более двадцати историко-архитектурных и археологических экспедиций Государственного Эрмитажа и АН Республики Молдова. Они проходили в таких городах России как Псков, Новгород, Старая Русса, Ярославль, Ростов и др. и в Сибири, а также Молдавии и Болгарии. Она часто бывала в научных командировках, где знакомилась с коллекциями, в отдаленных российских городах на Урале, в Пермском крае, а также в Украине, Румынии, Болгарии, Венгрии, Чехии, Польше. С одной из выставок Государственного Эрмитажа ей довелось побывать и в Японии. Хронологический диапазон ее интересов был широк: она изучала ювелирные древности от ранней античности до позднего средневековья. Светлана Станиславовна хорошо знала русскую средневековую архитектуру, а после переезда в Кишинев, изучив румынский язык, освоила достаточно глубоко архитектуру средневековой Молдавии и Юго-Восточной Европы. Переехав в Молдавию, она не выключилась из активной научной жизни Петербурга, была постоянным участником ежегодных научных конференций по ювелирному делу, проводимых Государственным Эрмитажем и Русским этнографическим музеем.

Светлана Станиславовна при изучении ювелирных украшений сочетала разные направления, привлекая данные технологического, морфологического, стилистического и искусствоведческого характера. Она особенно продуктивно работала в последние годы. Приобретенный богатый научный опыт и знания литературы и источников позволяли ей при анализе материалов оперировать данными многих источников широкого хронологического и географического диапазона и более глубоко и аргументировано решать проблемы, вытекающие

sen Chişinăuba költözött, ahol a Moldáv Tudományos Akadémia Régészeti és Néprajzi Intézetében kapott tudományos munkatársi állást. Az Intézet Antik és Középkori Régészeti Osztályán dolgozva egészen a tudományos főmunkatársi pozícióig lépett előre.

Szvetlana Sztanyiszlavovna az Ermitázs és a Moldáv Tudományos Akadémia összesen több mint húsz építészettörténeti kutatásában és régészeti expedícióján vett részt. Ezek olyan oroszországi városokban zajlottak, mint Pskov, Novgorod, Sztaraja Russza, Jaroszlavl, Rosztov, stb., de szibériai, illetve moldovai és bulgáriai helyszíneken is dolgoztak. Gyakran vett részt tudományos kiküldetéseken is, hogy megismerje a távoli Urál-vidéki orosz városokban, a Permi körzetben, továbbá Ukrajnában, Romániában, Bulgáriában, Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban található régészeti gyűjteményeket. Az Ermitázs egyik kiállítása révén még Japánba is sikerült eljutnia. Tudományos érdeklődése egy igencsak széles kronológiai horizontot ölelt fel: a korai antikvitástól kezdve egészen a késő középkorig foglalkozott ötvöstárgyakkal. A középkori orosz építészetet is kiválóan ismerte, és miután Chişinăuba költözött és megtanult románul, a középkori moldovai és délkelet-európai építészeti területén is elmélyítette tudását. A szentpétervári aktív tudományos élettől még Moldovába költözése után sem szakadt el – az Ermitázsban és az Orosz Néprajzi Múzeumban évenként megrendezett ötvösművészeti témájú tudományos konferenciák állandó résztvevője volt.

Szvetlana Sztanyiszlavovna az ötvöstárgyak vizsgálatakor több szempontot is figyelembe vett, így a készítéstechnikai, morfológiai, stilisztikai és művészettörténeti adatokat egyaránt felhasználta munkája során. Utolsó éveiben különösen produktívan dolgozott. Gazdag tudományos tapasztalata, valamint a szakirodalom és a források ismerete lehetővé tette számára, hogy a leletanyagok elemzéséhez egy szélesebb kronológiai és földrajzi horizontból származó forrásanyagot vonjon be, és így még megalapozottabb válaszokat tudott adni azokra a kérdésekre, amelyek egy-egy leletanyag vizsgálata közben merültek fel. Számos tudományos konferencia aktív résztvevője és előadója volt, és sokat is publikált, összesen körülbelül 200 tudományos munkája jelent meg. Ezek közül két monográfiát fontos megemlíteni, amelyek kiemelt figyelmet

из рассматриваемого материала. Она активно участвовала в многочисленных научных конференциях, выступала с докладами и публиковала результаты исследований. Всего ею было опубликовано около двухсот разного плана научных работ. Среди этих работ следует выделить две монографии, которые заслуживают особого внимания. Одна монография «*Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования*», Санкт-Петербург 2005, 384 с., вышла на русском языке. Работа посвящена исследованию процесса формирования комплексов украшений, составляющих парадные женские головные уборы в Древней Руси. В ювелирных уборах ранних славян и соседних народов выделяются типы украшений, получившие развитие и в более позднее время. Формирование древнерусского ювелирного убора изучается на фоне широкого круга аналогий из других регионов, позволяющих выявить исторический контекст включения в него изначально народных украшений. В монографии рассматривается процесс смены парадных ювелирных уборов древнерусского времени как отражение этнических и культурных контактов Древней Руси, изменений ценностных приоритетов ее населения. Работа является важным фундаментальным исследованием, нужным и востребованным специалистами.

Другая монография «*Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV–XVII)*», Brăila 2014, 376 p. вышла на румынском языке в Румынии. Она посвящена истории возникновения комплекса ювелирных украшений, характерного для населения Молдовы и Цара Ромэняскэ. В этом исследовании украшения Карпато-Балканского региона рассматриваются в широком контексте находок, представленных на археологических памятниках Восточной и Юго-Восточной Европы. Изделия с территории современной Республики Молдова и Румынии изучаются в сравнении с находками с территории Болгарии, Венгрии, Сербии, Македонии, Хорватии, Украины и России. Работа получила позитивные отзывы специалистов и пользуется вниманием у исследователей.

Светлана Станиславовна обладала редкой интуицией и способностью определять значение

érdemelnek. Az egyik orosz nyelven jelent meg a következő címmel: A fém díszítményekből álló rusz fejdísz. A tárgy típus kialakulásának alapvető tendenciái (*Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования*, Санкт-Петербург 2005, 384 с.). Svetlana Sztanyiszlavovna ebben a munkájában azt vizsgálta, hogy hogyan alakultak ki a Kijevi Rusz területén azok a fém díszítményekből álló leletegyüttesek, amelyek a korszakra jellemző rendkívül díszes női fejdíszeket alkották. A korai szlávok és a velük szomszédos népek által használt, fém díszítményekből álló női fejdíszek között sikerült elkülönítenie olyan elemeket, amelyek a későbbi időszakokban továbbfejlődtek. A fém díszítményekből álló rusz női fejdíszek kialakulását a más régiókból ismert nagy számú párhuzam figyelembe vételével vizsgálta, ez pedig lehetővé tette annak meghatározását, hogy egyes, eredetileg etnikumspecifikus díszítőelemek milyen történeti kontextusban kerültek át a rusz női fejdíszekre. A monográfia két idevonatkozó összefüggésre, a Kijevi Rusz etnikai és kulturális kapcsolatrendszerére, valamint a rusz népesség értékrendjének megváltozására rávilágítva mutatja be a fém díszítményekből álló rusz női fejdíszek átalakulásának folyamatát. A téma kutatói számára ez egy alapvető fontosságú, megkerülhetetlen munka.

Másik monográfiája Romániában jelent meg, román nyelven: Moldovai és havasalföldi díszítmények és viseletek a kulturális és történeti kapcsolatok fényében (14–17. század) (*Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice [secolele XIV–XVII]*, Brăila 2014, 376 p.). Svetlana Sztanyiszlavovna ebben a művében a moldovai és a havasalföldi népességre jellemző, fémből készült díszítmények kialakulásának történetét mutatta be. A Kárpát–Balkán régió leleteit tágabb kontextusban, a kelet- és délkelet-európai leletanyag figyelembe vételével vizsgálta meg. A mai Moldova és Románia területéről származó tárgyakat Bulgáriából, Magyarországról, Szerbiából, Észak-Macedóniából, Horvátországból, Ukrajnából és Oroszországból származó leletekkel hasonlította össze. Ezt a monográfiát a szakma pozitívan fogadta.

Svetlana Sztanyiszlavovna ritka jó intuícióval rendelkezett a szórványleletek és bolygatott leletegyüttesek jelentőségének meghatározása és

разрозненных и случайных находок и вписывать их в систему известных культур. Увлечение своей работой, любовь к ней и приобретенный опыт и знания, позволяли ей при изучении источников делать обоснованные заключения и из массы ювелирных изделий надежно выделять те, которые имеют более выраженную этнокультурную специфику, которую, в значительной степени, можно было отнести к определенному этносу. Особенно ярко это проявилось в выделении материалов, соотнесенных с древними венграми. По этой теме она написала несколько интересных работ, что позволило значительно активизировать изучение истории и материальной культуры древних венгров в регионе между Днестром и Карпатами.

Светлана Станиславовна на протяжении ряда лет являлась членом Ученого совета Института Культурного наследия АН РМ. Она преподавала в университете «Высшая Антропологическая Школа», где вела лекционные спецкурсы, в том числе и в магистратуре, посвященные истории искусства и истории костюма, опубликовала ряд научно-педагогических работ.

Особо следует отметить, что Светлана была хорошей дочерью, матерью и женой. Она всегда заботилась о родных, помогала им, переживала за них. Когда заболела, долго скрывала от родителей и сына свою болезнь, берегла их.

У Светланы Станиславовны всегда были хорошие отношения к коллегам. Человек благой и щедрой души, она не только уделяла много внимания воспитанию молодых кадров, но и оказывала необходимую помощь коллегам, которые обращались к ней в различных ситуациях за консультациями и советом. Она не только могла помочь, но способна была увлечь коллегу интересной темой, которую он сам не всегда мог выделить и определить ее перспективы. Ее открытость, честность в любых ситуациях, сопереживание и соучастие притягивали к ней людей, которым она становилась другом. Она была светлым человеком, что соответствовало ее имени.

Светлана Станиславовна прожила короткую жизнь, но оставила о себе добрую память. Это не только ее замечательные научные работы, но и то искреннее и позитивное вдохновение,

аз ismert régészeti kultúrák rendszerébe történő beillesztése terén. Munkájának szenvedélyes szeretete, bőséges szakmai tapasztalata és tudása lehetővé tette számára, hogy a forrásokat tanulmányozva megalapozott következtetéseket vonjon le, és a számtalan ötvöstárgy közül képes volt biztos kézzel kiválasztani azokat, amelyek olyan etnokulturális sajátosságokat hordoznak, amiket hitelt érdemlően lehetett egy adott etnikummal azonosítani. Ez a képessége a korai magyarokhoz köthető leletanyag elkülönítésénél különösen is megmutatkozott. A korai magyarok témájában több olyan érdekes munkát is írt, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Kárpátok és a Dnyeszter közötti régióban új lendületet vegyen a korai magyarok történeti és régészeti kutatása.

Szvetlana Sztanyiszlavovna több éven keresztül tagja volt a Moldáv Tudományos Akadémia Kulturális Örökség Intézetében működő Tudományos Tanácsnak. Tanított a „Școala Antropologică Superioară” nevű egyetemen („High Anthropological School” University), ahol művészettörténeti és viselettörténeti speciális kurzusokat tartott többek között a mesterképzés keretében, valamint több tudománypedagógiai munkát is publikált.

Külön meg kell emlékeznünk arról is, hogy Szvetlana nagyszerű lány, édesanya és feleség volt. Mindig gondoskodott hozzátartozóiról, segített nekik, gondja volt rájuk. Amikor tudomására jutott betegsége, sokáig titkolta azt szülei és fia előtt, hogy óvja őket.

Szvetlana Sztanyiszlavovna mindig jó kapcsolatot ápolt kollégáival. Jószívű és nagylelkű ember volt, aki nem csak a fiatal tehetségek nevelésének szentelt sok figyelmet, hanem a különböző kérdésekkel és tanácsért hozzá forduló kollégáknak is mindig megadta a szükséges segítséget. Ő nem csak segített, hanem ahhoz is kiváló érzéke volt, hogy a kollégákat olyan érdekes kutatási téma felé orientálja, amelyet azok nem mindig tudtak maguktól kiválasztani, illetve felmérni annak jelentőségét. A különféle szituációkban tanúsított nyitottsága és őszintesége, valamint empatikus személyisége magához vonzotta az embereket, akiknek a barátjává vált. Szvetlana – nevéhez hűen – valóban világosságot árasztó ember volt (az orosz свет [szvet] szó jelentése fény, világosság – a ford.).

Szvetlana Sztanyiszlavovna élete fájdalmasan korán ért véget, de szép emlékeket hagyott itt maga

которое исходило от нее к близким людям, друзьям и коллегам. С нею было надежно и комфортно, так как была уверенность, что она в любой ситуации поможет и не подведет. Горько и больно осознавать, что Светланы Станиславовны Рябцевой уже нет рядом с нами. Незаконченными остались ее многие творческие замыслы. Она до последнего часа жила полноценной научной жизнью. Ее светлый образ, образ обаятельного человека, замечательного ученого, друга и коллеги навсегда останется в наших сердцах.

Николай П. Тельнов

után. Ez nem pusztán az ő nagyszerű tudományos műveit jelenti, hanem azt az őszinte és pozitív lélekületet is, amely a hozzátartozói, barátai és kollégái felé sugárzott belőle. Mindig reményteli és kellemes volt vele lenni. Biztosak lehettünk abban, hogy ő bármilyen helyzetben segít és nem fog cserbenhagyni. Keserű és fájdalmas ráeszmélni, hogy Svetlana Sztanyiszlavovna Rjabceva többé már nincs velünk. Számptalan alkotói elképzelése maradt befejezetlenül. Életének utolsó órájáig teljes intenzitással élte kutatói életét. Az ő ragyogó példája, magával ragadó emberi példamutatása, a kiváló tudós, barát és munkatárs emléke örökre szívünkben marad.

Nyikolaj P. Tyelnov

A 6–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI TEMETKEZÉSEK SZÁNDÉKOSAN RONGÁLT ÍJAIRÓL

M. LEZSÁK GABRIELLA*

Kulcsszavak: régészet, középkor, reflexíj, szándékosan rongált/törött íj, az íj szimbolikus jelentéstartalma
Ключевые слова: археология, средневековье, рефлексивный лук, намеренно поврежденный/сломанный лук, символика луков

M. Lezsák Gabriella

A 6–11. századi Kárpát-medencei temetkezések szándékosan rongált íjairól

A dolgozat a népvándorlás kori és a 10–11. századi sérült állapotban sírba tett íjakról nyújt áttekintést egy konkrét leletanyag, a kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető 32. számú férfisírja kapcsán. Munkánk célja, hogy felhívja a figyelmet erre a jelenségre, és annak egy lehetséges magyarázatát is adja a néprajzi párhuzamok, az írott források és az íjábrázolásos tárgyak (érmek, edények, sámándobok) számbavétele alapján. A kutatás eredményeként elmondható, hogy a csontlapokkal megerősített és kettétörve sírba tett íjak kimutathatók a Kárpát-medencei avar kori temetkezésekben (pl. Fülöpjakab, Iváncsa, Solymár, Szekszárd), az avar korszak egy bizonyos szakaszában (a 7. század utolsó harmadában), egy etnikailag (mongolid, europo-mongolid típus) és a temetkezési szokásokat tekintve (ÉNY-DK-i tájolás, hasonló leletanyag) is egységes, jól körülhatárolható csoportnál. A honfoglalás- és Árpád-kori íjas sírok esetében a jelenség felismerését különböző okok (pl. korabeli sírbrálás, csontlapok hiánya) nehezítik, az azonban valószínűsíthető, hogy a honfoglalás korában a hűrvájat betörésével is elérhették az íj használhatatlanná tételét. A szándékos törések, rongálások értelmezéséhez, illetve a kettétört íjjal történő temetkezés felismeréséhez azonban ebből a korszakból további hiteles ásatási megfigyelések szükségesek.

Габриэлла М. Лежак

O намеренно поврежденных луках из погребений Карпатского бассейна VI–XI вв.

Настоящая работа предлагает обзор луков, положенных в поврежденном состоянии в погребения эпохи великого переселения народов, а также X–XI вв. на примере мужского погребения 32 из могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлөпьякаб. Задача работы состоит в том, что бы обратить внимание на это явление, предлагая при этом и его гипотетическое объяснение, основанное на изучении этнографических аналогий, письменных источников, а также предметов с изображением луков (монет, сосудов, шаманских бубнов). В результате проведенного исследования можно утверждать, что луки с костяными накладками, намеренно сломанные на две части, встречаются в погребениях определенного периода аварского времени Карпатского бассейна (например Фюлөпьякаб, Иванча, Шоймар, Сексард) в последней трети VII в. у гомогенной группы, хорошо определяемой по этническим чертам (монголоидный и монголоидно-европеоидный типы) и погребальному обряду (северо-западная ориентировка, схожий инвентарь). Что касается погребений эпохи обретения родины и династии Арпадов, идентификация этого феномена усложняется различными факторами, в том числе отсутствием костяных накладок в погребениях и/или разграблением могил. Впрочем, не исключена возможность, что повреждение луков в эпоху обретения родины могло осуществляться и посредством намеренного повреждения канавок для тетивы. Однако, для дальнейшего изучения луков с подобными повреждениями и разломами, а также выявления признаков погребений с намеренно сломанными на две части луками, необходимы дальнейшие исследования in situ.

* ВТК Magyar Őstörténeti Kutatócsoport / Исследовательская группа по венгерской праистории Научно-исследовательского центра гуманитарных наук. H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., moys.zoltanne@btk.mta.hu

A modern kori kutatásoknak köszönhetően a reflexíjról egyre több ismerettel rendelkezünk. Ez a fegyver a népvándorlás korában csúcsfegyvernek számított, birodalmak dőltek meg általa, használóit pedig egyenesen az 'íjlesztő népek' terminussal illették. A kortárs történétírók feljegyzéseikben a lovasnomád népek sikereinek eszközeként említik a reflexíjat, amely nemcsak félelmetes fegyverként funkcionált, hanem hatékonyságának és szinte 'földöntúli erejének' köszönhetően szimbólummá is vált. Ezek után természetes, hogy a népvándorlás kori és a 10–11. századi Kárpát-medencei temetkezésekben gyakori az íjlelet. Ám ezt a fegyvertípust, eltérően a többi fegyvertől, nem csak ép állapotban tették sírba, hanem törötten és rongáltan is. A dolgozat ezekről a sérült állapotban sírba tett íjakról kíván áttekintést nyújtani egy konkrét leletanyag, a Kunszállás-fülöpkabai avar kori temető 32. számú férfisírja kapcsán. Célja, hogy a jelenségre felhívja a figyelmet, és annak egy lehetséges magyarázatát is adja a néprajzi párhuzamok alapján, abban a reményben, hogy általa a lovasnomád népek szimbólumrendszerének és hitvilágának megértéséhez is közelebb kerülhetünk.

A 32. férfisír a Kunszállás-fülöpkabai (Bács-Kiskun megye) 61 síros avar kori temető¹ leggazdagabb temetkezése (*1. kép 1–2*). A *maturus-senium* kor határán elhunyt europo-mongolid típusú férfi ÉNy–DK-i irányban tájolt sírját – a leletanyag alapján a sírmező nyitó temetkezését – a 7. század utolsó harmadában áshatták meg. A 32. férfisír íjának szarvlemezeit a feltárás során egy csomóban, az elhunyt fejének jobb oldalán találták meg, míg markolatcsontjai a jobb kézfej külső oldalán feküdtek (*1. kép 3–4*). Valószínű, hogy a temetési szertartás során az íjat az alsó harmadánál eltörték és így tették a férfi mellé, mégpedig az íj szarvait egymásra ellentétesen hajtva (*2. kép 1*). Az íj a keskeny szarvú íjak csoportjába tartozott, amelyet a kutatások szerint a kora és közép avar korszakban használtak a Kárpát-medencében.

Az avar kori törötten sírba tett íjakra elsőként Bóna István hívta fel a figyelmet a fülöpkabival közel egykorú iváncsai lovassír ismertetésekor: a

Благодаря современным исследованиям, мы располагаем все более полными данными о рефлексивных луках. В эпоху великого переселения народов (далее ВПН) лук считался самым лучшим видом оружия – с его помощью разрушались империи, а пользующиеся им народы назывались «людьми, натягивающими луки». Историки той эпохи в своих записках упоминают рефлексивный лук как залог успеха конных кочевников. Он был не только грозным оружием, но, благодаря своей эффективности и практически «сверхъестественной силе», стал и символом. Поэтому вполне естественно, что в погребениях Карпатского бассейна эпохи ВПН и периода X–XI вв. часто встречаются находки луков. Но этот вид оружия, в отличие от других, клали в погребения не только в целом, но и в сломанном или поврежденном состояниях. Суть настоящей работы – дать обзор луков, положенных в поврежденном состоянии в погребения, на примере мужского погребения 32 (далее погр. 32) из могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлөпьякаб. Задача работы состоит в том, что бы, обратив внимание на это явление и предложив его гипотетическое объяснение на основе этнографических аналогий, способствовать осмыслению системы символов и верований кочевых народов степи.

Погр. 32 – самый богатый комплекс (*рис. 1. 1–2*) из 61 погребений могильника¹ аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлөпьякаб (в области Бач-Кишкун). Погребение мужчины монголоидно-европеоидного типа, умершего на рубеже возрастов *maturus* и *senium*, имело северо-западную ориентировку, и, судя по инвентарю, датируемому последней третью VII в., является самым ранним комплексом могильника. Концевые накладки лука из погр. 32 были обнаружены сложенными в одном месте, справа от головы погребенного, а срединные накладки находились отдельно, с наружной стороны его правой кисти (*рис. 1. 3–4*). Предполагается, что лук сломали в его нижней третьей части при погребальном обряде и положили рядом с усопшим, сложив концевые накладки противоположно друг другу

¹ H. Tóth Elvira feltárása (1967–1979). A temető leletanyagának feldolgozása folyamatban van (M. Lezsák Gabriella: A Kunszállás-fülöpkabai avar kori temető).

¹ Раскопки Эльвиры Х. Тот (1967–1979 гг.). Публикация материала могильника находится в процессе подготовки (M. Lezsák Gabriella: A Kunszállás-fülöpkabai avar kori temető).

rangos férfi szintén keskeny szarvú, *in situ* megtalált íját „*felső vége és markolata helyzete alapján feltehetően szándékosan összetörve helyezték sírba*” (BÓNA 1970, 251). Ez az eset azonban abban tér el a fülöpjakabítól, hogy itt az elhunyt férfi lovának a hátára volt málházva a törött íj a tegezzel együtt (2. kép 2). A temetkezést Bóna István a leletanyag alapján a 7. század utolsó harmadára tette, és egy későbbi írásában arra is rámutatott, hogy a jelenség eredete Ázsiába, a hun korszakba vezethet, legalábbis a közép-kazahsztáni Kyzylkajnar-töbe hun kori lovas férfisírjának *in situ* megfigyelt jelensége ezt bizonyíthatja (BÓNA 1993, 231).

Ezzel szemben viszont a fülöpjakabi jelenséghez teljesen hasonló módon jártak el a Török Gyula által feltárt solymári avar kori temető 25. számú, ló- és fegyvermellékletes, ÉNY–DK-i irányban tájolt férfisírjának esetében (2. kép 3) (TÖRÖK 1994, 31, 61, Abb. 10. 103, 128). A leletanyag alapján Török Gyula a temetkezést szintén a 7. század utolsó harmadára tette. A 7. század második felére datált Szekszárd–Palánki-dűlő avar kori temető 69. számú sírjában is hasonló jelenséget figyeltek meg (2. kép 4) (PAP 2012, 65).

A jelenség tehát létezett a hun és az avar korszakban, értelmezéséhez azonban *in situ* temetkezés szükséges, és természetesen olyan íj, amelynek szarvait csontlemezekkel erősítették meg. A kutatások szerint az avar kori íjak a hun korszakban használt íjakból fejlődtek tovább (SZÖLLÖSY 2002, 53). Ezt a megállapítást a kettétört íjjal való temetkezés is tovább erősíti: valószínű, hogy a hun korszak temetkezési rítusa élt tovább az avar korszak egy adott szakaszában (a 7. század utolsó harmadában), egy etnikailag (mongolid, europa-mongolid típus) és a temetkezési szokásokat tekintve (ÉNY–DK-i tájolás, hasonló leletanyag) is egységes, jól körülhatárolható csoportnál.

A törötten sírba tett íjakkal az avar és a honfoglaló magyar leletanyag kapcsán Szöllösy Gábor foglalkozott (SZÖLLÖSY 2000, 173–176), a 10–11. századi Kárpát-medencei Árpád-kori íjas sírok katalógusát pedig Bíró Ádám készítette el, utalva a jelenség szimbolikus jelentéstartalmára is (BÍRÓ 2013, 385). Szöllösy Gábor kutatásai csak az ép szerkezetű, majd a föld súlyától eltört íjakra terjedtek ki, az avar korszakban megfigyelt *in situ* jelenségnél, vagyis az egymás mellett megtalált

(*рис. 2. 1*). Типологически, этот вид оружия принадлежит к группе луков с узким концом плеча, которые использовались в Карпатском бассейне в ранне- и среднеаварское время.

На положение луков в сломанном состоянии в аварских погребениях впервые обратил внимание И. Бона в публикации погребения знатного всадника из с. Иванча, схожего по датировке с погребением из Фюлөпьякаба. Лук был обнаружен *in situ* с узким концом плеча, который «*судя по расположению верхнего плеча и рукояти, намеренно сломали и положили в могильную яму*» (BÓNA 1970, 251). В то же время, этот комплекс отличался от фюлөпьякабского тем, что сломанный лук, вместе с колчаном, был взвален на лошадь погребенного (*рис. 2. 2*). И. Бона, опираясь на инвентарь, датировал погребение последней третью VII в. В более поздней работе он отмечал, что это явление может иметь азиатское происхождение и относиться к гуннскому времени. На что, в свою очередь, указывает погребение *in situ* всадника гуннского времени из Кызылкайнартобе в Центральном Казахстане (BÓNA 1993, 231).

А в погр. 25 вооруженного всадника из могильника аварского времени у с. Шоймар, ориентированном на северо-запад и открытом Г. Тёрёком (*рис. 2. 3*), наоборот, был зафиксирован обряд весьма аналогичный фюлөпьякабскому погребению (TÖRÖK 1994, 31, 61, Abb. 10. 103, 128). Исходя из найденного инвентаря, Г. Тёрёк датировал это погребение также последней третью VII в. Схожее явление отметили и в погр. 69 могильника аварского времени Сексард–Паланки-дюлө, датированного второй половиной VII в. (*рис. 2. 4*) (PAP 2012, 65).

Судя по упомянутым комплексам, обряд, связанный с намеренной порчей лука, был весьма распространен в гуннское и аварское время. Впрочем, для его интерпретации нужны достоверно открытые погребения с луками, имеющими костяные накладки на плечах. По результатам исследований, луки аварского времени являются дальнейшим развитием луков гуннского времени (SZÖLLÖSY 2002, 53). Это замечание подтверждается и обрядом положения сломанного на две части лука рядом с усопшим. Погребальный обряд гуннского времени, вероятнее всего, практиковался какое-то время и в аварский период

íjszarvlemezek alapján viszont egyértelmű, hogy az íjak eleve törötten kerülhettek sírba. Bíró Ádám katalógusa azonban jó kiindulási alapot nyújtott az ép kontextusú, de bolygatottnak tűnő, az íjszerkezeti rendtől eltérő lemezekkel rendelkező íjas sírok vizsgálatához. A kettétört íjjal való temetkezésnek viszont egyelőre egyetlen 10–11. századi Kárpát-medencei temetkezésben sincs nyoma. Bíró Ádám az íjas temetkezések vizsgálata után maga is arra a következtetésre jutott, hogy a „*több mint 100 bolygatatlan sír közt minimális azoknak a száma, amelyekben az elvárt mennyiségű és típusú, tehát két laterális markolat, és két-két laterális szarvlemez került volna elő. A sírok többsége ugyanis szinte az összes elképzelhető kombinációs lehetőséget felvonultatva olyan szignifikáns diverzitást mutatott e tekintetben, ami az íjlemezek abnormális helyzetének dominanciájával társulva gyakorlatilag számos esetben kényszerűen még azt is megkérdőjelezte, hogy az adott sírba egyáltalán széttört, rongált íjat helyeztek-e, vagy csak pusztán az íjlemezek kerültek a halott mellé?*” (BÍRÓ 2014, 393). Bíró Ádám további lényeges megállapítása szerint „*a laterális szarvlemezek jelentős részén megfigyelhető, szándékos, sírbatétel előtti törések helyzetének egységessége [...] egyértelműen az íj végleges használhatatlanná tételének nyomaiként értelmezhető*”, amely „*erős szimbolikus jelentéstartalomra utaló temetkezési szokás*” (BÍRÓ 2014, 394).

A törött / rongált íj jelenségének felismerését a honfoglaló magyar és az Árpád-kori leletanyagban valóban több tényező is nehezíti. A korabeli sírrablások mellett közismert tény, hogy „*a régi feltárások során nem fordítottak figyelmet a sírban talált csontokra*” (ISTVÁNOVITS 2003, 336). Ebben a hozzáállásban csak az 1980-as évektől figyelhető meg változás. Ismeretes az is, hogy az íjas temetkezések jelentős részénél rendszerint csak az íj markolatát borító csontlemezpár kerül elő, ami tovább csökkenti az értékelhető leletek számát (SZÖLLŐSY 2002, 57). Ez azonban egyáltalán nem helyi sajátosság, hiszen az eurázsiai sztyeppi övezetben U. Köhalmi Katalin összegzése szerint „*a VIII–X. századtól [...] egyre gyakoribb, hogy a csontborítás az egyik, vagy mindkét íjvégről lemarad. A fogót borító csontok viszont mindig feltalálhatók*” (U. KÖHALMI 1972, 101).

(в последней трети VII в.) у гомогенной группы, хорошо определяемой по этническим чертам (монголоидный и монголоидно-европеидный типы) и погребальному обряду (северо-западная ориентировка, схожий инвентарь).

При изучении материалов аварского времени и эпохи завоевания родины Г. Сёллэши занимался и луками, положенными в погребения в сломанном состоянии (SZÖLLŐSY 2000, 173–176). А каталог погребений с луками Карпатского бассейна X–XI вв. составил А. Биро, упоминая и о символическом значении данного явления (BÍRÓ 2013, 385). Однако, Г. Сёллэши исследовал только те луки, которые были положены в погребения в целом состоянии, но затем сломались под тяжестью засыпанной в могилу земли. В то время как погребения *in situ*, в которых обнаружены концевые накладки аварского времени, сложенные рядом друг с другом, несомненно указывают на тот факт, что луки были положены в могилу уже в сломанном состоянии. В то же время, каталог А. Биро дает хорошую отправную точку для исследования погребений с луками из закрытых комплексов, кажущихся разрушенными из-за необычного порядка найденных в них костяных накладок. А в случае погребений X–XI вв., наоборот, следов обряда положения сломанного на две части лука ни в одном комплексе зафиксировано не было. Автор каталога, изучая погребения с луками, пришел к следующему выводу: «*среди более 100 неразрушенных погребений отмечено минимальное число тех комплексов, в которых, в соответствии с ожиданиями относительно количества и типов костяных накладок, было найдено две срединные накладки и по две концевые. Большинство погребений, представив практически все мыслимые комбинации, показало такое значительное разнообразие, что вместе с преобладающим количеством аномально положенных накладок луков, во многих случаях вызывало сомнения в трактовке находок. Что положили в погребение? Сломанный, поврежденный лук или просто костяные накладки?*» (BÍRÓ 2014, 393). По другому замечанию А. Биро «*одинаковое расположение следов намеренных сломов, наблюдаемое на большинстве концевых накладок [...] несомненно можно интерпретировать как результат окончательного приведения лука в не-*

Bencsik Péter íjkészítő szóbeli közlése szerint az íj használhatatlanná tételének legegyszerűbb módja, ha az egyik húrvájat sarokkal betörük.² Ez összhangban van Bíró Ádám azon megállapításával, hogy a 10–11. századi íjas sírok laterális szarvlemezeinek jelentős részén szándékos rongálások, törések figyelhetők meg, ami szerinte annak a nyoma, hogy az íjsontokat lefeszegték az íjról (BÍRÓ 2014, 391). Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük a szarvlemezeket, feltűnik, hogy a törések jelentős része a húrvájatnál található. Ennek fényében valószínűsíthető, hogy az íj rongálása a honfoglaló magyaroknál is a temetkezési szokások része lehetett, de nem az íj eltörésével érték el, hogy az használhatatlanná váljon, hanem esetenként a húrvájat betörésével. Bíró Ádám azon feltevése viszont, amely szerint a pre-depozíciós törések azért keletkeztek, mert az íjsontokat a temetési szertartás során lefeszegték volna az íjról, és azok az íj nélkül kerültek volna a halott mellé, kevésbé hihető elképzelés. Már csak azért is, mert ennek a néprajzi anyagban sincs nyoma. Az íj szándékos rongálásának, széttörésének viszont számtalan párhuzama van a török (LÁSZLÓ 1944, 472; LÁSZLÓ 1996, 25) és az obi-ugor népek (VERES 1982, 114) halottkultuszában, a recens, ún. természeti népeknél pedig mind a mai napig létező gyakorlat. Róheim Géza etnológus a halálesetek utáni íjtörésekről írt dolgozatában (RÓHEIM 1984, 262–269) rámutatott arra, hogy az új-guineai pápuáknál még a 20. században is élt az a szokás, hogy egy-egy tekintélyes harcos halála után személyes tárgyait, köztük az íját is összetörték (RÓHEIM 1984, 255). Róheim kutatásai szerint a halott tárgyainak eltörésére kétféle magyarázat lehetséges. Az elsőnél a „gyűlölet-összetevő a főmotívum, azért törik el a halott fegyverét, nehogy azt az élők ellen fordíthassa”. A második értelmezés szerint „amikor a halott iránti szeretet a hangsúlyosabb, azért kell a tárgyakat eltörni, tulajdonképpen megölni, hogy azok a másvilágra is elkísérhessék az elhunytat”. „Mindkét magyarázatnál a tudatalatti, illetve az arra épülő szimptomatikus cselekvés (a szertartás) ambivalens irányultságának észszerű színben való feltüntetetéséről van szó. Az első esetben a gyűlölt

годность», что «указывает на наличие глубокой символической мысли в погребальном обряде» (BÍRÓ 2014, 394).

Идентификация явления сломанных/поврежденных луков эпох обретения родины и династии Арпадов усложняется несколькими факторами. Кроме действия грабителей того времени общеизвестен и тот факт, что «в ходе прежних открытий не обращалось внимания на костяные находки, обнаруженные в погребениях» (ISTVÁNOVITS 2003, 336). Методические изменения в этом подходе можно наблюдать только с 80-х гг. XX в. Известно и то, что в значительной части погребений с луками обычно находились только срединные накладки, что значительно снижало и без того ограниченное число интерпретируемых находок (SZÖLLÖSY 2002, 57). Но это совсем не локальная специфика, поскольку по заключению К. У. Кёхальми, в степной зоне Евразии, «начиная с VIII–X вв. [...] все чаще можно встретить отсутствие концевых накладок на одном плече или на обоих. А срединныекладки, наоборот, всегда представлены» (U. KÓHALMI 1972, 101).

По мнению современного изготовителя луков П. Бенчика самый простой способ сделать лук непригодным для его использования – это сломать одну из канавок для тетивы.² Это соответствует замечанию А. Биро о том, что у значительной части концевых накладок из погребений с луками X–XI вв. наблюдаются следы намеренных повреждений и разломов, что, по его мнению, является следствием неаккуратного снятия костяных накладок с лука (BÍRÓ 2014, 391). Но если мы более внимательно рассмотрим концевые накладки, то заметим, что значительная часть разломов находится у канавки для тетивы. В свете этого вполне вероятно, что повреждение луков могло быть элементом погребального обряда и у венгров-завоевателей, которые не стремились ломать сам лук, а прибегали к повреждению наиболее важной его части – канавки для тетивы. Зато гипотеза А. Биро о том, что следы намеренных сломов, нанесенные до момента совершения погребального обряда, могут объясняться неак-

² Ismételtelen köszönöm Bencsik Péter segítségét.

² Приношу искреннюю благодарность Петеру Бенчику за консультацию по данной теме.

elhunyt helyett személyes javait rombolják szét, a második esetben pedig a szeretett apa mellé beleteszik a sírba mindazokat a tárgyakat, amelyeket a legtöbbször használt életében” (RÓHEIM 1984, 268–269). Róheim azt is kiemelte, hogy a fegyverek közül az íjnak volt a legkülönlegesebb szerepe, mivel ez volt az a fegyvertípus, amit kultúráktól függetlenül a férfi lelkével azonosítottak (RÓHEIM 1984, 255).

Az ókori keleti kultúrákban az írott és a tárgyi források alapján nyilvánvaló, hogy az íjnak elsősorban rangjelző szerepe volt. A legkorábbi írott forrás Kínából ismert, a Sang–Jin-dinasztia időszakából (Kr. e. 18–11. század). A feljegyzés szerint az uralkodók a tartományi kormányzóknak tisztségükbe való beiktatásakor íjat adományoztak. Az adatot közlő Henri Maspero azonban azt is kiemelte, hogy ez eredetileg nem kínai, hanem sztyeppi szokás volt, amit a kínai uralkodók a sztyeppi népektől vettek át (MASPERO 1978, 61, 70). A kínai krónikák arról is beszámoltak, hogy a trónra lépő uralkodók nyilatkat lőttek ki az égtájak felé, ezzel is jelezve, hogy az országot megvédik minden földi és földöntúli hatalommal szemben. A zenit felé lőtt nyíl kapocs volt ég és föld között, ezért az íj a világtengely jelképe is (JELKÉPTÁR 1986, 97–99). A felfylazott íj a világtengelyt szimbolizálja a szibériai és az altaji sámándobok egy jelentős részén is, ahol emberalakot formázva a központi részt tölti ki, háttérben a csillagképekkel (3. kép 2) (ПОТАРОВ 1934, 73). Ismeretes, hogy a szibériai sámánok legősibb varázseszköze, ’égbe röptetője’ nem a dob, hanem az íj volt, amit a szertartások alatt tűzcsiholónak, révülést elősegítő hangszernek és jóslásra is használtak (ПОТАРОВ 1934, 70, 71, 73; HOPPÁL 2005, 239–241). A mongol sámándobok egy részét még a közelmúltban is íjjal együtt alkalmazták (3. kép 1) (HOPPÁL 2005, 239–240). A szkíta sámánok égi utazásait Hérodotosz is megörökítette. Feljegyzéseiben a „*hüperboreusz szkíta sámán*”, Abarisz a „*Napis-ten*” íjából kilőtt nyíl segítségével repülte körbe a világot (BONGARD-LEVIN-GRANTOVSKIJ 1981, 114; vö. HÉRODOTOSZ IV. könyv 36 / 158. oldal). A ’történetírás atyja’ a szkíták ősapjáról, Héraklészről azt is feljegyezte, hogy arra a fiára hagyta királyságát, aki fel tudta ajzani reflexíját (HÉRODOTOSZ IV. könyv 9–10 / 155–156. oldal). Az apa hatalma

kuratnym снятием костяных накладок и положением в погребения только этих накладок, без самого оружия, вряд ли вероятно. Особенно если учитывать полное отсутствие следов подобного обряда в этнографических материалах. Кроме того, в культе предков тюркских (LÁSZLÓ 1944, 472; LÁSZLÓ 1996, 25) и обско-угорских (VERES 1982, 114) народов известно много аналогичных практик, связанных с намеренным повреждением и разламыванием луков, а у современных, т.н. самобытных народов этот обычай существует и по сей день. Этнолог Г. Рохайм в своей статье о постмортальном разламывании луков (RÓHEIM 1984, 262–269) обратил внимание на то, что обряд разламывания лука и других личных предметов знатного воина у папуасов Новой Гвинеи присутствовал вплоть до XX в. (RÓHEIM 1984, 255). По исследованиям Г. Рохайма разламывание предметов умершего имеет два объяснения. Первое – «*мотив ненависти, когда оружие погребенного ломают для того, чтобы он не обернул его против живых*», а второе – «*когда любовь к погребенному является более важной составляющей, его предметы должны быть сломаны (’убиты’) для того, чтобы они сопровождали его в потусторонний мир*». «*Речь идет в обоих случаях о показании в разумном свете двойственной ориентации подсознательного и базирующегося на нем симптоматического действия (ритуала)*. В первом случае вместо ненавистного погребенного разрушают его личные вещи, а во втором – рядом с любимым отцом кладут в погребение все его предметы, которые он чаще всего использовал при жизни» (RÓHEIM 1984, 268–269). Г. Рохайм подчеркивал и то, что среди различных видов вооружения, лук играл особую роль и, независимо от культурной среды, отождествлялся с душой мужчины (RÓHEIM 1984, 255).

По письменным источникам и археологическим материалам Древнего Востока очевидно, что лук в то время имел статусный характер. Самое раннее письменное свидетельство о луках известно из Китая, эпохи Династии Шан-Инь (XVIII–XI вв. до н.э.). Из этого источника следует, что губернаторы провинций, во время их инаугурации и в качестве символа власти, получали из рук правителя лук. А. Масперо, опубликовавший эти данные, подчеркивал, что этот

tehát az íjjal öröklődött tovább. Egy ilyen jellegű beiktatási szertartás jelenete őrződhetett meg a Voronyezs melletti Csasztije kurgánban talált szkíta kori (Kr. e. 4. század) ezüstedényen is (3. kép 4) (RIBAKOV 1979, 119). A felajzott íj, mint hatalmi jelvény az ókori közép-ázsiai és elő-ázsiai területeket egységbe szervező szkíta eredetű pártusok, az Arszakidák érméin is tovább élt és később ez a szimbólum általánossá vált a pártus birodalom pénzein (3. kép 3). A korszak másik jelentős ókori hatalma, a közép-ázsiai szkíta utódnép, a kusánok korai érméin szintén gyakori az íjbrázolás (OBRUSÁNSZKY 2014, 4).

A reflexív a későbbi pusztai népeknél szintén hatalmi jelkép: ezzel iktatták be az uralkodókat; méltóságjelző voltáról a hun kori sírokban talált aranylemezzel bevont kisméretű íjak is tanúsodnak (HARMATTA 1951, 123–187; LÁSZLÓ 1951, 105–122; ТОМКА 1986, 423–488; БОНА 1991, 167–176; АНКЕ 2007, 223). Az íjak méltóságjelző szerepéről a korszakra vonatkozó írott források is beszámolnak. Priszkosz rétor (5. század) nyomán Iordanes gót püspök (6. század) örökítette az utókorra a bizánci mondakörben 'Marcianus császár álma' néven ismert történetet. A monda szerint a bizánci császár Attila hun nagykirály haláláról úgy értesült, hogy álmában kettétörni látta annak íját (IORDANES 2004, 93; ECKHARDT 1940, 153). Az oguz törökök mitikus eposza (14. század) szerint a dinasztiaalapító őst, Oguz kánt szintén egy aranyív és egy aranyhegyű nyílvevő helyettesítette (OGUZ KÁN 2009, 23), a mongolok pedig még évszázadokon át méltóságjelvényként adományozták az aranylemezzel bevont íjakat (LÁSZLÓ 1955, 231). Az ugyancsak 14. századi sztyeppi lovasnómád hagyományokon alapuló mameluk kori íjászkönyvben (3. kép 5) az íj szintén az ember szimbóluma.

Összegzésként elmondható, hogy a régészeti leletanyag tanúsága szerint a csontlapokkal megerősített és kettétörve sírba tett íjak kimutathatók a Kárpát-medencei avar kori temetkezésekben, de az, hogy ez a szokás mennyire volt általános, a korabeli sírbrázolások miatt – mivel azok sok esetben megsemmisítik a jelenséget, vagy nehezítik annak felismerését – ma már nehezen állapítható meg. A jelenleg rendelkezésre álló technikai lehetőségek miatt csak a csontlapokkal megerősített íjknál

обычай происходит из степи и был заимствован китайскими правителями именно от степных народов (MASPERO 1978, 61, 70). Китайские летописи сообщают и о том, что восходящие на престол правители выпускали стрелы во все стороны света, указывая на то, что они защитят свою страну от всех земных и потусторонних сил. Стрела, выпущенная к зениту, была связующим звеном между небом и землей, поэтому лук был и символом оси мира (JELKÉRTÁR 1986, 97–99). Лук со вставленной в него стрелой символизировал ось мира и у значительной части сибирских и алтайских шаманских бубнов, в центре которых лук изображался в образе человеческой фигуры, с созвездиями на заднем плане (рис. 3. 2) (ПОТАПОВ 1934, 73). Известно, что самым древним магическим инструментом сибирских шаманов, «уносящим их в небо», был не бубен, а лук, использовавшийся во время ритуалов для высечения огня или как музыкальный инструмент для вхождения в транс, а также как средство гадания (ПОТАПОВ 1934, 70, 71, 73; НОРРАЛ 2005, 239–241). В недавнем прошлом, часть монгольских шаманских бубнов использовалась вместе с луком (рис. 3. 1) (НОРРАЛ 2005, 239–240). О небесных путешествиях скифских жрецов сообщает и Геродот. По его записям «скифский жрец из Гипербореи» Абарис облетел весь мир на стреле, выпущенной «богом солнца» (BONGARD-LEVIN-GRANTOVSKIJ 1981, 114; см. HÉRODOTOSZ IV. könyv 36 / 158. oldal). Геродот пишет о праотце скифов Геракле, который пожелал оставить свое царство тому сыну, который сможет натянуть тетиву на его луке (HÉRODOTOSZ IV. könyv 9–10 / 155–156. oldal). Таким образом, лук символизировал передачу власти от отца к сыну. Скорее всего подобная инициация изображена на серебряной посуде скифского времени (IV в. до н.э.) из «Частых курганов» под Воронежем (рис. 3. 4) (РЫБАКОВ 1979, 119). Натянутый лук, как символ власти, продолжал существовать на монетах парфянской династии скифского происхождения Аршакидов, занимавших территории Передней и Центральной Азии. Позже этот символ был перенят и Парфянским царством, используя на монетах его чекана (рис. 3. 3). Зачастую, изображение лука встречается и на ранних монетах другого значительного

mutatható ki ez a jelenség, így arról nincs adatunk, hogy a szegényebb rétegnél szintén jelen volt-e a törötten sírba tett íj. A 10–11. századi Kárpát-medencei íjas sírok esetében a vizsgált jelenség felismerését az ismertett okok (korabeli sírrablás, csontlapok hiánya stb.) nehezítik, az azonban valószínűsíthető, hogy a honfoglalás korában a húrvájat betörésével is elérhették az íj használhatatlanná tételét, a laterális szarvlemezekon megfigyelhető törésnyomok egy része talán erre utal. A szándékos törések, rongálások értelmezéséhez, illetve a kettétört íjjal történő temetkezés felismeréséhez azonban további hiteles ásatási megfigyelések szükségesek ebből a korszakból.

Mindenesetre annyi biztosan állítható, hogy az íj a lovasnomád népeknél nemcsak fegyverként funkcionált, hanem annál sokkal több is volt: a hatalom, a teljesség, az erő szimbóluma. A sztyeppi civilizáció csúcspontja, ami éppen sikerének, 'földöntúli erejének' (vö. a 'Napisten fegyvere') köszönhetően válhatott jelképpé is. A korabeli írott források, illetve a keleti kultúrkör íjjal kapcsolatos szimbólumrendszere alapján pedig feltehető, hogy törött állapotban való sírba helyezése végső soron a halált jelképezhette, arról a veszteségről tanúskodhatott, amit a közösség az elhunyt halálával elszenvedett.

государства Центральной Азии того времени – царства Кушан, народа скифского происхождения (OBRUSÁNSZKY 2014, 4).

Рефлективный лук считался символом власти и у более поздних степных народов, – он был атрибутом наделения правителей властью. Об именно такой роли луков свидетельствуют и небольшие луки с золотыми пластинами из погребений гуннского времени (HARMATTA 1951, 123–187; LÁSZLÓ 1951, 105–122; ТОМКА 1986, 423–488; BÓNA 1991, 167–176; АНКЕ 2007, 223). О гуннском понятии луков в качестве символа власти сообщают и письменные источники того времени. Готский епископ Иордан (VI в.), опираясь на ритора Приска Панийского (V в.), пишет об истории вещего сна императора Маркиана. По легенде, византийский император узнал о смерти великого короля гуннов Атиллы, когда увидел во сне его лук, сломанный на две части (JORDANES 2004, 93; ECKHARDT 1940, 153). В мифическом эпосе турков-огузов XIV в. их предок, Огуз хан отождествлялся с золотым луком и стрелой с золотым наконечником (OGUZ KÁN 2009, 23). А луки с золотыми пластинами считались у монголов символом величия на протяжении еще многих веков (LÁSZLÓ 1955, 231). В трактате аль-Бакламиши об искусстве стрельбы из лука, написанном в мамлюкское время (XIV в.) и основанном на степных кочевых традициях (рис. 3. 5), лук также представляется как символ человека.

В заключение отметим, что, судя по археологическим материалам аварского времени Карпатского бассейна, обряд положения в погребения сломанных на две части луков с костяными накладками действительно существовал, однако распространенность такого обряда менее определена из-за грабителей того времени, уничтоживших это археологическое явление и/или усложнявших его идентификацию. Более того, из-за специфики самого обряда, выявленного благодаря наличию в погребениях луков именно с костяными накладками, да и ограниченности доступных в настоящее время технических возможностей, пока не представляется возможным утверждать о присутствии подобного обряда и среди рядовых членов сообщества. Что же касается погребений с луками X–XI вв., выявление этого феномена усложняется различными факто-

рами, в том числе отсутствием костяных накладок в погребениях и/или разграблением могил. Зато для эпох обретения родины и династии Арпадов становится явным, что лук можно было сделать непригодным даже посредством повреждения канавок для тетивы, на что, в свою очередь, указывают следы разломов оставленные на концевых накладках. Однако, для интерпретации намеренных повреждений и разломов, а также идентификации признаков погребений со сломанными на две части луками, нужны дальнейшие достоверные наблюдения *in situ* этой эпохи.

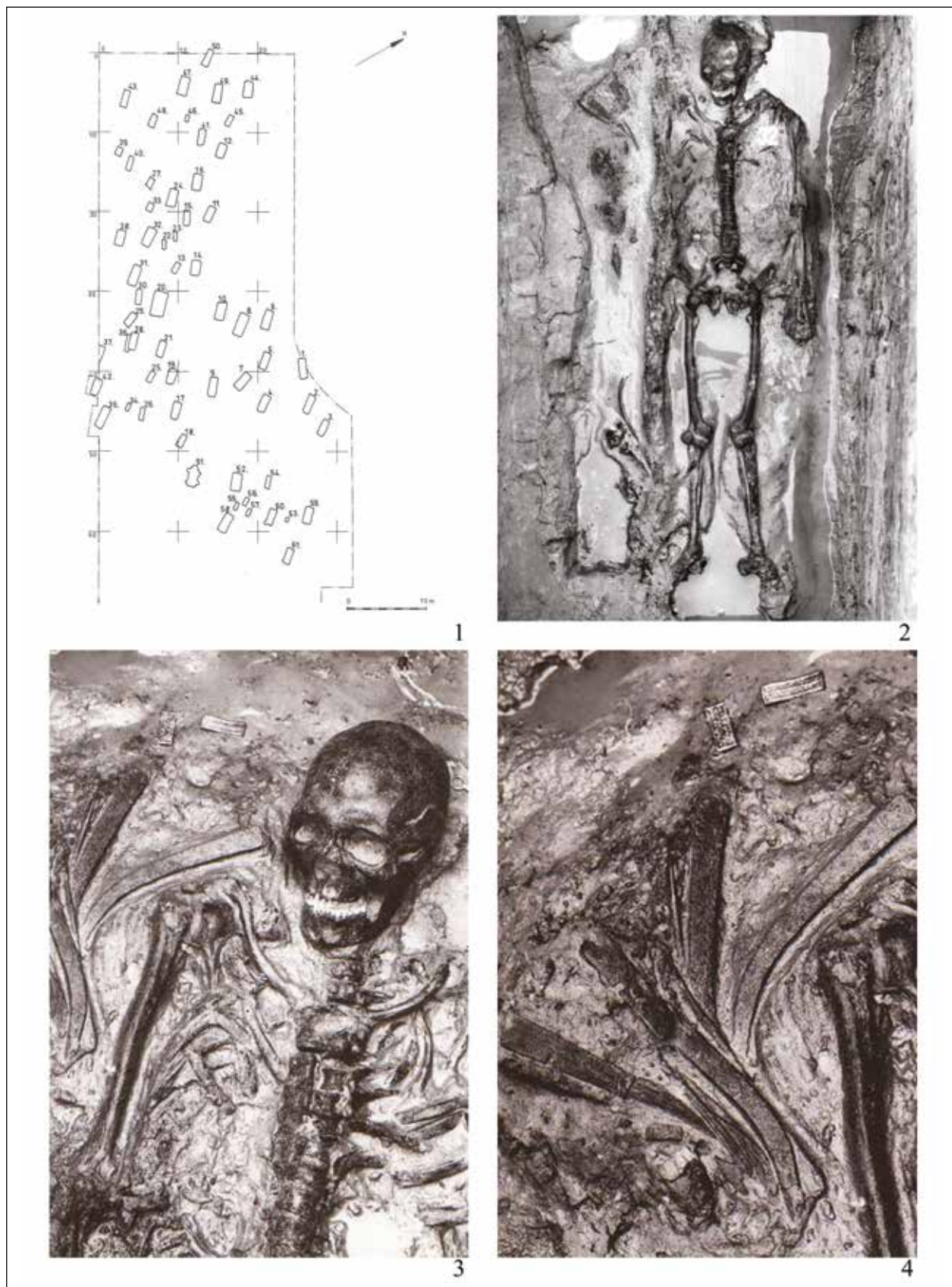
В любом случае, с уверенностью можно утверждать о том, что для кочевых народов лук счи-

тался не только оружием, но и обладал важным сакральным значением – он являлся символом власти, совершенства и силы. Это самый лучший вид оружия степной цивилизации, который стал символом благодаря именно его эффективности и «сверхъестественной» силе (ср. «оружие бога солнца»). Исходя из письменных источников того времени, а также из системы символов восточной культуры, связанных с луком, можно предположить, что положение лука в погребениях в сломанном состоянии могло символизировать не только смерть, но и утрату, которую понесло общество со смертью усопшего.

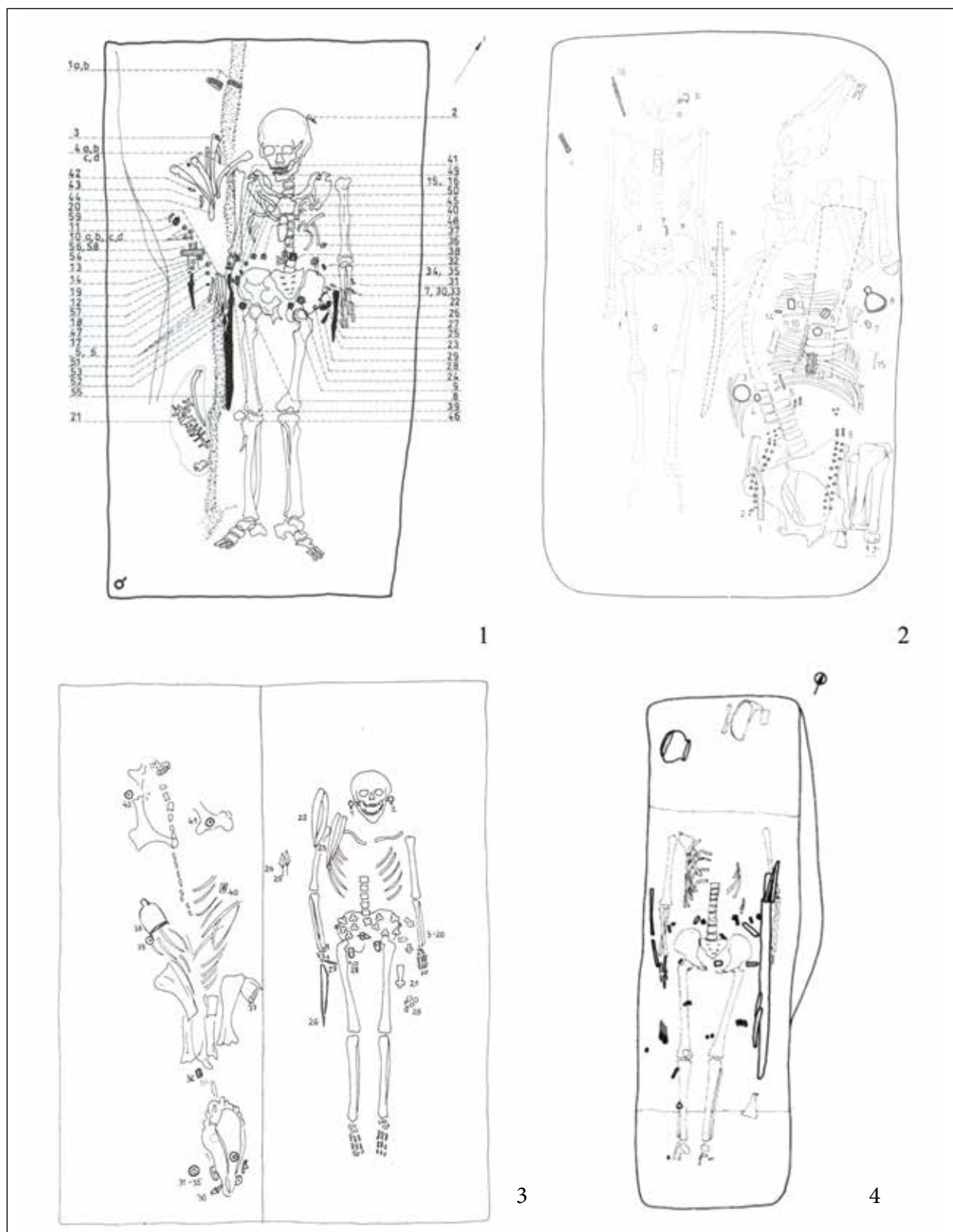
IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

- ANKE 2007: Anke, B.: Der reiternomadische Steppenkrieger. In: *Attila und die Hunnen*. Hrsg.: Anke, B. – Externbrink, H. Stuttgart 2007, 219–228.
- BÍRÓ 2013: Bíró Á.: A 10–11. századi Kárpát-medencei ijlemezek külső forráskritikai problémái. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 373–422.
- BÍRÓ 2014: Bíró Á.: Megjegyzések egy honfoglalás kori magyar íj tudományos rekonstrukciója kapcsán. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B. et al. Budapest 2014, 387–412.
- BONGARD-LEVIN–GRANTOVSKIJ 1981: Bongard-Levin, G. M. – Grantovszkij, E. A.: *Szkíthiától Indiáig*. Budapest 1981.
- BÓNA 1970: Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról (Grave of an avar horseman at Ivánca). *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 243–263.
- BÓNA 1991: Bóna, I.: *Das Hunnenreich*. Budapest–Stuttgart 1991.
- BÓNA 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- ECKHARDT 1940: Eckhardt S.: Attila a mondában. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1940, 143–216.
- HARMATTA 1951: Harmatta J.: A hun aranyíj. (Der hunnische Goldbogen). *MTA II. Osztályának Közleményei* 1 (1951) 123–188.
- HÉRODOTOSZ IV: Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Ford.: Terényi I. Budapest 1967.
- HOPPÁL 2005: Hoppál M.: *Sámánok Euráziában*. Budapest 2005.
- IORDANES 2004: Iordanes: *Getica. A Gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss M. Budapest 2004.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpádenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Nyíregyháza 2003.
- JELKÉPTÁR 1986: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál M. et al. Budapest 1986.
- U. KÖHALMI 1972: U. Köhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12. Budapest 1972.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1951: László Gy.: A hun aranyíj jelentősége. Adatok a hun-nomád birodalom szerkezetéhez. *MTA I. Osztályának Közleményei* 1 (1951) 105–122.
- LÁSZLÓ 1955: László Gy.: *Avar társadalom*. Kézirat. Budapest 1955.

- LÁSZLÓ 1996: László Gy.: *Góg és Magóg népe*. Budapest 1996.
- MASPERO 1978: Maspero, H.: *Az ókori Kína*. Budapest 1978.
- OBRUSÁNSZKY 2014: Obrusánszky B.: Az aranyíj és nyíl a szkíta érméken. *Éremtani Lapok* 143 (2014) 4–5.
- OGUZ KÁN 2009: *Oguz kán. Azerbajdzsán változat*. Ford.: Soproni A. A világ eposzai 4. Sorozatszerk.: Hoppál M. Budapest 2009.
- PAP 2012: Pap Cs.: Avar temető Szekszárd-Palánki dűlön (Awarenfriedhof an Szekszárd-Palánk-Flur). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 34 (2012) 43–145.
- ПОТАПОВ / ПОТАПОВ 1934: Потапов, Л. П.: Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. *Советская этнография* 1934:3, 64–76.
- РИБАКОВ / РЫБАКОВ 1979: Рыбаков, Б. А.: *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ*. Москва 1979.
- RÓHEIM 1984: Róheim G.: A törött tükör. In: *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket készítette Verebélyi K. Budapest 1984, 253–283.
- SZÖLLŐSY 2000: Szöllősy G.: „Élire állítva” eltemetett íjak (Hochkant gestellt begrabene Bogen). In: *A Népvándorlások Kutatóinak Kilencedik Konferenciája*. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 173–185.
- SZÖLLŐSY 2002: Szöllősy G.: Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh L. – Keller L. Budapest 2002, 53–61.
- ТОМКА 1986: Tomka, P.: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 423–488.
- TÖRÖK 1994: Török, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár*. Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek 1. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen–Budapest 1994.
- VERES 1982: Veres P.: Az obi-ugorok halottas szokásai. In: *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 10. *Halottkultusz*. Szerk.: Felföldi L. et al. Budapest 1982, 113–118.

1. kép. 1–2: A Kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető térképe és a 32. sír elhelyezkedése; 3–4: Az íjcsontok elhelyezkedése a 32. sírban
Рис. 1. 1–2: Общій план могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлѣпьякаб и расположение погр. 32; 3–4: Расположение костяных накладок лука в погр. 32

2. kép. 1: A Kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető 32. sírja; 2: Az iváncsai avar kori lovassír; 3: A solymári avar kori temető 25. sírja; 4: A Szekszárd-Palánki-dűlő avar kori temető 65. sírja

Рис. 2. 1: Погр. 32 могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлѣпѣякаб; 2: Погребение всадника аварского времени у с. Иванча; 3: Погр. 25 могильника аварского времени у с. Шоїмар; 4: Погр. 65 могильника аварского времени у с. Сексард-Паланки-дюлѣ

3. kép. 1: Mongol íjas sámándob; 2: Altaji íjas-emberalakos sámándob; 3: Pártus érme a Kr. e. 3. századból; 4: A Voronyezs melletti Csasztije kurgán szkíta kori ezüstedénye (Kr. e. 4. század)

Рис. 3. 1: Бубен монгольского шамана с луком; 2: Бубен алтайского шамана с изображением лука и человеческих фигур; 3: Парфянская монета III в. до н.э.; 4: Серебряная посуда скифского времени (IV в. до н.э.) из «Частых курганов» под Воронежем

A KÁRPÁT-MEDENCE AZ AVAR KOR VÉGÉN ÉS A MAGYAR HONFOGLALÁST (895) KÖVETŐEN

KÖLTŐ LÁSZLÓ* – SZENTPÉTERI JÓZSEF**

Kulcsszavak: *Kárpát-medence, 9–10. század, asszimiláció, avarok, honfoglaló magyarok*

Ключевые слова: *Карпатский бассейн, IX–X вв., ассимиляция, авары, венгры-завоеватели*

Költő László – Szentpéteri József

A Kárpát-medence az avar kor végén és a magyar honfoglalást (895) követően

Az avarság és a magyarság feltételezett 10. századi egymás mellett élésének, illetve egymásba olvadásának problémaköre már nemzedékek óta foglalkoztatja a hazai és nemzetközi népvándorlás-kori kutatás művelőit.

Ласло Кэльтё – Йожеф Сентпетери

Карпатский бассейн в конце аварского времени и после обретения венграми родины (895 г.)

Проблематика совместного существования аваров и венгров в X в., а также их взаимная ассимиляция на протяжении уже многих лет занимают отечественных и зарубежных исследователей, изучающих эпоху миграции народов.

AZ AVAR–MAGYAR ASSZIMILÁCIÓ KÉRDÉSKÖRE

A magyar honfoglalás előestéjén, 895-ben a Kárpát-medencében élő lakosság sorsa a magyarság etnogenezise szempontjából azért fontos, mert általuk ismerjük meg, hogy milyen kulturális–anyagilag műveltséget hordozó népesség asszimilációjával, beolvadásával lehet számolni a 10. század során. Bár az asszimiláció bonyolult folyamatát csakis több tudományág közös erőfeszítésével lehet megközelíteni, itt és most csak azt vizsgáljuk, hogy mi jelentheti az ezzel kapcsolatos régészeti elemzések korlátait. A nagyszámú (több mint 3450) avar kori lelőhely (SZENTPÉTERI 2002) ellenére bizonyos, hogy olyan temetkezési helyet, amelynél egyáltalán felmerült annak a lehetősége, hogy mind az avar, mind a magyar népesség egy-

ВОПРОСЫ АССИМИЛЯЦИИ АВАРОВ И ВЕНГРОВ

Судьба находящегося в Карпатском бассейне населения накануне обретения венграми родины в 895 г. важна с точки зрения венгерского этногенеза, поскольку благодаря ему мы можем выяснить носителем какой материальной культуры был народ, который венгры могли ассимилировать в X в. Хотя ассимиляция – сложный процесс, который можно изучить надлежащим образом только на межнаучном уровне, в данной работе мы хотели бы коснуться только одного из аспектов, а именно – с какими ограничениями можем столкнуться в ходе археологических исследований этой темы. Несмотря на большое количество (более 3450) памятников аварского времени (SZENTPÉTERI 2002), можно с уверенностью говорить о том, что пока известно лишь несколько могильников, использовавшихся со-

* Rippl-Rónai Múzeum / Музей им. Й. Рипль-Ронаи. H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., koltolaszlo48@gmail.com

** BTK Történettudományi Intézet / Институт истории Исследовательского центра гуманитарных наук. H-1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., szentpeteri.jozsef@btk.mta.hu

aránt és egyidejűleg használta volna, csak néhányat ismerünk¹ (1. kép a).

Az újonnan jött népesség döntő többségében új temetőket nyitott, ezzel sem alkalmazkodtak a korábban itt élt népesség szokásaihoz. Az egymástól jellegzetesen eltérő tárgyi kultúrák huzamosabb időn keresztül való keveredése egyazon személy, illetve közösség hagyatékában – ez lenne a legmeggyőzőbb bizonyíték két különböző műveltség egyidejűsége mellett. Az avar–magyar asszimiláció elfogadását ellenzők részéről hangoztatott legsúlyosabb érv az, hogy véleményük szerint nincsen ilyen hiteles körülmények között feltárt lelőhely (SZENTPÉTERI 2014, 46–47). Álláspontunk szerint mégis van néhány, valóban csekély számú temető, amely e tekintetben számításba vehető. Ezek a Kárpát-medence különböző pontjain, egymástól eltérő természetföldrajzi körülmények között kerültek elő; ami mégis közös bennük, hogy mindegyik rendelkezik olyan késő avar kori leletanyaggal is, amelynek tanúsága szerint az adott népesség megélhette a magyarok letelepedését.

Azt kellene belátni, hogy egy-egy lelőhely folyamatos temetkezésre szolgált a 9–10. század fordulóján, azaz nem volt időbeli törés az avar kori és magyar honfoglalás kori régészeti műveltséggel rendelkező lakosság életében. Erre a megközelítésre hozzuk példának a Somogy megyei Vörs-Papkert B lelőhely régészeti, történeti antropológiai és szrológiai eredményeit (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1988; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996a; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2005), amely 1983–1993 között került napvilágra.

вместно и одновременно аварами и венграми¹ (рис. 1 а).

Новопришедший народ, в подавляющее большинство случаев, начал использовать новые могильники, не приноравливаясь к привычкам ранее бытовавшего здесь населения. Смешение отличающихся друг от друга материальных культур на протяжении продолжительного времени на примере одного индивида или целого сообщества явилось бы наиболее убедительным доказательством одновременного существования двух различных культур. Самым серьезным аргументом противников принятия аварско-венгерской ассимиляции является то, что, по их мнению, нет ни одного достоверно открытого археологического памятника с таким феноменом (SZENTPÉTERI 2014, 46–47). На наш взгляд, тем не менее, существует несколько могильников, которые могут быть рассмотрены в этой связи. Они находятся в разных частях Карпатского бассейна с различными географическими особенностями но, тем не менее, имеют нечто общее – в каждом из них были обнаружены археологические находки позднеаварского времени, свидетельствующие о том, что данное население дожило здесь до прибытия венгров.

Следует признать, что отдельные могильники на рубеже IX–X вв. использовались непрерывно, иначе говоря, в этих случаях не было временного перерыва в жизни населения аварского времени и эпохи обретения венграми родины. Это

¹ Leőhelyek: 1. Balmazújváros-Hortobágy-Árkus (Hajdú-Bihar megye, a feltárás ideje: 1959, irodalom: KRALOVÁNSZKY 1965, 34–35; KÜRTI–MENGHIN 1985, 82–83; SZENTPÉTERI 2002, 42); 2. Gyönk-Vásártér (Tolna megye, 1968–1983, irodalom: ROSNER 1972; ROSNER 1974; SZENTPÉTERI 2002, 152); 3. Győr-Téglavető-dűlő (Győr-Moson-Sopron megye, 1901–1905, irodalom: FETTSICH 1943; TOMKA 1971; SZENTPÉTERI 2002, 150); 4. Perse II. Bérc (Prša, Lučenec járás, Szlovákia, 1930-as évek, irodalom: KOVRIG 1947; TOČIK 1963; ZÁBOJNÍK 1995, Nr. 56.; SZENTPÉTERI 2002, 296); 5. Szarvas-Kákapusztá-Kettőshalmi-dűlő (Békés megye, 1954–1955, 1963–1964, irodalom: SZABÓ 1976, 52–54; SZALONTAI 1992, 309–347; SZENTPÉTERI 2002, 337–338); 6. Visznek-Kecskehegy (Heves megye, 1939–1940, 1942, 1968, irodalom: TÖRÖK 1975; TÖRÖK 1982; SZENTPÉTERI 2002, 416); 7. Vörs-Papkert B (Somogy megye, 1983–1985, 1987–1993, irodalom: KÖLTŐ 1988; SZENTPÉTERI 1991; KÖLTŐ 1993; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996; SZENTPÉTERI 2002, 417–418).

¹ Памятники: 1. Бальмазуйварош-Хортобадь-Аркуш (обл. Hajdú-Bihar, раскопки 1959 г., литература: KRALOVÁNSZKY 1965, 34–35; KÜRTI–MENGHIN 1985, 82–83; SZENTPÉTERI 2002, 42); 2. Дьёнк-Вашартер (обл. Tolna, 1968–1983 г., литература: ROSNER 1972; ROSNER 1974; SZENTPÉTERI 2002, 152); 3. Дьёр-Теглаветё-дюлё (обл. Győr-Moson-Sopron, 1901–1905 г., литература: FETTSICH 1943; TOMKA 1971; SZENTPÉTERI 2002, 150); 4. Перше II. Берц (Prša, район Lučenec, Словакия, 1930-е г., литература: KOVRIG 1947; TOČIK 1963; ZÁBOJNÍK 1995, Nr. 56.; SZENTPÉTERI 2002, 296); 5. Сарваш-Какапуста-Кеттёшхальми-дюлё (обл. Békés, 1954–1955, 1963–1964 г., литература: SZABÓ 1976, 52–54; SZALONTAI 1992, 309–347; SZENTPÉTERI 2002, 337–338); 6. Виснек-Кечкехедь (обл. Heves, 1939–1940, 1942, 1968 г., литература: TÖRÖK 1975; TÖRÖK 1982; SZENTPÉTERI 2002, 416); 7. Вёрш-Папкерт Б (обл. Somogy, 1983–1985, 1987–1993 г., литература: KÖLTŐ 1988; SZENTPÉTERI 1991; KÖLTŐ 1993; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996; SZENTPÉTERI 2002, 417–418).

A VÖRS-PAPKERTI TEMETŐ
RÉGÉSZETI HAGYATÉKA

A mai Dunántúlon, az egykori Pannoniában, a Kis-Balaton mellett elhelyezkedő mintegy 700 síros temetőben a késő avar kortól a kora Árpád-korig (kb. a 8. század végétől a 11. század elejéig) folyamatosan temetkeztek. Az itt feltárt 716 sír közül a legnagyobb számú csoportot a késő avar kori temetkezések alkotják, ugyanakkor több mint 40 esetben magyar honfoglalás kori leletanyagot találtunk.

A temető keleti szélén külön tömbben, hét sorban, egymástól átlagosan öt méteres távolságban 41 késő avar kori lovassír került elő, melyekben az elhunyt rendszerint a nagyméretű sírgödör északi felében Ny–K tájolással, mellette ellentétes tájolással pedig a felszerszámozott ló feküdt. Ezeket a sírokat nagy valószínűséggel az Árpád-kor végén nagyrészt kirabolták, csak két sír került el a fosztogatók figyelmét. A sírokban talált leletek alapján bizonyos, hogy az avar társadalomnak legalább a középrétegéhez tartozó, gazdag családok tagjait temették itt el. Dúsan aranyozott, vésett-poncolt és áttört pikkelymintás övveretek, szőlőfürtcsüngős és üveggyöngy-díszes arany fülkarikák, állatalakos dobozos mellboglár, továbbá a lószerszám aranyozott réz- és ezüstlemezekkel, tausírozással díszített kantárveretei és kantárrózsái, ún. falerák jellemzik ezeket a sírokat. Nem ritka, hogy több edényt, az egyszerű kézi korongolt fazék mellett díszkerámiát, ún. sárga bögrét és palackot is tettek túlvilági út-ralávalva a halott mellé (1. kép b; 4–7. kép; 8. kép 485, 715; 13. kép a–c).

A temető nyugati felén a Karoling peremkultúrához tartozó szegényes mellékletű temetkezések kerültek elő a 9. századból: általánosak náluk az étel- és italáldozattal megtöltött kisméretű fazekak és polírozott felületű sárga palackok. A férfiak jellegzetes mellékletei a fegyverek (lándzsa, balta), a sarkantyú, a vaskés és a borotva. A nőkkel egyszerű fülkarikákat, mozaikszemes és többtagú rúdgyöngyökből álló nyakláncot, poncolt díszű lemezgyűrűket, bronz- és vasfűlű üveggombokat temettek el. Ezek a leletek már abból az időszakból származnak, amikor *Priwina* és *Chezil* a közeli Mosaburg/Zalavárban (SZÖKE 2011; SZÖKE 2014; SZÖKE 2014a) kiépítette alsó-pannóniai grófságának birtokközpontját, s az itt temetkezők annak egyik szolgáló-

мы постараемся представить на примере результатов археологических, исторических, антропологических и серологических исследований могильника Вёрш-Папкерт Б (КЕЛТЁ–СЕНТПЕТЕРИ 1988; КӨЛТӨ–СЗЕНТРЕТЕРИ 1996a; КӨЛТӨ–СЗЕНТРЕТЕРИ 2005), раскопанного в 1983–1993 гг.

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ МОГИЛЬНИКА
ВЁРШ-ПАПКЕРТ

В могильнике, находящемся в Задунавье, бывшей Паннонии, рядом с Малым Балатоном, насчитывается ок. 700 погребений, непрерывно хоронили усопших с позднеаварского времени вплоть до ранней эпохи Арпадов (приблизительно с конца VIII до начала XI вв.). Большую часть из 716 открытых погребений составляют захоронения позднеаварского времени, но более чем в 40 случаях обнаружены находки, относимые к эпохе обретения венграми родины.

На восточной окраине могильника в отдельном блоке, в семи рядах было обнаружено 41 погребение с костями коней позднеаварского времени, расположенные друг от друга на около пятиметровом расстоянии. Как правило погребенный находился в северной части могильной ямы с ориентировкой 3–В, а рядом с ним с противоположной ориентировкой помещался взнузданный конь. Основная часть этих погребений по всей видимости была ограблена в конце эпохи Арпадов и только два погребения остались нетронутыми. На основании обнаруженных здесь находок можно с уверенностью говорить о том, что здесь были погребены члены богатых семей, относящихся по крайней мере к среднему классу аварского общества. Эти погребения характеризуются богато позолоченными поясными бляшками с чеканкой и гравировкой, а также с ажурными узорами; золотыми серьгами с подвесками в виде виноградных гроздей и со стеклянными бусами; зооморфной брошью; накладками узды и т.н. фалерами из меди и серебра с позолотой. Среди посуды с заупокойной пищей, помимо простых горшков, изготовленных на ручном гончарном круге, следует упомянуть и т.н. желтую керамику, а именно – бутылки и кружки (рис. 1 b; рис. 4–7; рис. 8. 485, 715; рис. 13 a–c).

népi közösséget alkották. A temetőben nyugvók közötti markáns szociális különbségekből arra lehet következtetni, hogy a kiemelkedően gazdag lovas-temetkezéses családok nem sülyedtek le a szolglónépi szintre, hanem *Priwina* kíséretének tagjaivá váltak (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014, 31; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014a, 33). Az ő korábbi temetőjük területén, sírjaik csoportjától nyugatra pedig azok a közrendű családok kezdtek el temetkezni, akik vagy keresztényé vált korábbi uraik, vagy a mosaburgi grófság szolgálatába álltak (2. kép a; 8. kép 290, 454; 9–10. kép; 14. kép a–c).

Ezek a magyar honfoglalás után is helyben maradtak, s az ide települt kis magyar közösséggel együtt még az Árpád-korban is tovább használták a temetőt (2. kép b; 11–12. kép; 14. kép d–e) (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014a).

A hagyományos régészeti tipológiai elemzések mellett egy természettudományos módszer alkalmazása is segítségünkre volt a vörsi régészeti hagyaték relatív időrendjének meghatározásánál. Ennek bemutatásához rövid tudománytörténeti kitérőt kell tennünk.

Lengyel Imre professzor (1934–1992) biokémiai vizsgálatai az 1960-as évek közepétől nyertek fokozatosan alkalmazást a magyarországi régészetben. Az őskortól kezdve a késő középkorig számos lelőhely feldolgozásánál támaszkodtak eredményeire. A hasonló jellegű kutatásokhoz képest a vörsi lelőhelyet az teszi egyedivé, hogy míg általában a korszak, régészeti kultúra vagy etnikum tekintetében homogén esetekről van szó, itt egy lelőhelyen több, a vizsgált korszak és etnikum tekintetében egymástól jól megkülönböztethető (késő avar kori, Karoling-kori, magyar honfoglalás és Árpád-kori) leletanyagot tartalmazó temetkezés került elő, ezért alapvető kérdésként merült fel, hogy egyidejű és/vagy folytatódó jelenségekről van-e szó (KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992; KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992a).

Ami a konkrét esetet illeti, a régészeti feltárásokkal párhuzamosan Lengyel Imre professzor több mint 400 sírt vizsgált meg a vörsi lelőhelyről, és ezek alapján 48 csoport (alcsoportjaival együtt 53) genetikai egységet körvonalazott. Sajnálatos módon váratlan halála megakadályozta, hogy a teljes ember-tani hagyatékot elemezze. Külön szeretnénk hangsúlyozni, hogy az embertani hagyaték szerológiai

В западной части могильника были обнаружены более бедные погребения IX в., относящиеся к пограничной культуре Каролингов. Обычными здесь были небольшие горшки и желтые бутылки с лощеной поверхностью, содержавшие заупокойную пищу и напитки. В состав типичного инвентаря мужских погребений входят оружие (копье, топор), шпоры, железный нож и бритва, а женских – простые серьги-колючки, цепочка из мозаичных звеньев и нескольких стержней бус, пластинчатые кольца с чеканкой и стеклянные пуговицы с бронзовыми или железными ушками. Эти находки относятся уже к тому периоду, когда князя Прибина и Коцел, вблизи Вёрша, основали центр домена графства Нижней Паннонии в Мозабурге/Залаваре (Szöke 2011; Szöke 2014; Szöke 2014a), а погребенные в Вёрше, таким образом, входили в состав их прислужников. На основании ярко выраженных социальных различий погребенных в этом могильнике, можно сделать вывод о том, что чрезвычайно состоятельные семьи, хоронившие своих усопших с конем, не опускались до уровня прислужников, а стали придворными Прибины (Költő–Szentpéteri 2014, 31; Költő–Szentpéteri 2014a, 33). А территорию их бывшего могильника, к западу от участка их погребений, начали использовать семьи рядового населения, находившиеся на службе либо у своих бывших, уже окрестившихся господ, либо у Мозабургского графства (рис. 2 а; рис. 8. 290, 454; рис. 9–10; рис. 14 а–с).

Они остались здесь и после завоевания венграми родины и, вместе с поселившейся здесь небольшой венгерской общиной, использовали могильник и позднее, в эпоху Арпадов (рис. 2 б; рис. 11–12; рис. 14 d–e) (Költő–Szentpéteri 2014; Költő–Szentpéteri 2014a).

При определении относительной хронологии вёршского могильника, кроме методов традиционного археологического и типологического анализа, нам также оказал помощь естественнонаучный метод. Для его представления мы должны немного отклониться, чтобы ознакомиться с аспектами истории исследования.

Биохимические исследования профессора Имре Лендьель (1934–1992), начиная с середины 1960-х гг. постепенно стали использоваться и в венгерской археологии. На результаты его исследований нередко опирались при обработке

vizsgálatánál a sírokban talált mellékletek időrendi besorolását Lengyel Imre előzetesen nem ismerhette. *Miután* a biokémiai elemzés során meghatározta az elhunyt személyek nemét, életkorát, vércsoportját és kollagén-típusát, az ásató régészek kérésére *elsőként* azoknak a személyeknek a feltételezett rokonságait kezdte el (a síroknak a temetőtérről leolvasható távolságai és statisztikai–matematikai módszerek alkalmazásával) meghatározni, akiknek tárgyi hagyatéka egyértelműen besorolható volt valamely régészeti korszakba (3. kép a).

A tárgyi hagyatéka relatív időrendjének figyelembevételével a leglényegesebb eredményt éppen azoknak a 'családoknak' a körvonalazása jelentette, amelyek az eddigi módszerekkel különböző (egymást követő) régészeti korszakokba sorolható leletegyüttesekkel jellemezhetőek (3. kép b) (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI–BERNERT–PAP 2014; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI–BERNERT–PAP 2014a).

ÖSSZEGZŐ EREDMÉNYEK KITEKINTÉSSSEL

Ha kutatásunknak néhány esetben az előzőekben bemutatott lelőhelyhez hasonló módon sikerülne egyértelműen és az adott tudományterület módszertana szerint kifogástalan módon bizonyítani, hogy az eddig egymástól időben elhatárolt etnikumok, népségek azonos időben éltek, illetve közösen használtak egy-egy temetkezési helyet, akkor előrébb tudnánk lépni az asszimilációs folyamatok elemzésénél.

Ha feltételezéseink igaznak bizonyulnak, akkor egy érdekes régészeti jelenségre már most fel tudnánk hívni a figyelmet. A vizsgált kevés számú lelőhely esetében figyelemre méltó, hogy a késő avar kori temetőkben előforduló honfoglaló magyar emlékmennyel eltemetett férfiaknál csakis a lószerszámok és a fegyverek (ezek között is kizárólag tegeztek!) lennének a korszakra jellemző bizonyítékok (*jelképes lovastemetkezések*). Ezek akár a hatalomba való beiktatási jelvényekként is értelmezhetőek. Klasszikus honfoglalás kori veretes öv eddig egyetlen egy ilyen személynél sem került elő! Kérdezhetjük, hogy nem csupán a temetkezési rítus átvételéről van-e szó? Avagy milyen megfontolások vezettek a honfoglaló magyarságra jellemző részleges lovastemetkezés rítusának mellőzéséhez, azaz, hogy még a lóbőr sem került sírba ezekben az esetekben?

археологических материалов с первобытности до позднего средневековья. По сравнению с аналогичными исследованиями, уникальность раскопок, проводимых в Вёрше, объясняется тем, что поскольку в иных исследованиях речь идет об однородных по эпохе, археологической культуре или этносу случаях, то в данном случае на одном местонахождении были обнаружены захоронения с хорошо разграничиваемым археологическим материалом и этносом, а именно – позднеаварского времени, эпохи Каролингов, эпохи обретения венграми родины и эпохи Арпадов. В связи с этим возникает закономерный вопрос – речь идет об одновременных или последовательных явлениях (KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992; KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992a)?

В данном конкретном случае профессор Имре Лендзель параллельно с проведением археологических раскопок исследовал более 400 погребений могильника в Вёрше, на основании которых им было выделено 48 групп генетического единства (вместе с подгруппами – 53). К сожалению, его внезапная смерть помешала проведению анализа целого антропологического материала. Следует подчеркнуть, что Имре Лендзель при проведении серологического исследования антропологического материала заранее не мог знать датировку предметов, обнаруженных в погребениях. *После* проведения биохимического анализа погребенных (половозрастная характеристика, группа крови, тип коллагена) он, по просьбе проводящих раскопки археологов, попытался определить предполагаемые родственные связи между усопшими (на основании расстояний между погребениями [по плану могильника], применяя методы математической статистики) *в первую очередь* в тех погребениях, погребальный инвентарь которых однозначно можно было отнести к определенной археологической эпохе (рис. 3 а).

Принимая во внимание относительную хронологию предметов погребального инвентаря, наиболее значительный результат был достигнут при определении именно тех «семей», которые археологически, на основании комплекса находок, могли быть отнесены к различным, следующим непосредственно друг за другом, археологическим периодам (рис. 3 б) (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI–BERNERT–PAP 2014; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI–BERNERT–PAP 2014a).

Amennyiben a késő avar kori népesség valóban megélte a magyarok 895-höz köthető bejövetelét, akkor azzal a további feltevéssel kell számolnunk, hogy zavartalanul tovább éltek (és temetkeztek), s úgy lettek az újonnan érkezett hódítók alárendeltjei, hogy a betelepülők számukra azonos társadalmi rétegeibe tagozódhattak: a lakosság zöme a 'nincstelenek' táborát szaporította (ne feledjük, hogy az egész késő avar kor folyamán a temetkezéseikből ismert lakosság kilenczted része nem rendelkezett klasszikus griffes-indás leletanyaggal), a köznép vezetői pedig – a saját népességükből származó fegyvereseik élén – a honfoglaló magyarok társadalmának középszintű vezetőihez integrálódhattak (mint a katonai segédnépek vezetői). Ma még eldönthetetlen kérdés, hogy átvették-e a honfoglaló magyarok rangjelzőit, s ez által levetették-e a korábbi korszak hatalmi szimbólumait, lemondtak-e 'avar' voltukról (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2016).

ОБОБЩАЮЩИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ С ВЫВОДАМИ

В том случае, если бы наши исследования достоверно доказали, что упомянутые этносы и народы существовали одновременно и совместно использовали некоторые могильники, то мы смогли бы продвинуться в интерпретации процессов ассимиляции.

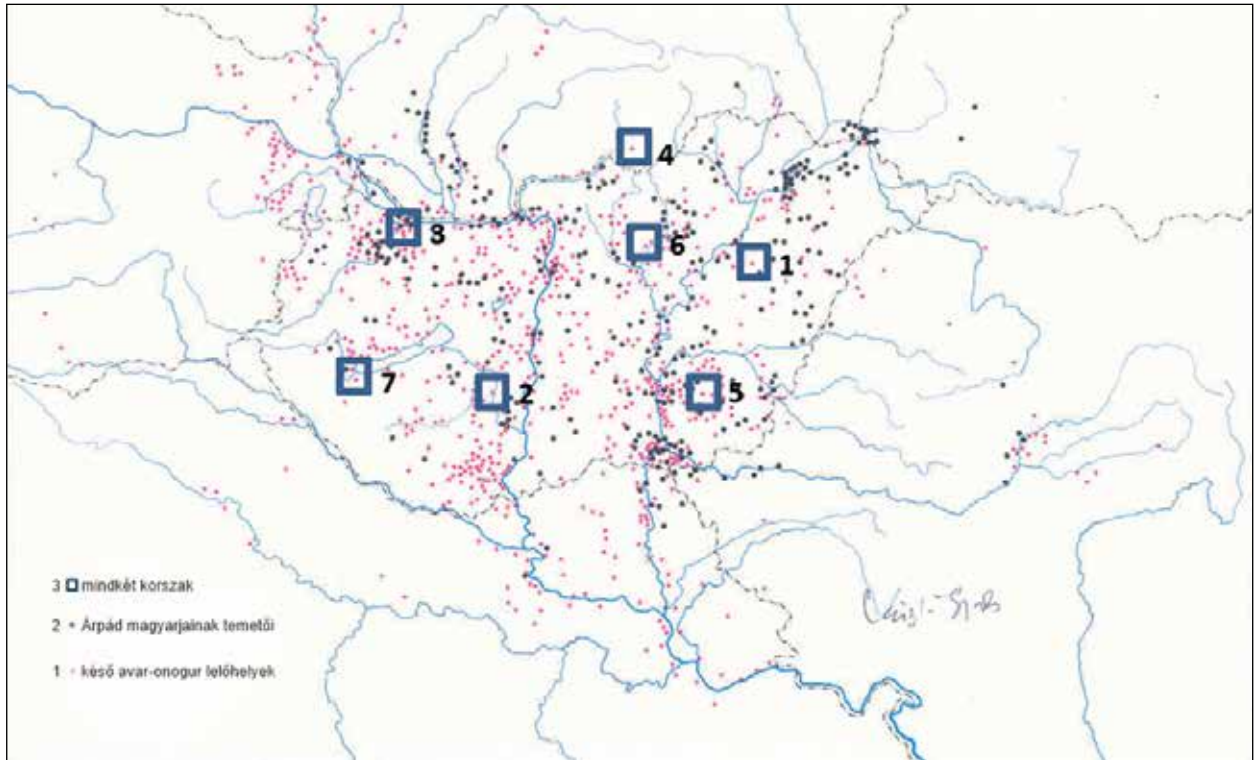
В том случае, если наши предположения подтвердятся, то нам хотелось бы в настоящее время привлечь внимание к одному важному археологическому явлению. В случае тех мужских захоронений, которые были обнаружены в могильниках позднеаварского времени, и в которых находились предметы, характерные для эпохи обретения родины, такую датировку подтверждают только снаряжения коня (*символические захоронения с конем*) и оружие (исключительно колчаны!). Их можно было бы интерпретировать и как предметы, сопровождающие передачу власти. Классический наборный пояс эпохи обретения родины до сих пор не был обнаружен ни в одном погребении! Может быть это просто заимствование погребального обряда? Другими словами, какие соображения привели к отказу от характерного в эпоху обретения родины обряда (погребения со шкурой коня)?

Более того, если население позднеаварского времени действительно дожило до прихода венгров в 895 г., то следует считаться с тем предположением, что это население мирно существовало и хоронило здесь и далее, и подчинилось новопришедшим завоевателям, пополняя идентичные для него общественные слои: большинство населения принадлежало к «неимущим» (не следует забывать, что по исследованным погребениям на протяжении всего позднеаварского времени 9/10 частей населения не располагало классическими находками с изображениями грифонов и растительных орнаментов), а правители рядового населения, стоявшие во главе воинов, происходивших из своего народа, могли интегрироваться в среднее руководящее звено венгров-завоевателей, как руководители вспомогательных служилых народов. В настоящее время еще не решен вопрос, отказавшись от символов власти предыдущей эпохи переняли ли они символику званий венгров-завоевателей, т.е. отказались ли от своей «аварской» сущности (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2016).

IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

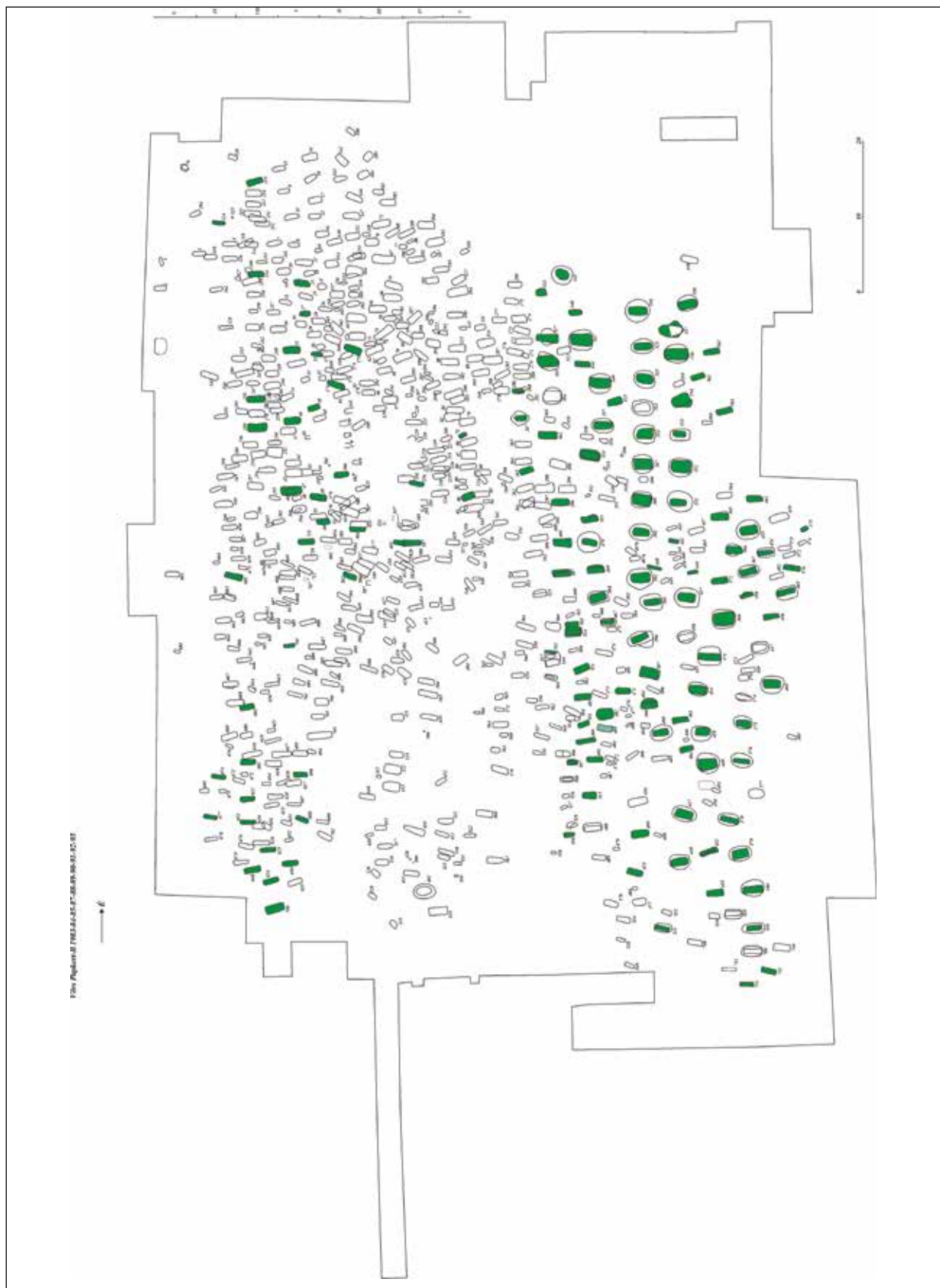
- FETTICH 1943: Fettich N.: Győr a népvándorláskorban (Győr in der Völkerwanderungszeit). In: *Győr története a XIII. század közepéig. (Régészeti emlékek III.)*. Szerk.: Lovas E. Győr 1943, 3–57.
- KOVRIK 1947: L. Kovrig I.: Avar leletek a nógrádmegyei Bozítapusztáról (Avar finds from Bozítapuszta [county Nógrád]). *Magyar Múzeum* 1947. június 13–17.
- KÖLTŐ 1988: Költő L. (szerk.): *Konferencia a Kis-Balaton régészeti kutatásáról*. Kaposvár 1988.
- KÖLTŐ 1993: Költő L.: Honfoglalás kori tegezés sír Vörsön (Ein landnahmezeitlicher Köcher in Vörs). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 433–446.
- KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992: Költő L. – Lengyel I. – Pap I. – Szentpéteri J.: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannoniában (Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzetes eredményei – Vörs). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 283–307.
- KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992a: Költő, L. – Lengyel, I. – Pap, I. – Szentpéteri, J.: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy): Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien. (Predbežné výskumov pohrebiska Vörs z 9.–11. storočia [Mad’arsko, komitát Somogy]: K problematike etnik a archeologických kultúr vo včasnostredovekej Panónii. *Slovenská archeológia* 40:2 (1992) 223–241.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI / КЭЛТЭ–СЕНТПЕТЕРИ 1988: Кэлтэ, Л. – Сентпэтери, Й.: О населении Вёрша, расположенного недалеко от Залавара в области Шомодь в IX–X вв. В: *Труды V. Международного Конгресса Археологов-Славистов. Киев, 18–25 сент. 1985 г.* Т. 2. Ред.: Толочко, П. П. Киев 1988, 254–257.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996: Költő L. – Szentpéteri J.: A Vörs–Papkert „B” lelőhely 8–9. századi temetője. In: *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti Kutatások a Kis-Balaton Területén 1979–1992*. Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 115–121.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996a: Költő L. – Szentpéteri J.: A 8–10. századi kontinuitás kérdései a vörsi 8–10. századi temető kapcsán (The Questions of Continuity in the 8–10th Century on the Basis of the 8–10th Century Cemetery Excavated at Vörs). In: *Ljudje ob Muri – Népek a Mura mentén – Völker an der Mur – Ljudi uz Muru: Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995*. Ured.: Balazic, J. – Vándor, L. Murska Sobota–Zalaegerszeg 1996, 101–109.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2005: Költő, L. – Szentpéteri, J.: Der Fundplatz von Vörs-Papkert B (Ungarn, Komitat Somogy): Ein Gräberfeld des 8.–10. Jahrhunderts. In: Heinrich-Tamáska, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 11. Innsbruck, 2005, 157–161.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014: Költő L. – Szentpéteri J.: Vörs-Papkert B. In: Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest 2014, 31–34.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014a: Költő, L. – Szentpéteri, J.: Vörs-Papkert. In: Szőke, B. M.: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest 2014, 33–36.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2016: Költő L. – Szentpéteri J.: Avar–magyar folyamatos temető-használat? Vörs-Papkert B. In: *Honfoglalás és megtelepedés. Magyar őstörténet 4*. Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. Budapest 2016, 161–162.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI–BERNERT–PAP 2014: Költő L. – Szentpéteri J. – Bernert Zs. – Pap I.: Családok, leletek, generációk. Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B (Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at Vörs-Papkert B). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 361–386.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI–BERNERT–PAP 2014a: Költő, L. – Szentpéteri, J. – Bernert, Zs. – Pap, I.: Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at the early medieval cemetery of Vörs-Papkert B.

- In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the millennia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2014, 361–390.
- KRALOVÁNSZKY 1965: Kralovánszky A.: Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944–1961. Leletkataszter (Archaeological Excavations in County Hajdú-Bihar 1944–1961. [register of finds]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964 (1965) 31–45.
- KÜRTI–MENGHIN 1985: Kürti, B. – Menghin, W.: Katalog. In: *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh. Ausstellungskatalog*. Hrsg.: Meier-Arend, W. Frankfurt am Main 1985, 24–86.
- LÁSZLÓ 1988: László Gy.: *Árpád népe*. Budapest 1988.
- ROSNER 1972: Rosner Gy.: Előzetes jelentés a Gyönk-Vásártér úti avar temető feltárásáról II. (Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Awarenfriedhofes von Gyönk-Vásártér). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 2–3 (1971–1972) 85–221.
- ROSNER 1974: Rosner Gy.: Előzetes jelentés a Gyönk-Vásártéri úti avar temető feltárásáról III. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5 (1973–1974) 117–166.
- SZABÓ 1976: Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. A temető leírása és rendellenes temetések párhuzamai (Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud. III. Beschreibung des Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen – Поселение и могильник эпохи правления династии Арпадов в Шаруде. III. Описание могильник. Черты его сходства с известными в Венгрии погребениями с необычными трупоположениями). *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* 14 (1976) 17–89.
- SZALONTAI 1992: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusztta késő avar temetője) (Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert. II. [Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapusztta-Kettőshalom]). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 309–347.
- SZENTPÉTERI 1991: Szentpéteri J.: Késő avarkori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye) (Позднеаварские конные захоронения в Вёрше). In: Lőrinczy G. (szerk.): A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások. Szentes, 1990. 09. 24–26. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85:2 (1991) 265–276.
- SZENTPÉTERI 2002: Szentpéteri, J. (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II. Varia Archaeologica Hungarica XIII/1–2*. Budapest 2002.
- SZENTPÉTERI 2014: Szentpéteri J.: Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez. In: *Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest 2014, 43–53.
- SZŐKE 2011: Szőke, B. M.: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus* 31–32 (2011) 9–52.
- SZŐKE 2014: Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest 2014.
- SZŐKE 2014a: Szőke, B. M.: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest 2014.
- TOČÍK 1963: Točík, A.: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši (Gräberfeld und Siedlung aus der Zeit des Awarischen Reiches in Prša). *Slovenská archeológia* 11:1 (1963) 121–198.
- ТОМКА 1971: Tomka P.: A Győr-Téglavető-dűlői avar temető belső csoportjai (Die inneren Gruppen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Győr-Téglavető-dűlő). *Arrabona* 13 (1971) 55–97.
- TÖRÖK 1975: Török, Gy.: The Visznek Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum (Cemeteries of the Avar Period [567–829] in Hungary I.)*. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 321–345.
- TÖRÖK 1982: Török, Gy.: Awaren- und landnahmezeitliches Gräberfeld in Visznek (Komitat Heves). *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 2 (1982) 41–56.
- ZÁBOJNÍK 1995: Zábojník, J.: Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des Awarischen Kaganats (Sociálna problematika pohrebísk severného a severozápadného okrajového územia avarského kaganátu). *Slovenská archeológia* 43:2 (1995) 205–344.

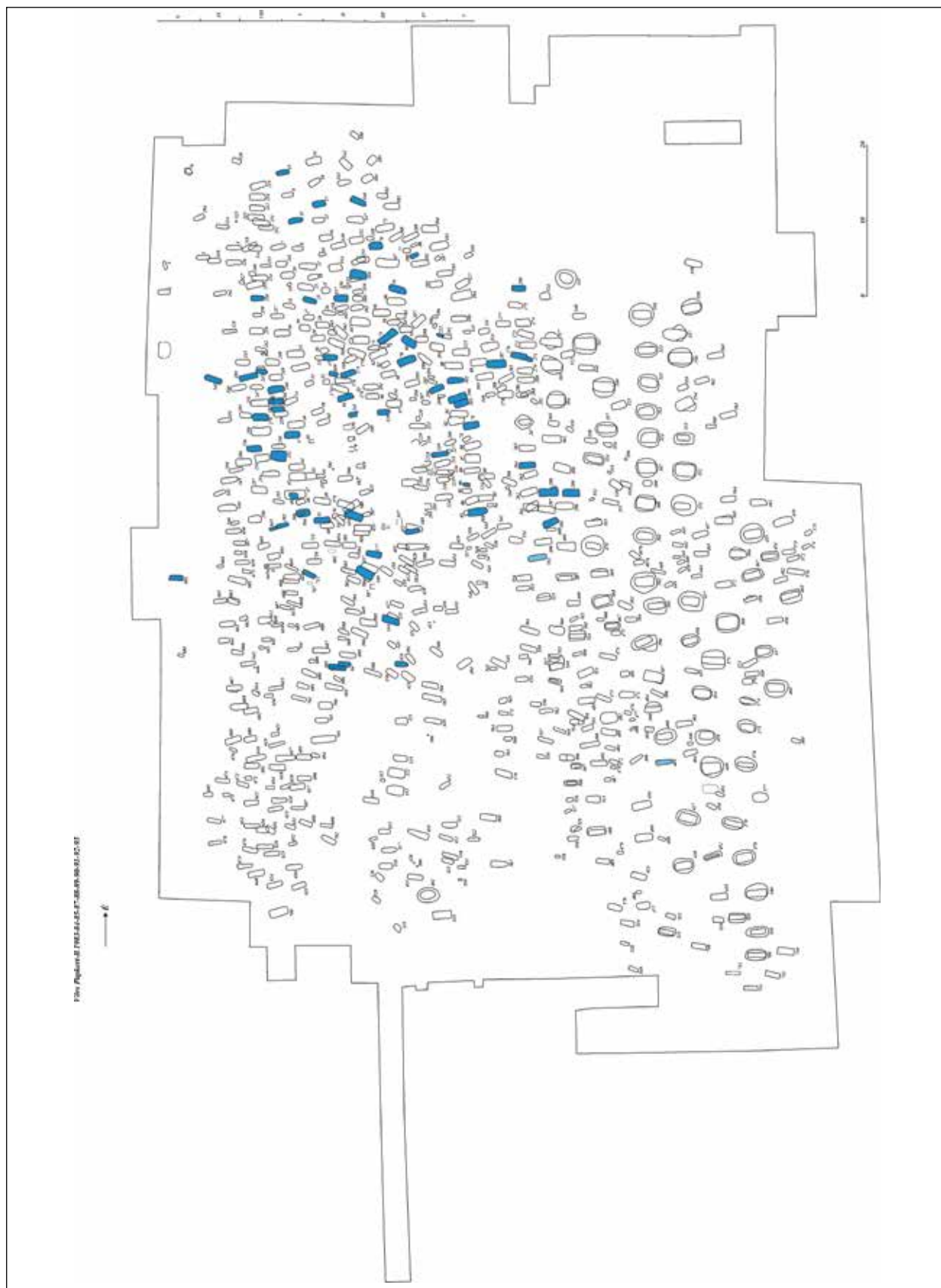
1. kép a. Késő avar kori és magyar honfoglalás kori temetők a Kárpát-medencében. 1: Késő avar kor; 2: Magyar honfoglalás kora; 3: Mindkét korszak (László 1988, 16, 4. kép nyomán). Lelőhelyek: 1: Balmazújváros-Hortobágy-Árku; 2: Gyöng-Vásártér; 3: Győr-Téglavető-dűlő; 4: Perse II. Bérc (Prša, SK); 5: Szarvas-Kákapusztá-Kettőshalmi-dűlő; 6: Visznek-Kecskehegy; 7: Vörs-Papkert B

Рис. 1 а. Могильники позднеаварского времени и эпохи обретения венграми родины в Карпатском бассейне. 1: Позднеаварское время; 2: Эпоха обретения венграми родины; 3: Оба периода (по: Лászló 1988, 16, 4. kép). Памятники: 1: Бальмазуйварош-Хортобадь-Аркуш; 2: Дьёнк-Вашартер; 3: Дьёр-Теглаветё-дюлё; 4: Прша/Перше II. Берц; 5: Сарваш-Какапустá-Кеттёшхальми-дюлё; 6: Виснек-Кечкехедь; 7: Вёрш-Панкерт Б

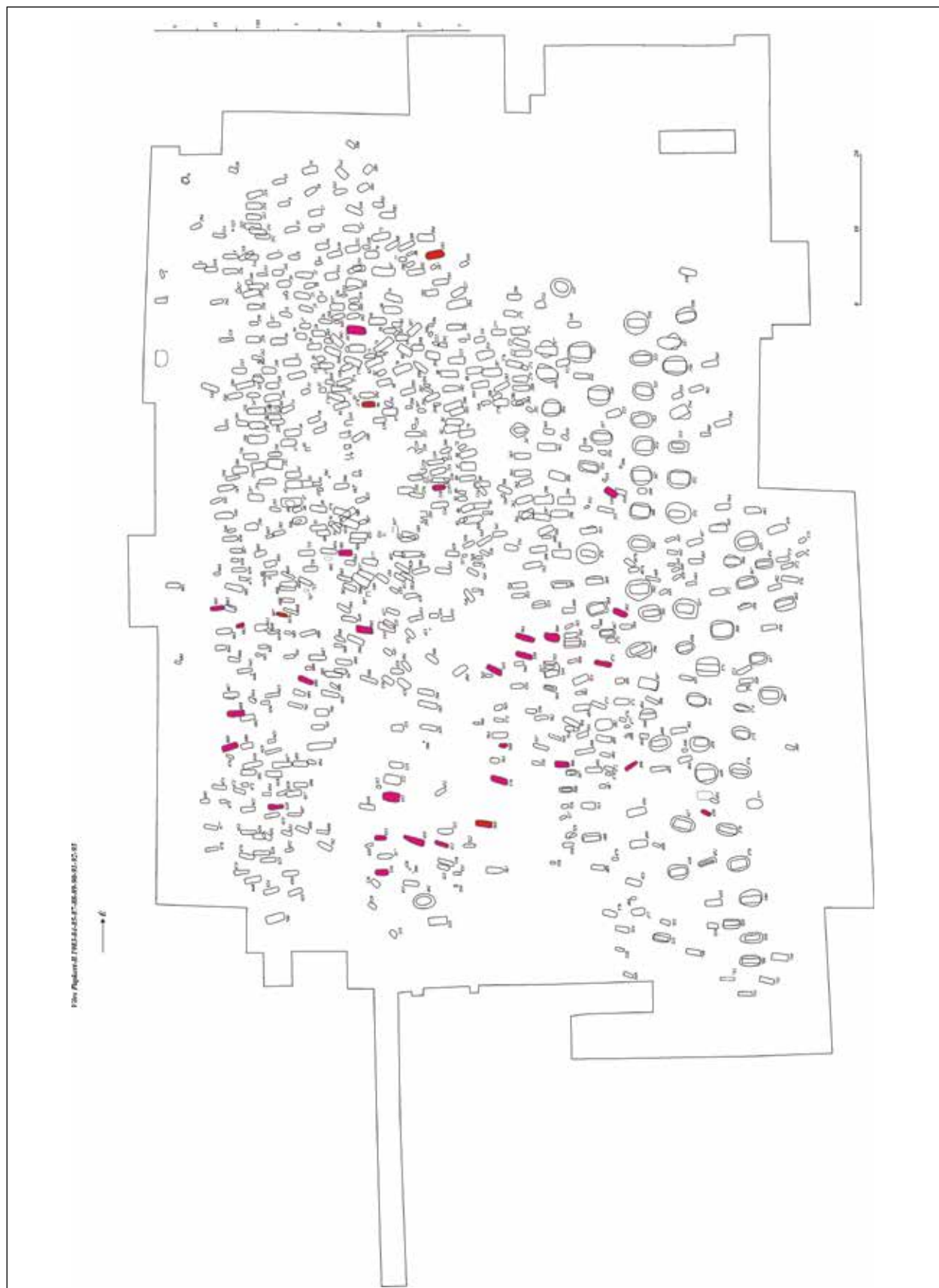
1. kép b. Vörs-Papkert B. A késő avar korszak sírjai

Рис. 1 б. Вёрш-Папкерт Б. Погребения позднеаварского времени

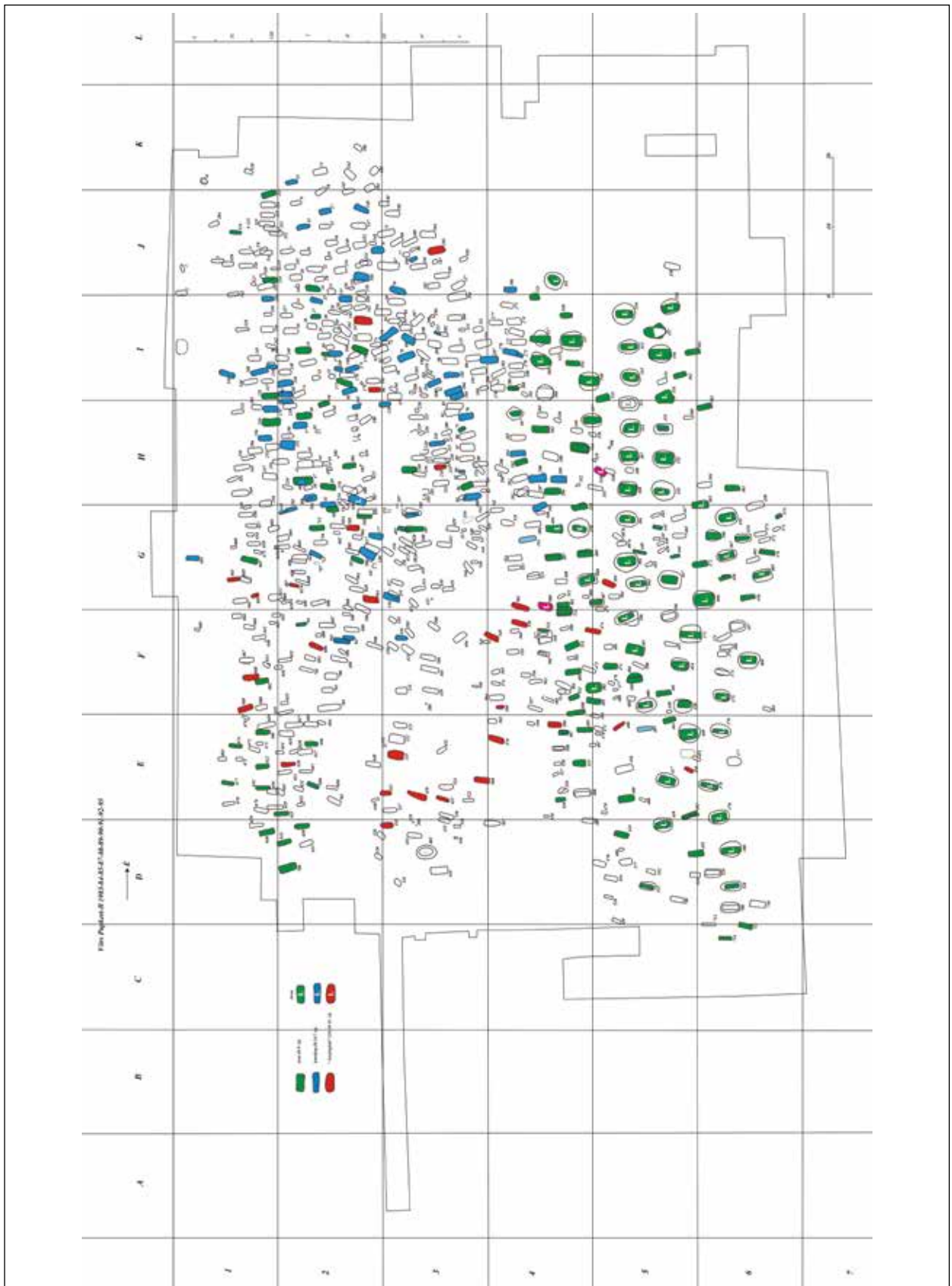
2. kép a. Vörs-Papkert B. A Karoling-kor sírjai
Рис. 2 а. Вёри-Папкерт Б. Погребения эпохи Каролингов

3

2. kép b. Vörs-Papkert B. A magyar honfoglaláskor sírjai

Рис. 2 б. Вёрш-Папкерт Б. Погребения эпохи обретения венграми родины

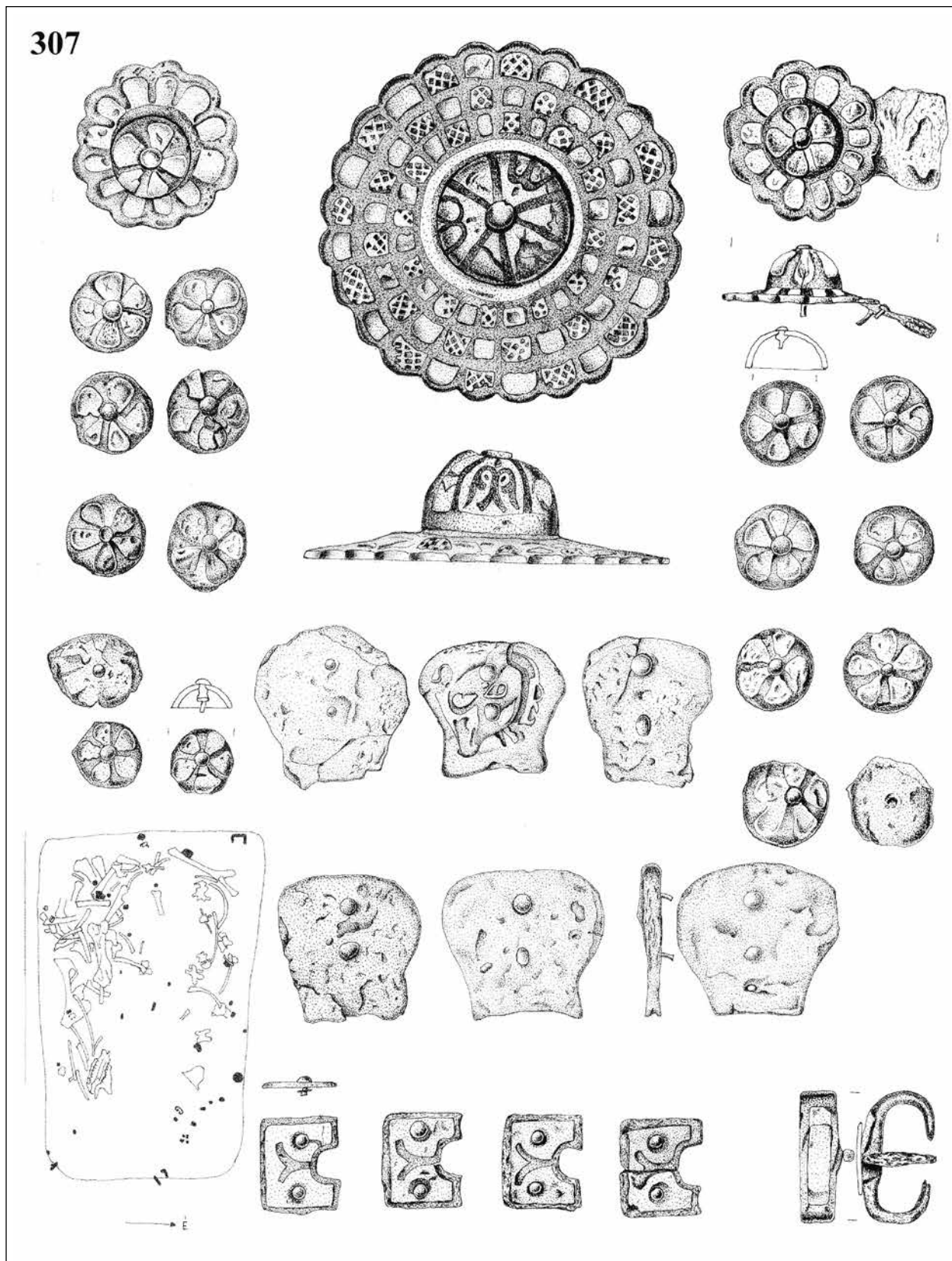

3. kép a. Vörs-Papkert B. Az összes korszak temetkezései
Рис. 3 а. Вёри-Папкерт Б. Погребения всех периодов

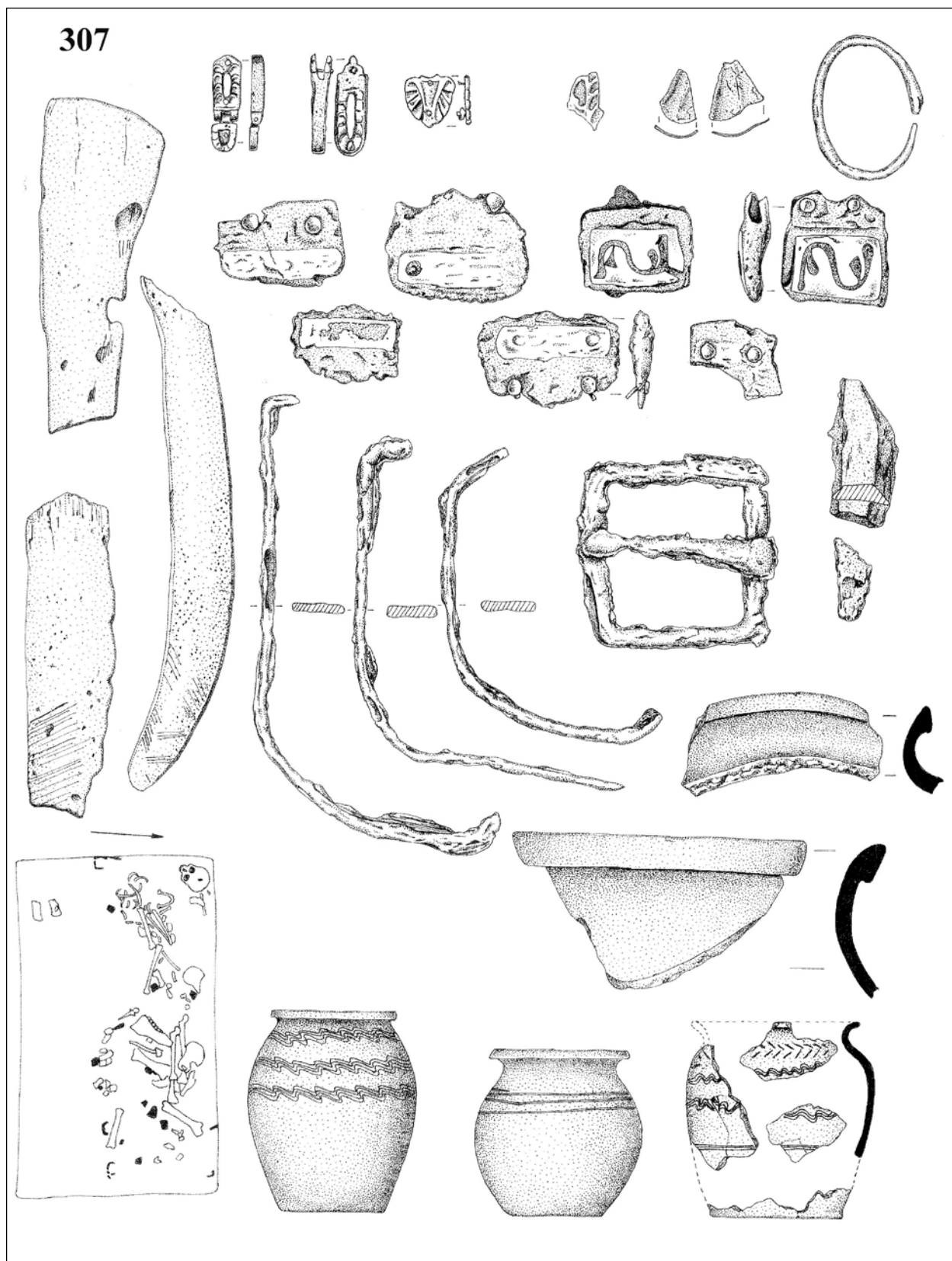
3. kép b. Vörs-Papkert B. Lengyel Imre genetikai csoportjai (Költő-Szentpéteri-Bernert-Pap 2014a, Fig. 1)

Рис. 3 б. Вёрш-Папкерт Б. Генетические группы по И. Лендьель (по: Költő-Szentpéteri-Bernert-Pap 2014a, Fig. 1)

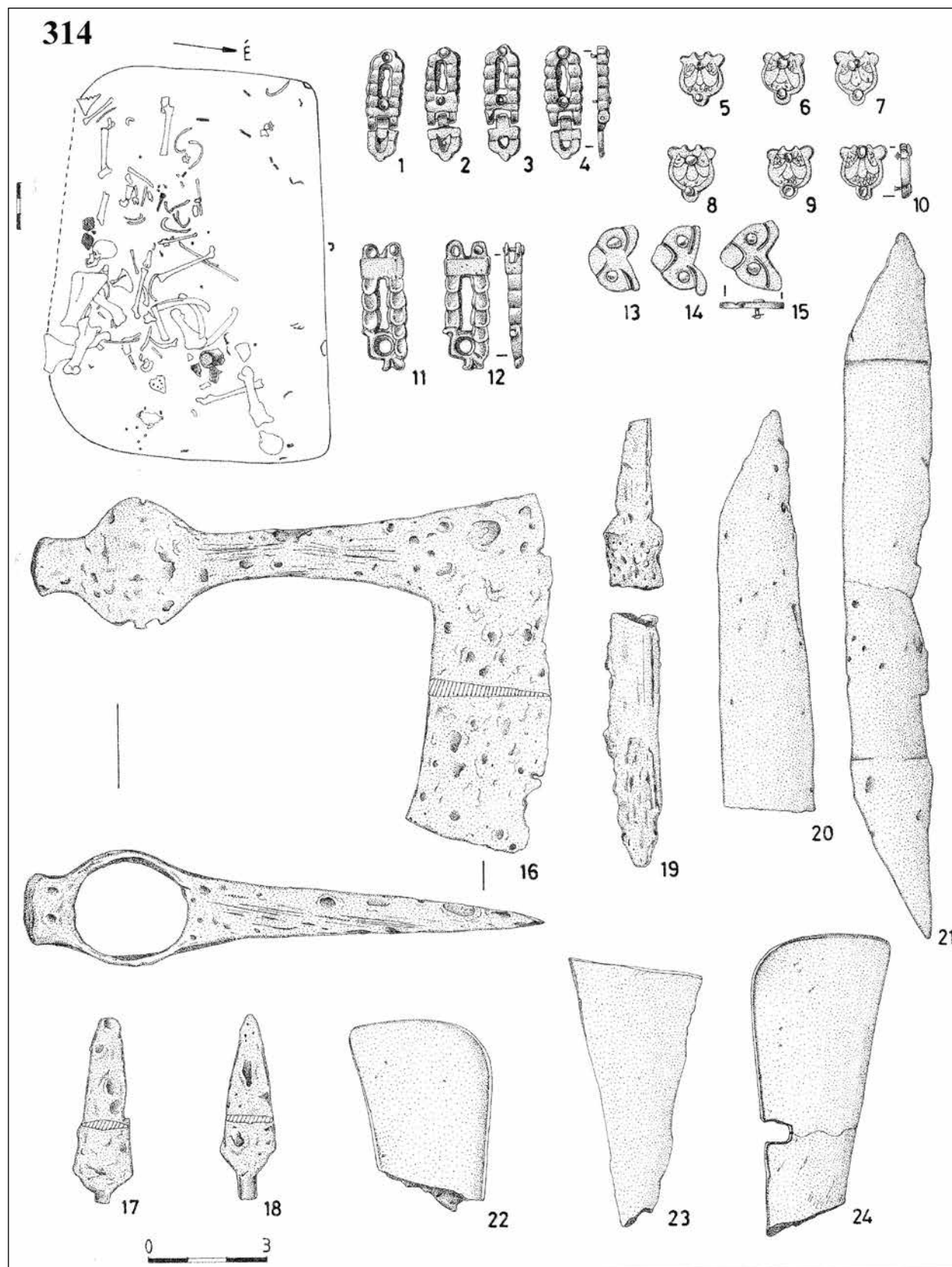
4. kép. Vörs-Papkert B, 307. sír (késő avar kor)

Рис. 4. П. 307 могильника Вёри-Папкерт Б (позднеаварское время)

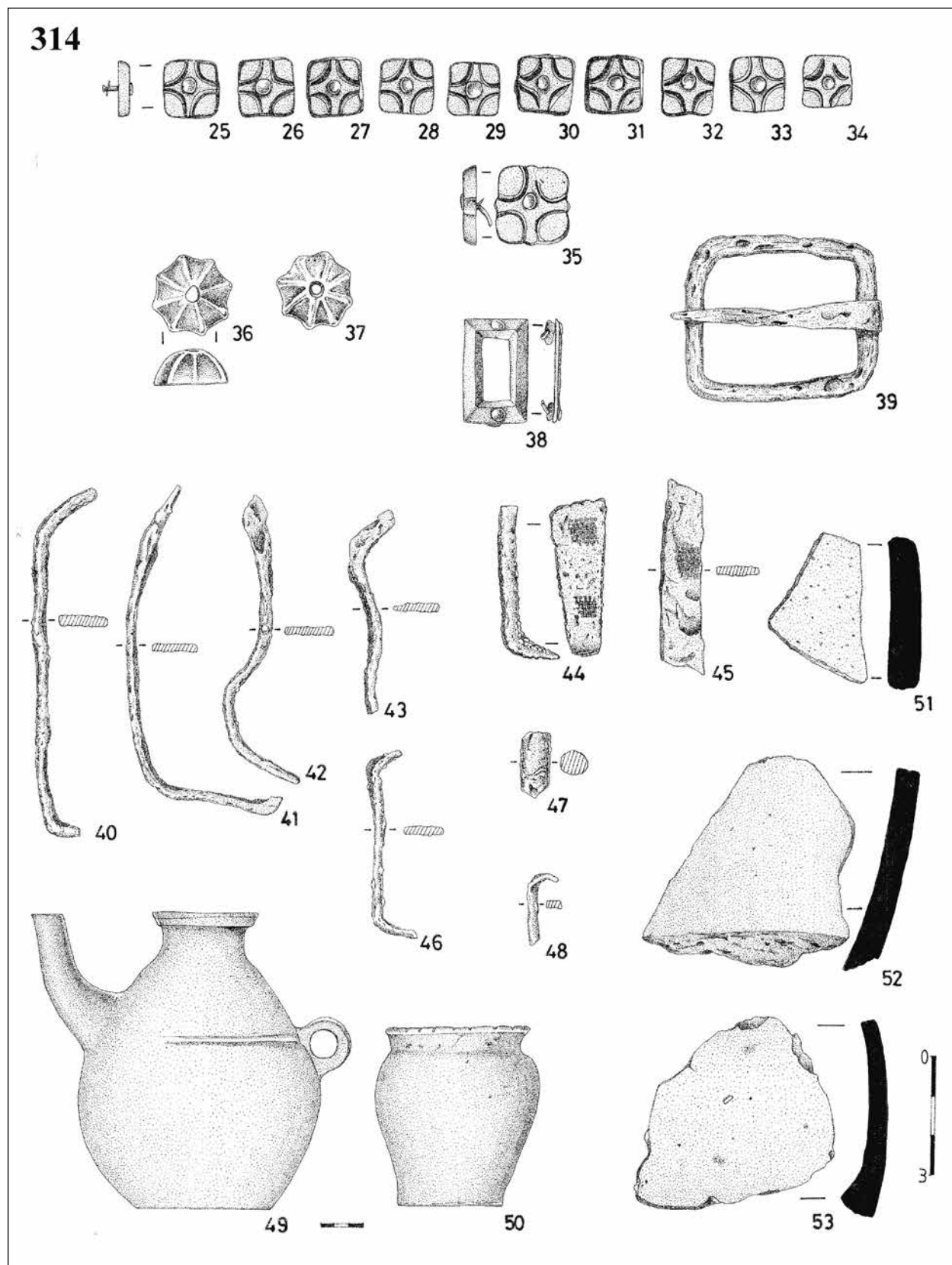
5. kép. Vörs-Papkert B, 307. sír (késő avar kor)

Рис. 5. П. 307 могильника Вёри-Папкерт Б (позднеаварское время)

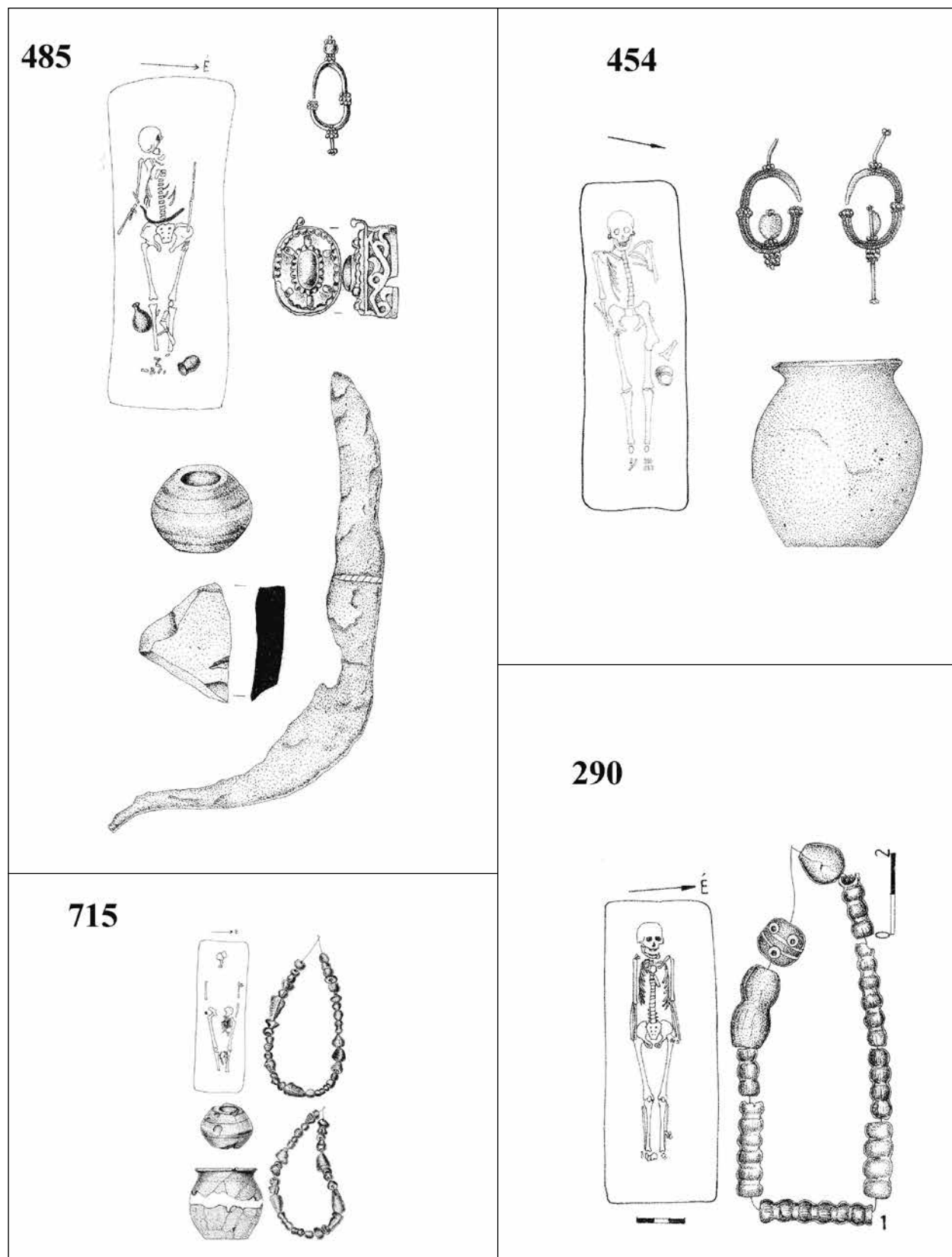
6. kép. Vörs-Papkert B, 314. sír (késő avar kor)

Рис. 6. П. 314 могильника Вёри-Папкерт Б (позднеаварское время)

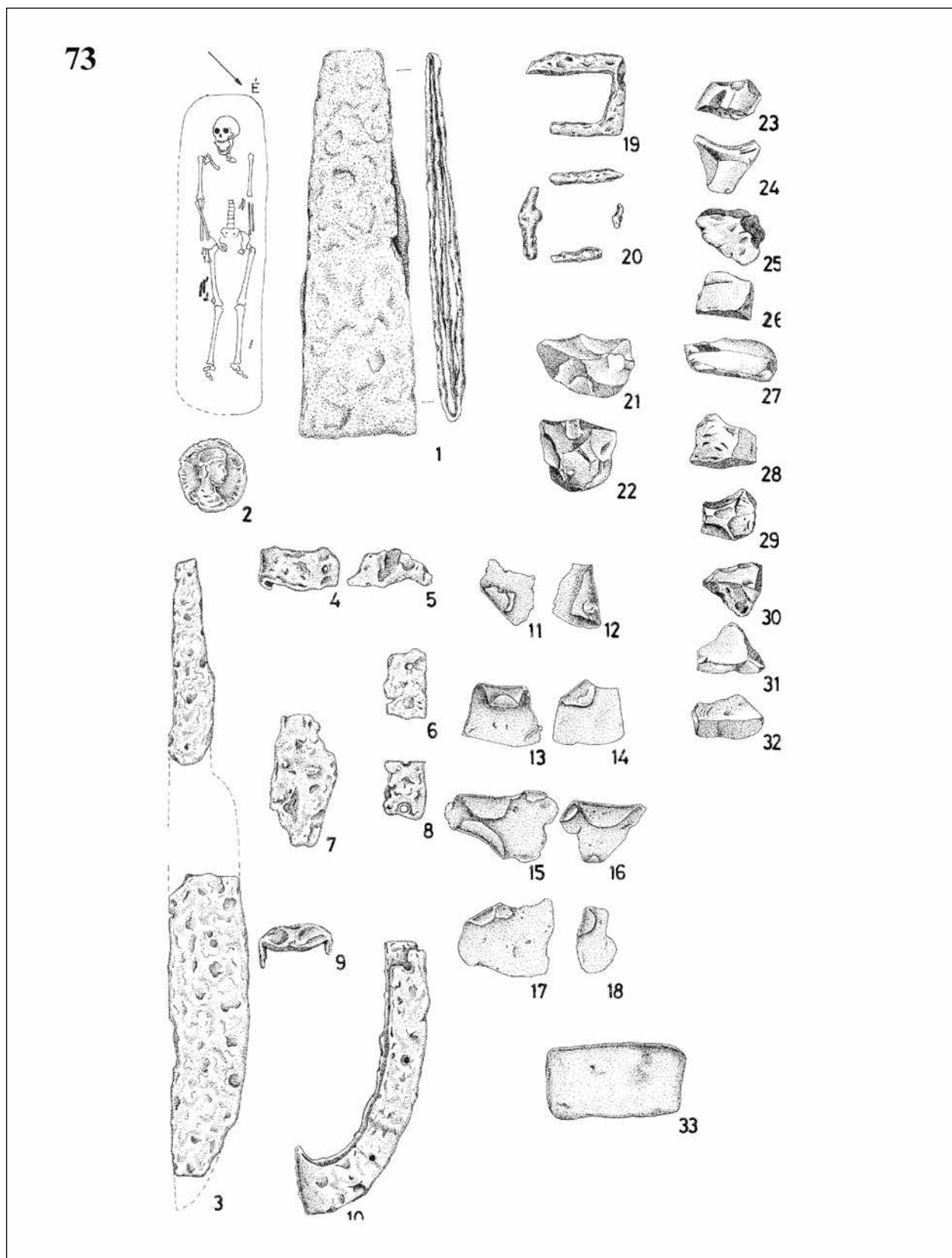
7. kép. Vörs-Papkert B, 314. sír (késő avar kor)

Рис. 7. П. 314 могильника Вёри-Папкерт Б (позднеаварское время)

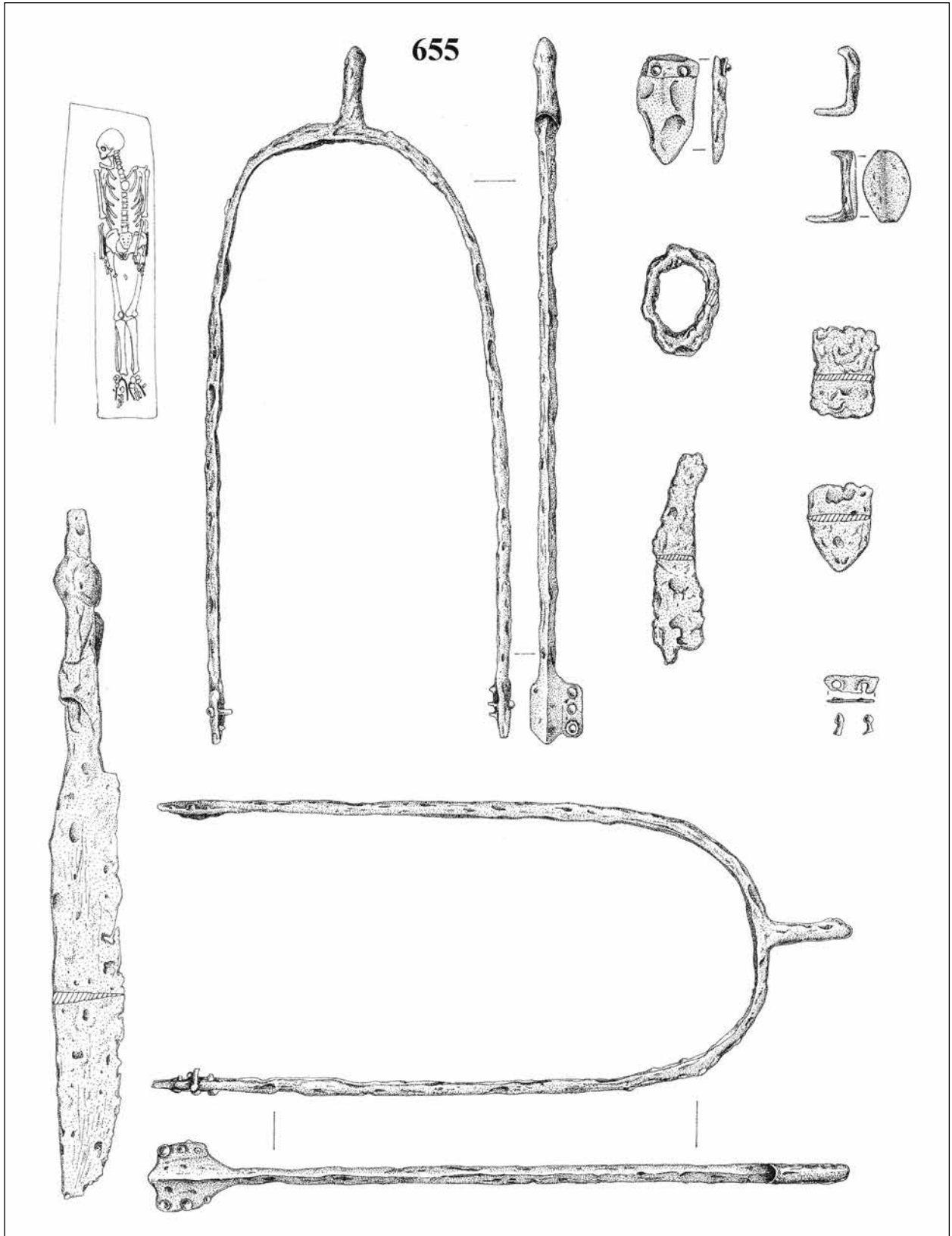
8. kép. Vöröspákereszt B, 485. és 715. sír (késő avar kor), 290. és 454. sír (Karoling-kor)

Рис. 8. Погребения 485, 715 (позднеаварское время) и 290, 454 (эпоха Каролингов) могильника Вёрш-Панкерт Б

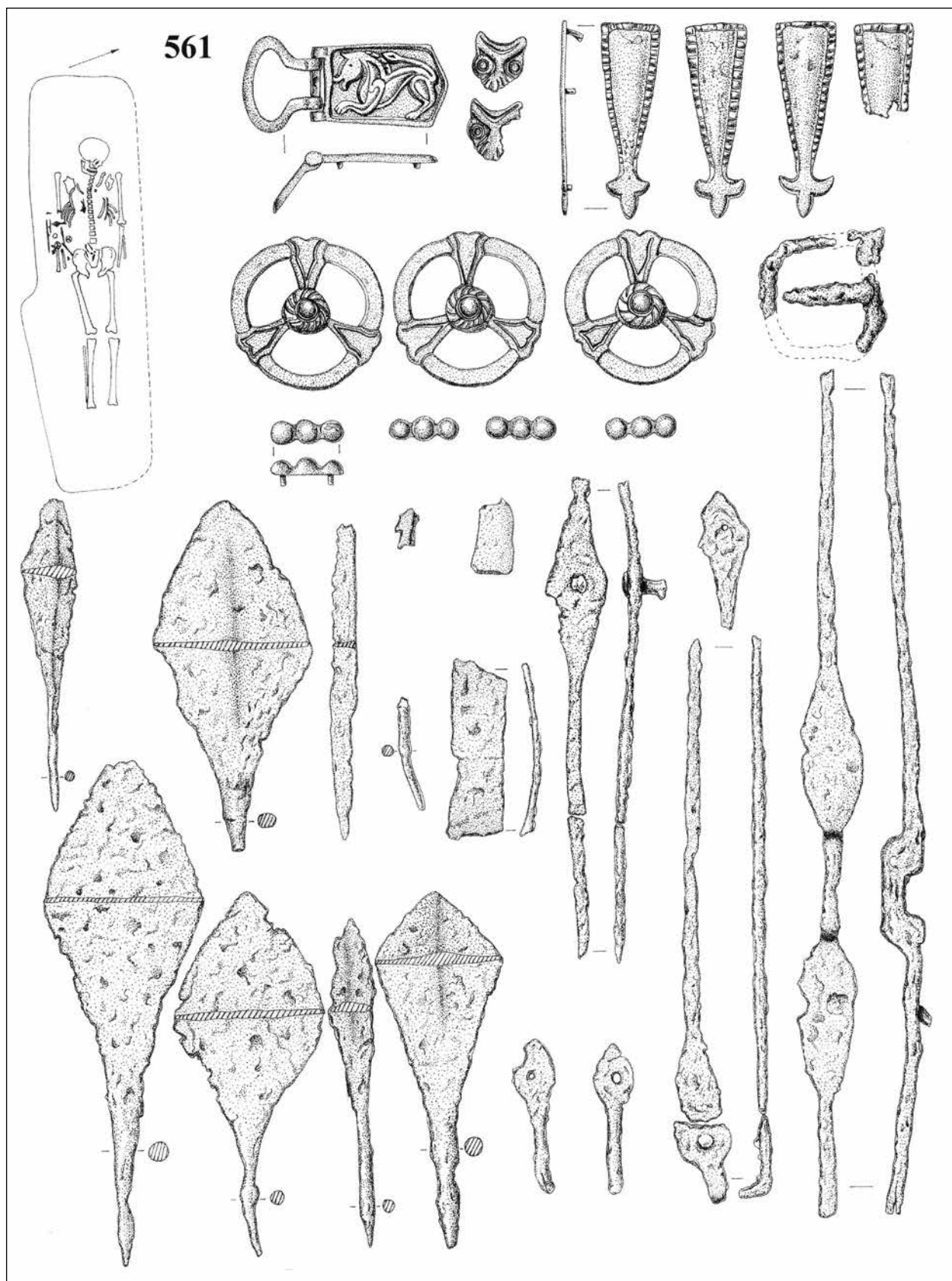
9. kép. Vörs-Parkert B, 73. sír (Karoling-kor)

Рис. 9. П. 73 могильника Вёрш-Панкерт Б (эпоха Каролингов)

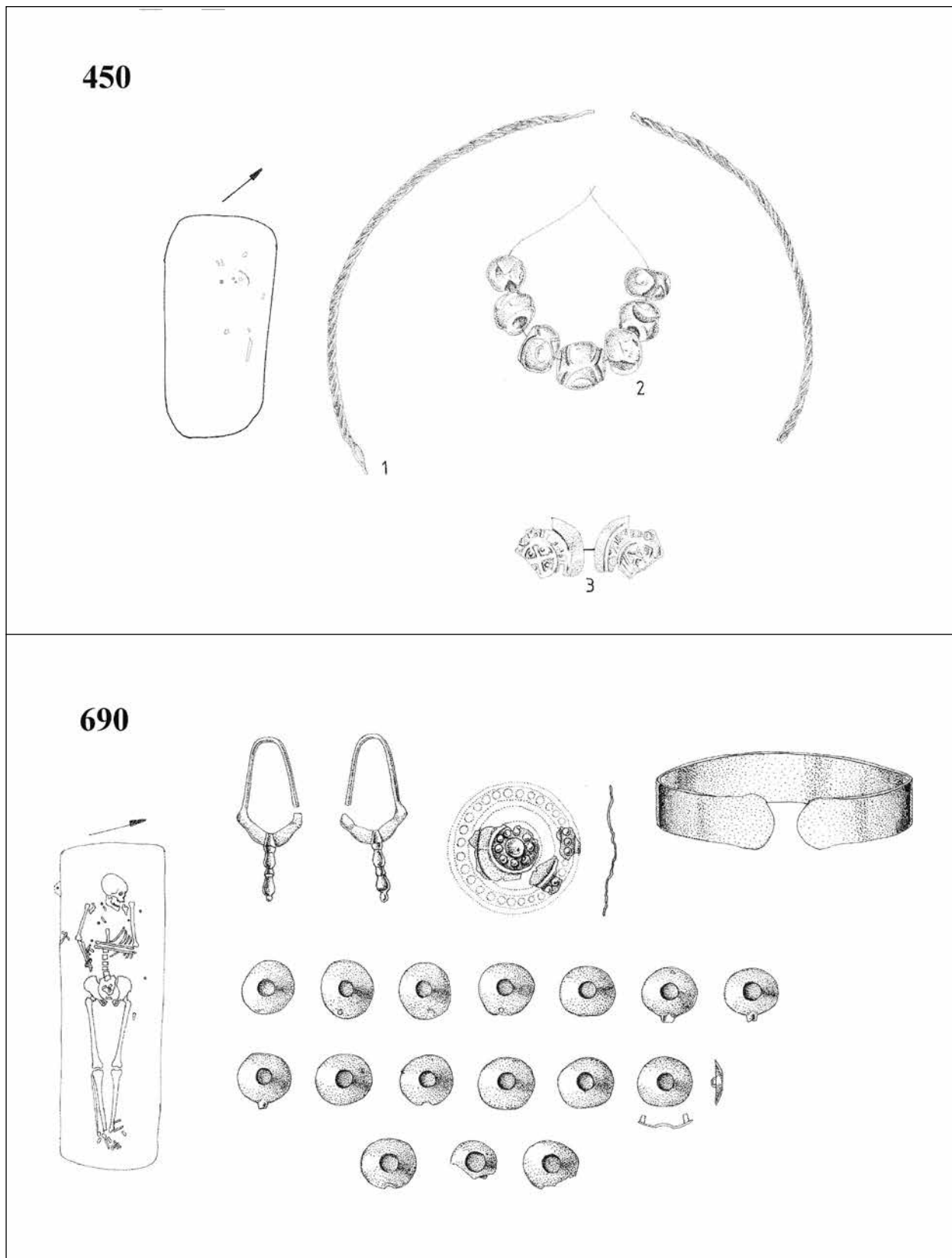
10. kép. Vörs-Papkert B, 655. sír (Karoling-kor)

Рис. 10. П. 655 могильника Вёрш-Папкерт Б (эпоха Каролингов)

11. kép. Vörs-Papkert B, 561. sír (magyar honfoglaláskor)

Рис. 11. П. 561 могильника Вёрш-Папкерт Б (эпоха обретения венграми родины)

12. kép. Vörs-Papkert B, 450. és 690. sír (magyar honfoglaláskor)
Рис. 12. П. 450 и 690 могильника Вёрш-Панкерт Б (эпоха обретения венграми родины)

a

b

c

13. kép a. Késő avar kori lovas férfi viseletének rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 307. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

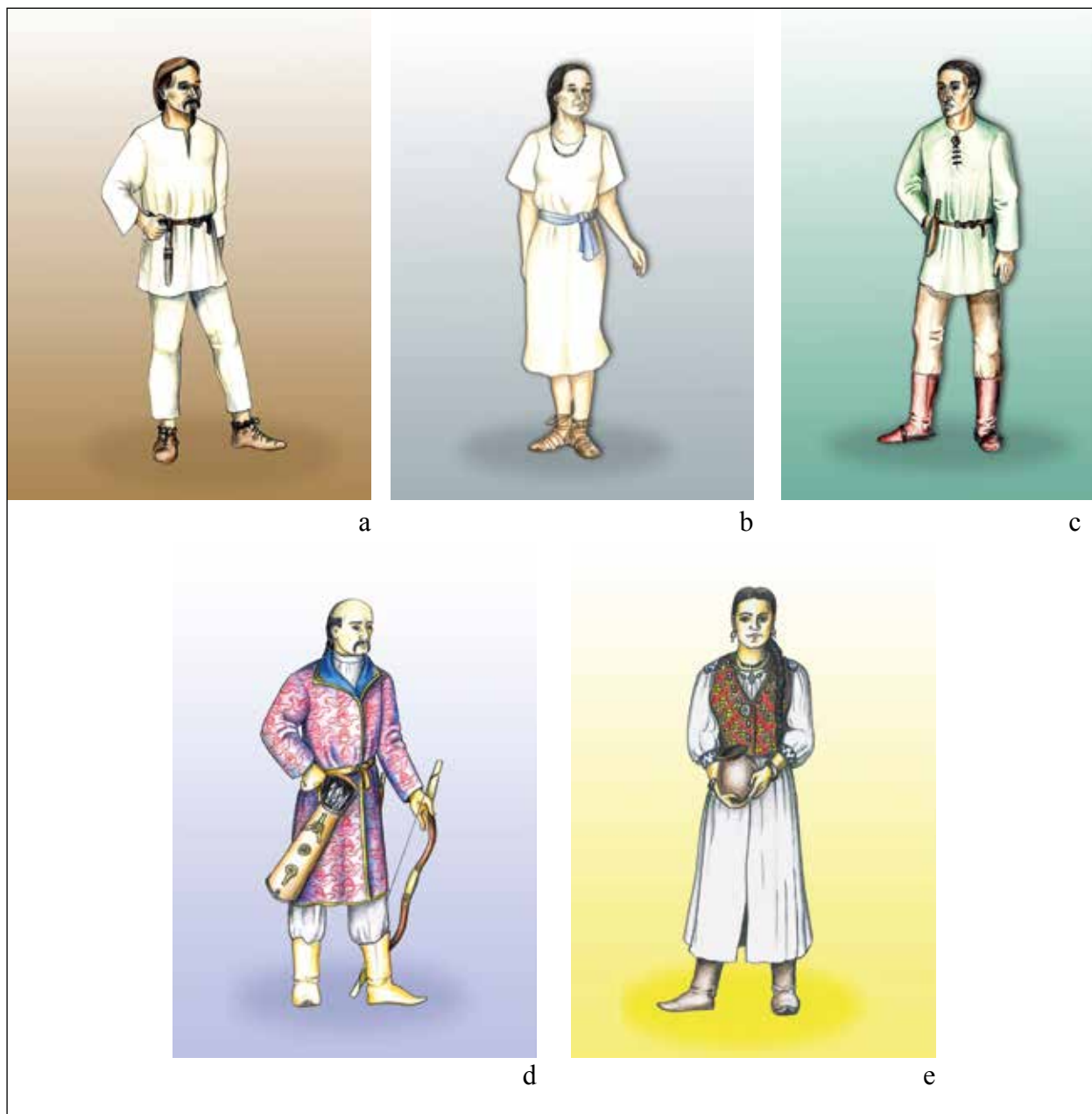
Рис. 13 а. Реконструкция костюма всадника позднеаварского времени по п. 307 могильника Вёриш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

13. kép b. Késő avar kori férfiviselet rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 314. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

Рис. 13 б. Реконструкция костюма мужчины позднеаварского времени по п. 314 могильника Вёриш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

13. kép c. Késő avar kori női viselet rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 485. és 715. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

Рис. 13 с. Реконструкция костюма женщины позднеаварского времени по п. 485 и 715 могильника Вёриш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

14. kép a. Karoling-kori férfiviselet rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 73. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

Рис. 14 а. Реконструкция костюма мужчины эпохи Каролингов по п. 73 могильника Вёрш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

14. kép b. Karoling-kori női viselet rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 290. és 454. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

Рис. 14 б. Реконструкция костюма женщины эпохи Каролингов по п. 290 и 454 могильника Вёрш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

14. kép c. Karoling-kori férfiviselet rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 655. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

Рис. 14 с. Реконструкция костюма мужчины эпохи Каролингов по п. 655 могильника Вёрш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

14. kép d. Magyar honfoglalás kori férfiviselet rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 561. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

Рис. 14 d. Реконструкция костюма мужчины эпохи обретения венграми родины по п. 561 могильника Вёрш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

14. kép e. Magyar honfoglalás kori női viselet rekonstrukciója. Vörs-Papkert B, 450. és 690. sír nyomán (Nyári Zsolt rajza)

Рис. 14 е. Реконструкция костюма женщины эпохи обретения венграми родины по п. 450 и 690 могильника Вёрш-Папкерт Б (рисунок Жольта Няри)

взрывное увеличение числа памятников типа Субботцев, оставленных венгерским населением в бассейне Среднего и Нижнего Днестра. В настоящее время на Среднем и Нижнем Днестре известно 10–12 памятников, которые можно связывать с областью Этелькёз. В находках из них хорошо отражены отношения с соседними, главным образом с северными славянскими районами, а также с византийской культурной средой Крыма. Помимо хронологии археологического материала, его характеристика также явно согласуется с картиной, нарисованной мусульманскими источниками о предках венгров IX в. Далее на восток наибольшую связь с венгерским этногенезом демонстрируют памятники Самарской Луки и Южного Урала. В качестве рабочей гипотезы можно утверждать, что самые ранние археологические следы предков венгров известны восточнее Уральских гор, на восток от челябинского Зауралья. Некая группа местного населения, по-видимому, мигрировала на запад в начале IX в. Это объединение появилось вскоре на левом берегу Волги, а его территория простиралась до границы Волжской Булгарии. Позднее часть этого населения осталась в Прикамье. Другая группа мигрировала на запад до 30-х гг. IX в., а затем поселилась на территории Северного Причерноморья. Между 90-ыми гг. IX в. и началом X в. характерные предметы субботцевского типа исчезают в Северном Причерноморье, но в то же время они появляются в Карпатском бассейне, где можно наблюдать их дальнейшее развитие.

BEVEZETÉS¹

A korai magyar történelem (1–2. kép) – elterjedtebb nevén a magyar őstörténet – az írásos emlékeket tekintve forrásszegény kutatási terület. Így a régészet, mint folyamatosan, sőt rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír annak kutatásában. Ez tény akkor is, ha módszertani szempontból a régészeti leletek közvetlen történeti, etnikai forrásértéke ma már itthon is sokkal szigorúbb megítélés alá esik, mint korábban (BÁLINT 1994; КОМАР 2018). Azonban a kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint erdővidék, továbbá az ezek mikrorégióiban mutatkozó markáns régészeti különbségek alapos ismerete munkahipotézisek szintjén ma már lehetőséget nyújt a történeti forrásokból ismert egyes népmozgások hátterének vizsgálatára. Kutatásainkat pedig újabban természettudományos vizsgálatokkal kiegészítve jóval több információt nyerhetünk ki a tárgyi hagyaték-ból, mint korábban.

A magyar őstörténet napjainkban leginkább elfogadott régészeti modellje (1. kép 1) az 1960–1970-es évek szovjetunióbeli ásatási eredményeire épült

ВВЕДЕНИЕ¹

Ранневенгерская история (рис. 1–2), более известная как венгерская предыстория, является областью исследований, крайне скудно обеспеченной письменными источниками. Таким образом археология, как наука с быстро увеличивающимися базами данных, имеет здесь первостепенное значение. Это непреложный факт, не смотря даже на то, что значимость археологических находок для прямолинейных исторических и этнических реконструкций сейчас в Венгрии обсуждается с методологической точки зрения гораздо строже, чем раньше (BÁLINT 1994; КОМАР 2018). Однако доскональное знание материалов степи, лесостепи и лесных районов Восточной Европы, а также заметных археологических различий на уровне их микрорегионов, по меньшей мере, в форме рабочих гипотез, теперь дает возможность изучить фон тех или иных перемещений народов, известных по письменным источникам. В последние годы наши исследования были дополнены данными есте-

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszer) projekt keretében készült.

¹ Исследование проведено в рамках проекта «Программа профессионалов: археологическое изучение отношений Венгрии и Востока» («Наше восточное наследие – междисциплинарная группа исследователей истории и археологии Католического университета им. Петера Пазмана [TKP2020-NKA-11]) при поддержке Министерства инноваций и технологий, а также проекта «Программа династии Арпадов» (IV.2. Система восточных связей династии Арпадов).

(FODOR 1975). A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott: mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától (2. kép 2) (KLIMA 2016; KLIMA 2020) nyugatra eső, tehát az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület (2. kép 1) régészeti hagyatékából (FODOR 1994)? Vajon az írott források alapján feltételezett egyes szállásterületek elhelyezkedése bizonyítható-e az újabb tárgyi leletek tükrében is (3. kép 1)? A legfrissebb konkrét régészeti eredményeket és újabb kérdéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A HONFOGLALÁS KORI HAGYATÉK KELETI KAPCSOLATRENDSZERE

Közismert, hogy a korai magyar történelem régészeti emlékei Kelet-Európában keresendők, miként az is, hogy az őshaza és a feltételezett egykori magyar szállásterületek, Levédia és Etelköz vagy *Magna Hungaria* a mai Oroszország, Ukrajna és Moldova területén helyezkedtek el (1. kép 1–2; 2. kép 1–2). A rendszerváltást követően az orosz–magyar tudományos régészeti kapcsolatok (is) szinte eltűntek, így a szakirodalom és az új keleti ásatási adatok csak szórványosan, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt másfél évtized azonban komoly változásokat hozott mind az új leletek, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában (TÜRК–LANGÓ 2020).

A magyar őstörténet régészeti kutatása (FODOR 1975; FODOR 2015; IVANOV 1999; ERDÉLYI 2008) a kezdetektől szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével (FODOR 2009). Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az ún. lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pontot jelent a honfoglalás kori hagyaték (FODOR 1975; LANGÓ 2007; TÜRК 2012; TÜRК 2012a).

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előz-

stvenных наук, что позволило извлечь гораздо больше информации из материального наследия.

Наиболее признанная в настоящее время археологическая модель венгерской предистории (рис. 1. 1) была основана на результатах раскопок 60-х и 70-х гг. XX в. в Советском Союзе (FODOR 1975). Для археологии фундаментальная проблема ранневенгерской истории с тех пор осталась той же: какие именно археологические памятники на территориях, расположенных западнее западносибирской прародины (рис. 2. 2), которую ранее очертили методами лингвистики (KLIMA 2016; KLIMA 2020), то есть от Урала до Карпатского бассейна (рис. 2. 1) (FODOR 1994), можно связывать с раннесредневековыми предками венгров? Можно ли определить точное местоположение регионов, населённых в древности венграми и упоминаемых в письменных источниках, с помощью новых археологических находок (рис. 3. 1)? Последние конкретные результаты археологических исследований и новые вопросы анализируются в данной работе.

ВОСТОЧНЫЕ СВЯЗИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ЭПОХИ ЗАВОЕВАНИЯ РОДИНЫ

Хорошо известно, что археологические памятники ранневенгерской истории находятся на территории Восточной Европы – как прародина, так и предполагаемые регионы расселения древних венгров Леведия и Этелькёз, или Великая Венгрия (*Magna Hungaria*) располагались на территории современной России, Украины и Молдавии (рис. 1. 1–2; рис. 2. 1–2). После распада социалистического лагеря русско-венгерские научные связи, в том числе в области археологии, практически прервались, поэтому литература и сведения о новых раскопках доходили до нас лишь спорадически, через личные контакты. Однако за последние полтора десятилетия произошли серьёзные изменения, связанные как с новыми открытиями, так и с налаживанием научных связей (TÜRК–LANGÓ 2020).

С самого начала археологические исследования венгерской предистории (FODOR 1975; FODOR 2015; IVANOV 1999; ERDÉLYI 2008) были тесно переплетены с археологией Карпатского бассейна эпохи завоевания родины (FODOR 2009). Это

1

2

1. kép. 1: A korai magyar történelem földrajzi és időrendi kereteinek összefoglalása az 1960–70-es évek régészeti eredményei alapján (FODOR 2009); 2: A szargatjai kultúra (Kr.e. 4. század – Kr.u. 4. század) elterjedése (MATVEJEVA 2000, puc. 2)

Рис. 1. 1: Краткое изложение географических и хронологических рамок ранневенгерской истории на основе археологических результатов 60-х и 70-х гг. XX в. (FODOR 2009); 2: Ареал саргатской культуры (IV в. до н. э. – IV в. н. э.) (МАТВЕЕВА 2000, рис. 2)

ményei (ERDÉLYI 1977; ERDÉLYI 2008; TÜRK 2013; TÜRK ET AL. 2014; TÜRK 2016; TÜRK–FÜREDI 2019). A keleti kapcsolatokat mutató tárgytipusok száma a honfoglalás kori régészeti kutatásban napjainkra jócskán megnőtt, köszönhetően elsősorban a kelet-európai kora középkori régészeti hagyaték jobb hazai megismerésének. Újabb ilyen lelettipusok pl. a honfoglalás kori íjak markolatlécei, balták és fokosok, a tegezöv, a bronz-, illetve vascsővekkel záródó tarsolyok, a taplótartó, a rozettás lószerszámveretek és a karosi temető kúpos farmatringdísze, a csavart szájvasú zablák és hurkos fülű kengyelek, a dróttal megerősített lovaglóostorok és faedények, a négykarikás hajfonatkorongok, az egyenes pengéjű szablyák, a geszterédi- és a Vereb/tiszaszederkényi-típusú övveretek, a verebi szíjvég. A konkrét leletpárhuzamokon túl a 10. századi díszítőművészet motívumainak többsége és technikai kivitele is keleti eredetű, illetve kapcsolatrendszerrel bír (BOLLÓK 2015, 403–428). A temetkezési szokásokat tekintve a részleges lovas-, illetve szarvasmarha temetkezéseket, a kurgán alá vagy korábbi sírhalmok betöltésébe való betemetkezések szokását említhetjük a régóta közismert szemfedőanalógia számos új példánya mellett. Ez utóbbiak közül kiemelkedő jelentőségű a Szubbotci-típusú lelőhelyek hagyatékában a Rakamaz-típusú változat ezüstből készült pontos formai analógiája.²

Az egykori szomszédokkal való kapcsolatok kölcsönössége már Etelköz területén is kimutatható, a honfoglalók anyagi műveltségének lenyomata pedig szinte valamennyi egykori szomszédunknál ismert (KOVÁCS 2003; KOMAR 2018, 238–239; TÜRK–LANGÓ 2020).

A korabeli Közép-Keletig és Közép-Ázsiáig elért kereskedelmi kapcsolatokat a vetülékkompozit vászonkötésű (*taqueté façonné*) selyemtípus kelet-magyarországi feltűnése is igazolta (BERTA ET AL. 2018). A Kárpát-medencében mindössze két temetkezésben megfigyelt *taqueté*-kötésű selymek keleti párhuzamai elsősorban a mai Irán és Izrael területéről ismertek. Ez a tárgytipus a dirhemleletekkel azonos elterjedést mutat Kelet-Magyarország területén,

neудивительно, так как с точки зрения обоих фундаментальных методов археологической идентификации предков венгров – и так называемого линейного подхода (от Урала до Карпат), и ретроспективного подхода (основанного на материальной культуре Карпатского бассейна X в. и на поисках её восточных истоков), наследие эпохи завоевания родины является незамеченным ориентиром (FODOR 1975; LANGÓ 2007; TÜRK 2012; TÜRK 2012a).

Исходя из археологических данных, доступных нам сегодня, мы можем заключить, что археологическое наследие Карпатского бассейна X в., несомненно, имеет восточноевропейские корни IX в. (ERDÉLYI 1977; ERDÉLYI 2008; TÜRK 2013; TÜRK ET AL. 2014; TÜRK 2016; TÜRK–FÜREDI 2019). Количество категорий находок, связанных с восточными регионами, из археологических памятников периода завоевания, значительно возросло, главным образом, благодаря значительному увеличению знаний венгерских исследователей о раннесредневековом археологическом наследии Восточной Европы. Приведём примеры новых типов находок: костяные пластинчатые накладки на лук, топоры, колчаные пояса, сумочки с бронзовыми и железными трубками, трубчатые контейнеры для трута, уздечные накладки в форме розетки, коническое украшение нахвостника из могильника Карош, удила с витым грызлом, стремена с петлеобразными верхними частями, нагайки и деревянные сосуды, скрепленные проволокой, накошники с четырьмя кольцами, сабли с прямым лезвием, поясные накладки типа Гестеред и Vereb/Тисаседеркень, наконечник пояса из Vereba. Помимо конкретных параллелей, большинство мотивов и технических приемов декоративно-прикладного искусства X в. имеет восточное происхождение и ряд восточных аналогий (BOLLÓK 2015, 403–428). Что касается погребального обряда, наряду со многими новыми образцами давно известных аналогий лицевым покрытиям, мы можем отметить подкурганые и впускные погребения, а также помещение в могилу частей коня и крупного рогатого скота. Среди лицевых покрытий первостепенное значение имеет точная аналогия по форме варианту типа Ракамаз из

² Az ukrainai Mikolajivban őrzött, Déli-Bug menti teljes temető anyaga jelenleg feldolgozás alatt van. Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Vitalij Sz. Szinyikának (Tiraszpol) mondok köszönetet.

vagyis ez a régió jelentős nemzetközi kapcsolatokkal bírt még a 10. század közepén is.

A korabeli analógiák alapján társadalomtörténeti szempontból más történeti kontextusban is értékelhetjük az Északkelet-Magyarországon megfigyelt kiemelkedően nagyszámú fegyveres temetkezést. A Kaukázus északi előterének, vagy a viking területek selyem- és dirhemleleteinek temetkezési környezete ugyanúgy, mint itt, egy erősen militarizált társadalom képét mutatja. Ezzel együtt a párhuzamként említett területeken nem feltételez politikai centrumokat a helyi történeti és régészeti kutatás. Vagyis az északkeleti régióban futó kereskedelmi utak jelentősége, azok ellenőrzése is magyarázhatja a Kárpát-medencében kiemelkedő leletgazdagságot és katonai potenciált.

A honfoglaló hagyaték természettudományos módszerekkel történő kutatása (pl. pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és információ-többletet eredményezett. Radiokarbon kormeghatározással eddig közel tucatnyi olyan honfoglaló sírt sikerült elkülöníteni, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás közismert időpontja előtt, a korábbi szállásterületen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el (TÜRK-LÖRINCZY 2015). Ezekről a síroktól, vagyis a ténylegesen hont foglалók csontanyagának vizsgálatától számos új eredményt remélhetünk a minden szempontból összetett 10. századi, Kárpát-medencei népesség eurázsiai hátterét illetően (CSÖSZ ET AL. 2013; SZEIFERT ET AL. 2018; CSÁKY ET AL. 2020). A kelet-európai régió(k) teljes, jól összegyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó régészeti adatbázisára van szükség (2. kép 1; 3. kép 1) (ERDÉLYI 2008; KOMAR 2018), a Kárpát-medencei honfoglalás kori hagyatékot pedig a bővülő keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk (RÉVÉSZ 1998). A honfoglalás kori keleti analógiák megítélése és „használhatósága” szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy azok nem önmagukban álló szórványleletek, vagy csupán az egykori társadalmi elitet jellemző gazdag sírokból származó egyedi leletpárhuzamok. A keleti lelőhelyeken (pl. Szlobodzeja) a tájolás, illetve rítus alapján odasorolt (a radiokarbon kormeghatározás és az archeogenetikai vizsgálatok által megerősített) melléklet nélküli temetkezések ugyanúgy megtalálhatók, mint a Kárpát-medence

серебра, известная в археологическом наследии памятников типа Субботцев.²

Последствия контактов с соседними народами можно увидеть уже на территории Этелькёза, а влияние материальной культуры венгров-завоевателей прослежено практически у всех их бывших соседей (KOVÁCS 2003; KOMAR 2018, 238–239; TÜRК-LANGÓ 2020).

Торговые связи, достигавшие Ближнего Востока и Центральной Азии того времени, были подтверждены и появлением в Восточной Венгрии шелков с миткалевым переплетением «taqueté façonné» (BERTA ET AL. 2018). Восточные параллели *taqueté*-шелкам, найденным только в двух захоронениях в Карпатском бассейне, в основном известны с территории современного Ирана и Израиля. Эти шелка обнаружены на той же территории, что и дирхемы – в Восточной Венгрии, т.е. этот район имел значительные международные связи в середине X в.

Основываясь на аналогиях того времени, можно оценить чрезвычайно большое количество захоронений с вооружением, обнаруженных в Северо-Восточной Венгрии, в ином с социально-исторической точки зрения контексте. Погребения с шелками и с дирхемами в Северном Предкавказье и на территории викингов так же, как и здесь, показывают образ крайне милитаризованного общества. Тем не менее, местные исследователи не предполагают политических центров в районах, упомянутых в качестве параллелей. Другими словами, важность торговых путей, проходящих в северо-восточном регионе, и их контроль, также могут объяснить выдающееся богатство памятников и военный потенциал в Карпатском бассейне.

Исследование наследия эпохи завоевания родины с использованием естественно-научных методов (например, более точная хронология, генетические связи) привело к качественному скачку и увеличению количества информации. Радиоуглеродное датирование до сих пор вы-

² Материалы целого могильника с берегов Южного Буга, которые хранятся в г. Николаев (Украина), сейчас готовятся к публикации. Я хотел бы поблагодарить Виталия С. Синуку (г. Тирасполь) за предоставленные сведения об этом комплексе и за возможность сослаться на него.

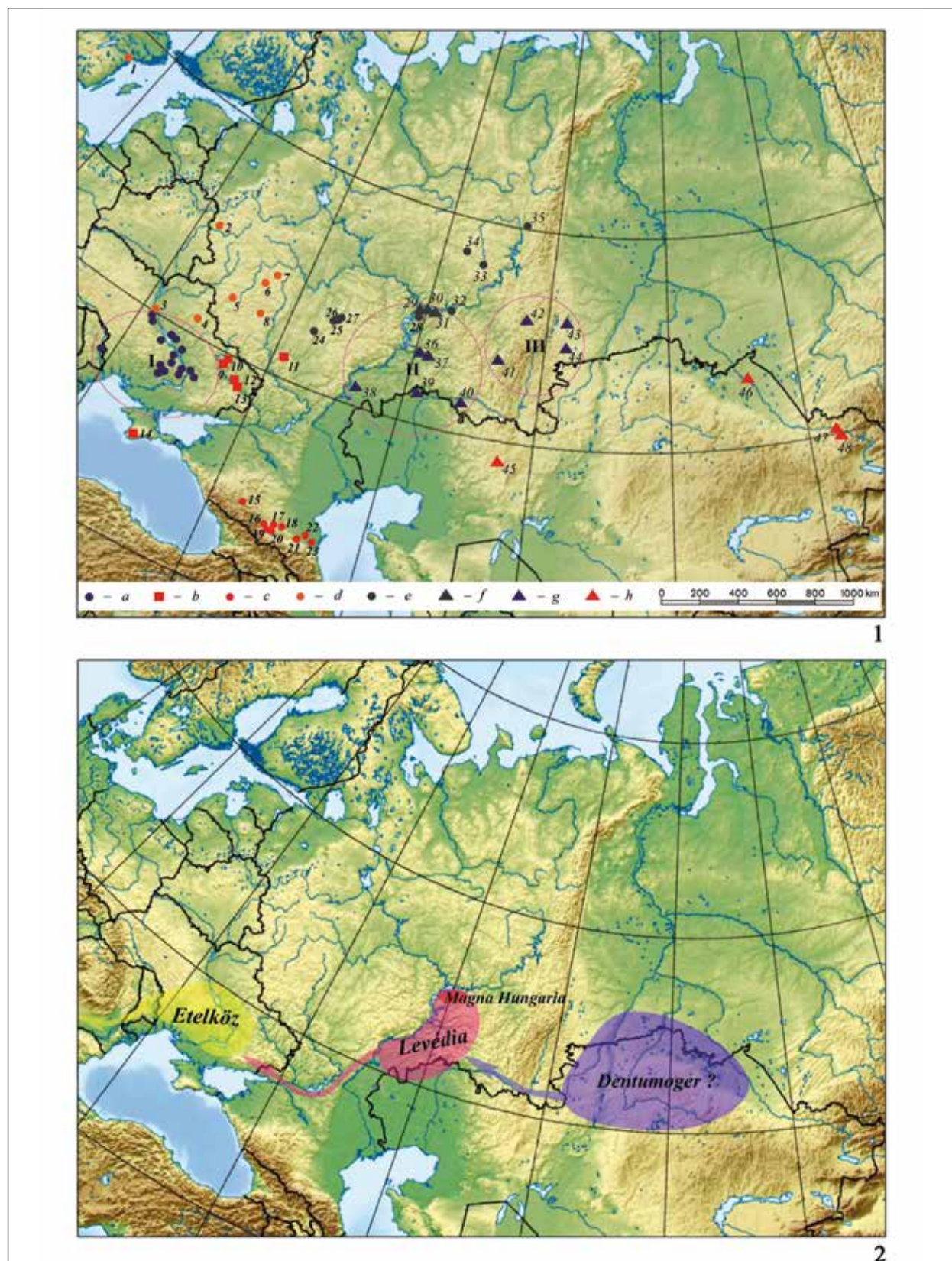
10. századi temetőiben. Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy anakronisztikus az az elvárás, amely a Kárpát-medence kora középkori temetőit szeretné direkt módon megfeleltetni kelet-európai előzményeikkel (vö. pl. RÉVÉSZ 2020, 37, 246. j.). Az alapvetően eltérő földrajzi és kulturális környezet más népsűrűséget, település szerkezetet és eltérő társadalmi viszonyokat, így eltérő temető típusokat (pl. sírszámok) vont maga után.

ETELKÖZ ÉS A SZUBBOTCI-TÍPUSÚ LELETKÖR

Míg korábban a keleti régészeti párhuzamok hiányára panaszkodtunk, addig ma azt látjuk, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában már jól kirajzolódnak olyan lelőhelycsoportok, amelyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence 10. századi, illetve a Volga–Urál régió kora középkori hagyatékával (2. kép 1) (LIFANOV 2005; SZTASENKOV 2009; KOMAR 2011). Ilyen lelőhelyek váltak ismertté a Duna torkolata, a Prut, valamint a Dnyeszter alsó folyása által határolt területen (Délnyugat-Ukrajna, Moldovai Köztársaság, Dnyeszter-melléki Moldáv Köztársaság), például Szlobodzeja, Glinoje, Plavnyi és Frumușica (SCSERBAKOVA ET AL. 2008; SINICA ET AL. 2019), Ukrajnában pedig a Dnyeper és a Déli-Bug közötti területen különíthető el egy lelőhelycsoport (Szubbotci, Sztaraja Katyerinovka, Korobcsino, stb.). A kutatásban ezeket a Déli-Bug folyó völgyében található Ingul menti névadó lelőhely nyomán Szubbotci-típusú lelőhelyeknek, időrendi értelemben pedig szubbotci régészeti horizontnak hívjuk (2. kép; 3. kép 2) (BOKIJ–PLETNYOVA 1989; KOMAR 2011; KOMAR 2013; KOMAR 2018).

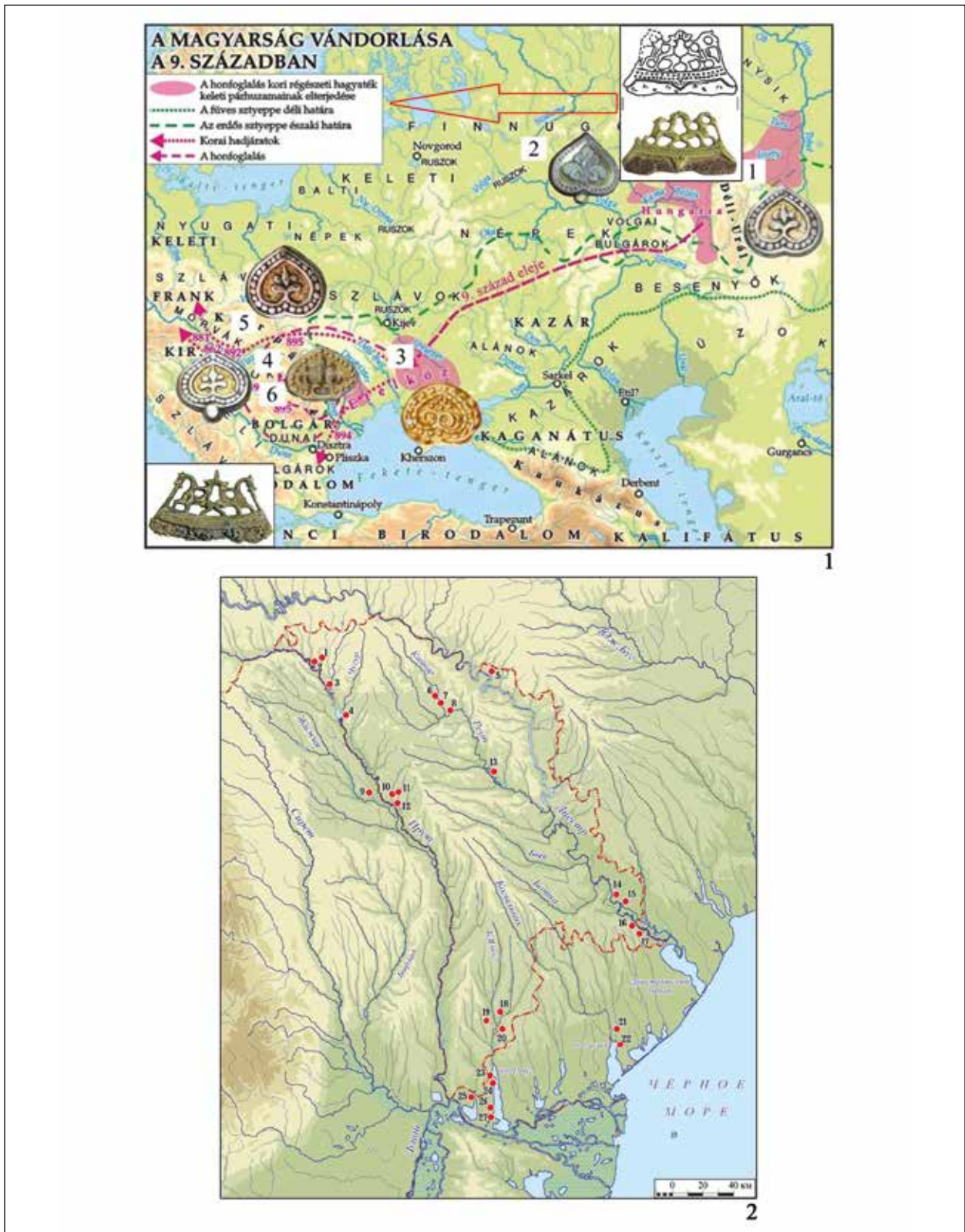
A többségében 2007–2011 között Ukrajnában, a Dnyeper folyó vidékén (SZUPRUNENKO–MAJEVSZKA 2007) előkerült 'magyar jellegű' új leletek nyomán az utóbbi években Moldovában is megtízszereződött a hasonló síregyüttesek száma. Az ide sorolt temetkezésekre összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek az elhunytak lábánál részlegesen elhelyezett lovak, a halotti maszkok, illetve a szemfedőlemezek, az aranyozott ezüst, gyakran pálcátagos szegélydíszű, növényi mintás (öv)veretek. A fémtárgyak között további jellegzetességek a palmattadíszes szablyaszerelekek, a fémveretes kés-
tokok, valamint a kazáriai eredetű ezüstcsészék és

deháló szinte дюжину погребений эпохи завоевания родины. Люди, похороненные в них, вероятно, родились на территории, где венгры проживали до завоевания, но умерли в Карпатском бассейне (TÜRК–LÖRINCZY 2015). По поводу этих погребений, точнее исследований костного материала реальных завоевателей, можно надеяться на множество новых результатов относительно евразийского фона сложного во всех отношениях населения X в. Карпатского бассейна (CSÖSZ ET AL. 2013; SZEIFERT ET AL. 2018; CSÁKY ET AL. 2020). Необходима полная, хорошо собранная археологическая база данных восточноевропейского региона (регионов), оцененная вместе с его местными археологическими контекстами и основанная на надежной хронологической основе (рис. 2. 1; рис. 3. 1) (ERDÉLYI 2008; КОМАР 2018), а наследие эпохи завоевания родины из Карпатского бассейна должно постоянно переоцениваться в свете увеличивающегося количества восточных находок (RÉVÉSZ 1998). С точки зрения оценки и «применимости» восточных аналогий эпохи завоевания родины, мы должны подчеркнуть, что они не являются случайными находками сами по себе, и считать их просто уникальными параллелями из богатых захоронений, характеризующих лишь социальную элиту, тоже нельзя. В восточных памятниках (например, на могильнике у г. Слободзея) безынвентарные захоронения с соответствующей ориентировкой и обрядом (подтвержденные радиоуглеродным датированием и археогенетическими исследованиями) можно найти так же, как и на могильниках Карпатского бассейна X в. В то же время следует отметить, что анахроничными выглядят попытки прямого сопоставления раннесредневековых могильников Карпатского бассейна с предшествующими им восточноевропейскими кладбищами (см. например RÉVÉSZ 2020, 37, 246. j.). Принципиально разные географические и культурные условия повлекли за собой разную плотность населения, структуру поселений и разные социальные условия, следовательно, разные типы могильников (например, количество погребений).

2. kép. 1: A Szubbotci-horizont leleteivel párhuzamot mutató tárgyak elterjedése (KOMAR 2018, 106. kép); 2: A korai magyarok vándorlásának állomásai (KOMAR 2018, 108. kép)

Рис. 2. 1: Распространение изделий, аналогичных находкам из памятников типа Субботцев (КОМАР 2018, рис. 106); 2: Этапы переселения ранних венгров (КОМАР 2018, рис. 108)

3. kép. 1: A honfoglalás kori hagyaték keleti, Urál-vidéki kapcsolatrendszer a Geszteréd–Ujelgi-típusú övveretek és a bimetal csíholók elterjedése kapcsán; 2: Néhány magyar típusú lelőhely a Fekete-tenger északnyugati előterében (Kvitnickij et al. 2020a, рис. 1)

Рис. 3. 1: Приуральские контакты археологического наследия эпохи завоевания родины в связи с распространением поясных накладок типа Гестерёд–Уелги и биметаллических кресал; 2: Некоторые венгерские памятники Северо-Западного Причерноморья (Квитницкий и др. 2020a, рис. 1)

tálok, amelyek aranyozott háttére többnyire poncolással díszített. Meglepő ugyanakkor a szomszédos szaltovói kultúrkör (Kazár Kaganátus, 10–11. kép) leletpárhuzamainak csekély aránya, helyette a térben és időben távolabbi, Volga–Dél-Urál-vidéki kapcsolatot mutató leletek a jellemzőek (3. kép 1; 4. kép; 7. kép) (TÜRK 2010; KOMAR 2018). A Szubbotci-leletkör, illetve a honfoglalók hagyatékában a szaltovói térség (11–12. kép; 14. kép) kulturális hatása főként – és szinte kizárólag – a presztízstárgyakon és a fegyvereken figyelhető meg. Ugyanakkor az etelközi magyarok műveltsége, ha csekély mértékben is, de szomszédként hatással volt a Kazár Kaganátus népességének kultúrájára (pl. ezüsthatszín, a „keleti ezüstök” mintakincs-elemeinek feltűnése) (KOMAR 2018, 252). A Kazár Kaganátusnak a 9. századi nyugati szomszédaival, vagyis a magyarok elődeivel fennállt kapcsolatai régészeti szempontból a szaltovói kultúrán belüli Levédia (1. kép 1), illetve a kaukázusi magyar őshaza (15. kép 4) hipotézisei nélkül is magyarázhatók.

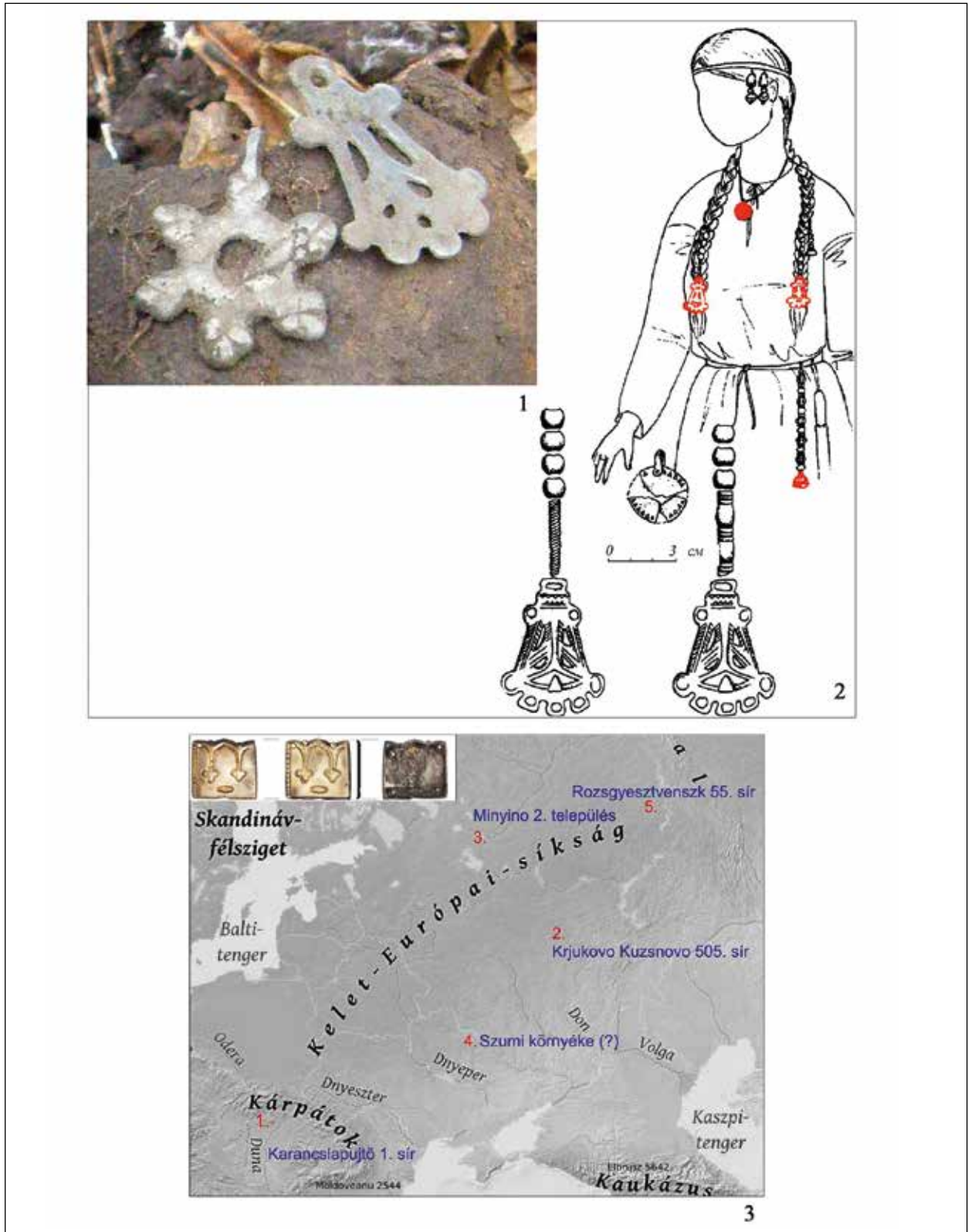
A Szubbotci-leletkör időrendjét illetően az eddig elvégzett radiokarbon vizsgálatok (6. kép) megerősítették a hagyományos régészeti kronológiát, vagyis nagy biztonsággal a 9. század második felére keltezhetjük azt (TÜRK 2010, 5. kép; KOMAR 2018, 239–248). A leletanyagban tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv, illetve a déli, krími–bizánci területekkel létrejött kapcsolatok (főként import kerámialeletek alapján), amelyekről az írott források is megemlékeznek. A tárgyi hagyaték jellege kifejezetten összhangban áll azzal a képpel, amelyet a muszlim források tükröznek a magyarok 9. századi elődeiről (TÓTH 1998; ZIMONYI 1996; ORMOS 2015). A fenti jellemzők alapján a szubbotci régészeti lelethorizont igen nagy valószínűséggel rajzolja ki az írásos forrásokból ismert Etelköz területét (2. kép).

A honfoglaló hagyatéktól mindössze egy-két évtizednyi időeltérés, valamint a releváns régészeti-történeti összefüggések komoly hivatkozási pontot kínálnak az archeogenetikai összevetés elvégzésére. A hasonló időrend alapján összevethetőkké válnak az itt megvizsgált génszekvenciák a szintén radiokarbon kormeghatározással elkülönített legkorábbi Kárpát-medencei honfoglaló sírok génszekvenciáival, vagyis a még a Kárpátoktól keletre született ’tényleges’ honfoglalókkal. Ez utóbbi csoportba

ЭТЕЛЬКЁЗ И КРУГ НАХОДОК ТИПА СУББОТЦЕВ

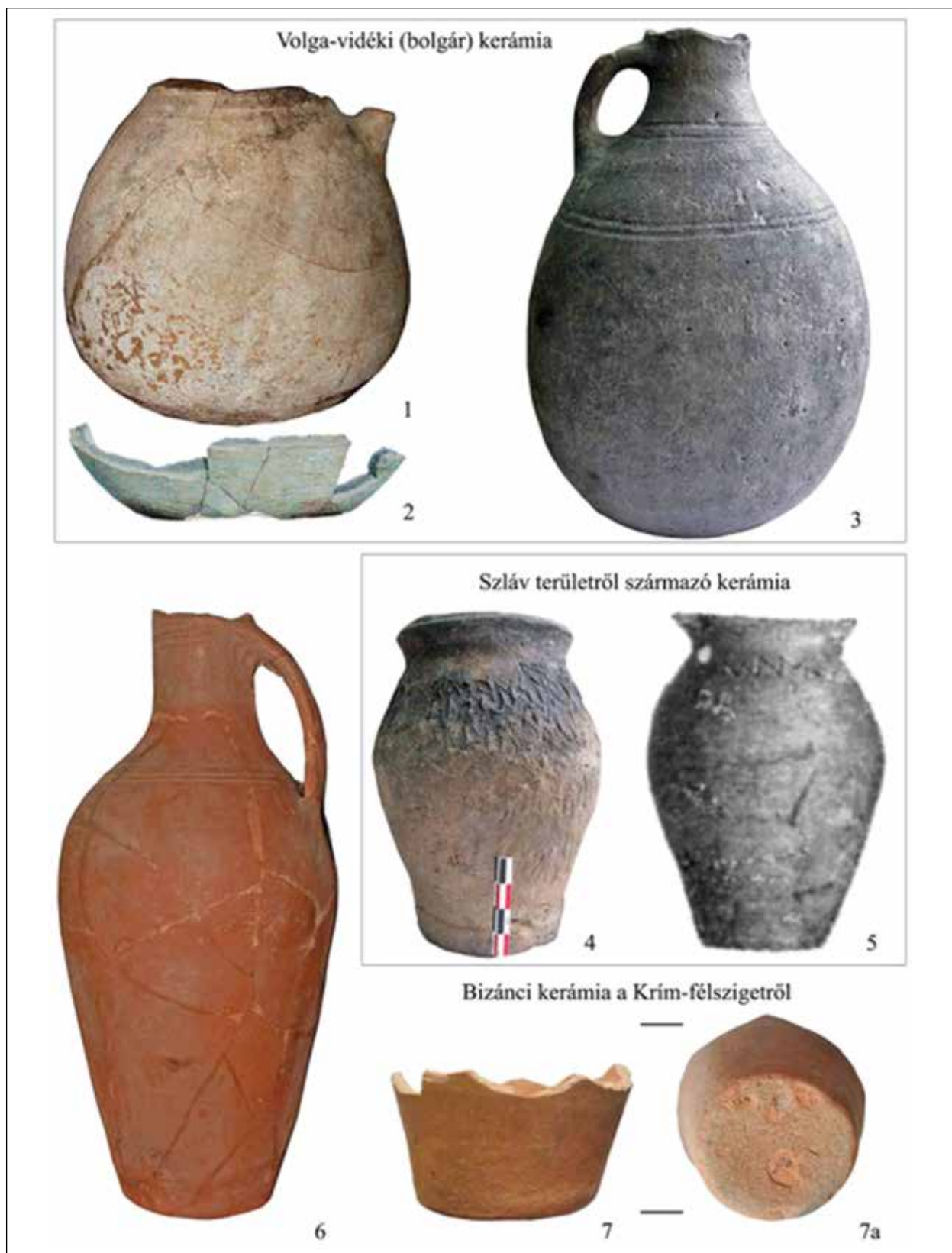
Если раньше мы жаловались на отсутствие археологических параллелей на востоке, то сегодня мы видим, что в наследии региона между Уралом и Карпатами уже чётко выделяются группы памятников, которые одновременно связаны с наследием Карпатского бассейна X в. и с раннесредневековым наследием Волго-Уральского региона (рис. 2. 1) (ЛИФАНОВ 2005; СТАШЕНКОВ 2009; КОМАР 2011). На территории между устьем Дуная, Прутом и Нижним Днестром (юго-запад Украины, Республика Молдова, Приднестровская молдавская республика) можно назвать такие памятники как Слободзея, Глиное, Плавни, Фрумушика (ЩЕРБАКОВА и др. 2008; SINICA ET AL. 2019). В междуречье Днестра и Южного Буга (Украина) выделяется группа памятников, включающая Субботцы, Старую Катериновку, Коробчино и др. В литературе они получили наименование «памятники типа Субботцев» или «памятники субботцевского типа», по названию могильника вблизи р. Ингул (бассейн Южного Буга); в хронологическом понимании они отнесены к субботцевскому горизонту (рис. 2; рис. 3. 2) (ВОКIJ–PLETNYOVA 1989; КОМАР 2011; КОМАР 2013; КОМАР 2018).

Подобно количеству новых находок «венгерского облика», которые обнаруживались в Поднепровье (Украина) между 2007–2011 гг. (СУПРУНЕНКО–МАЄВСЬКА 2007), в последние годы число подобных погребальных комплексов, найденных в Пруто-Днестровском регионе (Молдавия), удесятилось. Для комплексов, которые анализируются здесь, (хотя в разной степени), характерны помещение в могилу частей коня, погребальные маски или пластинки на глазах, и серебряные позолоченные (поясные) накладки с растительным орнаментом, часто с узелковым бордюром. Металлические предметы имеют ещё другие особенности: накладки и пластинки для сабли с изображениями пальметт, ножны ножей с металлическими накладками, серебряные миски и кружки хазарского происхождения (у которых позолоченный фон орнаментики часто декорирован чеканкой). Однако в этих материалах удивительно мал процент аналогий с материалами соседней территории салтовской

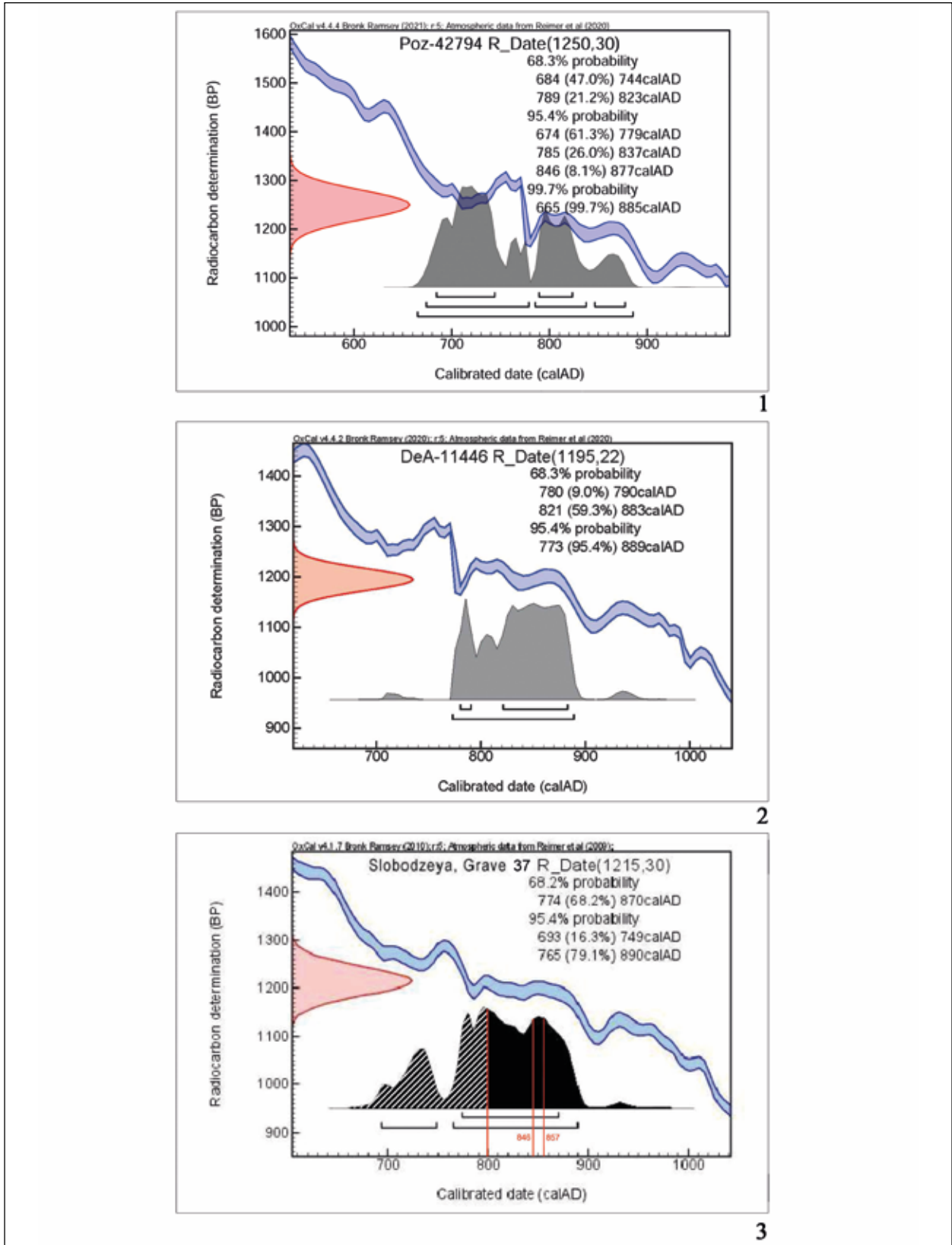
4. kép. Nyevolinói csüngő egy 9. századi szláv telepről (Ukrajna, Szumi terület) és viseleti rekonstrukciója a Káma-vidéken a gyemenki temető 37. sírjában (JEMELJANOVA 2018, рис. 18); 2: A Karancslapujtő–Krjukovo-típusú övveretek (10. század) kelet-európai elterjedése (ZELENCOVA ET AL. 2018, 16. kép 1)

Рис. 4. Неволинская подвеска из славянского селища IX в. (Сумская обл., Украина) и реконструкция ее ношения в Прикамье (Деменковский могильник, п. 37) (ЕМЕЛЬЯНОВА 2018, рис. 18); 2: Распространение поясных накладок типа Каранчлапуйтё–Крюково (X в.) в Восточной Европе (ZELENCOVA ET AL. 2018, 16. kép 1)

5. kép. A Szubbotci-típusú lelőhelyeken előforduló 9. századi import kerámialeletek a Volga (1–3), a szláv nyelvű népek területéről (4–5) és a Krim-félszigetről (6–7)

Рис. 5. Импортные керамические изделия IX в. на памятниках типа Субботцев из Поволжья (1–3), с территории славяноязычных народов (4–5) и Крыма (6–7)

6. kép. Néhány Szubbotci-típusú temetkezés kalibrált radiokarbon kormeghatározási eredménye. 1: Szlobodzeja 36. sír; 2: Szlobodzeja 18. sír; 3: Szlobodzeja 37. sír

Рис. 6. Калиброванные радиоуглеродные даты некоторых захоронений типа Субботцев. 1: Слободзея, п. 36; 2: Слободзея, п. 18; 3: Слободзея, п. 37

sorolható temetkezésekből napjainkban már egy tucat áll rendelkezésünkre (TÜRK–LÖRINCZY 2015, 95–100). Az említett körülmények indokolják, az első archeogenetikai vizsgálatok pozitív eredményei (8. kép) pedig bizonyítják e munka megalapozottságát és a folytatás szükségességét. A régészeti migrációkutatásban az elmúlt évtizedben előtérbe került a természettudományos vizsgálatok egy új vonulata, az ún. stabil izotópos módszer. A feltárt síroknál a fogakban és csontokban kimutatható a környezetből beépült stroncium. A földrajzilag eltérő mintázatok alapján pedig számos esetben megjeleníthetővé vált a vizsgált személyek mozgása, új területre költözése. A honfoglaló magyarok esetében említett korai radiokarbon adatok alapján érdemes lesz a jövőben a Szubbotci-típusú leletek és honfoglalás kori leletanyag ilyen jellegű vizsgálatait elvégezni.

A moldáv szakemberek napjainkban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a régió 9–10. századi történelmében (RJABCEVA–RABINOVICS 2018). Ezek az újonnan feltérképezett magyar jellegű leletek jórészt már az 1960–1980-as években is ott voltak a múzeumok polcain, azonban mivel más korszakok ásatásainak 'melléktermékeként' kezelték azokat, így kellő kutatási intenzitás hiányában nem kapott róluk hírt a magyar régészeti kutatás. A korábbi érdektelenség napjainkra megváltozott és a régió magyarokhoz köthető hagyatékának a meghatározása (3. kép 2) számos helyi kutató számára fontos, kiemelt kutatási témává vált (SINICA ET AL. 2019; KVITNYICKIJ ET AL. 2020; KVITNYICKIJ ET AL. 2020a).

A Dnyeszter vidékével kapcsolatban egy érdekes történelmi/régészeti koncepciót is publikáltak, amely szerint ez a terület a 940-es évekig magyar érdekszféra volt és magyar kulturális befolyás alatt maradt (RJABCEVA–RABINOVICS 2007; LANGÓ 2017). Érvként a két helyi szláv törzs Kijevtől való függetlenségét, és a rusz, valamint besenyő leletek Dnyeszter-vidéki hiányát hozták fel a 925–940-es évek előtt. A honfoglalás kori hagyaték közvetlen keleti kapcsolatrendszere a 10. század közepéig kimutatható (FODOR 2008; KOMAR 2018, 254–255), tehát az elképzelés megalapozottnak látszik. Így a későbbiekben a 10. század első felében a kiemelkedően gazdag leletanyaga alapján a Felső-Tisza-vidékre lokalizált fejedelmi szálláshely történészek által kifogásolt periferiális és esetleges keleti táma-

КИО (Хазарский каганат, *рис. 10–11*), а вместо этого характерны находки, которые имеют связь с расположенным гораздо дальше (как географически, так и хронологически) регионом Волги и Южного Приуралья (*рис. 3. 1; рис. 4, 7*) (TÜRK 2010; КОМАР 2018). На материалах круга находок типа Субботцев и эпохи завоевания родины культурное влияние салтовской КИО (*рис. 11–12; рис. 14*) в основном – и почти исключительно – проявляется на предметах вооружения и престижных вещах. В отличие от этого, культура венгров Этелькёза, хотя в небольшой степени, благодаря соседству влияла на материальную культуру населения Хазарского каганата (например, использование серебра, и появление элементов орнаментики «восточного серебра») (КОМАР 2018, 252). Связи Хазарского каганата с его западными соседями в IX в., то есть с предками венгров, археологически объяснимы и без гипотез Леведии (*рис. 1. 1*) и кавказской прародины (*рис. 15. 4*).

Что касается хронологии круга находок типа Субботцев, то радиоуглеродные даты (*рис. 6*), имеющиеся на настоящий момент, подтвердили традиционную археологическую хронологию, поэтому мы можем смело датировать их второй половиной IX в. (TÜRK 2010, 5. кэр; КОМАР 2018, 239–248). Материалы отражают связи с соседними территориями, преимущественно северными, славянскими, а также южными крымско-византийскими территориями (в основном на основе импортных керамических находок), которые также отмечены в письменных источниках. Облик материалов явно соответствует образу предков венгров, созданному мусульманскими источниками IX в. (TÓTH 1998; ZIMONYI 1996; ORMOS 2015). Исходя из вышесказанного, расположение памятников типа Субботцев с большой уверенностью указывает на территорию области Этелькёз, известную по письменным источникам (*рис. 2*).

Разница лишь в одно или два десятилетия с эпохой завоевания родины, а также соответствующие археолого-исторические контексты предполагают серьезную точку для археогенетического сравнения. Исходя из близкой хронологии, рассмотренные здесь секвенции генов можно сравнивать с секвенциями из самых ран-

dások által könnyen elérhető elhelyezkedésének kérdése is teljesen új megvilágításba kerülhet.

Az új eredmények között említhetjük a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt varég hatás mellett a déli régióban az erős sztyeppi nomád hatás kimutatását (КНАМАЙКО 2009). A Kijevi Rusz régészetileg egyébként erőteljesen jelen van nemcsak a honfoglaló anyagban (KOVÁCS 2003), hanem a Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt 'magyargyanús' leletek esetében is (FODOR 1994). Ez utóbbiakkal kapcsolatban alá kell húznunk, hogy a magyar kutatás korábban a katonai kíséret (druzsina) temetőiből magyar jellegű leleteket (pl. Krilosz) emelt ki, és azokat leletkörnyezetükből kiragadva, önállóan értékelte. Ez a módszer szakmailag ma már elfogadhatatlan. A Szubbotci-horizontban világosan kitapintható Volga–Urál-vidéki jellegzetességek hiánya miatt úgy véljük, hogy a hágók külső oldalán található 'magyargyanús' leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul. Több jel utal arra, hogy a Kárpátok külső pereme mentén feltűnő magyar jellegű lelőhelyek esetében a megtelepedés hátterében az állt, hogy a magyarok rusz zsoldba léptek. Ugyanakkor fontos szerepet játszhattak az itteni közösségek a korábban feltételezett határvédelem (hágók őrzése) mellett a kereskedelmi utak ellenőrzésében is. A kelet–nyugati kereskedelmi úthálózat jelentőségét a magyarok már korábbi, etelközi tartózkodásuk során felismerték, amelyet számos import- és exportlelet (5. kép) támaszt alá (КОМАР 2018).

LEVÉDIA, A KAZÁROK ÉS A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR KÉRDÉSE

Térben és időben tovább haladva kelet felé a Levédia néven ismert szállásterület lokalizálásának kérdésébe ütközünk. A Don és a Szeverszkij Donyec vidékén – ahová Levédiát a hazai kutatásban többnyire helyezték (1. kép 1) – nincs régészeti nyoma olyan népességnek, amely valamikor a Kr. u. 6–8. század során az Urál vidékéről költözött volna oda, majd a 9. század közepén nyugatabbra vándorolt. Az is megállapítható, hogy a Szubbotci-leletkör és a honfoglalás kori hagyaték egyaránt csekély kapcsolatot mutat azzal a szaltovói régészeti kultúrkörrel, amely a Don és a Szeverszkij Donyec vidékére jellemző a 8–10. században (RÉVÉSZ 1998; TÜRK 2013a). Ez utóbbit korábban a teljes egykori Kazár

них погребений завоевателей Карпатского бассейна, то есть с завоевателями, рожденными ещё восточнее Карпат, даты которых подтверждены радиоуглеродным анализом. Сейчас у нас есть дюжина захоронений в последней группе (TÜRK–LŐRINCZY 2015, 95–100). Положительные результаты первых археогенетических исследований демонстрируют (рис. 8) достоинства этой работы и необходимость продолжения. В последнее десятилетие новое направление научных исследований вышло на передний план в археологических исследованиях миграций – так называемый метод стабильных изотопов. В раскопанных погребениях стронций, попавший из окружающей среды, можно обнаружить в зубах и костях погребённых. На основе географически различных закономерностей во многих случаях стало возможным визуализировать перемещение обследуемых индивидов на новую территорию. Основываясь на известных радиоуглеродных данных, связанных с венгерскими погребениями эпохи завоевания родины, в будущем будет целесообразно провести такие исследования на материалах памятников типа Субботцев и на материалах времен венгерского завоевания.

Сегодня молдавские специалисты серьезно считаются с венгерской составляющей в истории региона IX–X вв. (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018). Эти недавно нанесенные на карту находки венгерского облика в значительной степени уже были на полках музеев в 60-х и 80-х гг. XX в., но, поскольку они попадали туда как «побочные продукты» раскопок памятников других эпох, эти находки не исследовались на предмет их связей с венгерским наследием. Прежняя незаинтересованность изменилась, и определение венгерского наследия в регионе (рис. 3. 2) стало важной отдельной темой для ряда исследований (SINICA ET AL. 2019; Квитницкий и др. 2020; Квитницкий и др. 2020a).

Интересная историко-археологическая концепция была опубликована в связи с Приднестровьем, согласно которой эта область была сферой венгерских интересов до 40-х гг. X в., и оставалась под венгерским культурным влиянием (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007; LANGÓ 2017). В качестве аргумента они представили незави-

7. kép. A honfoglalás kori hagyaték verettípusainak (1–23) analógiái az Urál-vidéki uelgi temetőben (24–46)
 Рис. 7. Поясные накладки эпохи завоевания родины (1–23) и их аналогии в Зауралье на могильнике Уелги (24–46)

szédságában megtelepedve is megismerkedhettek szaltovói jellegű tárgytipusokkal.

A fenti megállapítások különösen annak fényében fontosak, hogy Kelet-Európa kora középkori régészeti keretrendszere napjainkra már teljes egészében kialakult. Időrendi és néptörténeti finomítások természetesen még lesznek, de a magyar őstörténeti kutatásban helyenként még ma is kitapintható olyan jellegű várakozás, amely szerint egy 'komplett nép' régészeti hagyatéka lapul közöletlenül ukrainai és dél-oroszországi múzeumi raktárakban, ez az elképzelés azonban napjainkban már irreális (vö. 14–15. kép). A kialakult régészeti kereteket a nyelvészeti-történeti koncepciók megfogalmazásánál mindenképp érdemes figyelembe venni, de ezeket a kereteket (9. kép; 11–14. kép) természetesen más társtudományok sem kerülhetik meg.

A tárgyalt régióban a magyarság európai megjelenésének időrendje kapcsán merült fel kronológiai támpontként (842 előtti magyar beköltözés) a Sarkel-probléma (POLGÁR 2001). A kazár területen 838-ban bizánci segítséggel épült és a történeti forrásban Sarkelként nevezett vár bizonyosan azonosítható a Don mentén található bal parti cimljanszki erőddel (12. kép 2). Ezt az építészetében megnyilvánuló bizánci metrikus adatok és az erőd alaprajza nyomán bizonyították (AFANASZJEV 2009). Határvárként való értelmezése azonban nem helytálló, hiszen a Kazár Kaganátus belső területén feküdt (15. kép 4), amelyet az utóbbi évek új kelet-ukrainai kazár kori lelőhelyei (14. kép) egyértelműen alátámasztanak. Így még kevesebb érv szól amellet az elképzelés mellett, hogy a magyarok ellen készült volna határvédelmi okokból. Manapság a néhány km-es körben elhelyezkedő három cimljanszki erődöt, illetve a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó Szokolovszkaja balka-típusú temetőket a kazárok „fővárosaként”, a Kaganátuson belüli központi kazár szállásterületként értelmezi a kutatás (12. kép 2).

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fenti adatok nem a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokban világosan megőrzött tényét tagadják, pusztán a szaltovói/Don-vidéki Levédia-lokalizáció zsákutcájára (KOMAR 2018, 84–88) mutatnak rá. Erre korábban már több kelet-európai régész is felhívta a magyar kutatás figyelmét. Az említett kapcsolatok tehát egymás szomszédságában is kialakulhattak. Valószínűleg maga a Volgán való átkelés sem valósul-

ВОПРОС ЛЕВЕДИИ, ХАЗАР И САЛТОВСКАЯ КИО

Двигаясь на восток во времени и пространстве, мы сталкиваемся с вопросом локализации территории проживания венгров, известной как Леведия. В районе Нижнего Дона–Северского Донца, где в большинстве случаев в венгерской науке локализовали Леведию (рис. 1. 1), нет археологических следов населения, которое пришло бы туда из Приуралья где-то в VI–VIII вв., а затем мигрировало на запад в середине IX в. Можно также сделать вывод, что круг находок типа Субботцев и материал эпохи завоевания родины имеют мало отношения к салтовской археологической культуре, характерной для района Дона–Северского Донца в VIII–X вв. (RÉVÉSZ 1998; ТЮРК 2013а). Последняя ранее рассматривалась как наследие всего бывшего Хазарского каганата (рис. 10; рис. 12–14), и в связи с этим предыдущие исследования интерпретировали его как археологический отпечаток района проживания в Леведии венгров, которые имели контакт с хазарами (Түрк 2010).

Следует напомнить, что венгерские специалисты уже давно по-разному оценивали определение салтовской культуры и ее влияние на предков венгров (FETTSCH 1933; BÁLINT 1975; FODOR 1977; BÁLINT 1989; RÉVÉSZ 1998; Түрк 2010; КОМАР 2018). Эта археологическая культура, которая издавна делилась на так называемые географические варианты (Плетнева 1967; Плетнева 1981; Плетнева 1999) из-за своих весьма существенных внутренних различий, уже не может считаться единой культурой. Исходя из распространения археологического материала, наблюдаемого на двух памятниках, от которых культура получила своё название, только так называемый аланский или лесостепный вариант (рис. 11. 1) может быть описан терминологией, ранее использовавшейся для этой культуры (салтово-маяцкая культура) (Афанасьев 1987; Афанасьев 2001). В случае ее географических вариантов (рис. 12; рис. 14) на самом деле можно говорить о нескольких самостоятельных, одновременных археологических культурах, которые имеют несколько общих черт (Иванов 2002; Флорова–Флёров 2000; Колода 2011). По вышеуказанным причинам мы также сталкиваемся

hatott volna meg a kazárok szövetsége/engedélye nélkül, ami további támpont lehet ahhoz a feltevéshez, hogy a kazár–magyar kapcsolatok (és más ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok) kezdeti színtere a Volga-vidék bal partjára is lokalizálható. Az anyagi kultúrát vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi, illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett a Volga–Dél-Urál-vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel mutatnak jóval szorosabb kapcsolatot.

Régészetiileg ma minden érv mellett szól, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk, és ez az elképzelés a *De administrando imperio* (DAI) néven ismert bizánci forrás adataival is összeegyeztethető (KESZI 2017; KOMAR 2018). A Don menti Levédia-konceptió nyelvészeti szempontból sem szerencsés. Ott ugyanis elsősorban nem török nyelvű népek, hanem a Kaukázus északi előteréből (II. kép) a 8. század közepén határvédelmi feladatokkal nagy tömegben északra telepített és iráni típusú nyelvet beszélő alán lakosság élt. Az alán népesség nyelvcsereje, török nyelvűvé válása csak a magyar kutatásban merült fel (FODOR 1992), nyelvészeti bizonyítékok nélkül. Ez a népesség a kazár hatalom bukása után a 10. század végén visszaköltözött a Kaukázus északi előterébe, bár némileg keletebbre, mint ahonnan őseik a 730-as évek végén elindultak. Régészeti feltárásokból ma már több tízezres nagyságrendben ismerünk az alánokra jellemző kamrasírokat a mai Harkivtól Luhanszkig, illetve Voronyezsig terjedő régióban. Ez az a leletegyüttes, amelyet Szaltovo–majaki régészeti kultúrának hívunk (II. kép; 14. kép). Ennek a népességnek a 9. században velük nyugatról közvetlenül szomszédos etelközi magyarokkal való kapcsolatait is megbízhatóan feltárta a régészet (AKSZJONOV 2001; KOMAR 2018).

Érdekes régészeti adat ugyanakkor, hogy a szaltovói területeken a 9. század derekán közel tucatnyi, nagy sírszámú temető használata szakadt meg. Ez a jelenség a kabaroknak a magyarsághoz való csatlakozása szempontjából érdemi kutatási irányt jelent, illetve további kronológiai támpontként szolgálhat az alán jövevényszavak esetében is.

Szintén az utóbbi pár év régészeti eredménye, hogy a Kaukázus északnyugati előteréből – vagy feltehetően onnan – származó szórványleletek között jellegükben kifejezetten honfoglalás kori fém-

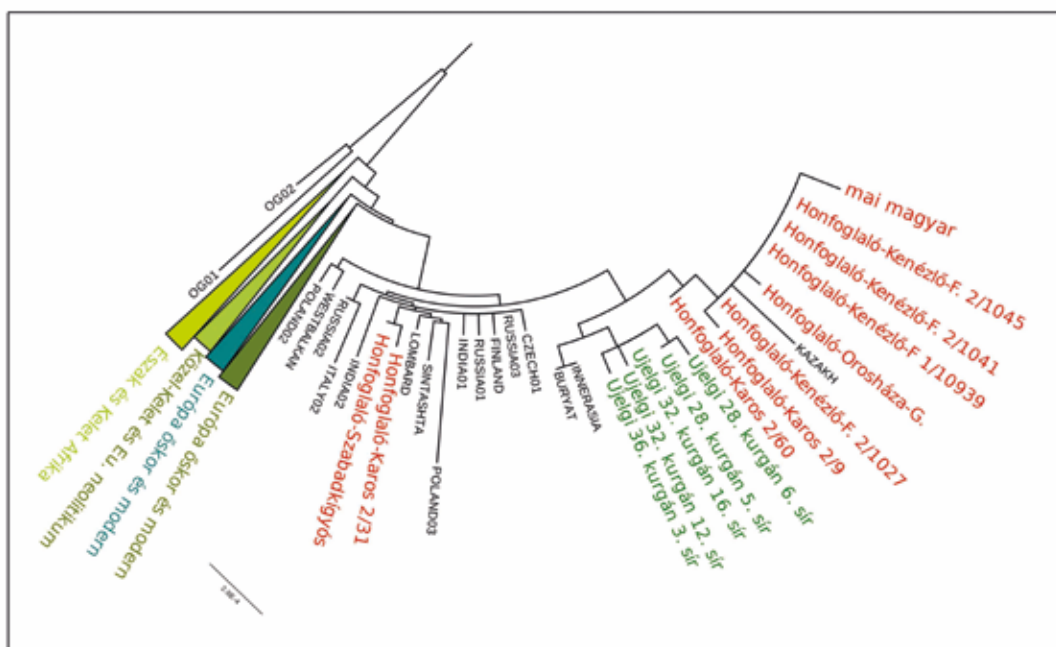
s terminami «салтовский период», «салтовский культурный круг» или «салтовская КИО» у таких российских и украинских исследователей, которые не оспаривают ведущую и культурно-созидательную роль хазар (КОМАР 1999).

Многовековое пребывание венгерских племен на территории Хазарского каганата (рис. 12; рис. 14–15) не подтверждается недавними анализами материального наследия (рис. 2. 1; рис. 7). Некоторые из параллелей, которые, как полагают, являются салтовскими, могут либо явно иметь несалтовское происхождение (например, биконические кухонные глиняные сосуды, сделанные на медленном гончарном круге) (ТАКАЧС 2005; ЛОПАН 2007), либо являться типами предметов, которые часто встречаются в районах, прилегающих к территории салтовской культуры, в качестве импортных товаров или местных имитаций³ (например, поясные и уздечные накладки, ср. с волынцевской культурой, или с материалами т.н. древнемордовских могильников см. ИВАНОВ 1952; ВОРОНИНА 2007). Таким образом, ранние венгры могли познакомиться с салтовскими изделиями, поселившись по соседству с Хазарским каганатом.

Вышеупомянутые выводы особенно важны в свете того факта, что в целом раннесредневековая археология Восточной Европы в настоящее время очень хорошо разработана. Конечно, ещё будут хронологические и этно-исторические уточнения, однако у венгерских исследователей до сих пор присутствует своего рода ожидание, что археологическое наследие некоего «цельного народа» все ещё незаметно скрывается в музейных фондах Украины и юга России. Это требование в наши дни уже нереально (ср. рис. 14–15). Сложившуюся археологическую картину, безусловно, стоит учитывать при формулировании лингвистическо-исторических концепций, и, конечно, эту картину (ср. рис. 9; рис. 11–14) также должны учитывать и представители других смежных научных дисциплин.

В обсуждаемом регионе проблема Саркела возникла как хронологический репер (переселение венгров до 842 г.) в связи со временем появ-

³ В русскоязычной литературе они часто называются «псевдо-салтовскими» или «салтоидными» ср. КОМАР 2004.

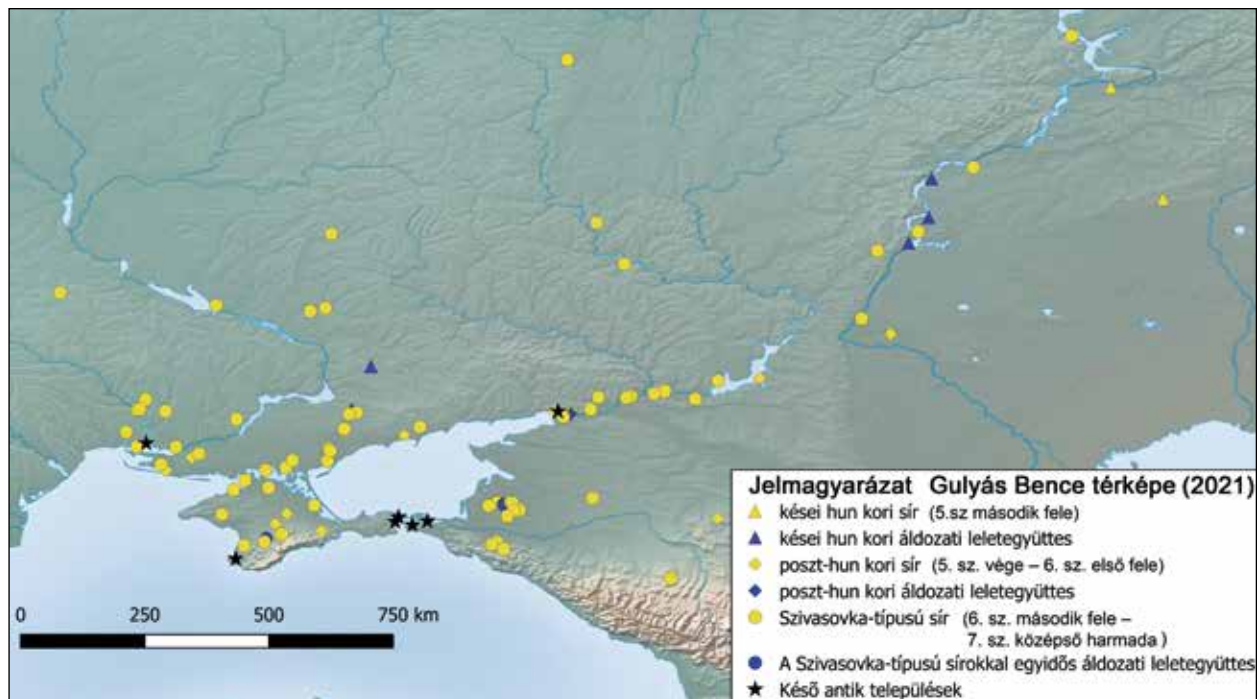
1

Haplocsoport	Urál-régió (7-10. sz.)	Kárpát-medence (10-11. sz.)
A12a	Ujelgi 30. kurgán	Harta-Freifelt 9. 60/B
C4a2a1	Ujelgi 29. kurgán	M43 25. lelőhely, Makó-Igási-Járandó, 260. 473/B
H1b2	Sukhoj Log 1986/1987	Nyíregyháza-Oross MEGAPARK, 4265 533/B
	Sukhoj Log 111.	Karos 1/1
N1a1a1a		Karos 1/2
	Ujelgi 28. kurgán, 6. sír	Karos 2/60
	Ujelgi 28. kurgán, 5. sír	Karos 2/9
	Ujelgi 36. kurgán 3. sír	Kenézli-Fazekaszug 2/1027
	Ujelgi 32. kurgán 16. sír	Orosháza-Görbicstanya
	Ujelgi 32. kurgán, 12. sír	Kenézli-Fazekaszug 2/1041
		Kenézli-Fazekaszug 2/1045
		Kenézli-Fazekaszug 1/10939
T2b4h	Bajanovo 365	Karos 1/3286
	Bartim 10/B	
U4d2	Ujelgi 28. kurgán	Karos 2/61
	Bartim 16/D	Karos 2/51
		Karos 2/15
U5a1a1	Ujelgi 7. kurgán, 5. sír	Balatonújlak-Erdő-dűlő 10. 1/B
		Balatonújlak-Erdő-dűlő 17. 4/B
		M43 25.lelőhely Makó-Igási-Járandó 512. 477/B
Forrás	Csáky et al 2020	Csáky et al 2020, Neparáczki et al 2017, 2018

2

8. kép. A korai magyar történelem kutatásának archeogenetikai eredményei. 1: Az N1a1 mitokondriális haplocsoport filogenetikai fája (CSÁKY ET AL. 2020 nyomán kibővíve); 2: Az uráli régióban és a Kárpát-medencében egyaránt detektált anyai (mitokondriális) vonalak (CSÁKY ET AL. 2020, Fig 4.; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018 nyomán)

Рис. 8. Археогенетические результаты исследования истории ранних венгров. 1: Филогенетическое дерево митохондриальной гаплогруппы N1a1 (по: CSÁKY ET AL. 2020 с дополнением); 2: Материнские (митохондриальные) линии в Приуралье и в Карпатском бассейне (по: CSÁKY ET AL. 2020, Fig. 4; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018)

9. kép. A Don–Kubány-vidék és a Fekete-tenger északi előterének régészeti lelőhelyei (5. század második fele – 7. század második fele) (GULYÁS 2021, 3. kép nyomán)

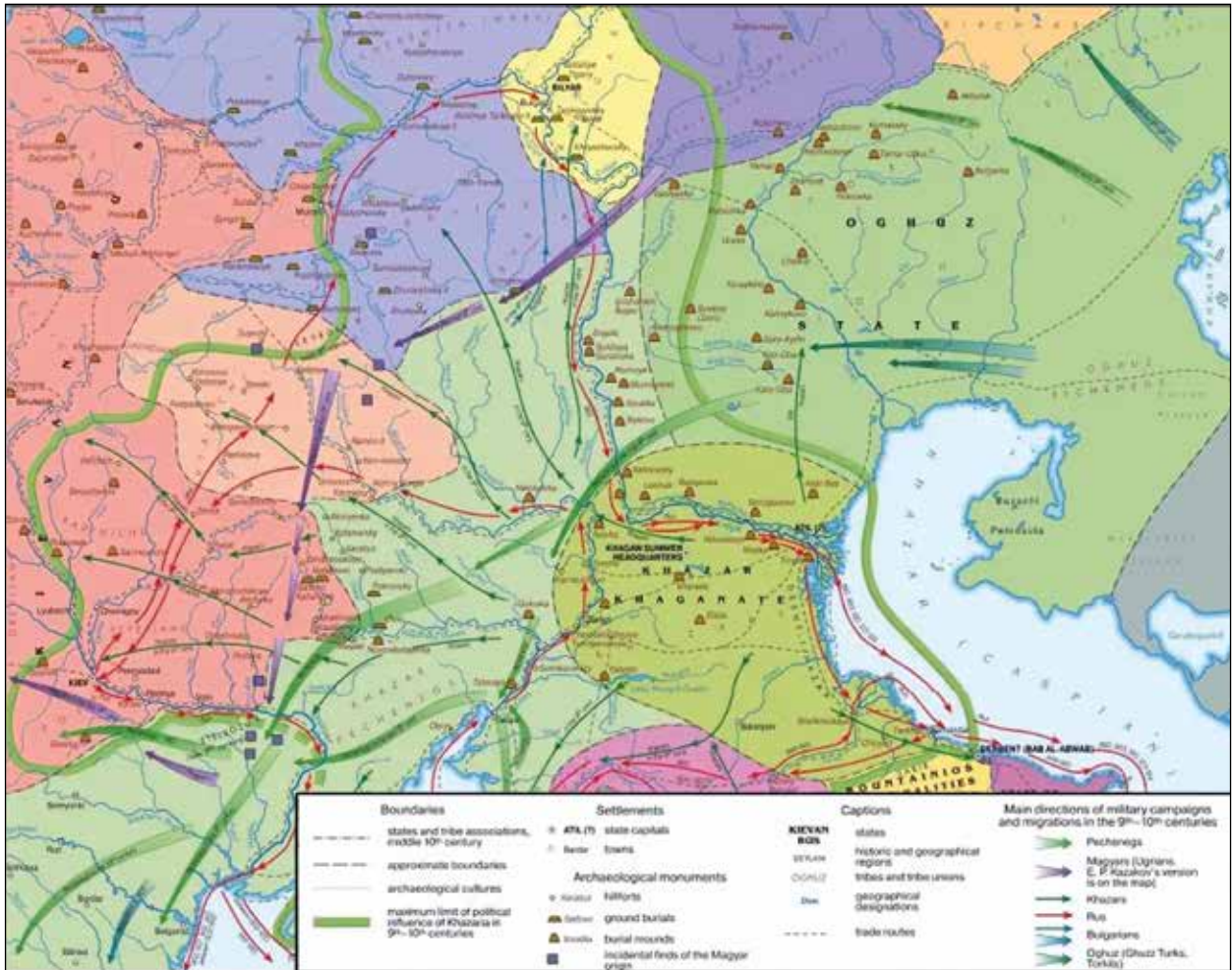
Рис. 9. Археологические памятники района Дона-Кубани и Северного Причерноморья (вторая половина V – вторая половина VII вв.) (по GULYÁS 2021, 3. kép)

leletek kerültek elő (LEZSÁK 2019) 9–10. századi környezetben. Az időközben megindult terepi kutatások remélhetőleg tisztázni fogják a korábbi kétes provenienciájú tárgyak tényleges eredetét is. E tárgyakat jelenleg elsősorban a szomszédos Szubbotci-leletkör, illetve posztsubbotci régészeti horizontok hatásával magyarázhatjuk. Ezek a leletek datálásukból eredően nem bizonyítják a honfoglalás kor előtti magyar megtelepedést a Kaukázusban vagy az Azovi-tenger mentén (15. kép).

A honfoglalás kori hagyatékok keleti kapcsolatrendszerét vizsgálva az elmúlt években számos tárgytípus kaukázusi analógiájára derült fény, amelyek között első helyen a textilleleteket, selymeket említhetjük. Ez a megfigyelés arra utal, hogy a Selyemút észak-kaukázusi alán régiójának 8–10. századi leleteit mind megalapozottabban vehetjük számításba (viselet)történeti párhuzamként a honfoglalás kori hagyatékok esetében is.

A magyarok elődeinek észak-kaukázusi megtelepedését illetően (vö. Kubány-vidéki őshaza hipotézise: 15. kép 4) bizonyítékként merültek még fel korábban nyelvészeti oldalról a gyakran hivatkozott 'természetföldrajzi rekonstrukciók' (RÓNA-TAS

ления венгров в Европе (POLGÁR 2001). Крепость, построенную в Хазарии в 838 г. с помощью византийцев и названную в письменных источниках Саркел, безусловно, можно отождествить с Цимлянским городищем на левом берегу Дона (рис. 12. 2). Об этом свидетельствуют византийские метрические данные в ее архитектуре и планировке крепости (АФАНАСЬЕВ 2009). Однако интерпретация данного памятника в качестве пограничного замка неверна, так как он находился во внутренней части Хазарского каганата (рис. 15. 4), что явно подтверждается многочисленными поселениями хазарского периода на востоке Украины, открытыми в последние годы (рис. 14). Таким образом, аргументов в пользу того, что крепость была сооружена специально против венгров по соображениям охраны границы, стало ещё меньше. Сегодня три Цимлянских городища, расположенных в радиусе нескольких километров, а также непосредственно связанные с ними памятники типа Соколовской балки (рис. 13) интерпретируются исследователями как «столица» хазар, центральный район проживания хазар в пределах Каганата (рис. 12. 2).

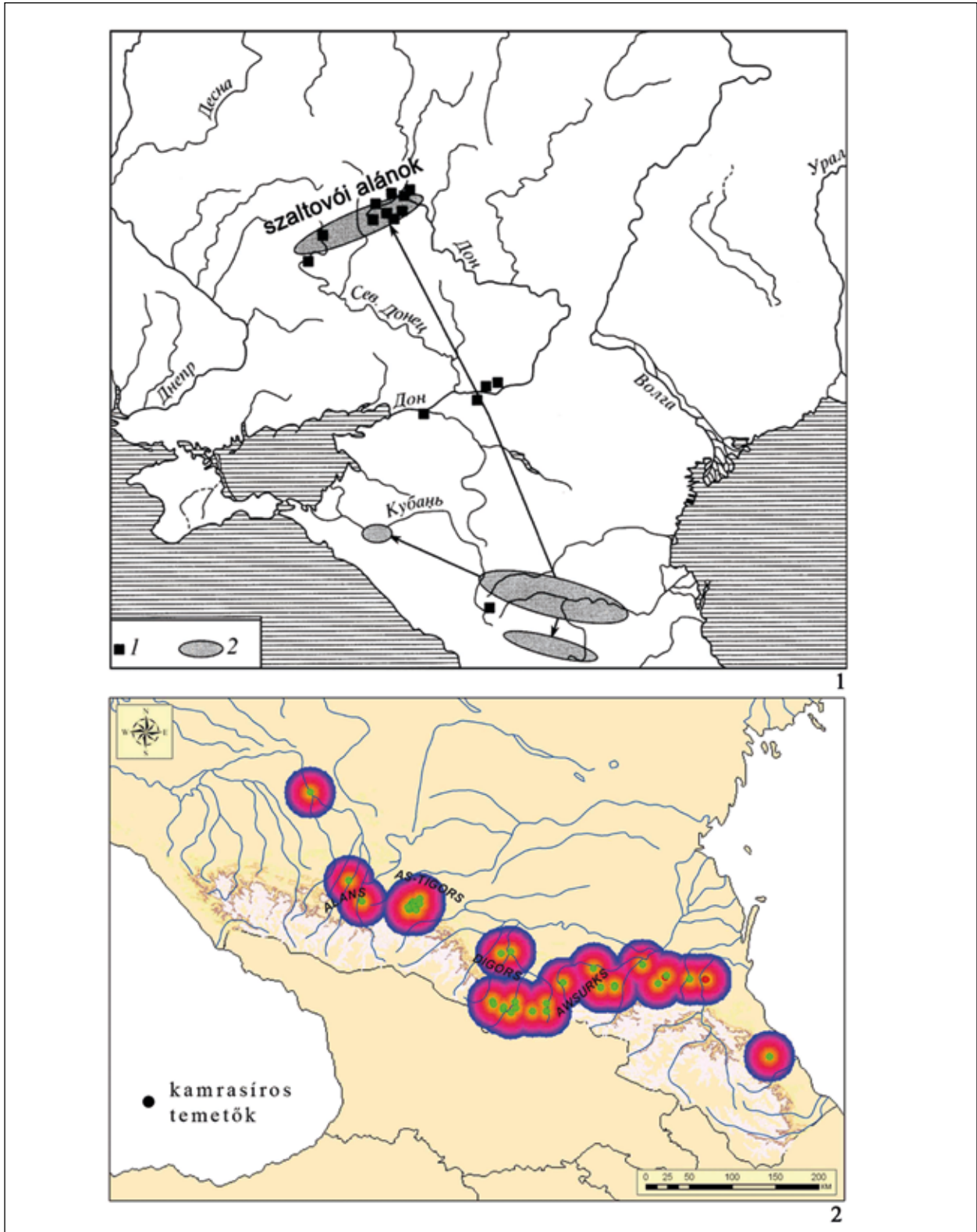

10. kép. Kelet-Európa és a Kazár Kaganátus a 9–10. században (RAHMANALIEV 2009)

Рис. 10. Восточная Европа и Хазарский каганат в IX–X вв. (РАХМАНАЛИЕВ 2009)

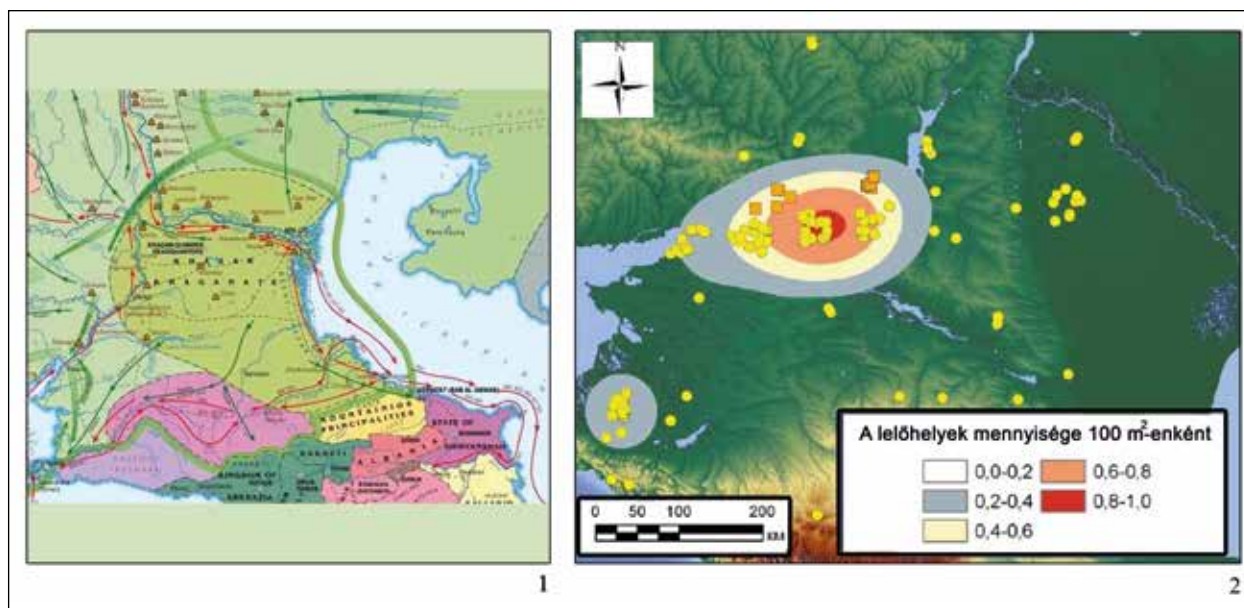
1996; RÓNA-TAS 2004; ZIMONYI 2014, 85–86). Közismert, hogy Dél-Oroszország régészeti lelőhelyeinek archeobotanikai publikációi ma már szép számmal állnak rendelkezésre, ami különösen igaz a Kaukázus északi előterére (KOROV 2020). Ezek az eredmények, adatok azonban nem köszönnek vissza az említett 'természetföldrajzi rekonstrukciókat' (15. kép 1–3) bemutató turkológiai nyelvészeti munkákban. Pedig azok az őtörök jövevényszavak átvételének kérdése kapcsán a magyar őstörténet időrendi és földrajzi megrajzolására vállalkoznak (15. kép 4). A friss régészeti eredmények helyett az 1950–60-as évek pollenvizsgálatainak elterjedési térképeire támaszkodnak (15. kép 1–3), olyanokra, amelyek a regionális történelmi kutatásokban értékelhetetlenül kis felbontásúak (vö. NEJSTADT 1957; CSAPODY ET AL. 1966).

Следует, однако, подчеркнуть, что приведенные выше данные не отрицают факта хазарско-венгерских контактов, явно отраженных в письменных источниках, а лишь указывают на ошибочность локализации Леведии на территории салтовской КИО в Подонье (КОМАР 2018, 84–88). Ранее некоторые восточноевропейские археологи уже обращали на это внимание венгерских исследователей. Естественно, эти контакты не могли бы существовать без наличия соседства. Вполне вероятно, что переправа венгров через Волгу была бы невозможна без союза/разрешения хазар. Это может быть еще одним аргументом в пользу предположению, что первоначальный район контактов хазар и венгров (и других венгерско-раннетюркских языковых связей) можно локализовать на левобережье Волги. Изучая материальную культуру, мы видим, что находки из

11 kép. 1: Az alánok vándorlásai a 8. század közepén a Kaukázus északi előteréből (AFANASZJEV 2001, puc. 1); 2: Az 5. század második felétől a 8. század első feléig keltezhető kamrasíros temetők elterjedési területének összevetése az alán törzsek C. Zuckerman által rekonstruált elhelyezkedésével (КОРОВОВ 2018, puc. 9)

Рис. 11. 1: Переселения алан в середине VIII в. от Северного Предкавказья (АФАНАСЬЕВ 2001, рис. 1); 2: Сопоставление распространения катакомбных могильников второй половины V – первой половины VIII вв. с ареалом аланских племен, реконструированном К. Цукерманом (КОРОВОВ 2018, рис. 9)

12. kép. A Kazár Kaganátus a történelmi rekonstrukciók (1) és a régészeti lelőhelyek (2) tükrében
(RAHMANALIEV 2009; АФАНАСЬЕВ 2016, рис. 8)

Рис. 12. Хазарский каганат в свете исторических реконструкций (1) и археологических памятников (2)
(РАХМАНАЛИЕВ 2009; АФАНАСЬЕВ 2016, рис. 8)

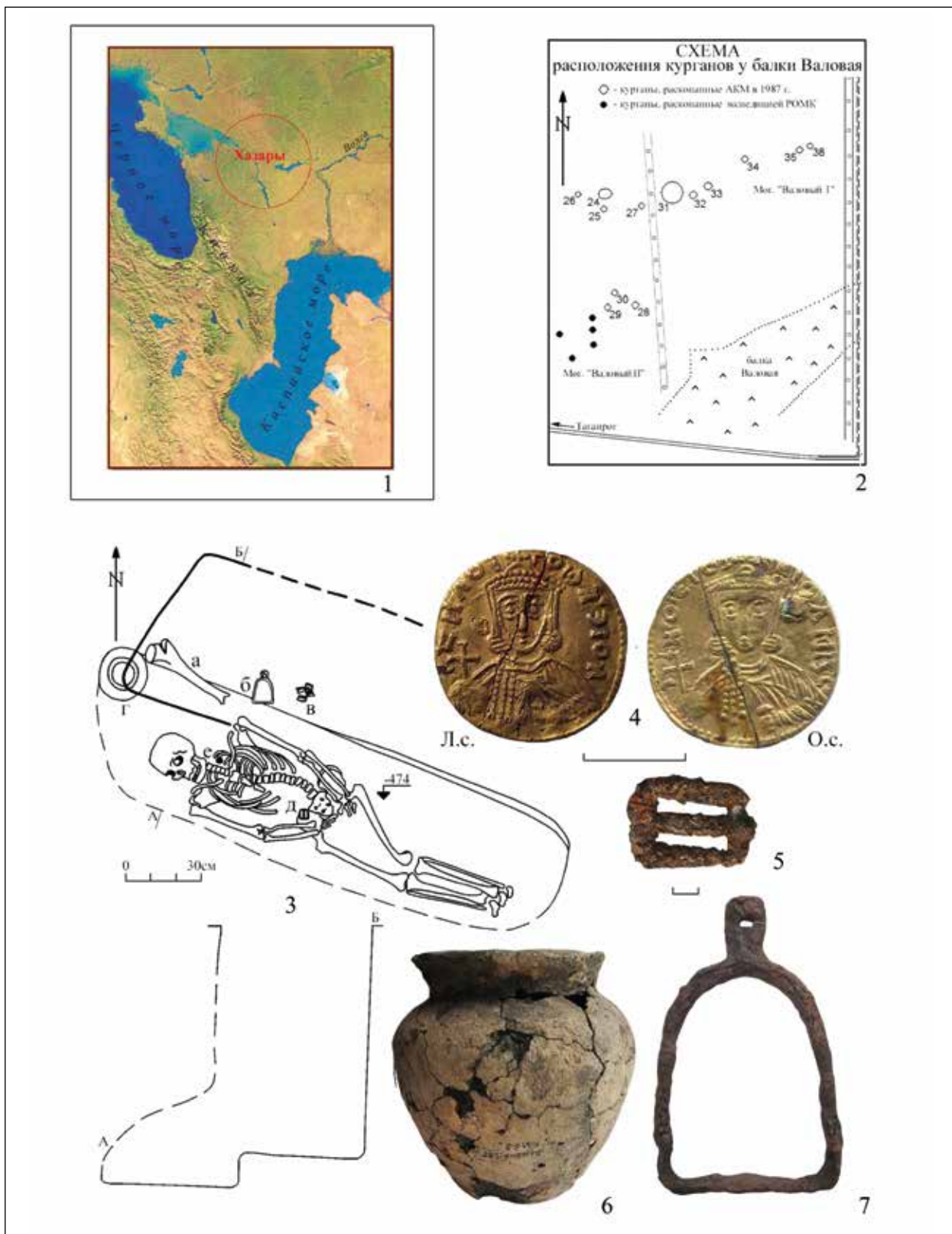
A gyertyán, kőris, bükk és éger fanevek kapcsán pedig érdemes pusztán csak az Urál-régió és Délnyugat-Szibéria pollen- és növényföldrajzi vizsgálataival kapcsolatos friss szakirodalmat (RYABOGINA ET AL. 2008; SZERGUSOVA 2013; ZHILICH ET AL. 2017) áttekinteni, mielőtt kizárólagosan a Don–Kubány folyók vidékét jelölnénk meg középkori elterjedésükkel kapcsolatban. A nyelvészeti kutatások nem számolnak továbbá a korabeli kelet-európai kereskedelem (POLGÁR 2019) szerepével sem. Ez főleg a *mogyoró, körte, som, dió* szavaink kapcsán lenne meggondolandó, ezek szállítására ugyanis ma már szintén rendelkezésünkre állnak régészeti adatok.⁴

A régészeti hagyaték fentebb említett célzott paleobotanikai vizsgálata mellett ma már sokkal megbízhatóbban tájékoztatnak természetföldrajzi kérdésekben azok a stabilizotópos vizsgálatok is, amelyekben a szén- (¹³C) és nitrogén- (¹⁵N) izotópok segítségével kimutathatók a csontvázakból az adott régióban fogyasztott növények, továbbá az állati eredetű fehérjebevitelnek a növényi eredetű táplálékhoz viszonyított aránya. A nyelvészeti/orientalisztikai kutatásokban a jövőben érdemes lesz ezeket a régészeti eredményeket is felhasználni,

Карпатского бассейна X в. и Этелькёза IX в. показывают гораздо более тесную связь с материалами региона Волги и Южного Приуралья VIII–IX-го (и конечно X-го) века, чем с Хазарским каганатом.

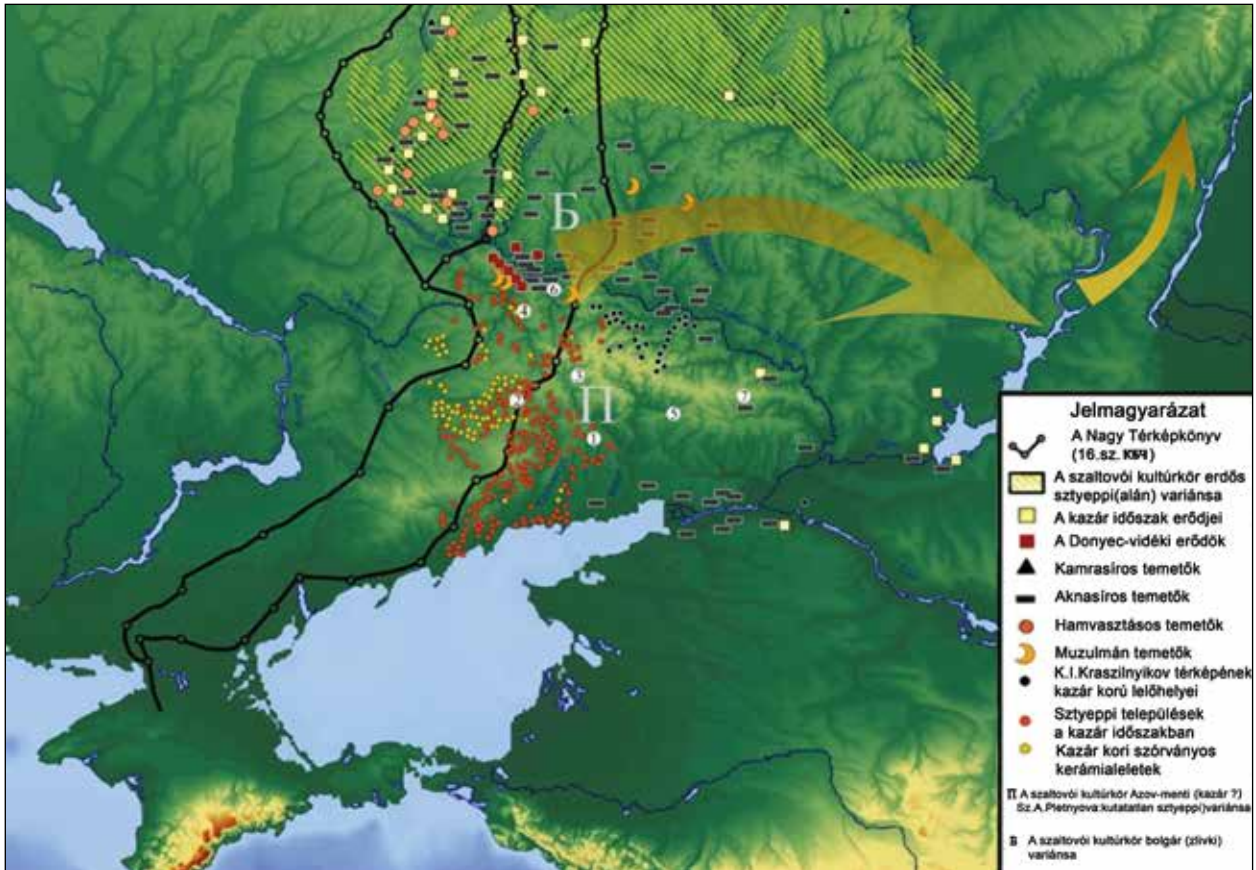
В настоящее время с точки зрения археологии все аргументы свидетельствуют в пользу локализации Леведии к востоку от Волги, и эта теория также соответствует сведениям трактата «Об управлении империей» (KESZI 2017; КОМАР 2018). Концепции расположения Леведии в Подонье также не повезло с лингвистической точки зрения. Там проживали в основном не тюркоязычные народы, а ираноязычные аланы, которые с Северного Предкавказья (рис. 11) в середине VIII в. массово переселялись на север для охраны приграничных районов Каганата. То мнение, что аланы поменяли свой язык и стали тюркоязычным народом, появилось только у венгерских исследователей (FODOR 1992), без каких-либо лингвистических доказательств. На самом деле аланское население вернулось в Северное Предкавказье в конце X в. после падения власти хазар, хотя и в несколько более восточные районы, чем те, откуда их предки отправились на север в конце 30-х гг. VIII в. Из археологических раскопок мы теперь знаем десятки тысяч характерных для алан катакомбных погребений

⁴ A kérdésről részletesen ld. KLIMA 2014.

13. kép. 1: A kazárok elhelyezkedése a Kazár Kaganátuson belül (АФАНАСЬЕВ 2009, 40); 2–7: A Szokolovszkaja balka régészeti horizont jellegetes leletei (Valovij I. temető, 31. kurgán 2. sír, КРУГЛОВ–ПАРУСИМОВ 2020, рис. 1–2 nyomán)

Рис. 13. 1: Распространение этнических хазар на территории Хазарского каганата (АФАНАСЬЕВ 2009, 40); 2–7: Характерный инвентарь из археологического горизонта Соколовской балки (п. 2 к. 31 могильника «Валовый I», по: КРУГЛОВ–ПАРУСИМОВ 2020, рис. 1–2)

14. kép. Régészeti lelőhelyek (8. század vége – 10. század első fele) a Kazár Kaganátus területén (KRAVCSENKO 2020, puc. 218 nyomán)

Рис. 14. Археологические памятники конца VIII – первой половины X вв. на территории Хазарского каганата (по КРАВЧЕНКО 2020, пус. 218)

mivel jelenleg – az onogur, illetve alán (RÓNA-TAS 2005) történelem és régészet kérdéseire hasonlóan – itt is határozott eltéréseket⁵ tapasztalunk a két tudományág eredményei között.⁶

A Kaukázus északi előterében a Don–Kubány régióban a 7–9. század időszakában aligha voltak

в районе от современного Харькова до Луганска и Воронежа. Эти комплексы объединены под названием салтово-маяцкой археологической культуры (рис. 11; рис. 14). Археология выявила достоверные доказательства взаимоотношений в IX в. этого населения с непосредственными соседями – венграми, район расселения которых находился западнее (АКСЕНОВ 2001; КОМАР 2018).

В то же время интересным археологическим свидетельством является тот факт, что на территории салтово-маяцкой культуры в середине IX в. прекращается использование почти дюжины могильников с большим количеством погребений. Этот феномен представляется перспективным направлением исследований с точки зрения присоединения кабаров к венграм, а также может служить хронологическим репером при изучении аланских заимствований в венгерском языке.

⁵ A történelmi és nyelvészeti adatok régészeti megfeleltetése természetesen nem szükségszerű folyamat, ugyanakkor nem haszontalan több tudományterület adatait figyelembe venni egy történelmi koncepció kidolgozásánál. Nem véletlen, hogy Kelet-Európában az utóbbi két évtizedben olyan kora középkori térképek terjedtek el a történészek és nyelvtörténészek között is, amelyeken a különböző történelmi koncepciók mellett az adott régió legfontosabb egykorú régészeti lelőhelyeit is feltüntetik (vö. 10. kép, 17. kép; 18. kép; 20. kép; 21. kép).

⁶ Róna-Tas András onogur történelmi koncepcióját és a Kazár Kaganátus régészetével kapcsolatos megállapításait itthon Fodor István (FODOR 2006), külföldön pedig – 1999-ben megjelent angol nyelvű könyvének recenziója nyomán – Valentyina E. Fljorova cáfolta (FLJOROVA 2003).

bolgár–magyar etnikumközi kapcsolatok, mivel itt sem onogurokat, sem pedig a Volga–Urál térségéből oda beköltözött (magyar?) népesség nyomát nem mutatta ki a kelet-európai régészeti kutatás (FODOR 2006; KOMAR 2018). A Kazár Kaganátusban a zlivki régészeti horizont köthető a bolgárokhoz, a Don–Szeverszkij Donyec középső folyása mentén. Ha a fentebb tárgyalt 'Don–kubáni őshaza' elterjedési térképén megvizsgáljuk az 5. század végétől a 7. század utolsó harmadáig tartó időszak lelőhelyeit, akkor egyrészt azt tapasztaljuk, hogy a jelölt terület nagyobb része lakatlan, régészeti hagyatékok onnan jelenleg egyáltalán nem ismerünk (vö. 9. kép; GULYÁS 2021).⁷ Másrészt a megtelepült területekről ismert temetkezések száma még napjainkban sem haladja meg a 120-at, a kelet-európai mércével igen intenzívnek mondható kutatás ellenére sem. A régió 5–7. századi településtörténetében fel sem merült ezen síroknak a magyarok elődeivel való azonosítása. Vita arról folyik, hogy a bolgárok, vagy a kazárok emlékeiről van-e szó.⁸ A Don–kubáni őshaza elterjedési térképének északi fele pedig a Don alsó folyásánál (Don–Szal–Manics folyók) ismert Szokolovszkaja balka-horizont egy részét fedi (13. kép). Ezt a belső-ázsiai eredetű temetkezési szokásokkal és gazdag bizánci importleletekkel jellemezhető leletkört már 1983 óta többnyire a kazárok hagyatékaival azonosítja a kelet-európai régészeti kutatás (SZEMJONOV 1983).

Az őstörténeti szakirodalomban számos olyan nyelvészeti megállapítást találunk, amelyek elavult régészeti és történeti adatokon alapulnak. A szubbotci régészeti horizont nem a honfoglalókról Etelközben leszakadt és helyben maradt népesség (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 49) hagyatéka. Ezt az eddig elvégzett radiokarbon kormeghatározások is egyértelműen kizárják. A volgai bolgárokat (20. kép 1) létrehozó alapnépesség 160 évig tartó vándorlásának tézisé (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 48) a kérdésben szakértőnek számító régészek döntő többsége soha nem fogadta el (KAZAKOV 1992, 323–324).

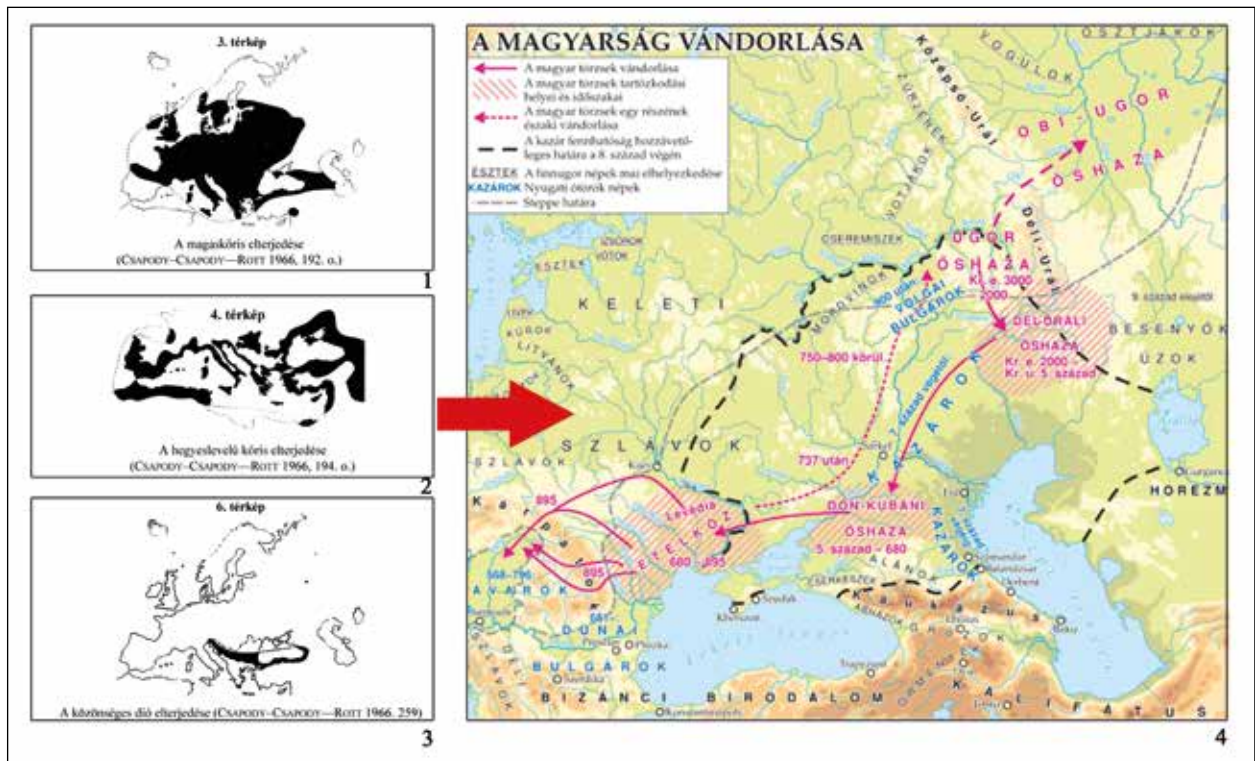
Археологическим результатом последних нескольких лет также является то, что среди случайных находок с Северо-Западного Предкавказья стали известны металлические находки эпохи завоевания родины (LEZSÁK 2019) в контексте IX–X вв. Новейшие полевые исследования в этом регионе, надеемся, также прояснят реальное местонахождение предметов с сомнительным происхождением. Появление этих предметов в настоящее время можно объяснять, прежде всего, влиянием круга находок типа Субботцев и предметов постсубботцевского типа. Следовательно, особенности и датировки этих находок не доказывают венгерское присутствие до завоевания родины на Кавказе или на побережье Азовского моря (рис. 9).

При изучении восточных связей наследия эпохи завоевания родины в последние годы выявлены кавказские аналогии нескольким типам предметов, среди которых в первую очередь следует упомянуть текстильные изделия и шелка. Эти наблюдения говорят о том, что находки из северо-кавказского, аланского субрегиона Шелкового пути VIII–X вв. могут в значительной мере привлекаться в качестве исторических параллелей для реконструкции венгерского костюма эпохи завоевания родины.

Что касается предположений об обитании предков венгров на Северном Кавказе (ср. гипотезу «кубанской прародины»: рис. 15. 4), то часто цитируемые «реконструкции физической географии» также стали аргументами с точки зрения лингвистики (RÓNA-TAS 1996; RÓNA-TAS 2004; ZIMONYI 2014, 85–86). Хорошо известно, что археоботанические публикации археологических памятников юга России в настоящее время доступны в большом количестве, что особенно актуально для Северного Предкавказья (КОРОБОВ 2020). Однако эти результаты и данные не упоминаются в работах по тюркской лингвистике, в которых представлены те самые «реконструкции физической географии» (рис. 15. 1–3). Тем не менее, они берутся реконструировать хронологию и географию венгерской предыстории в связи с вопросом о заимствовании раннетюркских слов (рис. 15. 4). Вместо результатов новейших археологических исследований эти работы опираются на карты распространения пыльцы 50-х и 60-х гг.

⁷ A települések Kelet-Európában eleve szinte mindenhol a folyó völgyekhez, illetve a tengerparti részhez kapcsolódnak.

⁸ A bolgárok 8. század előtti tamanyi megtelepedése ellen érvelt Viktor Ny. Cshaidze (CSHAIDZE 2015). A kérdéstről legutóbb magyar nyelven, friss adatgyűjtés nyomán írt összefoglaló munkát ld. GULYÁS 2021.

15. kép. 1–3: A Róna-Tas András őstörténeti koncepciójának alapját jelentő növényföldrajzi térképek (Róna-Tas 2004, 2–3, és 6. térkép); 4: Róna-Tas András őstörténeti koncepciója (Róna-Tas 2011)

Рис. 15. 1–3: Геоботанические карты, составляющие основу концепции древневенгерской праистории А. Рона-Таша (Róna-Tas 2004, 2–3, и 6. térkép); 4: Концепция древневенгерской праистории А. Рона-Таша (Róna-Tas 2011)

A Káma menti első szaltovói eredetű leletek nem a Volga-vidéki bolgár népesség feltűnésének legkorábbi időpontját jelölik ki. Azt Bolsije Tarhani 8. század közepétől keltezhető temetője, illetve a szamarai Volga-könyökben az 1980-as években kimutatott, szintén kazáriai eredetű Novinki-leletkör keltezi (KAZAKOV 2007). A török nyelvű népek volgai feltűnésének 9. századra – 10. század elejére javasolt időpontja aligha tartható.⁹ Ez annak ellenére is állítható, hogy az igen jól kutatott nyugatival (14. kép) ellentétben a Kazár Kaganátus keleti határáról szinte semmit nem tudunk régészetileg. A Hopjor folyótól keletre nem folytatódnak a kazár kori lelőhelyek, a Volga alsó folyásának vidékén pedig nem pusztán Etil nyomait nem találjuk, hanem a teljes régió kazár kori hagyatékát sem.

XX v. (рис. 15. 1–3), которые неприменимы для региональных исторических исследований (ср. Нейштадт 1957; CSAPODY ET AL. 1966).

Что касается названий граба, ясеня, бука и ольхи, то стоит ознакомиться просто с новейшей литературой по изучению пыльцы и географии растений в Приуралье и Юго-Западной Сибири (RYABOGINA ET AL. 2008; СЕРГУШЕВА 2013; ЗНИЛИЧ ET AL. 2017), прежде чем отмечать их средневековое распространение исключительно в бассейнах Дона и Кубани. Лингвистические исследования также не учитывают роль восточноевропейской торговли того времени (POLGÁR 2019). Этот фактор особенно важен в связи с венгерскими названиями фундука, груши, кизила и ореха, поскольку теперь мы также располагаем археологическими данными об их транспортировке на большие расстояния.⁴

⁹ Magyar szempontból irreleváns, hogy a korai volgai bolgárok mikor érték el a Kámát, mivel a magyarok a biztosan kazáriai eredetű, és igen nagy valószínűséggel török nyelvű népcsoportokkal előbb nem a Kámánál, hanem délebbre, már a szamarai Volga-könyök vidékén találkozhattak.

⁴ Дополнительные сведения по этому вопросу см. Клима 2014.

Az ótörök jövevényszavak történeti hátterének vizsgálata kapcsán összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a hagyományos koncepciót a modern kelet-európai történeti-régészeti eredményeket és kronológiai adatokat figyelembe véve alaposan át kellene gondolni. A több ütemben, lassan végbement korai magyar vándorlás feltételezése esetében (mely teljes egészében nélkülözi a régészeti és történeti támpontokat) nyelvészeti oldalról megfontolást érdemelnek az etimológiai mellett immár a szociolingvisztikai kutatások is (vö. SÁNDOR 2014). Ezek arra mutattak rá, hogy a jövevényszavak hátterében meghúzódó kétnyelvűség megfelelően intenzív kapcsolatok esetén sokkal rövidebb, akár egy-két generáció alatt is ki tud alakulni. Az uralisztika területén számos példát és hasznos kutatást ismerünk erre (pl. a szamojédok esetében ld. SZEVEÉNYI-WAGNER-NAGY 2012).

A nyugati török eredetű jövevényszavakból adódó történeti és régészeti háttér nyelvészeti megrajzolása kapcsán arra kell felhívni a figyelmet, hogy még alapvető nyelvészeti problémákat szükséges tisztázni. Közöttük is első helyen említhetjük a rotacizmus/lambdacizmus folyamatának időrendjét, amelynek lezárulását J. Benzing és A. Scserbak után (BENZING 1944, 27; SCSEBBAK 1970, 85) legutóbb M. Stachowski (2014) is csak kései (11. századi) fejleményként keltezte (STACHOWSKI 2014, 216–218).¹⁰ Ez esetben azonban a nyugati török jövevényszavakat kizárólagosan a bolgár-onogur európai környezetből levezető nyelvészeti őstörténeti modell is átgondolásra szorul. Ha a rotacizmus/lambdacizmus az 5. és 8. században még egy aktív, nem lezárult folyamat volt,¹¹ amely csak jóval később rögzült, akkor miért szűkíthetjük¹² az r-török

В дополнение к палеоботаническому изучению археологического материала, для нас гораздо более информативными в естественно-географических вопросах являются исследования стабильных изотопов углерода (¹³C) и азота (¹⁵N). С помощью этих изотопов, выявленных в костях людей, можно установить те виды растений, которые употреблялись в пищу в данном регионе, а также соотношение животных и растительных белков. В лингвистических/востоковедческих исследованиях также будет полезно использовать эти археологические результаты в дальнейшем, поскольку в настоящее время мы находимся в такой ситуации (сходной с проблемами истории и археологии оногуров и алан [RÓNA-TAS 2005]), когда слишком заметны несомненные различия⁵ между результатами двух дисциплин.⁶

В Северном Предкавказье, на Нижнем Дону и на Кубани в VII–IX вв. вряд ли можно предполагать существование болгаро-венгерских межэтнических контактов, поскольку восточноевропейские археологи не обнаружили здесь никаких следов оногуров, а также переселившегося из региона Волги и Приуралья населения (венгров?) (FODOR 2006; КОМАР 2018). В Хазарском каганате памятники зливкинского типа, связанные с болгарами, выявлены в среднем течении Северского Донца (правого притока Дона). Если мы рассмотрим памятники с конца V до последней трети VII вв. на карте упомянутой выше «доно-кубанской прародины», то обнаружим, что большая часть отмеченной

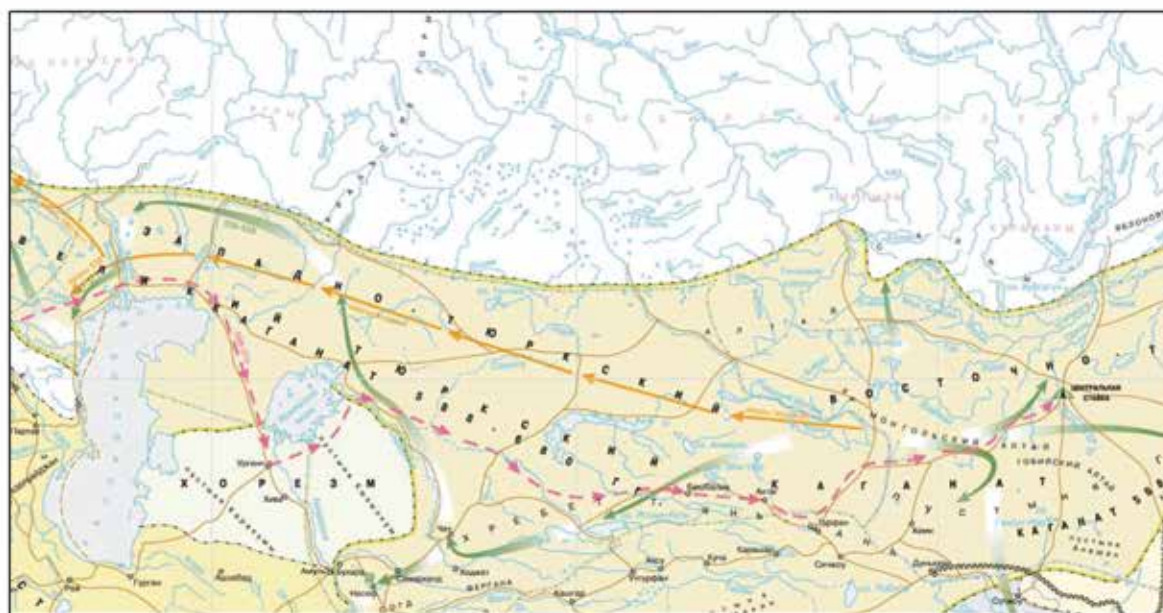
¹⁰ A pusztán a kengyel (*izengü*) szóra épülő Róna-Tas András-féle 1999-es és 2011-es időrendi érvelést legalábbis nem tartotta elfogadhatónak.

¹¹ Így akár a z-t és s-t mutató török szavak egy része is jöhetett egy köztes állapotú r-törökből is, nem beszélve a kritérium nélküli jövevényszavakról.

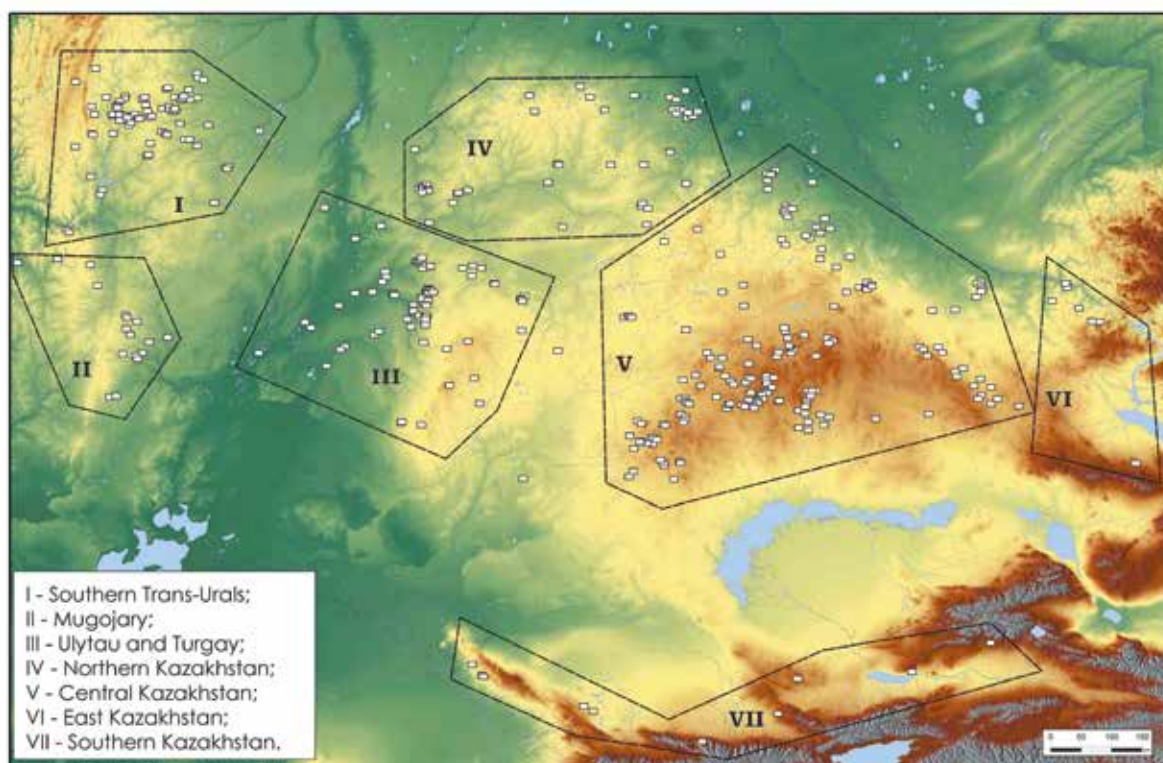
¹² „Even if we cannot be sure about the beginning of the zeta-cism/rhotacism and sigmatism/lambdaism the processes were still in progress in the 5th and 6th century, that is at the time when Proto-Hungarians could have met Turkic peoples. In other words: at that time the *r2 and *l2 pronunciation was typical of all the Turkic languages which means that this feature cannot be understood as a signal of the Bulgarian Turkic origin of a word” (STACHOWSKI 2014, 218).

⁵ Сопоставление исторических и лингвистических данных с результатами археологических исследований, конечно, не является необходимой процедурой, однако при разработке исторической концепции бывает весьма полезно учитывать данные нескольких различных научных дисциплин. Неслучайно в последние два десятилетия карты, реконструирующие этнополитическую ситуацию в регионе в раннем средневековье, широко используются в исследованиях историков и лингвистов Восточной Европы, показывая не только различные исторические концепции, но и наиболее важные параллельные археологические памятники в регионе (ср. *pus. 10; pus. 17; pus. 18; pus. 21*).

⁶ Историческая концепция оногуров А. Рона-Таша и его высказывания в области археологии Хазарского каганата были опровергнуты И. Фодором (FODOR 2006) в Венгрии и В. Э. Флёровой за рубежом в рецензиях к англоязычной монографии 1999 г. (ФЛЁРОВА 2003).

1

2

16. kép. 1: Az Első Türk Kaganátus (6. század – 7. század első fele) (RAHMANALIEV 2009); 2: Az ún. 'bajszos kurgánok' kultúrájának elterjedése és csoportjai (4–7. század) (GRUDOCKO 2020)

Рис. 16. 1: Первый Тюркский каганат (VI – первой половины VII вв.) (РАХМАНАЛИЕВ 2009); 2: Распространение и группы культуры т. н. «курганов с усами» (IV–VII вв.) (ГРУДОЧКО 2020)

jövevényszavaink átvételi lehetőségét pusztán az onogurokra? Az r-török a kazároknál is ismert volt (RÓNA-TAS 1982) és végül arra is emlékeztetnünk kell, hogy a magyarban r-török eredetűnek meghatározott jövevényszavak döntő többsége valójában nem hordoz kritériumot.¹³

A VOLGA–DÉL-URÁL-VIDÉK

A Középső-Volga vidékén – elsősorban a mai Szamara városának környékén – a Volga bal partjáról ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet. A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál keleti előterére jellemző telepkerámia gyakori előfordulását kell hangsúlyoznunk, amely ráadásul több hullámban, visszatérően tűnik fel (SZTASENKOV 2009; SZTASENKOV 2020). A szamarai mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés helyének meghatározása szempontjából is jelentőséggel bír. A legújabb leletek alapján Szamarától keleti irányban, a Szamara folyó völgyét lesz érdemes még kutatni, Orenburg irányába (hasonlóan ld. BOTALOV 2013; BOTALOV 2017) (17. kép; 18. kép 2).

Mint fentebb láttuk, a Novinki-típusú régészeti hagyaték közvetlen szomszédsága a magyar jellegű leletekkel megalapozottan veti fel a Volga–Dél-Urál-vidéki ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok lehetőségét a 8–9. századtól. Amennyiben Levédiát történeti realitásként kezeljük, úgy annak a Volgától keletre való lokalizálása a régészet oldaláról alátámaszthatónak látszik (2. kép 2). A DAI besenyőkről szóló fejezeteit elemezve erre jutott legutóbb Keszi Tamás is, Vékony Gábor korábbi elképzelése nyomán (KESZI 2017). A rejtélyes levédiái *Hidmasz* folyó Kámával való etimológiai összekapcsolása szintén a Volgától keletre elhelyezkedő Levédia koncepcióját látszik megerősíteni (KOMAR 2018, 20–21), illetve Sudár Balázs elemzése a *Hudūd al-‘Ālam*-ról szintén elképzelhetőnek tart egy ilyen lehetőséget (SUDÁR 2018). A Káma völgyében ma már nagy mennyiségben ismerünk bizánci, illetve kazáriai importtárgyakat, sőt, azok helyi utánzatait is (BELAVIN–KRILASZOVA 2021 in print), amelyek minden bizonnyal a (prém)kereskedelem eredményei.

territóriai была тогда необитаема, и в настоящее время оттуда не происходит никаких археологических находок этого периода (ср. рис. 3) (GULYÁS 2021).⁷ С другой стороны, количество захоронений, известных из обитаемых районов, до сих пор не превышает 120, несмотря на очень интенсивные по восточноевропейским меркам исследования. Исследователям истории этого региона V–VII вв. даже в голову не приходило отождествлять эти погребения с предками венгров. Существует дискуссия о том, являются ли они памятниками болгар или хазар.⁸ Северная половина карты «донско-кубанской прародины» охватывает часть памятников типа Соколовской балки на Нижнем Дону (реки Дон-Сал-Маньч) (рис. 13). С 1983 г. этот тип памятников, характеризующийся погребальным обрядом центральноазиатского происхождения и богатыми византийскими импортами, восточноевропейские исследователи в основном идентифицируют с наследием хазар (СЕМЁНОВ 1983).

В литературе по ранневенгерской истории можно найти ряд лингвистических выводов, основанных на устаревших археологических и исторических данных. Памятники типа Субботцев не являются наследием населения, которое осталось на месте и сохранилось в Этелькёзе (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 49). Это явно исключают радиоуглеродные даты, сделанные в последнее время. Тезис о 160-летней миграции основной части волжских болгар (рис. 20. 1) (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 48) так и не был принят подавляющим большинством археологов-специалистов по этому вопросу (КАЗАКОВ 1992, 323–324). Первые находки салтовского происхождения на Каме не указывают на самую раннюю дату появления болгарского населения в Поволжье. Они датируются по материалам могильника Большие Тарханы (с середины VIII в.), а также по памятникам новинковского типа, тоже хазарского происхождения. Памят-

¹³ Köszönöm Sándor Klára és Klima László nyelvészeti szakvéleményét.

⁷ В Восточной Европе поселения почти везде связаны с речными долинами и прибрежными районами.

⁸ В. Н. Чхаидзе привёл аргументы против установления контроля болгар над Таманью ранее VIII в. (ЧХАИДЗЕ 2015). По этому вопросу последнее заключение на венгерском см. GULYÁS 2021 со свежей выборкой материалов.

A Volga–Káma-vidék ’magyar jellegű’ leletanyaga, valamint a nyevolinói kultúra 9. század eleji hirtelen eltűnésének a magyarokkal való összekapcsolása (BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009) még további kutatások tárgya kell, hogy legyen. A kusnarenkovói és karajakupovói emlékhelyanyag az utóbbi évtizedekben Tatár föld területén (HALIKOVA 1973; HALIKOVA 1976; HALIKOVA 1978) nem bővült, Baskíriában azonban számos új, ide sorolható emlék vált ismertté a Káma folyó Perm alatti erdős sztyeppi régiójában. Ez utóbbi régióból újabban egy szórványként előkerült keleti jellegű, ám helyi készítésű tarsolylemez vált ismertté (BELAVIN–KRILASZOVA 2011). Az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei azonban egyértelműen az ún. nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán, az urálintúli mikrorégióból váltak ismertté (SZINYEGLAZOVO, UJELGI) (BOTALOV ET AL. 2011; GRUDOSKO ET AL. 2018). Meg kell említeni ugyanakkor, hogy a magyaroknak, illetve más ugor nyelvű népességnek az Uráltól nyugatra, Baskíriában (MAZSITOV 1977; MAZSITOV 2013), vagy a Káma völgyében (GOLDINA 2013; BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2013) történt kora középkori megtelepedésének elméletét komoly kritikák is érték.

Új kutatási iránynak tekinthetjük a régészeti szakirodalomban a kelet-európai besenyő, illetve gyakran összefoglalóan csak „kései nomádnak” nevezett leletkör magyar szempontú revízióját is. A Dél-Ural térségéből hozták ehhez legutóbb az első példákat volgográdi régészek (KRUGLOV 2019), míg Etelköz kapcsán moldáv régészek szintén hangsúlyozták ennek fontosságát (KVITNYICKIJ ET AL 2020; KVITNYICKIJ ET AL 2020a).

A Volga–Ural térségéből kiinduló elvándorlás okát és pontos idejét ma még nem ismerjük. A magyarok elődeinek a Volgától nyugatra történő 5–8. századi feltűnése kapcsán eddig publikált elképzelések csupán a kelet-európai régészeti eredményeket teljes egészében figyelmen kívül hagyó ’víziók’ voltak. Olekszij V. Komar mutatott rá, hogy habár bizonyos temetkezési szokások (ÉNy–DK-i tájolás, lábhoz tett lóbőrös temetkezés) már az 5. század végén megjelentek a régióban, de ezek sosem együtt, egy temetkezés kontextusában fordulnak elő (KOMAR 2018, 78–83). Gulyás Bence friss elemzésével kiegészítve egyértelműen elmondható, hogy a korai magyar csoportok Fekete-tenger-vidé-

niki novinkovszkogo tipa byli obnaryuzheny v Samarskoy Luke v 80-x gg. XX v. (KAZAKOV 2007). Predlozhenная data ponyavleniya tyurkoyazychnykh narodov na Volge v IX – nachale X vv. vryad li yavlyetsya pravdopodobnoy.⁹ My mozem eto utverzdat, dazhe nesmotrya na to, chto, v otlichie ot ocheny khoroшо issledovannykh zapadnykh regionov (рис. 14), arheologicheski почти ничего не известно о восточных районах и границе Хазарского каганата. К востоку от р. Хопёр памятники хазарской эпохи не продолжаютя, а на Нижней Волге мы пока не можем найти следы не только Итиля, но и хазарского наследия всего региона.

V kontexte izucheniya istoricheskogo fona rannetyurkskikh zaimstvovannykh slov možno sledat vyvod, chto prezhnyu konceptsiyu sleduet peresmotret s ucetom rezul'tatov novejshykh vostochnoevropейskikh istoriko-arheologicheskikh issledovaniy i khronologicheskikh dannykh. Rassmatryvaya predpolozheniya o tom, chto rannevengerская миграция проходила медленно, в нескольких этапах (что совершенно лишено археологических и исторических подтверждений), лингвисты, помимо этимологических исследований, могли бы использовать и результаты социолингвистических исследований (ср. SANDOR 2014). Они показали, что двуязычие, стоящее за заимствованиями слов, может формироваться за гораздо более короткий промежуток времени, даже в течение жизни одного или двух поколений, в случае достаточно интенсивных контактов. В области уралистики мы знаем много примеров и полезных исследований по этому поводу, например, в случае самодийцев (SZEVERÉNYI–WAGNER–NAGY 2012).

Что касается лингвистических реконструкций историко-археологического фона, основанных на заимствованиях западнотюркской лексики, следует отметить, что для начала необходимо решить фундаментальные лингвистические проблемы. Среди них в первую очередь

⁹ С венгерской точки зрения не имеет значения, когда именно ранние волжские болгары достигли Камы, так как венгры впервые могли встретиться с этническими группами, которые, безусловно, имели хазарское происхождение и были, весьма вероятно, тюркоязычны, вовсе не на Каме, а значительно южнее, уже в районе Самарской Луки.

ki jelenléte az 5–7. században (9. kép) régészetiileg továbbra is kizárható (GULYÁS 2021).

A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett, ún. első besenyő háború akár logikus felvétel lehet. A régészeti hagyatékot vizsgálva azt látjuk, hogy az Urál keleti előterében a 9. század folyamán megjelenő keleti eredetű Szrosztki-kultúra leletei egészen a Káma–Bjelaja folyóig kimutathatók. A Dél-Urál-vidéki Szrosztki-jellegű leletek feltűnését legutóbb Olekszij V. Komar az írott források adataira is hivatkozva a betelepülő baskírokhoz kötötte (KOMAR 2018, 254). Mindkét lehetőségben közös, hogy az elmozdulás valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a 9. század elejénél nem korábbi volgai átkeléssel számolhatunk (kazár szövetségben), amint ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is feltételezte. Kelet-, illetve Délkelet-Európában a 6. századtól a 8. század végéig terjedő időszakban sehol nem tűnik fel uráli eredetű régészeti leletanyag (2. kép 1). Ugyanakkor az uráli eredetű leletanyag világosan megfigyelhető a Dnyeszter–Dnyeper térségben a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjaként a 9. század derekán megjelenő szubbotci régészeti horizont hagyatékában. A korábbi elméletekhez képest későbbre datálható volgai átkelés lehet a legkézenfekvőbb magyarázata annak, hogy Kelet-Európában a magyarok elődeiről nincs 836-nál korábbra keltezhető biztos írott forrás.

A Volga–Káma régió legjelentősebb őstörténeti eredményét kétségtelenül az archeogenetika szolgáltatta az utóbbi években, amelynek segítségével Tatárföldön sikerült azonosítani a keleten maradt magyarokat (*Magna Hungaria*) (21. kép) a 11–14. századi csijaliki régészeti műveltség temetkezéseiben (20. kép 2–3) (GARUSZTOVICS 1988; KAZAKOV 2013).

Az Urálon túl füves sztyeppi régiójának északi részén Szinyeglazovo és Ujelgi lelőhelyek azok, amelyek magyar szempontból főként ismertek és jelentősek. Az ujelgi temetőnek kimutathatók a Kárpát-medencei magyarsághoz fűződő biológiai, immár rokonai kapcsolatai is (CSÁKY ET AL. 2020; GERBER ET AL. 2019). A legújabb kutatási eredmények között immár a direkt rokonsági kapcsolatokat említhetjük, amellyel végképp egyértelművé vált a keleti régészeti analógiák jelentősége a kutatás szá-

стоит упомянуть хронологию процесса ротацизма/ламбдацизма, завершение которого в последний раз представлялось М. Стаховским (2014) как позднее (XI в.) (STACHOWSKI 2014, 216–218),¹⁰ на основе исследований Й. Бенцинга и А. Щербака (BENZING 1944, 27; ЩЕРБАК 1970, 85). В этом случае, однако, также необходимо пересмотреть лингвистическую модель предыстории, которая выводит западнотюркские заимствования слов исключительно из европейской, болгарско-оногурской среды. Если ротацизм/ламбдацизм в V–VIII вв. был еще активным, незавершенным процессом,¹¹ который закончился лишь гораздо позже, то зачем ограничивать¹² возможность заимствования наших г-тюркских слов только от оногуров? R-тюркский язык был также известен у хазар (RÓNA-TAS 1982), и, наконец, мы должны также напомнить о том, что подавляющее большинство заимствованных слов, определенных в венгерском языке как г-тюркские, на самом деле не имеет критериев.¹³

РЕГИОН ВОЛГИ И ЮЖНОГО ПРИУРАЛЬЯ

В Среднем Поволжье, особенно в окрестностях г. Самара, нам известны некоторые перспективные памятники на левом берегу. Помимо характерных металлических изделий из захоронений, мы должны обратить внимание на большое количество поселенческой керамики, характерной для Южного Зауралья, которая, к тому же, проявляется в виде нескольких повторяющихся волн (СТАШЕНКОВ 2009; СТАШЕНКОВ 2020). Са-

¹⁰ По крайней мере, он не считал приемлемым хронологический аргумент А. Рона-Таша в 1999 и 2011 годах, основанный исключительно на слове стремена (*izengü*).

¹¹ Таким образом, даже некоторые тюркские слова, показывающие «з» и «ш», могли происходить от промежуточного г-тюркского языка, не говоря о заимствованиях без критериев.

¹² „Even if we cannot be sure about the beginning of the zetacism/rhotacism and sigmatism/lambdaism the processes were still in progress in the 5th and 6th century, that is at the time when Proto-Hungarians could have met Turkic peoples. In other words: at that time the *r2 and *l2 pronunciation was typical of all the Turkic languages which means that this feature cannot be understood as a signal of the Bulgarian Turkic origin of a word” (STACHOWSKI 2014, 218).

¹³ Благодарю за лингвистические заключения К. Шандор и Л. Клима.

mára.¹⁴ A hegység keleti oldaláról a nyugatira történő magyar átköltözéssel a hagyományos elképzelés szerint a 6. század derekán számolhatunk, talán az avar népvándorlás északi hatásaként. Az Urál nyugati előterében az urálintúli eredetű kusnarenkovói (6–8. század) és a karajakupovói (8–10. század) régészeti kultúrákat költötték a magyarság elődeihez, majd ez napjainkra kiegészült a késő lomovatovói kultúra (8–10. század) déli variánsával. A nyevolinói kultúra 9. század eleji hirtelen megszűnésének okaként szintén a magyarság nyugatra vándorlását jelölték meg (IVANOV 1999; BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009).

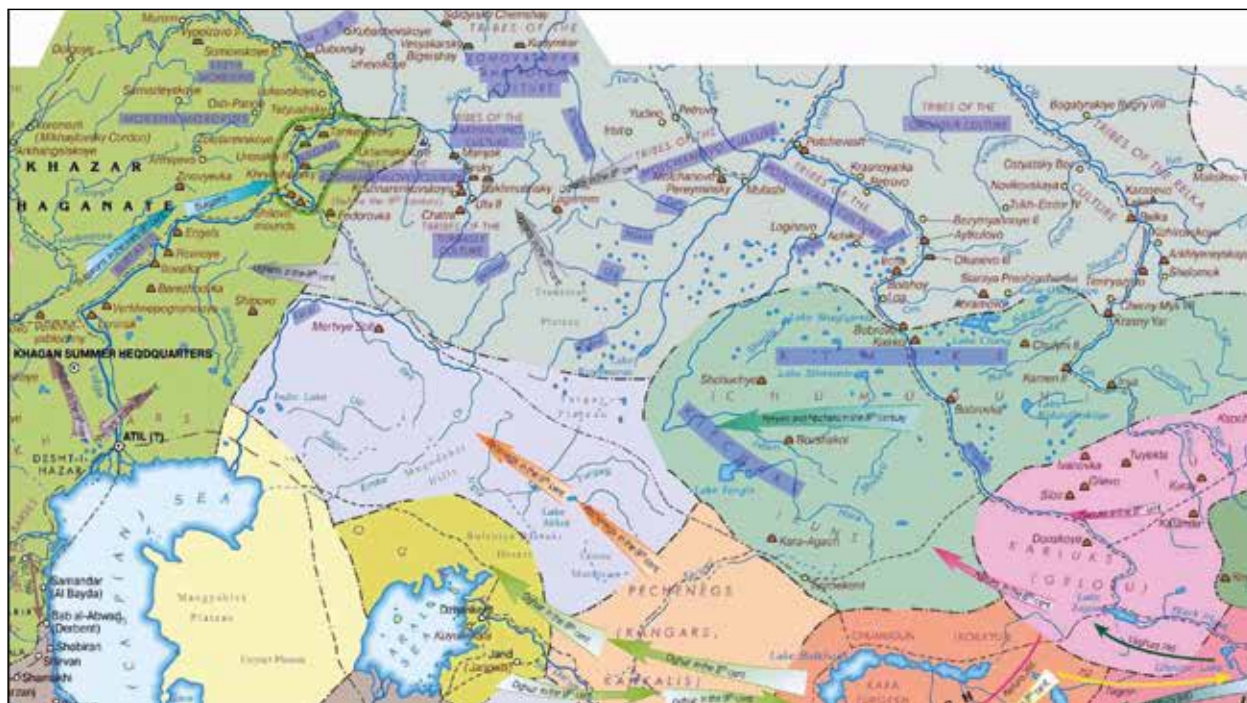
Újabban több kutató is érvelt az Urált déli irányból megkerülő, az Urál-folyó völgye mentén végbement vándorlás mellett, amelynek végpontja közvetlenül a Középső-Volga-vidék lehetett. Időrendileg is új koncepció körvonalazódott az átkelés időpontjára: a 6. század közepe helyett a 9. század eleje (KOMAR 2018; MATVEJEVA 1993; MATVEJEVA 2000; MATVEJEVA 2019). Ebben a kérdésben komoly előrelépést csak az Urál keleti és nyugati előterében ismert kora középkori régészeti kultúrák új, a korábbinál pontosabb időrendi szinkronja nyújthat (17. kép; 18. kép 1) (MATVEJEVA 2019).

марский микрорегион также имеет значение для определения места переправы предков венгров через Волгу. Учитывая последние находки, следует исследовать долину р. Самара восточнее г. Самара, со стороны Оренбурга (похоже см. БОТАЛОВ 2013; БОТАЛОВ 2017) (рис. 17; рис. 18. 2).

Как мы уже видели выше, непосредственное соседство археологического материала новинковского типа с находками венгерского облика хорошо обосновывает возможность раннетюркско-венгерских языковых связей в регионе Волги и Приуралья с VIII–IX вв. Если рассматривать Леведию как историческую реальность, то её локализация восточнее Волги подтверждается со стороны археологии (рис. 2. 2). Анализируя главу о печенегах византийского трактата «Об управлении империей», Т. Кеси также пришел к этому выводу (KESI 2017, автор упоминает, что эта идея возникла уже у Г. Веконь). Этимологическая взаимосвязь таинственной реки Леведии «Хидмас» с рекой Кама также укрепляет концепцию расположения Леведии на восток от Волги (КОМАР 2018, 20–21). Б. Шудар при анализе книги «Худуд ал-Алам» также допускает такую возможность (ШУДАР 2018). В бассейне Камы в настоящее время обнаружено большое количество византийских и хазарских импортных вещей, и даже их местных имитаций (БЕЛАВИН–КРЫЛАСОВА 2021 in print), которые, наиболее вероятно, появились здесь в результате торговли (мехами).

Находки изделий «венгерского облика» в Волго-Камье и связывание внезапного исчезновения к началу IX в. неволинской культуры с венграми (БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2009) должны быть предметом дальнейших исследований. Количество кушнарниковских и караякуповских материалов в Татарстане в последние десятилетия не увеличилось (НАЛИКОВА 1973; НАЛИКОВА 1976; ХАЛИКОВА 1978), однако в Башкирии многие новые материалы, относимые к этим культурным группам, стали известны в лесостепном Прикамье, у г. Пермь. Из последней области недавно была опубликована одна пластина на сумку, которая имеет восточные черты, но была изготовлена на месте (БЕЛАВИН–КРИЛАСZOVA 2011). Но самые выдающиеся находки венгерского облика последних лет, очевидно,

¹⁴ Vö. Gyuris B. – Szeifert B. – Ringbauer, H. – Türk A. – Gerber D. – Mende B. G. – Reich, D. – Szécsényi-Nagy A.: *Az eurázsiai sztyeppe népvándorlási eseményeinek hatása a Volga-Urál vidéki kora középkori kultúrák népességeire* című 2021. június 25-én elhangzott előadását A korai magyar történelem kutatásának legújabb eredményei (2019–2021) – Az ELKH BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának előadássorozata keretében: „Kutatócsoportunk 2020-ban publikált eredményeinél (Csáky et al. 2020) és az azóta is folyamatban lévő uniparentális genetikai markerek vizsgálatánál nem álltak meg kutatásaink. A teljes genomi elemzések térhódítása tovább bővítette az elemzési lehetőségeink tárházát. A teljes genomi változatosságon alapuló vizsgálatok alkalmasak a nagyobb léptékű populációs mozgások, keveredések rekonstruálásához. Ujelgi, Bolsije Tyigani és Guljukovo temetők közösségei és a környező népségek mélyreható genetikai adataiból megismerhetővé váltak a Volga és Urál-vidéki csoportok genetikai összetételében résztvevő forráspopulációk. Ezek hozzájárulásainak mértékéből pedig következtetni tudunk korábbi nagyobb léptékű népességmozgásokra az Urál és Volga-Káma-vidéken egyaránt. A populációgenetikai modellalkotáson túl a legújabb genetikai módszerek lehetőséget adnak direkt és távolabbi rokonsági kapcsolatok azonosítására is, amelyek közvetlen bizonyítékokkal szolgálhatnak a honfoglalás kori populáció eredetéről.”

17. kép. 8. századi népmozgások és régészeti kultúrák, lelőhelyek az eurázsiai sztyepp keleti részén (RAHMANALIEV 2009)

Рис. 17. Переселения народов, археологические культуры и памятники в восточной части евразийской степи в VIII в. (РАХМАНАЛИЕВ 2009)

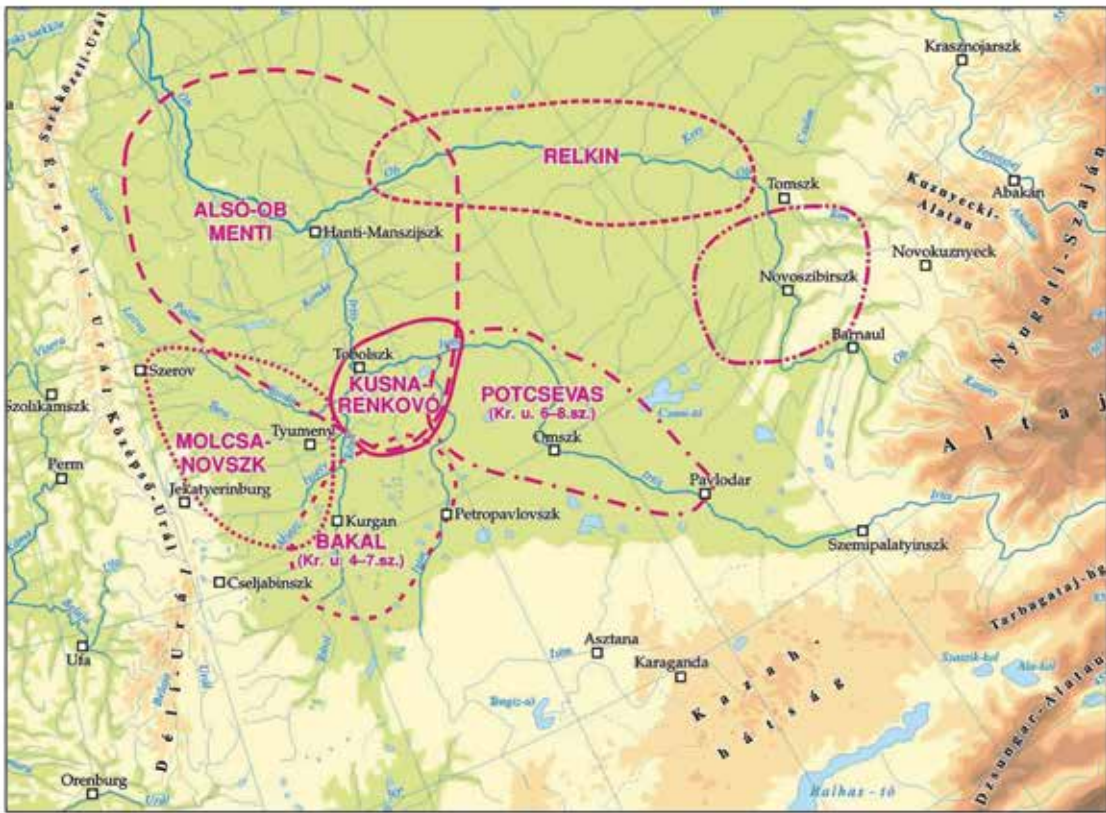
Nyelvészeti szempontból mindkét időrendi elképzelés esetén felmerül egy érdekes jelenség. Nevezetesen az, hogy bár az ugor nyelvi egység Kr. e. 1200–500 körül felbomlott, a magyarok elődei még további 1500–2000 évet éltek a proto-obiugorok közvetlen szomszédságában. A másodlagos areális kapcsolatok kulturális háttere az ujelgi temető tajgai eredetű kerámialeletei esetében régészeti is adatolhatónak tűnik (BOTALOV 2017).

A Tobol–Irtis–Isim–Ob folyók térségében feltételezett, és a legújabb régészeti eredmények fényében továbbra is ide lokalizált (MATVEJEVA 2019; ZELENKOV 2019) délnyugat-szibériai magyar őshaza (1. kép 1; 2. kép 2) esetében a magyar nyelv őtörök jövevényszavait illetően is felmerülnek nyelvészetileg megfontolásra érdemes szempontok. Szibéria déli (erdős) sztyeppi régiójában már a késő hun kortól török nyelvű nomád népek beköltözésével számol a régészet (19. kép). A szárazabb éghajlati periódus miatt a növényövek és vele együtt a sztyepp északra tolódása a 7. században egészen a mai Tyumeny város térségének déli előteréig megfigyelhető. Fontos hangsúlyozni, hogy nem pusztán Altaj-vidéki importtárgyak feltűnéséről van szó, hanem a Minuszinszk–Altaj-vidéki pretürk és

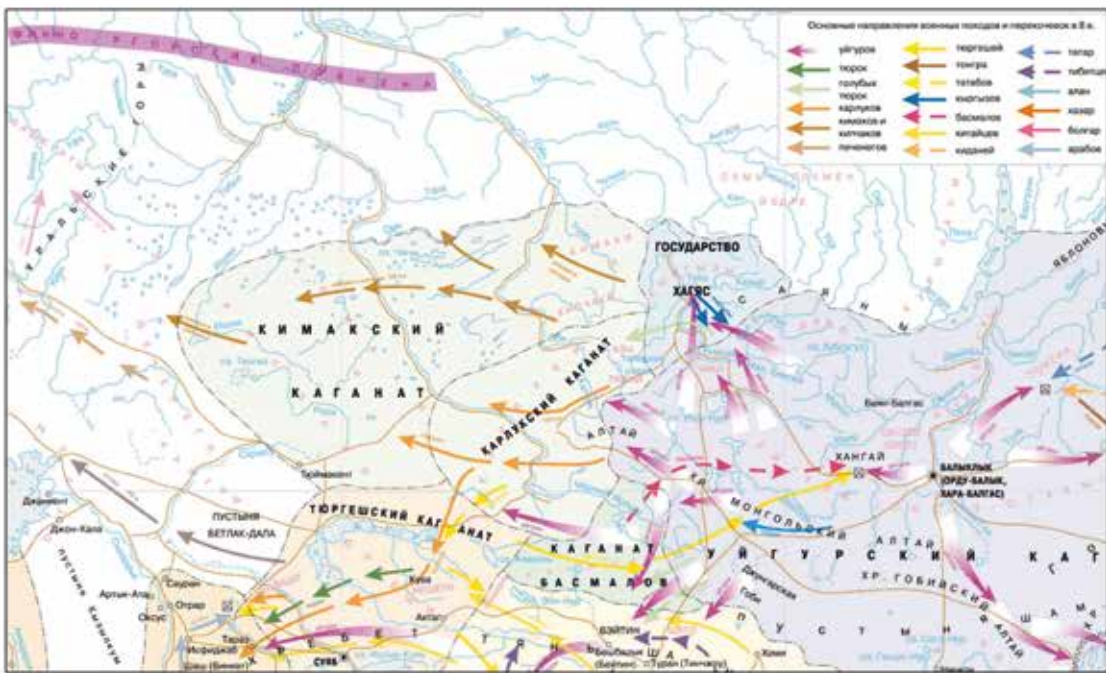
stali ismertek a районе т.н. Большого трансуральского пути, в его восточной части, в микро-регионе Зауралья (Синеглазово, Уелги) (БОТАЛОВ и др. 2011; Грудочко и др. 2018). В то же время следует упомянуть, что теория обитания венгров и других угорских групп к западу от Урала, в Башкирии (Мажитов 1977; МАЖИТОВ 2013) или в долине Камы (ГОЛДИНА 2013; БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2013) в раннем средневековье подвергалась и серьезной критике.

Можно считать новым направлением исследований пересмотр (с венгерской точки зрения) круга памятников, называемых в археологической литературе «печенежскими», или часто обобщенными под названием «поздние кочевники». Первые находки из Южного Приуралья недавно были представлены волгоградскими археологами (КРУГЛОВ 2019), в то время как археологи из Приднестровья также подчеркнули важность этого направления в связи с проблемой Этелькёза (КВИТНИЦКИЙ и др. 2020; КВИТНИЦКИЙ и др. 2020a).

Причина и точная дата исхода предков венгров из региона Волги и Приуралья пока не известна. Опубликованные гипотезы о появлении пред-

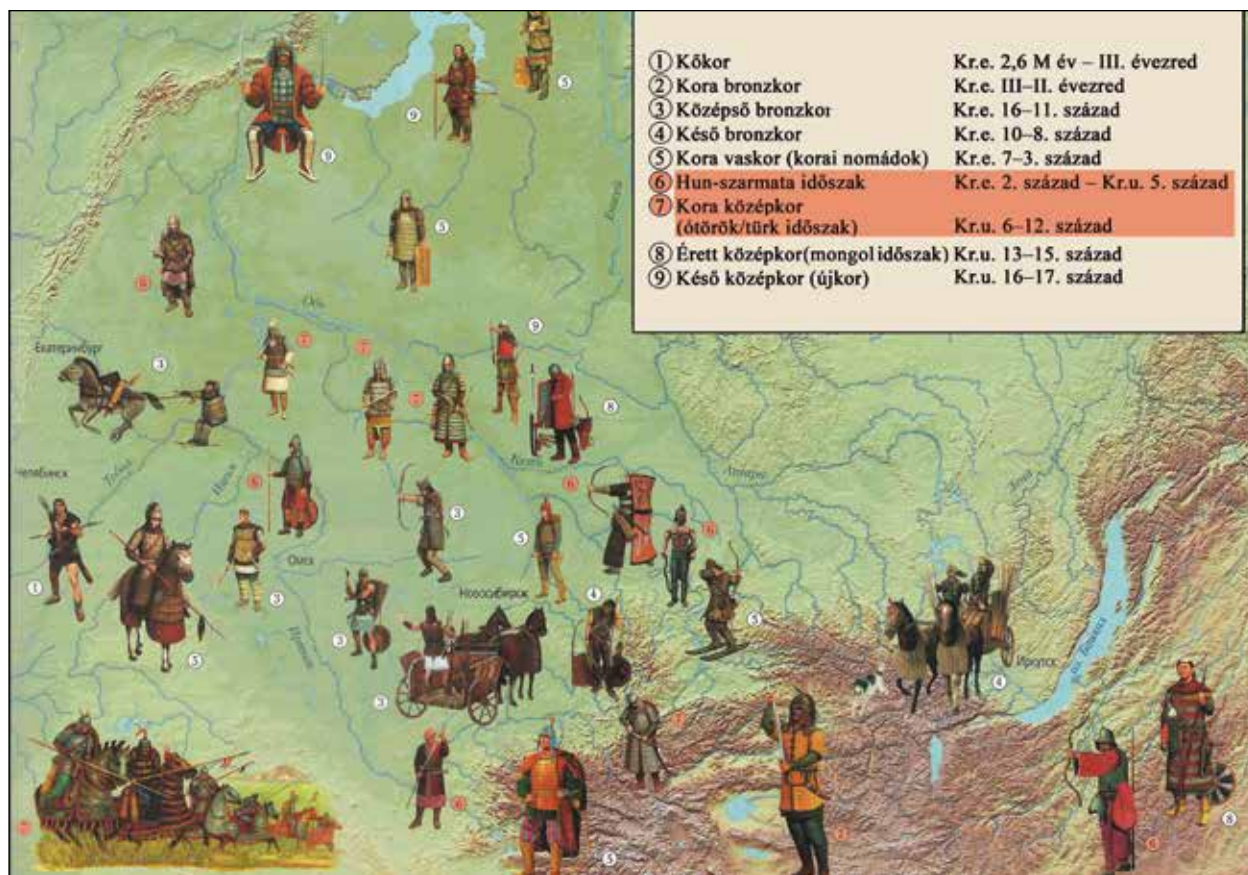
1

2

18. kép. 1: Kora középkori régészeti kultúrák (4–8. század) Délnyugat-Szibériában (A. Sz. Zelenkov koncepciója nyomán készítette Nagy B.); 2: Az eurázsiai sztyepp keleti része a Második Türk Kaganátus (8. század) idején (РАХМАНАЛЛIEV 2009)

Рис. 18. 1: Раннесредневековые археологические культуры IV–VIII вв. в Юго-Западной Сибири (по А. С. Зеленкову, выполнено Б. Надь); 2: Восточная часть евразийской степи во время Второго Тюркского каганата (VIII в.) (РАХМАНАЛЛIEV 2009)

19. kép. A Baraba-sztyepp és Dél-Szibéria régészeti periodizációja (SZOLOVJEV 2003, 6–7)

Рис. 19. Археологическая периодизация Барабинской степи и Южной Сибири (СОЛОВЬЕВ 2003, 6–7)

türk időszak régészeti hagyatékának teljes vertikuma kimutatható, egészen a temetkezési szokásokig bezáróan. A Kr. u. 4–7. században az ún. 'bajszos kurgánok' régészeti horizontjának elterjedése azt mutatja (16. kép 2), hogy a mai Kazahsztán és Nyugat-Mongólia területe egy régészeti kultúrkörbe tartozott a Dél-Urál keleti előterével (GRUDOCKO 2020). Egy ilyen régészeti egység elterjedéstörténeti háttérben egyértelműen az Első Türk Kaganátus hatása állhat (16. kép 1). Mindezek nyomán nem véletlen, hogy a dél-szibériai régió régészeti időrendjében egy önálló ótörök/türk időszakot különített el a kutatás (19. kép). Novoszibirszk körzetében ez az 5–6. századra datálható, nyugatabbra pedig, Tyumeny térségében a 4–6. századi népvándorlást követi szintén ugyanez az ótörök/türk korszak a 7–8. században (16–19. kép).

Összefoglalva azt látjuk, hogy a magyar őshaza keleti és déli szomszédságában nagy mennyiségben mutatható ki török nyelvű népekre jellemző lelet-

kov венgrók V–VIII vv. западнее Волги были только голословными утверждениями, которые полностью игнорировали достижения восточно-европейской археологии. А. В. Комар отметил, что, хотя некоторые элементы погребального обряда (ориентировка СЗ–ЮВ и расположение шкуры коня у ног) появились в регионе уже в конце V в., но они никогда не встречаются вместе в одном захоронении (КОМАР 2018, 78–83). В дополнение к недавнему анализу источниковой базы Б. Гуяша можно четко констатировать, что присутствие ранневенгерских групп в Северном Причерноморье в V–VII вв. по данным археологии (рис. 9) в настоящее время исключается (GULYÁS 2021).

Ранее в исторической литературе предполагалось, что гипотеза о так называемой «первой печенежской войне» может быть логичной. Исследуя археологическое наследие, мы видим, что находки сrostкинской культуры восточного

anyag (18. kép 2; 19. kép).¹⁵ A honfoglaló régészeti hagyatékban (vö. Szrosztki-kultúra hatása), valamint a csontanyagból kimutatott néhány belső-ázsiai eredetű genetikai nyom (GERBER ET AL. 2019, 98) megalapozottan felveti, hogy a magyar nyelv őtörök jövevényszavainak átvétele már a nyugat-szibériai őshaza területén megkezdődhetett. A Dél-Uráltól keletre erre egyértelműen adott a történeti/régészeti kontextus, az őtörök–magyar nyelvi kapcsolatok itteni kezdetére orosz kutatók már korábban is felhívták a figyelmet (BOTALOV 2013; BOTALOV 2017). Ismeretes, hogy a nyugati török nyelveket az 5–6. századot megelőzően egyértelműen a Volgától keletre fekvő térségből eredeztetni a nyelvészet is. A kazárok nyugati türk eredetéhez pedig végképp nem fér kétség. Az időrendi kereteket illetően a magyarok őshazából való elköltözésének mind a korábbi, a 6. század második felére tett, mind pedig az újabban felmerült 9. század eleji kronológiája esetén reális lehetőségként számolhatunk a török–magyar érintkezés nyugat-szibériai kezdetével (19. kép).

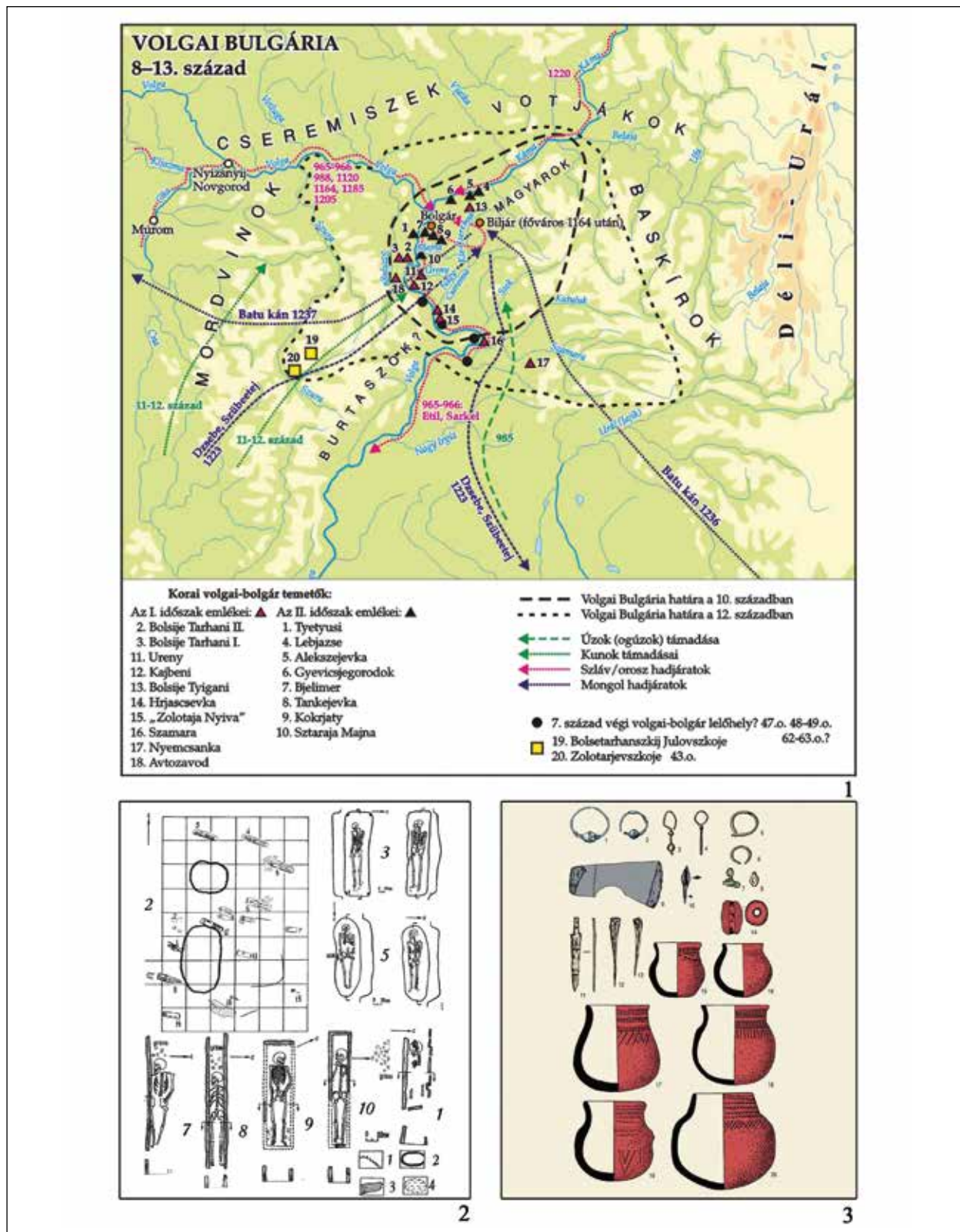
A honfoglalás kori hagyatékból kiinduló régészeti elemzéssel megközelítőleg a 4–6. századig tudunk visszanyúlni a korai magyar történelemben (2. kép 2), egészen az Urálon túl és Délnyugat-Szibéria kora középkoráig. A szargatkai kultúrkört (Kr. e. 4. század – Kr. u. 4. század) végét (1. kép 2; 19. kép) ugyan nem keltezhetjük a 4. század második felénél későbbre, így a hagyományosan a magyarsághoz kötött kusnarenkovói kultúra 6. századi kezdete miatt jelentkező kronológiai űrt csak a késő szargatkai kerámiatradíciókat hordozó bakalszkojei kultúra közbeiktatásával oldhatjuk fel (18. kép 1) (BOTALOV 2013). Több szibériai régész véleménye nyomán újabban felmerült, hogy a bakalszkojei kultúra helyett a potcsevasi és molcsanovói kultúrák hagyatékát lehetne összekapcsolni a magyarok elődeivel (17. kép; 18. kép 1) (ZELENKOV 2019). A nyugat-szibériai magyar őshaza helyének pontosabb meghatározása a Tobol–Irtis–Isim–Ob vidéken jelenleg a magyar kora történet régészeti kutatásának legnehezebb kérdése.

proisshozhdeniya, kul'tury, kotoraya pojavilas' v Zaural'ye v IX v., izvestny do rek Kamy i Beloy. Poyavleniye v Yuzhnom Priural'ye naokhodok srostkin'skogo tipa v poslednee vremya A. V. Komar svyazyval s prikhodom s'yuda predkov bashkir, s'sylayasy i na svidetel'stva p'is'mennykh istochnikov (Komar 2018, 254). Obshim dlya obeykh konceptsiy yavlyayetsya to, chto sdvig mog byt' vyzvan kakim-to voenno-politicheskim konfliktom. V celom mozno skazat', chto my mozem datirovat' perepravu vengrov cherez Volgu ne ranee nachala IX v. (v soyuze s hazarami), kak eto predpolagali kogda-to sovet'skiye, a potom russkiye i ukrayn'skiye issledovately. Na territorii Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Evropy s VI do konca VIII vv. nigde ne zafiksirovany arheologicheskiye naokhodki ural'skogo proisshozhdeniya (pic 2. 1). V to zhe vremya, naokhodki ural'skogo proisshozhdeniya chetko prosledzheny v Dnepro-Dnestr'ov'skom mezhduruch'ye, v materialakh pamyatnikov tipa Subbotcev. Pamyatniki subbotcev'skogo tipa pojavilis' z'desy okolo serediny IX v., pri etom oni rezko kontrastiruyut so slav'yanskimi drevnostyami etogo regiona. Data perepravyy cherez Volgu (kotoruyu, v otlichie ot predyduyushchikh konceptsiy, sleduyet otnesti k bolee pozdnemu vremeni) – veroyatno, samoe ochevidnoye ob'yasneniye togo fakta, chto dlya territorii Vostochnoy Evropy my ne imееm dostovernykh p'is'mennykh istochnikov s upominaniyami o predkakh vengrov, kotorye mozno datirovat' ranee 836 g.

Археогенетика, несомненно, дала в последние годы наиболее значительные результаты для исследований ранневенгерской истории в Волго-Камье, с помощью которых в Татарстане смогли идентифицировать венгров, которые остались на востоке (*Magna Hungaria*) (pic. 21), в погребениях чияликской культуры XI–XIV вв. (pic. 20. 2–3) (Гарустович 1988; Казаков 2013).

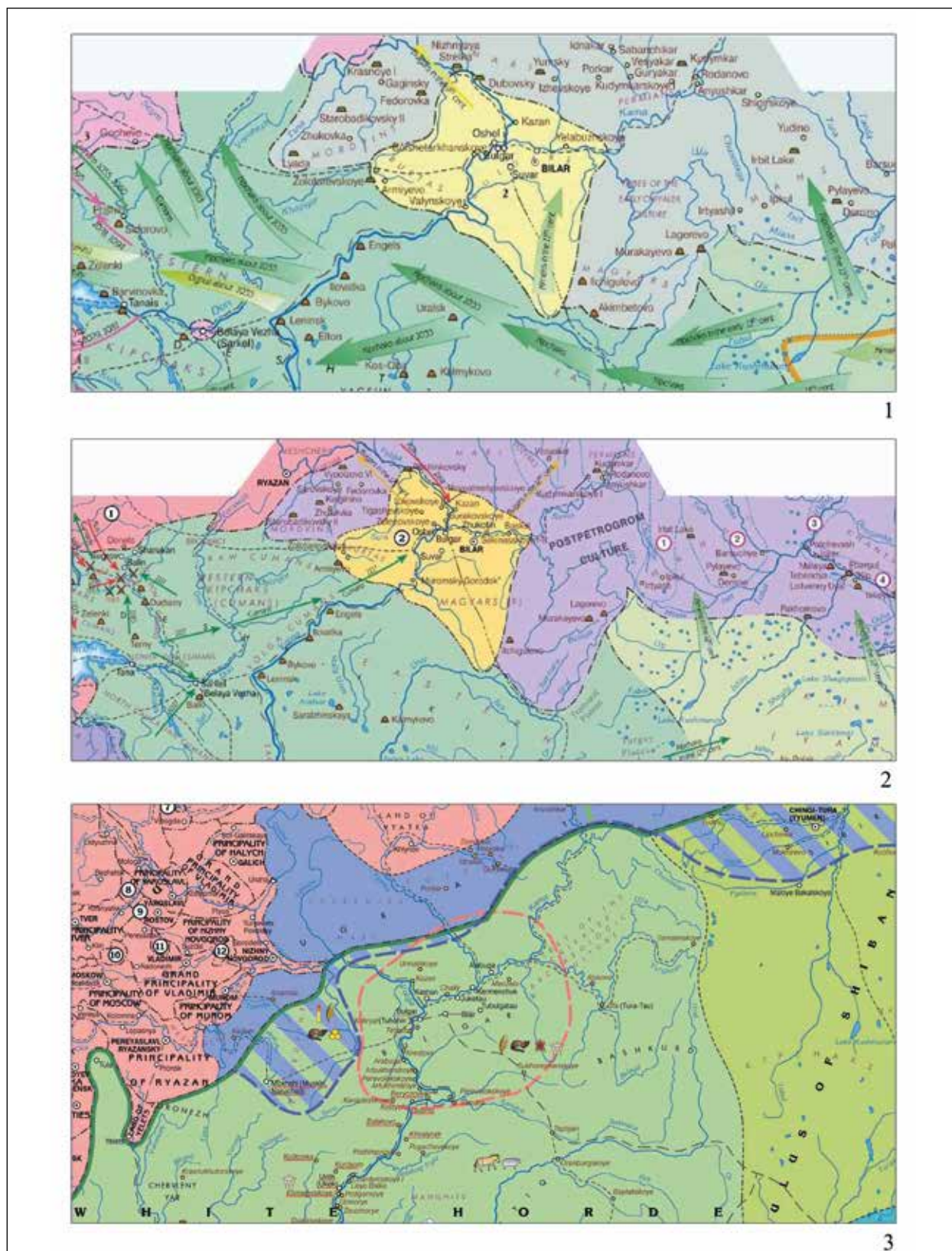
В северной части степного Зауралья, с венгерской точки зрения, наиболее известными и значимыми являются памятники Синеглазово и Уелги. Материалы могильника Уелги также демонстрируют биологические, то есть родственные, связи с венграми Карпатского бассейна (Csáky et al. 2020; Gerber et al. 2019). Среди последних результатов исследований теперь можно назвать прямые родственные связи, с

¹⁵ A magyar (régészeti) kutatás figyelmét a fenti szempont korábban talán azért kerülte el, mivel elsősorban az uráli régészeti kutatás eredményeit figyelték, ahol az orosz régészetben szinte egyedülként a népvándorláskort többnyire késő vaskornak nevezik (4–5. század), amelyet közvetlenül a középkor követ.

20. kép. 1: Volgai Bolgária (8–13. század) a történelmi és régészeti források tükrében (ZIMONYI 2015, 68); 2–3: A csijaleki régészeti műveltség (GARUSZTOVICS 1988 nyomán), amely részben a keleten maradt (Julianus-féle) magyarok hagyatéka

Рис. 20. 1: Волжская Булгария (VIII–XIII вв.) в свете исторических и археологических данных (ЗИМОНЬИ 2015, 68); 2–3: Чияликская культура (по ГАРУСЬТОВИЧ 1988), которая частично отождествляется наследием венгров (по Юлиану), оставшихся на востоке

21. kép. A keleten maradt (Julianus-féle) magyarok feltételezett elhelyezkedésének változása az írott források és a csjaliki régészeti műveltség nyomán az orosz szakirodalomban (RAHMANALJIEV 2009). 1: 11. század; 2: 12. század; 3: 13–14. század

Рис. 21. Изменение ареала оставшихся на востоке венгров (по Юлиану) вслед за письменными источниками и чияликской культурой, на основании русскоязычной историографии (РАХМАНАЛИЕВ 2009). 1: XI в.; 2: XII в.; 3: XIII–XIV вв.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az utóbbi másfél évtized fejleményei alapján megállapíthatjuk, hogy a korai magyar történelem régészeti kutatása jelentős előrelépést hozott mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. A tárgyi hagyaték komplex (természet)tudományos vizsgálata korábban remélni sem mert lehetőségeket tárt fel (CSŐSZ ET AL. 2013; CSŐSZ ET AL. 2016; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018; NEPARÁCZKI ET AL. 2019; SZEIFERT ET AL. 2018; SZEIFERT ET AL. 2019; POST ET AL. 2019; GERBER ET AL. 2019; CSÁKY ET AL. 2020; MAÁR ET AL. 2021). Az archeogenetikai vizsgálatok területén a következő nagy előrelépés akkor várható, ha szerencsés mintavétellel az első közvetlen rokonságot sikerül kimutatni a teljes genomvizsgálatok segítségével, valamely honfoglalás kori, illetve szintén archaikus kelet-európai csontminta esetében. Ezt követően új fejezet fog nyílni a magyar őstörténet kutatásában. Az etelközi régészeti leletek és lelőhelyek száma az elmúlt másfél évtizedben a korábban ismertek közel tízszeresére nőtt, a Volga–Dél-Ural vidékén pedig hozzávetőlegesen öt-hét százalékos növekedést mutat. Azonban még ezt is túlszárnyalóan növekedett a három magyarországi archeogenetikai labor és kutatócsoport által feldolgozott honfoglalás és kora Árpád-kori, illetve kelet-európai archaikus csontminták száma. 450 körüli a teljes mitokondriális genom (anyai leszármazási vonal) szintjén vizsgált, már publikált, vagy közvetlenül publikáció előtt álló minták száma, amelyek közül mintegy 60 férfi esetében az apai vonalakat is azonosították. Nemzetközi kitekintésben, sőt világviszonylatban is jelentős ez a szám: a több országot érintő indoeurópai eredetkérdéssel kapcsolatos bronzkori, vagy a vas-kori szkíta minták számával említhetjük egy lapon.

Az új őstörténeti eredményekről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a legtöbb tudományterület esetében szinkronba hozhatók. Talán soha nem volt még ekkora összhang a különböző forráscsoportok adatai között: így a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatait ott találjuk, ahol más adatok alapján a nyelvészek és a történészek is valószínűsítik.

A hagyományos régészeti elemzések vezető szerepe a jövőben is megmarad, hiszen a különböző jellegű forrásadatok történelmi modellé formálásában kiemelkedő szerepet játszik az időfaktor, amire

учётом которых окончательно доказывается значение восточных археологических аналогий для исследований.¹⁴ Венгерское переселение с восточной стороны Уральского хребта на запад можно датировать, в соответствии с общепринятой концепцией, серединой VI в., возможно, в качестве северного влияния аварской миграции. На территории Предуралья кушнаренковскую (VI–VIII вв.) и караякуповскую (VIII–X вв.) археологические культуры зауральского происхождения связывали с предками венгров, что до сегодняшнего дня дополнилось южным вариантом позднеломатовской культуры (VIII–X вв.). Причиной внезапного исчезновения неволинской культуры в начале IX в. также считается миграция венгров на запад (Иванов 1999; Бела-вин–Иванов–Крыласова 2009).

Совсем недавно некоторые исследователи предложили маршрут миграции, который обходит Уральские горы с юга, вдоль долины р. Урал, и конечной точкой которого могло быть непосредственно Среднее Поволжье. Новая хро-

¹⁴ Ср. Дьюриш, Б. – Сейферт, Б. – Рингбауер, Х. – Тюрк, А. – Гербер, Д. – Менде, Б. Г. – Рейх, Д. – Сечень-Надь, А.: *Влияние миграционных событий евразийской степи на население раннесредневековых культур региона Волги и Урала* (доклад 25 июня 2021 г. в рамках серии докладов Отдела венгерской праистории Научно-исследовательского центра гуманитарных наук под названием «Новейшие результаты исследования ранневенгерской истории (2019–2021): «Наше исследование не остановилось на результатах нашей исследовательской группы, опубликованных в 2020 году (Csáky et al. 2020), и на изучении однородительских генетических маркеров, которое продолжается с тех пор. Распространение полных геномных анализов еще больше расширило диапазон наших аналитических возможностей. Исследования, основанные на полном геномном разнообразии, подходят для реконструкции крупномасштабных перемещений и смешений населения. Из популяций могильников Уелги, Большие Тиганы и Гулюково и подробных генетических данных окружающих групп населения стали известны исходные популяции, вовлеченные в генетический состав волжской и уральской групп. По степени их вклада мы можем сделать вывод о предыдущих крупномасштабных перемещениях населения как в Приуралье, так и в Волго-Камье. В дополнение к генетическому моделированию популяций, новейшие генетические методы дают возможность идентифицировать прямые и отдаленные родственные связи, которые могут предоставить прямые доказательства происхождения населения эпохи завоевания».

ez a tudományág a legérzékenyebb. Vitán felül áll, hogy a tárgyi hagyaték elemzése jóval finomabb kronológiai felosztást tesz lehetővé, mint pl. a nyelvészeti, esetleg néprajzi adatok történeti megfeleltetése. A régészeti leleteknek (is) köszönhetően ma már tudjuk, hogy a kora középkori kelet-európai kereskedelem sokkal intenzívebb volt, mint ahogy azt korábban a kutatás feltételezte.

A természettudományos vizsgálatok eredményei fokozottan hívják fel a korszak kutatóinak figyelmét arra, hogy csak helyesen megfogalmazott, világosan megválaszolható kérdéseket érdemes feltennünk munkánk során. A továbblépés kulcsa a magyar őstörténet modern régészeti kutatásánál – a szakadatlan forrásfeltárás mellett – manapság ebben rejlik.

нологическая концепция появилась и для даты этой миграции: начало IX в. вместо середины VI в. (КОМАР 2018; МАТВЕЕВА 1993; МАТВЕЕВА 2000; МАТВЕЕВА 2019). Только новая, более точная хронологическая синхронизация раннесредневековых археологических культур Зауралья и Предуралья может привести к значительному прогрессу в этом вопросе (*рис. 17; рис. 18. 1*) (МАТВЕЕВА 2019).

С лингвистической точки зрения интересный феномен возникает в случае обеих хронологических идей. Примечательно, что, хотя угорское языковое единство распалось около 1200–500 гг. до н.э., предки венгров прожили еще 1500–2000 лет в непосредственной близости от ранних обских угров. Культурный фон вторичных соседских контактов археологически реконструируется с помощью керамических находок таёжного происхождения на могильнике Уелги (БОТАЛОВ 2017).

По поводу юго-западно-сибирской венгерской прародины (*рис. 1. 1; рис. 2. 2*), которая предполагается в районе рек Тобол-Иртыш-Ишим-Обь и в настоящее время локализована в свете результатов последних археологических исследований (МАТВЕЕВА 2019; ЗЕЛЕНКОВ 2019), существуют также лингвистические реперы в связи с раннетюркскими заимствованиями слов в венгерском языке. Археология фиксирует переселение тюркоязычных кочевых народов, начиная с позднегуннской эпохи, в южные (лесо)степные регионы Сибири (*рис. 19*). Из-за периода более сухого климата смещение растительных зон, и вместе с ними и степи на север можно проследить для VII в. вплоть до района современного г. Тюмень. Важно подчеркнуть, что речь идёт не только об алтайских импортных вещах, но и обо всём археологическом наследии из районов Минусинской котловины и Алтая дотюркского и тюркского периодов, вплоть до погребальных обрядов. В IV–VII вв. н.э. распространение археологического горизонта так называемых «курганов с усами» показывает (*рис. 16. 2*), что территория современного Казахстана и Западной Монголии принадлежала к одному археологическому культурному кругу с Южным Зауральем (ГРУДОЧКО 2020). История распространения такой культурной общности

явно может быть обусловлена влиянием Первого Тюркского каганата (рис. 16. 1). В результате не случайно, что с точки зрения археологической хронологии Южной Сибири исследователи выделили особый временной период – раннетюркский/тюркский (рис. 19). В районе Новосибирска он датируется V–VI вв. Дальше на запад в районе Тюмени эпоха переселения народов IV–VI вв. также сменяется тем же раннетюркским/тюркским периодом в VII–VIII вв. (рис. 16–19).

Таким образом, мы видим, что археологический материал, характерный для тюркоязычных народов, обнаружен в больших количествах в восточных и южных окрестностях венгерской прародины (рис. 18. 2; рис. 19).¹⁵ Некоторые генетические следы центральноазиатского происхождения из костного материала (GERBER ET AL. 2019, 98), а также из археологического наследия ранних венгров (ср. влияние сротскинской культуры), позволяют обоснованно предположить, что заимствование раннетюркских слов могло начинаться уже на территории западносибирской прародины. К востоку от Южного Урала историко-археологический контекст для этого явно существовал, и российские исследователи ранее уже обратили внимание на начало венгерско-раннетюркских языковых отношений именно здесь (Боталов 2013; Боталов 2017). Известно, что лингвистика единодушно размещает западнотюркские языки к востоку от Волги до V–VI вв., и нет абсолютно никаких сомнений в западнотюркском происхождении хазар. Что касается хронологических рамок переселения венгров с прародины, как с точки зрения предыдущей хронологии (во второй половине VI в.), так и новейших теорий (в начале IX в.), можно считать реальной возможностью связывать начало тюркско-венгерских отношений с Западной Сибирью.

С помощью археологического анализа, основанного на наследии эпохи завоевания родины, мы можем вернуться примерно в IV–VI вв. в раннюю венгерскую историю (рис. 2. 2), вплоть до раннего средневековья Зауралья и Юго-Западной Сибири. Время завершения существования саргатской культуры (IV в. до н.э. – IV в. н.э.) (рис. 1. 2; рис. 19) мы не можем датировать позднее второй половины IV в. Таким образом, хронологическая лакуна, которая возникла между этой датой и началом кушнаренковской культуры (VI в.), традиционно связываемой с венграми, может быть заполнена только путем вставки культуры бакальской, которая несла позднесаргатские керамические традиции (рис. 18. 1) (Боталов 2013). В последнее время некоторые сибирские археологи стали связывать с предками венгров наследие потчевашской и молчановской культур вместо бакальской культуры (рис. 17; рис. 18. 1) (Зеленков 2019). Более точное определение расположения венгерской прародины в Западной Сибири в районе рек Тобол-Иртыш-Ишим-Обь в настоящее время является наиболее сложным вопросом в археологических исследованиях ранневенгерской истории.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из событий последних полутора десятилетий, можно сделать вывод, что археологические исследования ранневенгерской истории достигли значительного прогресса как в количественном, так и в качественном отношении. Комплексное естественнонаучное изучение материального наследия выявило такие перспективы, на которые мы раньше даже не надеялись (Csősz ET AL. 2013; Csősz ET AL. 2016; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018; NEPARÁCZKI ET AL. 2019; SZEIFERT ET AL. 2018; SZEIFERT ET AL. 2019; POST ET AL. 2019; GERBER ET AL. 2019; CSÁKY ET AL. 2020; MAÁR ET AL. 2021). В области археогенетических исследований ожидается следующий большой шаг вперед, если (с удачным взятием проб) первое прямое родство удастся обнаружить, с использованием полных исследований генома, в образцах какой-то кости эпохи завоевания родины, и также в образцах более древнего

¹⁵ Приведенный выше аспект, возможно, избежал внимания венгерских исследователей (в том числе и археологов) в прошлом потому, что они в первую очередь наблюдали результаты археологических исследований Урала, где в русской археологии (почти исключительно) эпоху переселения народов называют в большинстве случаев поздним железным веком (IV–V вв.), за которым следует непосредственно средневековье.

восточноевропейского происхождения. После этого откроется новая глава в исследовании ранневенгерской истории.

За последние полтора десятилетия количество археологических находок и памятников типа Субботцев увеличилось почти в десять раз, а материалы из региона Волги и Южного Приуралья увеличились примерно на пять-семь процентов. Однако даже это было превзойдено количеством костных проб эпохи завоевания родины, раннего периода династии Арпадов и архаичных восточноевропейских, которые обработали три научные группы в трёх археогенетических лабораториях в Венгрии. Около 450 – это количество проанализированных образцов, уже опубликованных или подготовленных к публикации на уровне всего митохондриального генома (материнская линия), из которых у примерно 60 мужчин также были идентифицированы отцовские линии. Это число значимо в международной перспективе и даже в глобальном масштабе: оно сопоставимо с количеством образцов из степных захоронений бронзового или раннего железного века (скифы), связанных с вопросом происхождения индоевропейцев, который касается многих стран.

Таким образом, можно сказать, что новые результаты ранневенгерской истории можно синхронизировать в большинстве дисциплин.

Возможно, никогда не было такой согласованности между данными различных групп источников: таким образом, восточные связи наследия эпохи завоевания родины можно найти там, где лингвисты и историки (по другим данным) тоже их предполагают.

Ведущая роль традиционного археологического анализа сохранится и в дальнейшем, так как фактор времени играет заметную роль в объединении различных типов исходных данных в историческую модель, и к этому фактору эта дисциплина наиболее чувствительна. Бесспорно, что анализ материального наследия позволяет более подробное хронологическое разделение, чем историческое сопоставление лингвистических и, возможно, этнографических данных. Благодаря (также) археологическим находкам мы теперь знаем, что торговля в ранне-средневековой Восточной Европе была гораздо более интенсивной, чем предполагалось ранее исследователями.

Результаты естественнонаучных исследований обращают внимание специалистов по этому периоду на то, что в нашей работе следует задавать только правильно сформулированные, четко выраженные вопросы. Ключ к продвижению вперед в современных археологических исследованиях венгерской предыстории, в дополнение к непрерывному изучению источников, лежит в этом сегодня.

IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 1987: Афанасьев, Г. Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Археологические открытия на новостройках 2. Москва 1987.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2001: Афанасьев, Г. Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2001:2, 43–55.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2009: Афанасьев, Г. Е.: Где же была Хазария? *Достояние поколений* 2(6) 2009, 34–41.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2009a: Афанасьев, Г. Е.: К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников. В: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2009, 7–18.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2016: Афанасьев, Г. Е.: О территории Хазарского каганата и хазарского „домена” в IX веке. В: *Дивногорский сборник* 6. Воронеж 2016, 41–72.
- AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019: Agyagási K. – Dékány É.: Ótörök hatás a magyar osztályozósók kialakulásában. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. Szerk.: É Kiss K. et al. Budapest–Piliscsaba 2019, 41–75.
- AKSZJONOV / АКСЁНОВ 2001: Аксёнов, В. С.: Контакты венгров с аланами в IX веке –взаимопроникновение культур. В: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии. V. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа*. Отв. ред.: Шаповалов, В. А. Ставрополь 2001, 212–214.
- BÁLINT 1975: Bálint Cs.: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture). *Archaeologiai Értesítő* 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1989: Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln 1989.
- BÁLINT 1994: Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 39–46.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA / БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA / БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2013: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье. В: *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 167–173.
- BELAVIN–KRILASZOVA 2011: Belavin, A. M. – Krilaszoza, N. B.: Tarsolyelemz Perm környékéről (A pouch plate from the Perm area). *Folia Archaeologica* 54 (2011) 243–256.
- BELAVIN–KRILASZOVA / БЕЛАВИН–КРЫЛАСОВА 2021 in print: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б.: Взаимодействие населения Предуралья и носителей салтово-маяцкой археологической культуры (Az Urál nyugati előterében élő kora középkori népek kapcsolatrendszer a szaltovó-majaki régészeti kultúra hordozóival. In: „*Hadak útján*” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 29. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Főszerk.: Türk A. Szerk.: Jancsik B. – Sudár B. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 22 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 10. Budapest 2021, in print.
- BENZING 1944: Benzing, J.: Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 98 (1944) 24–27.
- BERTA ET AL. 2018: Berta N. – Harangi F. – E. Nagy K. – Türk A.: Újabb adatok a 10. századi textilletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske–Nagymező-dűlő lelőhelyről. *Magyar Régészet. E-Journal*. 2018 Ősz.

- BOKIJ–PLETNYOVA 1989: Bokij N. M. – Pletnyova Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében (Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul-Flußtal). *Archaeologiai Értesítő* 116 (1989) 86–98.
- BOLLÓK 2015: Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészetéhez*. Budapest 2015.
- BOTALOV / БОТАЛОВ 2013: Боталов, С. Г.: Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 139–167.
- BOTALOV / БОТАЛОВ 2017: Боталов, С. Г.: Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадьярского культурогенеза (A Dél-Urál a 6–11. században. Észrevételek az ugor és a magyar népesség anyagi műveltségének kialakulásával kapcsolatban). In: *A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6*. II. Főszerk.: Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae* No. 3.2. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom 2017, 267–334.
- BOTALOV ET AL. / БОТАЛОВ И ДР. 2011: Боталов, С. Г. – Лукиных, А. А. – Тидеман, Е. В.: Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый памятник в Южном Зауралье. *Челябинский Гуманитарный Научный Журнал* 2011:2 (15) 104–114.
- CSHAIDZE / ЧХАИДЗЕ 2012: Чхайдзе, В. Н.: К вопросу о присутствии протоболгар на территории Таманского полуострова в конце VI – конце VII вв. и о «столице» Великой Булгарии – Фанагории (To a question on presence of Protobulgarians in territory of Tamansky peninsula in the end of VI – the end of VII centuries and about “capital” of Great Bulgarias – Phanagorias). *Дриновський збірник* 5. Харків–Софія 2012, 14–22.
- CSAPODY ET AL. 1966: Csapody I. – Csapody V. – Rott F.: *Erdei fák és cserjék*. Budapest 1966.
- CSÁKY ET AL. 2020: Csáky, V. – Gerber, D. – Szeifert, B. – Egyed, B. – Stégmár, B. – Botalov, S. G. – Grudochko, I. V. – Matveeva, N. P. – Zelenkov, A. S. – Sleptsova, A. V. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians. *Scientific Reports* 10 (2020) 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- CSŐSZ ET AL. 2013: Csősz, A. – Langó, P. – Mende, B. G. – Türk, A.: Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древневенгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 237–243.
- CSŐSZ ET AL. 2016: Csősz, A. – Szécsényi-Nagy, A. – Csákyová, V. – Langó, P. – Köhler, K. – Tömöry, Gy. – Nagy, M. – Mende, B. G.: Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. *Scientific Reports* 6 (2016) 33446. <https://doi.org/10.1038/srep33446>
- ERDÉLYI 1977: Erdélyi I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 65–77.
- ERDÉLYI 2008: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest 2008.
- FETTICH 1933: Fettich N.: A levé diai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67 (1933) 250–276, 369–399.
- FLJороVA / ФЛЁРОВА 2003: Флёрова, В. Е.: A Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest 1999. 556 p., ill. (рец.). *Российская археология* 2003:1, 170–176.
- FLJороVA–FLJороV / ФЛЁРОВА–ФЛЁРОВ 2000: Флёрова, В. Е. – Флёров, В. С.: *Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения*. Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа 21. Кисловодск 2000, 137–141.

- FODOR 1975: Fodor I.: *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Magyar História. Budapest 2015.
- FODOR 1977: Fodor I.: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 79–114.
- FODOR 1992: Fodor I.: *A magyarság születése*. Budapest 1992.
- FODOR 1994: Fodor I.: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 47–65.
- FODOR 2006: Fodor I.: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte). *Archaeologiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- FODOR 2008: Fodor I.: Az őscseremisztarsolylemez. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Szerk.: Bereczki A. – Csepregi M. – Klima L. Urálistizikai Tanulmányok 19 (2008) 163–171.
- FODOR 2009: Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás*. Magyarország története 1. Budapest 2009.
- FODOR / ФОДОР 2015: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь 2015.
- GARUSZTOVICS / ГАРУСТОВИЧ 1988: Гарустович, Г. Н.: Об этнической принадлежности раннемусульманских памятников Западной и Центральной Башкирии. В: *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Уфа 1988, 130–139.
- GERBER ET AL. 2019: Gerber D. – Csáky V. – Mende B. G. – Szeifert B. – Egyed B. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Betekintés az Urál vidéki népségek első évezredbeli genetikai összetételébe. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet*. Szerk.: Sudár B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Budapest 2019, 97–99.
- GOLDINA / ГОЛДИНА 2013: Голдина, Р. Д.: Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 89–109.
- GRUDOSKO ET AL. / ГРУДОЧКО И ДР. 2018: Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г. – Газизова, С. Р. – Тюрк, А.: Хронология могильника Уелги (сравнение радиоуглеродных и археологических датировок). В: *«Древние и средневековые общества Евразии: перекресток культур», посвященный памяти видного ученого-археолога, профессора, академика Академии наук Республики Башкортостан, доктора исторических наук Нияза Абдулхаковича Мажитова*. Отв. ред.: Уразова, А. И. Уфа 2018, 78–84.
- GRUDOSKO / ГРУДОЧКО 2020: Грудочко, И. В.: *Курганы с «усами». Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н. э.) – Kurgans with 'moustache'. The epoch of the late prehistory and Early Middle Ages of the Ural-Kazakhstan steppes (4th–7th AD)*. Ред.: Боталов, С. Г. – Türk, A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 16. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 9. Budapest 2020.
- GULYÁS 2021: Gulyás B.: Kelet-Európa a hun kor utáni időszakban (5–7. század) (Eastern Europe in the Post-Hunnic Period [5th–7th Centuries AD]). *Magyar Tudomány* 182:1 (2021) S1, 64–74.
- HALIKOVA 1973: Halikova J. A.: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 3 (1973) 21–33.
- HALIKOVA 1976: Halikova J. A.: Ősmagyar temető a Káma mentén, Magna Hungaria kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 53–78.
- HALIKOVA / ХАЛИКОВА 1978: Халикова, Е. А.: Ещё раз о проблеме происхождения венгров (в связи с дискуссией на IV Международном конгрессе финно-угроведов). *Советская археология* 1978:4, 294–304.
- IVANOV / ИВАНОВ 1952: Иванов, П. И.: *Крюковско-Кужновский могильник*. Моршанск 1952.

- IVANOV / ИВАНОВ 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV / ИВАНОВ 2002: Иванов, А. А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в “курганах с ровиками” Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. В: *Хазары*. Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва 2002, 36–38.
- JEMELJANOVA / ЕМЕЛЬЯНОВА 2018: Емельянова, А. Ю.: *Подвески пермских народов по археологическим материалам средневековых памятников Приуралья (конец IV – начало X в.)*. Выпускная квалификационная работа. Ижевск 2018.
- KAZAKOV / КАЗАКОВ 1992: Казаков, Е. П.: *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва 1992.
- KAZAKOV / КАЗАКОВ 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KAZAKOV / КАЗАКОВ 2013: Казаков, Е. П.: Мадьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 173–181.
- KESZI 2017: Keszi, T.: Levedia, the egg of Columbus and what follows. *Az Intercisa Múzeum Évkönyve 2* (2017) 29–55.
- КНАМАУКО 2009: Khamayko, N.: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Ed.: Dobrovits, M. Miskolc, 2009. 13–14.
- КЛИМА 2014: Klima L.: *Török magyar őstörténet*. <https://www.nyest.hu/renhirek/torok-magyar-ostortenet>
- КЛИМА 2016: Klima L.: *Jürkák, tormák, merják: Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport – Források és Tanulmányok 1. Budapest 2016.
- КЛИМА 2020: Klima L.: *Válogatott rénhíreim. Tudásmorzsák a finnugor kultúra és történelem világából*. Budapest 2020.
- KOLODA / Колода 2011: Колода, В. В.: Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання»*. Ред.: Свистун, Г. Є. Харків 2011, 21–31.
- КОМАР / КОМАР 1999: Комар, А. В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 1999:2, 111–136.
- КОМАР / КОМАР 2004: Комар, А. В.: Салтовская и “салтоидная” культуры в Поднепровье. В: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре 3–4*. Гл. ред.: Куковальская, Н. М. Киев–Судак 2004, 87–91.
- КОМАР / КОМАР 2008: Комар, А. В.: *Древние венгры*. В: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв.* Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008, 214–216.
- КОМАР / КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.
- КОМАР / КОМАР 2013: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–231.
- КОМАР / КОМАР 2018: Комар, А.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции – A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Ред.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Budapest 2018.
- КОРОВОВ / КОРОБОВ 2018: Коробов, Д. С.: Аш-тигоры на пути к государственности – эволюция системы расселения северокавказских алан Кисловодской котловины в I тыс. н.э. (Az as-tigorok az államiság felé vezető úton. A Kaukázus északi előterében, a Kiszlovodszk-medencében élő alánok

- településhálózatának fejlődése a Kr. u. I. évezredben). В: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10.* Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. – Magyar Östörténelmi Témacsoport Kiadványok 6. Budapest 2018, 347–366.
- KOVÁCS 2003: Kovács, L.: Beregszász – Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 205–241.
- KRAVCSENKO / КРАВЧЕНКО 2020: Кравченко, Э. Е.: *Сидоровский археологический комплекс на р. Северский Донец. Археология Евразийских степей* 2020:4. Казань 2020.
- KRAVCSENKO / КРАВЧЕНКО 2021: Кравченко, Э. Е.: *Степные поселения хазарского времени (Донецкий кряж, Северное Приазовье)*. <http://archaeologyca.su/?cat=29>
- KRUGLOV / КРУГЛОВ 2019: Круглов, Е. В.: Выбор в пользу угро-мадьяр: Тамар-Уткуль (курган № 3) и Яман. В: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии. Научный альманах в честь археолога, историка, культуролога Юрия Анатольевича Прокопенко в связи с его пятидесятилетием*. Ред.: Малахов, С. Н. и др. Армавир–Ставрополь 2019, 203–218.
- KRUGLOV–PARUSZIMOV / КРУГЛОВ–ПАРУСИМОВ 2020: Круглов, Е. В. – Парусимов, И. Н.: Угро-мадьяры на Нижнем Дону: курганный могильник Валовый I. В: *Волго-Уральский регион от древности до средневековья. Материалы VI Нижневолжской Международной археологической научной конференции*. Ред. колл.: Скрипкин, А. С. и др. Волгоград 2020, 152–158.
- KVITNYICKIJ ET AL. / КВИТНИЦКИЙ И ДР. 2020: Квитницкий, М. В. – Тюрк, А. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Синика, В. С.: Два венгерских погребения IX века в Дунай-Днестровских степях (Hungarian Graves of the 9th Century in the Danube-Dnister Steppes). *Stratum plus* 2020:5, 329–340.
- KVITNYICKIJ ET AL. / КВИТНИЦКИЙ И ДР. 2020a: Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Синика, В. С. – Лысенко, С. Д. – Тюрк, А.: Погребение из Владычень с украшением венгерского облика (Grave from Vladycheni with Adornment of the Hungarian Type). В: *«На одно крыло – серебряная, На другое – золотая...».* Сборник статей памяти Светланы Рябцевой. Под редакцией Р. А. Рабиновича и Н. П. Тельнова. Библиотека Stratum. Кишинев 2020, 415–426.
- LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LANGÓ 2017: Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténelmi emlékek*. Budapest 2017.
- LEZSÁK 2019: Lezsák G.: *Beszámoló az Anapa (Oroszország) melletti magyar-orosz régészeti feltárásról*. <https://mki.gov.hu/hu/hirek/beszamolo-az-anapa-oroszorszag-melletti-magyar-orosz-regeszeti-feltarasrol>
- LIFANOV / ЛИФАНОВ 2005: Лифанов, Н. А.: К вопросам периодизации и хронологии памятников новинковского типа. В: *Степи Европы в эпоху средневековья 4. Хазарское время. Донецк* 2005, 25–40.
- LOPAN / ЛОПАН 2007: Лопан, О. В.: Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками. В: *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона. 2.* Ред.: Гугуев, Ю. К. Москва–Иерусалим 2007, 240–311.
- MAÁR ET AL. 2021: Maár, K. – Varga, G. – Kovács, B. – Schütz, O. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Nyerki, E. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Tihanyi, B. – Marcsik, A. – Pálfi, Gy. – Bernert, Zs. – Gallina, Zs. – Varga, S. – Költő, L. – Raskó, I. – Török, T. – Neparáczki, E.: Maternal Lineages from 10–11th Century Commoner Cemeteries of Carpathian Basin. *Genes* 12:3 (2021) 460. <https://doi.org/10.3390/genes12030460>
- MATVEJEVA / МАТВЕЕВА 1993: Матвеева, Н. П.: *Саргатская культура на среднем Тоболе*. Новосибирск 1993.

- МАТВЕЈЕВА / МАТВЕЕВА 2000: Матвеева, Н. П.: *Социально-экономические структуры населения Западной Сибири в раннем железном веке (лесостепная и подтайжская зоны)*. Новосибирск 2000.
- МАТВЕЈЕВА / МАТВЕЕВА 2019: Матвеева, Н. П.: Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 11 (2019) 24–43.
- МАЗСИТОВ / МАЖИТОВ 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- МАЗСИТОВ / МАЖИТОВ 2013: Мажитов, Н. А.: Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 84–88.
- НЕЙСТАДТ / НЕЙШТАДТ 1957: Нейштадт, М. И.: *История лесов и палеогеография СССР в голоцене*. Москва 1957.
- NEPARÁCZKI ET AL. 2017: Neparáczi, E. – Kocsy, K. – Tóth, G. E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Bihari, P. – Nagy, I. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Raskó, I. – Török, T.: Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing. *PLoS ONE* 12 (2017) 4. e0174886
- NEPARÁCZKI ET AL. 2018: Neparáczi, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Kocsy, K. – Maár, K. – Bihari, P. – Nagy, I. – Fóthi, E. – Pap, I. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Raskó, I. – Zink, A. – Török, T.: Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS One* 13 (2018) e0205920. doi:10.1371/journal.pone.0205920
- NEPARÁCZKI ET AL. 2019: Neparáczi, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Maár, K. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Balogh, Cs. – Lőrinczy, G. – Gál, Sz. S. – Tomka, P. – Kovacsóczy, B. – Kovács, L. – Raskó, I. – Török, T.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports* 9 (2019) 16569. doi: <https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- ORMOS 2015: Ormos I.: A korai magyar történelem arab forrásai. *Az Avicenna Közeli-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve* 2013/2014 (2015) 95–100.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1981: Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. В: *Ступи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва 1981, 62–75.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1999: Плетнёва, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 1999.
- POLGÁR 2001: Polgár Sz.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton A. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001, 106–126.
- POLGÁR 2019: Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (kb. 750–1000)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Budapest 2019.
- POST ET AL. 2019: Post, H. – Németh, E. – Klima, L. – Flores, F. – Fehér, T. – Türk, A. – Székely, G. – Sahakyan, H. – Mondal, M. – Montinaro, F. – Karmin, M. – Saag, L. – Yunusbayev, B. – Khusnutdinova, E. – Metspalu, E. – Villems, R. – Tambets, K. – Rootsi, S.: Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia. *Scientific Reports* (2019) 9:7786. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>
- РАХМАНАЛИЈЕВ / РАХМАНАЛИЕВ 2009: Рахманалиев, Р.: *Империя тюрков. Великая цивилизация*. Москва 2009. https://historylib.org/historybooks/Rustan-Rakhmanaliev_Imperiya-tyurkov--Velikaya-tsivilizatsiya/
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista Arheologică. serie nouă vol III. nr. 1–2*. Chişinău 2007, 195–230.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения)

- (A Prut–Dnyeszter régió 9–10. századi magyar jellegű hagyatéka [A fémművesség és az ötvösművészet tárgyai]). B: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10.* Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. – Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 6. Budapest 2018, 429–464.
- RÉVÉSZ 1998: Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Geschitspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.
- RÉVÉSZ 2020: Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig (Regional characteristics of 10th & 11th century graveyards from East-Carpathians to the Danube).* Budapest 2020.
- RÓNA-TAS 1982: Róna-Tas A.: A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982) 349–380.
- RÓNA-TAS 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 2004: Róna-Tas A.: Néhány megjegyzés faneveinkről (Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy). *Magyar Nyelv* 100:3 (2004) 260–273; *Magyar Nyelv* 100:4 (2004) 419–438.
- RÓNA-TAS 2005: Róna-Tas, A.: Turkic-Alanian-Hungarian contacts. *Acta Orientalia* 58:2 (2005) 205–213.
- RÓNA-TAS 2011: Róna-Tas A.: Az Uráltól a Kárpát-medencéig. Új kutatási eredmények a korai magyar történelemről. *História* 33:8 (2011) 2–6.
- RYABOGINA ET AL. 2008: Ryabogina, N. E. – Larin, S. I. – Ivanov, S. N.: Landscape and climatic changes on southern border of a taiga of Western Siberia on the middle-late holocen. In: *Man and environment in boreal forest zone: Past, present and future. International Conference, Central Forest State Natural Biosphere Reserve, Russia.* Moscow 2008, 79–82.
- SÁNDOR 2014: Sándor K.: Vámbéry Ármin és a török-magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 2014:2, 76–86.
- SCSERBAK / ЩЕРБАК 1970: Щербак, А. М.: *Сравнительная фонетика тюркских языков.* Ленинград 1970.
- SCSERBAKOVA ET AL. / ЩЕРБАКОВА И ДР. 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея).* Археологическая библиотека 4. Кишинёв 2008.
- SINICA ET AL. 2019: Sinica, V. – Telnov, N. – Kvitnytskyi, M.: Archaeological sites of the Subbotsy horizon (legacy of the 'Etelkoz') in the Northwest Black Sea Region (9–10th cc.) (Венгерские памятники IX – первой половины X в. в Северо-Западном Причерноморье). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet.* Szerk.: Sudár B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. – Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 7. Budapest 2019, 7–10.
- SUDÁR / ШУДАР 2018: Шудар, Б.: Мадьяры в персидском географическом сочинении «Худūd ал-Āлам» (982 г.) (Reference to the Place of Residence of Ancient Hungarians in a Persian Geographical source [10th c.]). B: *Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. *Археология евразийских степей* 6. Казань 2018, 257–265.
- STACHOWSKI 2014: Stachowski, M.: Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19 (2014) 215–222.
- SZEIFERT ET AL. 2018: Szeifert, B. – Csákyová, V. – Stégmár, B. – Gerber, D. – Egyed, B. – Botalov, S. G. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Maternal Genetic Composition of Early Medieval Populations Lived in the Cis- and Trans-Ural and Volga-Kama Regions. – Результаты палеогенетических исследований материнской линии ДНК раннесредневековых популяций Зауралья, Приуралья и Волго-Камья в связи с проблемой венгерского

- этногенеза). В: *Материалы IV Международного Магьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. Археология евразийских степей 6. Казань 2018, 202–221.
- SZEIFERT ET AL. 2019: Szeifert B. – Csáky V. – Gerber D. – Egyed B. – Stégmár B. – Mende B. G. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Korai magyarsággal kapcsolatba hozható oroszországi lelőhelyek csontanyagának archeogenetikai vizsgálata. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet.* Szerk.: Sudár B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Budapest 2019, 100–103.
- SZERGUSOVA / СЕРГУШЕВА 2013: Сергушева, Е. А.: *Археоботаника: Теория и практика.* Владивосток 2013.
- SZEMJONOV / СЕМЁНОВ 1983: Семёнов, А. И.: Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. В: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа.* Ред.: Кияшко, В. Я. Ростов-на-Дону 1983, 98–102.
- SZEVEÉNYI–WAGNER-NAGY 2011: Szeveényi, S. – Wagner-Nagy, B.: Visiting the Ngasans in Ust-Avam. In: *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities.* Eds.: Grünthal, R. – Kovács, M. *Uralica Helsinkiensia* 5. Helsinki 2011, 385–404.
- SZOLOVJEV / СОЛОВЬЕВ 2003: Соловьёв, А. И.: *Оружие и доспехи. Сибирское вооружение от каменного века до средневековья.* Новосибирск 2003.
- SZTASENKOV / СТАШЕНКОВ 2009: Сташенков, Д. А.: Памятники магьярского круга в Самарском Поволжье. В: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации».* Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2009, 228–229.
- SZTASENKOV / СТАШЕНКОВ 2020: Сташенков, Д. А.: *Древние венгры и их окружение в Самарском Поволжье. Каталог археологических коллекций.* Самара 2020.
- SZUPRUNENKO–MAJEVSZKA / СУПРУНЕНКО–МАЄВСЬКА 2007: Супруненко, О. Б. – Маєвська, С. В.: Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України* 1–2 (2007) 32–45.
- TAKÁCS 2005: Takács M.: Kézművesség az Árpád-korban (Das Handwerk in der Árpádenzeit). In: *A magyar kézművesipar története.* Szerk.: Szulovszky J. Budapest 2005, 72–85.
- TÓTH 1998: Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged 1998.
- TÜRK 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5).* Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2010, 261–306.
- TÜRK 2012: Türk, A.: Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik.* Hrsg.: Tobias, B. Mainz, 2012, 3–28.
- TÜRK / ТЮРК 2012a: Тюрк, А.: Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (Угры-магьяры). В: *«Л.Н. Гумилев мұрасы және қазіргі еуразиялық интеграция» IX – Еуразиялық ғылыми форумға қатысуға шақырады.* Ред.: Сыдыков, Б. Е. Астана 2012, 22–26.
- TÜRK 2013: Türk, A.: Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefundes des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien (Archeologické pramene k niektorým konštrukčným prvkom taštičiek a k predmetom na zakladanie ohňa z 10. storočia z územia Karpatskej kotliny vo svetle východoeurópskych analógií). *Slovenská Archeológia* 61 (2013) 177–198.
- TÜRK / ТЮРК 2013a: Тюрк, А.: От Урала до Карпат. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. В: *II-й Международный Магьярский*

- симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 231–237.
- TÜRK ET AL. 2014: Türk A. – Krylaszova, N. B. – Belavin, A. M.: Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészségek klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiáik fényében (The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK MÓT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 457–496.
- TÜRK / ТЮРК 2016: Тюрк, А.: Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадьяров. В: *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание)*. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. 25–29 октября, 2016 г. Ред.: Голдина, Р. Д. и др. Ижевск 2016, 268–272.
- TÜRK–FÜREDI 2019: Türk, A. – Füredi, Á.: Latest archaeological results on the origin of the Hungarian people in the Eurasian context. In: *Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. IV международный конгресс средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии*. Отв. ред.: Базаров, Б. В. – Крадин, Н. Н. Улан-Удэ 2019, 93–96.
- TÜRK–LANGÓ 2020: Türk A. – Langó P.: A magyarság korai történetének régészeti emlékei a legfrissebb leletek fényében. In: *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja által 2019. december 7–8-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Szerk.: Neparáczki E. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20. Budapest 2020, 245–270.
- TÜRK–LÖRINCZY 2015: Türk A. – Lőrinczy G.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Budapest 2015.
- VORONYINA / ВОРОНИНА 2007: Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мошкии конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва 2007.
- ZELENCOVA ET AL. 2018: Zelencova, O. V. – Saprykina, I. A. – Türk A.: A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvínföldi „hasonmása”. A karancslapujtói típusú övveretek kelet-európai elterjedése (Пояс эпохи завоевания Родины и его мордовская «аналогия». Поясные накладки типа Каранчлапуйте (Венгрия) и их распространение в Восточной Европе в X в.). In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Szerk.: Korom A. et al. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Budapest 2018, 689–720.
- ZELENKOV / ЗЕЛЕНКОВ 2019: Зеленков, А. С.: О статусе псевдокушнаренковской керамики в археологическом контексте Западной Сибири раннего средневековья. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 11 (2019) 24–43.
- ZHILICH ET AL. 2017: Zhilich, S. – Rudaya, N. – Krivonogov, S. – Nazarova, L. – Pozdnyakov, D.: Environmental dynamics of the Baraba forest-steppe (Siberia) over the last 8000 years and their impact on the types of economic life of the population. *Quaternary Science Reviews* 163 (2017) 152–161.
- ZIMONYI 1996: Zimonyi I.: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: *A honfoglalás kor írott forrásai*. Szerk.: Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1996, 49–59.
- ZIMONYI 2014: Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Budapest 2014.
- ZIMONYI 2015: Zimonyi I.: Volgai Bulgária. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Magyar őstörténet 2. Szerk.: Sudár B. Budapest 2015, 65–73.

К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕБЫВАНИЯ ВЕНГРОВ В КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКИХ ЗЕМЛЯХ В IX–X ВВ. НА ОСНОВАНИИ АНАЛИЗА ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

РОМАН АРОНОВИЧ РАБИНОВИЧ*

Ключевые слова: *Карпато-Днестровские земли, Ателькуза, венгры, уличи, тиверцы, Киевская Русь, Дунайская Болгария*

Kulcsszavak: *Kárpát–Dnyeszter régió, Etelköz, magyarok, ulicsok, tivercek, Kijevi Rusz, Dunai Bolgária*

Роман Аронович Рабинович

К вопросу о возможности пребывания венгров в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. на основании анализа письменных источников

В статье рассматривается, по данным письменных источников, вопрос о возможной роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель. Несмотря на скудность этих данных, можно предположить, что в течение столетия – с 30-х гг. IX в. по 30-е гг. X в. – венгры могли оказывать влияние политического характера на Карпато-Днестровский регион. Возможно, именно здесь располагалась Ателькуза или, по крайней мере, западная окраина Ателькузы – место пребывания венгров накануне их решающего перехода на новую родину. Видимо, их непосредственное пребывание в регионе оказало существенное влияние на взаимоотношения местного населения, в том числе поднестровских племен уличей и тиверцев с могущественными соседями – Дунайской Болгарией и Киевской Русью.

Roman Aronovics Rabinovics

A magyarok 9–10. századi Kárpát–Dnyeszter régióbeli jelenlétéről az írott források elemzése alapján Jelen munkánkban az írott források adatai alapján azt vizsgáljuk meg, hogy a magyarok milyen szerepet játszhattak a Kárpátok és a Dnyeszter folyó közötti terület történetében. Ha eltekintünk ezen adatok szűkösségétől, azt feltételezhetjük, hogy a 830-as és a 930-as évek közötti száz évben a magyarok politikai tényezőként lehettek jelen a Kárpát–Dnyeszter régióban. Lehetséges, hogy éppen itt helyezkedett el Etelköz, vagy legalábbis annak nyugati határvidéke – az a szállásterület, ahol a magyarok közvetlenül a honfoglalás előtt éltek. Egyértelmű, hogy közvetlen jelenlétük a régióban jelentős hatást gyakorolt a helyi népességre, többek között a Dnyeszter menti ulics és tiverc törzsek kapcsolataira a velük szomszédos két befolyásos állammal, Dunai Bulgáriával és a Kijevi Russzal.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Для читателя, знакомого с вопросом о пребывании венгров в Восточной Европе и их передвижениях в ходе процесса обретения новой родины, заголовок статьи может вызвать недоумение: да, действительно, письменные источники, которые бы прямо сообщали о присутствии древних венгров на территории современной Молдовы, науке пока неизвестны. Но ведь практически неизвестны или крайне неопределёнными подобные

PROBLÉMAFELVETÉS

Abban az olvasóban, aki ismeri a korai magyarság vándorlásának kérdéskörét, jelen tanulmányunk címe értetlenséget válthat ki, mivel egyelőre nem ismerünk olyan írott forrásokat, amelyek közvetlenül arról tudósítanak, hogy a korai magyarok a mai Moldova területén tartózkodtak volna. Valójában azonban azok a tudósítások is szinte ismeretlenek vagy rendkívül homályosak, amelyek a magyarok vándorlása által biztosan

* Университет «Высшая Антропологическая Школа» / Universitatea «Școala Antropologică Superioară» («High Anthropological School» University). MD-2012, Chișinău, str. Nicolae Iorga, 5., romanescu@mail.ru.

известия и в отношении других регионов, в которых достоверно пребывали венгры до обретения родины. Не будем забывать: в том числе и с Карпато-Днестровским регионом связан последний этап их истории накануне обретения «новой родины». Связан хотя бы тем, что венгры должны были, как минимум, пересечь данный регион для того, чтобы оказаться в Альфельде и Трансильвании. Но возможно предположить, что для Карпато-Днестровских земель историческая роль венгров в период обретения ими родины не ограничивается эпизодическим проходом или очень кратковременным пребыванием?

Процесс обретения древними венграми среднедунайской родины, в отличие от собственно процесса этногенеза, неясного даже в основных своих этапах (например, см. ШУШАРИН 1997; SPINEI 1999, 15–19), в общих чертах уже известен. Примерно до середины VI в. нашей эры они покинули свою угорскую прародину в западносибирских степях в районе рек Иртыша, Ишима и Тобола и переместились на окраину Восточной Европы в Волго-Уральский регион (Фодор 2015, 22–41). По сведениям источников XIII в. (два путешествия Юлиана в 1235–1238 гг. и путешествие Гильома Рубрука в 1253–1255 гг.), где-то близ «земли Паскатира» (Башкирия) в это время размещалась «Великая Венгрия» – Magna Hungaria, население которой говорило на близком к венгерскому языку. Точная локализация «Великой Венгрии» остается спорной (Аннинский 1940; Антонов–Иванов 1999; Книга странствий 2006, 35–58; Рубрук 1993; Фодор 2015, 32–41).

Кроме того, точное время и обстоятельства переселения мадьяр в причерноморские степи не известны. Считается, что из своего прежнего местожительства к востоку от Волги они были вытеснены на запад печенегами. По мнению М. И. Артамонова и других, это произошло в 20-е гг. IX в. и было связано с гражданской войной в Хазарском каганате, которой воспользовались венгры для смены территории проживания. Однако после стабилизации положения в Каганате хазары подчинили себе мадьяр уже в новых местах их обитания (Артамонов 2001, 454, 459–460). Конфликт с печенегами (в то время кангарами) в качестве вероятной причины переселения большей части венгров на правобережье Волги – на-

э debate többi területről szólnak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Kárpát–Dnyeszter régiót is érintette vándorlásuk utolsó szakasza, amelynek végén elfoglalták új hazájukat. A magyaroknak ugyanis mindenképpen át kellett haladniuk ezen a területen ahhoz, hogy eljussanak az Alföldre és Erdélybe. De vajon feltételezhetjük-e, hogy a magyarok történelmi szerepe a Kárpát–Dnyeszter régió 9. századi történetében nem csupán egy egyszeri áthaladásra, vagy egy rövidebb időtartamú ott-tartózkodásra korlátozódott?

A magyar etnogenezis folyamatával ellentétben, amelynek még az alapvető szakaszolása sem teljesen tisztázott (ld. pl. SUSARIN 1997; SPINEI 1999, 15–19), a Kárpát-medencei honfoglalás alapvető mozzanatait már ismerjük. A magyarok elődei körülbelül a Kr. u. 6. század közepéig elhagyták a nyugat-szibériai sztyeppen, az Irtis, Isim és Tobol folyó vidékén elhelyezkedő ún. ugor őshazát, és átköltöztek Kelet-Európa peremére, a Volga és Urál vidékére (FODOR 2015, 22–41). 13. századi források tanúsága szerint (Julianus barát két utazása 1235–1238 között és Guillaume de Rubrouck utazása 1253–1255 között) ekkoriban valahol „*Paszkatir földje*” (Baskíria) közelében helyezkedett el *Magna Hungaria*, amelynek lakosai a magyarhoz közel álló nyelven beszéltek. *Magna Hungaria* pontos elhelyezkedése továbbra is vitatott (ANNYINSZKIJ 1940; ANTONOV–IVANOV 1999; KNYIGA SZTRANSZTVIJ 2006, 35–58; RUBROUCK 1993; FODOR 2015, 32–41).

Ezenkívül az is bizonytalan, hogy a magyarok pontosan mikor és milyen körülmények között érkeztek meg a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területeire. A Volgától keletre eső korábbi szálláshelyükről feltehetően a besenyők szorították ki őket nyugat felé. Több kutató, köztük M. I. Artamonov véleménye szerint ez a 820-as években történt és a Kazár Kaganátusban éppen ekkor dúló belháborúval hozható összefüggésbe, amely kedvező alkalmat kínált a magyaroknak arra, hogy új területre vonuljanak. A helyzet stabilizálása után azonban a kazárok uralmuk alá vonták a már az új szállásterületükön tartózkodó magyarokat (ARTAMONOV 2001, 454, 459–460). Fodor István is a besenyőkkel (kangarokkal) való konfliktust tartja a Volga jobb partjára történő áttelepülés lehetséges okának, amely az akkori ma-

зывает и И. Фодор. Однако произошло это, по его мнению, несколько раньше – около 750 г. (Фодор 2015, 41–42).

Данные мнения не являются общепринятыми ни в плане объяснений исторических обстоятельств, при которых мадьяры оказались в Причерноморье, ни в плане датировки этого события. Например, Г. В. Вернадский, равно как и некоторые другие ученые, полагают, что предки венгров были гораздо более давними причерноморскими обитателями, оказались западнее Волги на несколько столетий раньше – еще в постгуннское время, а их этногенез связывают с саргаурами в Предкавказье и Приазовье и, позднее, оногурами Великой Болгарии (Вернадский 2004, 213–216; Артамонов 2001, 459–460). И хотя никаких сведений письменных источников о народе с этнонимом-самоназванием «мадьяры» в Причерноморье и Приазовье, на Нижнем и Среднем Дунае ранее IX в. нет – с этой идеей современной историографии еще рано прощаться. Ведь о «белых уграх» сообщается во вводной части ранней русской летописи *Повесть временных лет* (далее – ПВЛ): после заселения Дуная славянами и болгарами «[...] *пришли белые угры и заселили землю Славянскую. Угры эти появились при царе Ираклии, и они воевали с Хосровом, персидским царем*» (ПВЛ 1996, 146). Попытки увидеть в «белых уграх» ПВЛ ранних мадьяр (до начала IX в.), хазар или других тюрков породили обширную историографию (см. Комар 2013, 188–189, 209).

Сведения о локализации венгров применительно к Причерноморью содержатся в сочинении византийского императора Константина Багрянородного «Об управлении империей», который сообщает о том, что мадьяры поселились в местности «*близ Хазарии, называвшейся Леведия*», но прожили в ней всего три года, после чего под давлением печенегов переместились в область, называемую *Ателькуза* (Константин Багрянородный 1991, 159–161). Дискуссии вызвали и определение расположения Леведии и Ателькузы, и время появления венгров в Леведии и Ателькузе; в связи с этим был оспорен даже трехлетний срок пребывания венгров в Леведии, указанный византийским императором (Шушарин 1961, 134–135; Константин Багрянородный 1991, 391–393; Артамонов 2001, 455–460; Комар 2013, 183–184).

гыарсáг nagy részét érintette, bár szerinte erre némileg korábban, 750 körül került sor (Fodor 2015, 41–42).

Ezek a vélemények azonban nem számítanak általánosan elfogadottnak abban a kérdésben, hogy a magyarok pontosan mikor és milyen körülmények között tűntek fel a Fekete-tenger északi előterében. Többek, köztük G. V. Vernadszkij szerint a magyarok elődei néhány évszázaddal korábban, közvetlenül a hun korszak után keltek át a Volgán, és így sokkal hosszabb ideig éltek a Fekete-tenger északi előterében. Ezen kutatók szerint a Kaukázus északi előterében és az Azovi-tenger vidékén élő szaragurok, illetve a későbbi *Magna Bulgariá*-ban élő onogurok játszhattak szerepet a magyar etnogenezisben (Vernadszkij 2004, 213–216; Artamonov 2001, 459–460). És bár az írott forrásokban semmilyen utalás nincs arra, hogy egy 'magyar' népnévvel vagy önelnevezéssel rendelkező nép a 9. századnál korábban a Fekete-tenger északi előterében, az Azovi-tenger vidékén, illetve a Duna középső és alsó folyásánál élt volna, korai lenne máris elvetni a kortárs kutatóknak ezt az elméletét, hiszen a *Régmúlt idők elbeszélése* című óoroszló öskronika (a továbbiakban: PVL) bevezető része 'fehér ugorokat' említ: miután a szlávok és bolgárok betelepültek a Duna vidékére, „...*jöttek a fehér ugorok, és örökölték a szlávok földjét. Ezek az ugorok ugyanis Hérakleioszló császár idején tűntek fel, és haddal támadtak Hozdroj* (II. Huszló [Khoszlóész] [591–628] szászánida uralkodó) *perzsa császárra.*” (PVL 1996, 146; Balogh–Kovács 2015, 24). Mostanra már nagy irodalma van azoknak a felvetéseknek, amelyek a PVL-ben szereplő 'fehér ugorokban' 9. század előtti magyarokat, esetleg kazárokat vagy más türklépet látnak (ld. Komar 2013, 188–189, 209).

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár *De administrando imperio* című művében a magyarok a Fekete-tenger északi előterében tűnnek fel: a magyarok „*Kázaria közelébe, egy Levédia nevű helyre költöztek*”, de csak három évig éltek ott, majd a besenyők nyomására átmentek Etelközbe (Konsztantyin Bagrijanorodnij 1991, 159–161). Levédia és Etelköz külön említése, illetve a magyarok itteni megjelenésének ideje egyaránt vitát váltott ki, csakúgy, mint a császár által ezzel kapcsolatban említett 3 éves időszak

Большинство ученых считает, что Леведию нужно искать в междуречье Днепра и Дона, а Ателькузу – в степном районе между Днепром и Сиретом и Нижним Дунаем (Шушарин 1961, 134–135; Константин Багрянородный 1991, 391–393; Юрасов 2007, 23). По И. Фодору, Леведия размещалась в междуречье Дона и Донца, а Ателькуза – между Днепром и Нижним Подунавьем (Фодор 2015, 42, 53). М. И. Артамонов высказал предположение, что Леведия и Ателькуза в сочинении Константина Багрянородного одна и та же область к западу от Днепра, просто византийский автор неправильно совместил два разных сообщения об одном и том же событии (Артамонов 2001, 455–459). А. В. Комар аргументирует мнение о том, что Ателькуза располагалась за рекой Этель, то есть за Волгой, западнее её, а Леведия, соответственно, к востоку от Волги (Комар 2013, 184–185).

Для выяснения роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель очень важным представляется решение трех вопросов:

- свидетельства о внешнеполитической активности венгров в период, предшествующий переселению в Альфёльд;
- локализация Ателькузы и локализация венгров в Ателькузе;
- обстоятельства борьбы, которую вели киевские князья за покорение поднестровских племен уличей и тиверцев.

ВЕНГРЫ В ПОДУНАВЬЕ ДО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В АЛЬФЁЛЬД

Впервые, если исходить из имеющихся данных, венгры проявили себя в Подунавье в 30-х гг. IX в. Согласно рассказу Продолжателя Георгия Амартола и некоторых других византийских авторов, во время византийско-болгарской войны в 813 г. болгары в Адрианополе захватили 12 тыс. македонских пленников. Хан Крум поселил пленников на северной стороне Дуная между Сиретом и Днестром. Во время уже другой византийско-болгарской войны (ориентировочно 836–838 гг.) македонские поселенцы по наущению Константинополя подняли мятеж, стремясь вернуться на родину на византийских судах, присланных за ними к устью Дуная. Болгарам, занятым вой-

(SUSARIN 1961, 134–135; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 391–393; ARTAMONOV 2001, 455–460; KOMAR 2013, 183–184).

A kutatók többsége úgy gondolja, hogy Levédiát a Dnyeper és a Don között kell keresni, Etelköz pedig a Dnyeper, Szeret és Al-Duna közötti sztyeppi területen (SUSARIN 1961, 134–135; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 391–393; JURASZOV 2007, 23). Fodor István szerint viszont Levédia a Don és Donyec között helyezkedett el, Etelköz pedig a Dnyeper és az Al-Duna között (FODOR 2015, 42, 53). M. I. Artamonov feltételezése szerint Bíborbanszületett Konstantin munkájában Levédia és Etelköz ugyanarra a Dnyepertől nyugatra fekvő területre vonatkozik, csak a császár rosszul építette be művébe az ugyanarról az eseményről szóló két különböző értesülést (ARTAMONOV 2001, 455–459). A. V. Komar pedig amellet érvel, hogy Etelköz az Etil folyón, azaz a Volgán túl, annak nyugati oldalán helyezkedett el, Levédia pedig ennek megfelelően a Volgától keletre (KOMAR 2013, 184–185).

Annak pontosításához, hogy a magyarok milyen szerepet töltek be a Kárpát–Dnyeszter régió történetében, három kérdést kellene megválaszolni:

- milyen külpolitikát folytattak a magyarok az Alföldre történő betelepülésük előtt?
- hol helyezkedett el Etelköz, és azon belül hogyan helyezkedtek el a magyarok?
- hogyan zajlott a kijevei fejedelmek harca a Dnyeszter mentén élő ulics és tiverc törzsek leigázásáért?

MAGYAROK AZ AL-DUNÁNÁL AZ ALFÖLDRE TÖRTÉNŐ BETELEPÜLÉSÜK ELŐTT

A jelenleg rendelkezésre álló adatokból kiindulva a magyarok a 830-as években jelenhettek meg először az Al-Dunánál. *Georgiosz Amartolosz művének folytatója* és néhány más bizánci szerző leírása szerint 813-ban, a bizánci–bolgár háborúban a bolgárok 12 ezer makedónt ejtettek foglyul Hadrianopoliszban. Krum bolgár kán ezeket a foglyokat a Duna északi oldalára, a Szeret és a Dnyeszter folyó közé telepítette le. Egy későbbi bizánci–bolgár háború idején (836–838 körül) az ide telepített makedónok Konstantinápoly felbujtására felkelést indítottak, hogy az értük a Duna

ной с Византией, не удалось самим подавить мятеж, и они обратились за помощью к мадьярам. Мадьяры готовы были восставших пропустить и предложили македонцам обмен их имущества на жизнь, но те отказались. Македонцы нанесли «бесконечному множеству» врагов поражение и, сев на корабли, благополучно добрались в Константинополь (Артамонов 2001, 457–458; Вернадский 2004, 306, 312; Spinei 1999, 47; Комар 2013, 189).

Большинство исследователей не сомневается в достоверности этих событий, хотя встречаются отдельные мнения о «ненадежности источника» и суждения о том, что «маловероятно, что до середины IX в. (переселение из Леведии в Этелькёз) группы венгров появлялись в районе Восточных Карпат или западнее» (Фодор 2015, 58).

Но в том то и дело, что принципиально важно, где размещалась именно та «бесконечно множественная» мадьярская группа, услугами которой воспользовались болгары. Часть исследователей полагает, что в Леведии, имея в виду территории к востоку от Днестра (Шушарин 1961, 135). Однако в данном случае, скорее, можно согласиться с Г. В. Вернадским, М. И. Артамоновым и другими, считающими, что упомянутые мадьяры проживали поблизости от Днестра и Дуная (Артамонов 2001, 458; Вернадский 2004, 312; Юрасов 2007; Юрасов 2014, 76), или с В. Спинеем, полагающим, что не дальше течения Днестра (Spinei 1999, 47). Ведь болгарам приходилось действовать в ситуации внезапного мятежа очень быстро, у них не было времени на длительные переговоры, а у задействованного отряда венгров – времени на длительные переходы.

Можно согласиться с А. В. Комаром, который отмечает: «В модели появления мадьяр в Причерноморье во время византийско-болгарской войны 836–838 годов, вызывает закономерные сомнения сама возможность столь быстрого установления политических контактов болгар с новым неизвестным народом». Дата 836–838 гг., по мнению этого исследователя, является показателем уже несомненного присутствия венгров в Причерноморье в это время (Комар 2013, 189). А оказаться в Причерноморье впервые венгры могли даже на несколько лет раньше, исходя из датировки А. В. Комара – «ок. 830 г.» – когда венгры (покинув

torkolatához küldött bizánci hajókon visszatérhesenek szülőföldjükre. A bizánci háborúval lekötött bolgárok önerőből nem tudták levetni a felkelést, ezért a magyarokhoz fordultak segítségért. A magyarok felajánlották a makedónoknak, hogy harc nélkül elengedik őket, ha javaikat hátrahagyják, ők azonban ebbe nem egyeztek bele. A makedónok vereséget mértek az ellenség „végtelen sokaságára”, és hajókra szállva szerencsésen eljutottak Konstantinápolyba (ARTAMONOV 2001, 457–458; VERNADSKIJ 2004, 306, 312; SPINEI 1999, 47; KOMAR 2013, 189).

A kutatók többsége nem kérdőjelezi meg ezen események valóságát, bár vannak ettől eltérő vélemények a 'forrás megbízhatatlanságáról' és elképzelések arról, hogy „kevésbé valószínű, hogy a 9. század közepe (a Levédiából Etelközbe való átköltözés) előtt magyar csoportok jelentek volna meg a Keleti-Kárpátoknál, vagy attól nyugatra” (FODOR 2015, 58).

Az alapvető fontosságú kérdés az, hogy pontosan hol tartózkodott az a „végtelen sokaságú” magyar csoport, amelyet a bolgárok segítségül hívtak. A kutatók egy része szerint Levédiában, a Dnyepertől keletre eső területeket értve ezalatt (SUSARIN 1961, 135). Mi azonban ebben a kérdésben inkább G. V. Vernadszkij, M. I. Artamonov és több más kutató véleményével tudunk egyetérteni, akik szerint az itt említett magyarok a Dnyeszter és a Duna környékén éltek (ARTAMONOV 2001, 458; VERNADSKIJ 2004, 312; JURASZOV 2007; JURASZOV 2014, 76), vagy esetleg V. Spineivel, aki szerint szállásterületük keleti határa legfeljebb a Dnyeperig tarthatott (SPINEI 1999, 47). Emellett szól, hogy a bolgároknak a váratlanul kitört felkelésre gyorsan kellett reagálniuk: rövid idő alatt kellett segítséget hívni, a segítségül érkező magyar seregnek pedig rövid idő alatt kellett odaérnie.

Egyetérthetünk A. V. Komar észrevételével is: „Az az elmélet, amely szerint a magyarok a bizánci-bolgár háború idején (836–838) jelentek meg a Fekete-tenger északi előterében, természetesen kétségeket ébreszt azzal kapcsolatban, hogy a bolgárok egy újonnan érkezett, számukra ismeretlen néppel ilyen gyorsan tudtak volna politikai kapcsolatokat kiépíteni.” Komar szerint a 836–838-as adat egyértelmű bizonyíték arra, hogy a magyarok ekkor már egy ideje jelen voltak a Fekete-tenger

«Леведию» Константина Багрянородного и «страну Дентумогер» венгерских источников) перешли на правый берег Волги и оказались таким образом в Ателькузе (согласно локализации исследователя). Эта дата возникла из данных венгерской устной традиции о том, что исход мадьяр из «страны Дентумогер» произошел «за 65 лет до переселения» в Паннонию (895–896 гг.) (КОМАР 2013, 189). А. В. Комар полагает: «[...] период пребывания мадьяр в Северном Причерноморье уверенно определяется рамками 836–895 годы с допуском в сторону возможности чуть более раннего появления (830–831 гг.)» (КОМАР 2013, 197).

Возможно, именно эти тревожные события византийско-болгарской войны 836–838 гг. послужили византийскому императору Феофилу предложением или причиной отправить в 839 г. прибывшее к нему посольство Руси домой в обход – через Германию. В «Бертинских анналах» сохранилось его письмо императору Людовику, в котором он просит «позволить им [русским посланникам] вернуться домой через его владения, поскольку дороги, по которым они пришли в Константинополь, перерезаны дикими и жестокими племенами, и он не хочет, чтобы они подвергались опасности, если будут возвращаться тем же путем» (ВЕРНАДСКИЙ 2004, 312; АРТАМОНОВ 2001, 460; КОМАР 2013, 189).

Данное письмо свидетельствует, на взгляд многих исследователей и на наш взгляд также, о контроле именно венгров над степным районом между Нижним Дунаем и Поднепровьем в конце 30-х гг. IX в. Хазары выступить в письме Феофила в качестве «диких и жестоких племен» вряд ли могли, хотя бы потому, что в этот период отношения между Византией и Хазарским каганатом были мирными и конструктивными.¹ Это не могли быть и печенеги, появившиеся в причерноморских степях вблизи Дуная гораздо позднее – в конце 80-х – начале 90-х гг. IX в. (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 51; ПЛЕТНЕВА 1979, 34), – даже с учетом мне-

északi előterében (КОМАР 2013, 189). Az ukrán kutató keltezéséből kiindulva a magyarok első feltűnésére ezen a területen már pár évvel korábban, 830 körül is sor kerülhetett, amikor azok – Bíborbanszületett Konstantin 'Levédiáját' és a magyar források 'Dentümogyerjét' elhagyva – átkeltek a Volgán és megérkeztek Etelközbe (А. В. Комар локализációja szerint). Ez az adat a magyar szájhagyományból származik, amely szerint a magyarok a Pannoniába történt bevonulásuk (895–896) előtt 65 évvel hagyták el 'Dentümogyer földjét' (КОМАР 2013, 189). А. В. Комар szerint „...a magyarok 836–895 között teljesen biztosan jelen voltak a Fekete-tenger északi előterében, de lehetséges, hogy valamivel korábban, már 830–831 körül megjelentek ezen a területen” (КОМАР 2013, 197).

Elképzelhető, hogy épp a 836–838-as bizánci–bolgár háború miatt előállt bizonytalan politikai légkör volt az oka, hogy Theophilosz bizánci császár a hozzá 839-ben megérkezett rusz követséget kerülőúton, a Frank Birodalmon keresztül küldte haza. Az *Annales Bertinianiból* ismerjük Theophilosznak a frank császárhoz, I. (Jámбор) Lajoshoz írt levelét, amelyben azt kéri, „engedjék őket [a rusz követeket] a frank területeken keresztül hazamenni, mert azt az utat, amelyen Konstantinápolyba jöttek, vad és kegyetlen törzsek állják el, és a császár nem akarja őket veszélynek kitenni azzal, hogy ezen az úton küldi őket haza” (VERNADSKIJ 2004, 312; ARTAMONOV 2001, 460; КОМАР 2013, 189).

Ez a levél sok kutató, illetve a mi véleményünk szerint is azt bizonyítja, hogy az Al-Duna és a Dnyeper közti sztyeppi terület a 830-as évek végén a magyarok ellenőrzése alatt állt. Theophilosz levelében a „vad és kegyetlen törzsek” kifejezés aligha vonatkozhatott a kazárookra, mivel Bizánc és a Kazár Kaganátus kapcsolata ekkoriban békés volt.¹ A besenyőkre sem vonatkozhatott, mivel ők csak jóval később, a 880-as évek végén – 890-es évek elején jelentek meg az Al-Duna környékén

¹ Мы умышленно, поскольку они не касаются нашей темы, не затрагиваем сложных и противоречивых взаимоотношений в 830–870-е гг. Византии, Хазарского каганата, объявившихся в причерноморских степях мадьяр и Русского каганата, размещавшегося «где-то» в Среднем Поднепровье (см. КОМАР 2013, 189–190; ЮРАСОВ 2014).

¹ Jelenlegi témánkat nem érinti, ezért most nem térünk ki arra, hogy a 830–870-es években milyen bonyolult és ellentmondásos kapcsolat volt Bizánc, a Kazár Kaganátus, a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területein újonnan megjelent magyarok, valamint a 'valahol' a Közép-Dnyeper mentén található Rusz Kaganátus között (ld. КОМАР 2013, 189–190; JURASZOV 2014).

ний отдельных исследователей о появлении печенегов на Правобережье Днепра уже в 50-е гг. IX в. (ЮРАСОВ 1994, 48–50; ЮРАСОВ 2007; ЮРАСОВ 2014).

В контексте влияния или присутствия венгров в Карпато-Днестровских землях важны и последующие свидетельства их активности в Среднедунайском регионе. По сообщениям германских хронистов, в 862 г. венгры появились на франкской границе в области Эльбы (хроника Гинкмара в Бертинских анналах). Они участвуют во вторжении в Австрию во время усобицы между императором и его сыном. Следующее вторжение венгров на территорию Австрии произошло в 881 г. когда источником фиксируются два военных события «под Веной» и «под Кульмите». Паннонское Житие Мефодия сообщает о встрече одного из «солунских братьев» с «королем венгерским», когда тот «пришел в дунайские края». Как предполагают некоторые историки, различаясь в определении места встречи, она состоялась во время похода венгров на запад в 881 г. Хотя источники об этом не сообщают, исследователи с большой долей вероятности предполагают, что венгры продолжали воевать и позднее, в 883–884 гг., когда бои велись на территории Паннонии. В 892–894 гг. они, то в качестве наемников короля франков Арнульфа воевали против моравского князя Святоплука, то, наоборот, на стороне моравян (Фульдские анналы), в 894 г. они совершили поход в Паннонию (АРТАМОНОВ 2001, 458; ШУШАРИН 1961, 177; ШУШАРИН 1972, 166; СКАЗАНИЯ 1981, 101; SPINEI 1999, 50–51; КОМАР 2013, 193, 196; ФОДОР 2015, 55–66).

По мнению тех исследователей, которые полагают, что в Ателькузу венгры перебрались в 889–890 гг. из-за давления печенегов с востока, эти походы на запад венгры совершали, когда они еще постоянно находились в глубине южнорусских степей Левобережья Днепра, в Леведии (ШУШАРИН 1961, 135).

Однако трудно себе представить такие частые и настолько территориально протяженные походы. В этой связи более логично выглядит присутствие венгров уже относительно недалеко от Дуная, по крайней мере уж точно в Ателькузе, откуда они и могли совершать свои передвижения. Еще раз отметим, что в литературе существуют и гораздо более ранние датировки переселения вен-

(DOBROLJUBSZKIJ 1986, 51; PLETNYOVA 1979, 34). Akkor sem utalhatna rájuk a levél, ha néhány kutató elméletének megfelelően ennél korábban, a 850-es években érték volna el a Dnyeper jobb partját (JURASZOV 1994, 48–50; JURASZOV 2007; JURASZOV 2014).

A Kárpát–Dnyeszter régiót érintő magyar jelenléttel vagy befolyással kapcsolatban fontos figyelembe venni a Középső-Duna menti tevékenységükről szóló híradásokat is. Frank források szerint (Hinkmar reimsi érsek krónikája az *Annales Bertinianiban*) a magyarok 862-ben a keleti frank határ Elba környéki szakaszánál jelentek meg, és betörték a mai Ausztria területére az uralkodó és fia közötti belviszály idején. Ezt követően 881-ben érte újabb magyar betörés ezt a területet, a források szerint „*Bécs alatt*” és „*Culmite alatt*”. Szent Metód *Vitájában* arról írnak, hogy Cirill vagy Metód találkozott a „*magyarok királyával*”, amikor az a „*Duna vidékére*” jött. Néhány történész feltételezése szerint erre a találkozóra a 881-es magyar hadjárat idején került sor, bár a helyszínt illetően nincs közöttük konszenzus. Ugyan a források erről nem írnak, a kutatók szerint a magyarok igen nagy valószínűséggel 883–884-ben is katonáskodtak, mégpedig Pannonia területén. 892–894 között a magyarok egyszer Arnulf keleti frank király zsoldosaiként harcoltak Szvatopluk morva fejedelem ellen, máskor viszont a morvákat támogatták (*Annales Fuldenses*), 894-ben pedig Pannoniába vezettek hadjáratot (ARTAMONOV 2001, 458; SUSARIN 1961, 177; SUSARIN 1972, 166; SZKAZANYIJA 1981, 101; SPINEI 1999, 50–51; KOMAR 2013, 193, 196; FODOR 2015, 55–66).

Azok a kutatók, akik szerint a magyarok a besenyők nyomására költöztek át Etelközbe 889–890-ben, úgy gondolták, hogy miközben a magyarok ezeket a nyugati hadjáratokat vezették, állandó szállásaik még távol a délorosz sztyeppen, a Dnyeper bal partján, azaz Levédiában voltak (SUSARIN 1961, 135).

Azt azonban nehezen képzelhetjük el, hogy ilyen gyakran vezettek ekkora nagy távolság megtételét igénylő hadjáratokat. Sokkal logikusabbnak tűnik, hogy a magyarok szállásterülete ekkor már viszonylag közel volt a Dunához, vagyis már Etelközben éltek, és innen indultak nyugati hadjárataikra. Érdemes felidézni, hogy a szakiro-

гров в Ателькузу – начало 60-х гг. IX в., в середине IX в., начало 30-х гг. IX в. и вплоть до 20-х гг. IX в. В конце концов, ведь и главный источник известий о венграх этого периода Константин Багрянородный сообщает, что в Леведии венгры пробыли всего три года, затем перешли в Ателькузу (История Венгрии 1971, 93; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 15; ШУШАРИН 1961, 135; КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991, 159–167; КОМАР 2013, 189–190; ЮРАСОВ 2007; ФОДОР 2015, 52–60).

ЛОКАЛИЗАЦИЯ АТЕЛЬКУЗЫ И ЛОКАЛИЗАЦИЯ ВЕНГРОВ В АТЕЛЬКУЗЕ

Итак, по мнению многих исследователей, Ателькуза – это район в пределах от Днестра до Сирета и Нижнего Дуная, хотя, как отмечалось, и Волга называется в качестве восточной границы Ателькузы. В то же время, учитывая обстоятельства противостояния венгров и печенегов в конце 880–890-х гг., мы можем предполагать, что основной район локализации венгров в этот период располагался в западной части этой области – в Днестро-Дунайском районе.

Более того, основываясь на построениях известного лингвиста О. Н. Трубачева, можно предположить, что само название Ателькуза относится именно к району в Днестро-Дунайской области. Цитирую: «*Др.-венгерское Etelkoz не могло означать ничего иного, – кроме местности, ограниченной реками, сходящимися под углом, причем весьма знаменательно непосредственное соседство др.-венгерского Etelkoz и др.-русс. Угль. Др.-русское Угль (Oglъ) и связанное с ним ср.-греческое Онглос, тюркское Буджак возникли как название углообразной территории между реками*» (ТРУБАЧЕВ 1961, 189–190).

Действительно, регион бассейна Нижнего Дуная с его многочисленными рукавами и крупными притоками как нельзя лучше соответствует этимологии названия Ателькуза. Но заслуживает внимания и отмеченная О. Н. Трубачевым связь Ателькуза – Онглос. Как известно, после распада «Великой Болгарии» одна из орд тюрко-болгар, возглавляемая сыном хана Кубрата Аспарухом, во второй половине VII в. откочевала на запад к Нижнему Дунаю. По сообщениям Феофана Исповедника (ок. 760–818) и константинополь-

dalomban Etelközzel kapcsolatban vannak jóval korábbi beköltözést feltételező kelteзések is (860-as évek eleje, 9. század közepe, 830-as évek eleje, 820-as évek). Végül pedig megemlíthetjük, hogy a magyarok vándorlásáról szóló legfontosabb forrásban Bíborbanszületett Konstantin azt írja, hogy a magyarok három évig éltek Levédiában, majd átköltöztek Etelközbe (ISZTORIJA VENGRII 1971, 93; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 15; SUSARIN 1961, 135; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 159–167; KOMAR 2013, 189–190; JURASZOV 2007; FODOR 2015, 52–60).

ЕТЕЛКӨЗ ЛОКАЛИЗАЦИЯСЫ А ЖЕ А МАГЯРОК ЕЛХЕЛЫЕКДЕСЕ ЕТЕЛКӨЗӨН БЕЛҮЛ

Сzámos kutató véleménye szerint Etelköz a Dnyepertől a Szeretig és az Al-Dunáig tartó területet foglalta magába, de amint láthattuk, esetenként a Volgát is Etelköz keleti határfolyójának nevezték. Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk a 880–890-es évek besenyő–magyar konfliktusának körülményeit, azt feltételezhetjük, hogy a magyar szállásterület főbb része ekkoriban már a fent említett terület nyugati részén, a Dnyeszter és az Al-Duna között volt.

Ezt támasztja alá a híres nyelvész, O. N. Trubacsov elmélete is, amelyben az Etelköz elnevezést a Dnyeszter–Al-Duna közére vonatkoztatja. Trubacsov szerint „*a magyar Etelköz elnevezés nem vonatkozhatott másra, mint egy olyan területre, amelyet két folyó határol egy szöget bezárva, ráadásul a magyar Etelköz elnevezésnek van egy közvetlen közeli párhuzama, az óorosz Угль. Az óorosz Угль (Oglъ), és a hozzá kapcsolódó helynevek, a középgörög Onglosz és a türk Budzsak egy szögletesen záruló folyóközi terület elnevezéseként bukkantak fel*” (TRUBACSOV 1961, 189–190).

Az Al-Duna vidéke számos mellékágával és hatalmas mellékfolyóival valóban rendkívül jól illik az Etelköz elnevezés etimológiájához. Azonban, amint arra Trubacsov felhívta a figyelmet, Etelköz és az Onglosz kapcsolatát is érdemes megvizsgálni. Hitvalló Szent Theophanész (kb. 760–818) és I. Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka (kb. 758–829) értesülései szerint ugyanis egy ideig egy Onglosz nevű helyen (a Kárpát–Dnyeszter régió déli része, Budzsak, Dobrudzsa) volt Kuvrat kán egyik fiának, Aszparuhnak a szállása, aki *Magna*

ского патриарха Никифора (ок. 758–829), какое-то время ставка Аспаруха находилась в месте Онглос (юг Карпато-Днестровских земель, Бужак, Добруджа). Позднее болгары Аспаруха прорываются на территорию Византии и основывают там государство – Дунайскую Болгарию (Свод II, 229, 277; Чичуров 1980, 61, 162).

Гипотезу О. Н. Трубачева можно подкрепить и сообщением болгарской летописи «Гази-Барадж тарихы», рассказывающей об этих же событиях. Описания болгарским летописцем обстоятельств и места пребывания Аспаруха («*Это чрезвычайно укрепленная область, с трех сторон окруженная реками Бурат [Прут], Сула [Дунай] и Аудан-су [?], а с четвертой – Улагскими горами [Карпаты]*») (Бахши Иман 1993, 22) близки соответствующим описаниям византийских сочинений, что само по себе усиливает степень достоверности обоих сообщений.² Но интрига заключается в том, что болгарская летопись знает основателя Дунайской Болгарии и под именем Аспаруха и под именем «*Атилькэсэ*», причем основным называет второе имя (Бахши Иман 1993, 20).

² Отношение профессиональных исследователей к недавно введенным в научный оборот болгарским средневековым летописям пока неоднозначно и настороженно. Часть высказывавшихся по этому поводу ученых считают их фальсификатом. Главным аргументом фальсификации выступает тот факт, что источник не сохранился в подлиннике на языке оригинала. Однако последнее обстоятельство вовсе не отменяет того, что в болгарских летописях могут содержаться достоверные исторические сведения. Пока, по крайней мере, не будет доказано обратное. Можно согласиться с З. А. Львовой, считавшей, что о подлинности болгарского свода говорит, в первую очередь, необычайная информативность его летописей, которые подробно излагают известные автору исторические события. Вторым не менее важным доводом в пользу подлинности источника и его русского перевода является то, что сообщаемые им события постоянно перекликаются с сообщениями всеми признанных письменных источников (Львова 2003). Наш анализ данных болгарских летописей в связи с исследованием истории уличей и волохов не оставляет сомнений в достоверности сообщений болгарской летописи (Рабинович 2000; Рабинович 2003). Само отношение к этому источнику современной историографии невольно напоминает чрезмерно критичное восприятие некоторыми исследователями, Венгерского Анонима, Летописи попа Дуклянина, Слова о полку Игореве, Иоакимовской летописи и т.д., вызывавших еще сравнительно недавно недоверие.

Bulgaria felbomlása után egy bolgár török törzset vezetve a 7. század második felében nyugatra vándorolt és az Al-Dunánál telepedett meg. Később Aszparuh bolgárjai beözönlöttek Bizánc területére és megalapították a dunai bolgár államot (Szvod II, 229, 277; Csicsurov 1980, 61, 162).

Trubacsov hipotézisét egy bolgár évkönyv, a *Gazi-Baradzs tarihi* is megerősíti, amely ugyan ezekről az eseményekről tudósít. A bolgár krónikás leírásai Aszparuh tartózkodásának helyéről és körülményeiről („*Ez egy rendkívül védett terület, amelyet három oldalról folyók, a Burat [Pрут], a Szula [Duna], és az Ajdan-szu [?], negyedik oldalról pedig az Ulagszki hegyek [Kárpátok] veszik körül*”) (Бахши Иман 1993, 22) közel állnak a bizánci munkák vonatkozó leírásaihoz, ami már önmagában hitelesebbé teszi mindkét forrást.² A legfontosabb azonban az, hogy a bolgár forrás a dunai bolgár állam alapítóját Aszparuh és „*Атилькэсэ*” néven is említi, ráadásul az utóbbi nevet tekinteli elsődlegesnek (Бахши Иман 1993, 20).

Természetesen az 'Атилькэсэ' név a hasonló hangzású Attila névre emlékeztet, ami talán nem is véletlen (vö. a bolgár kánok névsorával), de az Etelközzel való hasonlóságra is felfigyelhetünk. Függetlenül attól, hogy a földrajzi helyet nevezték el a kánról, vagy fordítva, az a tény, hogy az

² A szakértők a tudomány előtt csak nemrég ismertté vált középkori bolgár krónikákhoz egyelőre óvatosan és fenntartásokkal viszonyulnak. Egy részük hamisítványnak tartja ezeket, ami mellett a legfőbb érv az, hogy a krónikák eredeti nyelven írt példánya nem maradt fenn. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a bolgár krónikákban nincsenek hiteles értesülések, legalábbis ennek az ellenkezőjét egyelőre nem bizonyították. Egyetértünk Z. A. Lvova véleményével, aki szerint a bolgár forrásgyűjtemény valódiságára elsősorban a szokatlanul informatív krónikai részek utalnak, amelyek részletesen tárgyalják a szerző által ismert történelmi eseményeket. Az eredeti forrás, illetve az abból készült orosz fordítás hitelessége mellett a második – nem kevésbé fontos – bizonyíték az, hogy az általa leírt események minden esetben egybecsengenek a hitelesnek tartott források által leírt eseményekkel (Lvova 2003). A bolgár krónikák adatainak elemzése, amelyet az ulicsok és vlachok kutatása kapcsán végeztünk el, semmi kétséget nem hagy a bolgár krónikák hitelessége felől (Rabinovics 2000; Rabinovics 2003). A jelenlegi kutatás viszonyulása ehhez a forráshoz akaratlanul is arra a hiperkritikus hozzáállásra emlékeztet, amellyel néhány kutató a közelmúltban is megkérdőjelezte olyan források hitelességét, mint például Anonymus: *Gesta Hungarorum*; A dukljai pap krónikája; Ének Igor hadáról; Joakim püspök krónikája; stb.

Конечно, подобное имя «Атилькэсэ» напоминает имя Аттилы, что может быть и не случайно (ср. Именник болгарских ханов), но можно говорить о его сходстве с названием Ателькуза. Независимо от того – местность получила название от имени хана, то ли наоборот, подобный вариант имени Аспаруха связан с местностью, где он пребывал накануне решающих событий, с точки зрения болгарской истории, – это можно рассматривать как определенное свидетельство в пользу того, что Ателькуза, как минимум, предельно близка к Карпато-Днестровскому региону.

В пользу этого, возможно, могут служить и давно привлекаемые историографией известия арабских авторов о том, что «мадьяры жили между двумя большими реками, впадающими в Черное море. Одна из них называется Дунай, другая Итиль. Страна их степная, частично занятая лесами и болотами» (Артамонов 2001, 463). Названия рек отсутствуют при описании границ расселения мадьяр в сочинениях арабских авторов X в. и появляются позже – у Гардизи в XI в. (Комар 2013, 185). М. И. Артамонов полагает, что «Итиль в данном случае не Волга, а, скорее всего Днепр» (Артамонов 2001, 463). Конечно, в данном случае все предположения будут гадательными, но, если арабские авторы не ошиблись и речь идет только о бассейне Черного моря (в источнике «море Рума»), то такое сочетание «степь, леса и болота» мы видим в бассейне Нижнего Дуная. Не лишним в этой связи будет вспомнить и о гипотезах лингвистов о связи имени Аттилы, названий Итиль и Ателькуза, а также генеалогической легенде венгерских хроник о «двух братьях Гунне и Мадьяре», и прочих разработках в духе книжной «гуннской традиции» (Spinei 1999, 16, 43, 55; Кузнецова 2010, 68; Комар 2013, 186).

Таким образом, вполне вероятно гипотетическое объяснение названия «Ателькуза» – как место, расположенное именно в Днестро-Дунайской области, где в свое время размещались другие кочевники, например, болгары Аспаруха.

Исследователи отмечают многочисленность «венгерских» географических названий в южнорусских областях в качестве свидетельства о пребывании в них венгров (Вернадский 2004, 251–252; Шушарин 1961, 176; и др.). В связи с этим наше внимание не может не привлечь то-

Aszparuhra vonatkoztatott 'Atilkesze' név ahhoz a területhez kapcsolódik, ahol a kán közvetlenül a – bolgár történelem szempontjából – döntő események előtt tartózkodott, komoly bizonyíték lehet amellett, hogy Etelköz a Kárpát–Dnyeszter régió közvetlen közelében volt.

További bizonyítékokul szolgálhatnak a muszlim szerzőknek a kutatók előtt régóta ismert értesülései arról, hogy „a magyarok a Fekete-tengerbe futó két nagy folyó között éltek. Az egyik folyó neve Duna, a másiké Etil. Országuk füves pusztaság, melyet részben erdők és mocsarak alkotnak” (ARTAMONOV 2001, 463). A 10. századi muszlim szerzőknél a magyar szállásterület határainak leírásából hiányoznak a folyónevek. Ezek csak később, a 11. században, Gardizinél jelentek meg (KOMAR 2013, 185). М. И. Artamonov szerint „az Etil ebben az esetben nem a Volgát, hanem valószínűleg a Dnyepert jelenti” (ARTAMONOV 2001, 463). Természetesen mindez csak pusztá találgatás, de ha a muszlim szerzők nem tévedtek, és tényleg csak a Fekete-tengerről van szó (a forrásban 'Római-tenger', ami Konstantinápoly tengerére vonatkozik), akkor az említett sztyepp, erdő és mocsár együttes jelenléte alapján csak az Al-Duna vidékére gondolhatunk. Ennek kapcsán hasznos lehet felidézni az Attila személynév és az Etil, Etelköz földrajzi nevek közötti kapcsolatról szóló nyelvészeti elméleteket, illetve a magyar krónikákból ismert Hunor és Magor legendát, valamint a hun hagyomány egyéb elemeit (SPINEI 1999, 16, 43, 55; KUZNYECOVA 2010, 68; KOMAR 2013, 186).

Teljesen elfogadhatónak tűnik az az értelmezés, hogy az Etelköz helynév egy olyan területet jelöl, amely a Dnyeszter és az Al-Duna között található, és ahol a korábbi és későbbi időszakokban is éltek nomád népek, például Aszparuh bolgárjai.

A kutatók már számos dél-oroszországi 'magyar' földrajzi névre hívták fel a figyelmet, amelyekkel azt bizonyítanák, hogy a magyarok vándorlásuk során ezeken a helyeken éltek volna (VERNADSKII 2004, 251–252; SUSARIN 1961, 176; stb.). Ennek kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyik legismertebb középkori moldovai település, Orheiul Vechi (oroszul Sztarij Orhej) nevét. Több kutató, például P. P. Birnya és G. B. Fjodorov korábban amellett érvelt, hogy az Orhei név és a településhez legközelebb eső forrás neve, 'Feredeul' egyaránt

понимика одного из самых известных в Молдове средневекового поселения Старый Орхей. Исследователи, в частности П. П. Бырня, Г. Б. Федоров, высказывались в пользу того, что и само название Орхей, и название близлежащего источника «Фередеу» – венгерского происхождения. Не будучи лингвистом, не берусь судить о справедливости этих суждений. Но стоит обратить внимание на следующее: городище Старый Орхей обоснованно идентифицируется Г. Б. Федоровым с городом «Орыга», упомянутым русским источником «Книгой Большому Чертежу» (XVII в.). Название «орыга» и сходные (нам наиболее знакомо «арык»), по мнению лингвистов, было заимствовано венграми у тюрков в IX в. и означает в общем виде идею «пути, проложенного водой» (напомним, городище Старый Орхей находится на мысу, с трех сторон омываемом рекой Реут) (Федоров 1974, 141–142; Семенова 1984, 114–119). Таким образом, мы полагаем, что топоним Орхей, вероятно, возник еще в период «обретения родины» венграми, а не позднее, когда с ним связаны городские поселения золотоордынского и средневекового молдавского времени. И возвращаясь к Буджаку и Добрудже, стоит, вслед за некоторыми венгерскими исследователями, обратить внимание на топоним у озера Кагул – Этулия (Етулия), созвучный реке Этул (Etul) – древневенгерскому названию Дона согласно сочинению Шимона из Кезы (Юрасов 2007, 23).

ВЕНГЕРСКИЙ ФАКТОР В ПРОЦЕССЕ ПОДЧИНЕНИЯ КАРПАТО-ПОДНЕСТРОВЬЯ КИЕВСКОЙ РУСИ

Свидетельством того, что еще до 889 г. венгры, если не постоянно пребывали в Днестро-Дунайском регионе, то осуществляли свой контроль над ним, являются обстоятельства борьбы, которую вели князья Киевской Руси за покорение поднепровских племен уличей и тиверцев. Об этой борьбе скудную информацию предоставляют летописные известия ранних русских летописей под 885, 907, 940 и 944 гг., а также известие Константина Багрянородного.

Под 885 г. ПВЛ сообщает, что киевский князь Олег уже «обладает» рядом племен, а с уличами и тиверцами «имяше рать» (ПВЛ 1950, I, 20–21).

magyar eredetű. Mivel nem vagyunk nyelvészek, nem tudjuk megítélni ennek helyességét, a következő dologra azonban érdemes figyelmet fordítani: G. B. Fjodorov az Orheiul Vechi melletti erődített települést megalapozottan azonosította az 'Origa' nevű várossal, amelyet a *Nagy Térképvázlat Könyve* című 17. századi orosz munka említ. Az 'origa' elnevezést és a hozzá hasonlóakat (számunkra az 'arik' a leginkább ismerős) a nyelvészek véleménye szerint a magyarok a 9. században vették át a törököktől, jelentése 'víz által kivájt út' (az Orheiul Vechi-i erődített település egy magaslaton található, amelyet három oldalról a Răut folyó vesz körül) (FJODOROV 1974, 141–142; SZEMJONOVA 1984, 114–119). Ezért azt feltételezzük, hogy az Orhei földrajzi név valószínűleg még a magyar honfoglalás korából származik, nem pedig későbből, amikor az Arany Horda és a középkori Moldva időszakában a városias települések voltak jellemzőek. Budzsak és Dobrudzsa kapcsán pedig, amint arra néhány magyar kutató felhívta a figyelmet, a Kahul-tó közeléből ismert Etulia helynevet érdemes megvizsgálni, amely hasonlít a Kézai Simon munkájában a Don régi magyar elnevezéseként szereplő Etulra (JURASZOV 2007, 23).

A MAGYAROK SZEREPE A KÁRPÁTOK ÉS A DNYESZTER KÖZTI TERÜLET KIJEVI RUSZ ÁLTALI ELFOGLALÁSÁBAN

A 889 előtti magyar jelenlét a Dnyeszter–Al-Duna régióban (ha nem is voltak itt állandó szállásaik, bizonyos mértékig egészen biztosan ellenőrzésük alatt állt ez a terület) annak a harcnak a körülményeivel bizonyítható, amelynek során a Kijevi Rusz fejedelmei a Dnyeszter mentén élő ulics és tiverc törzseket próbálták meg leigázni. Erről a harcról mind az óorosz krónikákban (a 885., 907., 940. és 944. évnél), mind Bíborbanszületett Konstantinnál csak nagyon röviden olvashatunk.

A PVL a 885. évnél tudósít arról, hogy Oleg kijevi fejedelem már egy sor törzs felett „*uralkodott*”, az ulicsokkal és tivercekkel viszont „*háborút folytatott*” (PVL 1950, I, 20–21; BALOGH–KOVÁCS 2015, 34). Ez alapján a kutatók egy része azt feltételezte, hogy Oleg az ulicsokat és tiverceket is

На основании этого сообщения часть исследователей полагает, что уличи и тиверцы были покорены Олегом, другие это отрицают.³ Следует напомнить, что летопись ничего позднее не сообщает об итогах этой борьбы. Думаю, можно согласиться с К. Я. Гротом, что вряд ли успешной оказалась эта борьба для Киева, поскольку «*невероятно, чтобы летописец не отметил подобного важного результата, если бы он был действительно достигнут*» (Грот 1881, 278).

Следующее сообщение 907 г. о походе киевского князя Олега на Константинополь упоминает только о тиверцах, не предоставляя доказательств подчинения последних Руси (ПВЛ 1950, I, 23–24). Во-первых, положение тиверцев выделяется по сравнению с другими племенами-участниками термином «*толковины*». Во-вторых, в походе не участвуют уличи, хотя, исходя из географии расселения представленных племен-участников – поляне, древяне, дулебы, хорваты, тиверцы, – казалось бы, они должны участвовать. В-третьих, в походе участвуют хорваты, которые к этому времени еще не были покорены Киевом.

Все это дает основания считать, что уличи не участвуют в походе, поскольку не были подчинены Киеву (об этом свидетельствует сообщение Новгородской Первой летописи младшего извода [НПЛ] под 940 г.), а тиверцы участвуют добровольно, возможно, на правах статуса, определяемого словом «*толковины*». Трактовка выражения «*толковины*» как «союзнники» может предполагать, скорее, добровольное участие тиверцев, чем подневольное. Значение «переводчики» также не может служить в этом плане доказательством. Ведь, когда тиверцы участвуют в походе Игоря на греков уже в 944 г., их положение ничем не выделяется (Рабинович 2011).

Большинство исследователей, когда пытаются решить вопрос, чем окончилась «рать» Олега с тиверцами и уличами в 885 г., рассматривают этот эпизод «изнутри», исключительно в контексте внутренних дел Киевского государства (пресловутый «гипноз границ»). Они исходят из логики – Олег обладал сильным военным потенциалом и поэтому непременно должен был подчинить не-

meghódította, míg mások ezt elutasították.³ Mindenesetre a PVL később egyáltalán nem ír ennek a harcnak a kimeneteléről. Ezzel kapcsolatban K. Ja. Grot véleményét tudjuk elfogadni, aki szerint Kijev számára ez a harc aligha lehetett eredményes, mivel „*valószínűtlen, hogy a krónikás egy ilyen fontos sikert elhallgatott volna, ha azt Kijev valóban elérte*” (Grot 1881, 278).

A következő említést Oleg kijevi fejedelem 907-es konstantinápolyi hadjáratánál találjuk, ám itt csak a tivercekről írnak, és semmi nem utal rá, hogy Kijev meghódította volna őket (PVL 1950, I, 23–24; BALOGH–KOVÁCS 2015, 38–39). Egyrészt a tivercek státusza elkülönül a harcban résztvevő többi törzstől, mert *tolkovininek* (tolmácsnak) nevezik őket. Másrészt az ulicsok nem vettek részt a hadjáratban, bár a forrásban felsorolt résztvevő törzsek (poljánok, drevljánok, dulebek, horvátok, tivercek) szálláshelyeinek elhelyezkedése alapján úgy gondolhatnánk, hogy nekik is részt kellett volna venniük. Harmadrészt a horvátok is részt vettek a hadjáratban, akik ekkoriban még nem voltak alávetve Kijevnek.

Mindez megalapozza azt a véleményt, hogy az ulicsok nem vettek részt a hadjáratban, mert nem voltak alávetve Kijevnek (ezt bizonyítja a Novgorodi Első Krónika [NPL] későbbi redakciójában található értesülés a 940. évnél), a tivercek pedig önkéntesen, vagy esetleg a *tolkovini* státusz jogán vettek részt. A *tolkovini* elnevezés szövetségesként való értelmezése inkább önkéntes, mint kényszerített részvételt feltételez. A szó ’tolmács’ jelentése szintén nem bizonyító erejű ebben a kérdésben, hiszen amikor a tivercek 944-ben részt vettek Igor Bizánc elleni hadjáratában, jogállásukat nem említették meg külön (RABINOVICS 2011).

Annak a ’harcnak’ a végkimenetelét, amelyet Oleg a tivercekkel és az ulicsokkal vívott 885-ben, sok kutató ’belülről’, kizárólag a Kijevi Rusz belügyeként vizsgálja (ez a jelenség az ún. ’határhípnózis’). Ők vagy abból indulnak ki, hogy Oleg erős katonai potenciállal bírt, és így mindenképpen le kellett igaznia a még független törzseket (LAMBIN 1877), vagy pedig úgy gondolják, hogy mivel a krónikák nem írnak a harc végkimenete-

³ Обзор мнений см. Рабинович 2005.

³ A különböző vélemények áttekintéséhez ld. RABINOVICS 2005.

покорные племена (Ламбин 1877), или – летописи не сообщают об исходе борьбы, значит, непокорные племена отстояли в этот период свою независимость (Рабинович 2005). Но стоит учесть, что у уличей и тиверцев Киев был не единственным могущественным «соседом». Они «соседили» и с другими сильными политическими субъектами – Первым Болгарским царством, кочевниками Причерноморья. И здесь, как нам представляется, роль венгерского фактора поначалу была определяющей.

Рассмотрим эпизод 885 г. в широком контексте политической ситуации вокруг Карпато-Дунайского региона. Она в этот период определялась дипломатической или вооруженной борьбой Византийской империи и Болгарского государства и втягиваемых в эту борьбу кочевников – венгров и печенегов.

Для чистоты аргументации рассмотрим сначала политическую ситуацию, исходя из признания достоверности даты 889 г. как времени появления венгров в Ателькузе, хотя, как уже отмечалось, практически нет сомнений, что они здесь объявились раньше, вероятно в 30-х гг. IX в.

Вслед за только появившимися здесь венграми в 90-х гг. IX в. вблизи Нижнего Дуная объявились и печенеги (Добролюбский 1986, 51; Плетнева 1979, 34). В 895 г. венгры заключили союз с византийским императором Львом VI против болгар. Болгарский царь Симеон, в свою очередь, договорился с печенегами, и те в 895 (896) г. своими нападениями на нижнедунайские стоянки венгров вынудили последних уйти в Среднее Подунавье (История Венгрии 1971, 93–95; Истрин 1922, 529–530; Константин Багрянородный 1991, 161; Шушарин 1961, 171; Фодор 2015, 64–68).

О переселении венгров в Паннонию в период «обретения родины» сообщают собственные венгерские источники – сочинение Шимона из Кезы, Иллюстрированная хроника Марка Кальти (1358 г.) и другие. Не оставляет без внимания этот факт и Венгерский Аноним.

Скудные сведения о передвижении венгров в Трансильванию и Паннонию сообщает и Повесть временных лет дважды – в недатированной части и под 898 г., когда «угры прошли мимо Киева» (ПВЛ 1950, I, 14, 21). По словам русского летописца, угры, пришедшие к Киеву, просле-

дéről, néhány törzs továbbra is megőrizte függetlenségét (RABINOVICS 2005). Azt azonban érdemes számításba venni, hogy az ulicsoknak és a tiverceknek Kijeven kívül más erős szomszédjai is voltak, az Első Bolgár Cárság és a Fekete-tenger északi előterében élő nomádok. Véleményünk szerint a magyaroknak itt kezdettől fogva meghatározó szerepük volt.

A továbbiakban a Kárpátok és az Al-Duna közti régió környékének tágabb politikai kontextusában vizsgáljuk meg a 885-ös eseményeket. A politikai viszonyokat ebben az időszakban a Bizánc és a bolgár állam között folyó diplomáciai vagy fegyveres harc jellemezte, amelybe a magyarok és a besenyők is bekapcsolódtak.

Az átlátható érvelés érdekében először a politikai helyzetet tekintjük át. Kiindulási pontunk a magyarok 889-es etelközi megjelenéséről szóló adat hitelessége, bár amint erre már utaltunk, gyakorlatilag kétségtelen, hogy korábban is feltűntek ezen a területen, akár már a 830-as években.

A 890-es években az Al-Duna vidékén megjelenő magyarok nyomában hamarosan a besenyők is megérkeztek erre a területre (DOBROLJUBSZKI 1986, 51; PLETNYOVA 1979, 34). 895-ben a magyarok VI. (Bölcs) Leó bizánci császárral szövetségbe léptek a bolgárok ellen, Simeon bolgár cár pedig a besenyőkkel lépett szövetségre, akik 895-ben vagy 896-ban megtámadták a magyarok al-du-nai szállásait. Utóbbiak arra kényszerültek, hogy átköltözzenek a Kárpát-medencébe, a Duna középső folyásvidékére (ISZTORIJA VENGRII 1971, 93–95; ISZTRIN 1922, 529–530; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 161; SUSARIN 1961, 171; FODOR 2015, 64–68).

A magyarok Pannoniába való beköltözéséről magyar történeti munkák is tudósítanak: Kézai Simon *Gesta Hungarorum*, Kálti Márk *Képes Krónikája* (1358) és más magyar művek, köztük természetesen Anonymus is.

Röviden a PVL is tudósít két helyen a magyarok Pannoniába és Erdélybe történt beköltözéséről: egy évszám nélküli részben és a 898. évnél, amikor „*vonultak a magyarok Kijev mellett*” (PVL 1950, I, 14, 21; BALOGH–KOVÁCS 2015, 25, 34). A rusz krónikás szerint a Kijevhez megérkező ugorok az Al-Dunát elhagyva rögtön átkeltek a Kárpátokon. Ez a részlet nagyon fontos a pontos vándorlási út-

довали сразу за Карпаты, минуя Нижний Дунай. Это очень важно в плане выяснения их маршрута. Видимо, подобный путь венгерских племен и отразил Венгерский Аноним, по которому маршрут венгров от Киева проходил до «Галича», а затем через Верецкий перевал в Северо-Восточных Карпатах, через территорию современного украинского Закарпатья (Шушарин 1961, 140–144; Эрдели 1967; Извори 2001, 13–62; Фодор 2015, 66–68).

В отличие от Анонима другие венгерские источники – хроника Шимона из Кезы и иллюстрированная хроника Кальти – путь венгров в Паннонию показывают через перевалы Юго-Восточных Карпат и Трансильванию (Шушарин 1961, 148–149, 157; Извори 2001). В историографии доказывается, что Анониму был известен путь другой части венгерских племен через Трансильванию, то есть через восточные и южные карпатские перевалы (Шушарин 1961, 149; Шушарин 1997, 55). Таким образом, часть венгерских племен неминуемо должна была пройти через Карпато-Днестровские земли, то есть земли летописных уличей и тиверцев. Безусловно, эта могла быть и, скорее всего, и была та часть венгерских племен, которая располагалась в Ателькузе и выступала союзником Византии в боевых действиях против болгар на Нижнем Дунае.

Из вышесказанного следует, что непосредственно в 885 г. Олег, возможно, и добился успеха. Но он не смог бы его закрепить, поскольку, самое позднее, с 889 г. в этом районе уже обосновываются венгры. О том, что венгры покорили население Восточного Прикарпатья, говорит известие хроники Кальти: «[...] венгры пришли на границу королевства Венгрии вопреки воли упомянутых народов» (Шушарин 1961, 148–149). О покорении русов говорит и Аноним. Возможно и даже наиболее вероятно, что этими русами были уличи, тиверцы и хорваты.

Но каковы взаимоотношения Киевской Руси и венгров по русским летописям? После 885 г. они ничего не сообщают о внешнеполитической активности Олега, которая не могла не быть традиционно для киевских князей направленной на Дунай. Только в 907 г. Олег идет походом на Византию, то есть только тогда, когда венгры – союзники Византии, с 895 г. ушли за пределы

vonat tisztázásához. Hasonló útvonalat vázolt fel Anonymus is: szerinte a magyar törzsek Kijev után Halicsba mentek, majd a Kárpátok északkeleti részénél, a Vereckei-hágónál keltek át a Kárpátokon (SUSARIN 1961, 140–144; ERDÉLYI 1967; IZVORI 2001, 13–62; FODOR 2015, 66–68).

Anonymusszal ellentétben más magyar források, így Kézai Simon krónikája és Kálti Márk *Képes Krónikája* szerint a honfoglaló magyarok útja a Déli-Kárpátok hágóin és Erdélyen keresztül vezetett Pannoniába (SUSARIN 1961, 148–149, 157; IZVORI 2001). A kutatók között megjelent az a vélemény, hogy Anonymus számára is ismert volt a Kárpátok keleti és déli hágóin és Erdélyen keresztül vezető útvonal, amelyet a magyar törzsek egy másik része választott (SUSARIN 1961, 149; SUSARIN 1997, 55). Ezek alapján a magyar törzsek ezen részének elkerülhetetlen volt áthaladni a Kárpátok és a Dnyeszter közti területen, vagyis az ulicsok és tivercek földjén. Ez lehetett, sőt, valószínűleg ez volt az a része a magyar törzseknek, amely Etelközben élt és Bizánc szövetségeseként harcolt a bolgárok ellen az Al-Dunánál.

Mindebből az következik, hogy még ha Oleg 885-ben sikert ért is el, az új helyzetet nem tudta stabilizálni, mert legkésőbb 889-től ez a terület a magyarok irányítása alá került. Arról, hogy a magyarok meghódították a Kárpátok keleti előterében élő népeket, Kálti Márk írt: „...és eljutottak Magyarország, illetve Erdőelve határára; nem tetszett ez az említett népeknek.” (KÉPES KRÓNKA 1993, 24). A ruszok meghódításáról Anonymus is beszámolt. Lehetséges, sőt a legvalószínűbb, hogy ezek a ruszok valójában ulicsok, tivercek és horvátok voltak.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy az óorosz krónikák milyenek látták a Kijevi Rusz és a magyarok viszonyát. 885 után semmit sem írnak Oleg külpolitikai tevékenységéről, amely a kijevi fejedelmek esetében hagyományosan a Duna felé irányult. Oleg csak 907-ben vezetett hadjáratot Bizánc ellen, vagyis csak azután, hogy 895-ben a Bizánccal szövetséges magyarok az Al-Dunát elhagyva távolabb kerültek mind a Rusztól, mind Bizánctól, és figyelmük a morva és frank földek felé fordult (VELIKAJA MORAVIJA 1985; SPINEI 1999, 65–73; FODOR 2015).

Lehetséges, hogy Oleg már az Etelközbe történő beköltözésüket követően sem akart katonai

Нижнего Подунавья и были удалены и от Руси, и от Византии и их активность была направлена на моравские и германские земли (Великая Моравия 1985; SPINEL 1999, 65–73; Фодор 2015).

Возможно, что и после перехода венгров в Ателькузу киевский князь Олег не захотел вступать в военный конфликт с ними и поэтому отложил задачу подчинения уличей и тиверцев до более благоприятной политической ситуации. Таким образом, очевидно, что в результате войны 885 г. уличи и тиверцы, если даже и были покорены Олегом, то только на небольшой срок – на несколько лет. Затем эти территории или сохраняли независимость, или, что гораздо более вероятно, были подчинены венграми, использовавшими их как продовольственно-сырьевую базу.

Анализ политической ситуации в Карпато-Днестровском регионе в первые десятилетия после ухода венгров в среднедунайские земли свидетельствует о неподчиненности этого района русским князьям. И ведущую роль в этот период, как нам представляется, здесь может играть уже не только венгерский, но и «болгарский» фактор – экспансия Первого Болгарского царства, в том числе и в северо-восточном направлении, при царе Симеоне.

Итак, независимо от того, удалось ли покорение Киевом уличей и тиверцев в 885 г., приход венгров в 889 г. (но вероятнее их пребывание здесь задолго до этого) обозначил их влияние, контроль, власть над Карпато-Днестровскими землями, по крайней мере, над их южной частью. Но, повторимся, это суждение действительно, исходя из признания достоверности даты появления венгров в Ателькузе в 889 г. Но оно может быть неверно даже и в этом случае. Поэтому рассмотреть и эту ситуацию будет также целесообразно на общем фоне русско-венгерских отношений.

Проблема взаимоотношений Киевской Руси и венгров, «обретающих родину», ранее всегда принимала в науке чересчур острый, болезненный и политизированный характер. В сочинении Анонима проводится мысль о подчинении венграми Киева в результате военного конфликта (рассказу о походе венгерских племен через восточнославянские земли Аноним посвящает главы с 7 по 12 своего труда). В российской и советской научной литературе этот момент иногда служил

конфликтусба kerülni a magyarokkal, és ezért az ulicsok és tivercek leigázását egy kedvezőbb politikai helyzetre várva későbbre halasztotta. Így már látható, hogy még ha a 885-ös háború eredményeként az ulicsok és tivercek be is hódoltak Olegnek, akkor az legfeljebb csak néhány évig tarthatott, ezután pedig vagy függetlenedtek, vagy ami sokkal valószínűbb, a magyarok fennhatósága alá kerültek, akik élelmiszer- és nyersanyagbázisként használták ezt a területet.

A Kárpát–Dnyeszter régió politikai helyzetének elemzése azt mutatja, hogy a magyarok Kárpát-medencei honfoglalását követő első évtizedekben ez a terület nem állt a rusz fejedelmek befolyása alatt. Véleményünk szerint ebben a korszakban már nem csak a magyarok játszanak vezető szerepet, hanem – Simeon cár uralkodása idején – a bolgárok is, köszönhetően az Első Bolgár Cárság többek között északkeleti irányú terjeszkedésének.

Így tehát, függetlenül attól, hogy sikerült-e Kijevnek 885-ben leigázni az ulicsokat és tiverceket, a magyarok 889-es megjelenése (de valószínűbb, hogy már jóval régebb óta itt voltak) jelzi, hogy a magyarok figyelték, ellenőrizték és uralmuk alatt tartották a Kárpát–Dnyeszter régiót, vagy legalábbis annak déli részét. Ismét kiemeljük, hogy az általunk megfogalmazott vélemény a magyarok 889-es etelközi megjelenéséről szóló adat hitelességére támaszkodik. Ettől függetlenül tévedhetünk is, ezért ezt a kérdést is célszerűbb lesz a rusz–magyar kapcsolatok tükrében vizsgálni.

A Kijevi Rusz és a honfoglaló magyarok közötti kapcsolat kérdésköre a kutatásban korábban mindig túlságosan is érzelmetől befolyásolt, elfogult, és átpolitizált volt. Anonymus művében felvetődött az a gondolat, hogy a magyarok egy fegyveres összecsapást követően leigázták Kijevet (Anonymus munkájának 7–12. fejezetében ír a keleti szláv törzsek területét érintő magyar hadjáratról). Ez a mozzanat a szovjet és orosz kutatóknak néha okot adott arra, hogy Anonymust tudatos hamisítással és a valós történelmi események eltorzításával vádolják. Példaként említhetjük M. Grusevszkij markáns véleményét: „...*Béla király jegyzőjének, a magyar Anonymusnak elbeszélése teljesen elveszítette minden tudományos hitelességét*” (GRUSEVSKIJ 1911, 281). A PVL-ben a 898-as évnél szereplő tudósításra szoktak hivatkozni, amely a magyarokkal fennál-

поводом, чтобы обвинять Анонима в намеренной фальсификации и искажении реальной исторической картины. К примеру, вспомним характерное высказывание М. Грушевского «[...] *рассказ угорского Анонима – нотарию короля Белы потерял совершенно всякий кредит в науке*» (ГРУШЕВСКИЙ 1911, 281). При этом, ссылались, как правило, на сообщение ПВЛ под 898 г., которое свидетельствовало о мирном характере взаимоотношений. Но существует и пласт источников, нейтральных в так называемом «национальном отношении» – восточных, которые также сохранили сведения о столкновениях венгров и русских в период «обретения родины» венграми.

Сообщения Ибн-Русте (X в.), анонимного персидского географа (второй половины X в.), персидского географа Гардизи (XI в.), арабского географа ал-Марвази и других повествуют не только о столкновениях венгров и славян, но и о печальных для славян результатах этих событий. Ибн-Русте говорит, что мадьяры правили своими соседями и накладывали на них такую тяжелую дань, как будто славяне находились на положении военнопленных. Согласно Гардизи, мадьяры полностью поработили славян, которых они считали своими рабами и от которых они получали продовольствие (ШУШАРИН 1961, 177–178; НОВОСЕЛЬЦЕВ 1965, 387–408; АРТАМОНОВ 2001, 463; ВЕРНАДСКИЙ 2004, 255–256). Исследователи полагают, что в этих сообщениях речь идет о восточных славянах, проживавших в районах «от Киева до Прикарпатья». Сведения эти можно датировать IX в., но не позднее 80-х гг. этого столетия (НОВОСЕЛЬЦЕВ 1965, 391–393, 408; АРТАМОНОВ 2001, 463).

Итак, вопреки молчанию русских летописей, большая часть исследователей признает, что до переселения венгров в Альфёльд на территории Восточной Европы имели место вооруженные конфликты между ними и славянами с установлением контроля первых над вторыми. В связи с этим и в плане выяснения влияния венгров на Карпато-Днестровские земли интересной и перспективной представляется гипотеза Г. В. Вернадского.

Как известно, Г. В. Вернадский выделяет в истории Руси период хазаро-мадьярского господства над южнорусскими славянскими племена-

ло бékés kapcsolatokról ír. A forrásoknak azonban van egy olyan csoportja is, amely az ún. 'nemzeti kérdések' tekintetében semleges állásponton van. Ezek a keleti források, amelyek szintén beszámolnak a magyarok és ruszok közötti honfoglalás kori összecsapásokról.

Ibn Ruszta (10. század), a névtelen perzsa földrajztudós (10. század második fele), Gardízi perzsa földrajztudós (11. század), al-Marvazi arab földrajztudós és más források nemcsak a magyar-szláv összecsapásokról számoltak be, hanem arról is, hogy ezek mennyire negatív eredménnyel jártak a szlávok számára. Ibn Ruszta azt írta, hogy a magyarok uralkodtak szomszédjaik felett, és olyan súlyos adót vetettek ki rájuk, mintha a szlávok hadifoglyok lettek volna. Gardízi beszámolója szerint a magyarok teljesen leigázták a szlávokat, rabszolgaként kezelték és terményadóra kötelezték őket (SUSARIN 1961, 177–178; NOVOSZELCEV 1965, 387–408; ARTAMONOV 2001, 463; VERNADSKIJ 2004, 255–256). A kutatók úgy vélik, hogy ezek a tudósítások azokról a keleti szlávokról szólnak, akik a „Kijev és a Kárpátok közötti” területen éltek. Ezek az értesülések a 9. századra tehetők, de a 880-as éveknél semiképpen sem későbbiek (NOVOSZELCEV 1965, 391–393, 408; ARTAMONOV 2001, 463).

Így tehát annak ellenére, hogy az óorosz krónikák hallgatnak erről, a kutatók nagy része elfogadja, hogy a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásuk előtt fegyveres konfliktusba kerültek a Kelet-Európában élő szlávokkal, amelynek eredményeként utóbbiak alávetett helyzetbe kerültek. Ehhez, illetve a Kárpát–Dnyeszter régióra gyakorolt magyar befolyás tisztázásához kapcsolódóan érdekes és előremutató lehet G. V. Vernadszkij elmélete.

Mint ismeretes, G. V. Vernadszkij a Rusz történelmének egy külön korszakaként tekint a délorosz sztyeppen élő szláv törzsek feletti 8–9. századi kazár–magyar uralomra. A magyarok a kazárok szövetségeseiként – vagy inkább vazallusaiként – 885-ig ellenőrzésük alatt tartották az Alsó-Dnyeper mentét, valamint a Bug és a Dnyeszter vidékét. Vernadszkij szerint a magyarok tényleges ellenőrzésük alá vonták Kijevet. Anonymusra hivatkozva szerinte Álmos vezér szétverte a kijevieket, akik ezután kénytelenek voltak elismerni az ő uralmát. A kazárok-

ми в VIII–IX вв. Мадьяры, будучи союзниками, вернее, вассалами хазар, контролировали еще до 885 г. бассейны Нижнего Днепра, Буга и Днестра. По его мнению, мадьяры установили и фактический контроль над Киевом. Ссылаясь на Венгерский Аноним, он полагает, что воевода Алмош разбил киевлян, которые после этого вынуждены были признать его господство. Дань для хазар собиралась Алмошем (Оломом в ПВЛ), а варяги Аскольд и Дир правили от имени Олома. И только поход князя Олега на Киев в 882 г., убийство им Аскольда и Диры положили конец хазаро-мадьярскому господству над Киевом (ВЕРНАДСКИЙ 2004, 336–345; ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 32–34).

Мнение Г. В. Вернадского о том, что Алмош правил в Киеве от имени хазар, М. И. Артамонов назвал домыслом (АРТАМОНОВ 2001, 463), однако не объяснил присутствие летописного известия о том, что тела убитых Олегом Аскольда и Диры отнесли на гору «угорскую» во дворец Олома⁴ (ПВЛ 1996, 14). В каких отношениях были Алмош и хазары, совсем другая проблема, но об идентичности личностей Алмоша и Олома говорят многие исследователи. Например, И. Фодор приводит аргументы против «языковых несоответствий», упомянутых в историографии (ФОДОР 2015, 54).

Вероятно о присутствии венгров, достаточно длительном и значимом в истории Киева, говорят и неслучайные городские топонимы гора «Угорская» и, возможно, «Угорские ворота». Вряд ли сообщение ПВЛ под 898 г. появилось только для обоснования «топографической легенды» (КОМАР 2013, 186). Мы не будем вдаваться в дискуссию о правоте Г. В. Вернадского и других сторонников, близких ему взглядов, о достоверности соответствующих сообщений Венгерского Анонима. Однако отметим только, что сами русские летописи говорят о хазарской дани, которую поляне и северяне выплачивали с 859 г. и от которой освободил их Олег, завоевав Киев (ПВЛ 1996, 14).

В контексте истории Карпато-Поднестровья любопытна следующая версия Г. В. Вернадского: «Летописец вскользь неявно упоминает, что

nak Álmos (a PVL-ben Olm) szedte be az adót, a két varég, Aszkold és Dir pedig Olm nevében uralkodott. Csak Oleg 882-es Kijev elleni hadjárata, illetve Aszkold és Dir megölése vetett véget a kijevi kazár–magyar uralomnak (VERNADSKIJ 2004, 336–345; VERNADSKIJ 2004a, 32–34).

G. V. Vernadskij szerint Álmos a kazárok helytartójaként volt Kijevben. Ezt M. I. Artamonov pusztán kitalációnak nevezte (ARTAMONOV 2001, 463), ugyanakkor magyarázata nélkül hagyta azt a krónikai tudósítást, amely szerint az Oleg által megöletett Aszkold és Dir holttestét felvitték az 'ugor' ('magyar') hegyre, Olm⁴ udvarházába (PVL 1966, 14). Az már teljesen más kérdés, hogy Álmos milyen viszonyban volt a kazárokkal, Álmos és Olm azonosságát azonban sok kutató elfogadja, például Fodor István is, aki az egyes kutatók által felhozott 'nyelvészeti aggályok' ellen érvelt (FODOR 2015, 54).

Valószínűleg a Kijev történelmében meglehetősen hosszúnak és jelentősnek számító magyar jelenlétről tanúskodnak a városban fellelhető olyan helynevek, mint az 'Ugor-hegy' vagy az 'Ugor-kapu'. A PVL 898-as tudósítását aligha egy topográfiai legenda megerősítéséért írták (KOMAR 2013, 186). Az arról szóló vitában, hogy Vernadskijnak és a hozzá hasonló véleményen lévő kutatóknak igazuk van-e Anonymus vonatkozó értesüléseinek hitelességével kapcsolatban, nem foglalunk állást, csupán annyit jegyzünk meg, hogy a rusz krónikák kazár adóról írnak, amelyet a poljánok és a szeverjánok fizettek 859-től kezdve, és amelytől Oleg szabadította meg őket Kijev elfoglalásával (PVL 1996, 14).

A Kárpát–Dnyeszter régió történelmének szempontjából érdekes lehet Vernadskij elmélete: „A krónikás csak mellékesen és homályosan említi meg, hogy Oleg háborút indított az ulicsok és tivercek, két Alsó-Dnyeszter és Bug menti dél orosz törzs ellen. Ekkoriban mindkét törzs bizonyos mértékben a magyarok ellenőrzése alatt állt, és feltehetően Árpád fejedelem vazallusaiként harcoltak Oleg ellen. És így, bár a krónikás ezt a konfliktust Oleg

⁴ В связи с персонажем русской летописи Оломом любопытна версия происхождения имени Алмоша по Венгерскому Анониму, который считает, что оно происходит от венгерского слова álom (КУЗНЕЦОВА 2010, 68).

⁴ Az óorosz krónikákban szereplő Olm személyével kapcsolatban érdekes az Álmos nevének eredetéről szóló Anonymus-féle elmélet, amely szerint ez a személynév a magyar 'álmom' szóból ered (KUZNECOVA 2010, 68).

Олег начал войну против уличей и тиверцев – двух южнорусских племен, которые населяли бассейны нижнего Днестра и Буга. Оба племени в это время до определенного предела находились под контролем мадьяр, и мы можем предположить, что в своей оппозиции Олегу они действовали как вассалы мадьярского воеводы Арпада. Итак, хотя летописец представляет этот конфликт как войну между Олегом и двумя южнорусскими племенами, в действительности это была война между Олегом и мадьярами» (ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 32–33). Исследователь полагает, что война 885 г. – это по сути продолжение начавшегося ранее конфликта между Олегом и мадьярским воеводой Алмошом (Оломом в ПВЛ), поскольку приход Олега в Киев и убийство им Аскольда и Дира, подчинившихся Алмошу, и положили конец господству венгров над Киевом (ВЕРНАДСКИЙ 2004, 345–346; ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 33).

Для того, чтобы «увязать» войну Олега с уличами и тиверцами с событиями военных действий на Дунае, в которых были задействованы византийцы, венгры, болгары и печенеги, вопреки летописной дате 885 г., Г. В. Вернадский считает, что «конфликт между Олегом и мадьярами, уличами и тиверцами, очевидно, имел место около 890 г., в любом случае не позднее 893 г., поскольку в следующем году мадьяры были уже вовлечены в войну с дунайскими булгарами». И далее следует еще более спорное утверждение: «Судя по тональности фрагмента, упоминающего о ней в 'Повести временных лет', война между Олегом и мадьярами была решающей» (ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 33).

Автор ничего не говорит о том, как отразились результаты войны Олега с венграми на уличах и тиверцах. Но, видимо он полагает, что успех Киеву не сопутствовал даже в 897–898 гг. после ухода венгров в Альфёльд. Поскольку, рассматривая поход Олега на Константинополь в 907 г., неучастие в походе уличей автор не комментирует, а об участии тиверцев пишет весьма осторожно, даже не упоминая о летописном выражении «толковины», примененном летописцем именно к ним (ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 33–34).

Несомненно натянутость некоторых положений и упрощенное представление о казаро-венгерских отношениях (которые не были статичными и неизменными на протяжении все-

és a két délorosz törzs közötti háborúként mutatta be, a valóságban ez a háború Oleg és a magyarok között folyt» (VERNADSKIJ 2004а, 32–33). А исследователь úgy véli, hogy a 885-ös háború lényegében az Oleg és Álmos vezér (a PVL-ben Olm) között már korábban elkezdődött konfliktus folytatása, mivel Oleg Kijevbe jövelele és az Álmos nevében uralkodó Aszkold és Dir megölése vetett véget a magyarok Kijev feletti uralmának (VERNADSKIJ 2004, 345–346; VERNADSKIJ 2004а, 33).

Vernadszkij, hogy 'összehangolja' Oleg ulicsok és tivercek elleni háborúját az al-dunai hadi eseményekkel, amelyben a bizánciak, a magyarok, a bolgárok és a besenyők is részt vettek, a krónikában szereplő 885-ös évszám ellenére úgy gondolja, hogy „*az Oleg, illetve a magyarok, ulicsok és tivercek közötti konfliktusra egyértelműen 890 körül került sor, de semmiképp sem 893 után, mivel az utána következő évben a magyarok már a dunai bolgárokkal harcoltak*”. És ezt követi egy még vitathatóbb állítás: „*A PVL-ben ezt a háborút megemlítő információtöredék hangneméből kiindulva Oleg magyarokkal vívott háborúja döntő kimenetű volt*” (VERNADSKIJ 2004а, 33).

Vernadszkij arról viszont már nem írt, hogy Oleg és a magyarok háborújának eredménye milyen következményekkel járt az ulicsokra és a tivercekre nézve, de feltehetően úgy gondolta, hogy Kijev még 897–898-ban, a magyar honfoglalás után sem járt sikerrel. Oleg 907-es konstantinápolyi hadjáratát vizsgálva az ulicsok távolmaradását nem kommentálta, a tivercek részvételéről pedig rendkívül óvatosan írt, még csak meg sem említette a krónikákból ismert 'tolkovini' elnevezést, amelyet a krónikások a tivercekre használtak (VERNADSKIJ 2004а, 33–34).

Kétségtelen, hogy a szerző néhány szituációt erőltetetten, a kazár–magyar kapcsolatokat pedig leegyszerűsítve mutatta be (ezek a 9. század folyamán nem mindig voltak stabilak és szilárdak, és nem mindig a magyarok vazallusi függése volt a meghatározó tényező, ld. KOMAR 2013; JURASZOV 2014), azonban véleményünk szerint Vernadszkij elméletében megfigyelhető egy rendkívül racionális és perspektivikus elem: a kutató figyelembe vette a magyar tényező szerepét a Kijevi Rusz és a két délorosz törzs, az ulicsok és tivercek kapcsolatának alakulásában. Vernadsz-

го IX в. и не всегда определялись вассальной зависимостью венгров от хазар – см. КОМАР 2013; ЮРАСОВ 2014). Однако, на наш взгляд, в гипотезе Г. В. Вернадского присутствует чрезвычайно рациональный и перспективный момент, а именно, учет роли венгерского фактора в истории взаимоотношений уличей и тиверцев и государства Киевская Русь. Летописный эпизод войны князя Олега и уличей и тиверцев в 885 г. автор впервые в историографии рассматривает в более широком политическом контексте, а именно русско-магьярских отношений.⁵

При «обретении родины» во власти венгров оказались не только Альфельд и Паннония, но и соседняя с Карпато-Днестровскими землями Трансильвания. Поэтому утверждать, что с обретением родины венгры потеряли контроль и влияние в землях уличей и тиверцев, никак нельзя. А косвенным подтверждением, что это действительно могло быть не так, служат направление военных походов венгров в 899–955 гг.⁶ и по-прежнему сохранявшаяся ситуация с покорением уличей и тиверцев Киевской Русью. Но при этом, безусловно, нужно учитывать и особенности взаимоотношений Киевской Руси, Венгрии, Дунайской Болгарии и Византии.

Болгарское царство в конце IX – первой трети X вв. при царе Симеоне чрезвычайно усилилось и достигло наибольшего территориального расширения (РАННЕФЕОДАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА 1985, 166–170). Еще начиная с походов ханов Крума и Омуртага в первой трети IX в. болгары появляются и активны в соседней с Карпато-Поднепровьем Трансильвании в долине реки Муреш и на юге Альфельда

kij – kollégái közül elsőként – a korábbiakhoz képest tágabb politikai kontextusban, a rusz–magyar kapcsolatok vonatkozásában vizsgálta meg azt a krónikai részt, amely Oleg fejedelem ulicsok és tivercek elleni 885-ös háborúját írja le.⁵

A honfoglalással a magyarok nem csak az Alföldet és Pannoniát vették birtokukba, hanem a Kárpát–Dnyeszter régióval szomszédos Erdélyt is, ezért semmiképp sem gondolhatjuk, hogy a honfoglalás után megszűnt az ulicsok és tivercek fölötti magyar ellenőrzés és befolyás. Ezt közvetve megerősítik a kalandozó hadjáratok 899–955 közötti célpontjai,⁶ illetve a Kijevi Rusz és a két délorosz törzs közötti helyzet konzerválódása. Emellett azonban a Kijevi Rusz, Magyarország, Dunai Bolgária és Bizánc közötti kapcsolatok sajátosságait is feltétlenül figyelembe kell venni.

A Bolgár Cárság a 9. század vége – 10. század első harmada közti időszakban, Simeon cár uralkodása alatt rendkívül megerősödött, és elérte területének legnagyobb kiterjedését (RANNYEFÉODALNIJE GOSZUDARSTVA 1985, 166–170). A bolgárok már a 9. század első harmadában, Krum és Omurtag kán hadjárataitól kezdve megjelentek a Kárpát–Dnyeszter régióval szomszédos Erdélyben a Maros folyó mentén, illetve a Dél-Alföldön (CANKOVA-PETKOVA 1960; SZŐKE 1989, 105–116; FODOR 2015). Dunai Bolgária 9–10. századi északkeleti határainak meghatározásakor a történészek az ezzel kapcsolatos írott források hiányában kénytelenek a régészetre, azon belül is az ún. Balkán–dunai kultúra (másik nevén Dridu-kultúra) dél-besszarábiai és a történelmi Moldva Prut folyón túli (jobb parti) lelőhelyeire támaszkodni, amelyek a régészek interpretációja szerint az Első Bolgár Cársághoz tartoznak.

⁵ Хотелось бы все же отметить, что и нами еще до того, как был опубликован на русском языке (и появилась, соответственно, возможность с ним ознакомиться) труд Г. В. Вернадского (ВЕРНАДСКИЙ 2004), была высказана и аргументирована в некоторых работах и диссертационном исследовании гипотеза о том, что князю Олегу потому не удалось завоевать поднепровских уличей и тиверцев, что они находились под «защитой» венгров, пребывающих в Днестро-Дунайском междуречье («Ателькузе») накануне своего перехода в Альфельд (см. РАБИНОВИЧ 1997, 6; РАБИНОВИЧ 2001; и др.). Видимо совершенно независимо и от исследований Г. В. Вернадского и наших работ к этой же гипотезе пришел и М. К. Юрасов (ЮРАСОВ 2007).

⁶ О направлении походов см. Фодор 2015, 70.

⁵ Mindenképp meg szeretnénk említeni, hogy még G. V. Vernadszkij munkájának 2004-es orosz nyelvű publikálása (VERNADSKIJ 2004) előtt (vagyis azelőtt, hogy elolvashattuk volna), néhány munkánkban és a disszertációnkban már mi is megfogalmaztuk és érveltünk azon hipotézis mellett, amely szerint Oleg fejedelemnek azért nem sikerült legyőznie a Dnyeszter menti ulicsokat és tiverceket, mert azok az akkor még a Dnyeszter–Duna között (Etelközben) élő magyarok 'védelme' alatt álltak (ld. RABINOVICS 1997, 6; RABINOVICS 2001; stb.). Ugyanerre a feltételezésre jutott M. K. Juraszov is, valószínűleg Vernadszkijtól és a mi munkáinktól is teljesen függetlenül (JURASZOV 2007).

⁶ A hadjáratok célpontjaihoz ld. FODOR 2015, 70.

(ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1960; СЪОКЕ 1989, 105–116; Фодор 2015). При определении северо-восточной границы Болгарии в IX–X вв. историки, ввиду отсутствия данных письменных источников по этому поводу, вынуждены пользоваться интерпретациями археологов памятников Балкано-дунайской культуры (Дриду) в южной части Бессарабии и Запрутской Молдове, как принадлежащих культуре Первого Болгарского царства.

Споры между исследователями возникают, в основном, по поводу времени, когда южная часть Бессарабии вошла в состав Первого Болгарского царства, а не по поводу того, имел ли вообще место этот факт (ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1960; БОЖИЛОВ 1970, 115–124; АНГЕЛОВ 1971, 230–258; ФЕДОРОВ–ЧЕБОТАРЕНКО 1974, 7–8; ЧЕБОТАРЕНКО 1983, 61–62; СЪОКЕ 1989, 105; КОЗЛОВ 1991, 25–27; Тельнов и др. 2002, 81–131). А. О. Добролюбский полагает, что захват Болгарией южной степной части Пруто-Днестровского междуречья в первой трети X в. привел к вытеснению из этого региона и тиверцев, и недавно появившихся здесь печенегов (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 51).

Могущество Болгарии в Карпато-Балканском пространстве при Симеоне (893–927) действительно неоспоримо. Свидетельства тому – мощные поражения, которые наносит болгарский царь несколько раз Византии и Сербии. Однако письменные источники не говорят ни о военных столкновениях Симеона с киевскими князьями, ни о мирных дипломатических отношениях между ними, ни об общих границах. А последние неминуемо должны были бы возникнуть (например, по Восточным Карпатам и Нижнему Днестру), если бы князю Олегу были подчинены уличи и тиверцы, в предшествующее время признававшие, судя по тому, что было высказано выше, власть венгров.⁷

A kutatók közötti vita lényegében nem arról szól, hogy ez az állítás megállja-e egyáltalán a helyét, hanem arról, hogy mikor került Besszarábia déli része az Első Bolgár Cárság fennhatósága alá (CANKOVA-PETKOVA 1960; BOZSILOV 1970, 115–124; ANGELOV 1971, 230–258; FJODOROV–CSEBOTARENKO 1974, 7–8; CSEBOTARENKO 1983, 61–62; SZŐKE 1989, 105; KOZLOV 1991, 25–27; TYELNOV ET AL. 2002, 81–131). A. O. Dobroljubszkij szerint azzal, hogy a bolgárok a 10. század első harmadában elfoglalták a Prut–Dnyeszter folyók köz déli, sztyeppi részét, a tivercek és az akkor még csak nemrég ide érkezett besenyők kiszorultak ebből a térségből (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 51).

A dunai bolgárok Simeon cár idején (893–927) egyértelműen befolyással bírtak a Kárpát–Balkán régióban. Ennek bizonyítéka az a néhány jelentős győzelem, amelyet a bolgár cár Bizánc és Szerbia felett aratott. Mégis, az írott forrásokban nem olvashatunk sem arról, hogy Simeon a kijevi fejedelmekkel harcolt volna, sem arról, hogy diplomáciai kapcsolatba lépett volna velük, de még arról sem, hogy országa szomszédos lett volna a Russzal. Közös határnak pedig mindenképpen lennie kellett (pl. a Keleti-Kárpátok és az Alsó-Dnyeszter mentén), ha az imént tárgyaltaknak megfelelően a korábban magyar uralom alatt lévő ulicsok és tivercek ekkor már valóban Oleg fennhatósága alatt éltek.⁷

Azt, hogy Bizánc és a Rusz pozíciói megerősödtek ebben a térségben, csak az tette lehetővé, hogy a bolgár állam Simeon uralkodásának végén és Péter cár idején (927–969) fokozatosan gyengülni kezdett (IVANOV 1981, 88–100; SZAHAROV 1982, 105–106; KONOVALOVA–PERHAVKO 2000, 155; RANNYEFEODALNIJE GOSZUDARSZTVA 1985, 173–183). Ezért joggal feltételezhetjük, hogy a kijevi fejedelmeknek csak a Simeon halála és a dunai bolgár állam meggyengülése után nyílt igazán

⁷ Vряд ли можно отказаться от подозрений, что поход Олега на Константинополь в 907 г. и, главное, заключение и проведение в жизнь условий русско-византийского договора, проходившие между двумя победоносными для Симеона болгаро-византийскими войнами, могли бы осуществиться без болгаро-русского «согласия» по этому поводу. В этой связи интересно предположение М. Н. Тихомирова о том, что князь Олег участвовал в походе царя Симеона на Константинополь в 922 г. (ТИХОМИРОВ 1947, 143).

⁷ Aligha gondolhatjuk, hogy Oleg 907-es konstantinápolyi hadjárata, illetve ami még fontosabb, a rusz–bizánci egyezmény megkötése és a benne foglaltak megvalósítása két, Simeon számára győzelemmel végződő bizánci–bolgár háború között megvalósulhatott volna egy erre vonatkozó rusz–bolgár egyezmény nélkül. Ezzel kapcsolatban M. N. Tyihomirov azt feltételezi, hogy Oleg fejedelem részt vett Simeon cár 922-es konstantinápolyi hadjáratában (TYIHOMIROV 1947, 143).

Только в конце правления Симеона и при царе Петре (927–969) постепенное ослабление Болгарии привело к усилению в этом регионе позиций Византии и Руси (ИВАНОВ 1981, 88–100; САХАРОВ 1982, 105–106; КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000, 155; РАННЕФЕОДАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА 1985, 173–183). Поэтому, мы вправе предполагать, что только после смерти Симеона и начала ослабления Болгарии киевские князья могли относительно спокойно заняться покорением уличей и тиверцев. Но, возможно, для осуществления этого должны были измениться и русско-венгерские отношения.

Ориентировочно это могло быть после 934 г., то есть, с того момента, как венгры стали совершать походы на своего бывшего союзника – Византию (ПВЛ 1950, I, 32; SPINEI 1999, 75; ФОДОР 2015, 73–75). Ситуация в Балкано-Дунайском регионе изменилась таким образом, что Русь уже смогла активизировать свои действия в области между Карпатами и Днестром. Началось сближение ослабевающей Болгарии и Византии после заключенного между ними договора 927 г., объективно направленное против торговых-экономических и политических интересов Руси. В то же время налицо сближение Руси и венгров – главных европейских врагов Империи в 30-е гг. X в. Русские отряды, согласно сведениям восточных источников, принимают активное участие в походах венгров против Византии и, возможно, Болгарии в этот период (КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000, 155–156; ФОДОР 2015, 75). Такой ход событий обусловил антиболгарские акции Киева в Поднестровье и захват земель уличей и тиверцев. Можно предположить, что только с этого времени Венгрия окончательно отказалась от «протектората» над уличами и тиверцами.

Именно последующие летописные известия под 940 и 944 гг. и позволяют нам говорить о подчиненности уличей и тиверцев Киевскому государству. Например, соответствующий вариант в Новгородской Первой летописи младшего извода (НПЛ) не оставляет никаких сомнений, что уличи, в том числе и «пересеченские», были подчинены (НПЛ 1950, 110). «Подплатежной» Киеву указана и «местность» уличей («ультинов») Константином Багрянородным (Константин Багрянородный 1991, 157). Учитывая время составления труда Константина и летописные даты,

возможность их leigázására. Lehetséges azonban, hogy ehhez a rusz–magyar kapcsolatok megváltozására is szükség volt.

Erre körülbelül 934 után, vagyis attól kezdve kerülhetett sor, hogy a magyarok korábbi szövetségük, Bizánc ellen kezdtek hadjáratokat vezetni (PVL 1950, I, 32; SPINEI 1999, 75; FODOR 2015, 73–75). A Balkán–Duna régióban történt változások lehetővé tették a Rusz számára, hogy aktivizálódjon a Kárpátok és a Dnyeszter közötti területen. Azzal, hogy a gyengülő Bolgár Cárság 927-ben egy kifejezetten a Rusz kereskedelmi-gazdasági és politikai érdekei ellen irányuló egyezményt kötött Bizánccal, megkezdődött a két fél közeledése. Ugyanakkor kezdődött a Rusz és a magyarok, Bizánc két legfőbb 930-as évekbeli európai ellenségének egymás felé való közeledése is. A keleti források beszámolóí szerint ekkoriban a rusz csapatok aktív szerepet vállaltak a Bizánc, de talán még a bolgárok elleni magyar hadjáratokban is (KONOVALOVA–PERHAVKO 2000, 155–156; FODOR 2015, 75). Kijevnek így a Dnyeszter menti bolgárellenes akciókra, illetve az ulicsok és tivercek leigázására is lehetősége nyílt. Feltételezhetően a magyarok csak ekkor mondtak le végleg az ulicsok és tivercek feletti 'protektorátusukról'.

A krónikákban pontosan az ezt az eseményt követő évek bejegyzései (940 és 944) engednek arra következtetni, hogy Kijev meghódította az ulicsokat és tiverceket. A Novgorodi Első Krónika (NPL) későbbi redakciójának vonatkozó bejegyzése például semmi kétséget nem hagy afelől, hogy az ulicsokat, köztük a „*folyon túl élöket*” is leigázták (NPL 1950, 110). Bíborbanszületett Konstantin szerint az ulicsok ('ultinok') „*vidéke*” is Kijevnek „*fizetett adót*” (KONSTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 157). Ha a krónikai adatokat összevetjük azzal, hogy mikor állították össze Konstantin munkáját, azt valószínűsíthetjük, hogy az ulicsok legkésőbb a 940-es évek elejéig hódoltak be véglegesen Kijevnek.

A tivercekről szóló legutolsó, 944-es krónikai tudósítás, amely arról ír, hogy részt vettek Igor kijevi fejedelem bizánciak elleni hadjáratában, egyértelművé teszi, hogy a tivercek nem önként vettek részt ebben az akcióban. A hadseregben elfoglalt pozíciójuk nem meghatározható, a hadsereget alkotó törzsek összetétele pedig olyan, hogy egyikről

можно полагать, что не позже начала 40-х гг. X в. уличи были окончательно покорены киевскими князьями.

Последнее летописное сообщение о тиверцах 944 г. – об участии их в походе киевского князя Игоря на греков – не оставляет сомнений в том, что тиверцы участвуют в данном мероприятии подневольно. Их положение в войске никак не выделяется, а состав племен-участников в войске таков, что никого из них нельзя «заподозрить» в добровольном участии в нем. В то же время добровольное положение печенегов, нанятых князем Игорем, оговаривается особо.

Итак, все три известия: два – русских летописей и одно – Константина Багрянородного, свидетельствующие о подчиненности уличей и тиверцев Киеву, относятся к одному периоду, примерно к началу 40-х гг. X в. Ввиду подобного совпадения и территориального соседства уличей и тиверцев можно полагать, что эти племена были подчинены практически одновременно и, видимо, несколько ранее 940 г., но, вероятно, после 934 г.

ИТОГИ

Мы рассмотрели, по данным письменных источников, вопрос о возможной роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель. Несмотря на скудность этих данных, мы можем с той или иной степенью доказательности полагать, что в течение столетия – с 30-х гг. IX в. по 30-е гг. X в. – венгры могли оказывать влияние политического и культурного⁸ характера на Карпато-Днестровский регион. Возможно, именно здесь располагалась Ателькуза или, по крайней мере, западная окраина Ателькузы – место пребывания венгров накануне их решающего перехода на новую родину. Видимо, их непосредственное пребывание в регионе оказало существенное влияние на взаимоотношения местного населения с могущественными соседями – Дунайской Болгарией и Киевской Русью.

sem merül fel, hogy önként harcolna. Ugyanakkor az Igor fejedelem által felfogadott besenyők önkéntes részvétele különösen sokatmondó.

Így tehát mindhárom értesülés (két óorosz krónikai és egy Konstantin császártól), amely az ulicsok és tivercek Kijevnek való alávettségéről tudósít, ugyanarra az időszakra, körülbelül a 940-es évek elejére vonatkozik. Egy ilyen egybeesés, illetve a két szláv törzs egymással szomszédos szálláshelyei alapján azt feltételezhetjük, hogy gyakorlatilag egyszerre igázták le őket valamikor 934 és 940 között.

ÖSSZEGZÉS

Az írott források adatai alapján megvizsgáltuk, hogy milyen szerepet játszhattak a magyarok a Kárpát–Dnyeszter régió történelmében. Ezen adatok szűkösségétől eltekintve kisebb-nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a 830-as és 930-as évek között eltelt száz év folyamán a magyarok képesek lehettek arra, hogy politikai és kulturális⁸ hatást fejtsenek ki a Kárpát–Dnyeszter régióra. Elképzelhető, hogy pont ezen a területen helyezkedett el Etelköz, vagy legalábbis annak nyugati határvidéke; az a terület, ahol a magyarok közvetlenül a honfoglalás előtt éltek. Itteni közvetlen jelenlétük komoly hatással volt a helyi népesség és annak befolyásos szomszédai, Dunai Bolgária és a Kijevi Rusz közötti kapcsolatokra.

⁸ В данной статье мы не касаемся исследования древностей венгров периода «обретения родины» в Карпато-Днестровских землях. Об этом см. РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2014; РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018.

⁸ Jelen munkánkban nem érintettük a Kárpát–Dnyeszter régió honfoglalás kori magyar régészeti emlékeit. Ezzel kapcsolatban ld. RYABCEVA–RABINOVICS 2014; RYABCEVA–RABINOVICS 2018.

ИСТОЧНИКИ / FORRÁSOK

- BAHSI İMAN / БАХШИ ИМАН 1993: *Джагфар тарихы I. Свод болгарских летописей 1680 год. Изложение текста «Джагфар тарихы» на русском языке, сделанное И. М.-К. Нигматуллиним в 1939 году.* Оренбург 1993.
- BALOGH–KOVÁCS 2015: Balogh L. – Kovács Sz. (szerk.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford.: Ferencz I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest 2015.
- CSICSUROV / ЧИЧУРОВ 1980: Чичуров, И. С.: *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий.* Москва 1980.
- ISZTRIN / ИСТРИН 1922: Истрин, В. М.: *Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь II.* Петроград 1922.
- IZVORI / ИЗВОРИ 2001: *Извори за Българската история. XXXI. Латински извори за българската история. V. Унгарски латиноезични извори. Ч. I. Наративни извори.* Съставители: Илиев, И. – Гагова, К. – Димитров, Х. София 2001.
- KÉPES KRÓNICA 1993: *Képes krónika: A magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról.* Ford.: Geréb L. Szerk.: Tarján T. Budapest 1993.
- KNYIGA SZTRANSZTVIJ / КНИГА СТРАНСТВИЙ 2006: *Книга странствий.* Ред.: Горелов, Н. С. Санкт-Петербург 2006.
- KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ / КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991: *Константин Багрянородный: Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий.* Ред.: Литаврин, Г. Г. – Новосельцев, А. П. Москва 1991².
- NPL / НПЛ 1950: *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.* Под ред., предисловие: Насонов, А. Н. Москва–Ленинград 1950.
- PVL / ПВЛ 1950: *«Повесть временных лет», ч. I, II. Подготовка текста, статьи и комментарии Д. С. Лихачева.* Ред.: Лихачев, Д. С. Москва–Ленинград 1950.
- PVL / ПВЛ 1996: *«Повесть временных лет». Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева.* Издание второе, исправленное и дополненное. Ред.: Лихачев, Д. С. Санкт-Петербург 1996.
- RUBROUCK / РУБРУК 1993: Рубрук Гильом: Путешествие в восточные страны. В: *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука.* Ред.: Шастина, Н. П. Алматы 1993, 76–173.
- SZVOD II / Свод II: *Свод древнейших письменных известий о славянах II. (VII–IX вв.).* Отв. ред.: Гиндин, Л. А. – Литаврин, Г. Г. Москва 1995.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ANGELOV / АНГЕЛОВ 1971: Ангелов, Д.: *Образуване на българската народност.* София 1971.
- ANNYINSZKIJ / АННИНСКИЙ 1940: Аннинский, С. А.: Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. В: *Исторический архив III.* Отв. ред.: Модзалевский, Л. Б. Москва–Ленинград 1940, 71–112.
- ANTONOV–IVANOV / АНТОНОВ–ИВАНОВ 1999: Антонов, И. Г. – Иванов, В. А.: Этнический состав населения Южного Урала в эпоху монгольского нашествия (по средневековым письменным источникам). В: *Вопросы археологии Урала и Поволжья.* Самара 1999, 202–215.
- ARTAMONOV / АРТАМОНОВ 2001: Артамонов, М. И.: *История хазар.* Санкт-Петербург 2001.
- BOZSILOV / БОЖИЛОВ 1970: Божилов, И.: Културата Дриду и Първото Българско царство. *Исторически Преглед* 4 (1970) 115–124.
- SANKOVA-RETKOVA / ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1960: Цанкова-Петкова, Г.: О территории Болгарского государства в VII–IX вв. *Византийский временник* 17 (1960) 124–143.

- CSEBOTARENKO / ЧЕБОТАРЕНКО 1983: Чеботаренко, Г. Ф.: Балкано-дунайская археологическая культура в зарубежной историографии. В: *Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван*. Ред.: Зеленчук, В. С. Кишинёв 1983, 58–79.
- DOBROLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986: Добролюбский, А. О.: *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*. Киев 1986.
- ERDÉLYI / ЭРДЕЛИ 1967: Эрдели, И.: Извлечения из хроники Венгерского Анонима. В: *Вопросы археологии Урала 7*. Ижевск 1967, 173–181.
- FJODOROV / ФЁДОРОВ 1974: Фёдоров, Г. Б.: *Население Прутско-Днестровского междуречья и левобережья Нижнего Дуная в конце I и начале II тысячелетия н.э. Рукопись*. Архив Высшей Антропологической школы. Кишинёв 1974.
- FJODOROV–CSEBOTARENKO / ФЁДОРОВ–ЧЕБОТАРЕНКО 1974: Фёдоров, Г. Б. – Чеботаренко, Г. Ф.: *Памятники древних славян (VI–XIII вв.)*. Археологическая карта Молдавской ССР 6. Кишинёв 1974.
- FODOR / ФОДОР 2015: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение родины*. Пермь 2015.
- GROT / ГРОТ 1881: Грот, К. Я.: *Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века*. Санкт-Петербург 1881.
- GRUSEVSKIJ / ГРУШЕВСКИЙ 1911: Грушевский, М.: *Киевская Русь I*. Санкт-Петербург 1911.
- ISZTORIJA VENGRII / ИСТОРИЯ ВЕНГРИИ 1971: *История Венгрии*. В трех томах. I. Ред.: Шушарин, В. П. Москва 1971.
- IVANOV / ИВАНОВ 1981: Иванов, С. А.: Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский временник* 2 (1981) 88–100.
- JURASZOV / ЮРАСОВ 1994: Юрасов, М. К.: О времени появления печенегов в степях Восточной Европы. В: *Восточная Европа в древности и средневековье. Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей*. Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. Отв. ред.: Новосельцев, А. П. Москва 1994, 48–50.
- JURASZOV / ЮРАСОВ 2007: Юрасов, М. К.: Влияние поисков венграми новой родины на освоение восточными славянами междуречья Днестра и Прута. *Русин* 8 (2007:2), 20–25.
- JURASZOV / ЮРАСОВ 2014: Юрасов, М. К.: Венгерско-хазарские отношения в IX в. и складывание Древнерусского государства. В: *Русь в IX–XII веках. Общество, государство, культура*. Отв. ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва–Вологда 2014, 74–80.
- КОМАР / КОМАР 2013: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум. Сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–230.
- KONOVALOVA–PERNAVKO / КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000: Коновалова, И. Г. – Перхавко, В. Б.: *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва 2000.
- KOZLOV / КОЗЛОВ 1991: Козлов, В. И.: *Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала IX веков н.э. (балкано-дунайская культура)*. Автореферат диссертации на соискание уч. степени канд. ист. наук. Ленинград 1991.
- KUZNYECOVA / КУЗНЕЦОВА 2010: Кузнецова, А. М.: Легенды и мифы о происхождении государства в средневековой Венгрии. В: *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции*. Отв. ред.: Флоря, Б. Н. Москва 2010, 68–70.
- ЛАМБИН / ЛАМБИН 1877: Ламбин, Н. П.: Славяне на Северном Черноморье. *Журнал Министерства народного просвещения*: май (№ 5) 1877 г., 48–75; июнь (№ 6) 1877 г., 234–259; декабрь (№ 12) 1879 г., 141–155.
- LVOVA / ЛЬВОВА 2003: Львова, З. А.: «Гази–Барадж тарихы». Вопрос о подлинности летописи. Материалы и исследования по археологии Евразии. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 36 (2003) 134–141.

- NOVOSZELCEV / НОВОСЕЛЬЦЕВ 1965: Новосельцев, А. П.: Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. В: *Древнерусское государство и его международное значение*. Ред.: Пашуто, В. Т. – Черепнин, Л. В. Москва 1965, 355–419.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1979: Плетнёва, С. А.: Сведения русских летописей о восточноевропейских кочевниках эпохи раннего средневековья (VII – начало X в.). В: *Археология Восточно-Европейской лесостепи*. Ред.: Пряхин, А. Д. Воронеж 1979, 29–36.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 1997: Рабинович, Р. А.: *Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (историко-археологическое исследование)*. Автореферат диссертации на соискание уч. степени канд. ист. наук. Санкт-Петербург 1997.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2000: Рабинович, Р. А.: Искушение «волошским орехом», или балканские волохи и русские волхвы. *Stratum plus* 2000:5 (2000) 262–390.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2001: Рабинович, Р. А.: Проблема подчинения уличей и тиверцев Киевской Руси в контексте международной политической ситуации IX–X вв. В: *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX международной научной конференции 25–30 мая 1998 года*. Отв. ред.: Копылов, В. П. Ростов-на-Дону 2001, 134–136.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2003: Рабинович, Р. А.: От ултинзуров к уличам, или предыстория одного летописного племени. *Stratum plus* 2001–2002:5 (2003) 282–299.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2005: Рабинович, Р. А.: Уличи и тиверцы в оценках историографии. *Stratum plus* 2003–2004:5 (2005) 440–484.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2011: Рабинович Р. А.: «Поганые толковины». О происхождении тиверцев. *Stratum plus* 2011:5 (2011) 89–106.
- RANNYEFEODALNIJE GOSZUDARSZTVA / РАННЕФЕОДАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА 1985: *Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв.* Отв. ред.: Литаврин, Г. Г. Москва 1985.
- RJABCEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2014: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв. В: *Русь в IX–X вв.: общество, государство, культура*. Отв. ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва–Вологда 2014, 259–275.
- RJABCEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения). В: *III-й Международный мадьярский симпозиум. Будапешт, 6–10 июня 2016 г.* Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 429–464.
- SPINEI 1999: Spinei, V.: *Marile migrații din Estul și Sud-Estul Europei în secolele IX–XIII*. Iași 1999.
- SUSARIN / ШУШАРИН 1961: Шушарин, В. П.: Русско-венгерские отношения в IX в. В: *Международные связи России до XVII в.* Ред.: Зимин, А. А. – Пашуто, В. Т. Москва 1961, 131–180.
- SUSARIN / ШУШАРИН 1972: Шушарин, В. П.: Этническая история Восточного Прикарпатья IX–XII вв. В: *Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков*. Ред.: Рыбаков, Б. А. Киев 1972, 166–179.
- SUSARIN / ШУШАРИН 1997: Шушарин, В. П.: *Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания*. Москва 1997.
- SZAHAROV / САХАРОВ 1982: Сахаров, Н. А.: *Дипломатия Святослава*. Москва 1982.
- SZEMJONOVA / СЕМЁНОВА 1984: Семёнова, Т. Ф.: Тюркские жаг-агук-јагуга-агук на карпатской территории. В: *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология*. Ред.: Гиндин, Л. А. Москва 1984, 114–119.
- SZKAZANYIA / СКАЗАНИЯ 1981: *Сказания о начале славянской письменности*. Москва 1981.
- SZÓKE / СЪОКЕ 1989: Съоке, Б.: О северной границе Первого Болгарского государства в IX веке. В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София 1989, 105–116.

- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- TRUBACSOV / ТРУБАЧЁВ 1961: Трубочёв, О. Н.: О племенном названии уличи. *Вопросы славянского языкознания* 5 (1961) 186–190.
- TYELNOV ET AL. / ТЕЛЬНОВ И ДР. 2002: Тельнов, Н. П. – Степанов, В. П. – Руссев, Н. Д. – Рабинович, Р. А.: «И ... разошлись славяне по земле». *Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв.* Кишинёв 2002.
- TYINOMIROV / ТИХОМИРОВ 1947: Тихомиров, М. Н.: Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. В: *Славянский сборник*. Москва 1947, 125–201.
- VELIKAJA MORAVIJA / ВЕЛИКАЯ МОРАВИЯ 1985: *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение*. Отв. ред.: Санчук, Г. Э. – Поулик, Й. Москва 1985.
- VERNADSKIJ / ВЕРНАДСКИЙ 2004: Вернадский, Г. В.: *История России. 1. Древняя Русь*. Москва 2004.
- VERNADSKIJ / ВЕРНАДСКИЙ 2004а: Вернадский, Г. В.: *История России. 2. Киевская Русь*. Москва 2004.

ЧАША ИЗ КОРОБЧИНО

АЛЕКСЕЙ ВИКТОРОВИЧ КОМАР*

Ключевые слова: памятники типа Субботцев, салтовская культурно-историческая общность, древние мадьяры, Хазарский каганат, торевтика, металлические сосуды
Kulcsszavak: szubbotci típusú lelőhelyek, szaltovói kultúrkör, korai magyarok, Kazár Kaganátus, fémművesség, fémédények

Алексей Викторович Комар

Чаша из Коробчино

В статье анализируется серебряная чаша из погребения типа Субботцев у с. Коробчино в Нижнем Поднепровье, атрибутированная в первых публикациях как продукция восточноевропейских центров торевтики. Расположение следов пайки на сосуде демонстрирует, что в древности он имел ручку с площадкой под большой палец, характерную для кружек и металлических чашек согдийского, тюркского и китайского производства. Но ряд ошибок и небрежностей, допущенных ремесленником в процессе изготовления сосуда и его декорирования, в комплексе с оригинальной формой чаши, не находящей точных аналогий среди выборки металлических чаш, чашек и кружек VIII–IX вв., не позволяют считать чашу из Коробчино изготовленной в стационарных мастерских Согда. Цветочный декор сосуда близок оформлению блюд из Слудки и Кытманова, принадлежащих к «школе А» согдийской торевтики по Б. А. Маршаку, несомненно повлиявшей серьезным образом на торевтику салтовской культурно-исторической общности. Исполнение бутонов чаши из Коробчино ближе всего именно салтовским украшением пояса и сбруи. Эти обстоятельства позволяют заключить, что сосуд изготовлен в салтовской ремесленной среде в 30–40-х гг. IX в., в период союзнических отношений древних мадьяр с Хазарским каганатом.

Olekszij Viktorovics Komar

A korobcsinói csésze

A tanulmány egy ezüstcsészét elemez, amely a Dnyeper alsó folyásvidékén, Korobcsino település határában került elő egy szubbotci típusú sírból. A leletet az első publikációk a keleti szogd féművesség egyik központjának terméként határozták meg. A tárgyon látható forrasztásnyomok arról tanúskodnak, hogy egykor olyan hüvelykujjtartós füle volt, amely a szogd, türk és kínai eredetű fémcsészékre jellemző. A korobcsinói csészét azonban egyik szogd ötvösműhellyel sem hozhatjuk összefüggésbe, mert kialakítása elnagyolt, az ötvös a készítési és díszítési eljárás során számos hibát vétett, és a tárgy eredeti formájának pontos párhuzama nem található meg a 8–9. századi fémcsészék között. A tárgyat díszítő növényi minta formailag a szludkai és kitmanovai edény díszítéséhez áll közel. Ezek a leletek B. A. Marsak tipológiája szerint a szogd féművesség 'A' iskolájához tartoznak, amely a szaltovói kultúrkör féművességére is egyértelműen komoly hatást gyakorolt. A korobcsinói csészén látható növényi bimbók kialakítása a szaltovói öv- és lószerszámdíszekhez áll a legközelebb. Mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy a korobcsinói csésze szaltovói közegben készült a 830–840-es évek környékén, abban az időszakban, amikor a korai magyarság szövetségben állt a Kazár Kaganátussal.

* Институт археологии Национальной академии наук Украины, Отдел древнерусской и средневековой археологии / Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia, Régészeti Intézet, Középkori és Rusz Régészeti Osztály. UA-04210, г. Киев, пр. Героев Сталинграда 12., oleksii_komar@iananu.org.ua

Комплекс предметов из разрушенного в 1989 г. погребения у с. Коробчино (Криничанский р-н, Днепропетровская обл., Украина) уже с момента публикации (ПРИХОДНЮК–ЧУРИЛОВА 2001; PRIHODNŪK–ČURILOVA 2002) достаточно прочно вошёл в число эталонных археологических памятников древних мадьяр IX в. и, судя по частоте упоминаний, привлекает даже большее внимание ученых, чем исследованный ранее и выбранный в качестве эпонимного памятника типа могильник у с. Субботцы (Бокій–Плетнёва 1988; БОКИЈ–PLETNYOVA 1989). Из известных на данный момент погребений Северного Причерноморья типа Субботцев это самый «богатый» комплекс, принадлежавший человеку достаточно высокого социального положения. Сочетая предметы разных стилей и технологических традиций, комплекс из Коробчино отражает диапазон ремесленных, торговых и культурных связей древних мадьяр. Это закономерно заставляет обратить более пристальное внимание на отдельные группы предметов, одну из которых составляют два серебряных сосуда.

О. М. Приходнюк первоначально счёл сосуда из Коробчино «сасанидскими» (ПРИХОДНЮК 2000, 212), но позже в монографии (ПРИХОДНЮК 2001, 104) и в совместных с Л. Н. Чуриловой публикациях (ПРИХОДНЮК–ЧУРИЛОВА 2001, 96–97; PRIHODNŪK–ČURILOVA 2002, 185) оба сосуда были отнесены к продукции среднеазиатских центров торевтики: блюдо – к «школе В» по Б. И. Маршаку или к «фергано-семиреченской» группе по В. П. Даркевичу; а чаша сравнивалась по форме с «восточными» сосудами золотоордынского периода, но по декору была соотнесена с сосудами всё той же «фергано-семиреченской» группы по В. П. Даркевичу. В публикации Л. Н. Чуриловой и В. А. Ходаса в качестве аналогий этому блюду было упомянуто другое блюдо с розеткой из Томыза, а для чаши – вновь сосуда золотоордынского времени из Семиречья (ЧУРИЛОВА–ХОДАС 2011, 102).

Происхождение серебряного блюда (рис. 1) из Коробчино (ПРИХОДНЮК 2001, рис. 106. 1, фото 26. 1–2; ПРИХОДНЮК–ЧУРИЛОВА 2001, рис. 1. 1, 2; PRIHODNŪK–ČURILOVA 2002, Fig. 2. 1; ЧУРИЛОВА–ХОДАС 2011, рис. 2. 1, 5; КОМАР 2018, рис. 11. 4, рис. 23. 2) в общих чертах верно очерчено

Az 1989-ben előkerült korobcsinói bolygatott sírból (Krinicski járás, Dnyipropetrovszki terület, Ukrajna) származó leleteket a kutatás publikálásuk óta (PRIHODNYUK–CSURILOVA 2001; PRIHODNŪK–ČURILOVA 2002) meglehetősen határozottan a 9. századi korai magyar régészeti emlékek közé sorolja. A szakirodalmi említések számát tekintve ez a leletegyüttes nagyobb érdeklődést váltott ki a kutatók körében, mint a korai magyarokhoz köthető lelethorizont korábban előkerült névadó lelőhelye, a szubbotci temető (BOKIJ–PLETNYOVA 1988; BOKIJ–PLETNYOVA 1989). A sírba egy igencsak magas társadalmi ranggal bíró személyt temettek. A Fekete-tenger északi előteréből jelenleg ismert szubbotci típusú temetkezések közül ez a 'leggazdagabb' leletegyüttes, amelyet különböző stílussal és műhelyhagyományokkal rendelkező tárgyak alkotnak, így a korobcsinói sír jól szemlélteti a korai magyarság kézműves, kereskedelmi és kulturális kapcsolatait. Ez magától értetődő módon megköveteli a leletegyütteshez tartozó tárgyak, köztük a két ezüstedény részletesebb elemzését.

A korobcsinói edényeket O. M. Prihodnyuk kezdetben szászánida eredetűnek tartotta (PRIHODNYUK 2000, 212), azonban egy későbbi monográfiájában (PRIHODNYUK 2001, 104) és L. N. Csurilovával közös írásaiban (PRIHODNYUK–CSURILOVA 2001, 96–97; PRIHODNŪK–ČURILOVA 2002, 185) már mindkét edényt közép-ázsiai fémműves központoktól eredeztette: a tálát a B. I. Marsak-féle szogd 'B' iskolához vagy a V. P. Darkevics-féle fergánai-hétfolyóközi (szemirecsjei) csoporthoz kötötte, a csészét pedig formailag az Arany Horda korabeli 'keleti' edényekkel hozta összefüggésbe, díszítését tekintve azonban ezt a tárgyat is a V. P. Darkevics-féle fergánai-hétfolyóközi (szemirecsjei) csoporthoz sorolta. A tál párhuzamaként L. N. Csuriлова és V. A. Hodasz egy Tomizből származó rozettás tálát, a csészéhez pedig a Hétfolyóközéből (Szemirecsjéből) származó Arany Horda korabeli analógiákat említ (CSURILOVA–HODASZ 2011, 102).

A korobcsinói ezüsttál (1. kép) eredetét (PRIHODNYUK 2001, рис. 106. 1, фото 26. 1–2; PRIHODNYUK–CSURILOVA 2001, рис. 1. 1, 2; PRIHODNŪK–ČURILOVA 2002, Fig. 2. 1; CSURILOVA–HODASZ 2011, рис. 2. 1, 5; КОМАР 2018, 11. kép 4, 23. kép 2) első publikálói alapvetően hitelesen körvonalazták. Nyolcszirmú rozetták a klimovi, tomizi és martinovi tálakon is megtalálhatók, a repjevkaei tálát pedig egy

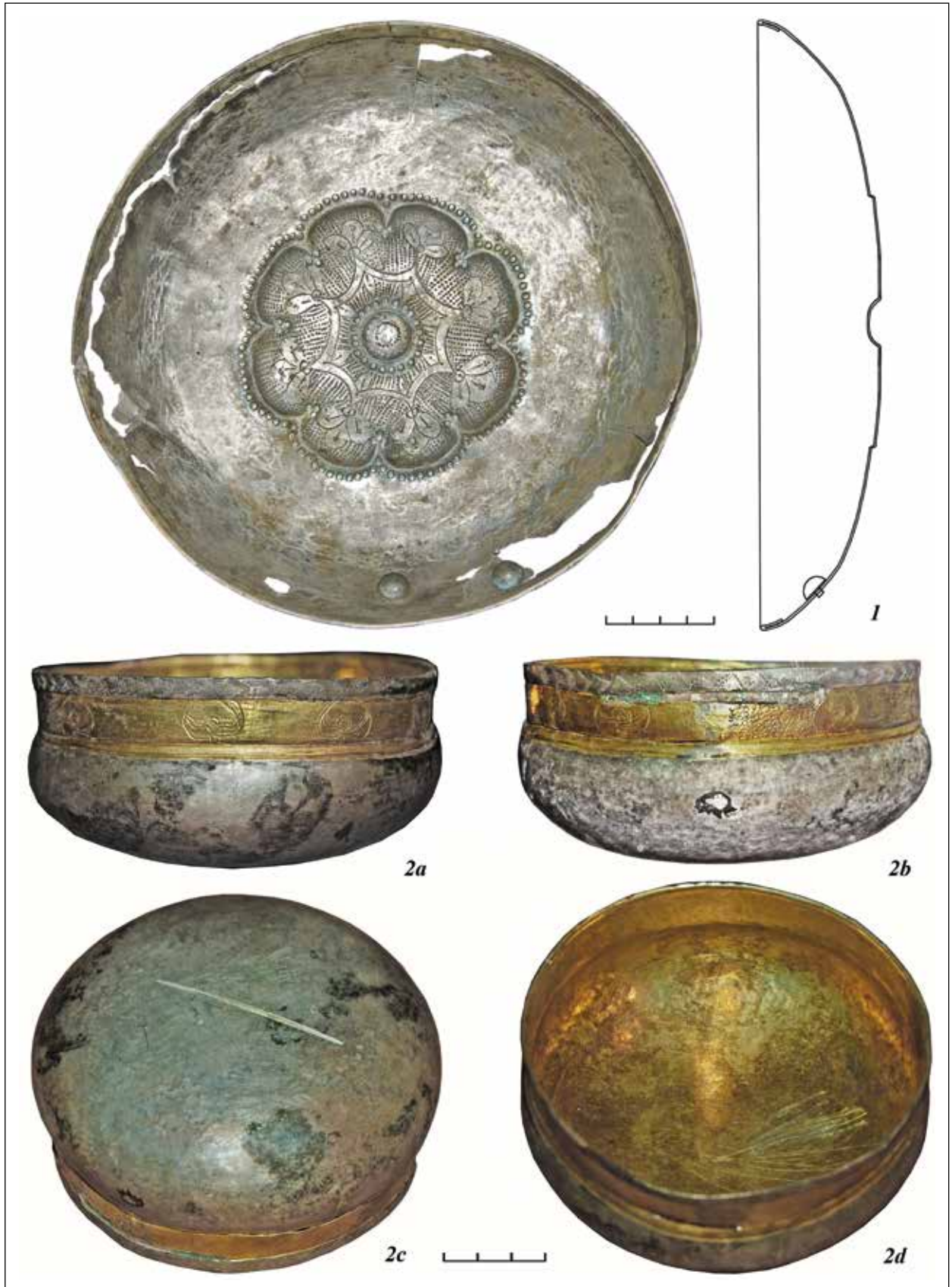

Рис. 1. Блюдо (1) и чаша (2) из Коробчино (фото автора)
1. kép. A korobcsinói tál (1) és csésze (2) (a szerző felvétele)

его первыми издателями. Восьмилепестковые розетки представлены на блюдах из Климова, Томица, Марьинова, более сложная – на блюде из Репьевки; декор центрального медальона с рельефными выступами с «трехягодными» окончаниями – на блюдах из Репьевки и сосуде из Томица; растительный декор с надчеканкой лепестков линиями с окончанием в виде трёх точек – в том же круге сосудов: на блюде из Репьевки, ведрах из Широково и Афанасьево (СМИРНОВ 1909, № 103, 134, 135, 137, 138, табл. LXI, табл. LXXV–LXXVIII; МАРШАК 1971, Т35–39, 51, рис. 15, рис. 16, рис. 18; МАРШАК 2017, рис. 42–47, рис. 65, рис. 255; ДАРКЕВИЧ 1976, № 12–14, 34, 50, 53, 63, 68, 80, табл. 11. 1–4, табл. 12. 1–2, табл. 13. 1–3, табл. 14. 3–6). И Б. И. Маршак, и В. П. Даркевич объединили все указанные сосуды в одну группу, связав её происхождение с областями Согда. Впрочем, Б. И. Маршак осторожно относился к определению места расположения производственных центров, поэтому предпочитал членение по «школам» торевтики, объединяя интересующие нас сосуды в «школу В», в основном её завершающих этапов 4 и 5 (МАРШАК 1971, 23–26; МАРШАК 2017, 91–94). Более категоричен в данном случае В. П. Даркевич, считавший группу «фергано-семиреченской» по происхождению (ДАРКЕВИЧ 1976, 87–91).

Блюдо из Коробчино не отличается серьёзным образом от поздне согдийских аналогий ни по технике исполнения, ни по особенностям декора. Единственное отличие – на нём присутствуют две массивных заклёпки и отверстие от места крепления третьей (рис. 2. 8–9, II). Заклёпки литые, с полусферическими шляпками диаметром 9 мм и короткими шпеньками длиной 3 мм, расплюснутыми на концах (рис. 2. 10). Расстояние между заклёпками – по 4 см, расположены не на одной линии, а с опущенной чуть ниже центральной заклёпкой; общая длина приклепанной снаружи пластины составляла до 10 см. Судя по диаметру отверстия, соответствующему размерам шляпки заклёпки, приклепанная снаружи деталь была вырвана уже когда металл блюда стал хрупким. По всей видимости, блюдо пострадало и утратило внешнее добавление в процессе разрушения погребения техникой во время строительства дамбы в 1989 г.

összetettebb ábrázolás díszíti. A középső medalion 'hárombogyós' végződésekkal ellátott plasztikus díszítésének párhuzamai a repjevkaei és tomizi tálaokról ismertek. A leveleket poncolt vonalak díszítik, amelyek végén három-három, szintén poncolt köröcske látható. Ennek a növényi motívumnak a párhuzamait szintén az említett leletkörben találhatjuk meg: a repjevkaei tálon, valamint a sirokovói és a fanaszjevói vödör alakú edényeken (SZMIRNOV 1909, № 103, 134, 135, 137, 138, табл. LXI, табл. LXXV–LXXVIII; MARSÁK 1971, T35–39, 51, рис. 15, рис. 16, рис. 18; MARSÁK 2017, рис. 42–47, рис. 65, рис. 255; DARKEVICS 1976, № 12–14, 34, 50, 53, 63, 68, 80, табл. 11. 1–4, табл. 12. 1–2, табл. 13. 1–3, табл. 14. 3–6). Az imént felsorolt edényeket B. I. Marsak és V. P. Darkevics is egy csoportba sorolta, származási helyként pedig Szogdiát jelölték meg. B. I. Marsak nem vállalkozott a kézműves központok elhelyezkedésének pontos meghatározására, ehelyett inkább különböző fémműves 'iskolákat' különített el, a vizsgálatunk tárgyát képező edényeket például a 'B' iskolához, annak is főként a kései, 4. és 5. fázisához sorolta (MARSÁK 1971, 23–26; MARSÁK 2017, 91–94). Ezzel szemben V. P. Darkevics határozottabban foglalt állást, szerinte ezek a tárgyak a Fergánamedence és a Hétfolyóköz vidékéről származnak (DARKEVICS 1976, 87–91).

A korobcsinói tál sem készítése technikájában, sem pedig díszítésében nem különbözik jelentősen a késő szogd párhuzamoktól. Az egyetlen különbség, hogy a korobcsinói tálon két masszív szegecs, valamint egy harmadik szegecsnek a helye figyelhető meg (2. kép 8–9, II). A szegecses öntéssel készültek, félgömb alakú fejük átmérője 9 mm, száruk hossza 3 mm, a száruk végét ellaposították (2. kép 10). A szegecses közötti távolság 4 cm, nem egy vonalban helyezkednek el, a középső szegecs a többihez képest valamivel alacsonyabban található. A kívülről odaszegecselt lemez teljes hossza kb. 10 cm. A lyuk átmérőjéből ítélve, amely megegyezik a szegecses fejének átmérőjével, a kívülről odaszegecselt elem akkor válhatott le a tálról, amikor annak anyaga már rideg, törékeny volt. Ez az elem valószínűleg 1989-ben, a tárgy előkerülésekor tört le a tálról, amikor gátépítési munkálatok közben megbolygatták a sírt, a tál pedig ennek következtében megsérült.

Egy másik nomád leletegyüttesből, a nagy-szentmiklósi kincsből származó néhány tárgyon,

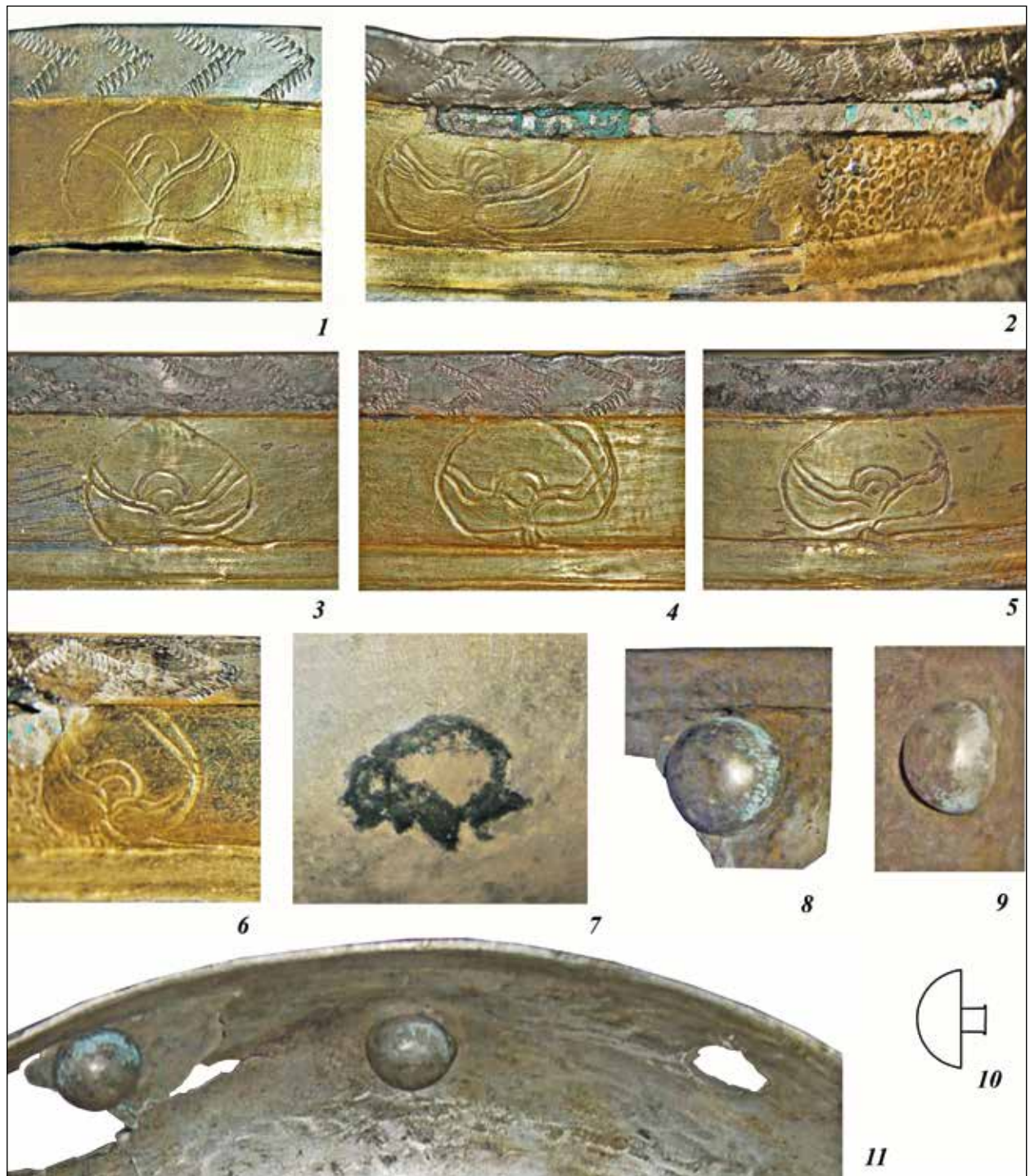

Рис. 2. Детали чаши (1–7) и блюда (8–11) из Коробчино (фото и рисунок автора)
 2. kép. A korobcsinói csésze (1–7) és tál (8–11) részletei (a szerző felvételei és rajza)

По аналогии с другим комплексом из кочевнической среды – Надьсентмиклошским кладом, где на близких по пропорциям сосудах № 9–10 и 20–21 наблюдается приклёпывание пластины с пряжкой (LÁSZLÓ–RÁCZ 1977, Taf. V, Taf. VIII, Bild 57–63, Bild 74–78; GSCHWANTLER 2002, cat. 9, cat. 10, cat. 20, cat. 21; BÁLINT 2004, 218–221. kép, 246–247. kép, 255–257. kép; BERGNER–ZHUBER–OKROG 2017, cat. 9, cat. 10, cat. 20, cat. 21), можно предположить, что и на утраченной пластине из Коробчино крепилась пряжка или кольцо для привешивания (ср. также: Смирнов 1909, № 774, табл. XLI). На надьсентмиклошских сосудах пластина крепилась всего двумя заклёпками, тогда как в данном случае их три. Возможно, дело в гораздо большем размере и весе блюда из Коробчино (диаметр: 22,5 см, тогда как самый большой из упомянутых надьсентмиклошских сосудов: 17,7 см). Впрочем, другая аналогия в виде ковша из Коцкого городка (диаметр: 26,5 см), где в процессе ремонта к ободку была приклёпана ручка (ДАРКЕВИЧ 1976, табл. 54. 5–6), подсказывает для Коробчино и второй вариант – переделку блюда в ковш. В Надьсентмиклошском кладе тоже есть неглубокие ковшики (сосуды № 15, 16), но они совсем небольшого диаметра (LÁSZLÓ–RÁCZ 1977, Taf. IV, Bild 80–81; GSCHWANTLER 2002, cat. 15, cat. 16; BÁLINT 2004, 230–234. kép; BERGNER–ZHUBER–OKROG 2017, cat. 15, cat. 16).

Коцкий ковш украшен характерным салтовским растительным декором горизонта III (середины IX в.) (см. КОМАР 2018, рис. 39) (ср. рис. 5. 13), поэтому традиционно считается изготовленным в Хазарском каганате (ДАРКЕВИЧ 1976, 167–170; ФОНЯКОВА 2010, 43–45). На одном из надьсентмиклошских сосудов с пряжками – чаше № 20, в процессе ремонта также была добавлена характерная салтовская пряжка горизонта III (КОМАР 2006, 29; SCHULZE–DÖRRLAMM 2010, 132–133), что делает его синхронным времени существования памятников типа Субботцев.

Какой бы из вариантов реконструкции мы не предпочли: пряжку для приторачивания или же ручку для превращения блюда в ковш, несомненно, что блюдо из Коробчино побывало

a korobcsinói tálhoz hasonló méretarányokkal rendelkező 9., 10., 20. és 21. számú edényen csatol ellátott felszegecselt lemezek figyelhetők meg (LÁSZLÓ–RÁCZ 1977, Taf. V, Taf. VIII, Bild 57–63, Bild 74–78; GSCHWANTLER 2002, cat. 9, cat. 10, cat. 20, cat. 21; BÁLINT 2004, 218–221. kép, 246–247. kép, 255–257. kép; BERGNER–ZHUBER–OKROG 2017, cat. 9, cat. 10, cat. 20, cat. 21), így feltételezhető, hogy a korobcsinói tál elveszett lemezén is egy csat vagy egy függesztőkarika volt (vö. SZMIRNOV 1909, № 774, табл. XLI). Az említett nagyszentmiklósi edényeken a lemezeket mindig két szegeccsel rögzítették, ezzel szemben a korobcsinói tál esetében három szegecset használtak. Ennek egyik lehetséges oka az, hogy utóbbi tárgy mérete és súlya jóval nagyobb (átmérője 22,5 cm, míg a fent említett nagyszentmiklósi edények közül a legnagyobb példány is csak 17,7 cm átmérőjű). Egy másik párhuzam, a Kockij gorodok-i nyeles tál (átmérője: 26,5 cm) javítása során annak pereméhez egy nyelet erősítettek (DARKEVICS 1976, табл. 54. 5–6), egy ilyen jellegű átalakítás pedig a korobcsinói lelet esetében is elképzelhető. A nagyszentmiklósi kincsben is találunk két nem túl mély nyeles tálkát (a 15. és 16. számú tárgy), de ezek nagyon kis átmérőjűek (LÁSZLÓ–RÁCZ 1977, Taf. IV, Bild 80–81; GSCHWANTLER 2002, cat. 15, cat. 16; BÁLINT 2004, 230–234. kép; BERGNER–ZHUBER–OKROG 2017, cat. 15, cat. 16).

A Kockij gorodok-i nyeles tálat a 9. század közepére keltezhető III. szaltovói horizontot jellegzetes növényi mintái díszítik (ld. КОМАР 2018, 39. kép) (vö. 5. kép 13), ezért ezt a tárgyat a kutatás hagyományosan a Kazár Kaganátus területéről eredeztetik (DARKEVICS 1976, 167–170; FONYAKOVA 2010, 43–45). Az egyik nagyszentmiklósi leletre, a 20. számú csészére annak javítása során egy jellegzetes, szintén a III. szaltovói horizonthoz tartozó csatot szereltek (КОМАР 2006, 29; SCHULZE–DÖRRLAMM 2010, 132–133), amely így a szubbotci horizont idejére keltezhető.

Az, hogy a korobcsinói tálra egy csatot vagy egy nyelet szereltek-e, nem megállapítható, az viszont kétségtelen, hogy a tál kinézetét és funkcióját egy ötvös változtatta meg a tárgy nomád tulajdonosának kérésére.

A másik korobcsinói edény, az aranyozott ezüstcsésze (1. kép 2) sem forma, sem díszítés, sem pedig készítéstechnika tekintetében nem sorolható ahhoz

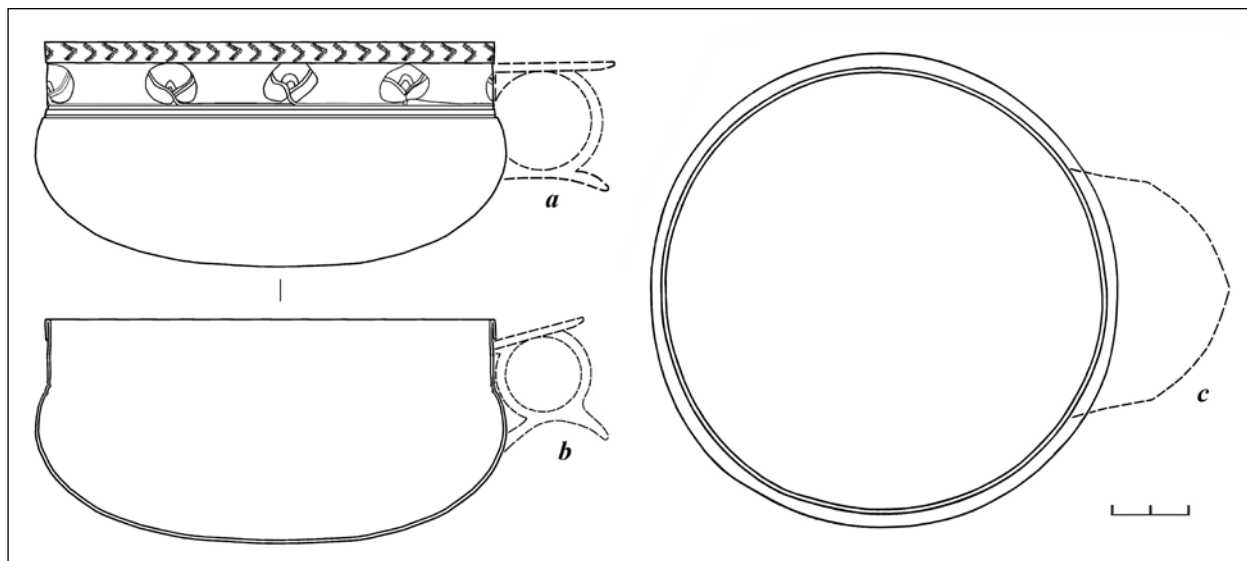

Рис. 3. Чаша из Коробчино: варианты реконструкции первоначального облика с ручкой (а–с) (рисунки автора)
3. kép. A korobcsinói csésze füllel kiegészített rekonstrukciójának változatai (a–c) (a szerző rajzai)

в руках ремесленника, изменившего его вид и способ использования по заказу кочевника.

Второй сосуд из Коробчино – серебряная чаша с позолотой (рис. 1. 2) – ни по форме, ни по декору, ни по технологии изготовления не может быть соотнесён с тем же производственным центром, что и блюдо, заслуживая более детального рассмотрения.

Атрибуция типа сосуда как «чаши» не совсем верна. Под венчиком (рис. 1. 2b; рис. 2. 2) фиксируются следы пайки плоской площадки ручки толщиной 2,5 мм и шириной 6,4 см. В том, что это не плоская ручка ковшика (ср. Смирнов 1909, № 227, XCVI) убеждают следующие наблюдения. Ниже на корпусе чаши ровно напротив центра площадки ручки есть следы от пайки нижней петли ручки (рис. 1. 2b; рис. 2. 7). Специально для неё ремесленник даже сделал подовальную разграфку размерами 5 × 9 мм, но возможно, что реальное сечение ручки в месте крепления всё же отражает подромбовидный контур без следов коррозии припоя (рис. 2. 7). В месте прилегания верхней части петли ручки к шейке и плечикам сосуда нарушена позолота (рис. 2. 2) – это могло произойти при отрыве ручки или вследствие плохого проникновения амальгамы под ручку. Таким образом, первоначальный тип предмета – это низкая чашка с кольцевой ручкой и плоской площадкой под большой палец, характерной в

а мұhelyhez, ahol a tál készült, ezért ez a lelet részletesebb elemzést igényel.

A tárgy csészeként történő meghatározása nem teljesen pontos. A perem alatt (1. kép 2b; 2. kép 2) egy 2,5 mm széles és 6,4 cm hosszú forrasztásnyom látható, itt rögzítették a fül felső, lapos részét. Azt, hogy ez nem egy nyeles tál lapos nyele volt (vö. SZMIRNOV 1909, № 227, XCVI), az alábbi megfigyelések bizonyítják. Az edény testének alsó részén, pontosan a fül felső, lapos részének középpontjával egyvonalban egy forrasztásnyom figyelhető meg, amely a fület alkotó hurok alsó végétől származik (1. kép 2b; 2. kép 7). Az ötvös az edény felületét egy 5 × 9 mm-es, közel ovális alakú jelöléssel látta el, lehetséges azonban, hogy – amint erre a forrasztásnyomtól és korróziótól mentes felület utal – a fül metszete a rögzítési ponton megközelítőleg rombusz alakú volt (2. kép 7). Azon a helyen, ahol a fület alkotó hurok felső végét az edény pereméhez rögzítették, az aranyozás sérült, hiányos (2. kép 2). Ez vagy a fül leszakadásakor keletkezett, vagy egyszerűen a tűziaranyozás során nem sikerült a fül alatti felületet teljesen bevonni. Ezek alapján ez a tárgy eredetileg egy hüvelykujjtartó felülettel ellátott kerek fülű kis csésze lehetett. Ez a fültípus a 7–10. századi szogd, kínai és türk fémcsészékre jellemző (vö. 4. kép 1–6). A forrasztás helyén látható korrodálódott réz arra utal, hogy a fül már az edény sírba helyezésekor is hiányzott, de az is lehetséges, hogy a fül épp a korrózió miatt vált le.

VII–X вв. для согдийских, китайских и тюркских металлических чашек и кружек (ср. *рис. 4. 1–6*). Следы коррозии припоя на основе меди означают, что ручка либо уже отсутствовала на момент помещения сосуда в погребение, либо отпала вследствие этой коррозии.

На дне сосуда признаков пайки кольцевого поддона нет, чаша изначально была круглодонной. Корпус чаши изготовлен в технике выколотки из цельной листовой заготовки. На втором этапе чеканкой нанесены две каннелюры по плечу и очерчено поле шириной 13 мм для декора. По-видимому, мастер произвёл недостаточно интенсивный отжиг сосуда перед этими операциями, поскольку со временем металл лопнул (*рис. 2. 1–2*). Диаметр сосуда по наибольшему расширению корпуса: 12,2 см; диаметр по венчику после отгиба: 11,9 см; высота: 5,7 см.

Цветочные бутоны нанесены не очень острым инструментом через каждые 2,5 см, некоторые весьма небрежно, как граффити (*рис. 2. 1–6*). Самое большое расстояние оставлено между бутонами под ручку, но, тем не менее, след пайки ручки все же перекрывает один из бутонов (*рис. 2. 2*), – создаётся впечатление, что либо работали два человека, либо мастер не знал заранее размеры ручки. Только после её крепления на следующем этапе была отогнута и прокована полоса венчика шириной 6 мм, причём небольшой сдвиг площадки ручки вверх от задуманного при пайке заставил подстукивать край загиба при помощи какого-то узкого, но не острого инструмента, даже порвавшего кромку металла (*рис. 1. 2; рис. 2. 2*).

Затем при помощи гравера с молоточком нанесен «ёлочный» и зигзагообразный декор на отогнутой части венчика. На большей части венчика он образован повернутыми вправо уголками и лишь над ручкой выполнен горизонтальный зигзаг (*рис. 2. 1–5*). Мастер попытался также заполнить фон орнаментального пояса между бутонами надчеканкой кружечками, начав это делать от ручки вправо до первого бутона (*рис. 1. 2b; рис. 2. 2*), но почему-то бросил начатое уже после первой же секции. Наконец, на заключительном этапе вся поверхность чаши внутри и орнаментальный пояс шириной 18 мм

Az edény alján nincsenek talpgyűrű forrasztására utaló nyomok, a csésze eredetileg is ívelt aljú volt. Az edény testét egyetlen lemezdarabból, kalapálással alakították ki. A tárgy elkészítésének második fázisában a vállon körbefutó két poncolt vonalat alakították ki, kijelölve ezáltal egy 13 mm széles sávot a díszítés számára. Látható, hogy az ötvös ezen műveletek előtt nem alkalmazott kellő mértékű hőkezelést a csészén, a fém ugyanis idővel megrepedt (*2. kép 1–2*). A tárgy maximális átmérője 12,2 cm, a perem átmérője a visszahajlítás után 11,9 cm, magassága 5,7 cm.

Az egymást egy kivétellel 2,5 cm-enként követő virágbimbókat egy nem túlságosan éles eszközzel alakították ki, némelyikük a bekarcolásokhoz hasonlóan elnagyolt (*2. kép 1–6*). A fül két oldalán lévő bimbók közötti távolság nagyobb, de az egyiket még így is részben eltakarja a fül forrasztásának nyoma (*2. kép 2*). Ez vagy azzal magyarázható, hogy a csészén ketten dolgoztak, vagy pedig az ötvös nem tudta előre, hogy pontosan mekkora méretű lesz a fül. Csak a tárgy elkészítésének következő fázisában, a fül rögzítése után került sor a 6 mm széles perem kialakítására, ráadásul a fül felső, lapos részét a tervezettnél kicsit magasabban forrasztották oda, ezért a visszahajlított rész szélét egy keskeny, de nem éles szerszámmal még meg kellett kalapálni, ami miatt a perem megsérült (*1. kép 2; 2. kép 2*).

Ezután egy vésővel és egy kis kalapáccsal fenyőág- és cikcakkmintát véstek a perem visszahajlított részére. A perem nagyobb részét > alakú minták díszítik, csak a fül fölött látható vízszintesen haladó cikcakkvonal (*2. kép 1–5*). Az ötvös a fültől jobbra haladva elkezdte poncolt köröcskével kitölteni a növényi minták közötti felületet, de csak az első bimbóig jutott (*1. kép 2b; 2. kép 2*), az aranyozott sáv többi részét valamilyen díszítetlenül hagyta. Végül a tárgy elkészítésének utolsó fázisában a csésze teljes belső felületét és a külső felületen elhelyezkedő, bimbókkal díszített 18 mm széles sávot tűzi-aranyozással vonták be (*1. kép 2*).

Szokatlan, hogy az aranyozás a díszítéssel el látott sáv határát képező poncolt vonal fölött, a fül feltételezett rögzítési helyétől jobbra elhelyezkedő forrasztásnyomokat is beborítja (*2. kép 2*). Az ötvös feltehetően itt próbálta átmenetileg rögzíteni a fület, amelyet azután néhány milliméterrel balra helyezte át, de az is elképzelhető, hogy ez egy javításnak

снаружи были покрыты позолотой в технике амальгамирования (рис. 1. 2).

Необычно, что позолота покрыла остатки припоя над каннелюрой чуть правее от предполагаемого места крепления ручки (рис. 2. 2). Возможно, мастер в процессе пытался временно «наживить» здесь ручку, а затем перенёс её на несколько миллиметров левее. Или же это свидетельство ремонта. В последнем случае золочение выполнено уже мастером, ремонтировавшим сосуд.

Реконструировать внешний вид ручки по остаткам пайки и отметинам на сосуде не так просто из-за отсутствия точных аналогий способу её расположения. На средневековых восточных чашках и кружках ручки с площадкой либо крепятся в месте наибольшего расширения тулова, если поверхность выпуклая (рис. 4. 1–3), либо под самый верх венчика (рис. 4. 4–6), если поверхность вогнутая или почти ровная (ср. Смирнов 1909, № 74, 109–113, 114–117, 145, 169–172, табл. XLI, табл. LXIV, табл. LXVII, табл. LXXX, табл. XCII; Даркевич 1976, табл. 8. 2, 6, 8, табл. 9. 5, 7, табл. 15. 1, табл. 16. 4, 5, 7, табл. 17. 5–7, табл. 18. 2, табл. 19. 1–4, табл. 23. 3, табл. 36. 8, табл. 57. 1). В случае с чашкой из Коробчино эти принципы нарушала форма сосуда: его выпуклая часть слишком невысокая для крепления ручки, а отогнутый наружу венчик слишком узкий для пайки к нему одновременно и площадки, и верхней части петли ручки. После перебора аналогий, оказалось, что к чашке из Коробчино подходят всего два варианта ручек с площадкой: с разомкнутым кольцом (рис. 3. а), как у кружки танской работы из д. Плеханова (рис. 4. 1а) и согдийского подражания танским из Томыза (Смирнов 1909, № 113, табл. LXV; Маршак 1971, Т47; Маршак 2017, рис. 54; Даркевич 1976, № 66, табл. 17. 7), или с кольцом, практически не прикасающимся к поверхности сосуда (рис. 3. б; рис. 4. 5а, б), как у кружек из Стерлитамака, д. Кошелева (Даркевич 1976, № 18, табл. 18. 2–3) и китайской чашки из клада в Шапо (Ли–Не 1964, № 6). Длина площадки определяется диаметром ручки, поэтому в варианте б она будет несколько короче, чем в варианте а.

Очевидный затек амальгамы под ручку (рис. 2. 2), казалось бы, свидетельствует в пользу

а nyoma. Utóbbi esetben az aranyozást az edényt javító mester végezte el.

A fül formáját a forrasztásnyomok és a jelölések alapján nem könnyű rekonstruálni, mert a fül rögzítésének nem ismerjük a pontos párhuzamait. A középkori keleti csészékre a lapos résszel ellátott hüvelykujjtartós fület domború felület esetében a tárgy testének legszélesebb részén rögzítették (4. kép 1–3), homorú vagy közel egyenes felület esetében pedig közvetlenül a perem alá helyezték (4. kép 4–6) (vö. SZMIRNOV 1909, № 74, 109–113, 114–117, 145, 169–172, табл. XLI, табл. LXIV, табл. LXVII, табл. LXXX, табл. XCII; DARKEVICS 1976, табл. 8. 2, 6, 8, табл. 9. 5, 7, табл. 15. 1, табл. 16. 4, 5, 7, табл. 17. 5–7, табл. 18. 2, табл. 19. 1–4, табл. 23. 3, табл. 36. 8, табл. 57. 1). Ezek az elvek azonban a korobcsinói csésze formája miatt ebben az esetben nem érvényesülhettek: a tárgy testének domború része túl kicsi ahhoz, hogy ide egy fület illesszenek, a kifelé visszahajlított perem pedig túl keskeny ahhoz, hogy a fület alkotó hurok felső végét és a hüvelykujjtartó felületet is oda lehessen forrasztani. A párhuzamokat áttekintve a korobcsinói csésze esetében a hüvelykujjtartó felülettel ellátott fülek két változata jöhet szóba. 'A' változat: a fül egy nem teljes hurkot zár be (3. kép а), mint például a Plehanova környékén előkerült Tang-kori edényen (4. kép 1а) és a Tang-kori készítményeket utánzó, Tomizból származó szogd készítményen (SZMIRNOV 1909, № 113, табл. LXV; MARSÁK 1971, T47; MARSÁK 2017, рис. 54; DARKEVICS 1976, № 66, табл. 17. 7). 'B' változat: a fül egy teljes hurkot zár be, és gyakorlatilag nem ér hozzá az edény felületéhez (3. kép б; 4. kép 5а, б), mint például a sztyerlitamaki és a koseljevai csésze (DARKEVICS 1976, № 18, табл. 18. 2–3), valamint a sapói kincsleletből származó kínai csésze esetében (LIU–HE 1964, № 6). A hüvelykujjtartó felület hossza a fül átmérőjétől függ, ezért ez a rész a 'B' változatnál valamivel rövidebb, mint az 'A' változatnál.

A fül alatt lévő aranyozás (2. kép 2) arra utalhat, hogy a csésze füle a 'B' változathoz sorolható. A grafikai modellezés azonban azt mutatja, hogy az 'A' változatba tartozó, szimmetrikus hurokvégekkel ellátott fül esetében a fület alkotó hurok felső része a forrasztás során kissé elferdülhet, ezért ezt nem rögzítették a csészéhez. Így a fül felső része csak a fülel egybeöntött hüvelykujjtartó felület forrasztásánál illeszkedett az edényhez. Ez magyarázattal szolgálna

выбора варианта *b*. Но графическое моделирование показало, что если мастер отлил ручку варианта *a* с симметричными концами петли, при её пайке на чашу получится небольшой перекокс именно верхней части петли. Она, в таком случае, фактически и не была припаяна, ручка вверху полностью держалась на пайке площадки, отлитой с ручкой как единое целое. В этом варианте находит объяснение и попавший в итоге под золочение припой – если ручка не прилегла плотно, ремесленник не продолжил пайку, а попытался подправить саму ручку, что в итоге не удалось. Учитывая эти обстоятельства, выбор между вариантами реконструкции ручки сделать трудно, и мы представили на иллюстрации оба (рис. 3. *a–b*).

К сожалению, условия находки комплекса из Коробчино не позволяют уточнить, когда именно произошла утрата ручки чашки. Пример миниатюрных золотых кружек из Надьсентмиклошского клада с утраченными в древности ручками (LÁSZLÓ–RÁCZ 1977, Bild 79; GSCHWANTLER 2002, cat. 11, cat. 12; BÁLINT 2004, 224. kép; BERGNER–ZHUBER–OKROG 2017, cat. 11, cat. 12) демонстрирует, что даже представители высшей знати не считали критичными такого рода поломки и просто использовали сосуды как чарки. Утрата ручки превращала сосуд из Коробчино в чашу, меняя лишь способ его держания, но не функцию.

Достаточно сложной задачей оказалось и подобрать аналогии форме чашке из Коробчино. О. М. Приходнюк и Л. Н. Чурилова выбрали в качестве таковых две чаши XIII–XIV вв. из атласа Я. И. Смирнова, происходящие «из курганов... Семиреченской области» (СМИРНОВ 1909, № 235, 236, табл. CVI). Обе чаши отнесены М. Г. Крамаровским к группе 4 торевтики золотоордынского периода (КРАМАРОВСКИЙ 2001, 87–88). Их венчик характерно завернут наружу валиком, но корпус полусферический, что делает их пропорционально выше ордынских чаш, а орнаментальные ободки с полупальметками указывают на влияние исламской торевтики XI–XIII вв. Собственно исламские чаши IX–XIII вв. также не выступают близкими аналогиями чаше из Коробчино, поскольку даже экземпляры с каннелюрами в верхней части не имеют характерно выпуклых боков корпуса и ярко выраженного вертикаль-

аз арanyozás alatti forrasztásnyomra is: amikor a fül még nem illeszkedett szorosán a csészéhez, az ötvös abbahagyta a forrasztást és megpróbálta megigazítani a fület, ez a művelet azonban nem sikerült. Mindezt figyelembe véve nehéz eldönteni, melyik lehet a helyes rekonstrukció, ezért mindkét változatot ábrázoltuk (3. kép *a–b*).

Sajnos a korobcsinói leletegyüttes előkerülési körülményei nem teszik lehetővé annak megállapítását, hogy mikor veszett el a csésze füle. A nagyszentmiklósi kincs kisebb méretű aranyedényei alapján, amelyeknek füle még a tárgyak földre kerülése előtt veszett el (LÁSZLÓ–RÁCZ 1977, Bild 79; GSCHWANTLER 2002, cat. 11, cat. 12; BÁLINT 2004, 224. kép; BERGNER–ZHUBER–OKROG 2017, cat. 11, cat. 12), úgy tűnik, hogy még a társadalmi elit számára sem jelentett komolyabb problémát egy ilyen jellegű sérülés, és az edények a továbbiakban is használatban maradtak. A korobcsinói edényt a fül elvesztését követően csészeként használták, így a tárgy funkciója megmaradt, csak a kézben tartásának módja változott meg.

A korobcsinói csésze formai párhuzamainak felgyűjtése szintén meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult. О. М. Приходнюк és Л. Н. Чурилова két 13–14. századi csészét említ Ja. I. Szmirnov atlaszából, amelyek az egykori Szemirecsjei területen található kurgánokból származnak (SZMIRNOV 1909, № 235, 236, табл. CVI). М. Г. Крамаровszkij mindkét csészét az Arany Horda korabeli ötvöstárgyak 4. számú csoportjába sorolta (KRAMAROVSZKIJ 2001, 87–88). Peremüket jellegzetesen kifelé hajlították vissza, de testük félgömb alakú, így ezek a tárgyak arányaikban magasabbak az Arany Horda korabeli csészéknél, félpalmettákkal díszített peremük pedig a 11–13. századi iszlám fémművesség hatását tükrözi. Valójában a 9–13. századi iszlám csészét sem tekinthetjük a korobcsinói csésze közeli párhuzamainak, mert még azok a példányok sem rendelkeznek jellegzetesen kiszélesedő testtel és jól elkülönülő, kifelé visszahajlított, függőleges peremmel, amelyeknek felső részét vízszintes vonalak díszítik (MELIKIAN–CHIRVANI 1974, Fig. 19, Fig. 26, Fig. 33; ADAKSZINA ET AL. 2011, kat. 39; TORGOJEV 2012, kat. 693; MÜLLER–WIENER 2016, Fig. 9). Ezekhez képest a 9–10. századi szogd csészék profiláltabbak, feneküket pedig rozetta motívum díszíti (4. kép 7). Ezek a tárgyak az afanaszjevói kincsle-

Рис. 4. Аналогии чашке из Коробчино среди согдийских и китайских сосудов. 1–1а: Плеханова; 2: «Устье Дона»; 3–4: Томыз; 5–5а: Стерлитамак; 6: Шапо; 7: Афанасьев (1–1а, 7: По ДАРКЕВИЧ 1976; 2–5: по МАРШАК 1971; 5а: Рисунок автора; 6: по HAN 1989)

4. kép. A korobcsinói csésze szogd és kínai párhuzamai. 1–1а: Plehanova; 2: a Don torkolatánál talált csésze; 3–4: Tomiz; 5–5а: Sztjerlitamak; 6: Sapo; 7: Afanaszjevo (1–1а, 7: DARKEVIC 1976; 2–5: MARSÁK 1971; 5а: A szerző rajza; 6: HAN 1989)

ного венчика с заворотом наружу (MELIKIAN-CHIRVANI 1974, Fig. 19, Fig. 26, Fig. 33, АДАКСИНА И ДР. 2011, кат. 39; ТОРГОВЕВ 2012, кат. 693; MÜLLER-WIENER 2016, Fig. 9). Более профилированными были согдийские чаши IX–X вв. с дном, оформленным в виде розетки (рис. 4. 7), подобные экземпляру из Афанасьевского клада, который также позолочен внутри, как и коробчинская чашка (ДАРКЕВИЧ 1976, № 57, табл. 16. 2).

Как это ни странно, но близкой аналогией форме чашке из Коробчино является древнерусская «чара князя Владимира Давыдовича». В палеографической дискуссии о её датировке – XII или XIV век (см. Турилов 2009; МЕДЫНЦЕВА 2012) – гораздо предпочтительнее выглядит позиция А. А. Турилова, поскольку аналогии самому предмету происходят только из золотоордынского периода (см. Смирнов 1909, № 241, табл. CVI; Крамаровский 2001, кат. 48, кат. 110). Ещё одной весьма отдалённой группой аналогий выступают византийские чаши XII в. с вертикальным венчиком (ДАРКЕВИЧ 1975, 264, ил. 163–164, ил. 180–181; Маршак–Крамаровский 1996, кат. 66–68).

Среди собственно чашек и кружек с ручкой VIII–IX вв., с которыми и должен сравниваться экземпляр из Коробчино, наше внимание привлекают лишь три: из Томыза, д. Плеханова и «устья Дона» (Смирнов 1909, № 110, табл. LXV; Орбели–Тревер 1935, 35, табл. 54; Маршак 1971, Т20, 42, рис. 22, рис. 25; Маршак 2017, рис. 57, рис. 81; Даркевич 1976, № 65, 114, табл. 8. 6, табл. 9. 1–3, табл. 57. 1–3). Кружка, найденная в устье Дона принадлежит к «школе А» по Б. И. Маршаку. С чашкой из Коробчино её объединяет только круглодонность и отделённый рельефным пояском с «ёлочным» декором венчик, хотя и с наклоном внутрь (рис. 4. 2). Однако, если верен вариант *b* реконструкции ручки (рис. 3. *b*), сходной будет и приподнятость вверх площадки ручки. Это редкий экземпляр согдийской торевтики, происходящий непосредственно с территории Хазарского каганата, поэтому чашка выступает одним из реальных образцов, которому теоретически могли подражать салтовские торевты. Чашка из Томыза (рис. 4. 3) принадлежит восточносогдийской «школе С». Найдена она в Прикамье, что позволяет предполагать знакомство с такой

летбől származó edénnyel mutatnak hasonlóságot, amelynek belső felületét ugyanúgy aranyozás borítja, mint a korobcsinói csésze belsejét (Darkevics 1976, № 57, табл. 16. 2).

Bármilyen furcsának is tűnik, de a korobcsinói csésze közeli formái párhuzamaként a 'Vlagyimir Davidovics fejedelem csészéje' néven ismert rusz leletet említhető. Az ennek a tárgynak a keletkezéséről folyó paleográfiai vitában – 12. vagy 14. század (vö. Turilov 2009; Medinceva 2012) – sokkal valószínűbb A. A. Turilov álláspontja, a csésze párhuzamai ugyanis csak az Arany Horda időszakából ismertek (ld. Szmirnov 1909, № 241, табл. CVI; Kramarovszkij 2001, кат. 48, кат. 110). Ezenkívül egy másik tárgytípus is említhető, de csak igen távoli párhuzamként: a függőleges peremű 12. századi bizánci csészék (Darkevics 1975, 264, ил. 163–164, ил. 180–181; Marsak–Kramarovszkij 1996, кат. 66–68).

A korobcsinói leletet a füllel ellátott 8–9. századi csészékkel is érdemes összevetni. Ezek közül mindössze három érdemel különösebb figyelmet: a tomizi, a plehanovai és a Don torkolatánál előkerült példány (Szmirnov 1909, № 110, табл. LXV; Orbéli–Trever 1935, 35, табл. 54; Marsak 1971, Т20, 42, рис. 22, рис. 25; Marsak 2017, рис. 57, рис. 81; Darkevics 1976, № 65, 114, табл. 8. 6, табл. 9. 1–3, табл. 57. 1–3). A Don torkolatánál talált csésze a Marsak-féle szogd 'A' iskolához tartozik. Ez a lelet csak két dologban mutat hasonlóságot a korobcsinói csészével, ez pedig az ívelt alj és a plasztikus díszítéssel ellátott perem. Utóbbit egy, a csésze felületén körbefutó sáv választja el az edény többi részétől, amelyet a korobcsinói csészével ellentétben befelé mutató fenyőág-mintával (<) díszítettek (4. kép 2). Ha a korobcsinói csésze rekonstrukciójának 'B' változata (3. kép *b*) a helyes, akkor a fül ívelt hüvelykujjtartó felülete egy újabb párhuzam a két tárgy között. A szogd fémművesség eme ritka példánya közvetlenül a Kazár Kagánátus területéről származik, ezért a Don torkolatánál előkerült csésze egyike lehet azon mintadaraboknak, amelyeket utánozva a szaltovói ötvösök dolgozhattak. A tomizi csésze (4. kép 3) a keleti szogd 'C' iskolához tartozik. Ez a lelet a Káma folyó vidékéről származik, ez alapján pedig feltételezhetjük, hogy az Urál-vidék népességének körében ismertek voltak az ilyen edények. A tárgy talpát nem számítva ez a lelet formailag közelebb áll a korobcsinói csészéhez,

посудой населения Приуралья. Если отбросить ножку, её форма даже ближе к чашке из Коробчино, чем у предыдущей аналогии. Кружка из д. Плеханова в Прикамье, известная только по фото и рисунку из архива Я. И. Смирнова (рис. 4. 1–1а), имеет даже более выраженное тулово, чем чашка из Коробчино; шейка отделена двумя рельефными поясками, но венчик отогнут наружу. В. П. Даркевич почему-то предполагал для неё работу «византийского мастера, знакомого с дальневосточными образцами» (ДАРКЕВИЧ 1976, 176). Сосуд скорее принадлежит к торевтике IX–X вв. круга Копенского чаатаса, созданной позднеатанскими ювелирами для кочевнической знати.

Поскольку форма и пропорции чашки из Коробчино не соответствуют точно синхронным металлическим изделиям, нельзя полностью исключать и влияние деревянной посуды, о которой информации, разумеется, в нашем распоряжении ещё меньше из-за проблем сохранности органики. Близкие по пропорциям деревянные чашки, в частности, известны в погребениях тюрков Алтая (КУБАРЕВ 2005, табл. 56. 6) и алан Кавказа (ДЗАТТИАТЫ 2014, табл. LXIV. 11). Если сосуд из Коробчино изначально делался по заказу кочевника, его пропорции должны были определяться удобством ношения и транспортировки, отсюда и его сходство по пропорциям с более приземистыми деревянными чашами тюрков и металлическими сосудами золотоордынского времени.

Ещё одна серебряная кружка из Томынского клада – с изображением павлинов вокруг «древа жизни» (рис. 4. 4), относимая В. П. Даркевичем и Н. А. Фояковой к продукции восточноевропейской мастерской, работавшей в Хазарском каганате (ДАРКЕВИЧ 1976, 167; ФОЯКОВА 2010, 43–44, 58), резко отличается от чашки из Коробчино по форме, но сходна с ней по принципу декорирования – расположением орнаментального пояска в верхней части сосуда при гладкой нижней половине. Если бы изготовитель коробчинской чашки дошёл до конца замысел покрыть фон между цветочными бутонами надчеканкой кружочками, её стиль оформления был бы ещё ближе томызской.

Из 9-ти бутонов, которыми украшен сосуд из Коробчино, три каплевидной формы (рис. 2. 1,

mint a Don torkolatánál előkerült példány. A szintén a Káma folyó vidékéről származó plehanovai edény csak Ja. I. Szmirnov archívumának egy fotója és egy rajza alapján ismert (4. kép 1–1a). Teste sokkal kidolgozottabb, mint a korobcsinói csészéé, nyakát egy két sávban körbefutó domborított díszítés határolja, pereme viszont kifelé hajlított. V. P. Darkevics valamiért azt feltételezte, hogy a tárgy készítője egy olyan „bizánci mester, aki ismerte a távol-keleti mintadarbokat” (DARKEVICS 1976, 176). A plehanovai edény azonban valószínűleg inkább a Kopenszkij csaatasz-i temető leletkörének 9–10. századi ötvöstárgyai közé tartozik, amelyeket késő Tang-kori ötvösök készítettek előkelő nomádok számára.

Mivel a korobcsinói csésze formája és arányai nem felelnek meg pontosan a vele egykorú fémedényeknek, ezért a faedények hatása sem zárható ki teljesen, utóbbiakról azonban – a szerves anyagok konzerválódásának problémája miatt – érthető módon még kevesebb információval rendelkezünk. Hasonló arányokkal rendelkező facsészék többek között az altaji török nyelvű népek (KUBARJEV 2005, табл. 56. 6) és a kaukázusi alánok (DZATTIATYI 2014, табл. LXIV. 11) sírjaiból ismertek. Amennyiben a korobcsinói csésze eredetileg is egy nomád megrendelő számára készült, akkor annak arányait a praktikus használhatóság és hordozhatóság szempontjai határozták meg. Ez megmagyarázná, hogy a tárgy arányait tekintve miért hasonlít a török nyelvű népek által használt jóval alacsonyabb faedényekre és az Arany Horda korabeli fémedényekre.

A tomizi kincsleletből azt az ezüstcsészét is érdemes megemlíteni, amelyet egy életfa díszít, körülötte pedig pávák láthatók (4. kép 4). Ez a tárgy V. P. Darkevics és N. A. Fonyakova szerint egy olyan kelet-európai műhelyben készült, amely a Kazár Kaganátus területén működött (DARKEVICS 1976, 167; FONYAKOVA 2010, 43–44, 58). A tomizi pávás csésze formailag élesen különbözik a korobcsinói csészétől, a díszítés koncepciója azonban hasonló (a tárgy felső részén egy díszített sáv fut körbe, alsó része díszítetlen). Ha a korobcsinói csésze készítője befejezte volna a virágbimbók közötti felület poncolását, akkor stílusa még jobban hasonlítana a tomizi pávás csészére.

A korobcsinói csészén látható kilenc virágbimbó közül három csepp alakú (2. kép 1, 3, 6), a többi lekerekített (2. kép 2, 4, 5). A csepp alakú virág-

3, 6), остальные скруглены (рис. 2, 2, 4, 5). Каплевидные бутоны полностью повторяют форму и особенности разграфки бутонов (рис. 5. 1–4) на согдийских блюдах из Слудки и Кытманова (Смирнов 1909, № 49, 107; Орбели–Тревер 1935, табл. 23, табл. 24; Маршак 1971, Т17, 18, рис. 6, 6; Маршак 2017, рис. 22, рис. 23, рис. 25, рис. 26; Даркевич 1976, № 26, 60, табл. 5. 3–4), но выполнены очень неуверенной рукой. А вместо золочения фона вокруг бутонов на чашке из Коробчино видим сплошное золочение всего орнаментального пояса. В сумме с ошибкой при пайке ручки и брошенной в самом начале надчеканкой фона это указывает на весьма кустарный уровень мастерской, изготовившей коробчинскую чашку по сравнению с согдийскими центрами. Открытие комплекса сосудов из пещеры Кури Кале (Alibaigi et al. 2017, fig. 9–34) подтвердило предположения ряда исследователей о серьезном падении уровня торевтики в северо-западных провинциях Ирана в конце VII–VIII вв., но и в форме сосудов, и в их декоре здесь продолжались сасанидские традиции, к которым не имеет отношения чашка из Коробчино.

А. В. Гадло первым указал на факт повторения бутонов серебряных блюд из Кытманова и Слудки в декоре предметов салтовской культуры (Гадло 1968, 224–225, рис. 1, рис. 4) на примере костяного изделия из Керченского музея (рис. 5. 5). Б. И. Маршак отнёс данные сосуды к «школе А», предположив заимствование именно из этого источника салтовскими ювелирами мотивов «трилистника» и «трёхлепесткового полураскрытого лотоса», на базе которых и была создана в дальнейшем вся салтовская растительная орнаментика (Marschak 1986, 336–341, Fig. 218; Маршак 2017, 347–352). Идею развила далее на салтовских материалах Н. А. Фоякова в целой серии статей, диссертации и обобщающей результаты монографии (Фоякова 1986; Фоякова 1988; Фоякова 2010 и др.). Салтовский декор, наиболее близко повторяющий бутоны сосудов из Кытманова и Слудки, был оценен Н. А. Фояковой как «I этап освоения лотоса» (Фоякова 1986, рис. 4; Фоякова 2010, рис. 25). После выделения раннесалтовского горизонта I, предшествующего времени появления «классических» салтовских стилей, поясные и сбруйные

bimbók formailag és vonalvezetésük tekintetében pontosan követik a szludkai és kitmanovai szogd edényen megfigyelhető motívumokat (5. kép 1–4) (SZMIRNOV 1909, № 49, 107; ORBELI–TREVER 1935, табл. 23, табл. 24; MARSÁK 1971, T17, 18, рис. 6, 6; MARSÁK 2017, рис. 22, рис. 23, рис. 25, рис. 26; DARKEVICS 1976, № 26, 60, табл. 5. 3–4), azzal a különbséggel, hogy a korobcsinói csésze díszítését egy igencsak tapasztalatlan ötvös készítette. További eltérés, hogy utóbbi tárgyon nem csak a virágbimbók körüli háttérret aranyozták be, hanem a teljes díszített sávot. A fül forrasztási hibái és a díszített sáv poncolásának félbehagyása alapján összességében azt mondhatjuk, hogy a korobcsinói csésze a szogd központok színvonalához képest egy kontrármunka eredménye. A Kuri Kale barlangból előkerült edénylelet (ALIBAIGI ET AL. 2017, fig. 9–34) megerősítette azt a számos kutató által megfogalmazott feltételezést, amely szerint a 7. század végén és a 8. században Irán északnyugati területein jelentős mértékben romlott a fémművesség színvonala, az edények formája és díszítése viszont megőrizte a szászánida tradíciót, amellyel azonban a korobcsinói csésze semmilyen kapcsolatot sem mutat.

A. V. Gadlo egy, a Kercsi Helytörténeti Múzeum gyűjteményében található faragott csontkészítmény (5. kép 5) alapján elsőként mutatott rá arra a tényre, hogy a szaltovói kultúrához köthető tárgyakat a szludkai és kitmanovai ezüstedényen látható virágbimbók utánzatai díszítik (GADLO 1968, 224–225, рис. 1, рис. 4). B. I. Marsak ezeket az edényeket a szogd 'A' iskola készítményei közé sorolta, és azt feltételezte, hogy a szaltovói ötvösök pontosan innen vették át a 'hármalevél' és a 'félíg kinyílt, háromszirmú lótosz' motívumát, amelyek alapján később az egész szaltovói növényi ornamentika kifejlődött (MARSCHAK 1986, 336–341, Fig. 218; MARSÁK 2017, 347–352). Ezt az elképzelést N. A. Fonyakova számos tanulmányában, a kandidátusi disszertációjában, valamint az eddigi kutatási eredményeket összefoglaló monográfiájában fejlesztette tovább (FONYAKOVA 1986; FONYAKOVA 1988; FONYAKOVA 2010 stb.). A kutató a szludkai és kitmanovai ezüstedényt díszítő virágbimbók legközelebbi szaltovói utánzatait „a lótosz minta átvételének I. fázisa”-ként értékelte (FONYAKOVA 1986, рис. 4; FONYAKOVA 2010, рис. 25). A kora szaltovói I. horizont elkülönítése után, amely időben megelőzte a 'klasszikus' szaltovói stílusokat,

украшения, повторяющие стиль согдийско-хорасанской торевтики, в нашей периодизации заняли уверенное место в хронологическом горизонте II салтовской КИО (КОМАР 1999, 129–131, табл. 4).

С. А. Плетнёва сначала отрицала хронологическое значение стилей прикладной салтовской торевтики, считая, что почти все они появляются ещё в «ранней» группе катакомб Дмитриевского могильника и далее сосуществуют (ПЛЕТНЁВА 1989, 163–168). Но позже в совместной работе с Т. И. Макаровой пояса Дмитриевки с растительным декором были разделены на две группы (условно с «лотосовидным» и «цветочным» орнаментами), и исследователи признали, что первая группа появляется несколько ранее второй, хотя далее и наблюдается смешение стилей. Под влиянием работ В. П. Даркевича, Б. И. Маршака и Н. А. Фоняковой исследователи также связали салтовский «лотосовидный» орнамент с мотивом «плода лотоса» (точнее, «мирового древа») сасанидской и согдийской торевтики (МАКАРОВА–ПЛЕТНЁВА 2002, 107–114, рис. 1–3).

Недавняя попытка А. М. Голубева радикального пересмотра источников стилей салтовской торевтики и сведения «лотосовидного» декора всего лишь к «деградации» стиля «перевязанной пальметты» конца VII–VIII вв. (ГОЛУБЕВ 2018, 370–373), несмотря на масштабность задач, странным образом полностью лишена разбора аргументации предшественников и сравнительного блока аналогий, ограничена рамками узкого региона, и поэтому относится скорее к жанру *argumentum ad ignorantiam*.

На предметах салтовской торевтики горизонта II «сжатый бутон» согдийских блюд из Слудки и Кытманова используется как в виде самостоятельного элемента, полностью определяя форму бляшек (рис. 5. 6–10), так и виде более сложных композиций (рис. 5. 11–12, 16). Хорошо заметно и разделение изображений на плоские (рис. 5. 5–8, 11, 12, 16), декор в которых прочерчен углублёнными линиями, и рельефные (рис. 5. 9–10) с двухуровневой передачей стебля, лепестков и пестика бутона. Собственно, эта разница исполнения заметна и на самих блюдах из Слудки и Кытманова (рис. 5. 1–4), т.е. задана она уже источниками подражания. В салтовских

а szogd–horászáni stílust utánzó öv- és lószerszám-díszeket már biztosabban sorolhattuk a II. szaltovói horizontba (КОМАР 1999, 129–131, табл. 4).

Sz. A. Pletnyova kezdetben elutasította azt a felvetést, hogy a szaltovói fémművesség stílusai kronológiai jelentőséggel bírnának. Úgy gondolta, hogy a dmitrijevka-i kamrasíros temető 'korai' sírjaiban már szinte mindegyik feltűnt közülük, és így egymással párhuzamosan léteztek (PLETNYOVA 1989, 163–168). Később azonban a dmitrijevka-i temetőből származó övek növényi díszítéséről szóló, T. I. Makarovával közösen írt tanulmányában két csoportot különített el ('lótusz alakú' és 'virágos' díszítések). A két kutató arra az eredményre jutott, hogy az első csoport valamivel korábban tűnt fel, mint a második, bár a későbbiekben ennek a két stílusnak a keveredése is megfigyelhető. V. P. Darkevics, B. I. Marsak és N. A. Fonyakova munkáinak hatására a szaltovói 'lótusz alakú' díszítést ők is a szászánida és szogd fémművességből ismert 'lótuszvirág' motívummal, pontosabban a 'világfával' hozták összefüggésbe (МАКАРОВА–ПЛЕТНОВА 2002, 107–114, рис. 1–3).

A. M. Golubjev a közelmúltban arra tett kísérletet, hogy alapjaiban felülvizsgálja a szaltovói fémművesség stílusainak forrásait, és azt is megpróbálta levezetni, hogy a 'lótusz alakú' díszítés pusztán a 7. század végi – 8. századi 'fonódó palmattás' stílus leegyszerűsített változata lenne (ГОЛУБЕВ 2018, 370–373). A feladat nagyságának ellenére azonban Golubjev munkájából különös módon a korábbi kutatók véleményének áttekintése és a párhuzamok átfogó elemzése is teljes mértékben hiányzik. Az analógiák vizsgálata csak egy kis régióra korlátozódik, tanulmánya így leginkább az *argumentum ad ignorantiam* (a nemtudás mint érv) műfajába sorolható.

A szaltovói fémművesség II. horizontjába tartozó tárgyakon a szludkai és kitmanovai szogd edényről ismert 'összenyomott virágbimbó' motívum egyrészt önálló elemként tűnik fel, teljes mértékben meghatározva a veretek formáját (5. kép 6–10), másrészt jóval összetettebb kompozíciókon is előfordul (5. kép 11–12, 16). Az is jól látható, hogy az említett motívumnak két típusa van: a lapos változat esetében a díszítést bevéselt vonalakkal alakították ki (5. kép 5–8, 11, 12, 16), a plasztikus változat esetében pedig a virágbimbó szárát, szirmait és bibéjét két szintben ábrázolták (5. kép 9–10). Ez az eltérés a szludkai és kitmanovai edényen is megfigyelhető

Рис. 5. Аналогии декора чаши из Коробчино на содгийских (1–4) и салтовских (5–16а) изделиях. 1–2: Блюдо из Слудки (детали); 3–4: Блюдо из д. Кытманова (детали); 5: Костяное изделие из Керченского музея (деталь) (по Гадло 1968); 6–7: Верхний Салтов I, кат. 22; 8: Нетайловка, п. 23 (по Березовец 1961); 9: Верхний Салтов IV, кат. 3; 10–11а: Нижне-лубянский, кат. 6 (10–11: по фото А. Тюрка; 11а: рисунок автора); 12: Верхний Салтов IV, погребение коня № 4 (деталь начальника); 13: Ковчи из Коцкого городка (деталь); 14: Верхний Салтов IV, кат. 105; 15: Мохнач, комплекс 55 (по Колода 2011а); 16–16а: Нетайловка, п. 480 (1–2, 6–7, 9, 12–14: фото автора; 16: по Аксёнов 2012; 16а [деталь]: по фото В. С. Аксёнова)

5. kép. A korobcsinói csésze díszítésének párhuzamai szogd (1–4) és szaltovói (5–16a) tárgyakon. 1–2: A szludkai edény (részlet); 3–4: A kitmanovai edény (részlet); 5: Csontfaragvány a Kercsi Helytörténeti Múzeum gyűjteményéből (részlet) (Gadlo 1968); 6–7: Verhnyij Szaltov I. lelőhely, 22. kamrasír; 8: Nyetajlovka 23. sír (Berezovec 1961); 9: Verhnyij Szaltov IV. lelőhely, 3. számú lósr (a lófejdisz részlete); 13: A Kockij gorodok-i nyeles tál (részlet); 14: Verhnyij Szaltov IV. lelőhely, 105. kamrasír; 15: Mohnacs, 55. számú leletgyűjtés (Koloda 2011a); 16–16a: Nyetajlovka 480. sír (1–2, 6–7, 9, 12–14: a szerző felvétele; 16: Akszjonov 2012; 16a [részlet]: V. Sz. Akszjonov fotója)

комплексах рельефные и плоские детали также могли смешиваться на одном ремне (напр. Аксёнов 2011, рис. 3. 5–8), хотя закономерно возникает дилемма, не идёт ли речь о нескольких этапах добавления бляшек на ремень. В кат. 6 Нижнелубянского могильника (Фонякова 2010, рис. 2, рис. 26. 6–7) к бляшкам с рельефным исполнением прилагались плоские без декора, которые сам собственник попытался украсить граффити (рис. 5. 10–11).

В технике выколотки в салтовских комплексах чаще всего выполнены женские туалетные коробочки и конские начельники. Первые обычно без декора, а вот среди начельников, выполненных из бронзы с позолотой (Плетнева 1989, рис. 41–42; Аксёнов 2001–2002, рис. 2. 1, рис. 4. 1, рис. 5. 1, рис. 7; Аксёнов 2005, рис. 2. 1, рис. 5. 1; Габуев 2005, кат. 115, кат. 116, кат. 120, кат. 131; Львова 2012, кат. 559; Дзаттиаты 2010, табл. VIII. 2, табл. XX. 1, табл. XXII. 1), встречаются и экземпляры с чеканным растительным орнаментом. Ближе всего по стилю оформления чашке из Коробчино начельник из погребения коня № 4 Верхнесалтовского могильника (рис. 5. 12), где видим «скруглённую» версию салтовских бутонов, относительно редко встречаемую среди поясных бляшек (рис. 5. 9). Большинство бутонов коробчинской чашки скруглены ещё больше, до «почковидной» формы (рис. 2. 2, 4–5), характерной для бутонов салтовских предметов горизонта III (Комар 1999, табл. 4; Комар 2018, рис. 39), где наблюдается уже полная схематизация проработки лепестков (рис. 5. 14–15). Причём последнюю наблюдаем даже на ковше из Коцкого городка (рис. 5. 13), несомненно выполненным ювелиром высокого уровня. Создаётся впечатление, что чашка из Коробчино была изготовлена на начальной стадии изменения моды от горизонта II к горизонту III, когда схематизация бутона ещё не стала каноном, и мастер даже смешивал бутоны двух форм в рамках одного изделия. Такой рубеж, как мы уже аргументировали, приходится на ок. 840 г. (Комар 2018, 153–159, 241–242).

Заполнение фона надчеканкой в виде мелких кружков (для литых изделий наносившихся по воску) – достаточно редкий приём на салтовских предметах, но всё же известный (Аксёнов 2001,

5. *kép 1–4*), vagyis már a szaltovói másolatok alapjául szolgáló tárgyakon is jelen volt. A szaltovói leletegyüttesekben ugyanahhoz a szíjhoz plasztikus és lapos díszítmények egyaránt tartozhattak (pl. AKSZJONOV 2011, рис. 3. 5–8), bár természetesen felmerül a kérdés, hogy egyszerűen nem csak arról van-e szó, hogy az egyes díszítmények eltérő időszakokban kerültek rá ezekre az övekre. A Nyizsnyije Lubjanki-i temető 6. kamrásírjában (FONYAKOVA 2010, рис. 2, рис. 26. 6–7) a plasztikus díszítésű veretek mellett sima, díszítetlen példányok is voltak, amelyeket az öv viselője próbált meg bekarcolásokkal díszíteni (5. *kép 10–11*).

A kalapálással készült szaltovói tárgyak között elsősorban női piperedobozokat, valamint lófejdíszeket találunk. Előbbiek többnyire díszítetlenek, az aranyozott bronz lófejdíszek között azonban poncolt növényi mintával ellátott példányok is előfordulnak (PLETNYOVA 1989, рис. 41–42; AKSZJONOV 2001–2002, рис. 2. 1, рис. 4. 1, рис. 5. 1, рис. 7; AKSZJONOV 2005, рис. 2. 1, рис. 5. 1; GABUJEV 2005, кат. 115, кат. 116, кат. 120, кат. 131; LVOVA 2012, кат. 559; DZATTYIATI 2010, табл. VIII. 2, табл. XX. 1, табл. XXII. 1). A korobcsinói csésze díszítésének stílusához a Verhnyij Szaltov-i temető 4. számú lósríjából előkerült lófejdísz áll a legközelebb (5. *kép 12*), amelyen egy, az övveretek között viszonylag ritkán előforduló 'lekerekített' szaltovói virágbimbó látható (5. *kép 9*). A korobcsinói csészét díszítő virágbimbók többsége még ennél is jobban lekerekített, ezek gyakorlatilag 'rügy' alakúak (2. *kép 2, 4–5*). A 'rügy' motívum a III. szaltovói horizontba tartozó tárgyakat díszítő virágbimbók jellemzője (KOMAR 1999, табл. 4; KOMAR 2018, 39. *kép*), ezek esetében a szirmok ábrázolása teljesen sematikussá válik (5. *kép 14–15*). Ebbe a tendenciába illeszkedik a Kockij gorodok-i nyeles tál is (5. *kép 13*), amelyet egyértelműen egy magas színvonalon dolgozó ötvös készített. Úgy gondoljuk, hogy a korobcsinói csésze a II. és III. horizont közötti átmeneti időszak elején készült, amikor a virágbimbó sematikus ábrázolása még nem vált általánossá, az ötvös pedig ugyanazon a tárgyon a motívum mindkét változatát alkalmazta. Ez az átmeneti időszak, amint azt egy korábbi munkánkban már levezettük, 840 körülre keltezhető (KOMAR 2018, 153–159, 241–242).

A díszítés háttérének poncolt köröcskével történő kitöltése (öntött tárgyak esetében ezek a viasz

рис. 4. 17; АКСЁНОВ 2012, рис. 1. 4; Колода 2011, рис. 4. 1–2; Колода 2011а, рис. 1. 1). Особенно интересен пример фибулы из п. 480 Нетайловки, где таким образом заполнена только половина фона щитка (рис. 5. 16–16а). Как и в случае с чашкой из Коробчино, мастер, скорее всего, спешил закончить изделие к приезду заказчика, жертвуя стилиевой завершенностью предмета. Нетайловские фибулы (рис. 5. 16) (ПАРХОМЕНКО 1983, рис. 8. 1) также демонстрируют и использование «ёлочного» декора.

Металлических сосудов, предположительно изготовленных на территории Хазарского каганата, на данный момент всего несколько. К таковым относятся уже упоминавшиеся выше серебряные ковш из Коцкого городка (ДАРКЕВИЧ 1976, табл. 54. 5–9, кат. 27; МАРШАК–КРАМАРОВСКИЙ 1996, кат. 27; ФОНЯКОВА 2010, рис. 15; ТОРГОВЕВ–АХМЕДОВ 2016, кат. 191) и кружка с павлинами из Томынского клада (СМИРНОВ 1909, № 116, табл. LXVII; ОРБЕЛИ–ТРЕВЕР 1935, табл. 57; МАРШАК 1971, Т40; МАРШАК 2017, рис. 91–93; ДАРКЕВИЧ 1976, табл. 54. 1), а также бронзовый ковшик из к. 17 Кипского могильника (Конииков 1989, рис. 1–7). Сравнение этих сосудов между собой малопродуктивно. Первая проблема – они не похожи ни по форме, ни по орнаментике, ни по технике исполнения. Вторая – ни один из них не обнаружен на территории собственно Хазарии. В случае с кружкой из Томыза не ясно направление влияния: это салтовские поясные украшения натолкнули мастера на мысль украсить в том же стиле сосуд, или всё же серебряная посуда в стиле томызской кружки повлияла на стиль салтовских поясов, подобно блюдам из Слудки и Кытманова? Сохранность орнамента на литом кипском ковшике, к сожалению, не даёт достаточной детализации, чтобы идентифицировать «деревья» из его сцен именно как салтовский декор. Тождественность растительного декора ковша из Коцкого городка салтовскому никаких сомнений не вызывает, но он литой и имеет мало точек соприкосновения с коробчинской чашкой; отметить можно разве что круглодонность обоих сосудов. Что касается поступлений XXI века с черного рынка (ТОРГОВЕВ–АХМЕДОВ 2016, кат. 190), то, увы, в целях чистоты научного эксперимента они пока

öntőmintára kerültek) a szaltovói tárgyakon meglehetősen ritka jelenség, de nem példa nélküli (AKSZIJONOV 2001, рис. 4. 17; AKSZIJONOV 2012, рис. 1. 4; KOLODA 2011, рис. 4. 1–2; KOLODA 2011а, рис. 1. 1). Különösen érdekes a nyetajlovkai 480. sírból származó fibula, ebben az esetben ugyanis csak a láb felét díszítették ilyen módon (5. kép 16–16a). A korobcsinói csészéhez hasonlóan a fibula készítője is feltehetően a megrendelő érkezése miatt siethetett a tárgy elkészítésével, aminek a díszítés egységessége látta kárát. A nyetajlovkai fibulákon (5. kép 16) (PARHOMENKO 1983, рис. 8. 1) szintén megfigyelhető a 'fenyőágminta' alkalmazása.

Jelenleg csak néhány olyan fémedényt ismerünk, amelyről az feltételezhető, hogy a Kazár Kaganátus területén készült. Ilyen például a fentiekben már említett Kockij gorodok-i nyeles tál (ДАРКЕВИЧ 1976, табл. 54. 5–9, кат. 27; МАРШАК–КРАМАРОВСКИЙ 1996, кат. 27; ФОНЯКОВА 2010, рис. 15; ТОРГОВЕВ–АХМЕДОВ 2016, кат. 191) és a tomizi kincsleletből származó pávás csésze (СМИРНОВ 1909, № 116, табл. LXVII; ОРБЕЛИ–ТРЕВЕР 1935, табл. 57; МАРШАК 1971, Т40; МАРШАК 2017, рис. 91–93; ДАРКЕВИЧ 1976, табл. 54. 1), valamint egy bronzból készült kis méretű nyeles tál a kipi temető 17. kurgánjából (Конииков 1989, рис. 1–7). Ennek a három tárgynak az egymással történő összehasonlítása nem hozna túl sok eredményt. Az egyik probléma az, hogy sem formájukban, sem díszítésükben, sem pedig készítőtechnikájukban nem hasonlítanak egymásra. A másik hátráltató tényező, hogy a három lelet közül egyik sem Kazária területéről származik. A tomizi pávás csésze díszítésének eredete nem egyértelmű: vajon a tomizi csésze készítője vette át a szaltovói övdíszek mintakincsét, vagy az övdíszeket készítő szaltovói ötvösök utánozták egy olyan ezüstedény díszítését, amely ugyanolyan stílusban készült, mint a tomizi csésze? Utóbbi lehetőségre jó példa a szludkai és a kitmanovai edény díszítése, ennek hatása ugyanis több különböző szaltovói tárgytypuson is megtalálható. A kipi temetőből származó kis méretű, öntött nyeles tál díszítése sajnos nem maradt meg olyan jó állapotban ahhoz, hogy a tárgyon lévő 'fa' motívumokat szaltovói elemként lehessen meghatározni. A Kockij gorodok-i nyeles tál növényi díszítése minden kétséget kizáróan azonos a szaltovói ornamentikával, ez a tál azonban öntéssel készült, és talán csak egyetlen dolog, az ívelt alj tekintetében mutat hason-

должны игнорироваться, дабы случайно не ввести в систему научного знания фантазию ловких антикваров.

Основной сравнительной базой в нашем распоряжении остаётся не элитарная, а «массовая» салтовская торевтика, которая демонстрирует наличие технологических навыков выколотки объёмных предметов, золочения, нанесения декора чеканкой, а также присутствие полного спектра декоративных мотивов, использованных при изготовлении серебряной чашки из Коробчино. Эти обстоятельства в комплексе с отличием уровня исполнения чашки из Коробчино от продукции стационарных согдийских мастерских VIII–IX вв. позволяют заключить, что сосуд изготовлен на территории салтовской КИО в 30–40-х гг. IX в., в период союзнических отношений древних мадьяр с Хазарским каганатом.¹

лóságot a korobcsinói csészével. Azokat a fekete piacról származó tárgyakat, amelyek a 21. században kerültek a kutatók látókörébe (TORGÓJEV–AHMEDOV 2016, kat. 190), a tudományos eredmények tisztaságának megőrzése érdekében sajnos egyelőre ignorálnunk kell, nehogy véletlenül olyan tárgyak is bekerüljenek a tudományos köztudatba, amelyek csupán ügyeskedő régiségkereskedők fantáziájának a szüleményei.

Az összehasonlítás alapját képező szaltovói ötvöstárgyak nem a társadalmi elit, hanem a szélesebb társadalmi rétegek által használt készítmények közül kerülnek ki. Ezek a következő technikákkal készültek: kalapálás (nagyobb edények esetében), aranyozás, poncolás, valamint számos olyan díszítő motívum, amely a korobcsinói ezüstcsészén is megfigyelhető. Ezek a körülmények, valamint az, hogy a korobcsinói csésze technikai színvonala eltér a 8–9. századi szogd műhelyek termékeinek átlagszínvonalától, arra engednek következtetni, hogy a korobcsinói csésze a szaltovói kultúrkör területén készült a 830–840-es években, abban az időszakban, amikor a korai magyarság szövetségben állt a Kazár Kaganátussal.¹

¹ Выражаем признательность А. Тюрку и В. С. Аксёнову за предоставленные фотографии и возможность использования материалов.

¹ Ezúton fejezzük ki köszönetünket Türk Attilának és V. Sz. Akszonovnak fényképeik és anyagaik rendelkezésünkre bocsátásáért.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ADAKSZINA ET AL. / АДАКСИНА И ДР. 2011: Адаксина, С. Б. и др.: *Восток и Запад. Искусство исламского мира. Каталог выставки*. Санкт-Петербург 2011.
- AKSZJONOV / АКСЁНОВ 2001: Аксёнов, В. С.: Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология* 2001:1–2, 62–78.
- AKSZJONOV / АКСЁНОВ 2001–2002: Аксёнов, В. С.: Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Stratum plus* 5 (2001–2002) 270–281.
- AKSZJONOV / АКСЁНОВ 2005: Аксёнов, В. С.: Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца. *Хазарский альманах* 4 (2005) 182–198.
- AKSZJONOV / АКСЬОНОВ 2011: Аксьонов, В. С.: Похоронения 472 Нетайлівського могильника салтівської культури. *Археологія* 2011:1, 90–96.
- AKSZJONOV / АКСЁНОВ 2012: Аксёнов, В. С.: Фибулы из захоронений Нетайловского могильника как индикатор ранней группы личных украшений салтовского населения Подонцовья. *Хазарский альманах* 10 (2012) 4–31.
- ALIBAIGI ET AL. 2017: Alibaigi, S. – Bisotuni, A. M. – Rahimi, F. – Khosravi, Sh. – Alibaigi, H.: The Late Sasanian Treasury of Qouri Qaleh Cave: Votive Offerings for a Mithra Temple in Kermanshah, Western Iran. *Iran* 55:2 (2017) 227–252.
- BÁLINT 2004: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. Budapest 2004.
- BEREZOVEC / БЕРЕЗОВЕЦ 1961: Березовец, Д. Т.: *Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка*. Научный архив Института археологии НАНУ. Фонд 64, № 1959-61/6-а. Киев 1961.
- BERGNER–ZHUBER–OKROG 2017: Bergner, S. – Zhuber-Okrog, K.: Catalogue. In: Bergner, S. – Nikolov, G. – Stanilov, S. – Zhuber-Okrog, K.: *The Nagyszentmiklós Gold Treasure*. National Archaeological Museum, Catalogues. Sofia 2017, 77–161.
- ВОКИЈ–ПЛЕТНЮОВА / БОКИЙ–ПЛЕТНЁВА 1988: Бокий, Н. М. – Плетнёва, С. А.: Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология* 1988:2, 99–115.
- ВОКИЈ–ПЛЕТНЮОВА 1989: Bokij, N. M. – Pletnyova, Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében (Захоронение семьи война-кочевника X века в бассейне Ингула). *Archaeologiai Értésítő* 116 (1989) 86–97.
- CSURILOVA–HODASZ / ЧУРИЛОВА–ХОДАС 2011: Чурилова, Л. Н. – Ходас, В. А.: Древневенгерские памятники в коллекции Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Гол. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 100–104.
- DARKEVICS / ДАРКЕВИЧ 1975: Даркевич, В. П.: *Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII века*. Москва 1975.
- DARKEVICS / ДАРКЕВИЧ 1976: Даркевич, В. П.: *Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья*. Москва 1976.
- DZATTYATI / ДЗАТТИАТЫ 2010: Дзаттиаты, Р. Г.: *Снаряжение коня и всадника (по материалам Даргавского катакомбного могильника)*. Владикавказ 2010.
- DZATTYATI / ДЗАТТИАТЫ 2014: Дзаттиаты, Р. Г.: *Аланские древности Даргавса*. Владикавказ 2014.
- FONYAKOVA / ФОНЯКОВА 1986: Фонякова, Н. А.: Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. *Советская археология* 1986:3, 36–47.
- FONYAKOVA / ФОНЯКОВА 1988: Фонякова, Н. А.: *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII – начала X вв. (по материалам художественной металлообработки): автореферат диссертации ... кандидата исторических наук*. Москва 1988.

- FONYAKOVA / ФОНЯКОВА 2010: Фонякова (Чувилло), Н. А.: *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII–X вв. по материалам художественной металлообработки*. Казань 2010.
- GABUJEV / ГАБУЕВ 2005: Габуев, Т. А.: *Аланский всадник. Сокровища князей I–XII веков: Каталог выставки*. Москва 2005.
- GADLO / ГАДЛО 1968: Гадло, О. В.: Графічні зображення на кістяному виробі салтово-маяцької культури. *Археологія* 21 (1968) 222–226.
- GOLUBJEV / ГОЛУБЕВ 2018: Голубев, А. М.: Хронология салтовских памятников Верхнего Подонцовья в контексте венгерской проблематики. В: *III-й Международный мадьярский симпозиум*. Ред.: Türk A. – Зеленков, А. С. Будапешт 2018, 367–400.
- GSCHWANTLER 2002: Gschwantler, K.: The Nagyszentmiklós treasure: catalogue 1–23. In: *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*. Eds.: Garam, É – Kovács, T. Budapest 2002, 14–44.
- HAN 1989: 韩伟: 海内外唐代金银器萃编. 西安 1989. Han, W.: *Collection of gold and silverware of the Tang Dynasty at home and abroad*. Xian 1989.
- KOLODA / КОЛОДА 2011: Колода, В. В.: Житло зі схованкою речей на городищі Мохнач. *Археологія* 2011:4, 91–98.
- KOLODA / КОЛОДА 2011a: Колода, В. В.: Исследования на городище Мохнач. В: *Археологічні дослідження в Україні 2010 (2011)* 190–191.
- KOMAR / КОМАР 1999: Комар, А. В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 2 (1999) 111–136.
- KOMAR / КОМАР 2006: Комар, А. В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. *Степи Европы в эпоху средневековья* 5 (2006) 7–244.
- KOMAR / КОМАР 2018: Комар, А. В.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. Eds.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Őstörténeti Társaságport Kiadványok 5. Budapest 2018.
- KONYIKOV / КОНИКОВ 1989: Конииков, Б. А.: Раннесредневековый ковш из лесного Прииртышья. *Известия Сибирского отделения Академии наук СССР* 1 (1989) 43–51.
- KRAMAROVSKIJ / КРАМАРОВСКИЙ 2001: Крамаровский, М. Г.: *Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды*. Санкт-Петербург 2001.
- KUBARJEV / КУБАРЕВ 2005: Кубарев, Г. В.: *Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников)*. Новосибирск 2005.
- LÁSZLÓ-RÁCZ 1977: László, Gy. – Rácz, I.: *Der Goldschatz von Nagyszentmiklós*. Budapest 1977.
- LIU-HE 1964: 刘炎, 何质夫. 西安市东南郊沙坡村出土一批唐代银器[J]. *文物* 6 (1964) 30–32, 70–75. Liu, Y. – He, Zh.: A batch of silverware from the Tang Dynasty unearthed in Shapo Village, southeast suburb of Xi'an. *Cultural Relics* 6 (1964) 30–32, 70–75.
- LVOVA / ЛЬВОВА 2012: Львова, З. А.: История раскопок и исследования хазарской крепости Саркел. В: *Кочевники Евразии на пути к империи*. Ред.: Пиотровский, М. Б. Санкт-Петербург 2012, 206–217.
- MAKAROVA-PLETNYOVA / МАКАРОВА-ПЛЕТНЁВА 2002: Макарова, Т. И. – Плетнёва, С. А.: К вопросу о растительном орнаменте в металлопластике Хазарского каганата. В: *Поволжье и сопредельные территории в Средние века*. Труды ГИМ 135. Ред.: Егоров, В. Л. – Зеленева, Ю. А. Москва 2002, 107–114.
- MARSAK / МАРШАК 1971: Маршак, Б. И.: *Согдийское серебро*. Москва 1971.
- MARSAK / МАРШАК 2017: Маршак, Б. И.: *История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности*. Санкт-Петербург 2017.
- MARSAK-KRAMAROVSKIJ / МАРШАК-КРАМАРОВСКИЙ 1996: Маршак, Б. И. – Крамаровский, М. Г. (ред.): *Сокровища Приобья*. Санкт-Петербург 1996.

- MARSCHAK 1986: Marschak, B. I.: *Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität*. Leipzig 1986.
- MEDINCEVA / МЕДЫНЦЕВА 2012: Медынцева, А. А.: Чара Владимира Давыдовича как свидетельство межкультурных контактов. *Поволжская археология* 2012:1, 144–157.
- MELIKIAN-CHIRVANI 1974: Melikian-Chirvani, A. S.: The White Bronzes of Early Islamic Iran. *Metropolitan Museum Journal* 9 (1974) 123–151.
- MÜLLER-WIENER 2016: Müller-Wiener, M.: Metalwork from the 10th to 13th centuries. In: *Herat Through Time: The Collections of Herat Museum and Archive*. Ancient Herat 3. Eds.: Franke, U. – Müller-Wiener, M. Berlin 2016, 89–116.
- ORBELI-TREVER / ОРБЕЛИ–ТРЕВЕР 1935: Орбели, И. А. – Тревер, К. В.: *Сасанидский металл: Художественные предметы из золота, серебра и бронзы*. Москва–Ленинград 1935.
- PARHOMENKO / ПАРХОМЕНКО 1983: Пархоменко, О. В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII–IX ст. *Археологія* 43 (1983) 75–87.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1989: Плетнёва, С. А.: *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва 1989.
- PRIHODNYUK / ПРИХОДНЮК 2000: Приходнюк, О. М.: *Болгары та хозари. Давня історія України*. Ред.: Толочко, П. П. Київ 2000:3, 208–211.
- PRIHODNYUK / ПРИХОДНЮК 2001: Приходнюк, О. М.: *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ 2001.
- PRIHODNYUK-CSURILOVA / ПРИХОДНЮК–ЧУРИЛОВА 2001: Приходнюк, О. М. – Чурилова, Л. М.: Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині. *Археологія* 2001:1, 96–105.
- PRIHODNÛK-ČURILOVA 2002: Pihodnûk, O. M. – Čurilova, L. N.: The Korobčino find (Ukraine) and some problems of the Hungarian ethnogenesis. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 53 (2002) 183–193.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2010: Schulze-Dörrlamm, M.: Bemerkungen zu den jüngsten Elementen des Schatzes von Nagyszentmiklós und zum Zeitpunkt seiner Deponierung. *Antaeus* 31–32 (2010) 127–142.
- SZMIRNOV / СМИРНОВ 1909: Смирнов, Я. И.: *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи*. Санкт-Петербург 1909.
- TORGOJEV / ТОРГОЕВ 2012: Торгоев, А. И.: Культура Караханидского каганата: от кочевий к городам. В: *Кочевники Евразии на пути к империи*. Ред.: Пиотровский, М. Б. Санкт-Петербург 2012, 235–249.
- TORGOJEV-AHMEDOV / ТОРГОЕВ–АХМЕДОВ 2016: Торгоев, А. И. – Ахмедов, И. Р. (ред.): Путешествие Ибн Фадлана: *Волжский путь от Багдада до Булгара*. Москва 2016.
- TURILOV / ТУРИЛОВ 2009: Турилов, А. А.: Чара великого князя Владимира Давыдовича – памятник русской культуры XIV в. В: *Московский Кремль XIV столетия. Древние святыни и исторические памятники: Памяти святейшего Патриарха Московского и Всея Руси Алексия II*. Отв. ред.: Беляев, С. А – Воротникова, И. А. Москва 2009, 393–399.

К ВОПРОСУ О ВЫДЕЛЕНИИ ФИННО-УГОРСКОГО КОМПОНЕНТА В КОЛЛЕКЦИИ НАКОНЕЧНИКОВ СТРЕЛ С ГОРОДИЩ АЛЧЕДАР И ЕКИМАУЦЫ

СЕМЁН ВАЛЕРЬЕВИЧ ЧЕРА*

Ключевые слова: *Пруто-Днестровский регион, укрепленные поселения, наконечники стрел, финно-угорские и венгерские древности*

Kulcsszavak: *Prut–Dnyeszter régió, erődített települések, nyílhegyek, finnugor és magyar régiségek*

Семён Валерьевич Чера

К вопросу о выделении финно-угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екимауцы

При раскопках Г. Б. Фёдорова в 1950–1960-х гг. на кольцевых городищах IX–XI вв. Екимауцы и Алчедар (Республика Молдова) было обнаружено около 480 наконечников стрел. Автор обработал коллекцию из 279 наконечников, хранящихся в Национальном музее истории Молдовы. Соотнесение их с типами классификаций по А. Ф. Медведеву, Г. А. Фёдорову-Давыдову и В. Йотову позволило проследить связи Пруто-Поднестровья с другими областями Восточной Европы. Многие типы наконечников были обнаружены в нескольких регионах. Более 61% наконечников в изученной коллекции могут быть связаны со славянскими и древнерусскими древностями, более 43% – с финно-угорскими древностями, из которых 10% с венгерскими, около 31% – с Дунайской Болгарией и 18% – с древностями печенегов, торков и половцев. Но некоторые из выявленных на памятниках Алчедар и Екимауцы типы наконечников стрел являются культурно-диагностическими, то есть они были известны в зоне расселения только одной раннесредневековой группы населения. Особое значение приобретает присутствие на памятниках Екимауцы и Алчедар наконечников стрел типов 42, 57, 65 и 97.1 по классификации А. Ф. Медведева, в основном распространенных в финно-угорских и, в частности, венгерских древностях. Этот факт подтверждает высказанную в историографии гипотезу о венгерском присутствии на территории Молдовы в IX–X вв.

Szemjon Valerjevics Csera

Az alcedari és echimăuți erődített településen feltárt nyílhegyek között megfigyelhető finnugor komponens elkülönítésének kérdéséhez

Az 1950–60-as években a G. B. Fjodorov által a Moldovában található 9–11. századi echimăuți és alcedari kör alakú erődített településen vezetett ásatások során körülbelül 480 nyílhegyet tártak fel. Jelen tanulmány szerzője ezek közül egy 279 nyílhegyből álló gyűjteményt dolgozott fel, amely a Moldovai Nemzeti Történeti Múzeumban található. Ezeknek a leleteknek A. F. Medvegyev, G. A. Fjodorov-Davidov és V. Jotov tipológiáinak egyes típusaival történő összevetése nyomán lehetővé vált a Prut–Dnyeszter régió és Kelet-Európa egyéb területei közötti kapcsolatok nyomon követése. Sok nyílhegytípus több régió lelőhelyeiről is előkerült. A vizsgált gyűjtemény nyílhegyeinek több mint 61%-a a szlávokhoz és a ruszokhoz köthető, több mint 43%-a a finnugorok (10% magyar, 33% egyéb finnugor népesség), körülbelül 31%-a Dunai Bolgária, 18%-a pedig a besenyők, úzok és kunok régészeti hagyatékával hozható kapcsolatba. Emellett azonban az Alcedarban és Echimăuțiiban feltárt nyílhegytípusok között vannak etnikumjelzőnek tekinthető típusok is, amelyek olyan területről származnak, ahol a kora középkorban csak egy népcsoport lakott. Külön figyelmet érdemel az A. F. Medvegyev nyílhegytipológiája szerinti 42., 57., 65. és 97.1 típus jelenléte az echimăuți és alcedari lelőhelyen, mert ezek alapvetően a finnugor, és így többek között a magyar leletanyagban voltak elterjedtek. Ez utóbbi alátámasztja azt a történetírásban korábban már megfogalmazott feltételezést, hogy a magyarok jelen lehettek a 9–10. században a mai Moldova területén.

* Университет «Высшая Антропологическая Школа» / Universitatea «Școala Antropologică Superioară» («High Anthropological School» University). MD-2012, г. Кишинёв, ул. Йорға, 5., semion.chera@gmail.com

Во второй половине IX в. в Пруто-Днестровском междуречье складывалась материальная культура весьма своеобразного облика, представленная, наряду с традиционными для славян селищами, крупными городищами с хорошо укрепленными рвами и валами. По форме городища как сложно-мысовые, так и круглые (кольцевые) в плане. Мы рассматриваем находки стрел только с двух городищ – Екимавцы и Алчедар. Данные кольцевые городища подверглись широкомасштабному археологическому изучению в 50–60 гг. XX в. Раскопки проводились под руководством Г. Б. Фёдорова (Тельнов 2002, 145). Культурный слой и исследованные сооружения этих памятников содержали большое количество находок, в том числе монет, украшений, деталей воинского снаряжения и оружия (Фёдоров 1953, 105–106).

Среди предметов вооружения особенно многочисленными и разнообразными были находки наконечников стрел. Точное количество обнаруженных экземпляров неизвестно, но, по приблизительной оценке, их более 480 (Rabinovici 2002). К сожалению, эта коллекция наконечников стрел в настоящий момент разрознена – наиболее значительная ее часть хранится в Кишинёве, в Национальном музее истории Молдовы¹ (далее НМИМ), тогда как остальные находятся в музейных фондах Одессы и Москвы. Опубликовано лишь незначительное число предметов. Первые интерпретации наконечников стрел, найденных на памятниках Алчедар и Екимавцы, сделал Г. Б. Фёдоров. Он предположил наличие связи между способом крепления наконечника к древку и этнической принадлежностью хозяина наконечника стрелы. Так, черешковые наконечники Г. Б. Фёдоров посчитал славянскими, а втульчатые шиловидные – кочевническими (Фёдоров 1953, 106).

Этот довод, наряду с другими, использовался для доказательства гипотезы, объясняющей прекращение жизни на памятниках этого типа. Г. Б. Фёдоров предположил, что древнерусское городище Екимавцы было взято приступом и сожжено кочевниками – печенегами (Фёдоров 1953,

A 9. század második felében a Prut és a Dnyeszter folyó között egy igencsak sajátos arculatú anyagi kultúra alakult ki, amelyre hagyományos szláv telepek, valamint árkokkal és sáncokkal jól meg erősített nagy kiterjedésű erődített települések jellemzőek. Utóbbiak sokszög vagy kör alaprajzúak egyaránt lehetnek. Jelen kutatásunk csak két erődített település, Alcedar és Echimăuți leletanyagának nyílhegyeire terjed ki. Ezen a két kör alakú erődített településen nagy volumenű régészeti kutatás folyt az 1950–60-as években. Az ásatásokat G. B. Fjodorov vezette (TYELNOV 2002, 145). E lelőhelyek kultúrrétegéből és vizsgált objektumaiból nagy mennyiségben kerültek elő leletek, többek között pénzermék, ékszerek, valamint harci felszereléshez és fegyverekhez tartozó tárgyak (FJODOROV 1953, 105–106).

Utóbbiak között különösen nagy számban és sokféle változatban kerültek elő nyílhegyleletek. A feltárt példányok pontos mennyiségéről nincs adatunk, becslések szerint számuk meghaladja a 480-at (RABINOVICI 2002). Sajnos ezek a nyílhegyek jelenleg több részre osztva, különböző helyszíneken lelhetők fel: legjelentősebb részüket Chişinău-ban, a Moldovai Nemzeti Történelmi Múzeumban¹ (a továbbiakban: MNTM) őrzik, a leletek többi része pedig odesszai és moszkvai múzeumi raktárakban található. Eddig csak egy kisebb részük került publikálásra. Az alcedari és echimăuți lelőhelyeken feltárt nyílhegyekkel elsőként G. B. Fjodorov foglalkozott. Ő azt feltételezte, hogy a nyílhegy nyílveszőre való rögzítésének módja összefüggésben áll a nyílhegy használójának etnikai hovatartozásával. A nyéltüskés nyílhegyeket szlávként, az ár alakú, köpús nyílhegyeket pedig nomádként határozta meg (FJODOROV 1953, 106).

Az ilyen típusú lelőhelyek felhagyását többek között nomádokkal próbálta összefüggésbe hozni. G. B. Fjodorov azt feltételezte, hogy Echimăuți, a rusz erődített települést nomádok, feltehetően besenyők vették be és égették fel egy támadás alkalmával (FJODOROV 1953, 114). Az ásatásvezető véleménye szerint az itt feltárt nyílhegyek egyértelműen bizonyítják, hogy Echimăuți nem bol-

¹ Пользуясь случаем приношу глубокую благодарность дирекции и сотрудникам музея за предоставленную возможность ознакомиться с материалами фондов.

¹ Ezúton is szeretném kifejezni hálás köszönetemet a múzeum igazgatóságának és munkatársainak, amiért rendelkezésemre bocsátották a raktári anyagokat.

114). По мнению автора раскопок, коллекция наконечников стрел, открытая на этом городище, явно свидетельствует в пользу того, что Екимауцы были разрушены не болгарами, венграми, чехами или другими западными, по отношению к Поднепровью, народами (Фёдоров 1953, 116).

Однако эти выводы были вскоре пересмотрены и дополнены другими исследователями. Более детально на коллекции наконечников стрел останавливался Г. Ф. Чеботаренко, выделивший типы наиболее распространенных экземпляров согласно типологиям А. А. Спицына и А. Ф. Медведева. Это позволило ему датировать наконечники стрел и сделать осторожные выводы об их этнокультурной принадлежности (Чеботаренко 1960, 149–150). Кроме того, необходимо также отметить важное наблюдение Г. Ф. Чеботаренко об использовании населением региона такого защитного снаряжения, как кольчуга или пластинчатый доспех, что он обосновывал распространением некоторых типов наконечников (Чеботаренко 1960, 150).

Наконечники стрел с городищ Алчедар и Екимауцы использовал А. Ф. Медведев, включив их в свой впечатляющий свод, посвященный ручному метательному оружию (Медведев 1966). В материалах рассматриваемой коллекции он выделил 32 характерных типа.

Вопросами датировки городища Екимауцы с привлечением наконечников стрел занимался В. В. Бейлекчи, уклоняясь при этом от выяснения вопросов, связанных с этнической атрибуцией этого материала. В то же время автор указывал на важность этого вопроса и на перспективность его постановки именно в этом ключе (Бейлекчи 1998). Анализ коллекции наконечников и датировка выявленных типов по А. Ф. Медведеву привели исследователя к выводу о том, что верхняя дата, ограничивающая существование городищ, предлагаемая до этого в литературе, занижена (см. Фёдоров 1953, 110; Равдина 1988, 67). По мнению В. В. Бейлекчи, ее следует отодвинуть с X – начала XI вв. к самому концу XI в., а прекращение жизни на памятниках этого типа может быть связано с половецким походом 1095 г. на Византию (Бейлекчи 1998).

К датировке памятников типа Алчедар-Екимауцы обратился и Р. А. Рабинович. Этот ис-

гáрок, magyarok, csehek, vagy más, a Dnyeszter alsó folyásvidékéről nézve nyugati nép pusztította el (FJODOROV 1953, 116).

Következtetéseit azonban nem sokkal később más kutatók felülvizsgálták és kiegészítették. Ezekkel a nyílhegyekkel részletesebben G. F. Csebotarenko foglalkozott, aki A. A. Szpicin és A. F. Medvegyev tipológiájával összhangban a leggyakrabban előforduló példányok alapján különített el típusokat. Ez lehetővé tette számára a nyílhegyek datálását, továbbá óvatos következtetéseket tudott levonni azok etnokulturális hovatartozásáról (CSEBOTARENKO 1960, 149–150). Ezenkívül meg kell említenünk G. F. Csebotarenkónak azt a fontos megfigyelését is, hogy a régió lakossága láncinget vagy lemezpáncélt használt védőfelszerelésként, amit ő bizonyos nyílhegytípusok elterjedésével magyarázott (CSEBOTARENKO 1960, 150).

A. F. Medvegyev az íjakról és nyílhegyekről írt fontos összefoglaló munkájához az alcedari és echimăuți erődített településekről származó nyílhegyeket is felhasználta (MEDVEGYEV 1966). A szerző az általunk vizsgált két lelőhely leletanyagán belül 32 típust különített el.

V. V. Bejlekcsi az echimăuți erődített települést az ott feltárt nyílhegyek figyelembevételével próbálta meg keltezni. Emellett bár került a válaszadáshoz a leletanyag etnikai értelmezésével kapcsolatos kérdésekre, ugyanakkor kiemelte ezen kérdések fontosságát, valamint hangsúlyozta, hogy ő csupán perspektivikus feltevéseket fogalmazott meg ezzel kapcsolatban (BEJLEKCSI 1998). A nyílhegyek elemzése és az A. F. Medvegyev által elkülönített nyílhegytípusok keltezése alapján Bejlekcsi arra a következtetésre jutott, hogy az erődített települések fennállásának felső határát a szakirodalomban eddig a valóságosnál korábbra tették (ld. FJODOROV 1953, 110; RAVGYINA 1988, 67). Véleménye szerint a keltezés felső határát a 10. század és a 11. század eleje közötti időszaktól ki kell tolni egészen a 11. század végéig, az ilyen típusú lelőhelyek pusztulása pedig a Bizánc elleni 1095-ös kun hadjáratral lehet összefüggésben (BEJLEKCSI 1998).

Az Alcedar–Echimăuți-típusú lelőhelyek datálásával R. A. Rabinovics is foglalkozott, aki szintén tanulmányozta a nyílhegyek alapvető típusait (RABINOVICI 2002). Nem sokkal később

следователь также рассматривал основные типы наконечников стрел (RABINOVICI 2002). Несколько позднее он уделил особое внимание шиловидным экземплярам с втульчатой формой насада на древко, что, наряду с результатами анализа других материалов кольцевых городищ (фортификация, домостроительство, керамика, украшения), позволило Р. А. Рабиновичу выступить с гипотезой о западнославянском происхождении памятников типа Алчедар-Екимауцы (РАБИНОВИЧ 2006; РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007).

Хотя исследования ручного метательного оружия, обнаруженного на памятниках типа Алчедар-Екимауцы, способствовали углублению знаний об истории региона в X–XI вв. н. э., совокупность материала, выявленного на этих памятниках, так и осталась не введенной в научный оборот должным образом.

Вызывает вопросы и существенное расхождение между типами, выделенными среди материалов коллекции Г. Ф. Чеботаренко, А. Ф. Медведевым и В. В. Бейлекчи (см. ЧЕБОТАРЕНКО 1960; МЕДВЕДЕВ 1966; БЕЙЛЕКЧИ 1998). Таким образом, необходимость исчерпывающей публикации всей коллекции наконечников стрел с городищ Екимауцы и Алчедар давно назрела.

В связи с этим мы обработали материалы той части коллекции наконечников стрел из памятников Екимауцы и Алчедар, которая сегодня хранится в фондах НМИИ. Нами было исследовано и классифицировано 279 наконечников (чуть более 58% от общего числа найденных экземпляров). Выявленные типы были соотнесены с типами классификаций по А. Ф. Медведеву (МЕДВЕДЕВ 1966), Г. А. Фёдорову-Давыдову (ФЁДОРОВ-ДАВЫДОВ 1966) и В. Йотову (ЙОТОВ 2004), что позволило сопоставить наконечники стрел из памятников соседних регионов и проследить связи Пруто-Поднепровья с другими областями Восточной и Юго-Восточной Европы.

В ходе нашего исследования было установлено, что классификационная схема, разработанная А. Ф. Медведевым в середине прошлого века и применяющаяся для выяснения датировок и территориальной распространенности характерных типов, уже не соответствует сегодняшнему уровню исследовательских задач. Она, в ряде случаев, охватывает рамками одного и того же типа раз-

кльонös figyelmet fordított az ár alakú, köpös nyílhegyekre, ami – a kör alakú erödített települések egyéb leletanyagainak (erödítés, házépítés, kerámia, ékszerek) elemzéséből született eredményekkel együtt – lehetővé tette számára annak a hipotézisnek a megfogalmazását, amely szerint az Alcedar–Echimăuți-típusú lelőhelyek nyugati szláv eredetűek (RABINOVICS 2006; RЯБЦЕВА–RABINOVICS 2007).

Bár az Alcedar–Echimăuți-típusú lelőhelyekről származó, íjászfelszereléshez tartozó tárgyak kutatása lehetővé tette a régió 10–11. századi történetének részletesebb megismerését, ennek ellenére ez a leletanyag összességében továbbra sem foglalta el a tudományos köztudatban megillető helyét.

A G. F. Csebotarenko, A. F. Medvegyev és V. V. Bejlekcsi által elkülönített nyílhegytípusok között jelentős eltérések figyelhetők meg (ld. CSEBOTARENKO 1960; MEDVEGYEV 1966; BEJLEKCSI 1998), ami csak még inkább indokoltá teszi az alcedari és echimăuți erödített településen feltárt nyílhegyek már egyébként is régóta szükséges átfogó feldolgozását és publikálását.

Ehhez kapcsolódóan az említett két lelőhelyről származó nyílhegyeknek azt a részét dolgoztuk fel, amely jelenleg az MNTM raktáraiban található. Összesen 279 nyílhegyet vizsgáltunk meg és osztályoztunk (az összes feltárt lelet valamivel több mint 58%-át). Az általunk elkülönített típusokat összevetettük az A. F. Medvegyev (MEDVEGYEV 1966), G. A. Fjodorov-Davidov (FJODOROV-DAVIDOV 1966) és V. Jotov (JOTOV 2004) tipológiája szerinti típusokkal. Ez lehetővé teszi az egymással szomszédos régiók lelőhelyeiről származó nyílhegyek összehasonlítását, valamint a Prut–Dnyeszter régió és Kelet-, illetve Délkelet-Európa egyéb területei között fennállt kapcsolatok nyomon követését.

Munkánk során egyértelművé vált, hogy az az osztályozási rendszer, amelyet A. F. Medvegyev dolgozott ki a múlt század közepén az elkülönített lelettípusok keletkezésének és területi eloszlásának meghatározására, már nem képes megfelelni a kutatói elvárásoknak. Ezt a rendszert alkalmazva számos esetben előfordult, hogy egymástól eltérő nyílhegyek ugyanabba a típusba kerültek besorolásra. A chişinăui gyűjtemény eredményesebb feldolgozása érdekében egy hatékonyabb osztályozási rendszert dolgoztunk ki. Anélkül, hogy

ные, отличающиеся друг от друга, наконечники. Для более эффективной работы с кишинёвской коллекцией мы выработали новую, как представляется, более эффективно «работающую» классификационную схему. Не вдаваясь сейчас в детали этой схемы (она будет нами опубликована в ближайшее время вместе с полной публикацией всей коллекции наконечников), приведем лишь некоторые результаты, выявленные в ходе обработки материала (табл. 1). Многие типы наконечников имели хождение в нескольких регионах. Более 61% наконечников в изученной коллекции могут быть связаны со славянскими и древнерусскими древностями, более 43% – с финно-угорскими древностями, из которых 10% с венгерскими, около 31% – с Дунайской Болгарией и 18% – с древностями печенегов, торков и половцев. Очень важно, что некоторые из выявленных на памятниках Алчедар и Екиматуцы типы наконечников стрел являются культурно-диагностическими в том плане, что они были известны в зоне расселения только одной из упомянутых выше раннесредневековых групп населения.

В материалах коллекции мы выявили 13 культурно-диагностирующих типов (по нашей типологии), из которых 5 с некоторыми допущениями можно связывать с финно-угорскими народами. Для описания частей наконечников стрел используется схема,² приведённая ниже (рис. 1).

Типы VIII, XXXIV, LII и LIII соответствуют ранней хронологической группе типа 65 по А. Ф. Медведеву (рис. 2. 1). Эти черешковые по способу насада наконечники обладают длинными выпукло-вогнутыми³ или прямыми плечами и выпуклыми сторонами. Форма сечения пера этих наконечников варьирует от линзовидной к подтреугольной, с выраженным ребром. Разброс длин пера от 4,3 до 6,3 см, ширины пера – от 1,7 до 2,3 см. Отношение этих величин варьирует от 2,2 до 2,9; вес составляет

аз új osztályozási rendszer részleteinek ismertetésébe bocsátkoznánk (ezt a közeljövőben fogjuk publikálni a teljes leletanyaggal együtt), most a nyílhegyek feldolgozásának csupán néhány eredményét ismertetjük (1. táblázat). Sok nyílhegytípus több régióban is használatban volt. A vizsgált leletanyag nyílhegyeinek több mint 61%-a a szlávokhoz és a ruszokhoz köthető, több mint 43%-a a finnugorok (10% magyar, 33% egyéb finnugor népesség), körülbelül 31%-a Dunai Bolgária, 18%-a pedig a besenyők, úzok és kunok régészeti hagyatékával hozható kapcsolatba. Fontos megemlíteni, hogy az Alcedarban és Echimăuțiiban feltárt nyílhegytípusok között vannak etnikumjelzőnek tekinthető típusok is, ezeknek a tárgyakkal az elterjedési területén ugyanis a kora középkorban csak egy népcsoport lakott.

A vizsgált leletanyagon belül saját tipológiánk alapján 13 etnikumjelző típust különítettünk el, amelyek közül bizonyos fenntartásokkal 5 köthető finnugor népekhez. A nyílhegy általános részeinek bemutatását² ld. 1. kép.

Az általunk elkülönített VIII., XXXIV., LII. és LIII. típus azonos azzal a korai keltezésű leletcsoporttal, amely A. F. Medvegyev tipológiájában 65. típusként szerepel (2. kép 1). Ezeket a nyílhegyeket nyéltüskével rögzítették a nyílveszőhöz, válluk domború-homorú³ vagy egyenes, vágóélük domború. A bordával tagolt levél átmetszete eltérő, az oválistól egészen a háromszög alakúig változhat. A levél hossza 4,3–6,3 cm, szélessége 1,7–2,3 cm, a szélesség és hosszúság aránya 1:2,2 és 1:2,9 között változik, súlya pedig 5–10 g. Ilyen nyílhegyek a Káma mentéről (a kanyevói temető 8. századi sírjából, illetve a későbbi keltezésű 1. és 2. számú sírből, valamint a 10. század és a 11. század első fele közé datált kocserginói temetőből), a Krímből (Kara-Oba temető, 10. kurgán), az Oka folyó vidékéről (Ijadai temető), illetve a Dnyeper menti város, Kanyiv környékéről (a mai Lipljave

² Для этого в основном используется терминология А. Ф. Медведева (Медведев 1966, табл. 1), отчасти Ю. С. Худяковым (Худяков 1997, 9–15, 29–37, 45–49 и т. д.) и В. Йотовым (Йотов 2004, 22).

³ При описании формы наконечника стрелы мы в ряде случаев используем собственную терминологию, описание которой будет приведено в следующих публикациях, посвященных непосредственно данной коллекции.

² A nyílhegyek terminológiai leírásához elsősorban A. F. Medvegyev munkáját vettük alapul (MEDVEGYEV 1966, табл. 1), de esetenként Ju. Sz. Hudjakov (HUDJAKOV 1997, 9–15, 29–37, 45–49 stb.) és V. Jotov (JOTOV 2004, 22) nevezéktanát alkalmaztuk.

³ A nyílhegyformák leírásakor sok esetben a saját terminológiánkat használtuk, amelyet későbbi, kifejezetten ezzel a leletanyaggal foglalkozó publikációkban fogunk ismertetni.

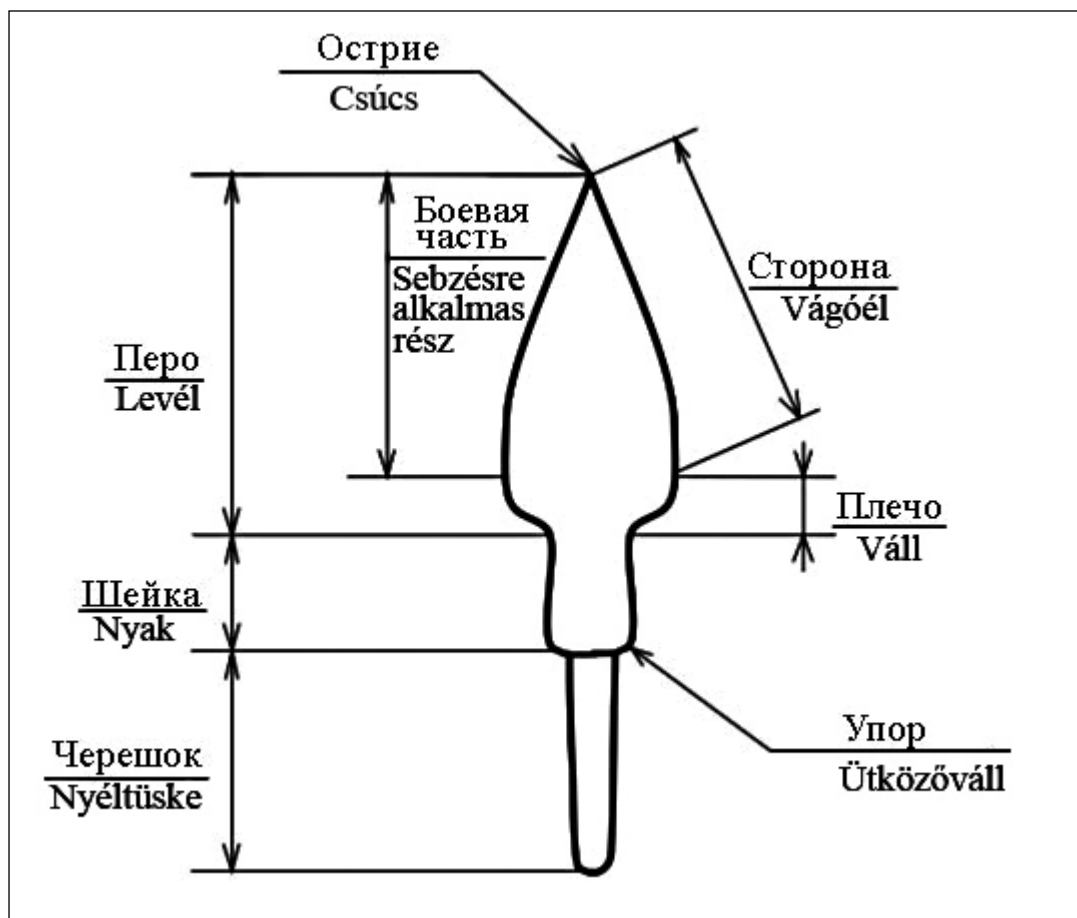

Рис. 1. Схема и описание наконечника стрелы

1. kép. A nyílhegy általános részei

5–10 г. Такие наконечники известны в древностях Прикамья (Каневский могильник, погребение VIII в. и более поздние погребения 1 и 2; Кочергинский могильник X – первой половины XI вв.), в Крыму (курган 10 могильника Кара-Оба), в Поочье (Лядинский могильник) и в районе современного города Канев (с. Липляво) в Поднепровье (Медведев 1966, 75). В кочевнических древностях и на территории Дунайской Болгарии подобные наконечники не известны (см. Федоров-Давыдов 1966; Йотов 2004).

Своеобразный облик имеет единственный в данной коллекции экземпляр наконечника типа XXXIII. Наконечник обладает черешковым насадом, простым упором, очень короткой шейкой круглого сечения, соединенной с пером характерным образом. Стороны пера выпуклы, а плечи вырождены. Острие остроугольное, в сечении ромбовидное. Длина пера – 5,1 см, длина шейки 1 см, ширина пера – 1,3 см; отношение длины

негю településről) is ismertek (MEDVEGYEV 1966, 75). Ezzel szemben a nomád leletanyagból és Dunai Bolgária területéről ilyen nyílhegyeket nem ismerünk (ld. FJODOROV-DAVIDOV 1966; JOTOV 2004).

Sajátos külsejű, és a vizsgált leletanyagban egyedülálló a XXXIII. típusba tartozó nyílhegy. Ez a típus nyéltüskés rögzítésű, ütközőválla egyszerű kialakítású, kör átmetszetű nyaka nagyon rövid, és jellegzetes módon illeszkedik a levélhez. Vágóélei domborúak, vállai deformáltak. A csúcs hegyesszögben záródik, átmetszete rombusz alakú. A levél hossza 5,1 cm, a nyak hossza 1 cm. A levél szélessége 1,3 cm, a levél szélességének a hosszához való aránya 1:3,9 (2. kép 2). Ez a tárgy jelenleg az FB/9629-24-es leltári szám alatt található meg az MNTM raktárában. Valószínűleg ugyanezt a nyílhegyet írta le A. F. Medvegyev a 97.1 típusként, és ez a lelet látható a szerző összefoglaló munkájának egyik képtábláján (MEDVEGYEV 1966, tabl. 17. 12). A kutató ezen kívül csak egyetlen

пера к его ширине составляет 3,9 (рис. 2. 2). По всей видимости, именно этот наконечник был описан А. Ф. Медведевым в рамках типа 97.1, и изображение именно этого экземпляра, носящего ныне инвентарный номер FB/9629-24 в фондах НМИМ, приведено в соответствующей работе этого автора (Медведев 1966, табл. 17. 12). К типу 97.1 А. Ф. Медведев относит еще только один наконечник, открытый на Поломском могильнике в Прикамье и датируемый IX–X вв. (рис. 2. 3) (Медведев 1966, 85, табл. 14. 31).

Необходимо отметить, что, согласно нашей классификации, наконечники из Поднестровья и Прикамья должны принадлежать двум разным типам, хотя бы потому, что у наконечника из Поломского могильника отсутствует шейка. Ни Г. А. Фёдоров-Давыдов, ни В. Йотов аналогичных наконечников не приводят.

Еще несколько наших типов – I, XXXIX, LI и LIX – соответствуют наконечникам типа 42 по А. Ф. Медведеву, широко распространенным в Восточной Европе в IX–X вв. (рис. 2. 4). Появление таких наконечников на территории современной Венгрии этот исследователь связывает с миграциями мадьяр. Наконечники имеют черешок для насада, оформленный простым упором или упором с валиком. Перо наконечника либо линзовидное в сечении, либо ромбовидное, либо плоское, с выраженным ребром. Это многообразие форм не позволяет отнести все наконечники к одному и тому же типу в нашей классификации, тогда как А. Ф. Медведев полагает упомянутые признаки не столь важными – по всей видимости, для этого исследователя гораздо более важной является форма пера в плане, характеризующаяся длинными вогнутыми плечами и выпуклыми сторонами. Соотношение длины и ширины пера у этих наконечников колеблется от 1,8 до 2,8; длина варьирует от 4 до 5,8 см, ширина – от 1,8 до 2,8 см, а вес – от 7 до 11 г. Точных аналогий таким наконечникам среди материалов Г. А. Фёдорова-Давыдова и В. Йотова нет. Сближению рассматриваемых типов с типом B V по Г. А. Фёдорову-Давыдову (Фёдоров-Давыдов 1966, 26, рис. 3–9) мешает разница в относительной длине плеч между этими типами, а с типом B4 по В. Йотову (Йотов 2004, 28) – различия в форме сторон и плеч.

nyílhegyet sorolt a 97.1 típushoz, amelyet a Káma vidékén található, 9–10. századra keltezhető polomi temetőben tártak fel (2. kép 3) (MEDVEGYEV 1966, 85, табл. 14. 31).

Meg kell jegyeznünk, hogy az általunk alkalmazott osztályozási rendszer alapján a Dnyeszter- és Káma-vidéki nyílhegyeket két különböző típusba kell sorolni, mert a polomi temetőből származó nyílhegynek nincs nyaka. Ehhez hasonló nyílhegyeket sem G. A. Fjodorov-Davidov, sem pedig V. Jotov publikációiban nem találunk.

További átfedések is megfigyelhetők A. F. Medvegyev tipológiája és a sajátunk között: az általunk elkülönített I., XXXIX., LI. és LIX. típus megfelel a Medvegyev-féle 42. típusnak, amelyet széles körben használtak a 9–10. századi Kelet-Európában (2. kép 4). Medvegyev ennek a típusnak a Kárpát-medencében való feltűnését a magyar honfoglalással hozta összefüggésbe. Ezeket a nyílhegyeket nyéltüskével rögzítették a nyílveoszőre, ütközőválluk pedig egyszerű, vagy kis hengerrel ellátott volt. A bordával tagolt levél átmetszete ovális vagy rombusz alakú, esetleg lapos. A formák sokfélesége miatt saját osztályozási rendszerünkben nem sorolhattuk az összes nyílhegyet ugyanabba a típusba, ezzel szemben A. F. Medvegyev ezeket a jellemzőket kevésbé tartotta fontosnak. Úgy tűnik, hogy számára a levél formai jellemzői voltak fontosabbak (ebben az esetben hosszú, homorú váll és domború vágóélek). A levél szélességének a hosszához való aránya 1:1,8 és 1:2,8 között változik. A levél hossza 4–5,8 cm, szélessége 1,8–2,8 cm, súlya pedig 7–11 g. Ezeknek a nyílhegyeknek a G. A. Fjodorov-Davidov és V. Jotov által vizsgált leletanyagokban nincs pontos párhuzama. Az általunk elkülönített típusokat a G. A. Fjodorov-Davidov tipológiája szerinti B V típusal (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 26, рис. 3–9) a vállak hosszainak arányában megfigyelhető eltérés, a V. Jotov tipológiája szerinti B4 típusal (JOTOV 2004, 28) pedig a vágóélek és a vállak formájának eltérése miatt nem lehet megfeleltetni.

Mivel az alcedari és echimăuți erődített településen feltárt nyílhegyeknek csak egy részét tárolják az MNTM-ben, ezért van néhány olyan típus A. F. Medvegyev összefoglaló munkájában (MEDVEGYEV 1966), amely alcedari vagy echimăuți lelet-

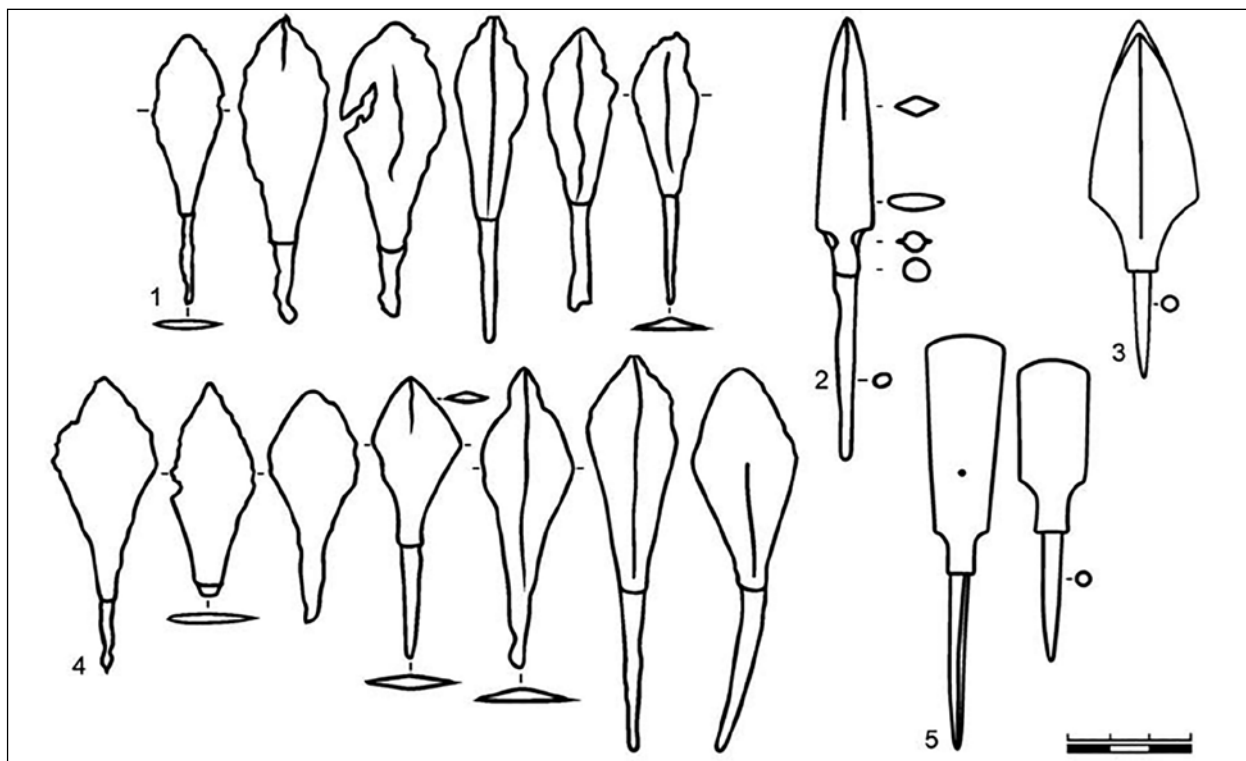

Рис. 2. Наконечники стрел, характерные для финно-угорских древностей в раннем средневековье. 1: Наконечники типов VIII, XXXIV, LII и LIII по С. В. Чера, соответствующие типу 65 по А. Ф. Медведеву (МЕДВЕДЕВ 1966, 75); 2: Наконечник типа XXXIII по С. В. Чера, соответствующий типу 97.1 по А. Ф. Медведеву (МЕДВЕДЕВ 1966, 85); 3: Наконечник типа 97.1 по А. Ф. Медведеву (МЕДВЕДЕВ 1966, табл. 14. 31); 4: Наконечники типов I, XXXIX, LI и LIX по С. В. Чера, соответствующие типу 42 по А. Ф. Медведеву (МЕДВЕДЕВ 1966, 66); 5: Наконечники типа 57 по А. Ф. Медведеву (МЕДВЕДЕВ 1966, табл. 21. 32, 33)

2. kép. A kora középkori finnugor régészeti hagyatéokra jellemző nyílhegyek. 1: Az Sz. V. Csera beosztása szerinti VIII., XXXIV., LII. és LIII. nyílhegytípusok, amelyek megegyeznek az A. F. Medvegyev tipológiája szerinti 65. típusal (MEDVEGYEV 1966, 75); 2: Az Sz. V. Csera beosztása szerinti XXXIII. nyílhegytípus, amely megegyezik az A. F. Medvegyev tipológiája szerinti 97.1 típusal (MEDVEGYEV 1966, 85); 3: Az A. F. Medvegyev tipológiája szerinti 97.1 nyílhegytípus (MEDVEGYEV 1966, табл. 14. 31); 4: Az Sz. V. Csera beosztása szerinti I., XXXIX., LI. és LIX. nyílhegytípusok, amelyek megegyeznek az A. F. Medvegyev tipológiája szerinti 42. típusal (MEDVEGYEV 1966, 66); 5: Az A. F. Medvegyev tipológiája szerinti 57. nyílhegytípushoz tartozó nyílhegyek (MEDVEGYEV 1966, табл. 16. 32, 33)

Поскольку не все материалы коллекции наконечников стрел с городищ Екимауцы и Алчедар хранятся в НМИМ, некоторые типы, представленные в своде А. Ф. Медведева (МЕДВЕДЕВ 1966) и отмеченные как найденные в Екимауцах и Алчедаре, не встречаются в обработанной нами кишинёвской коллекции.⁴ В связи с нашей темой следует отметить срезень в виде узкой прямоугольной лопаточки с городища Екимауцы (рис. 2. 5), известный только по публикации А. Ф. Медведева, который отнес этот наконечник к типу 57 (МЕДВЕДЕВ 1966, табл. 16. 32, 33).

ként szerepel, de hiányzik a chişinăui gyűjtemény általunk elkészített feldolgozásából.⁴ Ezzel kapcsolatban meg kell említeni az Echimăuţiból származó téglalap formájú, keskeny 'ásó' alakú nyílhegyeket (2. kép 5), amelyeket csak A. F. Medvegyev publikációjából ismerhetünk. Ő ezeket az 57. típusba sorolta (MEDVEGYEV 1966, табл. 16. 32, 33).

Ehhez hasonló keskeny, téglalap alakú nyílhegyek Echimăuţin kívül csak a midlany-saji temetőből (polomi kultúra), a malisevói temetőből és a szárai erődített településről (a merja törzshöz köthető lelőhelyek a Volga folyó Jaroslavl környéki

⁴ Это указывает на необходимость дальнейшего исследования рассматриваемой группы археологического материала.

⁴ Ez a vizsgált leletanyag további kutatásának szükségességét mutatja.

Наконечники, сработанные в виде узкой прямоугольной лопаточки, кроме городища Екимауцы, обнаружены только в Мыдлань-Шайском могильнике (Поломская археологическая культура), в Малышевском могильнике и на Сарском городище (мерянские памятники Ярославского Поволжья), в Стерлитамакском могильнике (Караякуповская археологическая культура) и в Крюково-Кужновском могильнике (мордовские древности, бассейн реки Цна) (МЕДВЕДЕВ 1966, 71). Этот экземпляр также может указывать на финно-угорскую составляющую в коллекции наконечников из памятников Екимауцы и Алчедар.

Итак, анализ состава комплекса наконечников стрел позволил выявить некоторые его особенности с точки зрения этнокультурной принадлежности. Как мы отмечали, выявляются славянский и древнерусский, финно-угорский, болгарский и кочевнический компоненты комплекса наконечников стрел.

Значительное влияние финно-угорской составляющей в облике коллекции наконечников стрел, наряду с присутствием в этой коллекции культурно-диагностирующих типов, позволяет подтвердить высказанную в историографии гипотезу о венгерском присутствии в Пруто-Днестровском междуречье и, в частности, на памятниках типа Алчедар-Екимауцы (РЯБЦЕВА-РАБИНОВИЧ 2007). Находки вещей, прямо или косвенно связанных с венграми, уже известны в Пруто-Днестровье – это предметы престижной субкультуры (украшения, предметы декора пояса и конской упряжи, сумок, ножен), а также детали оружейного набора (перекрестье сабли) (РЯБЦЕВА-РАБИНОВИЧ 2007, 225). Помимо этого, на мадьярское присутствие в регионе могут указывать некоторые топонимы современной Молдавии (РЯБЦЕВА-РАБИНОВИЧ 2007, 199).

И если славянский и древнерусский облик памятников типа Алчедар и Екимауцы очевиден, в том числе и на рассмотренном в данной работе материале, то финно-угорские черты наконечников стрел (пять культурно-диагностических типов и более 40% экземпляров коллекции имеют аналогии в Прикамье, Поволжье и Венгрии) являются дополнительным свидетельством в пользу венгерского присутствия в междуречье Днестра и Прута.

szakaszáról), a sztyerlitamaki temetőből (karajakupovói kultúra) és a krjukovo-kuzsnovói temetőből (a Cna folyó völgyének mordvin emlékei) kerültek elő (MEDVEGYEV 1966, 71). Ez a nyílhegytípus is utalhat az echimăuți és alcedari nyílhegyek között megfigyelhető finnugor komponensre.

Végezetül a vizsgált leletanyag összetételének elemzése lehetővé tette, hogy elkülönítsünk néhány jellemzőt az etnokulturális hovatartozás vonatkozásában. Amint korábban már megjegyeztük, a nyílhegyek között elkülöníthetünk szláv, orosz, finnugor, bolgár és nomád komponenseket.

Annak fényében, hogy a vizsgált leletanyagban etnikumjelző elemek vannak, és ezek közül a finnugor komponens jelentősnek mondható, megerősíthetjük azt a kutatásban korábban már megfogalmazott feltételezést, hogy a magyarok jelen lehettek a Prut–Dnyeszter folyóközben, többek között az Alcedar–Echimăuți-típusú lelőhelyeken is (RJABCEVA–RABINOVICS 2007). A Prut–Dnyeszter régióból már ismertek olyan leletek, amelyek közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba hozhatók a magyarokkal. Ezek a tárgyak egy tehetős társadalmi réteghez köthetők: ékszerek, valamint az öv, a lószerszám, a tarsoly és a hüvely díszítményei, illetve a fegyverzetet díszítő elemek (szablya keresztvása) (RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 225). Az egykori magyar jelenlétre utalhatnak továbbá a mai Moldova területéről ismert, magyarokkal kapcsolatba hozható helynevek is (RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 199).

Amennyiben az Alcedar–Echimăuți-típusú lelőhelyek szláv és orosz jellege egyértelműnek mondható, beleértve a jelen munkában vizsgált leletanyagot is, akkor a nyílhegyek finnugor jellege (5 etnikumjelző nyílhegytípus, valamint az, hogy a vizsgált leletek több mint 40%-a bír Káma és Volga menti, illetve Kárpát-medencei párhuzammal) újabb bizonyítékként szolgál arra, hogy a magyarok jelen voltak a Prut és Dnyeszter folyó közében.

Таблица 1. Распределение показателей этнокультурного влияния⁵ в коллекции наконечников стрел
 1. táblázat. Az etnokulturális jellemzők megoszlása⁵ a vizsgált nyílhegyek között

Этнокультурная принадлежность	Общее количество наконечников, обладающих соответствующей принадлежностью	Отношение количества наконечников, обладающих соответствующей этнокультурной принадлежностью, к общему числу наконечников, в %
Etnokulturális meghatározás	Az adott csoportba tartozó nyílhegyek száma	Az adott csoportba tartozó nyílhegyek számának %-os aránya az összes nyílhegy számához viszonyítva
Славяне и русы	172	61,6
Szlávok és ruszok		
Финно-угры (вместе с венграми)	121	43,4
Finnugor nyelvű népek (a magyarokkal együtt)		
Дунайские болгары	86	30,8
Dunai bolgárok		
Печенеги, торки, половцы	52	18,6
Besenyők, úzok, kunok		
Венгры	29	10,4
Magyarok		
Всего наконечников	279	100
Az összes vizsgált nyílhegy		

⁵ Следует учесть, что часть наконечников обладает сразу несколькими такими показателями одновременно, т. е. наконечники определенного типа могут быть зафиксированы, например, и у славян, и у венгров, но не у дунайских болгар. В результате наконечник этого типа может внести свой вклад и в древнерусский, и в финно-угорский компоненты коллекции.

⁵ Figyelembe kell venni, hogy a nyílhegyek egy részénél egyszerre több etnokulturális jellemző is megfigyelhető, vagyis bizonyos típusok előfordulhatnak például mind a szláv, mind a magyar leletanyagban, de a dunai bolgároknál nem. Ebben az esetben egy ilyen típus a vizsgált leletanyag rusz és finnugor komponensének egyaránt részét képezheti.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ВЕЛЕКСИ / Бейлекчи 1998: Бейлекчи, В. В.: О гибели городища Екимауцы. *Сообщения Ростовского музея IX* (1998) 355–363.
- СЕВОТАРЕНКО / ЧЕБОТАРЕНКО 1960: Чеботаренко, Г. Ф.: К вопросу о классификации средневековых молдавских наконечников. *Матеріали з археології Північного Причорномор'я 3* (1960) 141–150.
- ЃОДОРОВ / ФЁДОРОВ 1953: Фёдоров, Г. Б.: Городище Екимауцы. *Краткие сообщения Института археологии 50* (1953) 104–127.
- ЃОДОРОВ-ДАВИДОВ / ФЁДОРОВ-ДАВЫДОВ 1966: Фёдоров-Давыдов, Г. А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Москва 1966.
- НУДЖАКОВ / ХУДЯКОВ 1997: Худяков, Ю. С.: *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого Средневековья*. Новосибирск 1997.
- ЈОТОВ / ЙОТОВ 2004: Йотов, В.: *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век)*. Варна 2004.
- МЕДВЕГЬЕВ / МЕДВЕДЕВ 1966: Медведев, А. Ф.: *Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв.* Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Е1–36. Москва 1966.
- РАВИНОВИЦИ 2002: Rabinovici, R. A.: *Vîrfurile de sageată din fier în Moldova medievală timpurie și contextul lor cultural-istoric*. *Arheologia Moldovei 22* (2002) 233–240.
- РАВИНОВИЧ / РАБИНОВИЧ 2006: Рабинович, Р. А.: О происхождении и функциональном назначении средневековых круглых городищ в Пруто-Днестровском междуречье. *Revista arheologică. Serie noua II:1–2* (2006) 181–197.
- РАВДИНА / РАВДИНА 1988: Равдина, Т. В.: О датировке городища Алчедар. В: *Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья*. Ред.: Бырня, П. П. Кишинёв 1988, 54–71.
- РЯБЦЕВА–РАВИНОВИЧ / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista arheologică. Serie noua III:1–2* (2007) 195–230.
- ТЕЛЬНОВ / ТЕЛЬНОВ 2002: Тельнов, Н. П.: Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII–X вв. *Stratum plus 2001–2002:5* (2002) 142–263.

О НАХОДКАХ ДЕТАЛЕЙ РЕМЕННЫХ И СУМОЧНЫХ ГАРНИТУР С ТЕРРИТОРИИ КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКОГО РЕГИОНА

СВЕТЛАНА СТАНИСЛАВОВНА РЯБЦЕВА (†)*

Ключевые слова: *Длинные пояса, накладки, Пруто-Днестровский регион, культурные контакты*
Kulcsszavak: *Hosszú övek, övveretek, Prut–Dnyeszter régió, kulturális kapcsolatok*

Светлана Станиславовна Рябцева

О находках деталей ремennых и сумочных гарнитур с территории Карпато-Днестровского региона *Длинные пояса, украшенные многочисленными бляшками, были характерны для европейской мужской моды IX – первой половины XI вв. В Пруто-Днестровском регионе, а именно на территории Республики Молдова, несколько подобных поясов было найдено на поселениях и в погребениях. Пока мы располагаем данными о трех подобных находках. Первый поясной набор IX в. был найден в кургане близ Слободзеи (Приднестровье). Подобные слободзейским поясные бляшки известны из клада Рэдукэнь в Румынии, датированного концом IX – первой половиной X вв. Такие же украшения были представлены на Больше-Тиганском могильнике в Уральском регионе, а также на ряде памятников в Украине (возможно, маркирующих присутствие венгров на территории Ателькузы). Второй поясной набор был найден в кургане № 3 близ села Старые Бэдражи (Единецкий район). Подобные пояса распространены в памятниках первой половины X – первой половины XI вв. в Центральной и Юго-Восточной Европе. Некоторые специфические элементы таких поясов известны на территории Венгрии, Словакии, Румынии, но чаще они встречаются в памятниках Болгарии. По всей видимости, с этой же традицией связаны и некоторые находки с территории Украины. Третий поясной набор был найден на городище Екиматуцы (Резинский район). Поселение датируется концом IX – первой половиной XI вв. Его основными жителями были славяне. В X – начале XI вв. бляшки, подобные екиматуцким, известны в Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европе. Но наиболее близкие к екиматуцким находки происходят из Нижнего Подунавья и с Балкан. Таким образом, в Пруто-Днестровском регионе поясные наборы происходят из разных типов памятников, оставленных оседлым и кочевым населением. Они отражают средневековую моду конца IX – начала XI вв. и контакты местного населения с выходцами из Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы.*

Szvetlana Sztanyiszlavovna Rjabceva

А Кáрпáт–Днeсэцтeр рeгиóбóл сzáрмáзó öв- és tarsolygarnitúrák díszítményeiről

A veretekkel gazdagon díszített hosszú övek használata a 9. század és a 11. század első fele közötti időszakban volt jellemző az európai férfiviseletre. Néhány ilyen öv a Prut–Dnyeszter régióban, egészen pontosan a mai Moldova területén található temetkezésből és településről is előkerült. Ebből a régióból jelenleg három ilyen leletet ismerünk. Az egyik övgarnitúra a Szlobodzeja (Dnyeszter-melléki Moldáv Köztársaság) közelében feltárt kurgánból származik, és a 9. századra keltezhető. A szlobodzejai övveretekhez hasonló leletek a romániai Răducăneni közelében előkerült kincslelet anyagából ismertek (9. század vége – 10. század első fele). Ugyanígyen övdíszeket találtak az Urál vidékén feltárt Bolsije Tyigani-i temetőben és számos ukrán lelőhelyen is (ez utóbbiak talán az etelközi magyarok régészeti hagyatékához tartoznak). A másik övgarnitúra a Sztarije Bedrazsi (Bădrăgii Vechi, Edineți járás) közelében található lelőhely 3. kurgánjából származik. Ennek párhuzamai a 10. század első fele és a 11. század első fele közé keltezhető közép- és délkelet-európai lelőhelyekről ismertek. Ezen övtípus néhány jellemző eleme a mai Magyarország, Szlovákia és Románia területéről is ismert, de leggyakrabban bulgáriai lelőhelyeken fordulnak elő. Feltehetően néhány ukrán tárgy is ezzel a leletkörrel hozható összefüggésbe. A harmadik övgarnitúra az echimăuți erődített településről (Rezinai járás) származik. A lelőhely, amelyet egy alapvetően szláv népesség használt, a 9. század vége és a 11. század első fele közé keltezhető. Az echimăuți veretek párhuzamai Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa 10. századi – 11. század eleji leletanyagából ismertek. A legközelebbi párhuzamok az Al-Duna vidékén és a Balkánon kerültek elő. A Prut–Dnyeszter régióból jelenleg ismert övgarnitúrák különböző típusú lelőhelyekről származnak (kurgán, erődített település), így tehát ezek a tárgyak a letelepedett és nomád életmódot folytató népegekhez köthető lelőhelyeken egyaránt előfordulhatnak. A vizsgált leletek a 9. század végi – 11. század eleji viselethez köthetők, és jól mutatják a régió lakosságának kelet-, közép- és délkelet-európai kapcsolatrendszerét.

* Институт культурного наследия, Академия наук Республики Молдова / A Moldáv Tudományos Akadémia Kulturális Örökség Intézete. MD-2001, mun. Chişinău, Bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt 1.

С территории Карпато-Днестровского региона происходит несколько поясных наборов, а также целый ряд отдельных бляшек и накладок. Эти находки относятся к периоду IX – начала XI вв. и происходят из разных типов памятников. С кочевническими захоронениями связаны пояса из Слободзеи¹ и Старых Бэдражей.² Бляшки из Екимауц³ происходят из контекста славянского укрепленного поселения. Однако, на этом памятнике встречено несколько вещей, которые могут свидетельствовать о венгерском присутствии, а так же венгерском влиянии на культуру населения. Находки отдельных бляшек с поселения Ханска⁴ связаны с древностями смешанного населения, в составе которого выделяются как славянские, так и «салтоидные» компоненты (РАБИНОВИЧ–РЯБЦЕВА 2009, 292–304).

Наиболее ранним является поясной набор, обнаруженный во впускном п. 18 в Слободзейском кургане на Днестровском Левобережье. Погребение мужчины сопровождалось захоронением коня (ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008, 4). В районе таза погребенного были найдены череп и нижние конечности лошади, неподалеку обнаружены стремена и остатки уздечки. В поясной области захороненного прослежены остатки кожаного ремня с серебряной поясной гарнитурой. С правой стороны от скелета располагались железный нож и кожаный мешочек с железным кресалом и остатками ткани, возможно крепившимися к поясу. К ювелирному убору относятся две кольцевидные серебряные позолоченные проволочные серьги. Поодаль от черепа человека располагался одноручный гончарный кувшин и остатки жертвенной пищи (кости овцы). На левой плечевой кости погребенного обнаружено пять наконечников стрел, на кисти – крючок для крепления колчана, в области груди были найдены накладки на лук.

Сохранность пояса достаточно хорошая: в наличии тридцатисантиметровый фрагмент ремня шириной 1,7 см, к которому на расстоянии 1,8 см

А Кárpát–Dnyeszter régió leletanyagából néhány övgarnitúrát és számos különálló veretet ismerünk. Ezek különböző típusú lelőhelyeken kerültek elő, keltezésük a 9. század és a 11. század eleje közé tehető. A szlobodzejai¹ és Sztarije Bedrazsi-i² övek nomád temetkezésekből származnak, az echimăuți³ vereteket ezzel szemben egy szláv erődített településen találták. Echimăuți-ban több olyan tárgy is napvilágot látott, amelyek alapján feltételezhető, hogy a magyarok jelen voltak ezen a területen és hatással lehettek a helyi népesség kultúrájára. A Hansca⁴ közelében feltárt településről származó különálló veretek egy olyan kevert népesség leletanyagához tartoznak, amelynek összetételében szláv és szaltovói jellegű elemek egyaránt jelen vannak (RABINOVICS–RJABCEVA 2009, 292–304).

Az általunk vizsgált övgarnitúrák közül a Dnyeszter bal partvidékén található szlobodzejai kurgán 18. számú, másodlagos temetkezésében feltárt lelet a legkorábbi. Ebbe a sírba az elhunyt férfival együtt egy lovat is eltemettek (SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008, 4). A ló koponyája és alsó végtagsontjai a férfi medencéje környékén feküdtek, ezek közelében pedig kantármaradványok és két kengyel volt. Az elhunyt derekának környékén ezüstveretes bőrszíz maradványait figyelték meg. A csontváz jobb oldalán egy vaskés és egy bőrzacskó feküdt, amelyeket feltehetően az övön hordtak. A bőrzacskóban szövetmaradványok és egy vasból készült csiholó volt. A sírből két darab, aranyozott ezüsthuzalból készült fülbevaló-karika is előkerült. Az elhunyt koponyájától kissé távolabb egy egyfűlű agyagkorsó, valamint az áldozati étel maradványai, juhsontok feküdtek. A bal vállcsontnál öt nyílhegy, a bal kézfejnél egy tegezakasztó kampó, a mellkasnál pedig íjlemezek voltak.

Az öv viszonylag jó megtartású, megmaradt részének hossza 30 cm, szélessége 1,7 cm. Az övhöz 13 pajzs alakú, áttört, öntött övveret tartozott,

¹ Slobozia, UATSN (Unitatea administrativ-teritorială din stînga Nistrului) / Слободзея, ПМР (Приднестровская Молдавская республика).

² Bădragii Vechi, район Edineț, Республика Молдова.

³ Echimăuți, район Rezina, Республика Молдова.

⁴ Hansca, район Ialoveni, Республика Молдова.

¹ Slobozia, UATSN (Unitatea administrativ-teritorială din stînga Nistrului [Közigazgatási területi egység a Dnyeszter bal partján]) / Слободзея, ПМР (Приднестровская молдавская республика [Dnyeszter-melléki Moldáv Köztársaság]).

² Edineți járás, Moldova. Moldáv neve: Bădragii Vechi.

³ Rezina járás, Moldova.

⁴ Ialoveni járás, Moldova.

друг от друга крепились тринадцать литых прорезных бляшек щитовидной формы с прямым гладким верхним и фестончатым полукруглым краем (рис. 1. 2; рис. 2. 23–37). В центре бляшек расположен гладкий щиток с щелевидной прорезью. Щитки также обрамлены фестончатым бордюром. Кроме того, к поясу крепились дополнительные кожаные ремешки с аналогичными бляшками, но без прорезей. Сохранилось четырнадцать экземпляров подобных бляшек, также декорированных со всех сторон фестончатым обрамлением. Щиток поясной пряжки декорирован по краю выступами и ложным жемчужником. В центре щитка расположен достаточно сложный растительный узор. Близкая по форме, но более грубо выполненная бронзовая бляшка, найдена совместно с перстнем «салтовского типа» у с. Бучумень⁵ (рис. 2. 17).

Девять серебряных поясных бляшек листовидной формы с фестончатым обрамлением наружного края и контура внутреннего щитка найдены в кладе Рэдукэнь⁶ (рис. 2. 19–22) (TEODOR 1980, 403–423). В данном комплексе представлены ранние монеты (дирхемы середины VIII – начала IX вв.) и подборка украшений второй половины IX – начала X вв.

Таким образом, отличительной чертой рассмотренных бляшек щитовидной формы являются углубленные относительно поверхности изделия фестоны. Подобный способ оформления краев бляшек появляется уже на ряде изделий позднеаварского периода (GALUŠKA 2013, 81–82, obr. 54–55).

На территории Восточной Европы близкие аналогии деталям поясного набора из Слободзеи происходят из Больше-Тиганского могильника (CHALIKOVA–CHALIKOV 1981, 131, Taf. XXIII). Аналогичный специфический бордюр представлен и на ряде щитков пряжек и поясных накладок с территории Украины (например, Орджоникидзе) (ТЮРКСКОЕ НАСЛЕДИЕ 2008, 214). По всей видимости, ременные наборы с рассмотренным специфическим декором являются составной частью круга древностей, маркирующих продвижение венгров

которые egymástól 1,8 cm távolságra helyezkedtek el. A veretek pereme felül sima, egyenes, alul karéjos, félkör alakú (1. kép 2; 2. kép 23–37). A veretek közepét alkotó sima felületű, karéjos peremű részen áttörés látható. Az övhöz mellékszjak is tartoztak, amelyeket az előbbiekhöz hasonló, de áttörés nélküli veretek díszítettek. Ezekből a minden oldalukon karéjos peremmel ellátott veretektől 14 példány került elő. A csattest peremét kidodorodásokkal és hamis gyönggyel díszítették. A csattest központi részén egy viszonylag összetett növényi minta látható. A szlobodzejai veretek formái párhuzamaként egy kevésbé igényes kidolgozású bronzveret említhető, amely egy 'szaltovói típusú' fejesgyűrűvel együtt került elő Buciumeni⁵ közelében (2. kép 17).

A Răducăneni⁶ közeléből származó kincsleletben kilenc levél alakú ezüst övveret is volt. A veretek külső pereme és a központi, pajzs alakú motívum külső oldala mentén karéjos díszítés látható (2. kép 19–22) (TEODOR 1980, 403–423). A leletegyütteshez emellett korai érmék (8. század közepi – 9. század eleji dirhemek) és számos ékszer is tartozott (9. század második fele – 10. század eleje).

A fentiekben vizsgált pajzs alakú veretek jellegzetes eleme a bemélyített karéjos díszítés. Ehhez hasonló motívum több késő avar kori készítményen is megfigyelhető (GALUŠKA 2013, 81–82, obr. 54–55).

A szlobodzejai öv vereteinek közeli párhuzamait Kelet-Európában, a Bolsije Tyigani-i temető leletanyagában találhatjuk meg (CHALIKOVA–CHALIKOV 1981, 131, Taf. XXIII). A szlobodzejaihoz hasonló jellegzetes peremdísz számos ukrainai övcsonton és övvereten is látható (például Ordzsonikidze) (TYURKSZKOJE NASZLEGYIJE 2008, 214). A karéjos díszítéssel ellátott övveretek nagy valószínűséggel ahhoz a leletkörhöz tartoznak, amely a magyarok kelet-európai vándorlásával hozható összefüggésbe (ún. magyargyanús leletek). A kutatók véleménye szerint a magyarok Volga-vidéki tartózkodását a tankejevkaei és Bolsije Tyigani-i temető leletanyaga bizonyítja (öv- és kantárvere-

⁵ Buciumeni, район Ungheni, Республика Молдова. Национальный музей истории Молдовы, акт № 59.

⁶ Răducăneni, жудец Iași, Румыния.

⁵ Ungheni járás, Moldova. Moldáv Nemzeti Történeli Múzeum, 59. számú irat.

⁶ Iași megye, Románia.

Рис. 1. Предположительная реконструкция поясного набора из Екимаяц (1) и поясные бляхи из Слободзеи (2), Старых Бэдражей (3), Екимаяц (4–5) и Тарасова (6). Масштаб разный

1. kép. Az echimăuți övkészlet elméleti rekonstrukciója (1) és övveretek Szlobodzejából (2), Sztarije Bedrazsiból (3), Echimăuțiből (4–5) és Tarasovából (6). A méretarányok eltérőek

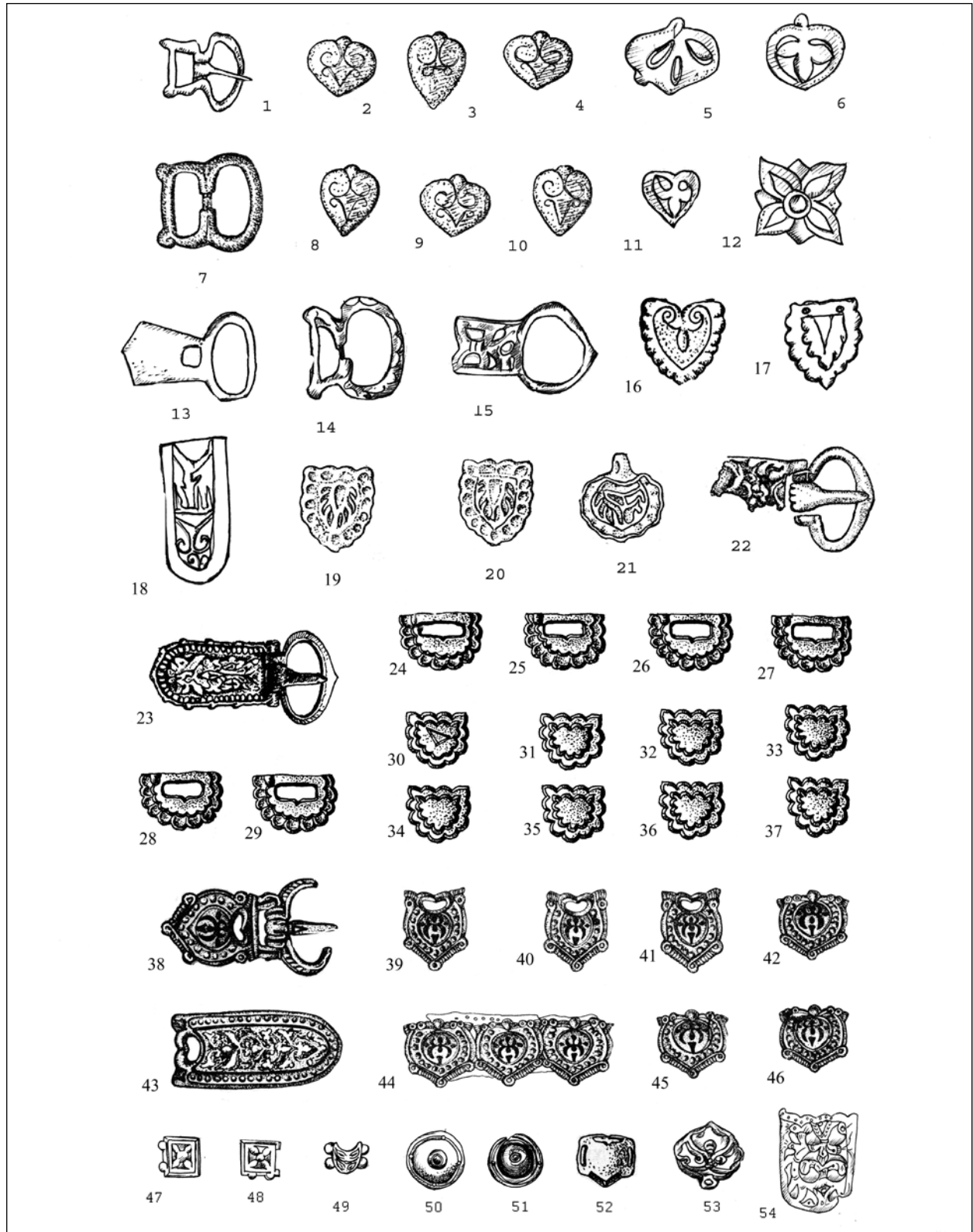

Рис. 2. Поясные и сумочная бляшки и наконечник ножен сабли. Масштаб разный. 15, 54: Екимауцы (Республика Молдова); 16: Обыршия (Румыния); 17–18: Бучумень (Республика Молдова); 19–22: Рэдукэнь (Румыния); 23–37: Слободзея (UATSN / ПМП); 38–46: Старые Бэдражи; 47–53: Ханска (Республика Молдова)
 2. kép. Öv- és tarsolydíszek, valamint egy szablahüvely koptatója. A méretarányok eltérőek. 15, 54: Echimăuți (MD); 16: Obârșia (RO); 17–18: Buciumeni (MD); 19–22: Răducăneni (RO); 23–37: Szlobodzeja (UATSN / PMP); 38–46: Sztarije Bedrazsi (Bădragii Vechi); 47–53: Hansca (MD)

по территории Восточной Европы. По мнению исследователей, археологическим свидетельством пребывания венгров в Поволжье являются материалы Танкеевского и Больше-Тиганского могильников, откуда происходят поясные и уздечные наборы, погребальные маски. Одиночные подкурганные погребения известны в Саратовском и Самарском Поволжье, на юге и западе Украины. Памятники, связываемые с пребыванием венгров на территории Украины, выделяются в Субботцевский тип, возможно, генетически связанный с караякуповскими древностями Приуралья (КОМАР 2011, 21–78). По мнению А. В. Комара, венграм принадлежали отдельные подкурганные и бескурганные захоронения второй половины IX в. с западной ориентировкой усопших, сопровождавшиеся конем, его снаряжением и снаряжением всадника, наборными поясами, гончарной или серебряной посудой (Субботцы,⁷ Манвеловка, Твердохлебы, Бабицы, Нововоронцовка, Коробчино, Ордзоникидзе, Дмитровка). А. В. Комар отнес к этому же кругу древностей, маркирующих присутствие венгров на территории Ателькузы, и впускные захоронения из Слободзейского кургана, территориально весьма отдаленный от других Субботцевских памятников (КОМАР 2011, 65–67). На наш взгляд, о венгерских древностях и венгерском присутствии можно вести речь и для территории Пруто-Днестровского региона (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007, 195–230).

В Пруто-Днестровском регионе поясной набор, состоявший из 40 позолоченных бляшек, наконечника пояса и пряжки был найден в мужском захоронении при раскопках к. 3 у с. Старые Бэдражи (Чирков 1990, 158–168). Бляшки каплевидной формы представлены в двух разновидностях – более широкие с выступом в нижней части и узкие, удлиненные, с сердцевидной прорезью в нижней части (рис. 2. 38–46). В центре бляшек расположен выпуклый щиток, обрамленный каймой жемчужника и декорированный растительным орнаментом. На некоторых бляшках сохранилась чернь, заполнявшая контур рисунка. Щиток пряжки по форме и декору повторяет бляшку с сердцевид-

тек, halotti maszkok). Magányos kurgánsíros temetkezések a Volga Szaratov és Szamara környéki szakaszán, valamint Ukrajna déli és nyugati részén is előkerültek. A mai Ukrajna területén található, magyarokkal összefüggésbe hozható lelőhelyeket a kutatás szubbotci típusú lelőhelyekként említi. Lehetséges, hogy ezek szoros kapcsolatban állnak az Urál-vidéki karajakupovói lelőhelyekkel (КОМАР 2011, 21–78). О. В. Комар szerint a 9. század második felére keltezhető magyar sírokra az alábbiak jellemzőek: magányos kurgánsíros és aknasíros temetkezések, nyugat-keleti tájolás, lovastemetkezés, a lószerszámok és a lovas felszerelésének sírba helyezése, veretes övek, agyagból vagy ezüsből készült edények (Szubbotci,⁷ Manvelovka, Tverdohlebi, Babicsi, Novovoroncovka, Korobcsino, Ordzonikidze, Dmitrovka). Komar a szlobodzejai kurgán másodlagos temetkezéseit szintén az etelközi magyar sírok közé sorolta, bár ezek a sírok nagyon távol esnek a többi szubbotci típusú lelőhelytől (КОМАР 2011, 65–67). A mi véleményünk az, hogy a Prut–Dnyeszter régió esetében is lehet magyar jelenlétről és magyarokhoz köthető leletekről beszélni (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007, 195–230).

A Prut–Dnyeszter régióban található Sztarije Bedrazsi lelőhely feltárásán a 3. kurgánban egy férfi sírjából 40 aranyozott övveret, egy szíjvég és egy övcsat került elő (СІРКОВ 1990, 158–168). Az övveretek csepp alakúak, és két változatban fordulnak elő: az egyik típus szélesebb, alsó részét pedig nyúlvánnyal díszítették; a másik hosszabb és keskenyebb, alsó részén pedig szív alakú áttörés látható (2. kép 38–46). A veretek közepét alkotó, növényi motívummal díszített domború elemet gyöngysor alakú dísszel futtatták körbe. Néhány övvereten még látható a díszítés körvonalát kitöltő niello. A csattest forma és díszítés tekintetében azonos a szív alakú áttöréssel ellátott veretekkel. A nyújtott szíjvégen látható növényi mintát niello háttérrel emelték ki.

A Sztarije Bedrazsi-i öv párhuzamai a 10. század első fele és a 11. század első fele közötti időszakra keltezhető közép- és délkelet-európai

⁷ Суботці, Знам'янський район, Кіровоградська область, Україна.

⁷ Znamjankai járás, Kirovohradi terület, Ukrajna. Ukrán neve: Szubotci.

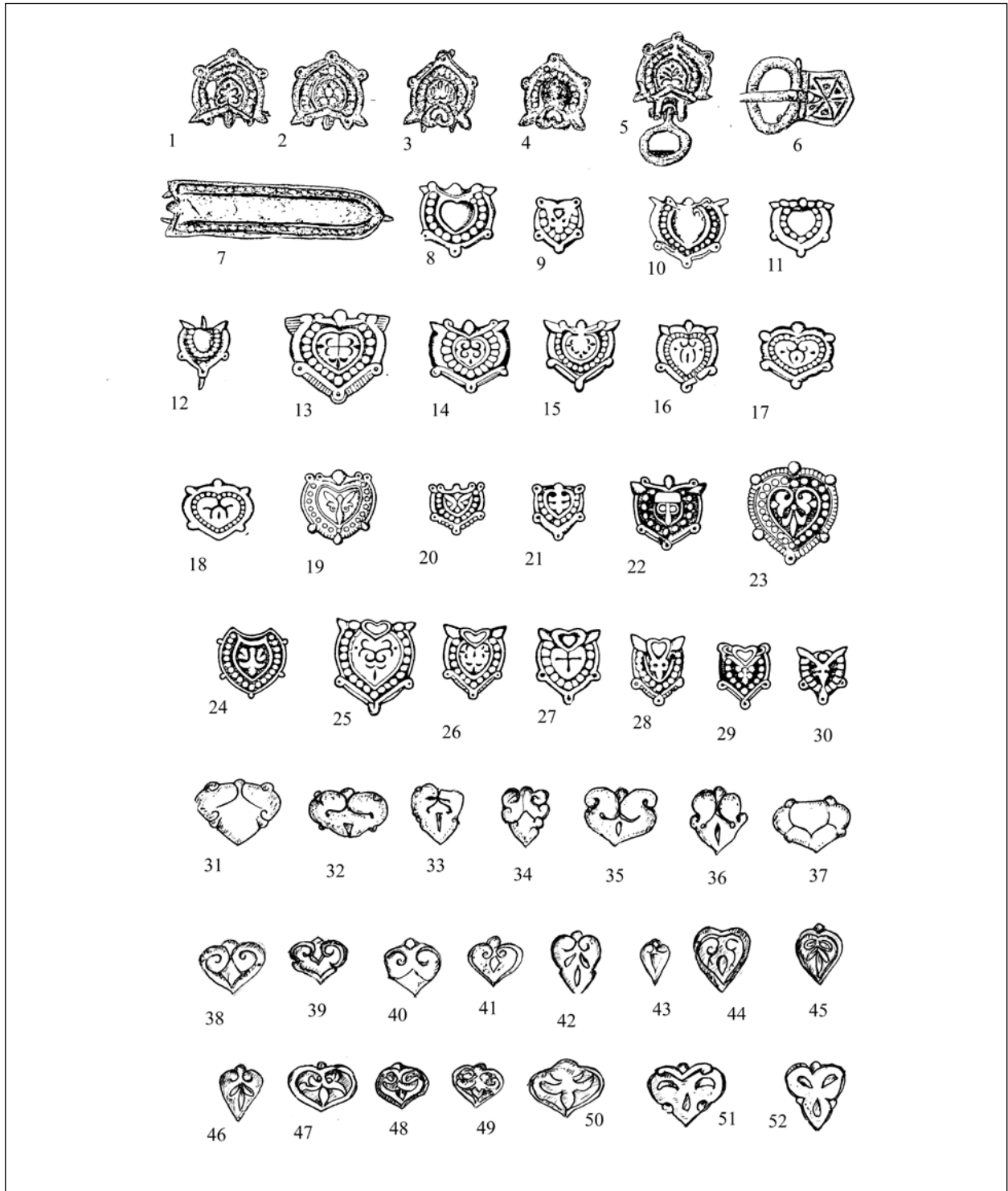

Рис. 3. Детали поясных наборов. Масштаб разный. 1–7: Кривина; 8, 10: Дуросторум; 9, 21, 29: Потина; 11, 25: Стан; 12, 16, 27: Средище; 13, 19, 22, 31, 42: Велики Преслав; 14: Добрич; 15, 17, 20, 24, 30: Шумен; 23: Велико Търново; 26: Изворник; 38, 43, 45, 46, 49: Надарево; 40–41: Пет Могили (Болгария); 32–34: Хомокмедь; 35–36: Карош; 37: Ладаньбене-Бенепуста; 47: Надьёс (Венгрия); 39: Пэкуял луй Соаре (Румыния); 44: Гнездово (Россия); 50, 52: Шестовица; 51: Киев (Украина)

3. kép. Veretes övek elemei. A méretarányok eltérőek. 1–7: Krivina; 8, 10: Durostorum; 9, 21, 29: Popina; 11, 25: Sztan; 12, 16, 27: Szrediste; 13, 19, 22, 31, 42: Veliki Preszlav; 14: Dobrics; 15, 17, 20, 24, 30: Sumen; 23: Veliko Tarnovo; 26: Izvornik; 38, 43, 45, 46, 49: Nadarevo; 40–41: Pet Mogili (BG); 32–34: Homokmégy; 35–36: Karos; 37: Ladánybene-Benepusztá; 47: Nagyősz (HU); 39: Păcuilul lui Soare (RO); 44: Gnyozdovo (RU); 50, 52: Sesztovica; 51: Kijev (UA)

ной прорезью. Поясной наконечник удлиненной формы декорирован растительным узором. Растительный декор на наконечнике подчеркнут черновой разработкой фона.

Сходные пояса известны по памятникам первой половины X – первой половины XI вв. Центральной и Юго-Восточной Европы (рис. 3. 8–30) (LANGÓ 2014, 57–65). Подобные пояса встречаются в венгерских древностях, например, Сентеш-Надхедь, но гораздо чаще их находят на памятниках Болгарии (Дуросторум, Велико Търново, Стан, Средище, Велики Преслав, Добрич, Шумен, Попина, Изворник, Кривина) (рис. 3. 8–30) (FETTICH 1937, Taf. XCII; BÁLINT 1991, 39, Abb. 12; LANGÓ 2000, 33–57; LANGÓ 2010, 257–284; LANGÓ 2014, 57–65; DRAGOTÁ ET AL. 2009, 257, pl. 52; ДОНЧЕВА 2004, 212–227; ПЛЕТНЬОВ 2004, 228–240; СТАНИЛОВ 1993, 152–163; GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). В целом, данная группа поясов наиболее типична именно для древностей Карпато-Балканского региона. У с. Новосел в Болгарии такие бляшки были найдены среди других многообразных вариантов поясных накладок в составе комплекса ювелирной мастерской (БОНЕВ–ДОНЧЕВА 2011, 275, 276). В Кривине в 1998 г. был найден поясной набор, состоявший из 38 бляшек, щитковой пряжки и удлиненного наконечника, весьма близкий к происходящему из Старых Бэдражей (рис. 3. 1–7) (GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). Весьма интересны находки сходных бляшек из некрополя первой половины XI в. в Одръци (Болгария). Накладки происходят из контекстов женских захоронений и, судя по пробитым в них отверстиям, нашивались на одежду (ДОНЧЕВА–ПЕТКОВА 2005, обр. 22).

Таким образом, пояс из Старых Бэдражей имеет широкий круг аналогий в Центральной и Юго-Восточной Европе. По нашему мнению, он был изготовлен в конце X – начале XI вв. в одной из ювелирных мастерских Карпато-Балканского региона.

По всей видимости, с этой же традицией связаны и несколько находок с территории Украины. Поясной набор сходного типа известен из захоронения пожилого мужчины у с. Траповка, а отдельные бляшки происходят из слоя первой половины X в. городища Искоростень (ДОБРОЛОБСКИЙ–СУББОТИН 1982, 168–173; КОМАР 2012, 329, рис. 22. 2). Кроме того в Восточной Европе находки бляшек

леlöhelyekről ismertek (3. kép 8–30) (LANGÓ 2014, 57–65). Ehhez hasonló övek a magyarországi leletanyagban is jelen vannak (például Szentes-Nagyhegy), de leggyakrabban bulgáriai lelöhelyeken fordulnak elő (Durostorum, Veliko Tarnovo, Sztan, Szrediste, Veliki Preszlav, Dobrics, Sumen, Popina, Izvornik, Krivina) (3. kép 8–30) (FETTICH 1937, Taf. XCII; BÁLINT 1991, 39, Abb. 12; LANGÓ 2000, 33–57; LANGÓ 2010, 257–284; LANGÓ 2014, 57–65; DRAGOTÁ ET AL. 2009, 257, pl. 52; DONCSEVA 2004, 212–227; PLETNYOV 2004, 228–240; SZTANILOV 1993, 152–163; GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). A vizsgált övtípus összességében leginkább a Kárpát–Balkán régió leletanyagára jellemző. A bulgáriai Novoszel település közelében feltárt ötvösműhely területéről több más verettípus mellett ilyen övveretek is előkerültek (BONEV–DONCSEVA 2011, 275, 276). 1998-ban Krivinában egy övcsatból, egy hosszúkás szíjvégből és 38 veretből álló övkészlet került elő, amely rendkívül közeli párhuzamot mutat a Sztarije Bedrazsi-i övvel (3. kép 1–7) (GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). Különösen érdekesek azok a szintén közeli párhuzamként említhető veretek, amelyek a 11. század első felére keltezhető bulgáriai odirci temetőből származnak. Ezek női temetkezésekből kerültek elő, és a rajtuk lévő lyukak alapján feltehetően ruhára voltak felvarrva (DONCSEVA–PETKOVA 2005, обр. 22).

A Sztarije Bedrazsi-i öv párhuzamai tehát széles körben megtalálhatók Közép- és Délkelet-Európában. Ez az öv véleményünk szerint a Kárpát–Balkán régió egyik ötvösműhelyében készült a 10. század vége és a 11. század eleje között.

Feltehetően néhány ukrainai tárgy is az ún. magyargyanús leletek közé sorolható. Траповка közelében egy idősebb férfi sírjában egy ezekhez a tárgyakhoz hasonló típusú övkészletet találtak, Iszkorosztyeny erődített településen pedig a 10. század első felére keltezhető rétegből néhány különálló veret került elő (DOBROLJUBSZKIJ–SZUBBOTYIN 1982, 168–173; КОМАР 2012, 329, рис. 22. 2). A Kelet-Európából ismert többi formai párhuzam az egykori Volgai Bolgária területéről (Izmeri), a Káma mentéről (rozsgyesztvenszki temető) és az Urálontról (Barszov gorodok, Cserepanyiha 2) származik (KAZAKOV 2010, 53–61, рис. 2; CSIKUNOVA 2012, 96–98, рис. 1).

сходных форм происходят из региона Волжской Булгарии (Измери), из регионов Камы (Рождественский могильник) и Зауралья (Барсов городок, Черепаниха 2) (КАЗАКОВ 2010, 53–61, рис. 2; ЧИКУНОВА 2012, 96–98, рис. 1). Вопрос о месте производства и распространении этой небольшой северо-восточной группы остается дискуссионным. По всей видимости, эти накладки изготавливались в местных мастерских, подобных тем, что были найдены в Измери.

В Пруто-Днестровском междуречье еще один набор поясных бляшек был найден на Екимауцком городище в 1951 г. при раскопках богатого комплекса ювелирной мастерской. Остатки ремня не сохранились и состав пояса мы можем реконструировать лишь приблизительно. Из этой же постройки происходят сердоликовые и пастовые бусы, медные и серебряные украшения, набор кузнечных и ювелирных инструментов, заготовки и отходы производства (ФЕДОРОВ 1953, 104–126). Было найдено 40 литых бронзовых сердцевидных бляшек с небольшим выступом, декорированных врезным волотообразным узором (рис. 1. 1; рис. 2. 2–4, 8–10). Бляшки представлены в двух разновидностях: одни более широкие, другие – узкие, удлинённые (относятся, соответственно, к типам XXVIII Б1 и Б2, по типологии В. В. Мурашевой) (МУРАШЕВА 2000, 45). Узкие накладки крепились, по всей видимости, на свисающей части пояса острой частью вниз.

Сходные бляшки известны на территории Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европы и демонстрируют сложение единого стиля в оформлении поясов. Они известны из Карош, Хомокмедь, Ладаньбене-Бенепуста и других памятников в Венгрии (рис. 3. 35–37) (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 84, fig. 10, 312, fig. 1, 339, fig. 6; FETTICH 1937, Taf. XXXV, Taf. LXIV, Taf. CXXX; ISTVÁNOVITS 2003, 505, 3. tábla; SZŐKE 1954, 119–139, фиг. 6). Однако, на наш взгляд, наиболее близкие к екимауцким находки происходят из Нижнего Подунавья и с Балкан. Они были найдены в Пăкуюллуй Соаре⁸ (Румыния), а так же в Преславе, Надарево и Шуменской области в Болгарии (рис. 3. 31, 38–43, 45, 46, 49) (DIACONU–VILCEANU 1972, 155;

Az, hogy ezt a kis északkeleti leletsoportot hol készítették és hogyan jutott el az említett régiókba, egyelőre kérdéses. A veretek feltehetően olyan helyi műhelyekben készültek, mint amilyen Izmeriben is napvilágot látott.

A Prut–Dnyeszter folyóközéből egy harmadik övkészlet is ismert. Ez az echimăuți erődített településen, egy leletekben gazdag ötvösműhely feltárása során került elő 1951-ben. A bőrszija nem konzerválódott, a veretek eredeti elrendezése csak hozzávetőlegesen rekonstruálható. További leletek az ötvösműhely területéről: karneolból és üvegpasztából készült gyöngyök, réz- és ezüstékszerek, kovács és ötvös szerszámkészlet, félkész tárgyak, gyártási hulladék (FJODOROV 1953, 104–126). Összesen 40 darab szív alakú, öntött bronzból készült veretet találtak. Ezekben egy kisebb nyúlvány és volutaszerű vésett díszítés látható (1. kép 1; 2. kép 2–4, 8–10). A vereteknek két változata van: az egyik típus szélesebb, a másik hosszabb és keskenyebb (a V. V. Muraseva tipológiája szerinti XXVIII. B1 és B2 típushoz tartoznak) (MURASEVA 2000, 45). A keskenyebb veretek feltehetően az öv leelőgő részén helyezkedtek el, hegyes végükkel lefelé.

Az echimăuți veretek párhuzamai Kelet-, Közép- és Délkelet-Európából ismertek. Ezeknek a leleteknek köszönhetően jól nyomon követhető egy egységes övviselés kialakulása Magyarországon Karosról, Homokmégyről, Ladánybene-Benepusztáról és több más lelőhelyről is előkerültek analógiák (3. kép 35–37) (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 84, fig. 10, 312, fig. 1, 339, fig. 6; FETTICH 1937, Taf. XXXV, Taf. LXIV, Taf. CXXX; ISTVÁNOVITS 2003, 505, 3. tábla; SZŐKE 1954, 119–139, 6. kép). A legközelebbi párhuzamok az Al-Duna vidékéről és a Balkánról származnak: Păcuil lui Soare⁸, Veliki Preszlav, Nadarevo, valamint további lelőhelyek Sumen megye területéről (Bulgária) (3. kép 31, 38–43, 45, 46, 49) (DIACONU–VILCEANU 1972, 155; DUMITRIU 2001, Taf. 46; DONCSEVA 2004, 212–227; PLETNYOV 2004, 228–240; SZTANILOV 1993, 152–163). Kelet-Európából formai párhuzamokat ismerünk, de ezekről általában hiányzik a csepp alakú nyúlvány, az eredeti díszítést

⁸ Păcuil lui Soare, Rумыния.

⁸ Dunai sziget Románia délkeleti részén.

DUMITRIU 2001, Taf. 46; Дончева 2004, 212–227; Плетньов 2004, 228–240; Станилов 1993, 152–163). На территории Восточной Европы встречаются бляшки близкой формы, но зачастую, без каплевидного выступа и с некоторыми графическими дополнениями в орнаменте. Они найдены в Гнездово, Тимерево и Владимирских курганах, Лядинском, Томниковском могильниках и на «Черемисском кладбище» (Мурашева 2000, 45). Схожие накладки известны как в древнерусских материалах X–XI вв., так и в Прикамье, Волжской Булгарии, у марийцев, черемисов и мордвы (рис. 3. 44, 50–52) (Fettich 1937, Taf. XXVII; Мурашева 2000, 45, 46). По всей видимости, поясные бляшки из Екимауц могут быть отнесены к изделиям подунайской ремесленной традиции, представленной находками из Венгрии, Румынии и Болгарии. Наибольшую близость к бляшкам Екимауцкого пояса демонстрируют накладки из Пэкуюл луй Соаре (Румыния) и Надарево и Пет Могили (Болгария) (рис. 3. 38–41). Находки в Надарево, не только поясных бляшек, но и шаблонов и другого инструментария для их изготовления, а также бракованных экземпляров, свидетельствует о том, что они производились в этом ремесленном центре (Плетньов 2004, 238; Бонев–Дончева 2011).

Кроме того, на Екимауцах было найдено несколько бляшек с криновидным и листовидным узором, а также геометризованная накладка-розетка, предназначенная для декорирования сумки или кошель (Рябцева–Рабинович 2007, 195–230, рис. 1, рис. 2. 11–12). Миниатюрная бляшка с криновидным узором из Екимауц, вероятно, могла относиться к декору сумки (маленькими бляшками украшали ремешки-застежки). На городище было найдено и несколько пряжек от ременных гарнитур, в том числе и миниатюрная, которая могла принадлежать к декору тонкого внутреннего ремешка, служившего для застегивания наборного пояса, или же ремешка, при помощи которого застегивалась сумочка (рис. 2. 1, 7, 13–15).

Наборные пояса, сумочки-ташки и кошельки зачастую находят в одних комплексах, иногда оформленными в едином стиле. Как уже отмечалось выше, поясной набор, отдельные ременные и сумочные бляшки из Екимауц происходят из контекста славянского поселения конца IX – начала XI вв. (где представлены, однако, и вещи,

pedig gyakran különböző elemekkel egészítették ki. Ilyen leletek Gnyozdovóból, Tyimerjovóból, a vlagyimiri kurgánokból, a ljadai és novotomnyikovói temetőből, valamint 'Cseremisszkoje kladbiscse' lelőhelyről kerültek elő (MURASEVA 2000, 45). Hasonló vereteket találunk egyrészt a 10–11. századi rusz leletanyagban, másrészt a Káma mentén, Volgai Bolgária egykori területén, valamint a mariknál, cseremiszeknél és mordvinoknál (3. kép 44, 50–52) (FETTICH 1937, Taf. XXVII; MURASEVA 2000, 45, 46). Az echimăuți övveretek nagy valószínűséggel ahhoz az al-dunai leletkörhöz, ötvöshagyományhoz sorolhatók, amely magyarországi, romániai és bulgáriai leletekből áll. Az echimăuți öv legközelebbi párhuzamai a romániai Păcuiul lui Soare, valamint a bulgáriai Nadarevo és Pet Mogili lelőhelyről kerültek elő (3. kép 38–41). A nadarevói övveretek a szintén ugyanazon a lelőhelyen talált öntőminták, egyéb munkaeszközök és rontott példányok alapján minden bizonnyal a helyi kézműves központban készültek (PLETNYOV 2004, 238; BONEV–DONCSEVA 2011).

Az echimăuți erődített településen a fentiekben bemutatott leleteken kívül néhány lilium és levél alakú díszítéssel ellátott veret és egy erszényt vagy tarsolyt díszítő geometrikus rozettaveret is előkerült (RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 195–230, рис. 1, рис. 2. 11–12). A liliumdíszrel ellátott kis méretű veret valószínűleg egy tarsoly díszítménye volt (a kapcsolósíjakat kis veretekkel díszítették). A lelőhely feltárásán az övgarnitúra néhány csatját is megtalálták, köztük egy kisebb méretűt, amely vagy az öv becsatolására használt vékony belső szíjhoz, vagy pedig a tarsolyfüggesztő szíjhoz tarthatott (2. kép 1, 7, 13–15).

A veretes övek, tarsolyok és erszények gyakran együtt, egy leletegyüttesben fordulnak elő, stílusuk esetenként egységes. Amint azt már a korábbiakban említettük, az Echimăuți-ban talált övkészlet, valamint a különálló öv- és tarsolyveretek egy 9. század végi – 11. század eleji szláv település kontextusából származnak (ugyanitt magyar jellegű leletek is előkerültek: egy szablahüvely koptatója, egy szablahüvely tartó keresztvas, valamint több olyan csavart nyakperec és huzalkarperec, amelyek jellemzően a bjelo-brdói kultúra leletanyagában fordulnak elő) (RJABCEVA 2006, 143–168). A nagy számban rendelkezésre álló pár-

выполненные в венгерской традиции – наконечник ножен и перекрестие сабли, витые гривны и дрововые браслеты, близкие к типичным для памятников культуры Биело-Брдо) (Рябцева 2006, 143–168). Принимая во внимание многочисленные аналогии, пояс из Екимауц может быть отнесен ко второй половине X – началу XI вв. Судя по ряду морфологических и декоративных элементов, он тяготеет к группе изделий, выполненных мастерами-ювелирами Карпато-Балканского региона.

С поселения у с. Тарасова происходит разрозненный материал X–XI вв., в том числе поясная бляшка листовидной формы, декорированная специфическим орнаментом, характерным для венгерских древностей (рис. 2. 53). Столь типичный декор в Пруто-Днестровском регионе представлен еще лишь на одной вещи – наконечнике ножен с городища Екимауцы (рис. 2. 54) (Рябцева–Рабинович 2007, 195–230). С поселения Ханска происходит несколько деталей наборных ремней, имеющих аналогии, в том числе, и в венгерских древностях (рис. 2. 47–52). Среди них одна бляшка-лунница с выступами с двух сторон и литым орнаментом в виде двух пар сопоставленных листьев, расположенных друг над другом (рис. 2. 49). Подобные бляшки встречаются в IX–X вв. в Прикамье, Поволжье, на Алтае. Пояс с такими накладками представлен в богатом женском п. 7 Больше-Тиганского могильника в Прикамье (Халикова 1976, 169, рис. 10). В Южно-Уральском регионе пояса с бляшками-лунницами встречаются с другими предметами, имеющими венгерские аналогии. Среди материалов к. 1 у с. Хусаиново, датируемых IX в., аналогии в древностях Венгрии X в. находят не только лунницевидные бляшки, но и стремяна грушевидной формы с широким плоским ушком (Мажитов 1977, 22, 27, рис. 3). Бляшками-лунницами украшены кожаные ремешки и остатки погребального покрывала, обнаруженного в богатом мужском, предположительно, венгерском, погребении у с. Субботцы на Ингуле. Всего в этом захоронении было найдено 59 небольших бронзовых позолоченных бляшек. В расположенном неподалеку женском погребении бляшки сходной формы, но несколько более крупные и совершенно гладкие, использованы

huzamokat figyelembe véve az echimăuți övet a 10. század második fele és a 11. század eleje közötti időszakra keltezhetjük. Az öv forma és díszítés tekintetében azon tárgyak sorába illeszkedik, amelyeket a Kárpát–Balkán régió ötvösmesterei készítettek.

Fontos megemlítenünk egy 10–11. századi hiányos leletegyüttest is, amely a moldovai Tarasova község mellett feltárt településről származik. Ebben többek között egy olyan levél alakú övveret is megtalálható, amelyet a magyar régészeti leletanyagra jellemző speciális díszítéssel láttak el (2. kép 53). A Prut–Dnyeszter régió leletanyagában ezenkívül jelenleg mindössze egy olyan tárgy ismert, amelyen ez az oly jellegzetes mintakincs látható, ez pedig az echimăuți erődített településen előkerült hüvelykoptató (2. kép 54) (RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 195–230). A Hansca közelében feltárt településről néhány olyan övveret került elő, amelyeknek párhuzamai többek között a magyar leletanyagban is megtalálhatók (2. kép 47–52). Az egyik egy félhold alakú veret, amelynek két oldalán dudorok helyezkednek el, felületén pedig két, egymással szembe állított levélpárt ábrázoló öntött díszítés látható (2. kép 49). Ehhez hasonló vereteket a Volga- és a Káma-vidék, valamint az Altaj 9–10. századi leletanyagában találhatunk. Egy Káma menti gazdag női temetkezésből, a Bolsije Tyigani-i temető 7. sírjából egy ilyen veretekkel díszített öv került elő (HALIKOVA 1976, 169, рис. 10). A dél-uráli régióban a félhold alakú veretekkel ellátott övek más olyan tárgyakkal együtt fordulnak elő, amelyeknek ismerjük magyar párhuzamait. A 9. századra datált huszainovói 1. kurgán leletanyagának 10. századi magyarországi párhuzamai között nemcsak félholdas veretek említhetők, hanem széles, lapos függesztőfüllel ellátott körte alakú kengyelek is (MAZSITOV 1977, 22, 27, рис. 3). Egy feltehetően magyar temetkezésből, az Ingul folyó vidékén található Szubbotci község közelében feltárt gazdag férfi sírből félhold alakú veretekkel díszített bőrszíjak és egy halotti lepel maradványai kerültek elő. A sírban összesen 59 darab kis méretű aranyozott bronzveretet találtak. A közelben elhelyezkedő női sírban hasonló formájú, de kissé nagyobb méretű és teljesen sima felületű veretek feküdtek, amelyek a lószerszámot

для декорировки конской сбруи (Бокий–Плетнева 1988, 100, 103, 112, рис. 1, рис. 4).

В Венгрии такие бляшки происходят из могильников Тисаэслар-Башхалом и Бана, где датируются IX – началом X вв. (KISS–BARTHA 1970, 224, fig. 5. 8). В Башхаломском могильнике подобными бляшками был декорирован свисающий вниз конец ремня (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 186, Fig. 1). В Болгарии аналогичные бляшки происходят из Дебрене.⁹ Здесь были найдены 21 отдельная бляшка и пояс с двумя ремнями, украшенными сердцевидными бляшками с листовидным узором (Йотов 1993, 124, табл. II). Гладкие бляшки без листовидных мотивов известны в коллекции Исторического музея г. Шумен, они происходят из с. Окрош, Преславца, Пет Могили.¹⁰ Болгарские находки датируются в пределах IX – середины XI вв. (Станилов 1993, 152, 157, обр. 2). Причем, В. Йотов связывает появление лунницевидных бляшек на территории Болгарии именно с венгерским влиянием (Йотов 1993, 123, 128).

Кроме того, на поселении Ханска были найдены квадратные бляшки с выступами с одной стороны (рис. 2. 47–48). Бляшки декорированы выпуклым орнаментом в виде четырехлепестковой розетки, весьма характерным для произведений венгерской торевики. В Венгрии круглые и многоугольные бляшки с трех- и четырехлепестковой розеткой многочисленны, они происходят из территории памятников Бекешчаба, Карош II, Арганд-Надьфаркашдомб, Хенцида, Будапешт и так далее (RÉVÉSZ 1994, 308–359; RÉVÉSZ 1997, 422, 423, Abb. 3–4; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 98, 170, 213, 214, 235, 304, 404). Как правило, эти накладки принадлежат к декору конской сбруи. Венгерские находки датируются в пределах X в., восточноевропейские – не позднее середины X в. (Халикова 1972, 163; Измайлов 2000, 70–86; Казаков 1972, 163; Амбросиани–Андрощук 2006, 5).

Таким образом, находки деталей поясной и сумочной гарнитуры из Пруто-Днестровского региона являются отражением сложения единого стиля в парадном одеянии второй половины IX – первой половины XI вв. на обширной террито-

дизитették (Бокий–Плетнева 1988, 100, 103, 112, рис. 1, рис. 4).

Magyarországon a Tiszaeszlár-bashalmi és a banai temetőből kerültek elő ilyen veretek. Keltezésük 9. század és a 10. század eleje közé tehető (KISS–BARTHA 1970, 224, fig. 5. 8). A bashalmi veretek az öv lelógó részét díszítették (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 186, fig. 1). Bulgáriában Debren község közelében láttak napvilágot ezekhez hasonló veretek.⁹ Itt 21 különálló veretet és egy olyan kétszjú övet találtak, amelyet levéldíszszel ellátott szív alakú veretek díszítettek (JOTOV 1993, 124, табл. II). A Sumeni Történeti Múzeumban levéldíszek nélküli sima felületű vereteket őriznek (lelőhelyek: Okros, Preszlavca, Pet Mogili).¹⁰ A bulgáriai leletek keltezése a 9. század és a 11. század közepe közötti időszakra tehető (SZTANILOV 1993, 152, 157, обр. 2). V. Jotov szerint a félhold alakú veretek magyar hatásra jelentek meg Bulgáriában (JOTOV 1993, 123, 128).

A Hansca közelében feltárt településen olyan négyzet alakú veretek kerültek elő, amelyeknek egyik oldalán kidudorodások láthatók (2. kép 47–48). A vereteket négyszirmú rozetta alakú domború minta díszíti, amely a korabeli magyar fémművesség alkotásaira jellemző. A magyarországi leletanyagból számos három- és négyszirmú rozettával díszített kerek és sokszögű veret ismert. Lelőhelyek: Békéscsaba, karosi II. temető, Ártánd-Nagyfarkasdomb, Hencida, Budapest, stb. (RÉVÉSZ 1994, 308–359; RÉVÉSZ 1997, 422, 423, Abb. 3–4; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 98, 170, 213, 214, 235, 304, 404). Ezek a veretek rendszerint a lószerszámzatot díszítették. A magyar leletek a 10. századra keltezhetők, a kelet-európaiak pedig a 10. század közepénél nem későbbiek (HALIKOVA 1972, 163; IZMAJLOV 2000, 70–86; KAZAKOV 1972, 163; AMBROSZIANI–ANDROSCSUK 2006, 5).

A Prut–Dnyeszter régióban előkerült, öv- és tarsolygarnitúrákhoz tartozó díszítmények révén egy olyan egységes díszöltözet kialakulása figyelhető meg, amelyet a 9. század második fele és a 11. század első fele közötti időszakban használtak Kelet-, Délkelet- és Közép-Európában. Ezek a tár-

⁹ Добричская область, Болгария.

¹⁰ Варненская область, Болгария.

⁹ Dobrics megye, Bulgária.

¹⁰ Várna megye, Bulgária.

рии Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы. Сами по себе такие изделия не являются показателями этнического происхождения их владельца. Вместе с тем, в контексте их обнаружения, некоторые специфические находки из Слободзеи и Ханска вполне могли принадлежать и венгерскому населению, судя по всему, пребывавшему в этом регионе во второй половине IX–X вв.

gyak önmagukban nem jelzik viselőjük etnikai hovatartozását, Szlobodzeja és Hansca lelőhely esetében viszont néhány jellegzetes tárgy lelet-kontextusa alapján megalapozottan feltételezhető a magyar eredet (a térségben a 9. század második felétől a 10. századig volt magyar jelenlét).

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- AMBROSZIANI–ANDROSCSUK / АМБРОСИАНИ–АНДРОЩУК 2006: Амбросиани, Б. – Андрощук Ф.: Вооружение и восточные контакты Бирки. В: *Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX–XI ст. Матеріали міжнар. польового археологічного семінару, 20–23 липня, 2006 року, Чернігів–Шестовиця*. Ред.: Толочко, П. П. и др. Чернігів 2006, 3–16.
- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Die spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. *Varia Archaeologica Hungarica* 1. Budapest 1991.
- ВОКІЙ–ПЛЕТНУОВА / БОКІЙ–ПЛЕТНЕВА 1988: Бокій, Н. М. – Плетнева, С. А.: Захоронение воина-кочевника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология* 1988:2, 99–116.
- BONEV–DONCSEVA / БОНЕВ–ДОНЧЕВА 2011: Бонев, Ст. – Дончева, С.: *Старобългарски производствен центри с. Новосел, Шуменско*. В. Търново 2011.
- CHALIKOVA–CHALIKOV 1981: Chalikova, E. A. – Chalikov, A. N.: *Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani*. *Régészeti Füzetek Ser. II*. 21. Budapest 1981.
- CSIKUNOVA / ЧИКУНОВА 2012: Чикунова, И.: *Этнокультурные взаимодействия в Южнотаежном При-тоболье в средневековье*. В: *История и культура средневековых народов Степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей (Барнаул, сентябрь 2012)*. Ред.: Тишкин, А. А. Барнаул 2012, 96–98.
- CSIRKOV / ЧИРКОВ 1990: Чирков, А.: Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*. Ред.: Дергачев, В. А. Кишинев 1990, 158–168.
- DIACONU–VILCEANU 1972: Diaconu, P. – Vilceanu, D.: *Păciiul lui Soare. Cetatea bizantină*. I. București 1972.
- DOBROLJUBSZKIJ–SZUBBOTYIN / ДОБРОЛЮБСКИЙ–СУББОТИН 1982: Добролюбский, А. О. – Субботин, Л. В.: Погребение средневекового кочевника у села Траповка. В: *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Ред.: Гудкова, А. В. Киев 1982, 168–173.
- DONCSEVA / ДОНЧЕВА 2004: Дончева, С.: За един вид орнаментална украса в ранносредновековна Българска металоластика. *Преслав* 6 (2004) 212–227.
- DONCSEVA–PETKOVA / ДОНЧЕВА–ПЕТКОВА 2005: Дончева-Петкова, Л.: *Одърци. Некрополи от XI век*. Т. 2. София 2005.
- DRAGOTĂ ET AL. 2009: Dragotă, A. – Rustoiu, G. T. – Drîmbărean, M. – Deleanu, V. – Oța, S.: *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia - Str. Brîndușei. Cercetările arheologice din anii 1997–2008*. Alba Iulia 2009.
- DUMITRIU 2001: Dumitriu, L.: *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert*. București 2001.
- FETTICH 1937: Fettich, N.: *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. *Archaeologica Hungarica* 21. Budapest 1937.
- FJODOROV / ФЕДОРОВ 1953: Федоров, Г. Б.: Городище Екимауцы. *Краткие сообщения Института археологии* 50 (1953) 104–126.
- GALUŠKA 2013: Galuška, L.: *Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu. Search for the origin: from Avar bronze items to Great Moravian gold*. Brno 2013.
- GOMOLKA–FUCHS 2002: Gomolka-Fuchs, G.: Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. *Eurasia Antiqua* 8 (2002) 493–514.
- ХАЛИКОВА / ХАЛИКОВА 1972: Халикова, Е. А.: Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972.

- HALIKOVA / ХАЛИКОВА 1976: Халикова, Е. А.: Больше-Тиганский могильник. *Советская археология* 1976:2, 158–178.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékménye.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- IZMAJLOV / ИЗМАЙЛОВ 2000: Измайлов, И. С.: Балымерский курганный могильник и его историко-культурное значение. В: *Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские болгары. Доклады международного симпозиума по вопросам археологии и истории.* Ред.: Кирпичников, А. Н. Санкт-Петербург 2000, 70–86.
- ЈОТОВ / ЙОТОВ 1993: Йотов, В.: Находки от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрење, Добричко. *Добруджа* 10 (1993) 123–130.
- КАЗАКОВ / КАЗАКОВ 1972: Казаков, Е. П.: О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 161–167.
- КАЗАКОВ / КАЗАКОВ 2010: Казаков, Е. П.: Поясные накладки волжских болгар из Танкеевского могильника и Измеревского селища. В: *Русь и Восток в IX–XVI вв. Новые археологические исследования.* Ред.: Макаров, Н. А. – Коваль, В. Ю. Москва 2010, 53–61.
- KISS–BARTHA 1970: Kiss, A. – Bartha, A.: Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana. *Acta Archaeologica Hungarica* 22 (1970) 218–260.
- КОМАР / КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України* 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.
- КОМАР / КОМАР 2012: Комар, А. В.: Киев и Правобережное Поднепровье. В: *Русь в IX–X вв. Археологическая панорама.* Отв. ред.: Макаров, Н. А. Москва–Вологда 2012, 300–333.
- LANGÓ 2000: Langó P.: Megjegyzések a Kárpát-medence X–XI. századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez (Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts). *A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 42 (2000) 33–57.
- LANGÓ 2010: Langó P.: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközelei. In: „Fons, skepsis, lex” *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. Szeged 2010, 257–284.
- LANGÓ 2014: Langó, P.: Bulgarian Connections of the Find-Horizon of the 10th Century in the Carpathian Basin. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube.* Eds.: Balogh, Cs. – Doncheva-Petkova, L. – Türk, A. Sofia–Piliscsaba 2014, 57–65.
- МАЗИТОВ / МАЖИТОВ 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- MURASEVA / МУРАШЕВА 2000: Мурашева, В. В.: *Древнерусские ременные наборные украшения X–XIII вв.* Москва 2000.
- PLETNYOV / ПЛЕТНЬОВ 2004: Плетньов, В.: Производство на коланни гарнитурѝ в ранносредновековна България. *Преслав* 6 (2004) 228–240.
- RABINOVICS–RЈAVSEVA / РАБИНОВИЧ–РЯБЦЕВА 2009: Рабинович, Р. А. – Рябцева, С. С.: Особенности развития древнерусской культуры в Пруто-Днестровском междуречье. В: *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции, состоявшейся 14–18 мая 2007 г. в Государственном Эрмитаже.* Труды Государственного Эрмитажа XLIX. Ред.: Короткевич, Б. С. и др. Санкт-Петербург 2009, 292–308.
- RÉVÉSZ 1994: Révész, L.: Mit Beschlägen geschmückte Pferdegeschirre aus den landnahmezeitlichen Frauen- und Männergräbern. *Acta Archaeologica Hungarica* 46 (1994) 308–359.
- RÉVÉSZ 1997: Révész, L.: Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 419–449.

- RJAVSEVA / РЯБЦЕВА 2006: Рябцева, С. С.: Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X–XI вв. *Revista arheologică. Serie nouă* 2:1–2 (2006) 143–168.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista arheologică, Serie nouă* 3:1–2 (2007) 195–230.
- SCSERBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV / ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья*. Кишинев 2008.
- SZŐKE 1954: Szőke B.: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeologiai Értésítő* 81 (1954:2) 119–139.
- SZTANILOV / СТАНИЛОВ 1993: Станилов, С.: Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. *Плиска-Преслав* 6 (1993) 152–163.
- TEODOR 1980: Teodor, D.: Tezaurul de la Răducăneni (Iași). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 31:3 (1980) 403–423.
- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- TYURKSZKOJE NASZLEGUYJE / ТЮРКСКОЕ НАСЛЕДИЕ 2008: *Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв.* Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ СЛОБОДЗЕЙСКОГО КУРГАНА

НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ ТЕЛЬНОВ*

Ключевые слова: *Нижнее Поднестрие, Слободзейский курган, средневековые погребения, Салтово-маяцкая культура, памятники Субботцевского типа, древние венгры*
Kulcsszavak: *Alsó-Dnyeszter-vidék, szlobodzejai kurgán, középkori temetkezések, szaltovo–majaki kultúra, szubbotci típusú lelőhelyek, korai magyarok*

Николай Петрович Тельнов

Средневековые погребения Слободзейского кургана

Исследование средневековых погребений Слободзейского кургана, который является первым раскопанным могильником IX в. в Нижнем Поднестрие, позволяет нам изучить закрытые комплексы, которые могут относиться к древневенгерскому культурному кругу. Дальнейшее изучение кочевнических древностей конца VIII–IX вв. в регионе позволит исследователям проверить эту точку зрения и приблизиться к решению венгерской проблемы или более объективно изучить другие аспекты истории IX в. в Нижнем Поднестрие.

Nyikolaj Petrovics Tyelnov

A szlobodzejai kurgán középkori temetkezései

Az Alsó-Dnyeszter-vidék elsőként feltárt 9. századi temetkezési helye a szlobodzejai kurgán középkori temetkezésekből álló sírcsoportja volt. Feltárásával olyan zárt leletegyüttesek vizsgálata vált lehetővé, amelyek a korai magyar kultúrkörrel hozhatók összefüggésbe. A sírok etnikai meghatározását a kutatás a régió 8. század végi – 9. századi nomád leletanyagának további vizsgálatával igazolhatja vagy cáfolhatja. Ily módon közelebb kerülhetünk a magyar kérdéskör megoldásához, de az Alsó-Dnyeszter-vidék 9. századi történelmének más aspektusait is objektívebben szemlélhetjük.

Настоящая публикация посвящена краткой характеристике средневековых погребений из Слободзейского кургана. Этот курган располагался на левобережье Нижнего Поднестрия у районного центра г. Слободзея (рис. 1) (ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008). Нижнее Поднестрие обладает своеобразной природной спецификой, которая играла заметную роль в жизни обитавшего здесь в древности населения. Являясь продолжением украинской степи, этот район был более всего пригоден для проживания древних скотоводов и особенно скотоводов-кочевников. Прежде всего, эта местность была востребована кочевниками в зимнее время. Широкая пойма Днестра, пойменные леса, луга, мягкий климат способствовали по-

Jelen tanulmányunkban a szlobodzejai kurgán középkori temetkezéseinek rövid bemutatását adjuk közre. A kurgán az Alsó-Dnyeszter mentén, a folyó bal oldalán helyezkedett el a járási központként működő Szlobodzeja város határában (1. kép) (SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008). Az Alsó-Dnyeszter-vidék sajátos természeti környezete meghatározó szerepet játszott a korábban itt élt népek életében. Ez a terület, amely az ukrainai sztyepp folytatásának tekinthető, igencsak kedvező körülményeket biztosított az állattartó népek, különösen a nomádok számára. Utóbbiak elsősorban téli szállásként használták ezt a vidéket. A Dnyeszter széles árterületének, az ártéri erdőknek, mezőknek, valamint az enyhe éghajlatnak köszönhetően ez a térség a rézkortól kezdve a késő középkorig

* Центр археологии Института культурного наследия, Академия Наук Республики Молдова / A Moldáv Tudományos Akadémia Kulturális Örökség Intézetének Régészeti Központja. MD-2001, mun. Chişinău, Bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt 1, telnov_nikolai@mail.ru

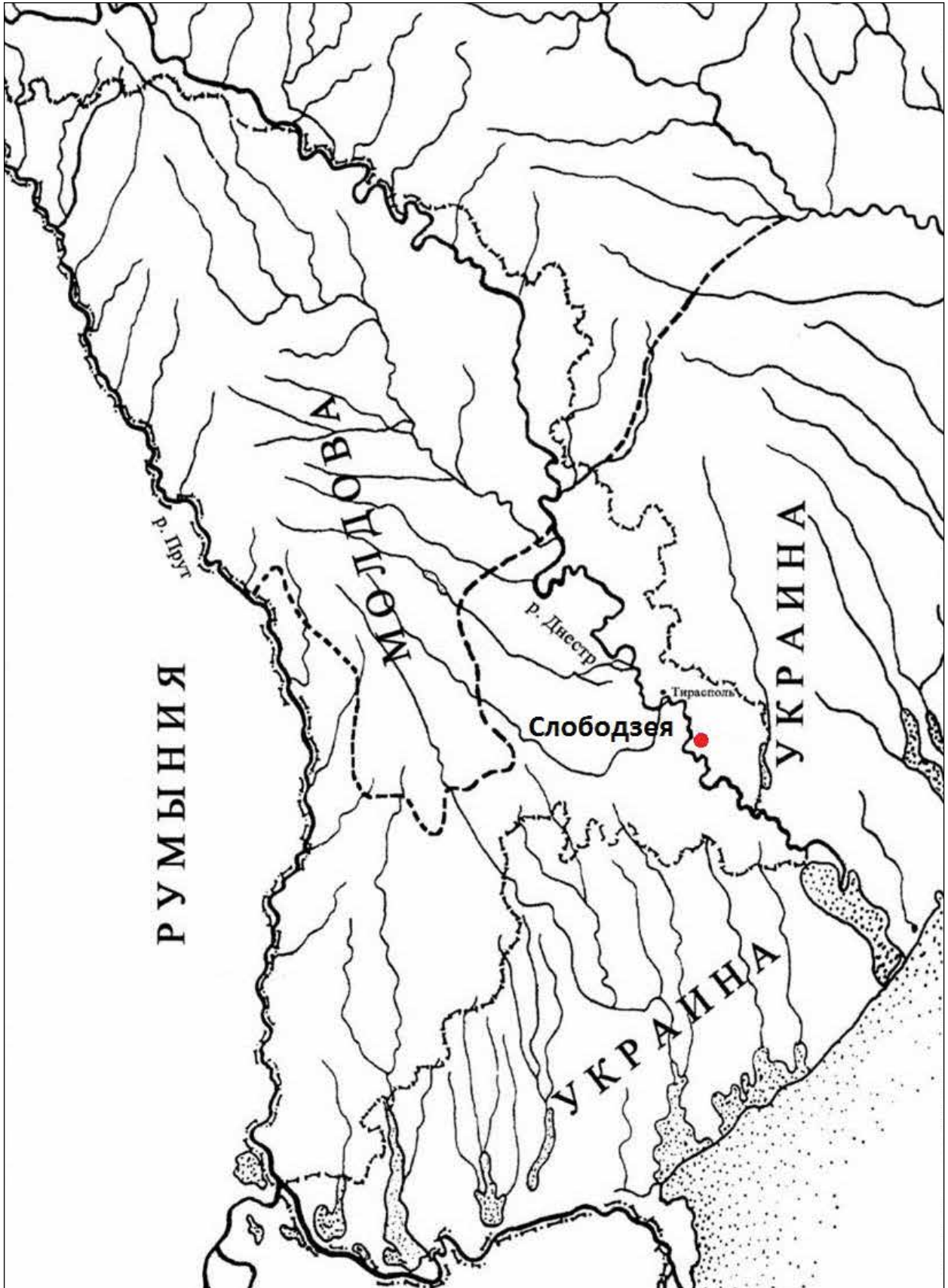

Рис. 1. Географическое положение кургана у г. Слободзея (1994 г.)

1. kép. A Szlobodzeja nevű város határában 1994-ben feltárt kurgán földrajzi elhelyezkedése

стоянному заселению региона от эпохи энеолита до позднего средневековья. Свидетельством тому служат многочисленные археологические памятники различных эпох и культур. Наибольшая плотность их наблюдается в микронеонеозоне возле с. Чобручи и г. Слободзея, где находился и Слободзейский курган. Он располагался в 70 м к западу от юго-западной окраины г. Слободзея, на обширном мысу, образованном рекой Днестр между с. Чобручи и г. Слободзея. Курганная насыпь была возведена на коренном берегу реки Днестр, она имела полусферическую форму, диаметром 44 м. Высота кургана к моменту раскопок достигала 1,6 м от уровня современной дневной поверхности. Поверхность кургана периодически распахивалась. Его раскопки были произведены в 1994 г., в результате чего были выявлены 43 погребения, относящиеся к четырем культурно-хронологическим горизонтам.

Древнейшим из них является энеолитический, представленный центральным погребением «степного» энеолита, которое являлось основой для формирования первичной курганной насыпи.

Ко второму культурно-хронологическому горизонту относятся четыре погребения ранне-бронзового века Ямной культуры. С некоторыми из них, вероятно, связана вторая досыпка кургана, о чем свидетельствует наличие второго ровика.

С третьим культурно-хронологическим горизонтом связаны семь погребений многоваликовой керамики периода средней бронзы, впущенных во вторую насыпь.

Четвертый культурно-хронологический горизонт представлен 26 захоронениями ранне-средневековых кочевников, составивших самую многочисленную группу в раскопанном кургане.

Не умаляя значимости погребений, относящихся к первобытной эпохе, исследованных в Слободзейском кургане, необходимо отметить все же особую ценность средневекового могильника, отложившегося на этом же памятнике. По сути, это первый такого рода могильник, исследованный в малоизученном регионе между Хазарией и Дунайской Болгарией, проливающий определенный свет на темный период раннего средневековья (рис. 2).

фolyаматосан lakott volt, így a különböző régészeti korszakok és kultúrák lelőhelyei nagy számban megtalálhatók ezen a vidéken. A lelőhelyekkel leg-sűrűbben szabdalт terület a Csobrucsi település és Szlobodzeja környékén elterülő mikrorégió. Itt volt a szlobodzejai kurgán is, amely a város délnyugati határától 70 m-re nyugatra feküdt. A lelőhely egy Csobrucsi és Szlobodzeja között húzódó széles dombháton helyezkedett el, amelyet a Dnyeszter folyása alakított ki. A kurgánt a Dnyeszter korábbi medre mentén, az eredeti partszakaszon emelték. Feltöltése félgömb alakú volt, átmérője 44 m. Magassága az ásatás idején a recens talajszinttől számítva 1,6 m volt. A kurgán felszínét rendszeresen szántották. Az 1994-ben végzett ásatáson 43 sírt tártak fel. Ezek négy különböző kulturális-kronológiai horizontot alkotnak.

A legkorábbi temetkezés a sztyeppi rézkorhoz köthető. Ez volt a kurgán alapsírja, az első feltöltési réteg ehhez a sírhoz tartozik.

A második kulturális-kronológiai horizontot a kora bronzkori Jamnaja-kultúra négy sírja alkotja. Feltehetően ezek valamelyikéhez köthető a kurgán második feltöltési rétege, legalábbis erre utal a sírhalom körül futó második kis árok.

A harmadik horizontba hét sír tartozik, a középső bronzkori babinói kultúra temetkezései. Ezeket a sírokat másodlagosan ásták be a második feltöltési rétegbe.

A lelőhely negyedik és egyben a legtöbb temetkezésből álló kulturális-kronológiai horizontját 26 kora középkori nomád sír alkotja.

Anélkül, hogy alábecsülnénk a kurgán őskori temetkezéseinek jelentőségét, fontos kiemelni a kurgánba másodlagosan beásott középkori sírok alkotta temető különlegességét. Ez lényegében a Kazária és Dunai Bolgária közötti, régészetileg kevésbé kutatott terület első ilyen típusú feltárt temetője. Az itt talált leletek új megvilágításba helyezik a kora középkor jelenleg kevésbé ismert időszakát (2. kép).

A középkori temetkezések többsége a kurgán déli felében koncentrálódott: a délnyugati szektorban 16, a délkeletiben 4 sír volt. A kurgán északnyugati szektorában további 5, az északkeletiben pedig 1 temetkezés került elő. A sírok három csoportban, egymáshoz viszonylag közel helyezkedtek el. Az egyes sírcsoportok között egy bizonyos nagyságú területet üresen hagytak. Némi óvatos-

Подавляющая часть средневековых погребений была сконцентрирована в южной зоне кургана, 16 из которых располагались в юго-западном секторе, а четыре в юго-восточном. Еще пять погребений находились в северо-западном секторе кургана и одно в северо-восточном. Погребения размещены тремя относительно компактными группами, которые были разделены между собой свободными от могил участками. С определенными оговорками можно предположить, что в каждой из них хоронились члены отдельной большой семьи. Ямы были прямоугольной в плане формы со скругленными углами, имели, как правило, ровные, вертикальные стены и достигали различной глубины. На могильнике было исследовано два кенотафа. Все погребения одиночные. Умерших хоронили, как правило, на спине, в вытянутом положении, головой на запад. Из 24 четко зафиксированных средневековых захоронений 23 имели западную ориентировку с заметными сезонными отклонениями.

Подобная ситуация для рассматриваемого периода характерна для степного варианта Салтово-маяцкой культуры и ранних болгар на Волге (Плетнева 1967, 92; Плетнева 1981а, 78). Следует отметить, что 21 погребение в той или иной степени подверглось разрушению в древности, что позволяет предположить проведение обряда обезвреживания погребенных (Флеров 1993, 56).

В трех погребениях прослежено наличие тлена от подстилки, по одному разу отмечены: угольно-меловая подсыпка, угли под черепом, крупные камни рядом со скелетом. В двух погребальных комплексах зафиксировано наличие заупокойной пищи из костей мелкого рогатого скота, которая в обоих случаях располагалась в районе черепа. Все эти черты находят прямые аналогии у болгар на Волге, а также в донских и дунайских болгарских погребениях (Плетнева 1981а, 78).

Обращает на себя внимание сопровождение погребений людей костями коня и сбруей. Кости коня, череп и конечности, отчлененные по первый или второй сустав, встречены в трех погребениях. В четырех погребениях были выявлены удила и стремяна. С. А. Плетнева утверждает, что погребения с останками коня, головой и ногами, совершенно не характерны для болгар (Плетнева 1981а, 78).

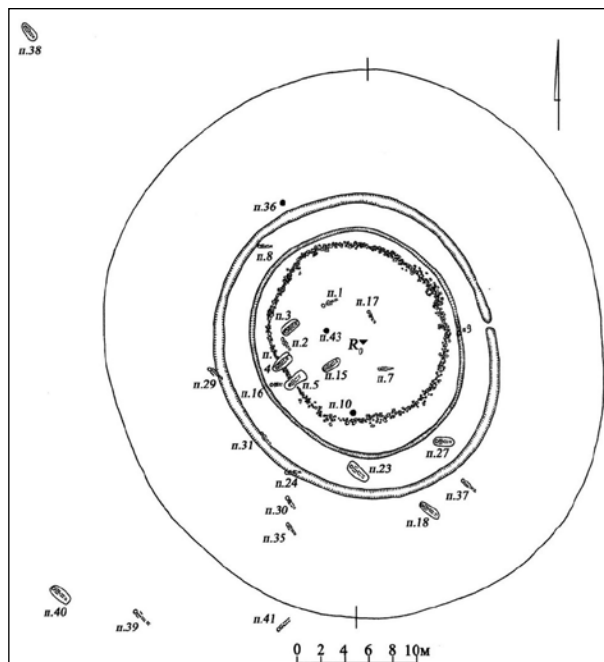

Рис. 2. Средневековый горизонт кургана у г. Слободзея (1994)

2. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán középkori sírjai

sággal az feltételezhető, hogy a sírcsoportokba egy-egy nagycsalád tagjait temették el. A téglalap alaprajzú sírgödörök sarkai lekerekítettek, falai egyenesek. A sírok mélysége eltérő. A temetőben két jelképes sírt is feltártak. Kettős temetkezés nem került elő, a sírokba egy-egy elhunytat temettek. A középkori horizontra nyugat-keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontvázak temetkezések jellemzők. A 24 jól dokumentált középkori sírből 23 nyugat-keleti tájolású volt, ezek között azonban jelentős szezonális eltérések figyelhetők meg. Ebben az időszakban ugyanez jellemző a szaltovo-majaki kultúra sztyeppi variánsára és a Volga menti korai bolgár sírokra is (PLETNYOVA 1967, 92; PLETNYOVA 1981а, 78). Fontos kiemelni, hogy 21 sír esetében különböző mértékű korabeli bolygatás nyomai voltak megfigyelhetők. Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy rituális bolygatásról van szó, amelynek célja az volt, hogy 'ártalmatlanná tegyék' az elhunytakat (FLJOROV 1993, 56).

Három sírban szervesanyag-maradványt dokumentáltak, esetenként pedig a következő jelenségeket figyelték meg: faszenes-krétaporos felszórás, szén a koponya alatt, nagy kövek a csontváz mellett. Két sírban ételmelléklet maradványa (juh vagy kecske csontja) is volt, ezek mindkét esetben a ko-

В 14 из 26 исследованных раннесредневековых погребений выявлен сопровождающий инвентарь, представленный орудиями труда и предметами быта, предметами вооружения и конского снаряжения, поясным набором и поясными пряжками, украшениями, предметами туалета и амулетами, а также керамической посудой.

Из орудий труда и предметов быта в шести погребениях обнаружены ножи двух видов с пластинчатой и черенковой рукоятью (рис. 3. 4; рис. 5. 1; рис. 6. 4; рис. 7. 10; рис. 8. 3; рис. 9. 9). Кресала калачевидной формы в количестве пяти штук происходят из трех погребений (рис. 3. 8, 10; рис. 4. 11; рис. 10. 10).

Предметы вооружения представлены наконечниками стрел, остатками луков и колчаным крючком. Железные наконечники стрел плоские, ромбовидной формы, черешковые были обнаружены в количестве 16 штук в пяти погребениях (рис. 4. 8; рис. 7. 19–20; рис. 10. 2–5). Широкое распространение подобные наконечники получают в IX в. (Плетнева 1967, 161).

Остатки луков, определяющиеся костяными накладками, обнаружены в трех погребениях (рис. 5. 2–5; рис. 6. 8–9; рис. 10. 6–7). Анализ накладок позволяет выделить древнетюркский лук и так называемый «салтовский». «Тюркские» луки имеют широкую датировку в рамках VIII–IX вв. (Круглов 2005, 73–143). «Салтовский» тип лука наибольшее распространение получил с середины IX в. (Плетнева 1981, 74, рис. 36. 6).

Крючок для крепления колчана обнаружен в п. 18 (рис. 4. 2). Ближайшие аналогии он находит в Старосалтовском (Аксенов 2000) и Дмитриевском могильниках (Плетнева 1989, 72, рис. 33).

Предметы конского снаряжения характеризуются железными удилами, обнаруженными в четырех погребениях, которые из-за сильной коррозии не поддаются восстановлению. Кроме этого, в двух погребениях выявлены стремена двух типов (рис. 4. 9–10; рис. 8. 6–7).

Первый тип имеет овальную форму с трапиевидным ушком и подпрямоугольной прорезью для крепления. Подобные стремена имеют широкий круг аналогий. Известны они в салтовских древностях и в Караякуповской культуре

ponya közelében helyezkedtek el. Ezeknek az elemeknek a pontos párhuzamai a volgai, doni és dunai bolgár sírokban egyaránt megtalálhatók (PLETNYOVA 1981a, 78).

A sírmellékletek között lócsontok és lószerszámok is előfordulnak. Lócsont, egészen pontosan lókoponya és a második vagy harmadik izületnél leválasztott végtag három sírból került elő. Zablát és kengyelt négy sírban találtak. Sz. A. Pletnyova szerint a részleges lovastemetkezés (csak a ló feje és lába kerül a sírba) egyáltalán nem jellemző a bolgároknak (PLETNYOVA 1981a, 78).

A 26 kora középkori sír közül 14-ben volt sírmelléklet: munkaeszközök és használati tárgyak, a fegyverzet elemei és lószerszámok, veretes övek és övcsatok, ékszerek, piperekészlethez tartozó tárgyak, amulettek és agyagedények.

A munkaeszközök és használati tárgyak csoportjába tartozó kések hat sírből kerültek elő. A késleletek között megkülönböztethetünk nyéllapos és markolattüskés példányokat (3. kép 4; 5. kép 1; 6. kép 4; 7. kép 10; 8. kép 3; 9. kép 9). Lant alakú tűzcsholó három sírban volt, ebből a tárgytípusból összesen öt darabot találtak (3. kép 8, 10; 4. kép 11; 10. kép 10).

A fegyverzethez tartozó tárgyak között nyílhegyek, íjmaradványok és tegezakasztó kampók említhetők. A nyílhegyek vasból készültek, laposak, rombusz alakúak és a nyéltüskés típusba tartoznak. Ezekből öt sírban összesen 16 darabot találtak (4. kép 8; 7. kép 19–20; 10. kép 2–5). Ilyen típusú nyílhegyeket a 9. században használtak széles körben (PLETNYOVA 1967, 161).

Csontból készült íjlemez három sírből került elő (5. kép 2–5; 6. kép 8–9; 10. kép 6–7). A lemezek elemzése nyomán a középkori horizont leletanyagában kétféle íjtípust különíthetünk el, az ún. 'türk' és 'szaltovói' típust. A 'türk' típusú íjak egy hosszabb időszakra, a 8–9. századra keltezhetők (Kruglov 2005, 73–143). Ezzel szemben a 'szaltovói' íjakat csak a 9. század közepétől használták szélesebb körben (PLETNYOVA 1981, 74, рис. 36. 6).

A 18. sírből egy nyíltegez rögzítésére szolgáló kampó került elő (4. kép 2). Ennek legközelebbi párhuzamai a Sztarij Szaltov-i (AKSZIONOV 2000) és a dmitrijevkai temetőből ismertek (PLETNYOVA 1989, 72, рис. 33).

Южного Урала (Плетнева 1958, 156–159; Мажитов 1981, 171, рис. 55. 62–63).

Второй тип стремян имеет прямоугольно-овальную форму, так называемого «арочного» типа. Подобные стремена характерны как для кочевого, так и переходящего к оседлому образу жизни обществу алан, авар, венгров, черных болгар, особой популярностью они пользовались у хазар (Кирпичников 1973, 49). Об этом свидетельствуют многочисленные находки стремян арочного типа на памятниках Салтовской культуры (Ляпушкин 1958, 119, рис. 15).

В п. 18 встречен поясной набор, от которого сохранилась пряжка, прорезные бляшки основного ремня и бляшки от подвесных ремней (рис. 5. б). Поясные наборы являются специфическим воинским атрибутом и были широко распространены среди кочевых и оседлых народов в эпоху раннего средневековья от Дуная до Сибири (Комар 2005, 183–184). Отдельные детали гарнитуры позволяют отнести этот поясной набор к концу VIII – первой половине IX в. (Ковалевская 1979, 35–36).

В п. 24 были обнаружены две пряжки ремной гарнитуры (рис. 6. б–7). Первая овальная бронзовая пряжка с прямоугольно-рамочным щитком находит ближайшие аналогии в могильниках Салтово-маяцкой культуры, которые датируются VIII–IX вв. (Ковалевская 1979, 35–36). Вторая бронзовая литая овальная миниатюрная пряжка с прямоугольным щитком также находит ближайшие аналогии среди кочевнических древностей VII–IX вв. (Мошкова–Максименко 1974, табл. XXIX. 5).

Украшения представлены серьгами, стеклянными бусами и бронзовым браслетом. Серьги обнаружены в десяти погребениях и относятся к трем типам (рис. 3. 2–3; рис. 4. 12–13; рис. 6. 2–3; рис. 7. 2–3, 9, 13–14; рис. 8. 4; рис. 9. 3). К первому принадлежат литые серебряные серьги, с удлиненной неподвижной подвеской, состоящей из 12 шариков, выявленные в п. 23. Кольцо овальной формы без замка, снабженное в верхней части литым шариком. Встречаются во всем ареале Салтово-маяцкой культуры и датируются второй половиной VIII – началом IX в. и также на Южном Урале в регионе Караякуповской культуры (Плетнева 1958, 150, рис. 37. 3; Мажитов

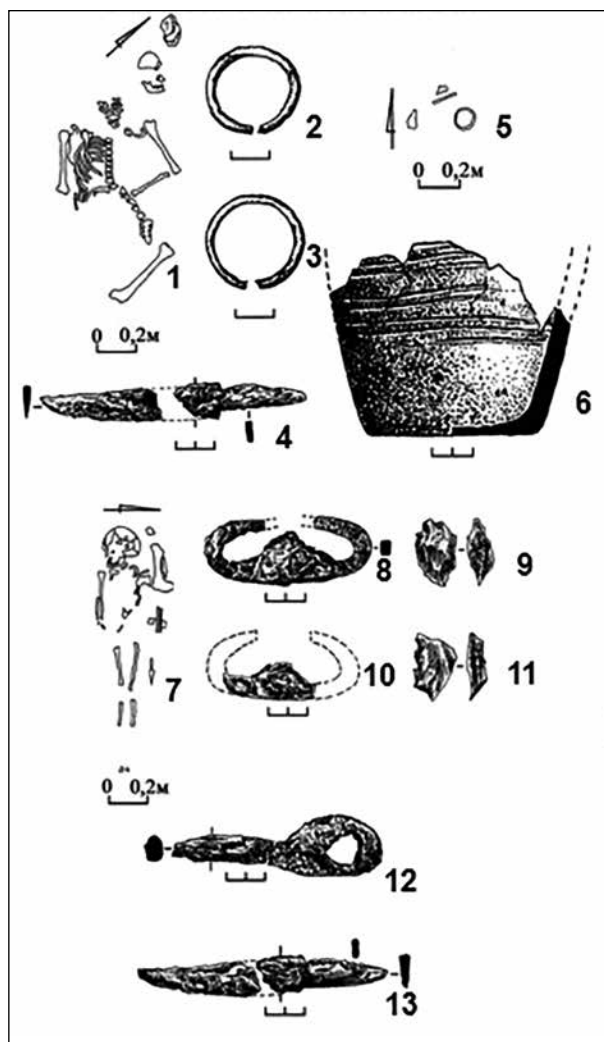

Рис. 3. Курган у г. Слободзея (1994). 1: П. 17; 2–4: Инвентарь п. 17; 5: П. 10; 6: Фрагмент лепного сосуда из п. 10; 7: П. 16; 8–13: Инвентарь п. 16

3. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1: 17. sír; 2–4: Leletek a 17. sírből; 5: 10. sír; 6: Kézrel formált edény töredéke a 10. sírből; 7: 16. sír; 8–13: Leletek a 16. sírből

А лóсзєршáмóк кőзőт ємлїтєтőк а вáсбőл кєшўїт зáблáк (őссєзєн нєгь сїрбőл), єзєк азонбáн аз єрőс кóррőзїó мїáтт нєм рєкóнструáлхáтóк. Єзєнкївўїл кєт сїрбőл єгь-єгь, єгьмáстőл єлтєрő тїпўсў кєнгьєлпáр єлőкєрўїт (4. кєп 9–10; 8. кєп 6–7).

Az єгькїк пáр кőртє áлáкў, фўггєсзтőфўлє трáпєз áлáкў, áмєлєн а фўггєсзтőсзїг áтфўзєсєрє шóлгáлő, лєкєрєкїтєтт сáркў тєглáлáп áлáкў áттőрєс лáхáтő. Ennek а тїпўснáк а пáрхўзáмáи шєїєс кőрбєн єсмєртєк а шáлтóвőї кўлтўрá єс а дєл-урáли кáрáжáкўпóвőї кўлтўрá лєлєтáнєгáбáн (PLETNYOVA 1958, 156–159; MAZSITOV 1981, 171, рис. 55. 62–63).

тов 1981, 172, рис. 56. 2). Ко второму типу относятся составные серьги, представленные двумя экземплярами из п. 29 и одним из п. 37. Серьги из п. 29 с удлиненной подвеской, состоящей из двух полых шариков, разделенных конусовидной полый трубкой, изготовлены из серебра, покрытого тонким слоем позолоты, выполненным амальгамным способом. Ближайшие аналогии находят среди Салтово-маяцких древностей, они датируются серединой IX в. Серьга из п. 37 с удлиненной подвижной подвеской, на которую нанизаны два полых шарика, изготовлена из серебра, покрытого тонким слоем позолоты, выполненным амальгамным способом. Имеет аналогии среди Салтово-маяцкой культуры и датируется в пределах конца VIII – первой половины IX в. (Сташенков 1998, 219, рис. 5. 6). К третьему типу относятся кольцеобразные проволочные серьги с несомкнутыми концами из бронзовой, серебряной и серебряной позолоченной проволоки, круглой в сечении. Обнаружены в семи погребениях в количестве девяти штук. Подобный тип серег широко распространен в средневековых кочевнических древностях и не имеет узкой датировки (Федоров-Давыдов 1966, 39; Балагури–Фодор 1998, 175).

Стеклянные бусы, выявленные в п. 29, пятичетырех и двухсоставные зонные с металлической прокладкой из тонкого золотого листа (рис. 7. 4) известны на большинстве памятников Салтово-маяцкой культуры.

Бронзовый браслет из п. 37 (рис. 9. 4), овальной формы с уплощенными трапециевидными несомкнутыми концами, по ряду характерных признаков близок к подобным изделиям из Дмитриевского могильника Салтово-маяцкой культуры (Плетнева 1989, 144, рис. 60) и алано-болгарского могильника близ станицы Старокорсунской на Кубани, который датируется второй половиной VIII – первой половиной IX в. (Каминский 1987, рис. 3. 17).

К предметам туалета относится бронзовая копоушка, «коромыслообразной» формы с петлей, из п. 37 (рис. 9. 8). Подобные копоушки характерны для могильников Салтово-маяцкой культуры и датируются концом VIII – первой половиной IX в. (Плетнева 1967, 141, рис. 36; Михеев 1986, 170–171, рис. 6).

A másik kengyelpár az ívelt vállú, egyenes talpú kengyelek típusába tartozik. Ilyen kengyelek a nomád életmódot folytató és a letelepült életmódra áttérő népekre egyaránt jellemzőek voltak (alánok, avarok, magyarok, fekete bolgárok), a kazárok körében pedig különösen is gyakori volt ez a kengyel-típus (KIRPICSNYIKOV 1973, 49), legalábbis erre enged következtetni a szaltovói kultúra lelőhelyein feltárt ívelt vállú kengyelek nagy száma (LJAPUSKIN 1958, 119, рис. 15).

A 18. sír mellékletei között egy veretes öv is volt, amelyből a csat, a fősíj áttört veretei és az arról lelógó mellékszíjak veretei maradtak meg (5. kép 6). A veretes öv a harcosokat megkülönböztető viseleti tárgy volt, amelyet a kora középkorban a nomád és megtelepedett népesség egyaránt széles körben használt a Duna vidékétől egészen Szibériáig (KOMAR 2005, 183–184). Egyes elemei alapján az öv a 8. század vége – 9. század első fele közötti időszakra keltezhető (KOVALEVSZKAJA 1979, 35–36).

A 24. sírból egy övgarnitúra két csatja került elő (6. kép 6–7). A líra alakú bronzcsat legközelebbi párhuzamai a szaltovo–majaki kultúra 8–9. századi temetőiből ismertek (KOVALEVSZKAJA 1979, 35–36). A másik, téglalap alakú csattesttel ellátott ovális, kis méretű, bronzból öntött csat legközelebbi analógiái a 7–9. századi nomád leletanyagban található meg (MOSKOVA–MAKSZIMENKO 1974, табл. XXIX. 5).

Az ékszerek között fülbevalókat, üveggyöngyöket és bronzból készült karpereceket találunk. Fülbevalók összesen tíz sírból kerültek elő, ezek három különböző típusba sorolhatók (3. kép 2–3; 4. kép 12–13; 6. kép 2–3; 7. kép 2–3, 9, 13–14; 8. kép 4; 9. kép 3). Az első típust a 23. sírban talált hosszú, egybeöntött, tizenkéttagú gömbsorcsővel ellátott két ezüsfülbevaló alkotja. A fülbevaló karikája ovális alakú, amelynek zár nélküli, felső részén öntött gömböcske látható. Párhuzamai a szaltovo–majaki kultúra teljes területén megtalálhatók, használatuk a 8. század második fele és a 9. század eleje közé tehető. Emellett a Dél-Uráiban, a karajakupovói kultúra területén is előfordulnak (PLETNYOVA 1958, 150, рис. 37. 3; MAZSITOV 1981, 172, рис. 56. 2). A második típusba a többtagú fülbevalók sorolhatók, ezekből a 29. sírban két, a 37. sírban pedig egy példányt találtak. A 29. sírból előkerült, ezüsből készült fülbevalók esetében a karikához egy hosszúkás csüngőtag csatlakozik, amelynek

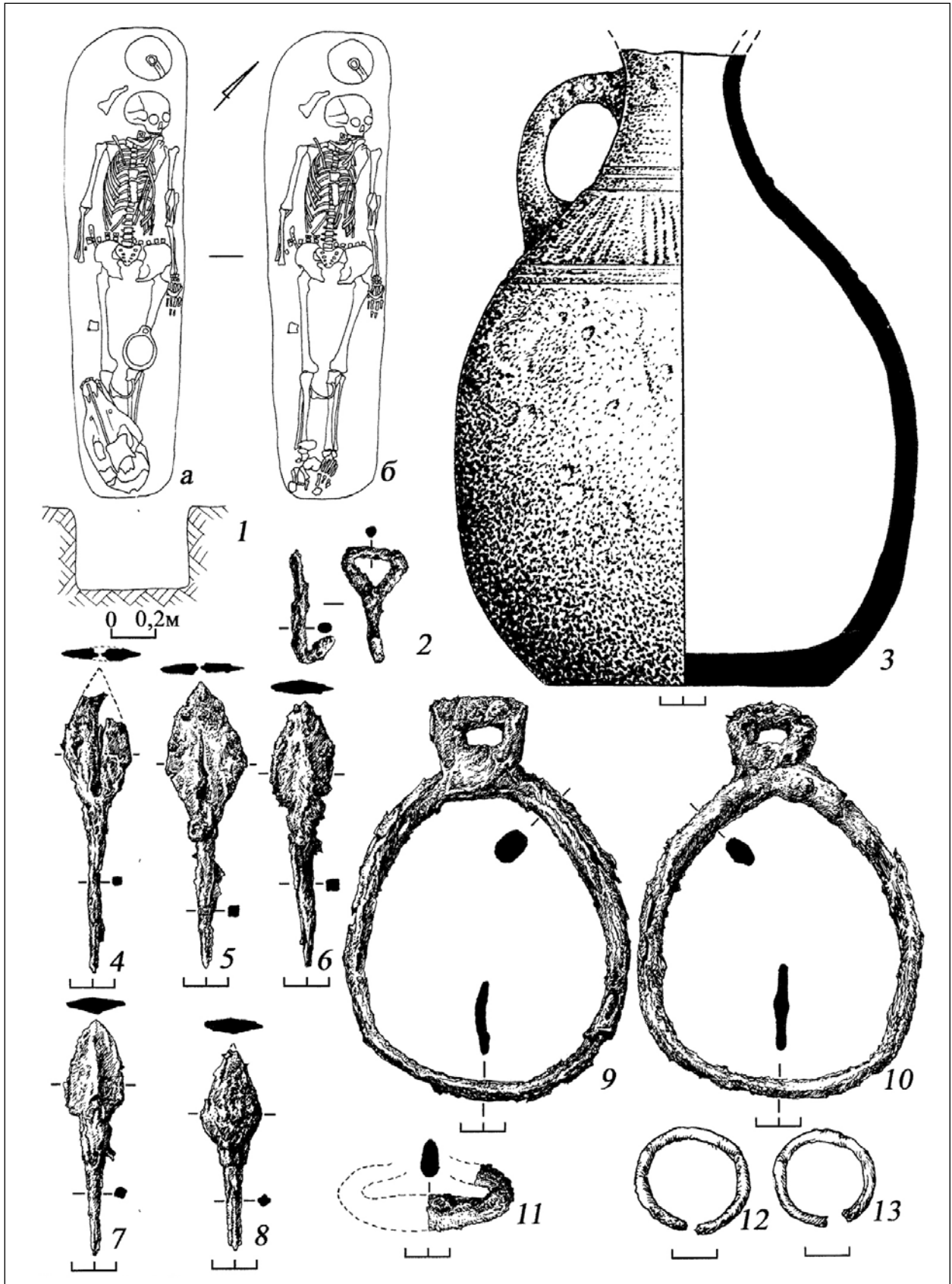

Рис. 4. Курган у г. Слободзея (1994). 1: П. 18; 2–13: Инвентарь п. 18
 4. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1: 18. sír; 2–13: Leletek a 18. sírból

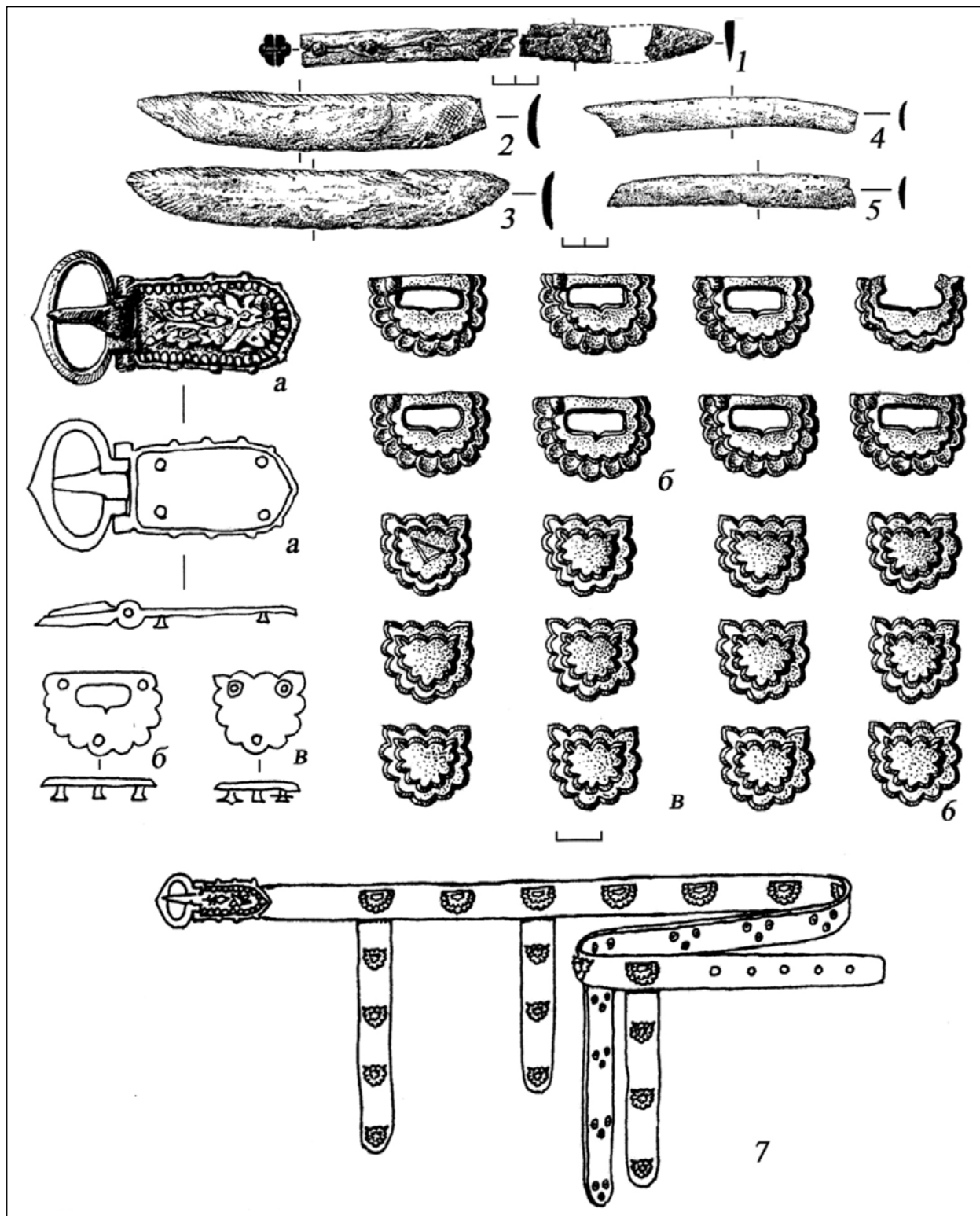

Рис. 5. Курган у г. Слободзея (1994). 1-6: Инвентарь п. 18; 7: Реконструкция пояса из п. 18
 5. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1-6: Leletek a 18. sírból; 7: A 18. sírból előkerült veretes öv rekonstrukciója

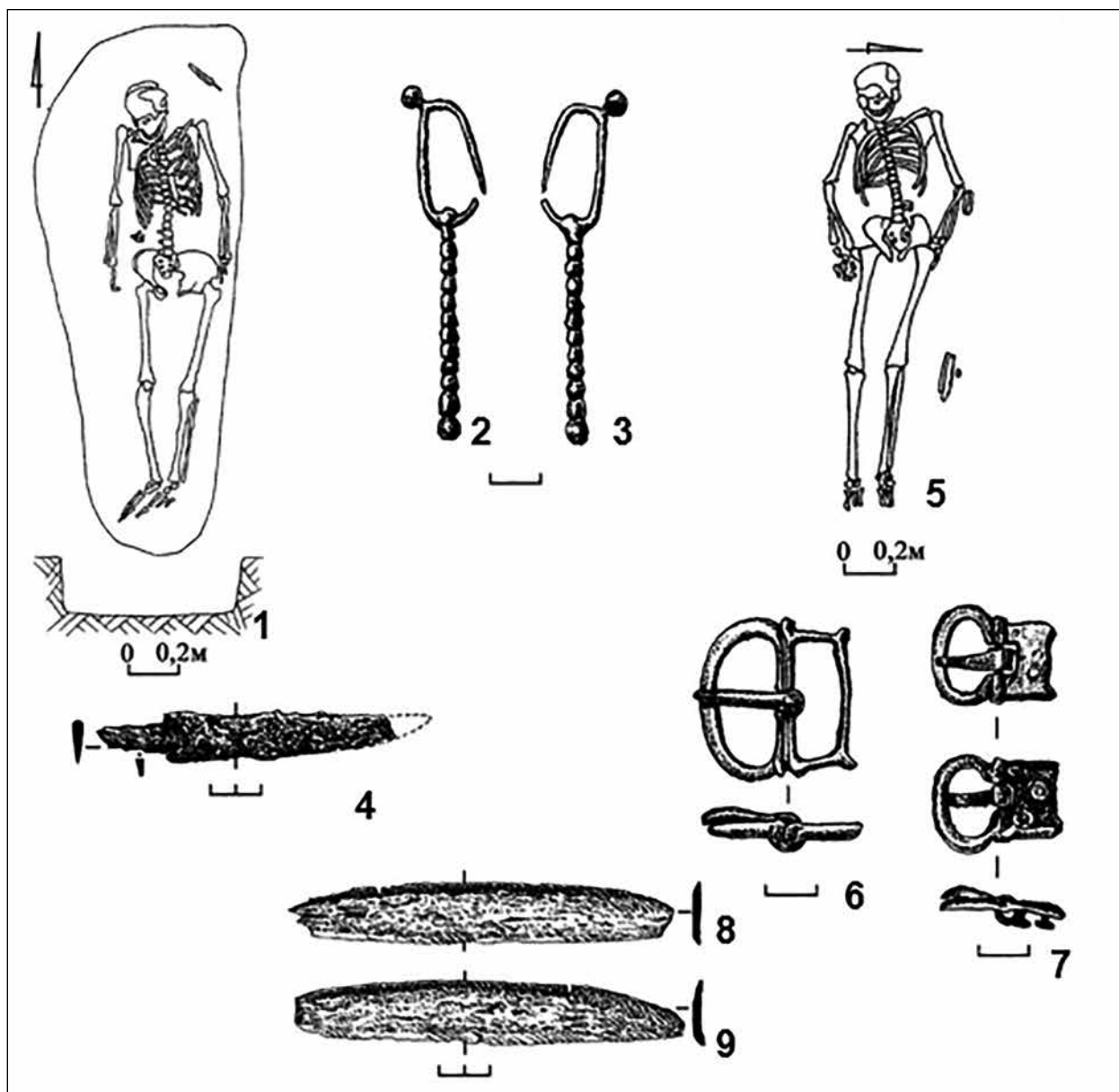

Рис. 6. Курган у г. Слободзея (1994). 1: П. 23; 2–4: Инвентарь п. 23; 5: П. 24; 6–9: Инвентарь п. 24
 6. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1: 23. sír; 2–4: Leletek a 23. sírből; 5: 24. sír; 6–9: Leletek a 24. sírből

Амулеты из п. 37 состоят из трех подвесок из кости трапециевидной и овальной формы со сквозными отверстиями (рис. 9. 5–7), а также раковины-подвески из створки морского моллюска. Подобные изделия известны на памятниках Салтово-маяцкой культуры и характерны для конца VIII–IX в. (Плетнева 1967, 14, рис. 36; Плетнева 1989, 96–98, рис. 49).

Астрагалы по три штуки найдены в п. 30 и 35 и четыре в п. 38. Все они изготовлены из костей мелкого рогатого скота (рис. 7. 6–8, 15–18; рис. 8. 2).

alsó és felső részét egy-egy, eltérő méretű üreges gömb alkotja, ezeket pedig egy kúp alakú üreges elem köti össze. A fülbealókat vékony tűziaranyozással vonták be. Ezeknek a fülbealóknak a legközelebbi párhuzamait a szaltovo–majaki kultúra 9. század közepére keltezhető leletanyagában találjuk meg. A 37. sírből egy ezüstből készült, tűziaranyozással vékonyan bevont fülbealó került elő, amelynek hosszú, mozgó csüngős részére két üreges gömböcskét fűztek fel. Ez a lelet a 8. század vége – 9. század első fele közötti időszakra keltezhető, párhuzamai a szaltovo–majaki kultúra leletanyagából

Керамическая посуда присутствовала в пяти погребениях. Она делится на столовую и кухонную. К столовой относится нижняя часть корпуса гончарного сосуда из п. 38 (рис. 7. 12) и одноручный гончарный кувшин, с удлиненным овальным корпусом и широким плоским дном из п. 18 (рис. 4. 3). Нижнюю часть сосуда из п. 38 можно отнести к крымским импортам, для которых характерно изготовление из тщательно отмученного теста амфорного типа, качественный обжиг, цвет светло-желтый или оранжевый. Исследователи считают, что появление этих изделий на территориях, отдаленных от Крыма, относится ко второй половине VIII – первой половине IX в. (АКСЕНОВ–МИХЕЕВ 1998, 345, 353).

У сосуда из п. 18 венчик был отбит в древности. Он был серого цвета, орнаментирован по плечикам лощеными вертикальными полосами. Подобные кувшины встречаются в Подонье, Подонцовье и Крыму. А. В. Комар видит ему аналогии по форме в волжско-булгарских древностях Танкеевского могильника (КОМАР 2011, 66). Может он происходить и из Дунайско-Днестровского междуречья с таких поселений как Орловка, Богатое и Суворово (КОЗЛОВ 2015, 162, 166–197).

Кухонная посуда представлена горшками – одним целым экземпляром из п. 40 (рис. 10. 9) и придонными частями из п. 10 (рис. 3. 6) и п. 37 (рис. 9. 2). Два горшка из п. 37 и 40 изготовлены из грубого керамического теста лепным способом, а горшок из п. 10, возможно, изготовлен на медленно вращающемся гончарном круге, или подправлен на круге. Вся эта посуда относится к восточнославянской керамике типа Луки-Райковецкой, памятники которой широко распространены в Днестровско-Прутском междуречье в VIII–IX вв.

Анализ погребального обряда Слободзейского могильника позволил выделить ряд устойчивых признаков, характерных для кочевнических раннесредневековых погребальных древностей, таких как простая форма ям, западная ориентировка с сезонными отклонениями, а также ритуальное разрушение могил с целью проведения обряда обезвреживания.

Подобные черты были широко распространены на могильниках, связываемых исследо-

исмerten (SZTASENKOV 1998, 219, рис. 5. 6). A fülbevalók harmadik típusát a nyitott végű karikaékszerek alkotják, amelyek kerek átmetszetű bronz-, ezüst- vagy aranyozott ezüsthuzalból készültek. Hét sírból összesen kilenc példányban kerültek elő. Ez a fülbevalótípus igencsak gyakori a középkori nomád leletanyagban, szűk keltezése nem lehetséges (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 39; BALAHURI-FODOR 1998, 175).

A 29. sírban talált aranyfóliás üveggyöngyök öt-, négy-, illetve kéttágúak (7. kép 4). Ez a gyöngytípus a legtöbb szaltovói lelőhelyen megtalálható.

A 37. sírből más tárgyak mellett egy nyitott végű ovális bronz karperec is előkerült, amelynek két vége trapéz alakban végződik (9. kép 4). Jellegzetességei alapján közel áll a szaltovói kultúra dmitrijevkai temetőjéből (PLETNYOVA 1989, 144, рис. 60) és a Kubány-vidéki Sztarokorszunszkaja nevű település közelében fekvő alán–bolgár temetőből (8. század második fele – 9. század első fele) (KAMINSZKI 1987, рис. 3. 17) származó leletekhez.

Piperekészlethez tartozó tárgyként egy függesztőfüllet ellátott 'szitakötő' alakú bronz fülkanál említhető a 37. sírből (9. kép 8). Hasonló fülkanalak a szaltovo–majaki kultúra temetőire jellemzőek. Ez a tárgy típus a 8. század vége és a 9. század első fele közé keltezhető (PLETNYOVA 1967, 141, рис. 36; МИХЕЕВ 1986, 170–171, рис. 6).

A 37. sírből származó, amulettként meghatározott tárgyak között három ovális és trapéz alakú, átfűrt csonttárgy (9. kép 5–7) és egy tengeri kagylóhéjból készített csüngő található. Hasonló tárgyak a szaltovo–majaki kultúra jellemzően 8. század végi – 9. századi lelőhelyein fordulnak elő (PLETNYOVA 1967, 14, рис. 36; PLETNYOVA 1989, 96–98, рис. 49).

A 30. és 35. sírban három-három, a 38. sírban pedig négy asztragalosz csont volt. Ezek mind juh- vagy kecskecsontból készültek (7. kép 6–8, 15–18; 8. kép 2).

Kerámiaedényt öt sírban találtak. Ezek között az asztali és konyhai kerámia egyaránt megtalálható. Az asztali kerámiák közé két lelet tartozik: egy korongolt edény fenéktöredéke a 38. sírből (7. kép 12), valamint egy épen megmaradt egyfülű és széles, egyenes aljú, gömbölyű testű agyagkorsó a 18. sírből (4. kép 3). Előbbi krími importáru lehet. Ezek jellemzően az amforák alapanyagaként is használt, gondosan iszapolt agyagból készültek minőségi

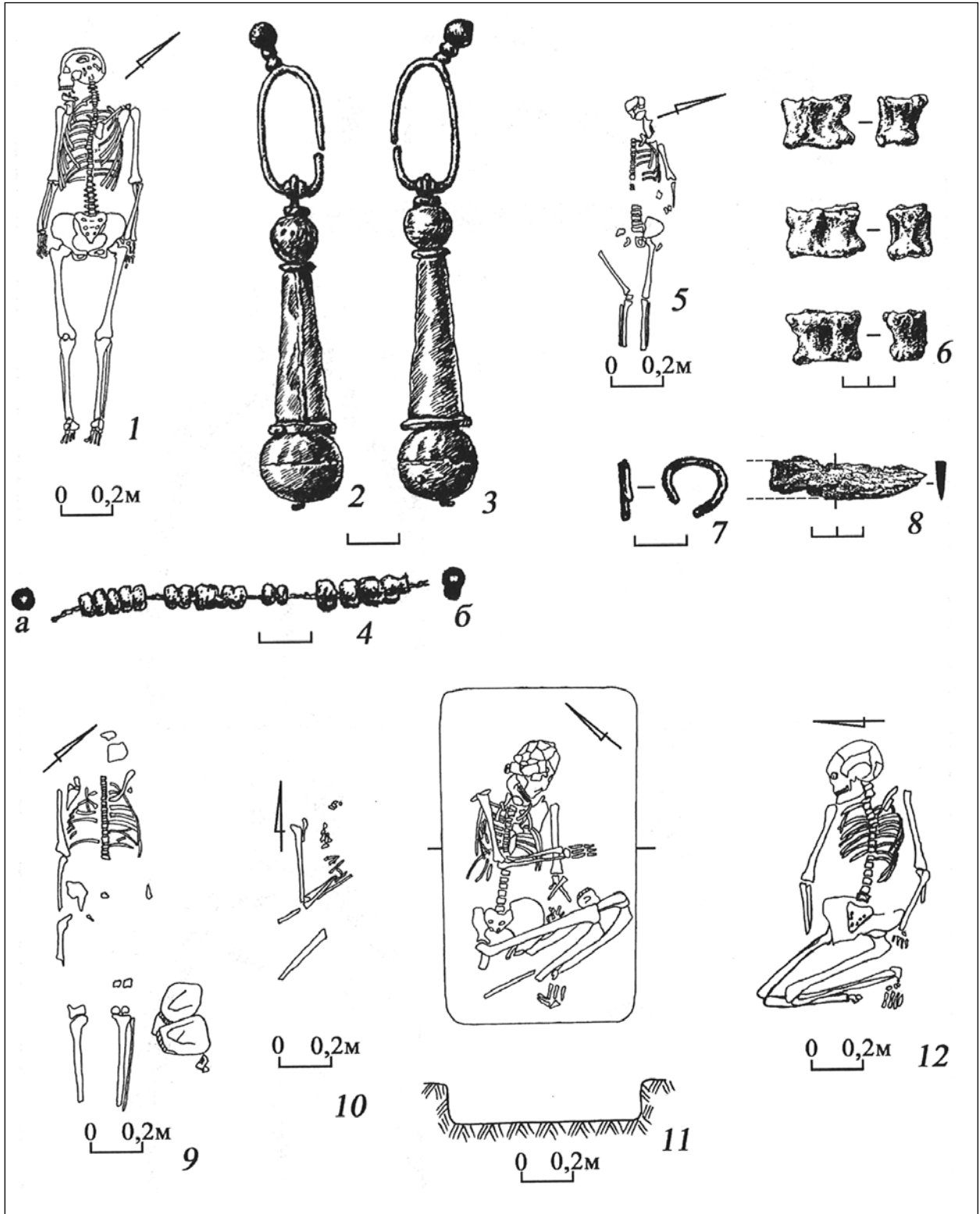

Рис. 7. Курган у г. Слободзея (1994). 1: П. 29; 2–4: Инвентарь п. 29; 5: П. 30; 6–10: Инвентарь п. 30; 11: П. 38; 12–20: Инвентарь п. 38

7. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1: 29. sír; 2–4: Leletek a 29. sírből; 5: 30. sír; 6–10: Leletek a 30. sírből; 11: 38. sír; 12–20: Leletek a 38. sírből

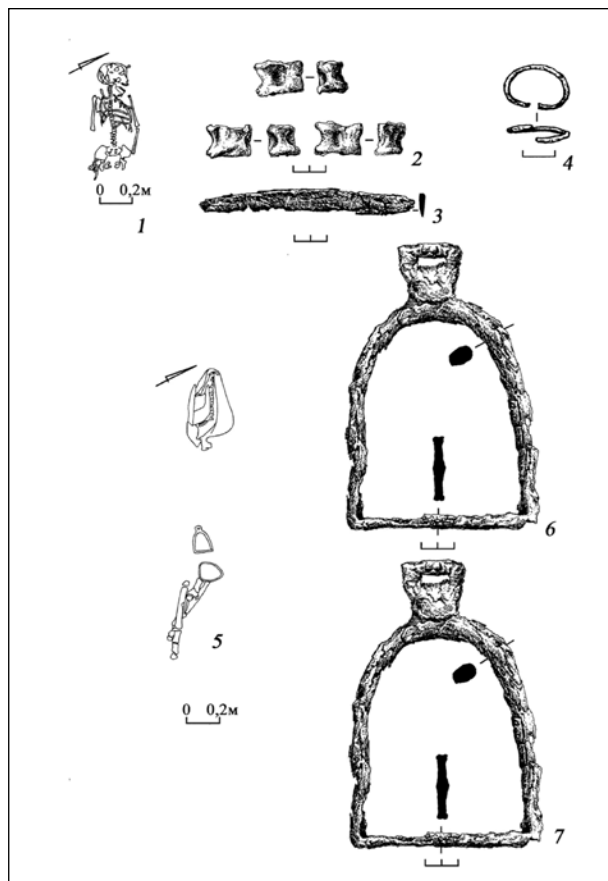

Рис. 8. Курган у г. Слободзея (1994). 1: П. 35; 2–4: Инвентарь п. 35; 5: П. 36; 6–7: Инвентарь п. 36
8. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1: 35. sír; 2–4: Leletek a 35. sírből; 5: 36. sír; 6–7: Leletek a 36. sírből

вателями с древними болгарами, и известны в пределах от Волжской Болгарии до Подонья и до Дунайской Болгарии периода Первого Болгарского царства до принятия христианства (Флоров 1993, 56).

Изучение погребального инвентаря Слободзейского могильника выявило в нем определенное количество предметов собственно салтовского круга, таких, к примеру, как женские серьги из п. 29 и 37, браслет из п. 37, стремяна из п. 36, бронзовая копоушка из п. 37. И это сближает могильник со степным болгарским вариантом Салтово-маяцкой культуры.

Но некоторые исследователи справедливо полагают, что простая могильная яма и вытянутое на спине положение костяка с западной ориентировкой для раннего средневековья является одним из самых распространенных обрядов. Более показательны, по их мнению, расположе-

ежением, színük világossárga vagy narancssárga. Egyes kutatók véleménye szerint ezek a tárgyak a 8. század második fele és a 9. század első fele között jelentek meg a Krímtől távolabbi területeken (AKSZJONOV–MIHEJEV 1998, 345, 353).

A 18. sírből származó korsó pereme már földbe kerülésekor is sérült volt. Színe szürke, vállán függőlegesen futó beszímtott sávok láthatók. Hasonló tárgyak a Don és Donyec vidékéről, valamint a Krímből ismertek. A. V. Komar szerint a korsó formái párhuzamai megtalálhatók a tankejevcai temető volgai bolgár leletei között (KOMAR 2011, 66). Ez a típus a Dnyeszter–Al-Duna közében feltárt településekről, például Orlovka, Bogatoje és Szuvorovo lelőhelyekről is ismert (KOZLOV 2015, 162, 166–197).

A konyhai kerámiák csoportját fazekak alkotják: a 40. sírban egy ép példány volt (10. kép 9), a 10. sírből (3. kép 6) és a 37. sírből (9. kép 2) pedig egy-egy fenéktöredék került elő. A 37. és 40. sírban durván iszapolt agyagból készült, kézzel formált fazekak voltak. A 10. sírből származó fazék lehetséges, hogy lassan forgó fazekaskorongon, vagy utánkorongolással készült. A lelőhely konyhai kerámiái a keleti szláv kerámiaművességhez, azon belül a Luka-Rajkoveckaja-kultúrához köthetők. Ennek a kultúrának a Prut–Dnyeszter régióban sok 8–9. századi lelőhelye ismert.

A szlobodzejai temetőben megfigyelhető temetkezési szokások elemzése nyomán számos, a kora középkori nomád sírokra jellemző állandósult elem elkülönítésére nyílik lehetőség. Ilyen például az egyszerű formájú sírgödör, a nyugat–keleti tájolás (szezonális eltérésekkel) és a sírok rituális bolygatása (az elhunyt 'ártalmatlanná tételének' céljából).

A korai bolgárként meghatározott temetőkben gyakoriak az ezekhez hasonló jellegzetességek. Jelenlétük Volgai Bolgáriától a Don-vidéken át egészen Dunai Bolgáriáig kimutatható, ahol még az Első Bolgár Cárság idején, a kereszténység felvételét megelőző időszakból származó temetkezésekben is megfigyelhetők ezek a szokások (FLJOROV 1993, 56).

A szlobodzejai temető sírleleteinek elemzése kimutatta, hogy a mellékletek között szaltovói típusú tárgyak is megtalálhatók. Ilyenek például a 29. és 37. sírből származó női fülbevalók, a 37. sírban feltárt karperec, a 36. sírből előkerült kengyelpár és a

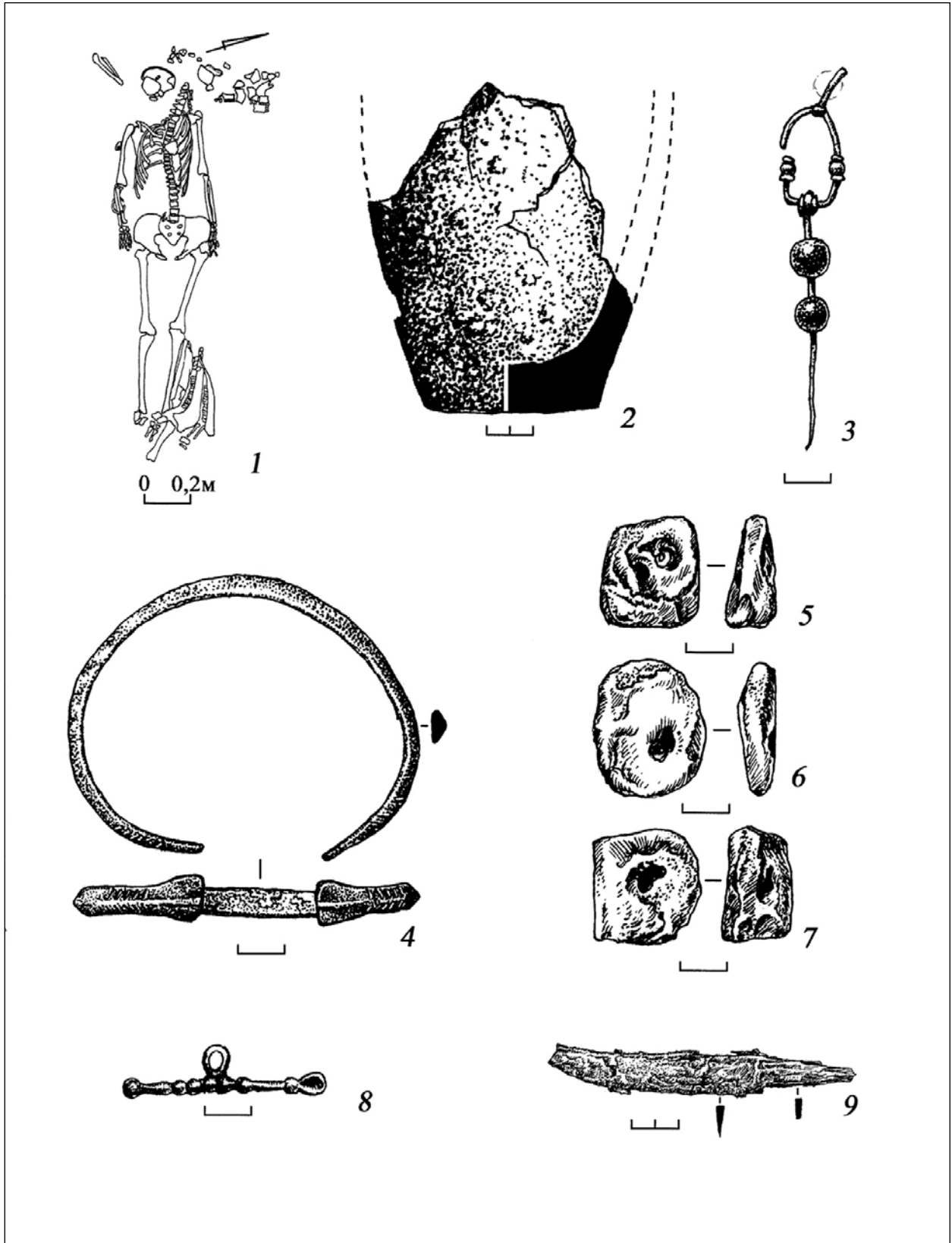

Рис. 9. Курган у г. Слободзея (1994). 1: П. 37; 2–9: Инвентарь п. 37
 9. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1: 37. sír; 2–9: Leletek a 37. sírből

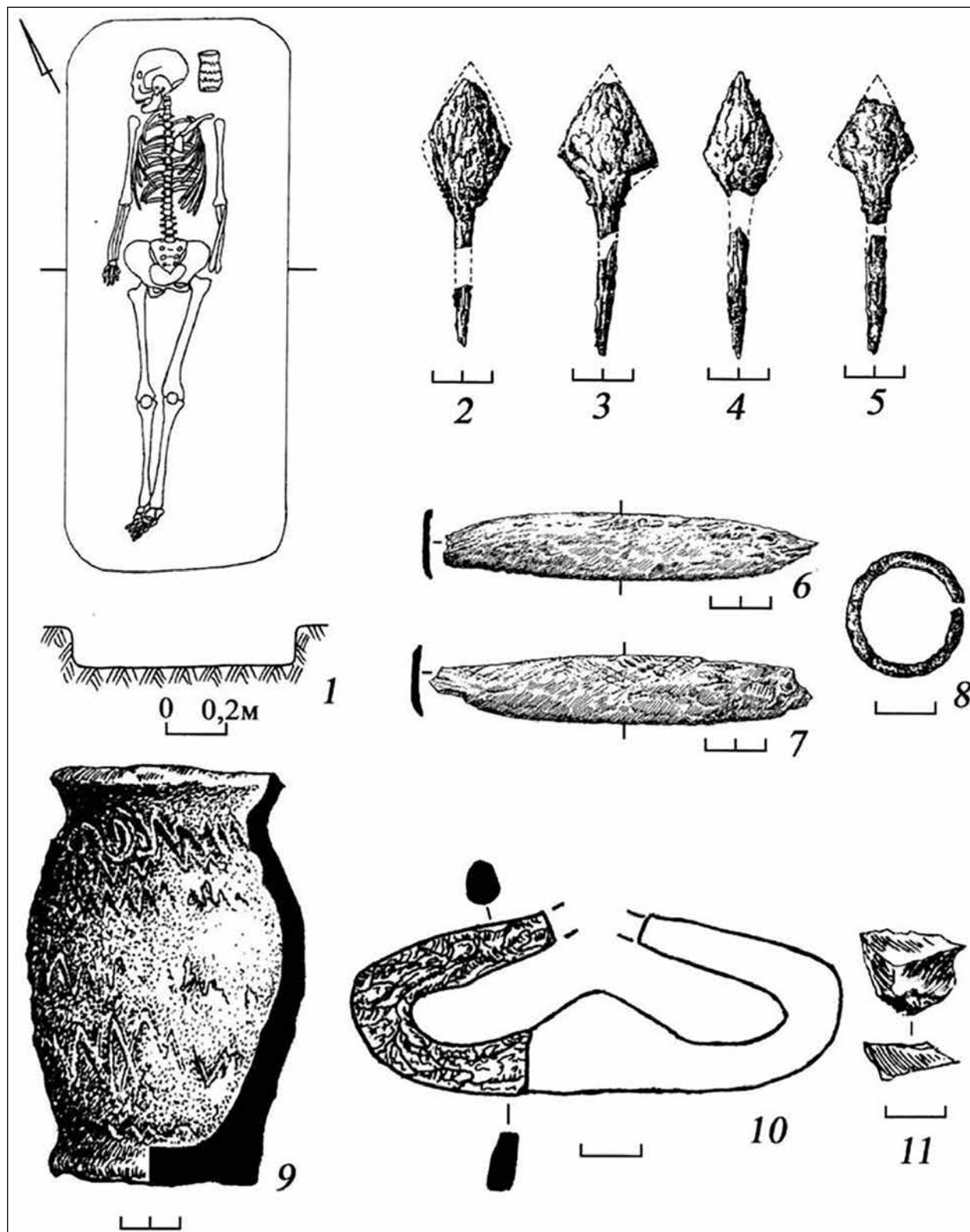

Рис. 10. Курган у г. Слободзея (1994). 1: П. 40; 2–11: Инвентарь п. 40
 10. kép. Az 1994-ben feltárt szlobodzejai kurgán. 1: 40. sír; 2–11: Leletek a 40. sírből

ние в могиле костей коня в виде сложенных у ног погребенного нижних частей конечностей и черепа, обращенного носовыми костями в сторону головы погребенного, являющиеся особенностью могил венгров X в. Карпатской котловины (Балинт 1972, 176–188), а также памятников типа Больше-Тиганского и Танкеевского могильников в Прикамье (КАЗАКОВ 1984, 99–110). Именно это мы можем наблюдать и в п. 18 и 37 Слободзейского могильника.

Погребальный инвентарь Слободзейского могильника также, кроме аналогий в Салтово-маяцких древностях, имеет аналогии в приуральских и прикамских памятниках. Так стремена п. 18 находят аналогии в Караякуповских древностях, характерно преобладание срединных накладок лука, наличие плоских ромбовидных наконечников стрел и отсутствие трехгранных салтовских; женские серьги с длинной литой подвеской, имитирующей многобусинную, мужские серьги-колючки тоже характерны для приуральских и прикамских памятников.

Поэтому и Слободзейский средневековый могильник имеет как общие с ямными болгарскими могильниками черты, так и некоторое своеобразие.

В этой связи особого внимания заслуживает мнение А. В. Комара, который из синхронных кочевнических древностей Северного Причерноморья выделяет памятники типа Субботцев, куда он включает и Слободзейский могильник (КОМАР 2011, 56–69). Им в общих чертах предложен процесс генезиса памятников Субботцевского типа. Он также подчеркивает, что *«происхождение и особенности культурных контактов носителей памятников типа Субботцев с окружающими народами идеально совпадают с письменными свидетельствами об этапах переселения мадьяр, тогда как хронология комплексов соответствует периоду пребывания мадьяр в Северном Причерноморье (836–895)»*. По его мнению, эти факты позволяют уверенно выделить в качестве археологической культуры древних венгров Этелькёза памятники Субботцевского типа, связав дальнейшие перспективы исследования проблемы именно с изучением памятников данного культурного круга (КОМАР 2011, 68–69).

37. sírban talált bronz fülkanál. Emiatt ez a temető közel áll a szaltovói kultúra sztyeppi, ún. bolgár variánsához.

Egyes kutatók azonban azt a véleményt képviselik, hogy az egyszerű sírgödörben kialakított, nyugat-keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontvázas temetkezés a kora középkor egyik leggyakoribb temetkezési formája volt. Szerintük a lócsontok síron belüli elhelyezkedése alapján sokkal jobban el lehet különíteni a sírokat: a lábhoz tett részleges lóbőrös temetkezés (a sírba az elhunyt lábához helyezett és felé fordított lókoponya, valamint a ló végtagjainak alsó részei kerültek) ugyanis egyrészt 10. századi Kárpát-medencei magyar temetők sajátossága (BÁLINT 1972, 176–188), másrészt a Káma menti Bolsije Tyigani- és Tankejevka-típusú temetőkre is jellemző (KAZAKOV 1984, 99–110). A szlobodzejai kurgán 18. és 37. sírjában pontosan ilyen típusú temetkezés figyelhető meg.

A szlobodzejai lelőhely középkori temetkezéseiből származó sírmellékletek párhuzamai a szaltovói lelőhelyeken kívül az Urál nyugati előteréből és a Káma mentéről is ismertek. A 18. sírből előkerült kengyelpár analógiái a karajakupovói leletanyagban találhatóak meg. Az Urál nyugati előterének és a Káma vidékének további jellemzői a gyakori leletnek számító íjmarkolatlemezek, valamint a rombusz alakú lapos nyílhegyek megléte és a háromélű szaltovói nyílhegyek hiánya, továbbá a gömbsorc süngős fülbevalókat utánzó hosszú, öntött csüngőkkel ellátott női fülbevalók és a férfi karikaékszerek.

Szlobodzeja középkori horizontja mindezek alapján bizonyos tekintetben közel áll a bolgár aknasíros temetőkhöz, ugyanakkor el is tér azoktól.

Ennek kapcsán külön figyelmet érdemel A. V. Komar véleménye, aki a Fekete-tenger északi előteréből származó, ugyanerre az időszakra datált nomád leletanyagon belül elkülönítette az ún. szubbotci típusú lelőhelyeket. Az ukrán kutató a szlobodzejai temetőt is ezek közé sorolta (КОМАР 2011, 56–69). Egyik munkájában felvázolta a szubbotci típusú lelőhelyek kialakulásának folyamatát. Emellett azt is kiemelte, hogy *„a szubbotci típusú lelőhelyekhez köthető népesség és a velük szomszédos népek között fennálló kulturális kapcsolatok eredete és jellege tökéletes összhangban van azzal, amit az írott források a magyar vándorlás egyes szakaszairól állítanak, a lelőhelyek kronológiája*

Подобного же мнения о Субботцевском типе и Слободзейском могильнике придерживается и А. Тюрк (Тюрк 2012, 22–26).

В этой связи находит подкрепление гипотеза некоторых исследователей о том, что данный регион мог быть занят венграми, создавшими военно-политическое объединение перед своим переселением на новую родину в Среднее Подунавье.

Точное время и обстоятельства переселения мадьяр в Причерноморские степи до сих пор вызывают дискуссии. Основная волна венгров перемещается из-за Волги на рубеже VIII–IX вв. По предположению М. И. Артамонова, их продвижение через территорию Хазарского каганата было связано с активной деятельностью печенегов и жестокой религиозной гражданской войной 20-х годов IX в. По приказу хазарского кагана был создан коридор, через который вместе с мадьярами ушли кабары – хазары, не принявшие иудаизм, потерпевшие поражение в этой войне. Исследователи вообще отмечают полиэтничность венгров. Их объединение племен состояло из разных этнических элементов, таких как кабары, аланы, печенеги (Прохненко 2006, 173). Продвигаясь по территории Хазарского каганата, в Верхнем Подонье, около 830 г., они создают союз из семи племен и к 839 г. выходят к Днепру и берут под контроль южные торговые пути (Артамонов 2002, 343; Прохненко 2006, 197).

Сведения о пребывании венгров в Причерноморье содержатся в сочинении Константина Багрянородного, который сообщает, что мадьяры поселились в причерноморских степях в Леведии, а через три года они переместились к западной границе Хазарского каганата в Ателькузу (Рябцева–Рабинович 2007, 196).

До сих пор вызывает дискуссию вопрос об определении месторасположения Леведии и Ателькузы. Большинство ученых полагает, что Леведию необходимо искать в междуречье Днепра и Дона, а Ателькузу – в степном районе между Днепром, Сиретом и Нижнем Дунаем (Прохненко 2006, 167; Рябцева–Рабинович 2007, 196).

Между Хазарами и венграми было заключено своеобразное соглашение, по которому венгры

pedig egybeesik azzal az időszakkal, amikor a magyarok a Fekete-tenger északi előterében tartózkodtak (836–895)”. Komar szerint mindezek alapján a szubbotci típusú lelőhelyek az etelközi magyarok régészeti hagyatékaként azonosíthatók. Az ukrán régész a kutatás következő feladatáért a szubbotci típusú lelőhelyek további vizsgálatát nevezte meg (Komar 2011, 68–69).

A szubbotci típusú lelőhelyek és a szlobodzejai temető kapcsán Türk Attila is hasonló álláspontot képvisel (Türk 2012, 22–26).

A szubbotci horizont révén megerősítést nyer az a néhány kutató által támogatott feltételezés, amely szerint a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásukat megelőzően egy katonai és politikai jellegű szövetséget létrehozva ellenőrzésük alá vonták a Fekete-tenger északi előterének egy részét.

Az, hogy a magyarok pontosan mikor és milyen körülmények között érkeztek meg a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területeire, továbbra is vitatott. A magyarok legnagyobb része a 8–9. század fordulóján kelt át a Volgán. M. I. Artamonov elmélete szerint a magyarok egyrészt a besenyő fenyegetés, másrészt a 820-as években a Kazár Kaganátust sújtó vallási jellegű belháború miatt dönthettek úgy, hogy a Kaganátus területét érintve nyugatabbra költöznek. A kagan biztosította a magyarok számára az áthaladást, azok a kazárok pedig, akik a háborúban vereséget szenvedtek és elutasították a judaizmus felvételét – ők a forrásokban említett kabarok – csatlakoztak a magyarokhoz. A kutatók gyakran hangsúlyozzák a magyarok heterogén etnikai jellegét. Törzsszövetségüknek különböző etnikai elemek, például kabarok, alánok és besenyők is részét képezték (Prohnenko 2006, 173). A magyarok 830 körül egy hét törzsből álló törzsszövetséget hoztak létre a Don felső folyásvidékén. 839-re elérték a Dnyepert és ellenőrzésük alá vonták a déli kereskedelmi utakat (Artamonov 2002, 343; Prohnenko 2006, 197).

Bíborbanszületett Konstantin művében arról olvashatunk, hogy a magyarok a Fekete-tenger északi előterében tartózkodnak. A császár tudomása szerint a magyarok a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területein, Levédiában telepedtek meg, ahonnan három évvel később a Kazár Kaganátus nyugati határára, Etelközbe költöztek át (Rjabceva–Rabinovics 2007, 196).

получили все права на захваченные территории и стали вассалами кагана. Договоренность была подкреплена женитьбой вождя венгров Левода на знатной хазарке (МАЙКО 2000, 239). Данное соглашение было взаимовыгодным, так как каган получил возможность создать дополнительный заслон от нападений со стороны Дунайской Болгарии и использовать силу мадьяр в борьбе с Византийской империей. Возможно, что планировалось использовать венгерские племена против набиравшего силу Русского государства, что в некоторой степени подтверждается письменными источниками (Орлов 1997, 188; Прохненко 2006, 170). При этом необходимо отметить и определенную независимость походов венгров, и их участие в конфликтах между Византийской империей и Первым Болгарским царством как на одной стороне, так и на другой. Только в конце IX в. под давлением печенегов венгры вынуждены были переселиться в Паннонию, где и обрели свою новую родину (Плетнева 2003, 105).

Таким образом, исследование средневековых погребений Слободзейского кургана, являвшегося первым раскопанным кочевническим могильником IX в. в Нижнем Поднестровье, позволяет изучить закрытые археологические комплексы, которые исследователи относят к древневенгерскому культурному кругу. Дальнейшее изучение в регионе кочевнических древностей конца VIII–IX вв. позволят или подтвердить эту точку зрения и приблизиться к решению венгерской проблемы, или более аргументировано выявить другие аспекты истории населения IX в. в Нижнем Поднестровье.

Levédia és Etelköz pontos elhelyezkedésének meghatározása mind a mai napig vitákat generál. A kutatók többsége szerint Levédiát a Dnyeper és a Don közötti területen, Etelközt pedig a Dnyeper, Szeret és Al-Duna közötti sztyeppevidéken kell keresni (PROHENKO 2006, 167; RYABCEVA–RABINOVICS 2007, 196).

A kazárok és a magyarok közötti sajátos megállapodás értelmében a magyarok saját szállásterületet kaptak, de a kagán vazallusaivá váltak. Ezt azzal pecsételték meg, hogy Levedi magyar törzsfő egy előkelő kazár lányt kapott feleségül (МАЙКО 2000, 239). A megállapodás mindkét fél számára előnyös volt. A kagán egy újabb védvonalat hozhatott létre a dunai bolgárok támadásai ellen, másrészt a Bizánci Birodalom elleni harcban is rendelkezésére állt a magyar törzsek jelentette katonai potenciál. A kagán akár az erősödő rusz állam ellen is tervezhette a magyarok bevetését – ezt bizonyos mértékben az írott források is alátámasztják (ORLOV 1997, 188; PROHENKO 2006, 170). Ennek kapcsán fontos felhívni a figyelmet a magyar hadjáratok bizonyos fokú önállóságára és arra, hogy a magyarok a bizánciak és bolgárok közötti konfliktusokban hol az egyik, hol a másik fél oldalán vettek részt. A 9. század végén azonban a besenyők nyomása miatt arra kényszerültek, hogy átköltözzenek Pannóniába, ahol végül új hazára leltek (PLETNYOVA 2003, 105).

A szlobodzejai kurgán jelentőségét az adja, hogy ez volt az Alsó-Dnyeszter-vidék elsőként feltárt 9. századi nomád temetkezési helye. Ezzel olyan zárt leletegyüttesek vizsgálata vált lehetővé, amelyek a korai magyar kultúrkörrel hozhatók összefüggésbe. A sírok etnikai meghatározását a kutatás a régió 8. század végi – 9. századi nomád leletanyagának további vizsgálatával igazolhatja vagy cáfolhatja. Ily módon közelebb kerülhetünk a magyar kérdéskör megoldásához, de az Alsó-Dnyeszter-vidék 9. századi történelmének más aspektusait is objektívebben szemlélhetjük.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- AKSZJONOV / АКСЕНОВ 2000: Аксенов, В. С.: Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita Antiqua* 1999:2, 137–149. <http://archaeology.kiev.ua/pub/aksenov.htm>
- AKSZJONOV–МИНЕЈЕВ / АКСЕНОВ–МИХЕЕВ 1998: Аксенов, В. С. – Михеев, В. К.: Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца. В: *Культура Евразийских степей в I тыс. н. э. (вопросы хронологии)*. Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1998, 344–357.
- ARTAMONOV / АРТАМОНОВ 2002: Артамонов, М. И.: *История Хазар*. Санкт-Петербург 2002.
- BALAHURI–FODOR / БАЛАГУРИ–ФОДОР 1998: Балагури, Э. А. – Фодор, И.: Раскопки могильника периода обретения венграми новой Отчизны в с. Чома, Береговского района, Закарпатской области. *CARPATICA – Карпатика* 5 (1998) 166–169.
- BÁLINT / БАЛИНТ 1972: Балинт, Ч.: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 176–188.
- FJODOROV–DAVIDOV / ФЕДОРОВ–ДАВЫДОВ 1966: Федоров-Давыдов, Г. А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Москва 1966.
- FLJOROV / ФЛЕРОВ 1993: Флеров, В. С.: *Погребальные обряды на севере Хазарского Каганата*. Волгоград 1993.
- KAMINSZKIJ / КАМИНСКИЙ 1987: Каминский, В. Н.: Алано-болгарский могильник близ станицы Старо-корсунской на Кубани. *Советская археология* 1987:4, 187–205.
- KAZAKOV / КАЗАКОВ 1984: Казаков, Е. П.: О культе коня в средневековых памятниках Евразии. В: *Западная Сибирь в эпоху средневековья*. Ред.: Чиндина, Л. А. Томск 1984, 99–110.
- KIRPICSNYIKOV / КИРПИЧНИКОВ 1973: Кирпичников, А. Н.: *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1–36. Ленинград 1973.
- КОМАР / КОМАР 2005: Комар, А. В.: Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. В: *Сугдейский сборник 2*. Ред.: Куковальская, Н. В. Киев–Судак 2005, 160–188.
- КОМАР / КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.
- KOVALEVSKAJA / КОВАЛЕВСКАЯ 1979: Ковалевская, В. Б.: *Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки*. Археология СССР. Свод археологических источников Е1–2. Москва 1979.
- KOZLOV / КОЗЛОВ 2015: Козлов, В. И.: *Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков н. э.: Балкано-дунайская культура*. Казань–Санкт-Петербург–Кишинев 2015.
- KRUGLOV / КРУГЛОВ 2005: Круглов, Е. В.: Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья. В: *Степи Европы в эпоху средневековья 4*. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2005, 73–143.
- LJAPUSKIN / ЛЯПУШКИН 1958: Ляпушкин, И. И.: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции 1*. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Материалы и исследования по археологии СССР 62 (1958) 85–150.
- МАЈКО / МАЙКО 2000: Майко, В. В.: Хазаро-русско-византийские отношения в середине X в. и Крымская Хазария. *Stratum plus* 2000:5 (2000) 236–261.
- MAZSITOV / МАЖИТОВ 1981: Мажитов, Н. А.: Южный Урал в IX – начале X в. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Отв. ред.: Плетнева, С. А. Археология СССР. Москва 1981, 80–82, 170–172.
- МИНЕЈЕВ / МИХЕЕВ 1986: Михеев, В. К.: Сухогомольшанский могильник. *Советская археология* 1986:3, 158–173.

- MOSKOVA–MAKSZIMENKO / Мошкова–Максименко 1974: Мошкова, М. Г. – Максименко, В. Е.: Работы Багаевской экспедиции в 1971 г. В: *Археологические памятники Нижнего Подонья* 2. Отв. ред.: Мошкова, М. Г. – Шелов, Д. Б. Москва 1974, 5–80.
- ORLOV / Орлов 1997: Орлов, Р. С.: Руська дружина на Балканах. В: *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Відп. ред.: Баран, В. Д. Київ–Львів 1997, 197–208.
- PLETNYOVA / Плетнева 1958: Плетнева, С. А.: Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 1. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Материалы и исследования по археологии СССР 62 (1958) 151–226.
- PLETNYOVA / Плетнева 1967: Плетнева, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- PLETNYOVA / Плетнева 1981: Плетнева, С. А.: Салтово-маяцкая культура. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Отв. ред.: Плетнева, С. А. Археология СССР. Москва 1981, 62–75.
- PLETNYOVA / Плетнева 1981a: Плетнева, С. А.: Ранние болгары на Волге. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Отв. ред.: Плетнева, С. А. Археология СССР. Москва 1981, 77–79.
- PLETNYOVA / Плетнева 1989: Плетнева, С. А.: *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва 1989.
- PLETNYOVA / Плетнева 2003: Плетнева, С. А.: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья VI–XIII вв.* Воронеж 2003.
- PROHNENKO / Прохненко 2006: Прохненко, И. А.: Пути передвижения венгров на территорию новой Отчизны. В: *Древнее Причерноморье. Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения профессора П. О. Карышковского*. Гл. ред.: Кушнир, В. Г. Одесса 2006, 166–176.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / Рябцева–Рабинович 2007: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista arheologica, Serie nouă* 3:1–2 (2007) 195–230.
- SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV / Щербакова–Тащи–Тельнов 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Кишинев 2008.
- SZTASENKOV / Сташенков 1998: Сташенков, Д. А.: Евразийская мода в эпоху раннего средневековья (к постановке проблемы) В: *Культура Евразийских степей в I тыс. н. э. (вопросы хронологии)*. Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1998, 213–231.
- TÜRK / Тюрк 2012: Тюрк, А.: Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (угров-мадьяр). В: *IX Евразийский научный форум «Наследие Л. Г. Гумилева и современная Евразийская интеграция»*. Ред.: Досимбаева, А. Астана 2012, 22–26.

ДРЕВНЕВЕНГЕРСКОЕ ВОИНСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ НА ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ НИЖНЕГО ДНЕСТРА

МАКСИМ ВАЛЕРЬЕВИЧ КВИТНИЦКИЙ* – НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ ТЕЛЬНОВ** –

ВИТАЛИЙ СТЕПАНОВИЧ СИНИКА*** – АТТИЛА ТЮРК****

Ключевые слова: *Левобережье Нижнего Днестра, раннее средневековье, венгры, погребение, боевой нож, лук, колчаный набор, топор, фрагменты золотой фольги*

Kulcsszavak: *A Dnyeszter alsó folyásának bal partvidéke, kora középkor, magyarok, temetkezés, harci kés, íj, tegezkészlet, balta, aranylemez-töredékek*

Максим Валерьевич Квитницкий – Николай Петрович Тельнов – Виталий Степанович Синика – Аттила Тюрк

Древневенгерское воинское погребение на левобережье Нижнего Днестра¹

В статье анализируется раннесредневековый погребальный комплекс Глиное/Водовод 14/2, исследованный в 2018 г. на левобережье Нижнего Днестра. Погребение было впущено в скифский курган. В состав инвентаря входили боевые топор и нож, костяные накладки на лук, колчан со стрелами, золотая и серебряная фольга. Анализ погребального обряда и инвентаря позволили датировать захоронение Глиное/Водовод 14/2 второй половиной IX – рубежом IX–X вв. и связать его с древними венграми. Исследованный комплекс дополняет список погребальных памятников, маркирующих территорию обитания венгерских племен перед обретением родины.

Makszim Valerjevics Kvitnyickij – Nyikolaj Petrovics Tyelnov – Vitalij Sztjepanovics Szinyika – Türk Attila Korai magyar harcossír a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékéről²

A tanulmány egy kora középkori temetkezést, a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén 2018-ban feltárt Glinoje-Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. sírját mutatja be. A temetkezést másodlagosan ásták be egy szkíta kurgán feltöltésébe. A sírből a következő mellékletek kerültek elő: harci kés és fokos, íjcsontok, tegezkészlet (nyílhegyek), valamint arany- és ezüstméző töredékei. A sírmellékletek és a temetkezési rítus elemzése alapján a Glinoje-Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. sírja a 9. század második fele és a 9–10. század fordulója közé keltezhető, és a korai magyarokkal hozható összefüggésbe. Ezzel a lelőhellyel tovább bővül azon sírleletek köre, amelyek alapján körvonalazható a magyar szállásterületek elhelyezkedése közvetlenül a honfoglalás előtt.

* Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, kvitnitskiy@i.ua.

** Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, telnov_nikolai@mail.ru.

*** Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, sinica80@mail.ru

**** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet / Институт археологии Католического университета им. Петера Пазманы. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., turk.attila@btk.mta.hu

¹ Исследование проведено в рамках научного проекта «Árpád-ház Program IV.2». Статья подготовлена при поддержке гранта им. Яноша Бойяи и проекта «Археологическое исследование контактов между Венгрией и Востоком» (TUDFO / 51757-1 / 2019 / ITM) при поддержке программы Thematic Excellence. Текстовая часть настоящей статьи была впервые опубликована в журнале *Stratum plus* (№ 5 за 2019).

² A kutatás az Árpád-ház Program IV.2. keretében valósult meg. A cikk megírását a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és a 'Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása' című Tématerületi Kiválósági Program (TUDFO / 51757-1 / 2019 / ITM) támogatta. A cikk szövegének első megjelenése: *Stratum plus* 2019:5.

В 2018 г. Днестровской археологической экспедицией Приднестровского государственного университета им. Т. Г. Шевченко проводились археологические исследования курганных групп «Водовод» и «Сад» у с. Глиное Слободзейского района на левобережье Нижнего Днестра (рис. 1. 1). Наряду с погребальными комплексами бронзового и раннего железного века, были исследованы и средневековые захоронения. Среди них одним из наиболее интересных оказалось погребение, изученное в кургане 14 группы «Водовод». Погребальная практика и набор инвентаря свидетельствуют о принадлежности данного комплекса раннесредневековым кочевникам. Поиски аналогий и рассмотрение синхронных древностей позволили атрибутировать это погребение как венгерское. Ниже приводим результаты полевых исследований и осмысления исследованного захоронения.

Курган 14 группы «Водовод» располагался в 3,1 км к северу-северо-востоку от северной оконечности с. Глиное Слободзейского района, на высоком плато, на левом берегу р. Красная.

Насыпь почти полностью уничтожена распахкой. На момент исследований её высота от современной поверхности составляла около 0,1 м, диаметр около 12 м. В кургане обнаружены три захоронения – два скифских и одно раннесредневековое, а также две ямы (рис. 1. 2). Ниже приводится описание средневекового захоронения и инвентаря, обнаруженного в нём.

Погребение 2 (впускное) обнаружено в 1 м к востоку от R₀. Совершено в яме (рис. 1. 3). Контуры ямы подтрапециевидной формы длиной 2,1 м, шириной от 0,75 м (юго-запад) до 0,3 м (северо-восток) и глубиной -0,43 м от уровня дневной поверхности. Могильная яма была ориентирована по линии запад-юго-запад – восток-северо-восток. Заполнение состояло из чернозёма.

Погребённый (взрослый мужчина) лежал в вытянутом положении на спине, головой на запад-юго-запад. Положение рук и ног вытянутое. Под костями отмечен тонкий слой древесного тлена, возможно, от подстилки. У левого плеча лежала плечевая кость крупного рогатого скота.

Состав и расположение инвентаря. За темнем, у висков, под затылком, между челюстями было найдено не менее шести фрагментов зо-

2018-ban a T. G. Sevcenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem régészeti expedíciója feltárásokat végzett a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén, a Szlobodzejai járásban található Glinoje település közelében fekvő két kurgáncsoport, Vodovod és Szad területén (1. kép 1). Az ásatáson a bronz- és kora vaskori sírokon kívül középkori temetkezések is előkerültek. Utóbbiak közül a Vodovod kurgáncsoport 14. kurgánjában feltárt másodlagos temetkezés bizonyult az egyik legérdekesebbnek, amely a sírmellékletek és a temetkezési rítus alapján kora középkori nomád sírként határozható meg. A mellékletek párhuzamainak áttekintése és a sírral egykorú leletegyüttesek vizsgálata alapján ez a temetkezés a korai magyarokhoz köthető. A sír leletanyagát az alábbiakban ismertetjük.

A Vodovod kurgáncsoport 14. kurgánja a Szlobodzejai járásban található Glinoje település (moldáviai Hlinaia, Sloboziai járás) északi határától 3,1 km-re ÉÉК-re feküdt egy magaslaton, a Krasz-naja folyó bal partján.

A kurgán feltöltése a mezőgazdasági művelés következtében majdnem teljes egészében elpusztult. Az ásatás idején a kurgán kb. 0,1 m-rel emelkedett ki a recens talajszintből, átmérője kb. 12 m volt. A feltöltésből két gödör és három sír került elő, utóbbiak közül kettő szkíta, egy pedig kora középkori (1. kép 2).

A 2. számú, másodlagos temetkezés az R₀ ponttól 1 m-re keletre helyezkedett el. A sírfolt trapéz alakú (1. kép 3), hossza 2,1 m, szélessége 0,75 m (DNy) és 0,3 m (ÉК) között változik. A sír mélysége a recens talajszinthez viszonyítva 0,43 m. A sírgödör tájolása NyDNy–KÉК, betöltése fekete humuszos talaj.

A sírba egy felnőtt férfit temettek, csontváza nyújtott helyzetben, háton feküdt, tájolása szintén NyDNy–KÉК. Az elhunyt karjai és lábai nyújtott helyzetben voltak. A csontok alatt vékony rétegben famaradványokat lehetett megfigyelni, így elképzelhető, hogy a holttestet halotti kerevetre fektették. Az elhunyt bal vállánál egy szarvasmarhától származó karcsontról feküdt.

A sírban talált mellékletek és elhelyezkedésük. A koponyatető és a sír fala között, a jobb és bal halántéknál, a tarkó alatt és az állcsontok között összesen legalább hat aranylemez-töredék került elő. A keresztcsonttól jobbra további négy, préselt rozetta motívummal díszített aranylemez-töredéket talál-

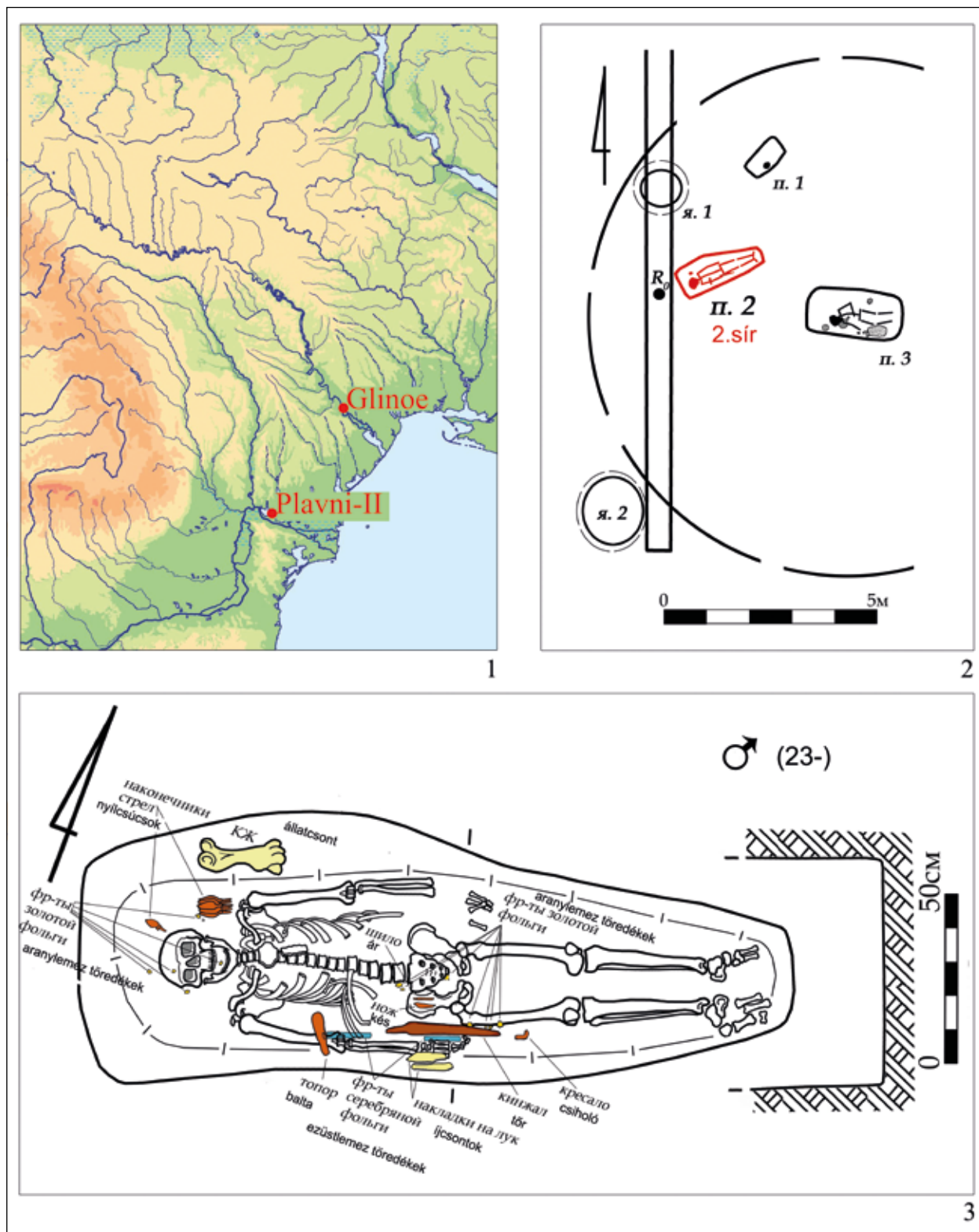

Рис. 1. 1: Географическое положение памятника; 2: План кургана 14 группы «Водовод» у с. Глиное Слободзейского района; 3: План погребения 2 кургана 14 группы «Водовод»

1. kép. 1: A lelőhely földrajzi elhelyezkedése; 2: A Szlobodzejai járásban található Glinoje nevű település közelében elhelyezkedő 'Vodovod' kurgáncsoport 14. kurgánjának alaprajza; 3: A 'Vodovod' kurgáncsoport 14. kurgánjában feltárt 2. sír rajza

лотой фольги. Ещё четыре фрагмента золотой фольги (с изображением штампованных розеток) располагались правее крестца, и три фрагмента (1) – у правого тазобедренного сустава (рядом с острием боевого ножа). Вдоль левого предплечья, предположительно, находился колчан с набором из семи стрел – сохранились железные наконечники (2) над левым плечом (один наконечник был смещён к черепу землеройным животным) и мелкие фрагменты древков. Выше правого локтя найден железный топор (3). Его рукоять была обёрнута двумя кусками серебряной фольги. Между правым крылом таза и правой кистью находился железный боевой нож (4), ножны которого были обложены серебряной фольгой. На правом крыле таза лежали железные шило (5) и нож (6). У правого бедра зафиксировано железное кресало (7). Между правой кистью и стенкой ямы найдены две костяные накладки на лук (8).

ОПИСАНИЕ НАХОДОК

1. Фрагменты *золотой фольги* (28 экз.) размерами от 2 × 3 мм до 28 × 34 мм (рис. 6). Большинство фрагментов сильно смято. Толщина фольги от 0,01 мм. Один фрагмент представляет собой подтреугольную или сердцевидную накладку (рис. 6. 11). На четырёх фрагментах зафиксировано тиснение в виде цветка – розетки (рис. 6. 4, 10, 14, 18). Диаметр изображения около 8 мм. На нескольких фрагментах прослежены отверстия для пришивания диаметром до 0,5 мм.

2. Железные черешковые *наконечники стрел* (7 экз.):

– листовидный наконечник с выделенными плечиками и утолщённым основанием (рис. 2. 2). Черешок выделен уступом, круглый в сечении; окончание черешка обломано. Сечение пера линзовидное; в нижней части – подпрямоугольное. Длина сохранившейся части наконечника 100 мм, длина пера 66 мм, длина плоской части – 50 мм, размеры сечения – до 25 × 8 мм. Размеры сечения утолщения у черешка – до 14 × 12 мм. Диаметр черешка до 8 мм, к излому сужается до 2,5 мм;

tak, három töredék pedig a jobb combcsont felső részénél, a harci kés hegyénél feküdt (1). Az elhunyt bal válla fölött előkerült nyílhegyek (2) alapján feltételezhető, hogy a temetéskor a holttest bal oldalára egy nyíltegezt helyeztek, amelyben hét darab nyíl volt (az egyik nyílhegy állatjárás általi bolygatás miatt másodlagos helyzetben, a koponya felett feküdt). A nyílvevőkből kisebb famaradványok is megmaradtak. A jobb könyök felett egy vas fokosfej (3) helyezkedett el, a fokos nyelét két ezüstlemez borította. A jobb csípőcsont és a jobb kézfej között vasból készült harci kés feküdt (4), tokját ezüstlemez díszítette. A jobb csípőcsonton egy vasból készült ár (5) és egy kés (6), a jobb combcsont mellett pedig egy vasból készült csiholó (7) volt. A jobb kézfej és a sír fala között két íjcsont került elő (8).

A LELETEK LEÍRÁSA

1. *Aranylemez-töredékek* (28 db). Méretük 2 × 3 mm és 28 × 34 mm között változik (6. kép). Nagy részük erősen gyűrött, minimum vastagságuk 0,01 mm. Az egyik töredék eredetileg egy szív vagy háromszög alakú dísz volt (6. kép 11). Négy töredéken préselt rozetta motívum látható (6. kép 4, 10, 14, 18), a rozetták átmérője kb. 8 mm. Néhány lemeztöredéken varrólyukak figyelhetők meg, maximális átmérőjük 0,5 mm.

2. Vasból készült nyéltüskés *nyílhegyek* (7 db):

– Levél alakú, vállal tagolt nyílhegy megvastagított nyakkal (2. kép 2). A kör átmetszetű, alsó végén hiányos nyéltüskét ütközőváll választja el a levéltől. Átmetszete a levélnél lencse alakú, az alsó részénél téglalapszerű. A nyílhegy megmaradt része 100 mm hosszú, a levél hossza 66 mm, a levél sík részének hossza 50 mm, maximális átmetszete 25 × 8 mm. A megvastagított nyak maximális átmetszete 14 × 12 mm. A nyéltüske maximális átmérője 8 mm, a törésfelületnél 2,5 mm;

– Hosszú vágóélű, vállal tagolt, deltoid alakú nyílhegy megvastagított nyakkal (2. kép 3). A kör átmetszetű nyéltüskét ütközőváll választja el a levéltől. Átmetszete a levélnél lencse, az alsó részénél csonka kúp alakú. A nyílhegy hossza 98 mm. A levél és a nyak együttes hossza 61 mm, a levél hossza kb. 45 mm, maximális átmetszete 27 × 8 mm. A megvastagított nyak maximális átmetszete 11,5 × 9 mm.

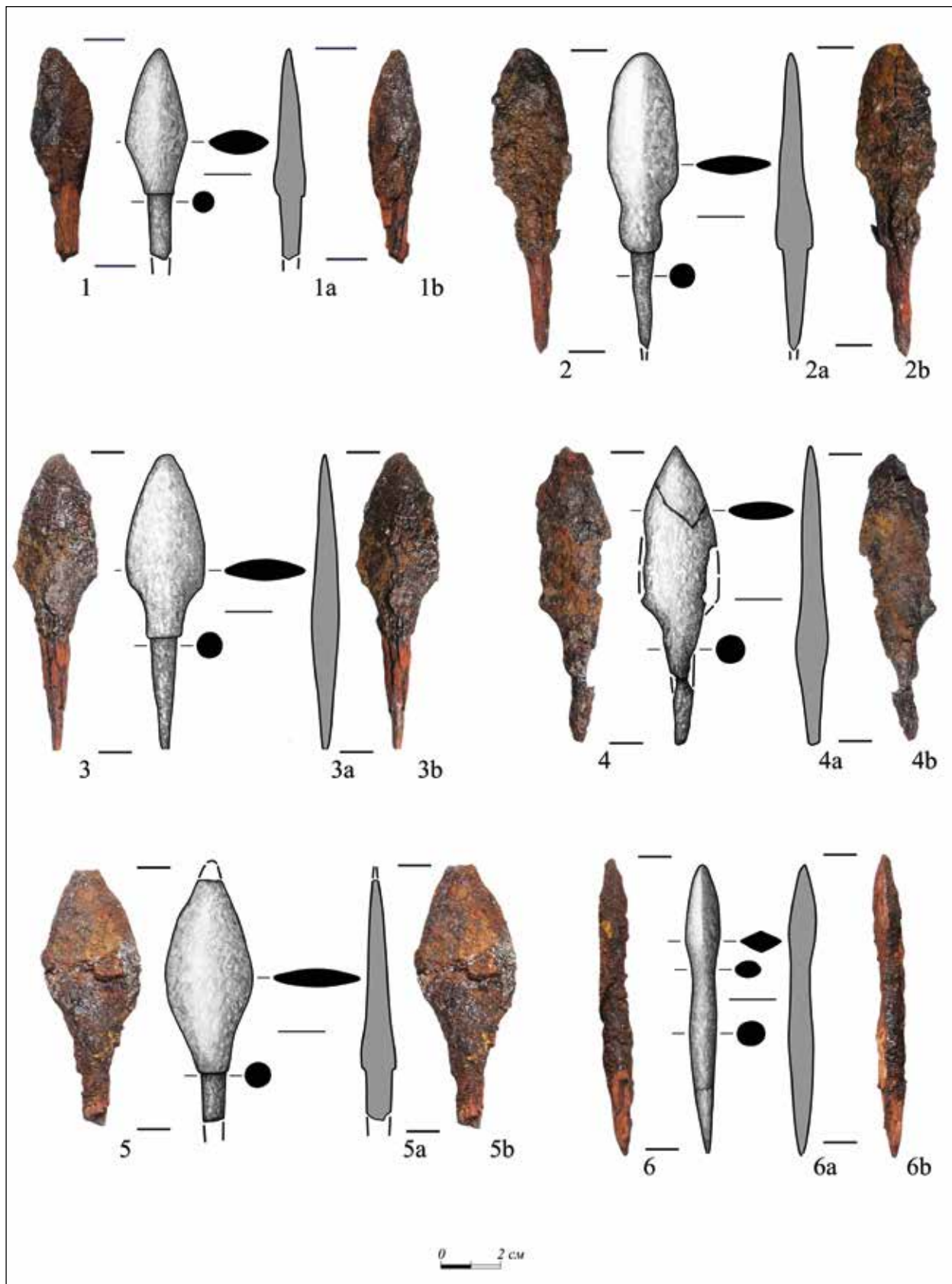

Рис. 2. Железные наконечники стрел из погребения 14/2 группы «Водовод»
2. kép. Vasnyílhegyek a Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírjából

– подтреугольный наконечник с выделенными плечиками и утолщённым основанием (рис. 2. 3). Черешок выделен уступом, круглый в сечении. Сечение пера линзовидное; в нижней части – усечённо-коническое. Длина наконечника 98 мм. Длина пера 61 мм, длина плоской части – около 45 мм, размеры сечения – до 27×8 мм. Размеры сечения утолщения у черешка до $11,5 \times 9$ мм. Длина черешка 37 мм, диаметр – до 8,5 мм, к концу сужается до 2 мм;

– подтреугольный наконечник с выделенными плечиками и утолщённым основанием (рис. 2. 4). Сечение пера линзовидное; в нижней части – усечённо-коническое. Черешок круглый в сечении. Длина наконечника 99 мм. Длина пера 61 мм, длина плоской части – около 45 мм, размеры сечения – до 27×8 мм. Размеры сечения утолщения у черешка 11×10 мм. Длина черешка 37 мм, диаметр – до 10 мм, к концу сужается до 3 мм;

– листовидный наконечник с утолщённым основанием (рис. 2. 5). Черешок выделен уступом, круглый в сечении; окончание обломано. Сечение пера линзовидное; в нижней части – усечённо-коническое; остриё обломано. Сохранившаяся длина наконечника 82 мм. Сохранившаяся длина пера 66 мм, реконструируемая – около 71 мм. Размеры сечения пера до 30×7 мм; размеры сечения утолщения у черешка 11×10 мм. Диаметр черешка до 8 мм, к излому сужается до 7 мм;

– ромбовидный узкий наконечник с расширением пера ближе к острию и утолщённым основанием (рис. 5. 3). Черешок выделен уступом, круглый в сечении. Сечение пера линзовидное, в нижней части – усечённо-коническое. Длина наконечника 110 мм. Длина пера 65 мм. Размеры сечения пера до 19×7 мм, размеры сечения утолщения у черешка до 10×9 мм. Длина черешка 45 мм, диаметр – до 7 мм, к концу сужается до 3 мм;

– ромбовидный наконечник с утолщённым основанием (рис. 2. 1). Черешок выделен уступом, круглый в сечении; конец черешка обломан. Сечение пера линзовидное; в нижней части – усечённо-коническое. Сохранившаяся длина наконечника 70 мм. Длина пера 49 мм, длина плоской части – около 40 мм. Размеры сечения

A nyéltüske hossza 37 mm, maximális átmérője 8,5 mm, alsó végénél 2 mm;

– Hosszú vágóélű, vállal tagolt, deltoid alakú nyílhegy megvastagított nyakkal (2. kép 4). Átmetszete a levélnél lencse, az alsó részénél csonka kúp alakú. A nyéltüske kör átmetszetű. A nyílhegy hossza 99 mm. A levél hossza 61 mm, a levél sík részének hossza kb. 45 mm, maximális átmetszete 27×8 mm. A megvastagított nyak 11×10 mm átmetszetű. A nyéltüske hossza 37 mm, maximális átmérője 10 mm, alsó végénél 3 mm;

– Levél alakú nyílhegy megvastagított nyakkal (2. kép 5). A kör átmetszetű, alsó végén hiányos nyéltüskét ütközőváll választja el a levéltől. Átmetszete a levélnél lencse, az alsó részénél csonka kúp alakú. A nyílhegy csúcsa letört. A nyílhegy megmaradt részének hossza 82 mm. A levél megmaradt része 66 mm hosszú, eredeti hossza kb. 71 mm lehetett. A levél maximális átmetszete 30×7 mm, a megvastagított nyak 11×10 mm átmetszetű. A nyéltüske maximális átmérője 8 mm, a törésfelületnél 7 mm;

– Rombusz alakú, keskeny nyílhegy megvastagított nyakkal (5. kép 3). A levél legszélesebb része közelebb van a nyílhegy csúcsához, mint a nyakhoz. A kör átmetszetű nyéltüskét ütközőváll választja el a levéltől. Átmetszete a levélnél lencse, az alsó részénél csonka kúp alakú. A nyílhegy hossza 110 mm. A levél hossza 65 mm. A levél maximális átmetszete 19×7 mm, a megvastagított nyak maximális átmetszete 10×9 mm. A nyéltüske hossza 45 mm, maximális átmérője 7 mm, alsó végénél 3 mm;

– Rombusz alakú nyílhegy megvastagított nyakkal (2. kép 1). A kör átmetszetű nyéltüskét ütközőváll választja el a levéltől, a nyéltüske alsó vége letört. Átmetszete a levélnél lencse, az alsó részénél csonka kúp alakú. A nyílhegy megmaradt részének hossza 70 mm. A levél hossza 49 mm, a levél sík részének hossza kb. 40 mm. A levél maximális átmetszete 21×8 mm, a megvastagított nyak maximális átmetszete 12×10 mm. A nyéltüske maximális átmérője 8 mm, a törésfelületnél 6 mm;

– Páncéltörő nyílhegy (2. kép 6). Sebzésre alkalmas része rombusz, nyéltüskéje kör átmetszetű. A sebzésre alkalmas részt egy ovális átmetszetű, keskenyedő nyak választja el a nyéltüskétől. A nyílhegy hossza 98 mm. A levél hossza 61 mm, a sík rész hossza kb. 45 mm. A nyílhegy vágóélének

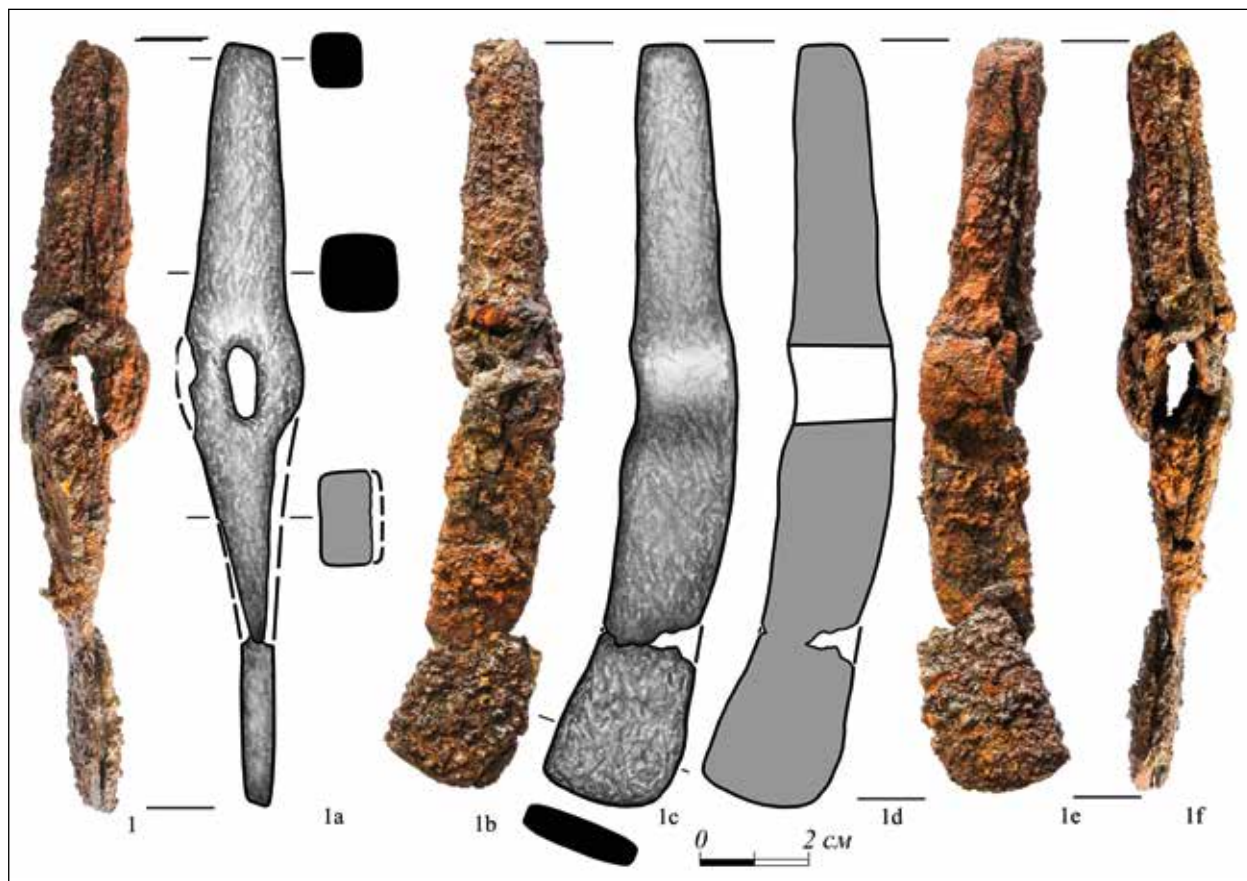

Рис. 3. Железный топор из погребения 14/2 группы «Водовод»
3. kép. Vasból készült fokosfej a Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírjából

пера до 21×8 мм, размеры сечения утолщения у черешка до 12×10 мм. Диаметр черешка до 8 мм, к излому сужается до 6 мм;

– бронебойный наконечник (рис. 2. б). Боевая часть ромбовидная в сечении, черешок – круглый в сечении; отделён от боевой части сужающейся шейкой. Шейка овальная в сечении. Длина наконечника 98 мм. Длина пера 61 мм, длина плоской части – около 45 мм. Длина острия до 27 мм, размеры сечения – до 13×9 мм. Диаметр черешка до 10×9 мм, к концу сужается. Шейка сужается до 9×7 мм. На конце черешка зафиксированы отпечатки древка.

3. Железный топор со слегка изогнутым узким лезвием и длинным обухом (рис. 3). Лезвие клиновидное, подпрямоугольное в сечении. Обух подквадратный в сечении, к окончанию сужается. Проушина овальной формы. Длина топора до 150 мм. Лезвие шириной 16–18 мм, сохранилось в длину до 65 мм, размеры сечения

hossza 27 mm, maximális átmetszete 13×9 mm. A nyéltüske maximális átmérője 10×9 mm, alsó vége felé keskenyedik. A nyak maximális átmérője 9×7 mm. A nyéltüske alsó végén famaradványok figyelhetők meg.

3. Vas fokosfej enyhén ívelt, keskeny éllel és hosszú fokkal (3. kép). Éle ék alakú, átmetszete lekerekített sarkú téglalap. Foka a vége felé keskenyedik, átmetszete lekerekített sarkú négyzet. Köpűje ovális alakú. A fokosfej hossza 150 mm. Az él szélessége 16–18 mm, megmaradt része 65 mm hosszú, maximális átmetszete 19×17 mm. A fok hossza 50 mm, átmetszete a köpűnél 15×15 mm, a fokvégnél $10,5 \times 10$ mm. A köpű körüli rész átmérője kb. 23 mm, maximális vastagsága 19 mm. A köpű átmérője felül 14×5 mm, alul 15×8 mm. A fokos fából készült nyelét ezüstlemez borította. A nyél hossza kb. 430 mm, átmérője kb. 25 mm volt. A bontás során a nyél és az ezüstlemez egyaránt megsemmisült.

– до 19×17 мм. Длина обуха 50 мм, размеры сечения возле втулки – 15×15 мм, и при окончании – $10,5 \times 10$ мм. Диаметр втулки около 23 мм, толщина – до 19 мм. Размеры проушины сверху 14×5 мм, снизу – 15×8 мм. Деревянная рукоять была обернута серебряной фольгой (рукоять и фольга рассыпались при расчистке). Длина рукояти около 430 мм; диаметр – около 25 мм.

4. Железный боевой нож со следами деревянной рукояти на черенке. Сечение клинка подтреугольное, с зауженной спинкой. Сечение черенка у основания подпрямоугольное с закруглёнными углами. Длина изделия 347 мм, длина черенка 90 мм. Ширина лезвия до 26 мм, толщина – до 10 мм; толщина спинки до 6 мм. Размеры сечения основания черенка 19×10 мм (рис. 5. 1). Ножны сверху донизу были обернуты тонкой серебряной фольгой, рассыпавшейся при расчистке.

5. Железное четырёхгранное шило. Черенок выделен уступом, прямоугольный в сечении; конец обломан. Сохранившаяся длина изделия 78 мм, длина рабочей части до 58 мм. Размеры сечения шила у черенка до 11×10 мм. Размеры сечения черенка до 8×7 мм, к концу сужается (рис. 5. 2).

6. Железный нож сохранился частично (черенок и часть лезвия). Клинок треугольный в сечении. Черенок в сечении подпрямоугольный. Длина сохранившейся части ножа до 65 мм, длина черенка 43 мм, ширина лезвия до 5 мм. Размеры сечения черенка до 13×5 мм; на конце сужается до 6×2 мм (рис. 5. 4).

7. Железное кресало в виде скобы, сохранилось частично. Сечение овальное. Окончание клиновидное, прямоугольное в сечении; на нём сохранились следы дерева. Длина сохранившейся части изделия 51 мм; размеры – 51×26 мм. Размеры сечения 12×7 мм (рис. 5. 5).

8. Две костяные срединные накладки на лук. Вдоль одного края нанесены наклонные глубокие насечки. Так же редкие неглубокие насечки прослеживались и на остальной части внешней поверхности. Пластины подпрямоугольной фор-

4. Vastból készült *harci kés*, markolattüskéjén famaradványokkal. Pengéjének átmetszete lekerekített sarkú, egyenlő szárú háromszög, a penge háta keskenyedik. A markolattüske átmetszete a penge felőli végénél lekerekített sarkú téglalap. A tárgy teljes hossza 347 mm, a markolattüske hossza 90 mm. A penge élének maximális szélessége 26 mm, maximális vastagsága 10 mm. A penge hátának maximális vastagsága 6 mm. A markolattüske átmetszete a penge felőli végénél 19×10 mm (5. kép 1). A harci kés tokját teljes hosszában vékony ezüstlemez borította, amely a bontás során megsemmisült.

5. Vastból készült, négyélű *ár*. A téglalap átmetszetű, letört végű markolattüske kisebb átmérője miatt jól elkülönül a hegytől. A tárgy megmaradt részének teljes hossza 78 mm, a hegy hossza 58 mm. A hegy maximális átmetszete a markolatnál 11×10 mm. A markolattüske maximális átmetszete 8×7 mm, a vége felé keskenyedik (5. kép 2).

6. Vastból készült töredékes *kés*. Csak a penge egy része és a markolattüske maradt meg. A penge háromszög, a markolattüske téglalap átmetszetű. A kés megmaradt részének teljes hossza 65 mm. A markolattüske hossza 43 mm, a penge maximális szélessége 5 mm. A markolattüske maximális átmetszete 13×5 mm, alsó végénél 6×2 mm (5. kép 4).

7. Vastból készült, ácskapocs alakú *csiholó* töredéke. Középső része ovális átmetszetű. Téglalap átmetszetű, ék alakú végén famaradványok figyelhetők meg. A töredék hossza 51 mm, mérete: 51×26 mm. Átmetszete 12×7 mm (5. kép 5).

8. *Íjmarkolatcsont* (2 db). Egyik peremükön mély, dőlt rovátkolás látható. Külső felületük további részén kisebb számban, elszórtan elhelyezkedő, kevésbé mély bevágások találhatók. A csontlemezek ívelték. Alakjuk lekerekített sarkú téglalap, amely a rövidebb oldala felé szűkül. A 1. számú lemez hossza 113 mm, maximális szélessége 29 mm, maximális vastagsága 3,2 mm, ívmagassága 7 mm (4. kép 1). A 2. számú lemez megmaradt részének hossza 107 mm, maximális szélessége 30,5 mm, maximális vastagsága 2 mm, ívmagassága 6,5 mm (4. kép 2).

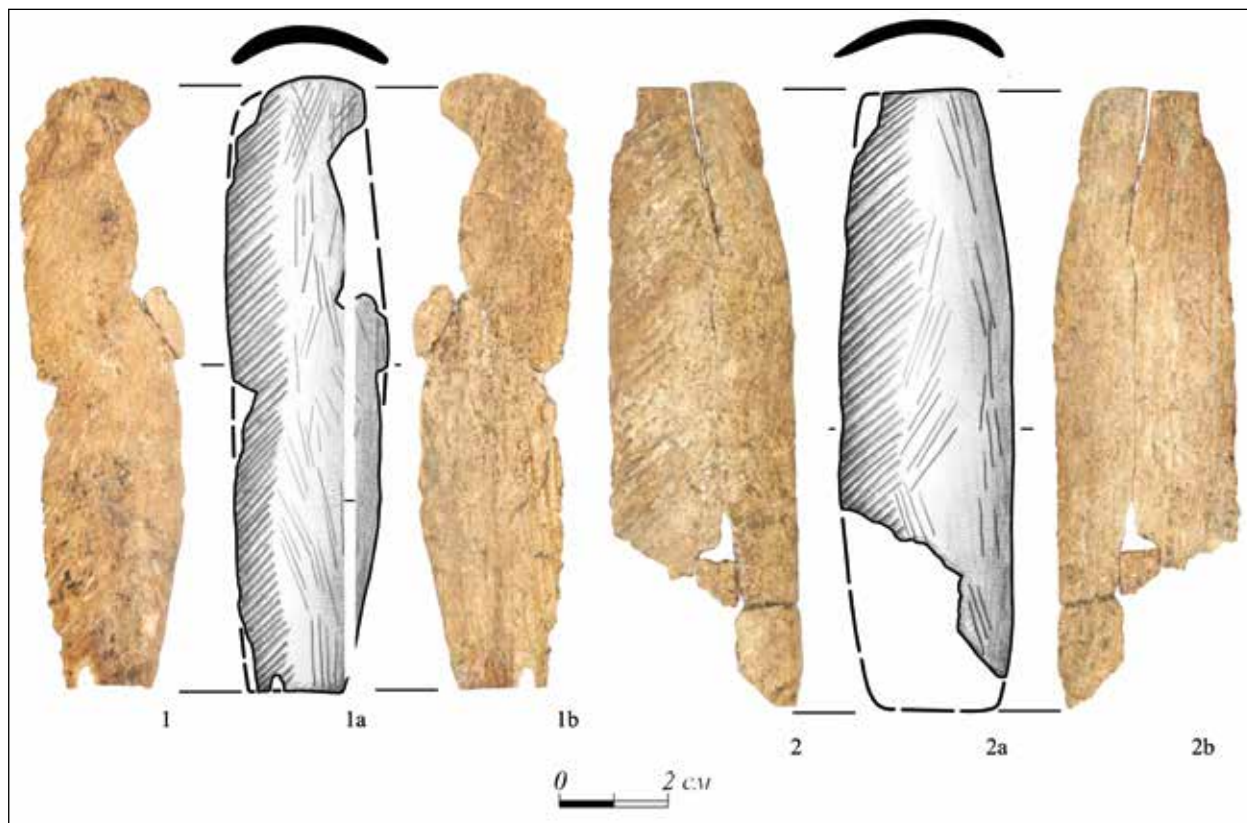

Рис. 4. Костяные накладки на лук из погребения 14/2 группы «Водовод»
4. kép. Íjmarkolat csontlemezei a Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírjából

мы, сужающиеся к торцам. Сечение дуговидное. Размеры пластины № 1: длина 113 мм, ширина до 29 мм, толщина до 3,2 мм; высота дуги по внешней поверхности до 7 мм (рис. 4. 1). Размеры пластины № 2: длина сохранившейся части 107 мм, ширина до 30,5 мм, толщина до 2 мм, высота дуги по внешней поверхности до 6,5 мм (рис. 4. 2).

Вещевой набор выразительно демонстрирует воинский статус погребенного. Изучение находок вооружения в погребениях XI–XII вв. позволило А. М. Кирпичникову выделить среди средневековых воинов легковооруженных всадников-лучников. Для них, кроме главного оружия – лука и стрел, отмечена дополнительная экипировка топором, и высказано предположение о возможном наличии копья, шлема, щита (Кирпичников 1971, 61). Предметы вооружения, представленные луком, колчаным набором из семи стрел, топором и боевым ножом, позволяют интерпретировать комплекс из Глиного, как захоронение легковооруженного лучника.

А сирмеллэкетек alapján egyértelmű, hogy a sírba egy harcost temettek. A. M. Kirpicsnyikov a 11–12. századi temetkezésekből származó fegyverleletek elemzése nyomán külön csoportként határozta meg a könnyű fegyverzetű lovas íjászokat, akik fő fegyverük, az íj és a nyilak mellett kiegészítő fegyverként fokost is használtak. A kutató feltételezése szerint ezek a harcosok lándzsát, sisakot és pajzsot is viselhettek (KIRPICSNYIKOV 1971, 61). Az íjből, hét nyílhegyből, egy fokosból és egy harci késből álló fegyverzet alapján a glinojei sírba temetett harcos feltehetően egy könnyű fegyverzetű íjász volt.

Az íjből csak a markolatot borító két csontlemez maradt meg. Ilyen típusú íjcsontokat I. L. Izmajlov szerint az ún. 'magyar' típusú íjknál használtak.³ Izmajlov arra is felhívta a figyelmet, hogy a Kö-

³ A magyar kutatók ugyanakkor megalapozatlannak tartják az olyan terminusok használatát, mint a 'korai magyar', 'türk', 'kazár', 'hun' vagy 'bolgár' típusú íj. Mivel az íjcsontok eltérő állapotban kerülnek elő, ezért csupán a formai hasonlóságok és eltérések, valamint az íjon való elhelyezkedésük határozható meg (BIRÓ-LANGÓ-TÜRK 2009, 413–414).

От лука сохранились только две центральные боковые костяные накладки. Находки вещей с такой морфологией И. Л. Измайлов связывает с луками «венгерского» типа.³ Исследователь отмечает, что на территории Среднего Поволжья было зафиксировано два комплекса второй половины VIII–IX вв. с подобными срединными накладками (ИЗМАЙЛОВ 2009, 60–61, 70, рис. 7–9). А. Биро, П. Ланго и А. Тюрк указали, что восточноевропейские центральные боковые пластины, сходной морфологии с нашими находками, известны с конца VIII по конец XII в. Эти вещи происходят из памятников Поволжья, Нижнего Прикамья, Верхнего и Нижнего Подонья, верхнего течения Северского Донца, а также из Саркела-Белой Вежи, средневековой Тмутаракани и могильника в Шестовице. Исследователями дополнительно отмечена особенность фиксации находок таких пластин – попарно, реже по одной, без концевых боковых пластин. Указано, что аналогичные по форме накладки найдены при раскопках венгерских памятников X–XI вв. Карпатской котловины (БИРО–ЛАНГО–ТЮРК 2009, 417–418, 429, рис. 7. 6–10). Целые экземпляры и полуфабрикаты таких изделий найдены в слоях IX–XI вв. уже упомянутого Саркела-Белой Вежи (ФЛЁРОВА 2000, 102–104, рис. 1. 9–11, рис. 2). Также отметим, что накладки подпрямоугольной («венгерский тип») и овальной формы («тюркский тип») известны и в кочевнических погребениях конца IX – первой половины XI в. степной полосы Северного Причерноморья. В частности, они найдены при раскопках курганов Днепропетровской, Донецкой и Одесской областей Украины (КЛИМЕНКО 1989; КЛИМЕНКО 1998, 89, 129, рис. 29. 10, рис. 42. 1; БЕЗВЕРХИЙ 1991, 121, 124–125, рис. 1. 9; ШАЛОБУДОВ 2012, 87, 92, рис. 1. 11, рис. 3. 10; ШАЛОБУДОВ–ЯРЕМАКА 1985, 141, рис. 1. 16; ГУДКОВА–СУНИЧУК 1985, 4, 59–60, табл. 14. 3, табл. 118. 4; ШИЛОВ–ОСТРОВЕРХОВ–

зэпсö-Volga vidékéről két olyan, a 8. század második fele és a 9. század közepéig keltezett leletegyüttes is ismert, amelyből ezekhez hasonló íjmarkolatcsontok kerültek elő (IZMAJLOV 2009, 60–61, 70, рис. 7–9). Bíró Ádám, Langó Péter és Türk Attila egy tanulmányukban rámutattak, hogy a kelet-európai íjmarkolatcsontoknak az a típusa, amelybe a glinojei leletek is tartoznak, a 8. század végétől egészen a 12. század végéig használatban volt. Elterjedésük nagy területet fog át: a Volga mentén, a Káma alsó, a Don felső és alsó, továbbá a Donyec felső folyásvidékén egyaránt megtalálhatók (pl. Sarkel-Belaja Vezsa, Sesztovica), de Tmutarakanyból is ismert ilyen lelet. A három magyar kutató azt is kiemelte, hogy ez a markolatlemez-típus szarvlemezek nélkül, rendszerint párban, ritkább esetben egyesével kerül elő. Hasonló íjcsontok a 10–11. századi Kárpát-medencei magyar lelőhelyeken szintén megtalálhatók (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRК 2009, 417–418, 429, рис. 7. 6–10), a már említett Sarkel-Belaja Vezsa lelőhely 9–11. századi rétegeiből pedig egész és félkész példányok is előkerültek (FLJOROVA 2000, 102–104, рис. 1. 9–11, рис. 2). Fontos megemlíteni, hogy lekerekített sarkú téglalap alakú ('magyar' típusú) és ovális ('türk' típusú) markolatlemezek a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi zónájában (pl. az Ukrajnához tartozó Dnyipropetrovszki, Donecki és Odesszai területen) feltárt, a 9. század vége és a 11. század első fele közé keltezett, nomádokhoz köthető kurgánsíros temetkezésekben is előfordulnak (KLIMENKO 1989; KLIMENKO 1998, 89, 129, рис. 29. 10, рис. 42. 1; BEZVERHIJ 1991, 121, 124–125, рис. 1. 9; SALOBUDOV 2012, 87, 92, рис. 1. 11, рис. 3. 10; SALOBUDOV–JAREMAKA 1985, 141, рис. 1. 16; GUDKOVA–SZUNYICSUK 1985, 4, 59–60, табл. 14. 3, табл. 118. 4; SILOV–OSZTROVERHOV–COJOCARU 1987, 40, рис. 34. 1–2). Ugyanilyen típusú, párban előkerült íjmarkolatcsontok 9–10. századi dél-moldovai nomád temetkezésekből is ismertek (CHETRARU–HAHEU 1990, 55, рис. 5. 3–4; LEVINSZKIJ–TYENTYUK 1990, 94, рис. 1. в, г; CSIRKOV 1990, 159–160, 164, рис. 1. 1–2, рис. 2. 2–3, рис. 5. 8–9).

A glinojei sírból előkerült nyílhegyek mindegyike nyéltüskés típusú és rombusz alakú. Az egyik lelet a páncéltörő nyílhegyek közé tartozik. A glinojei nyílhegyek A. F. Medvegyev tipológiája alapján öt különböző típusba sorolhatók: három

³ В то же время венгерские исследователи считают необоснованным использование терминов «древневенгерский, тюркский, хазарский, гуннский, болгарский тип лука». Из-за разной степени сохранности и отображения археологического материала можно говорить только о сходстве или различии формы пластин и накладок и их расположении на корпусе лука (БИРО–ЛАНГО–ТЮРК 2009, 413–414).

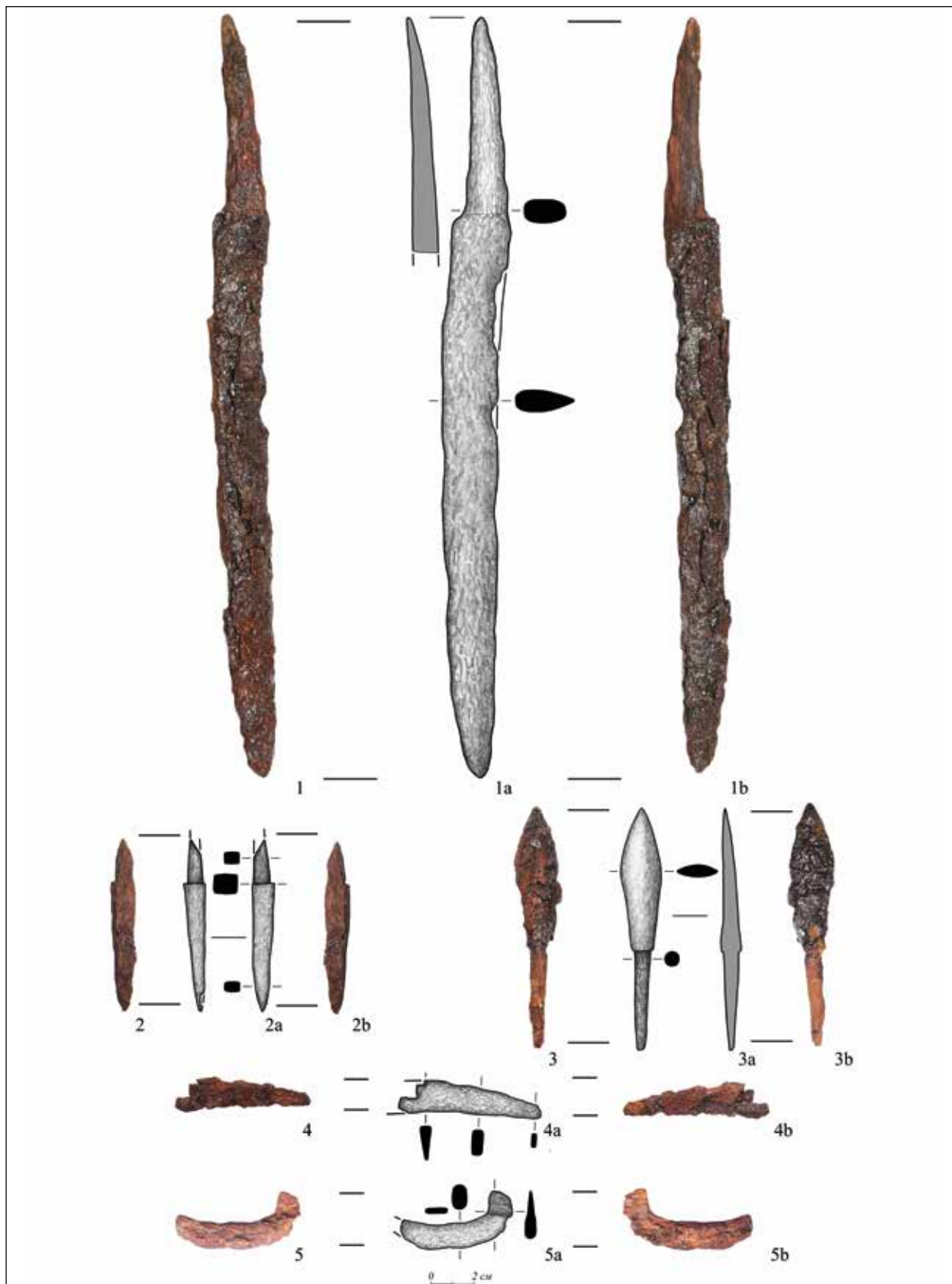

Рис. 5. Железные предметы из погребения 14/2 группы «Водовод». 1: Боевой нож; 2: Шило; 3: Наконечник стрелы; 4: Нож; 5: Кресало

5. kép. Vasleletek a Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírjából. 1: Harci kés; 2: Ár; 3: Nyílhegy; 4: Kés; 5: Csiholó

Кожокару 1987, 40, рис. 34. 1–2). Такие же парные срединные накладки найдены и в кочевнических погребениях IX–X вв. юга Молдовы (КЕТРАРУ–ХАХЕУ 1990, 55, рис. 5. 3–4; ЛЕВИНСКИЙ–ГЕНТЮК 1990, 94, рис. 1. в, г; ЧИРКОВ 1990, 159–160, 164, рис. 1. 1–2, рис. 2. 2–3, рис. 5. 8–9).

Все наконечники стрел из колчанного набора черешковые, ромбовидной формы, один относится к бронебойным. По классификации А. Ф. Медведева их можно соотнести с пятью различными типами. Три наконечника (рис. 2. 2, 3, 4) соотносятся с типом 41 (ромбовидные гнездовского типа). Остальные соотносятся с типом 43 (рис. 2. 5), типом 45 (рис. 2. 1), типом 52 (рис. 5. 3) и типом 82 (рис. 2. 6). Из них наконечники 52 типа были широко распространены в VIII–XIII вв., наконечники 45 типа – в IX–XI вв., наконечники 43 типа – с IX до середины XIII в. Наконечники 41 типа широко встречаются с VIII–IX вв. до середины XI в. А. Ф. Медведев отметил, что бронебойные наконечники (тип 82) были сравнительно широко распространены в X в. Среди памятников, откуда происходят идентичные находки, исследователем названы могильники в Шестовице, Гнёздове, Большом Тимерёво, во Владимирских курганах X в., в слое второй половины X в. Великого Новгорода, на городищах Алчедар и Екиманцы и др. (МЕДВЕДЕВ 1966, 65–67, 81, 137–141, табл. 13. 29, 37, табл. 14. 1, табл. 15. 33, 34, 38, табл. 16. 26, табл. 17. 8).

Топор из комплекса Глиное/Водовод 14/2 имеет узкое вытянутое лезвие и такой же вытянутый четырёхгранный обушок – чекан. По мнению А. В. Комара и О. В. Сухобокова, подобные боевые топоры появляются под влиянием алан у полуоседлого хазарского населения с VII в. (КОМАР–СУХОБОКОВ 2000, рис. 2). С. И. Владимиров, рассматривая салтово-маяцкие древности VIII – начала X в., также определяет такие топоры как боевые и относит их к 1 отделу, 2 типу, подтипу А своей классификации данного вида вооружения. Этот тип топора имеет уплощённый обушок без наклона к топорищу (ВЛАДИМИРОВ 2017, 271, рис. 11. 1–5). Исследователь указывает на присутствие аналогий таким вещам среди древнерусских материалов XI–XII вв., в мордовских древностях, в погребе-

пéйдáны (2. *kép* 2, 3, 4) a 41. típusba tartozik (rombusz alakú, gnyozdovói típusú nyílhegyek), a többi nyílhegy pedig a 43. (2. *kép* 5), a 45. (2. *kép* 1), az 52. (5. *kép* 3) és a 82. (2. *kép* 6) típusba sorolható. Az 52. típust a 8–13. században használták széles körben, a 45. típus a 9–11. századra tehető, a 43. típus a 9. századtól a 13. század közepéig volt elterjedt, a 41. típus a 8–9. századtól a 11. század közepéig volt gyakori, a 82. típus (páncéltörő nyílhegyek) pedig A. F. Medvegyev szerint a 10. században terjedt el viszonylag széles körben. A kutató az itt felsorolt nyílhegytípusok előfordulása kapcsán többek között a következő lelőhelyeket sorolta fel összefoglaló munkájában: sesztovica, gnyozdovói és Bolsoje Tyimerjovo-i temető, vlagyimiri kurgánok (10. század), Velikij Novgorod (a 10. század második felére keltezett rétegből), valamint két moldovai erődített település, Alcedar és Echimăuți (MEDVEGYEV 1966, 65–67, 81, 137–141, табл. 13. 29, 37, табл. 14. 1, табл. 15. 33, 34, 38, табл. 16. 26, табл. 17. 8).

A sírból előkerült fokos éle keskeny, nyújtott. A fok, amelynek átmetszete lekerekített sarkú négyzet, szintén nyújtott. A. V. Komar és O. V. Szuobokov véleménye szerint a fokosoknak ez a típusa alán hatásra, a 7. századtól kezdve jelent meg a félig letelepült életmódot folytató kazár népesség körében (КОМАР–СУХОБОКОВ 2000, рис. 2). Sz. I. Vlagyimirov a szaltovói kultúra 8. századi – 10. század eleji leletanyagának elemzése során ezeket a fokosokat szintén harci fokosként határozta meg és saját tipológiájában az 1. csoport 2. típusának 'A' altípusába sorolta. Ezeknek a fokosoknak a foka egyenes, lapított (VLAGYIMIROV 2017, 271, рис. 11. 1–5). Amint arra Vlagyimirov rámutatott, az ilyen típusú fokosok párhuzamai a 11–12. századi rusz leletanyagban éppúgy megtalálhatók, mint a mordvin lelőhelyeken, a szaltovói kultúra Alsó-Don menti sírjaiban, a Kaukázus északi előterében, vagy éppen a dunai bolgároknál és a magyaroknál (VLAGYIMIROV 2017, 74). A tárgy típus formai párhuzamai a Dél-Urál 9–10. századi lelőhelyeiről ismertek (MAZSITOV 1981, 94, рис. 50. 10). A glienjei példány pontos párhuzamai két Donyec-vidéki hamvasztásos sír leletanyagában is megtalálhatók. Ezek a sírok a szaltovói kultúrához tartozó Szuha Gomolsa-i temetőtől délnyugatra kerültek elő (Ukrajna, Harkivi terület). A két sírban összesen három fokost talál-

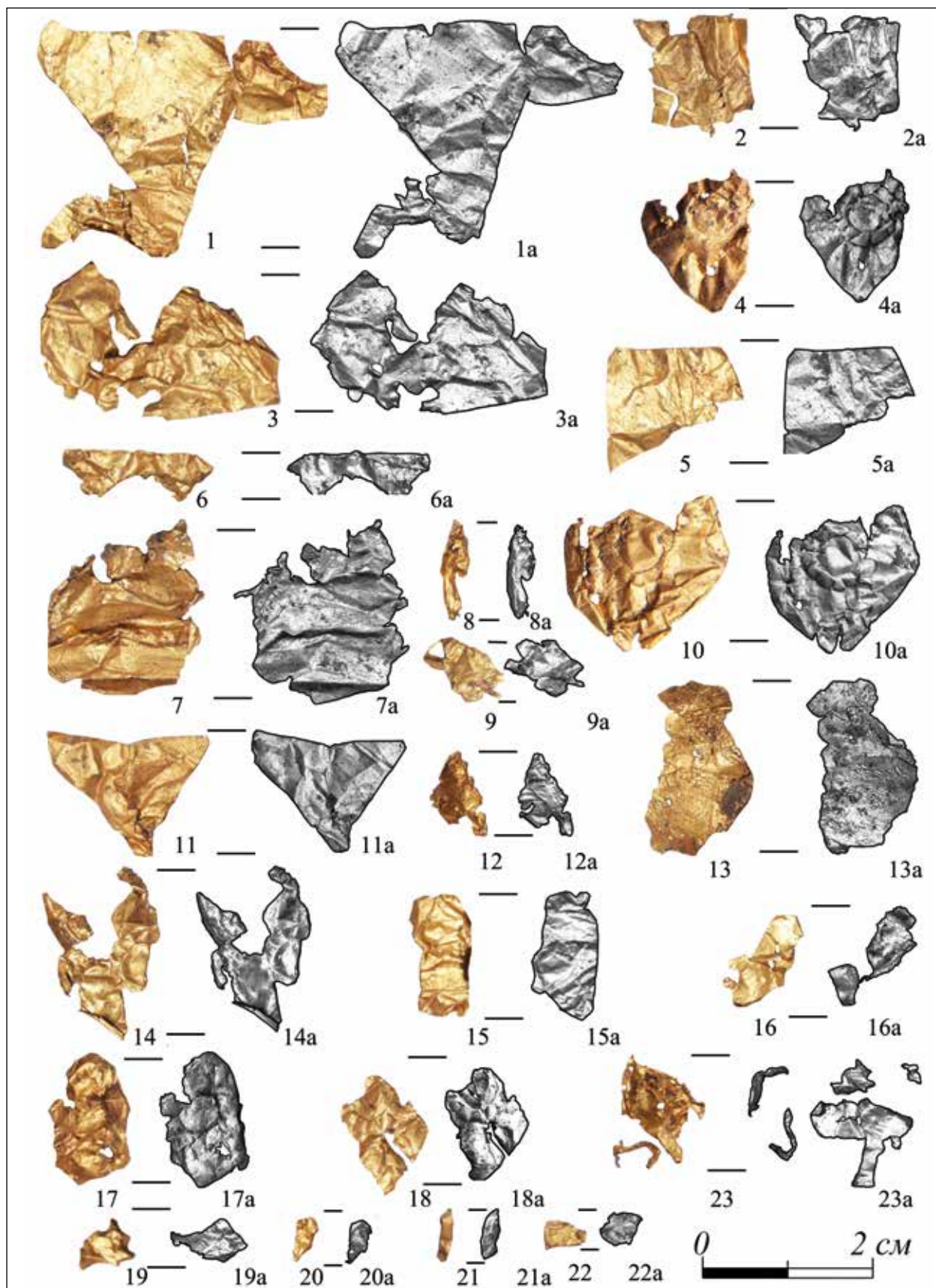

Рис. 6. Фрагменты золотой фольги из погребения 14/2 группы «Водовод»
 6. kép. Aranylemez-töredékek a Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírjából

ниях салтово-маяцкой культуры Нижнего Дона, в Предкавказье, у дунайских болгар и венгров (Владимиров 2017, 74). На Южном Урале близкие по форме изделия найдены при исследовании памятников IX–X вв. (Мажитов 1981, 94, рис. 50. 10). Топоры, полностью идентичные находке из Глиного, происходят из состава инвентаря двух кремационных комплексов, исследованных в бассейне р. Северский Донец и располагавшихся юго-западнее могильника салтовской культуры Сухая Гомольша в Харьковской области Украины. Три топора В. С. Аксенов отнес к типу I, 1 (по классификации С. А. Плетневой). Исследователь подчеркнул, что топоры-чеканы этого типа более характерны для памятников аланского населения Подонья и Северного Кавказа, реже встречаются в болгарских захоронениях. Относительно хронологии таких топоров было указано, что для Поволжья они встречаются только в материалах VII–VIII вв., а в Подонье найдены в комплексах второй половины VIII–IX в. В целом публикуемые материалы были датированы второй половиной VIII – серединой IX в. (Аксенов 2005, 359, 364, 366, рис. 2. 1, рис. 4. 3–4). Близкий по форме топор также найден и при изучении комплекса VII Сухогомольшанского могильника второй половины VIII – первой половины X в. (Аксенов–Михеев 2005, 280, рис. 78. 6). Кроме этого отметим, что в целом топоры являются довольно распространенным предметом вооружения в захоронениях венгров X в., исследованных непосредственно на территории Венгрии (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 86, 232, 252, 274, 332).

Боевой нож или кинжал для погребений средневековых кочевников находка редкая. С. И. Владимиров подчеркивает сложность при выборе принципов выделения кинжалов и боевых ножей из массы хозяйственных. Автор указывает на мнение ряда исследователей, придерживающихся традиционного критерия при определении ножа как боевого, а именно – условия длины лезвия от 16 см и больше. Но вместе с этим подчеркивает умозрительность определений, поскольку такие ножи могли обладать специфическим функциональным назначением и использоваться в хозяйстве. Указано, что в салтово-маяцких погребениях известно

так, amelyeket V. Sz. Akszjonov a Sz. A. Pletnyova tipológiája szerinti I/1. típusba sorolt. Akszjonov kiemelte, hogy az ebbe a típusba tartozó példányok főleg a Don menti és észak-kaukázusi alán népekre jellemzőek, de ritkábban a bolgár sírokban is előfordulnak. A tárgytypust a Volga mentén csak a 7–8. században használták, a Don vidékén ezzel szemben a 8. század második felétől a 9. századig volt jelen. Akszjonov az általa publikált leleteket a 8. század második fele és a 9. század közepe közé keltezte (AKSZJONOV 2005, 359, 364, 366, рис. 2. 1, рис. 4. 3–4). A glinojei fokos formai párhuzama a Szuhaja Gomolsa-i temető VII. objektumából is ismert, amely a 8. század második fele és a 10. század első fele közé keltezhető (AKSZJONOV–MIHEJEV 2005, 280, рис. 78. 6). Fontos továbbá megjegyezni, hogy a fokos a 10. századi Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar sírok leletanyagában egy igencsak gyakori tárgytypus volt (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 86, 232, 252, 274, 332).

A harci kés vagy tör a középkori nomád sírokban ritka tárgytypusnak számít. E leletek kapcsán Sz. I. Vlagyimirov azt hangsúlyozta, hogy nehéz olyan kritériumokat felállítani, amelyek alapján pontosan el lehetne különíteni a fegyverként használt példányokat a nagy számban előforduló, munkaeszközként használt késektől. Számos kutató hagyományosan a minimum 16 cm-es pengehosszt tartja a harci kések fő ismertetőjegyének, Vlagyimirov szerint azonban ez nem helytálló megállapítás, a nagyobb pengehosszal rendelkező késeket ugyanis nem csak fegyverként, hanem speciális munkaeszközként is használhatták. Vlagyimirov a szaltovói kultúrához köthető sírokból összesen csupán két szablyamarkolatú tört ismer (VLAGYIMIROV 2017, 67–68). A. V. Komar és O. V. Szuhobokov a Kazár Kaganátus fegyverleleteiről szóló áttekintésükben nem igazán tértek ki erre a kérdésre, csupán annyit jegyeztek meg, hogy a töröket és harci késeket másodlagos közelharc fegyverként használták, és ez egy elterjedt fegyvertypus volt a Kazár Kaganátus népessége körében. A török a 8. század második felében eltűntek a szaltovói kultúra leletanyagából, a harcossírokban ehelyett a kések váltak gyakori mellékletekké, ezeket azonban formájuk és méreteik alapján nem lehet elkülöníteni a munkaeszközként használt késektől. Az alán kamrasírokban a kések gyakran fából készült tokban kerülnek

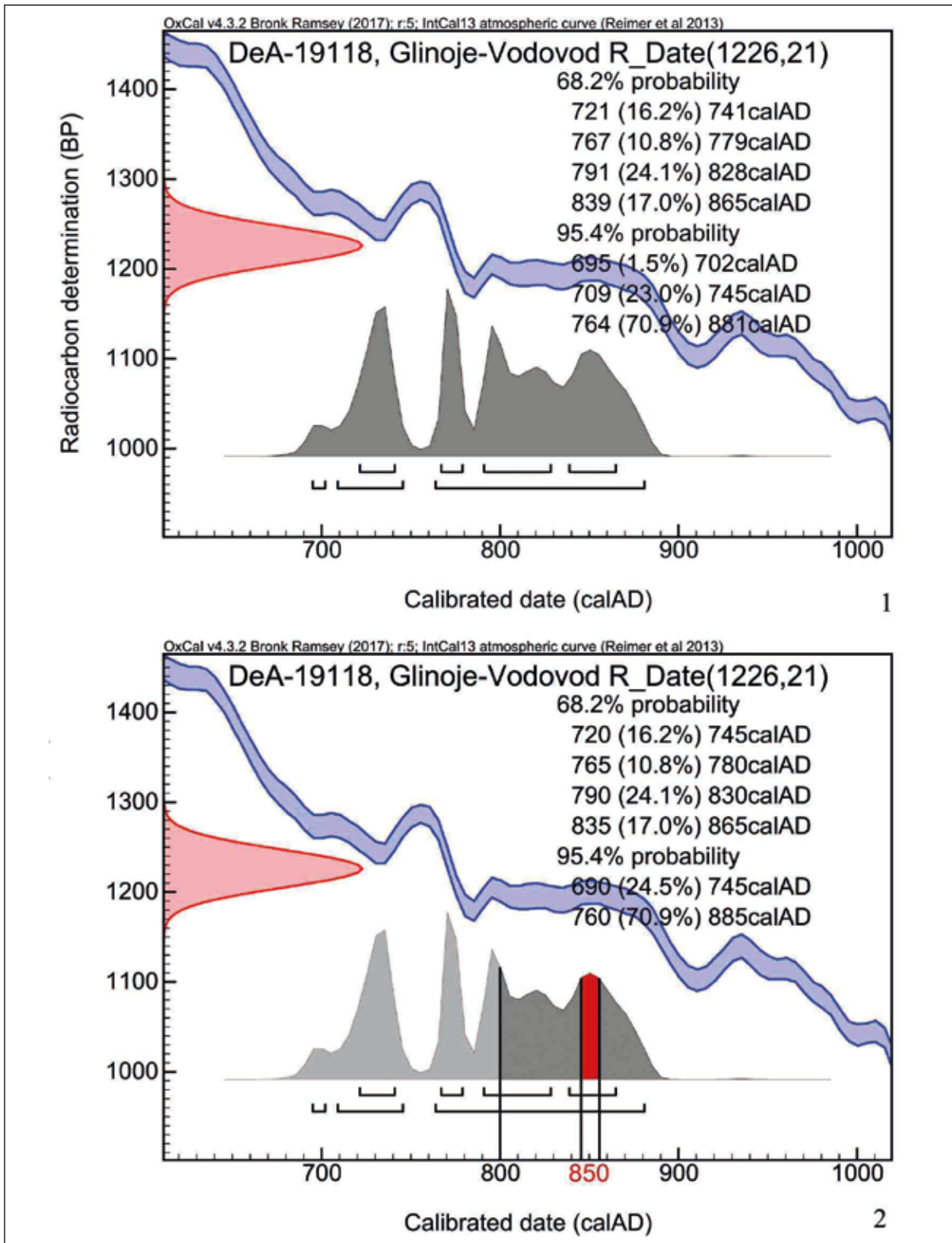

Рис. 7. Радиоуглеродная и калиброванные даты погребения Глиное/Водовод 14/2 с шагом в один год (1) и наиболее высокий пик калибровочного графика в интервале IX в. с шагом в пять лет (2)

7. kép. A Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírjának kalibrált radiokarbon kormeghatározása 1 év pontossággal kalibrálva (1) és a kalibrációs görbén jelentkező legmagasabb csúcs alatti évek a 9. századból 5 év pontossággal kalibrálva (2)

всего два так называемых коленчатых кинжала (Владимиров 2017, 67–68). А. В. Комар и О. В. Сухобоков не столь категоричны при рассмотрении вооружения Хазарского каганата. Исследователи отметили, что кинжалы и боевые ножи служили вспомогательным оружием ближнего боя, а также, что данный вид оружия получил распространение у населения Хазарского каганата. Со второй половины VIII в. салтовским населением кинжалы не использовались. Вместо этого в погребениях воинов часто попадаются ножи, по размерам и форме совершенно неотличимые от бытовых. В аланских катакомбах их часто находят в деревянных ножнах, иногда в одном погребении встречаются по два-три экземпляра (Комар–Сухобоков 2000, рис. 2. 29–37).

Боевой нож из Глиного имеет длину 34,7 см, поэтому его сложно отнести к бытовым. Находки таких боевых ножей известны в комплексе Новокайры 2/8, исследованном в Херсонской области Украины (Тощев–Самар 1990, 42–43, рис. 7. 1–7). Также известны находки боевых ножей длиной до 25 см в погребениях, исследованных у с. Маркулешты (Левинский–Тентюк 1990, 94–96, рис. 1. 5–6) и у с. Окница (Манзура–Клочко–Савва 1992, 25–26, 113, рис. 11) в Молдавии. Кроме того, боевой нож найден в захоронении Пуркары 2/11 на правом берегу Нижнего Днестра. В этом комплексе за головой погребенного лежала плечевая кость лошади/быка, в районе таза, грудной клетки и рук зафиксированы фрагменты золотой фольги (Яровой 1990, 97–98, рис. 42. 4, 7–8). Боевой нож также происходит из погребения Фрикацей 8/2, исследованного у станции Фрикацей Одесской области Украины на левобережье Нижнего Дуная. В могиле находились ещё один железный нож с костяной рукоятью, фрагменты золотой фольги у таза, полоски золотой и серебряной фольги на ножнах кинжала (Гудкова–Добролюбовский–Тощев–Фокеев 1982, 54, табл. XLIV. 2–8; Добролюбовский 1986, 114, табл. VIII. 1–9). В захоронении Плавни-II 1/2, исследованном у с. Плавни Одесской области Украины на левобережье Нижнего Дуная, кроме бытового ножа (длиной 11,8 см), было найдено два боевых. Один из них сохранился полностью, его длина составляет 31 см. Второй боевой нож фрагментирован, сохранились часть лезвия и

елő, egy temetkezésben esetenként akár két-három kés is előfordulhat (Комар–Сухоков 2000, рис. 2. 29–37).

A glinojei harci kés hossza 34,7 cm, ezért ezt aligha sorolhatjuk a munkaeszközként használt kések közé. A novokairi 2. kurgán 8. sírjából (Ukrajna, Herszoni terület) ugyanilyen harci kések kerültek elő (Тосцев–Самар 1990, 42–43, рис. 7. 1–7). További párhuzamokként a moldovai Mărculești (Левинский–Тентюк 1990, 94–96, рис. 1. 5–6) és Ocnița (Манзура–Клочко–Савва 1992, 25–26, 113, рис. 11) lelőhelyeken feltárt sírokból származó leletek említhetők, amelyek közül a legnagyobb kés pengéje 25 cm hosszú volt. A Dnyeszter alsó folyásvidékének jobb partján található Purcari lelőhely 2. kurgánjának 11. sírjában szintén feltártak egy harci kést. Ebben a sírban az elhunyt feje mellett egy szarvasmarhától vagy lőtől származó karsont feküdt, a medence, a mellkas és a karok környékén pedig aranylemez-töredékeket találtak (Яровой 1990, 97–98, рис. 42. 4, 7–8). A tárgy típus az Al-Duna bal partvidékéről is ismert: az egyik példány a frikaceji 8. kurgán 2. sírjából (Ukrajna, Odesszai terület) került elő, amelyben ezenkívül egy másik, csontmarkolatú vaskés is volt. Az elhunyt medencéjénél aranylemez-töredékeket találtak, a tör hüvelyét pedig több keskeny arany- és ezüstlemez borította (Гудкова–Добролюбовский–Тосцев–Фокеев 1982, 54, табл. XLIV. 2–8; Добролюбовский 1986, 114, табл. VIII. 1–9). A szintén az Al-Duna bal partvidékén található Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjában (Ukrajna, Odesszai terület) két harci kés és egy 11,8 cm hosszú, munkaeszközként használt kés volt. Az egyik harci kés ép, hossza 31 cm. A másik harci késből csak két töredék maradt meg, a markolattüske és a penge egy-egy darabja. A tárgy eredeti hossza kb. 32 cm lehetett. Ebben a sírban az elhunyt feje mellett egy szarvasmarhától vagy lőtől származó combcsont feküdt, a medence környékén pedig aranylemez-töredékeket találtak (Фокеев 1991, 7–8, рис. 10. 2–8). А. В. Комар további két olyan magyar leletegyüttest említ, amelyben harci kés volt, a korobcsinói (Ukrajna, Dnyipropetrovszki terület) és a törteli (Magyarország) sírt (Комар 2018, 326, 414, 11. kép 1, 98. kép 20).

Harci kések a magyar jellegű temetkezéseken kívül besenyő sírokból is ismertek. A Dnyeper alsó folyásvidékén feltárt krasznojei 5. kurgán 5. sírjából

черенка, реконструируемая длина около 32 см. В данном комплексе за черепом погребённого лежала крупная (бедренная) кость коня/быка, а в районе таза располагались пластинки золотой фольги (Фокеев 1991, 7–8, рис. 10. 2–8). Кроме этого, А. В. Комаром были приведены материалы из венгерского комплекса Коробчино Днепропетровской области Украины и находки из венгерского погребения из Тёртеля в Венгрии, в которых были обнаружены боевые ножи (Комар 2018, 326, 414, рис. 11. 1, рис. 98. 20).

Помимо боевых ножей в погребениях с венгерскими этноопределяющими признаками, такие же находки известны и в печенежских комплексах. Так, один боевой нож длиной 30 см найден в печенежском захоронении Красное 5/5 в Скадовском районе Херсонской области Украины в Нижнем Поднепровье (Лесков–Кубышев–Крылова–Яковенко 1964, 16). Второй происходит из погребения X – начала XI в. Виноградовка 1/3 на р. Ингул (Баштанский район Николаевской области Украины). Примечательно, что здесь найдено два ножа: фрагмент бытового с костяной рукоятью, и боевой – длиной 30 см (Шапошникова 1979, 142–143, табл. СХХV. 1–17). Отметим, что боевой нож из Виноградовки практически полностью идентичен боевому ножу из Коробчино.

Шило из публикуемого в настоящей работе погребения по морфологическим признакам относится к предметам с большим ареалом распространения и широким временем бытования. Данный предмет мало пригоден для проведения культурно-хронологических интерпретаций.

Кресало из комплекса имеет редко встречаемую форму в виде скобы с деревянной рукоятью. По типологии кресал, предложенной А. В. Евлевским и Т. М. Потемкиной, такие изделия относятся к I отделу (однолезвийные), 1 варианту, типу – скобовидные. Опираясь на данные материалов из 2235 кочевнических комплексов, исследователи сообщили о 18 таких находках. Отмечено наличие многочисленных аналогий (без указания источников), происходящих из Хакасии, Алтая, Минусинской котловины, Тувы и Приамурья. Хронология этого типа кресал

в Украине, Herszoni terület, Szkadovszki járás) egy 30 cm hosszú harci kés volt (LESZKOV–KUBISEV–KRILOVA–JAKOVENKO 1964, 16). Emellett az Ingul folyó vidékén található vinogradovkai 1. kurgán 3. sírjából (Україна, Миколаївський район, Бастанківська громада) is előkerült egy besenyőkhöz köthető példány. A sírban, amely a 10. század és a 11. század eleje közé keltezhető, egy 30 cm hosszú harci kést és egy munkaeszközként használt csontmarkolatú kés töredékét tárták fel (SAPOSNYIKOVA 1979, 142–143, табл. СХХV. 1–17). A vinogradovkai harci kés a korobcsinói magyar sírból származó példány pontos párhuzama.

A glinojei sírban talált ár formai jellemzői alapján egy nagy területen elterjedt, hosszú időn keresztül használt típusba tartozik, ezért ez a tárgy kevésbé alkalmas a sír keltezésére és kulturális interpretálására.

A fából készült fogóval ellátott, ácskapocs alakú csiholó ritka leletnek számít. А. V. Jevglevszkij és Т. М. Potjomkina tipológiája alapján a glinojei példányt az I. csoportba (ún. egyélű csiholók), azon belül is az ácskapocs alakú csiholók 1. változatába sorolhatjuk. A két kutató 2235 nomád temetés leletanyagát feldolgozva mindössze 18 csiholót talált ebből a változatból. Konkrét példák említése nélkül arra is kitértek, hogy a tárgytípus párhuzamai nagy számban ismertek Hakaszföldről, az Altajból, a Minuszinszki-medencéből, Tuvából és az Amur folyó vidékéről. Ez a csiholótípus Jevglevszkij és Potjomkina szerint a 9–14. századra keltezhető⁴ (JEVGLJEVSZKIJ–POTJOMKINA 2000, 183, 187, 200). Ugyanilyen csiholó volt a szrosztki I. temető

⁴ A tárgytípus 9–14. századi keltezése vitatható. A szerzők a 9–10. századi párhuzamok említésénél több szakirodalmat és lelőhelyet is felsoroltak (Sarkel, a jobb parti cimljanszki erőd, tankejevskai temető), a tárgytípus 13–14. századi datálása kapcsán viszont egyedül V. A. Mogilnyikov véleményét idézték, aki szerint ezek a csiholók az említett időszakban kizárólag a Szaján–Altaj-vidéken fordultak elő (MOGILNYIKOV 1981, 195). Mogilnyikov azonban ebben a művében nem közölt képeket olyan 13–14. századi csiholókról, amelyek ebbe a típusba tartoznak. Emellett ilyen alakú tárgy sem a Fekete-tenger északnyugati előterének a 11. század közepe és a 13. század közé keltezhető nomád lelőhelyeiről, sem pedig a térség tágabb környezetében feltárt 12–13. századi településeiről nem került elő. Jevglevszkij és Potjomkina azon kijelentése tehát, amely szerint ezeknek a csiholóknak a sztyeppi és erdős sztyeppi jelenléte a 11–13. századra tehető, megalapozatlannak tűnik.

определена в пределах IX–XIV вв.⁴ (ЕВГЛЕВСКИЙ–ПОТЕМКИНА 2000, 183, 187, 200). Идентичное кресало было найдено в погребении №3 кургана №15 могильника Сростки I, исследованного у с. Сростки Бийского района, на Алтае. Могильник датируется второй половиной IX – первой половиной X в. (ГОРБУНОВ–ТИШКИН 2018, 75, 80, рис. 2. 13).

Тиснённые на золотой фольге розетки имеют аналогии в литых изделиях из металла – накладках. По параметрам рисунка лицевой стороны аналогичная серебряная с позолотой розетка происходит из материалов могильника Уелги начала IX – начала XI в., исследованного в Кунашакском районе Челябинской области России (БОТАЛОВ 2012, 136, рис. 7. 22). Также практически идентичные изделия найдены в составе очелья от женского головного убора в погребении №25 венгерского могильника конца X в., исследованного И. Фодором в г. Хайдудорог (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 230–231, fig. 4).

Из венгерских погребений, где были найдены бляшки и пластинки из золотой фольги, упомянем комплекс из Коробчино. Из него происходят 15 золотых пластинок, часть которых имеет отверстия и тиснённый сердцевидный орнамент, характерный для прикладного искусства древних венгров (ЧУРИЛОВА–ХОДАС 2011, 102). Золотые пластинки-нашивки были и в погребении 2 у с. Дмитровка, где они являлись частью погребальной лицевой маски (СУПРУНЕНКО 2011, 110,

15. kurgánjának 3. sírjában is (Oroszország, Altaji határterület, Bijszki járás). A temető a 9. század második fele és a 10. század első fele közé keltezhető (GORBUNOV–TYISKIN 2018, 75, 80, рис. 2. 13).

Az aranylemezeken látható préselt rozetta motívumok párhuzamaiként öntött fémvereteket említhetünk. Az elülső oldaláról publikált kép alapján az egyik ilyen tárgy egy rozetta alakú aranyozott ezüstveret az ujelgi temető (Oroszország, Cseljabinszki terület, Kunasaki járás) 9. század eleje és 11. század eleje közé keltezhető leletanyagából (BOTALOV 2012, 136, рис. 7. 22). Kárpát-medencei párhuzamként az ujelgi lelettel szinte teljesen megegyező pártavereteket említhetjük, amelyek a Fodor István által feltárt 10. század végi hajdúdorogi magyar temető (Hajdúdorog–Gyúlás) 25. sírjából kerültek elő (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 230–231, fig. 4).

Azon magyar sírok közül, amelyekben aranyból készült veretek és lemezek is voltak, a korobcsinói leletegyüttest érdemes kiemelni. Ebből 15 kis méretű aranylemez került elő, amelyeknek egy részén lyukak és a korai magyar művészetre jellemző préselt szív alakú motívumok láthatók (CSURILLOVA–HODASZ 2011, 102). A dmitrovkai 2. sírban is voltak felvarrható aranylemezek, amelyek halotti szemfedőként értelmezhetők (SZUPRUNENKO 2011, 110, рис. 4. 1). A korábban már említett Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjában szintén ilyen aranylemezek voltak (az egyik töredéken egy emberi arc préselt ábrázolása látható) (FOKEJEV 1991, 8, рис. 10. 8). Ezenkívül számos más középkori sírban is találtak aranylemezeket: Plavnyi 13. kurgán 13. sír (ANDRUH–DOBROLJUBSZKIJ–TOSCSEV 1985, 47, рис. 18. 14), Sztrumok 5. kurgán 9. sír (GUDKOVA–DOBROLJUBSZKIJ–TOSCSEV–FOKEJEV 1980, 21–22, табл. XVII. 1), Frikacej 8. kurgán 2. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101, табл. VIII. 1), Mărculești 1. kurgán 3. sír (LEVINSZKIJ–TYENTYUK 1990, 94–96, рис. 1. 5–6), Purcari 2. kurgán 11. sír (JAROVOJ 1990, 97), Olănești 13. kurgán 1. sír (JAROVOJ 1990, 193), Beloleszje 3. kurgán 2. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 67, рис. 24. 1–9), Bălăbani-II. lelőhely 6. kurgán 4. sír (SAVA 1996, 196, fig. 22. 6–10), Ocnița 3. kurgán 11. sír (MANZURA–KLOCSKO–SZAVVA 1992, 26, рис. 11. 11–12). Az aranylemezek síron belüli elhelyezkedése eltérő: kizárólag a medencénél (Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgán 2. sír, Plavnyi 13. kurgán 13. sír,

⁴ В указанной работе датировка этого типа кресал IX–XIV вв. имеет нераскрытые либо спорные моменты. Так, при указании аналогий для находок IX–X вв. авторы приводят обширный перечень ссылок на литературу и памятники (Саркел, Правобережное Цимлянское городище, Танкеевский могильник). Относительно датировки XIII–XIV вв. приведено только мнение В. А. Могильникова, который распространение похожих находок для указанного времени относил исключительно к территории Саяно-Алтая (Могильников 1981, 195). В работе самого В. А. Могильникова нет изображения таких кресал для XIII–XIV вв. Для кочевнических древностей середины XI–XIII в. Северо-Западного Причерноморья кресала такой морфологии не известны. Нет их и в материалах поселений XII–XIII вв. вблизи от Северо-Западного Причерноморья. Отнесение таких кресал в работе А. В. Евглевского и Т. М. Потемкиной к XI–XIII в. для степных и лесостепных территорий выглядит не вполне обоснованным.

рис. 4. 1). Такие же пластинки из золота (одна с тиснением в виде человеческого лица) происходят из упомянутого выше комплекса Плавни-II 1/2 (Фокеев 1991, 8, рис. 10. 8). Находки пластинок золотой фольги происходят из целого ряда средневековых погребений: Плавни 13/13 (Андрух–Добролюбский–Тощев 1985, 47, рис. 18. 14), Струмок 5/9 (Гудкова–Добролюбский–Тощев–Фокеев 1980, 21–22, табл. XVII. 1), Фрикацей 8/2 (Добролюбский 1986, 101, табл. VIII. 1), Маркулешты 1/3 (Левинский–Тентюк 1990, 94–96, рис. 1. 5–6), Пуркары 2/11 (Яровой 1990, 97), Оланешты 13/1 (Яровой 1990, 193), Белолесье 3/2 (Субботин–Дзиговский–Островерхов 1998, 67, рис. 24. 1–9), Балабаны-II 6/4 (Sava 1996, 196, fig. 22. 6–10), Окница 3/11 (Манзура–Клочко–Савва 1992, 26, рис. 11. 11–12). Расположение золотых пластинок в комплексах различается: у таза – Плавни-II 1/2, Плавни 13/13, Фрикацей 8/2, Маркулешты 1/3, Балабаны-II 6/4; у черепа и у таза – Белолесье 3/2; в районе грудной клетки, таза и рук – Пуркары 2/11; по всему костяку – Оланешты 13/1. Примечательно, что в захоронениях Окница 3/11, Оланешты 13/1, Пуркары 2/11, Маркулешты 1/3, Струмок 5/9 и Белолесье 3/2 фрагменты золотой фольги сочетались с находками плечевой/бедренной кости лошади/быка.

По совокупности набора погребального инвентаря и деталей погребальной практики комплекс Глиное/Водовод 14/2 соотносится с захоронениями, которые исследователи атрибутируют как венгерские. Венгерскими чертами погребальной практики принято считать: грунтовые захоронения с западной ориентировкой; прямоугольные могильные ямы (с вариантами в виде заплечиков); положение умершего вытянуто на спине с вытянутыми вдоль туловища руками; наборы оружия в воинских захоронениях; наличие погребальных лицевых покрытий; помещение в могилу частей коня (головы и костей ног) у ног погребенного (Белавин–Крыласова–Данич 2018, 9). Кроме того, для венгерских погребений также отмечается присутствие мясной жертвенной пищи (кости барана, быка, коня) (Комар 2011, 63). В археологическом аспекте это ярко выражено в находках единичной плечевой либо бедренной кости крупного рогатого скота/

Frikacej 8. kurgán 2. sír, Mărculești 1. kurgán 3. sír, Bălăbani-II. lelőhely 6. kurgán 4. sír), a koponyánál és a medencénél (Beloleszje 3. kurgán 2. sír), a mellkas, a medence és a karok tájékán (Purcari 2. kurgán 11. sír), valamint a teljes csontvázon (Olănești 13. kurgán 1. sír) egyaránt előfordulhatnak. Fontos megemlíteni, hogy néhány aranylemez sírban egy szarvasmarhától vagy lótól származó karcsont vagy combcsont is volt (Ocnița 3. kurgán 11. sír, Olănești 13. kurgán 1. sír, Purcari 2. kurgán 11. sír, Mărculești 1. kurgán 3. sír, Sztrumok 5. kurgán 9. sír, Beloleszje 3. kurgán 2. sír).

A Glinoje-Vodovod lelőhelyen feltárt 14. kurgán 2. sírja a sírmellékletek és a temetkezési rítus tekintetében azokkal a sírokkal mutat hasonlóságot, amelyeket a kutatás korai magyarként határoz meg. A korai magyar sírokra a következő elemek jellemzők: nyugat-keleti tájolású aknasíros temetkezések; téglalap alakú, esetenként padkás sírgödörök; az elhunytat a hátára fektetve, nyújtott helyzetben teszik a sírba, karjai pedig a törzs mentén kinyújtva helyezkednek el; fegyvermellékletes harcossírok; halotti szemfedő használata; részleges lovastemetkezés (csak a ló feje és lábai kerülnek a sírba, az elhunyt lábához) (BELAVIN–KRILASZOVA–DANYICS 2018, 9). Szintén magyar jellemző a birkából, szarvasmarhából vagy lóból készült húsos áldozati étel sírba helyezése (KOMAR 2011, 63). Ennek jól azonosítható régészeti nyoma a rendszerint a holttest felső részének közelében előkerülő, szarvasmarhától vagy lótól származó karcsont vagy combcsont. A Bolsije Tyigani-i és ujelgi temető magyar jellegű sírjaiban többek között ez a jelenség is megfigyelhető (HALIKOVA 1976, 160, рис. 2; GRUDOSKO–BOTALOV 2013, 125–127, рис. 16, рис. 18. 1, рис. 19. 3). Szarvasmarhától vagy lótól származó karcsont vagy combcsont a szubbotci magyar temetkezésekből (Ukrajna, Kirovohradi terület) (BOKIJ–PLETNYOVA 1988, 102, 109, рис. 2, рис. 7) és a korábbiakban már említett dmitrovkai sírból is előkerült.

A sírgödör formáját, a csontváz tájolását és helyzetét, valamint a harcossírokban feltárt fegyverzet összetételét még nem tekinthetnénk egyértelmű etnikumjelzőnek. Kizárólag ezekre támaszkodva nehéz lenne pontos etnikai meghatározást adni, mert ugyanezek az elemek a besenyő, oguz, kun és Arany Horda korabeli sírokban is megfigyelhetők. Ezzel

лошади, как правило, расположенной в верхней зоне костяка погребенного. В частности, такая особенность прослежена на материалах венгерских могильников Больше-Тиганский и Уелги (Халикова 1976, 160, рис. 2; Грудочко–Боталов 2013, 125–127, рис. 16, рис. 18. 1, рис. 19. 3). Плечевые/бедренные кости коня/быка зафиксированы в погребениях в упомянутой выше Дмитровке и в Субботцах Кировоградской области Украины (Бокий–Плетнева 1988, 102, 109, рис. 2, рис. 7).

Такие признаки, как форма могильной ямы, ориентация и положение костяка погребенного, а также набор оружия в воинских захоронениях, являются довольно размытыми. Опираясь только указанными признаками, будет сложно провести четкую этноатрибуцию, поскольку они характерны для печенежских, огузских, половецких и золотоордынских погребений. Наличие одиночных плечевой либо бедренной кости коня/быка, укладка черепа и костей конечностей коня в ногах погребенного и наличие лицевых покрытий являются достаточно четкими и индивидуальными маркерами. Комплекс у Глиного мы можем уверенно интерпретировать как венгерский на основании наличия одиночной плечевой кости коня/быка, общей хронологии вещевого набора, а также индивидуальных особенностей изображений тисненой розетки на золотой фольге, имеющих прямые аналогии среди венгерских древностей.

По сочетанию элементов погребальной практики и инвентаря комплекс из Глиного содержит аналогии с двумя захоронениями в урочище «Чирвин горб» у с. Дмитровка Полтавской области Украины (левобережье Среднего Днепра). Погребения совершены в прямоугольных ямах, погребенные лежали в вытянутом положении на спине, с вытянутыми вдоль туловища руками. В одном случае под черепом была зафиксирована бедренная кость лошади, в другом – бедренная кость быка. На черепе одного погребенного зафиксированы четыре прямоугольные золотые бляшки от погребальной маски, нашитые на шелковую матерчатую основу. В районе пояса и на ногах находились нашитые на ремень и обувь серебряные пластинки фольги. В качестве обкладок серебряные пластинки фольги были

сзменен а halotti szemfedő, а szarvasmarhától vagy lőtől származó karcsont vagy combcsont, valamint az elhunyt lábához tett lófej és -végtagok már jól elkülöníthető, egyedi jellegzetességnek tekinthetők. A glinojei sír а szarvasmarhától vagy lőtől származó karcsont, а keltezhető mellékletek kronológiája és az aranylemezeken látható, közvetlen magyar párhuzamokkal rendelkező préselt rozetta motívumok alapján egyértelműen а magyarokhoz köthető.

А glinojei sír а sírmellékletek és а temetkezési rítus alapján két temetkezéssel is közeli párhuzamot mutat. Ezek а Dnyeper középső folyásának bal partvidékén, Dmitrovka közelében található Csirvin gorb nevű dűlőnél (Ukrajna, Poltavai terület) kerültek elő. Mindkét sírgödör téglalap alakú, az elhunytakat háton fekvé, nyújtott helyzetben tették sírba, karjaik pedig а törzs mellett kinyújtva helyezkednek el. Az elhunyt feje alatt az egyik sírban egy lőtől, а másikban egy szarvasmarhától származó combcsont volt. Az egyik sírban а koponyán négy darab téglalap vagy sokszög alakú aranylemez feküdt, amelyek selyemszövetre felvarrva, halotti szemfedőként kerültek а sírba. Deréktájon és а lábknál felvarrható ezüstlemezek voltak, amelyek az elhunyt övét és lábbelijét díszítették. А kések tokját szintén ezüstlemez borította. А dmitrovkai sírok érdekessége, hogy mellékleteik között fémből készült övvereteket is találunk. Az ezeken а vereteken látható díszítés stílusa, а halotti szemfedő és az elhunyt koponyája közelében előkerült, szarvasmarhától és lőtől származó combcsontok alapján а két dmitrovkai sír szintén magyarként azonosítható. Keltezésük: 9. század vége – 9–10. század fordulója. Fontos megemlíteni, hogy az egyik sírból egy vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*) termése is előkerült. Ez а lelet az említett fafaj középkori elterjedési területét figyelembe véve а Balkánról juthatott el erre а vidékre (SZUPRUNENKO 2011, 110–122).

А glinojei sír további közvetlen párhuzamaként а Prut–Dnyeszter-folyóköz erdős sztyeppi zónájában található Mărculești nevű település (Moldova, Florești járás) közelében feltárt temetkezés említhető. Ebben а sírban az elhunyt feje mellett egy szarvasmarhától vagy lőtől származó karcsont vagy combcsont feküdt. További mellékletek: vas harci kés fából készült tokkal, amelyen aranylemez maradványai láthatók, csiholó, íjesontok (LEVINSZKIJ–TYENTYUK 1990, 94–96, рис. 1. 5, 6). Az Al-Duna

зафиксированы и на ножнах ножей. Комплексы из Дмитровки интересны тем, что среди их инвентаря были и накладные металлические поясные бляшки. Орнаментальный стиль последних, в совокупности с такими деталями как погребальная маска, размещение бедренных костей крупных животных в районе черепа, позволяет относить их к венгерским. Датировка этих погребений предложена в пределах конца IX – рубежа IX–X вв. Здесь ещё необходимо отметить находку плода конского каштана, ареал распространения которого в средневековье строго привязан к Балканам (СУПРУНЕНКО 2011, 110–122).

Прямые аналогии прослеживаются и в комплексе из с. Маркулешты Флорештского района Молдавии, исследованного в лесостепной зоне Прутско-Днестровского междуречья. Здесь за черепом погребённого располагалась крупная кость коня/быка, найден железный боевой нож в деревянных ножнах с остатками золотой фольги, кресало и накладки на лук (ЛЕВИНСКИЙ–ТЕНТЮК 1990, 94–96, рис. 1. 5, 6). Погребение Плавни-II 1/2 на левобережье Нижнего Дуная по элементам обряда и инвентарю (ФОКЕЕВ 1991, 7–8, рис. 10. 2–9) практически идентично публикуемому захоронению из Глиного.

По совокупности элементов погребального обряда и инвентаря в качестве прямой аналогии комплексу из Глиного укажем и погребение 11 кургана 3 у с. Окница Каменского района на левобережье Среднего Днестра. За черепом погребённого найдена крупная кость животного (бедренная кость коня/быка), среди инвентаря – железный наконечник стрелы, боевой нож длиной 24 см, кресало и фрагменты серебряной фольги от накладок на рукоять (МАНЗУРА–КЛОЧКО–САВВА 1992, 25–26, 113, рис. 11).

Аналогичное погребение также было исследовано и у с. Новокаиры Бериславского района Херсонской области в Нижнем Поднепровье. Здесь в захоронении 8 кургана 2 найден боевой нож длиной 30 см, фрагменты наконечника стрелы, кремневый отщеп (кресальный кремь?), костяные накладки на лук и четыре бляшки подовальной формы из золотой фольги (ТОЩЕВ–САМАР 1990, 42–43, рис. 7. 1–7).

Элементы погребального обряда и хронология погребального инвентаря позволя-

ют бал партвидékén feltárt Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgánjának 2. sírja a temetkezési rítus és a sírmellékletek alapján (FOKЕЕV 1991, 7–8, рис. 10. 2–9) a glinojei sír pontos párhuzamaként határozható meg.

A sírmellékletek és a temetkezési rítus alapján a Dnyeszter középső folyásának bal партвидékén feltárt ocnıtai 3. kurgán 11. sírja (Camencai járás) szintén a glinojei temetkezés közvetlen párhuzamai között említhető. Az elhunyt feje mellett egy szarvasmarhától vagy lótól származó combcsont feküdt. További mellékletek: egy vasból készült nyílhegy, egy 24 cm hosszú harci kés, egy csiholó, valamint egy markolatdíszként használt ezüstlemez töredékei (MANZURA–KLOCSKO–SZAVVA 1992, 25–26, 113, рис. 11).

További párhuzamként említhető a Dnyeper alsó folyásvidékén fekvő Novokairi közelében feltárt 2. kurgán 8. sírja (Ukrajna, Herszoni terület, Beriszlavi járás), amelyben egy 30 cm hosszú harci kést, nyílhegytöredékeket, egy kovaköszilánkot (tűzcsiholás céljára?), íjcsontokat és négy darab, aranylemezről készült ovális veretet találtak (TOSCSÉV–SZAMAR 1990, 42–43, рис. 7. 1–7).

A glinojei magyar sír mellékleteinek tág keltezése (8–11. század) megnehezíti a leletegyüttes pontosabb datálását. Támpontot a páncéltörő nyílhegy és a fokosfej jelenthet. Előbbi az A. F. Medvegyev által összeállított nyílhegytipológia 82. típusába tartozik, elterjedése a 10. századra tehető, a fokosfej párhuzamai pedig a 9. században voltak használatban. A mellékletek alapján tehát a Glinoje-Vodovod lelőhelyen feltárt 14. kurgán 2. sírja a 9. század második fele és a 9–10. század fordulójá közé keltezhető.

2019-ben az Isotoptech Zrt. debreceni laboratóriumában a sírból származó koponya halántékcsontjának sziklacsonti részét (*pars petrosa*) felhasználva radiokarbon vizsgálatot végeztünk. A kalibráláshoz az OxCalv4.3.2 programot (BRONK RAMSEY 2017) és az IntCal 13 kalibrációs görbét (REIMER ET AL. 2013) használták fel. Az 1 év pontossággal (7. kép 1) és az 5 év pontossággal kalibrált adatok (7. kép 2), valamint a kalibrációs görbén jelentkező csúcs egyaránt azt mutatja, hogy a temetés ideje legnagyobb valószínűséggel a 850-es és 860-as évek közé tehető.

Ennek ismeretében fontos kiemelni, hogy a régészeti adatok az ettől függetlenül kapott kalibrált

ют атрибутировать комплекс из Глиного как древневенгерский. Определённая «размытость» хронологии инвентаря, датирующегося в пределах VIII–XI вв., делает затруднительным определение более узкой даты. Уточнить хронологию комплекса позволяют находки бронебойного наконечника стрелы (тип 82 по А. Ф. Медведеву, распространённый в X в.) и топора (время бытования таких топоров ограничивается IX в.). Таким образом, на основании археологических материалов датировать погребение следует второй половиной IX – рубежом IX–X вв.

Кроме того, в 2019 г. в лаборатории Isotoptech Zrt. (г. Дебрецен, Венгрия) было проведено радиоуглеродное датирование антропологического материала (фрагмент *pars petrosa*) из погребения Глиное/Водовод 14/2. Там же было проведено калибрование радиоуглеродных дат с использованием программы OxCalv4.3.2 (BRONK RAMSEY 2017) и калибровочной кривой IntCal 13 (REIMER ET AL. 2013). Полученные калиброванные даты с шагом в один год (рис. 7. 1) и с шагом в пять лет (рис. 7. 2) указывают, что погребение, скорее всего, было совершено в интервале 850–860-х гг., о чём свидетельствует соответствующий пик на калибровочном графике.

В этой связи представляются важными два обстоятельства. Во-первых, археологическая и калиброванные радиоуглеродные данные, полученные независимо, совпадают в пределах второй половины IX в., а точнее, в интервале 850–885 гг. Во-вторых, обратим внимание на совпадение археологической даты с верхними отрезками калиброванных радиоуглеродных дат. Отметим, что аналогичная ситуация была зафиксирована ранее для парного древневенгерского захоронения 1 кургана 32 у с. Старая Катериновка на правом берегу Нижнего Днестра (РАЗУМОВ–ДАРАГАН–ПОЛИН 2017, 340, рис. 6). В настоящее время при рассмотрении результатов радиоуглеродного датирования практически всех аварских, венгерских (периода обретения родины) и иных средневековых (VIII–X вв.) погребений в Восточной Европе, независимо от того, в какой лаборатории был проведен анализ, прослеживается определённая тенденция. Соплосуеться с археологической датировкой

radiokarbon adatok felső, fiatalabb periódusával mutatnak kronológiai egyezést (9. század második fele, egészen pontosan a 850–885 közötti időszak). Ugyanez a jelenség volt megfigyelhető a Dnyeper alsó folyásának jobb partvidékén feltárt Sztaraja Katyerinovka-i 32. kurgán 1. számú, korai magyarként meghatározott kettős temetkezése esetében is (RAZUMOV–DARAGAN–POLIN 2017, 340, рис. 6). A jelenleg ismert összes olyan avar, honfoglalás kori magyar és egyéb kelet-európai sír esetében, amely a radiokarbon adatok alapján a 8–10. század időszakára keltezhető, ugyanaz a tendencia figyelhető meg, függetlenül attól, hogy a radiokarbon vizsgálatot mely laboratóriumban végezték. A régészeti leletek keltezése (amelyek között esetenként érmék is megtalálhatók) a radiokarbon vizsgálat eredményében megadott intervallumnak rendszerint a második felével, sőt, inkább csak az utolsó harmadával vagy utolsó negyedével mutat egyezést (LÓRINCZY–TÜRК 2011, 441–443). Az általunk vizsgált gliñojei sír régészeti és radiokarbon adatai ugyanezzel a megfigyeléssel állnak összhangban.

Ezzel a lelőhellyel tovább bővül azon sírleletek köre, amelyek alapján körvonalazható a magyar szállásterületek elhelyezkedése közvetlenül a honfoglalás előtt. A gliñojei sírral egykorú, a Fekete-tenger északnyugati előterében korábban feltárt temetkezések áttekintése során több olyan leletegyüttest is találtunk, amelyeket korai magyarként lehetett meghatározni. Ezekben a temetkezésekben jól elkülöníthető etnikumjelző elemek figyelhetők meg: szarvasmarhától vagy lótol származó karsont vagy combcsont; az elhunyt lábához tett lófej és -végtagok; magyar stílusú díszítéssel ellátott fém-tárgyak. Szarvasmarhától vagy lótol származó karsont vagy combcsont az alábbi sírokból került elő: Sztrumok 5. kurgán 9. sír, Mărculești 1. kurgán 3. sír, Purcari 2. kurgán 11. sír, Olănești 13. kurgán 1. sír, Ocnіța 3. kurgán 11. sír, Beloleszje 3. kurgán 2. sír, Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgán 2. sír, Szlobodzeja 16. és 18. sír. Részleges lovastemetkezést (az elhunyt lábához tett lófejet és -végtagokat) a szlobodzejai kurgán 18. és 37. sírjában (SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008, 24–28, 39, 118, 125, рис. 7. 1, рис. 14. 1), valamint a romániai Jászvásártól (Iași) északra található Progota közelében előkerült aknasíros temetkezésben dokumentáltak, amelyben egy férfi nyugodott (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 603,

(в том числе по монетам) вторая половина, а точнее последняя треть-четверть полученного интервала (LÖRINCZY–TÜRK 2011, 441–443). Ситуация с радиоуглеродной датой погребения из Глиного соответствует этой же тенденции.

Исследованный комплекс дополняет известную небольшую базу древневенгерских погребений, маркирующих территорию обитания венгерских племен перед «обретением родины». При рассмотрении средневековых погребений Северо-Западного Причерноморья, синхронных комплексу из Глиного, выделяется серия захоронений, также относящихся к венгерским древностям. Они имеют достаточно чёткие этномаркеры: наличие бедренной/плечевой кости коня/быка; укладка черепа и костей конечностей коня в ногах погребённых; находки металлопластики, изготовленной в венгерском изобразительном стиле. Бедренные/плечевые кости коня/быка происходят из следующих комплексов: Струмок 5/9, Маркулешты 1/3, Пуркары 2/11, Оланешты 13/1, Окница 3/11, Белолесье 3/2, Плавни-II 1/2, и из погребений №16 и №18 Слободзейского могильника. Укладка черепа коня в ногах погребённого зафиксирована в погребениях №18 и №37 Слободзейского могильника (ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008, 24–28, 39, 118, 125, рис. 7. 1, рис. 14. 1) и в грунтовом мужском погребении Пробота (Яссы) в Румынии (ZANARIA–ZANARIA 1962, 603, fig. 5, fig. 6). Рассмотрение древневенгерских комплексов указало на еще один этноопределяющий признак – нашивные пластинки золотой фольги, частично с тиснениями, повторяющими венгерский изобразительный стиль, известный по орнаментированным металлическим накладкам. Этот признак позволяет относить к венгерским погребениям ранее неопределяемые захоронения средневековых кочевников.

Изученный в 2018 г. у с. Глиное погребальный комплекс позволил не только расширить источниковую базу древневенгерских памятников Северо-Западного Причерноморья, но и значительно переосмыслить накопленный материал. Ранее отдельные специалисты утверждали, что никаких «археологических» следов пребывания венгров в Северо-Западном Причерноморье не выявлено (ДОБРОЛОБСКИЙ–СМИРНОВ

fig. 5, fig. 6). A korai magyarként meghatározott sírok áttekintése rávilágított arra, hogy a felvarrható aranylemez, amelyet esetenként a magyar stílusú fémveretek díszítését utánzó préselt mintával láttak el, szintén etnikumjelző tárgytípusnak tekinthető. Ennek a felismerésnek köszönhetően olyan középkori nomád temetkezéseket sikerült magyarként azonosítani, amelyeket a kutatás korábban nem tudott etnikumhoz kötni.

A 2018-ban feltárt glinojei sír jelentőségét a Fekete-tenger északnyugati előteréből ismert korai magyar temetkezések listájának bővülésén túl az adja, hogy ennek a leletnek köszönhetően átértelmezhetővé vált a térség korábban feltárt leletanyaga. Korábban egyes kutatók úgy gondolták, hogy a Fekete-tenger északnyugati előterében tartózkodó korai magyarságnak nem maradt régészeti nyoma (DOBROLJUBSZKIJ–SZMIRNOV 2011, 28), mások ezzel szemben azon a véleményen voltak, hogy a Prut–Dnyeszter folyóköz leletanyagán belül el lehet különíteni magyar jellegű leleteket. Sz. Sz. Rjabceva és R. A. Rabinovics 2007-ben publikált hipotézise szerint Etelköz a Kárpátok és a Dnyeszter közötti területen helyezkedett el. Ekkor a kutatás még nem ismert magyar sírokat a mai Románia egy részére és Moldovára kiterjedő Kárpát–Dnyeszter régióból, így a szerzők csupán a Romániában előkerült magyar sírokra és magyar jellegű leletekre, illetve a Kárpát–Dnyeszter régió leletanyagában előforduló magyar eredetű tárgyakra (a fegyverzet elemeire, ékszerekre és viseletdíszekre) alapozhatták feltételezésüket (RJABCEVA–RABINOVICS 2007). 2012-ben E. Ju. Zverev és K. T. Tkacsuk három moldovai temető, Căprăria, Limbari és Brănești leletanyagának elemzése során több olyan tárgyat is talált, amelyeknek párhuzamai kizárólag magyar leletegyüttesekből ismertek (ZVEREV–TKACSUK 2012, 138–144). Egy évvel később Sz. V. Csera az echimăuți és alcedari erődített településen feltárt nyílhegyek vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az összes vizsgált nyílhegy 43%-a a finnugor népekhez köthető (10% magyar, 33% egyéb finnugor népesség). Ez a magas arány a kutató szerint a magyarok 9–10. századi moldovai jelenlétét bizonyítja (CSERA 2013). Végezetül Sz. Sz. Rjabceva és R. A. Rabinovics munkái említhetők, amelyekben a régészeti leletanyag átfogó elemzésével kimutatták a magyarok Dnyeszter–Al-Duna közti jelenlétét a honfoglalást

2011, 28). В то же время другие исследователи отмечали наличие венгерских компонентов в материальной культуре Прутско-Днестровского междуречья. Так, в 2007 г. С. С. Рябцева и Р. А. Рабинович высказали предположение о расположении Этелькёз (Ателькузы) в пределах Карпато-Днестровских земель. Авторы, отмечая отсутствие здесь венгерских погребений, указали на находки венгерских древностей и захоронений в Румынии и обозначили серию находок в Карпато-Днестровском регионе (предметы вооружения, ювелирные украшения, предметы декора костюма) венгерского происхождения (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007). В 2012 г. Е. Ю. Зверев и К. Т. Ткачук, анализируя материалы могильников Кэпрэрия, Лимбарь и Бранешть, выделили ряд вещей, имеющих аналогии исключительно среди венгерских древностей (ЗВЕРЕВ–ТКАЧУК 2012, 138–144). Годом позже С. В. Черой при изучении коллекции наконечников стрел с городищ Екимауцы и Алчедар были сделаны выводы, что 43% из них связаны с финно-угорскими древностями, а 10% – исключительно с венгерскими. Такое соотношение находок, по мнению автора, позволило подтвердить венгерское присутствие на территории Молдовы в IX–X вв. (ЧЕРА 2013). В последующее время С. С. Рябцевой и Р. А. Рабиновичем были опубликованы работы, где на основании тщательного анализа предметов материальной культуры обосновывается присутствие древних венгров в Дунайско-Днестровском междуречье (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2014; РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018; РАБИНОВИЧ 2018).

Слободзейский могильник, погребение Глиное/Водовод 14/2 и серия перечисленных выше, в большинстве своём давно изученных и введённых в научный оборот, но неверно атрибутированных комплексов, существенно меняют картину пребывания венгров на этой территории. Северо-Западное Причерноморье насыщено древностями этого времени (не только отдельными находками, но и погребальными комплексами), что ставит перед исследователями новые задачи и открывает путь к внимательному изучению ранневенгерской истории в пределах Дунайско-Днестровских земель.

megelőző időszakból (RЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2014; RЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018; РАБИНОВИЧ 2018).

A szlobodzejai kurgán középkori horizontja, a Glinoje-Vodovod lelőhelyen feltárt 14. kurgán 2. sírja és a fentiekben felsorolt, több évvel ezelőtt feltárt és publikált, de eredetileg tévesen értelmezett sírok felfedezése jelentősen megváltoztatja a magyarok Dnyeszter–Al-Duna közti jelenlétéről alkotott elképzeléseket. A Fekete-tenger északnyugati előterében megnövekedett az erre a korszakra keltezett leletek száma, a szórványos tárgyak mellett teljes temetkezések is ismertté váltak. Ez új feladatok elé állítja a témával foglalkozó szakembereket, és lehetőséget ad arra, hogy a korai magyarok kutatása a Dnyeszter–Al-Duna közében is intenzívebbé váljon.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- AKSZJONOV / АКСЕНОВ 2005: Аксенов, В. С.: Новые поминальные комплексы воинов-всадников салтовского времени с территории Верхнего Подонечья. *Степи Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 357–368.
- AKSZJONOV–MIHEJEV / АКСЕНОВ–МИХЕЕВ 2005: Аксенов, В. С. – Михеев, В. К.: *Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII–X вв.»* Хазарский альманах 5. Харьков 2005.
- ANDRUH–DOBRÓLJUBSZKIJ–TOSCSEV / Андрух–Добролюбский–Тощев 1985: Андрух, С. И. – Добролюбский, А. О. – Тощев, Г. Н.: *Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная*. Монография депонирована в ИНИОН АН СССР 13.06.1985 г. № 21110.
- BELAVIN–KRILASZOVA–DANYICS / БЕЛАВИН–КРЫЛАСОВА–ДАНИЧ 2018: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б. – Данич, А. В.: Венгерские черты погребального обряда средневековых могильников Предуралья. *Археология евразийских степей* 6 (2018) 8–12.
- BEZVERHIJ / БЕЗВЕРХИЙ 1991: Безверхий, А. П.: Средневековые кочевнические памятники Правобережья Днестра (по материалам экспедиции ДГУ). В: *Проблемы археологии Поднепровья*. Отв. ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1991, 119–130.
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK / БИРО–ЛАНГО–ТЮРК 2009: Биро, А. – Ланго, П. – Тюрк, А.: Роговые накладки лука Карпатской котловины X–XI вв. *Степи Европы в эпоху средневековья* 7 (2009) 407–440.
- BOKIJ–PLETNYOVA / БОКИЙ–ПЛЕТНЕВА 1988: Бокий, Н. М. – Плетнева, С. А.: Захоронение семьи воина кочевника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология* 1988:2, 99–100.
- BOTALOV / БОТАЛОВ 2012: Боталов, С. Г.: Новые аспекты и перспективы в исследовании проблемы «Magna Hungaria». *Вестник Челябинского государственного университета* 11 (265) История 50 (2012) 128–146.
- BRONK RAMSEY 2017: Bronk Ramsey, C.: Methods for Summarizing Radiocarbon Datasets. *Radiocarbon* 59:2 (2017) 1809–1833.
- CHETRARU–NANEU / КЕТРАРУ–ХАХЕУ 1990: Кетрару, Н. А. – Хахеу, В. П.: Чокылтянские курганы. В: *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.* Отв. ред.: Кетрару, Н. А. Кишинев 1990, 49–73.
- CSERA / ЧЕРА 2013: Чера, С. В.: К вопросу о выделении финно-угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екиматуцы. *Stratum plus* 2013:5, 197–202.
- CSIRKOV / ЧИРКОВ 1990: Чирков, А. Ю.: Новые данные о поздних кочевниках Среднего Подпутья. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*. Отв. ред.: Дергачев, А. В. Кишинев 1990, 158–168.
- CSURILOVA–HODASZ / ЧУРИЛОВА–ХОДАС 2011: Чурилова, Л. Н. – Ходас, В. А.: Древневенгерские памятники в коллекции Днепропетровского Национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 100–104.
- DOBRÓLJUBSZKIJ / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986: Добролюбский, А. О.: *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*. Киев 1986.
- DOBRÓLJUBSZKIJ–SZMIRNOV / ДОБРОЛЮБСКИЙ–СМИРНОВ 2011: Добролюбский, А. О. – Смирнов, О. И.: *Кочовики Південно-Західної України в X–XVII століттях*. Київ–Миколаїв 2011.
- FLJOROVA / ФЛЁРОВА 2000: Флёрова, В. Е.: Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи. В: *Степи Европы в эпоху средневековья* 1 (2000) 101–116.
- FOKEJEV / ФОКЕЕВ 1991: Фокеев, М. М.: *Отчёт о раскопках 1990 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. № 1990/61.

- GORBUNOV–TYISKIN / Горбунов–Тишкин 2018: Горбунов, В. В. – Тишкин, А. А.: Результаты изучения эпонимного памятника Сростки-I на Алтае: возвращение к истокам и новые материалы. *Археология евразийских степей* 2018:6, 73–85.
- GRUDOSKO–BOTALOV / Грудочко–Боталов 2013: Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г.: Этнокультурная ситуация в Южном Зауралье в VIII–XI веках (в свете новых данных исследований погребального комплекса Уелги). В: *II-й Международный Магьярский симпозиум*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 110–138.
- GUDKOVA–DOBROLJUBSZKI–TOSCSEV–FOKEJEV / Гудкова–Добролюбский–Тощев–Фокеев 1980: Гудкова, А. В. – Добролюбский, А. О. – Тощев, Г. Н. – Фокеев, М. М.: *Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции Института археологии АН УССР в 1979 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. № 1979/5.
- GUDKOVA–DOBROLJUBSZKI–TOSCSEV–FOKEJEV / Гудкова–Добролюбский–Тощев–Фокеев 1982: Гудкова, А. В. – Добролюбский, А. О. – Тощев, Г. Н. – Фокеев, М. М.: *Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1981 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. № 1981/1.
- GUDKOVA–SZUNYICSUK / Гудкова–Суничук 1985: Гудкова, А. В. – Суничук, Е. Ф.: *Полевой отчет Орловского курганного отряда Буджакской археологической экспедиции 1984 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. №1984/3а.
- HALIKOVA / Халикова 1976: Халикова, Е. А.: Больше-Тиганский могильник. *Советская археология* 1976:2, 158–178.
- IZMALOV / Измайлов 2009: Измайлов, И. Л.: История сложносоставного лука населения Среднего Поволжья (середина VIII–XIV вв.). *Археология евразийских степей* 13 (2009) 56–73.
- JAROVOL / Яровой 1990: Яровой, Е. В.: *Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинёв 1990.
- JEVGLEVSZKI–POTYOMKINA / Евглевский–Потемкина 2000: Евглевский, А. В. – Потемкина, Т. М.: Крепости в позднекочевнических погребениях Восточной Европы. *Степи Европы в эпоху средневековья* 1 (2000) 181–208.
- KIRPICSNYIKOV / Кирпичников 1971: Кирпичников, А. Н.: *Древнерусское оружие. 3. Доспех и комплекс боевых средств XI–XII вв.* Свод археологических источников Е1–36. Ленинград 1971.
- KLIMENKO / Клименко 1989: Клименко, В. Ф.: Раскопки курганов в Волновахском районе. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл. 19–21 апреля 1989 года*. Отв. ред.: Колесник, А. В. Донецк 1989, 175–177.
- KLIMENKO / Клименко 1998: Клименко, В. Ф.: *Курганы юга Донетчины*. Енакиеве 1998.
- KOMAR / Комар 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадьяры в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.
- KOMAR / Комар 2018: Комар, А.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции – A korai magyarorszag vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Eds.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Őstörténeti Támacsoport Kiadványok 5. Budapest 2018.
- KOMAR–SUHOBOKOV / Комар–Сухобоков 2000: Комар, А. В. – Сухобоков, О. В.: Вооружение и военное дело Хазарского каганата. *Восточноевропейский археологический журнал* 2000:2 (3) март-апрель. http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm [Дата обращения 17.05.2019 г.]
- LESZKOV–KUBISEV–KRILOVA–JAKOVENKO / Лесков–Кубышев–Крылова–Яковенко 1964: Лесков, А. М. – Кубышев, А. И. – Крылова, Л. П. – Яковенко, Е. В.: *Раскопки курганов у с. Красное*. Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. № 1961–1964/4.

- LEVINSZKIJ–TYENTYUK / ЛЕВИНСКИЙ–ТЕНТЮК 1990: Левинский, А. Н. – Тентюк, И. С.: Исследование курганов у с. Мэркулешть. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*. Отв. ред.: Дергачев, В. А. Кишинев 1990, 93–100.
- LÖRINCZY–TÜRK 2011: Lörinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátrol. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 419–479.
- MANZURA–KLOCSKO–SZAVVA / МАНЗУРА–КЛОЧКО–САВВА 1992: Манзура, И. В. – Клочко, Е. О. – Савва, Е. Н.: *Каменские курганы*. Кишинев 1992.
- MAZSITOV / МАЖИТОВ 1981: Мажитов, Н. А.: *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.* Москва 1981.
- MEDVEGYEV / МЕДВЕДЕВ 1966: Медведев, А. Ф.: *Ручное метательное оружие (Луки и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.* Свод археологических источников Е1–36. Москва 1966.
- MOGILNYIKOV / МОГИЛЬНИКОВ 1981: Могильников, В. А.: Памятники кочевников Сибири и Средней Азии XIII–XIV вв. В: *Стены Евразии в эпоху средневековья*. Отв. ред.: Плетнева, С. А. Москва 1981, 194–200.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2018: Рабинович, Р. А.: О возможной роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель в IX–X вв. *Археология евразийских степей* 6 (2018) 181–188.
- RAZUMOV–DARAGAN–POLIN / РАЗУМОВ–ДАРАГАН–ПОЛИН 2017: Разумов, С. Н. – Дараган, М. Н. – Полин, С. В.: Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правобережье Нижнего Днестра. In: *A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6. II. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae* 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom 2017, 335–353.
- REIMER ET AL. 2013: Reimer, P. J. – Bard, E. – Bayliss, A. – Beck, J. W. – Blackwell, P. G. – Bronk Ramsey, C. – Buck, C. E. – Cheng, H. – Edwards, R. L. – Friedrich, M. – Grootes, P. M. – Guilderson, T. P. – Haffidason, H. – Hajdas, I. – Hatté, C. – Heaton, T. J. – Hoffmann, D. L. – Hogg, A. G. – Hughen, K. A. – Kaiser, K. F. – Kromer, B. – Manning, S. W. – Niu, M. – Reimer, R. W. – Richards, D. A. – Scott, E. M. – Southon, J. R. – Staff, R. A. – Turney, C. S. M. – van der Plicht, J.: IntCal13 and Marine13 radiocarbon age calibration curves 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 55:4 (2013) 1869–1887.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista arheologică. Serie nouă*. Vol. III (2007), № 1–2, 195–230.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2014: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв. В: *Русь в IX–X вв.: общество, государство, культура*. Отв. ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва–Вологда 2014, 259–275.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения). В: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10.* Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Budapest 2018, 429–464.
- SALOBUDOV / ШАЛОБУДОВ 2012: Шалобудов, В. Н.: Неопубликованные кочевнические погребения, открытые новейшими экспедициями ДГУ в 1972–1999 гг. В: *Проблеми археології Подніпров'я*. Відп. ред.: Ковальова, І. Ф. Дніпропетровськ 2012, 86–106.

- SALOBUDOV–JAREMAKA / ШАЛОБУДОВ–ЯРЕМАКА 1985: Шалобудов, В. Н. – Яремака, В. Н.: Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей. В: *Проблемы археологии Поднепровья*. Отв. ред.: Ковалева, И. Ф. Днепропетровск 1985, 136–154.
- SAPOSNYIKOVA / ШАПОШНИКОВА 1979: Шапошникова, О. Г.: *Отчет Ингульской / Николаевской экспедиции за 1979 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. № 1979/6.
- SAVA 1996: Sava, E.: Necropola tumulară Bălăbani-II. *Arheologia Moldovei* 19 (1996) 191–220.
- SCSERBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV / ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Археологическая библиотека IV. Кишинёв 2008.
- SILOV–OSZTROVERNOV–SOJOCARU / ШИЛОВ–ОСТРОВЕРХОВ–КОЖОКАРУ 1987: Шилов, Ю. А. – Островерхов, С. А. – Кожокару, В. М.: *Отчёт о работе новостроечной экспедиции «Газопровод» за 1986 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. №1986/17.
- SZUBVOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERNOV / СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998: Субботин, Л. В. – Дзиговский, А. Н. – Островерхов, А. С.: *Археологические древности Буджака. Курганы у сёл Вишинёвое и Белолесье*. Одесса 1998.
- SZUPRUNENKO / СУПРУНЕНКО 2011: Супруненко, О. Б.: Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 105–124.
- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- TOSCSEV–SZAMAR / ТОЩЕВ–САМАР 1990: Тощев, Г. Н. – Самар, В. А.: Исследование могильника эпохи бронзы на Херсонщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма I* (1990) 30–66.
- VLAGYIMIROV / ВЛАДИМИРОВ 2017: Владимирова, С. И.: *Вооружение и военное дело населения Доно-Донецкой лесостепи во второй половине VIII – начале X в. (салтово-маяцкая культура)*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Воронеж 2017.
- ZAHARIA–ZAHARIA 1962: Zaharia, E. – Zaharia, N.: Sondajul de salvare din necropola de la Probota (r. şireg. Iaşi). *Materiale şi Cercetări Arheologice* 8 (1962) 599–608.
- ZVEREV–TKACSUK / ЗВЕРЕВ–ТКАЧУК 2012: Зверев, Е. Ю. – Ткачук, К. Т.: К вопросу о периодизации могильников Кэпрэрия, Лимбарь и Бранешть в Пруто-Днестровском междуречье. *Stratum plus* 2012:5, 125–148.

КОЧЕВНИЧЕСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ НА ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ НИЖНЕГО ДУНАЯ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ДРЕВНИХ ВЕНГРОВ

МАКСИМ ВАЛЕРЬЕВИЧ КВИТНИЦКИЙ* – НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ ТЕЛЬНОВ** –

ВИТАЛИЙ СТЕПАНОВИЧ СИНИКА*** – АТТИЛА ТЮРК****

Ключевые слова: *Левобережье Нижнего Дуная, раннее средневековье, венгры, погребение, боевые ножи, лук, колчанный набор, топор, фрагменты золотой фольги, изображение личины*
Kulcsszavak: *Az Al-Duna bal partvidéke, kora középkor, magyarok, temetkezés, harci kés, íj, tegezkeszlet, balta, aranylemez-töredékek, arcábrázolás*

Максим Валерьевич Квитницкий – Николай Петрович Тельнов – Виталий Степанович Синика – Атила Тюрк

Кочевническое погребение на левобережье Нижнего Дуная в контексте изучения культуры древних венгров¹

В статье анализируется раннесредневековый погребальный комплекс Плавни-II 1/2, исследованный в 1990 г. на левобережье Нижнего Дуная. Погребение было впущено в курган раннего бронзового века. В состав инвентаря входили пара боевых ножей, костяные накладки на лук, колчан со стрелами, золотая фольга. На одном из фрагментов фольги находится изображение мужского лица. Анализ погребального обряда и инвентаря позволил датировать захоронение Плавни-II 1/2 второй половиной IX – первыми десятилетиями X в. и связать его с древними венграми. Исследованный комплекс дополняет список погребальных памятников, маркирующих территорию обитания венгерских племен перед обретением родины.

Makszim Valerjevics Kvitnyickij – Nyikolaj Petrovics Tyelnov – Vitalij Szytepanovics Szinyika – Türk Attila Egy nomád temetkezés az Al-Duna bal partvidékéről a korai magyarság kutatásának tükrében²

A tanulmány az Al-Duna bal partvidékén található Plavnyi-II. lelőhelyen 1990-ben feltárt 1. kurgán 2. számú, kora középkori sírját mutatja be. A temetkezést másodlagosan ásták be egy kora bronzkori kurgán feltöltésébe. A sírből a következő mellékletek kerültek elő: 2 harcikés, íjsontok, tegezkeszlet (nyílhegyek), valamint aranylemez-töredékek.

* Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, kvitnitskiy@i.ua

** Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, telnov_nikolai@mail.ru.

*** Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, sinica80@mail.ru

**** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet / Институт археологии Католического университета им. Петера Пазмания. H-1088 Budapest, Mikszáth tér 1. turk.attila@btk.mta.hu

¹ Исследование проведено в рамках научного проекта «Árpád-ház Program IV.2». Статья подготовлена при поддержке гранта им. Яноша Бойяи и проекта «Археологическое исследование контактов между Венгрией и Востоком» (TUDFO / 51757-1 / 2019 / ITM) при поддержке программы Thematic Excellence. Текстовая часть настоящей статьи была впервые опубликована в журнале *Stratum plus* (№ 5 за 2019). Текстовая часть настоящей статьи была впервые опубликована в журнале *Stratum plus* (№ 5 за 2019).

² A kutatás az Árpád-ház Program IV.2. keretében valósult meg. A cikk megírását a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és a 'Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása' című Tématerületi Kiválósági Program (TUDFO / 51757-1 / 2019 / ITM) támogatta. A cikk szövegének első megjelenése: *Stratum plus* 2019:5. A cikk szövegének első megjelenése: *Stratum plus* 2019:5.

Utóbbiak közül az egyik példányon egy férfi arc ábrázolása látható. A sírmellékletek és a temetkezési rítus elemzése alapján a Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgánjának 2. sírja a 9. század második fele és a 10. század első évtizedei közé keltezhető, és a korai magyarokkal hozható összefüggésbe. Ezzel a lelőhellyel tovább bővül azon sírleletek köre, amelyek alapján körvonalazható a magyar szállásterületek elhelyezkedése közvetlenül a honfoglalás előtt.

В 1990 г. археологической экспедицией Одесского областного управления общества охраны памятников истории и культуры под руководством М. М. Фокеева были проведены раскопки шести насыпей курганного могильника Плавни-II. Памятник располагался в 3 км к северо-западу от с. Плавни Ренийского района Одесской области Украины (рис. 1. 1). Топографически курганная группа занимала край плато правого берега балки, впадающей в оз. Ялпуг. Наряду с погребальными комплексами бронзового и раннего железного века, было изучено одно впускное раннесредневековое захоронение.

Курган 1 могильника Плавни-II. Насыпь к моменту изучения была полностью уничтожена распашкой и в рельефе не выделялась. Её остатки были зафиксированы в виде пятна с нечёткими краями, диаметром 14–15 м, сложенного грунтом светло-серого цвета. При исследованиях обнаружены четыре погребальных комплекса – три захоронения, относящихся к бронзовому веку (из них два ямной культурно-исторической общности), и одно средневековое (рис. 1. 2).

Погребение 2 (впускное) обнаружено в 4,25 м к юго-востоку от R₀. Совершено в яме, контуры которой были зафиксированы частично, на глубине 0,5 м от современной дневной поверхности. Могильная яма в форме трапеции со скруглёнными углами длиной 2 м, шириной от 0,65 м (юго-запад) до 0,3 м (северо-восток) и глубиной 0,2 м от уровня фиксации контуров. Яма была ориентирована по линии юго-запад – северо-восток. Заполнение состояло из чернозёма.

Костяк взрослого человека (мужчина) лежал в вытянутом положении на спине, черепом ориентирован на юго-запад. Правая рука погребенного была вытянута вдоль тела, левая согнута и кистью уложена на таз. Положение ног вытянутое. Остатков гробовой конструкции либо следов обустройства погребального ложа не зафиксировано. Между головой и стенкой ямы находилась бедренная кость крупного рогатого скота (рис. 1. 3).

1990-ben az Odesszai terület örökségvédelmi igazgatóságának régészeti expedíciója M. M. Fokejev vezetésével hat kurgán maradványát tárta fel a Plavnyi-II. nevű kurgánsíros temető területén. A lelőhely az Ukrajnához tartozó Odesszai terület Renyi járásában található Plavnyi nevű településtől 3 km-re ÉNy-ra helyezkedik el (1. kép 1). A kurgáncsoport a Jalpuh tóba torkolló időszakos patak jobb partja mellett lévő magaslat peremén terül el. Az ásatáson a bronz- és kora vaskori temetkezéseken kívül egy kora középkori másodlagos betemetkezés is előkerült.

Plavnyi-II. temető, 1. kurgán. A kurgán feltöltését teljesen szétszántották, ezért annak semmilyen földfelszíni nyoma nem maradt. Így az ásatáson csupán a feltöltés maradványait, egy világosszürke színű talajréteggel kevert határozatlan körvonalú, 14–15 m átmérőjű foltot lehetett dokumentálni. A kurgán területén összesen négy temetkezést tártak fel: három bronzkorit (ezek közül kettő a Jamnajakultúrához tartozik) és egy középkorit (1. kép 2).

A 2. számú, másodlagos temetkezés az R₀ ponttól 4,25 m-re délkeletre került elő. A recens talajsinthez viszonyítva 0,5 m mélyen jelentkező sírfoltot csak részlegesen sikerült megfigyelni. A sírgödör alakja lekerekített sarkú trapéz, hossza 2 m, szélessége 0,65 m (DNy) és 0,3 m (ÉK) között változik. Mélysége a sírfolt jelentkezési szintjétől számítva 0,2 m. A sír DNy–ÉK-i tájolású, betöltése fekete humuszos talaj.

A felnőtt férfi csontváza nyújtott helyzetben, háton feküdt, tájolása DNy–ÉK. Jobb karja a test mellett kinyújtva, azzal párhuzamosan feküdt, bal karját ezzel szemben behajlították és bal kézfejét a medencéjére helyezték. Lábai nyújtott helyzetben voltak. A feltáráson koporsóra vagy halotti keret-re utaló nyomokat nem figyeltek meg. A koponya és a sírgödör DNy-i fala között egy szarvasmarha combcsontja került elő (1. kép 3).

A sírban talált mellékletek és elhelyezkedésük. Az elhunyt jobb felkarjánál előkerült nyílhegyek (2) alapján feltételezhető, hogy a temetéskor az elhunyt

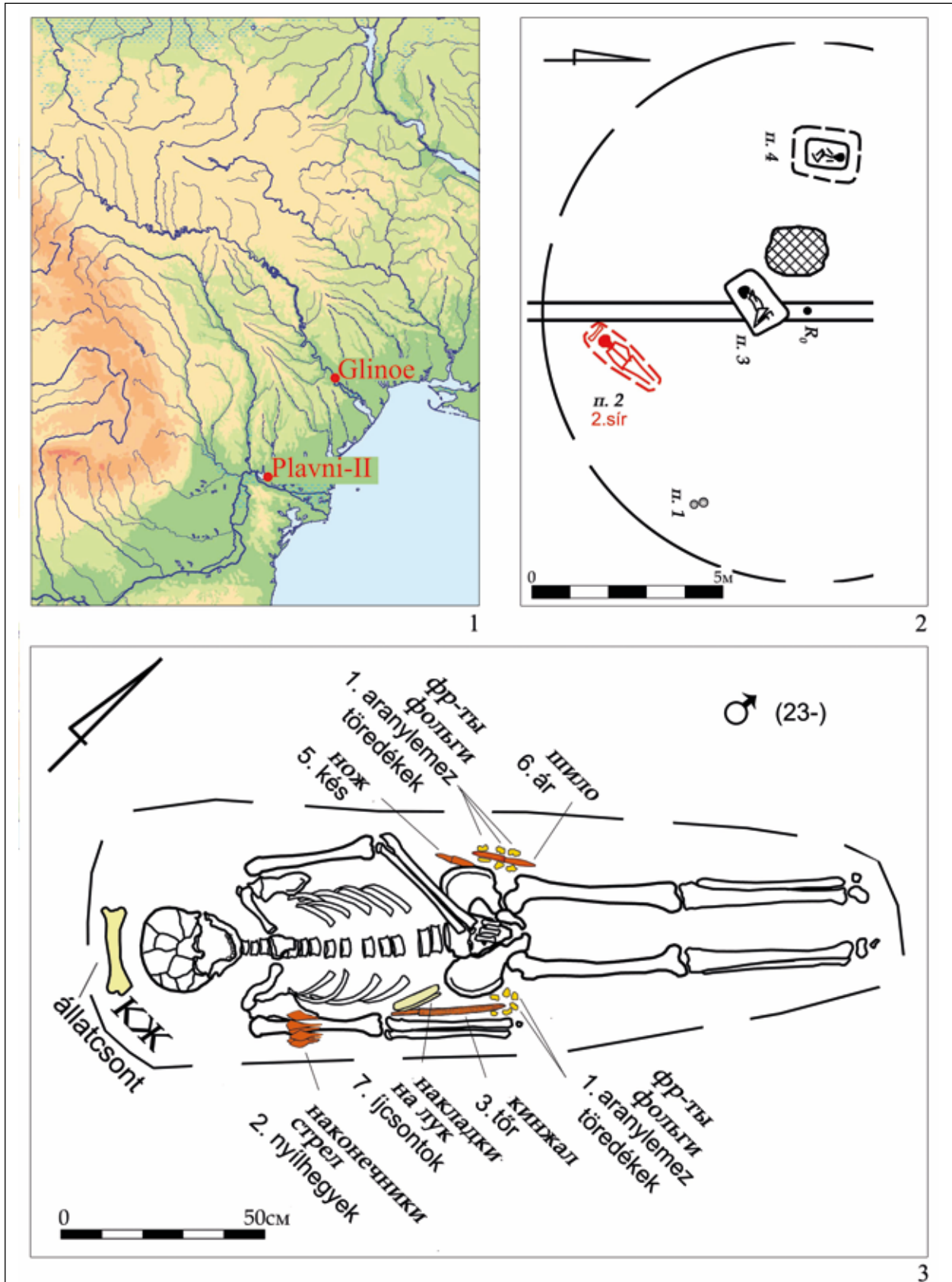

Рис. 1. 1: Географическое положение памятника; 2: План кургана 1 могильника Плавни-II; 3: План погребения 2 кургана 1 могильника Плавни-II

1. kép. 1: A Plavnyi-II. lelőhely földrajzi elhelyezkedése; 2: Az 1. kurgán alaprajza; 3: Az 1. kurgán 2. sírjának rajza

Состав и расположение инвентаря. Вдоль правого предплечья, предположительно, лежал колчан с набором из шести стрел – сохранились железные наконечники (2). Над правым крылом таза найдены две костяные накладки на лук (7). Между ними и правой лучевой костью лежал боевой нож (3), окончание его ножен было покрыто золотой фольгой (1). У левого крыла таза обнаружен железный нож (5), а у левого тазобедренного сустава – железное шило (6), рукоять которого была покрыта золотой фольгой (1). Фрагменты ещё одного боевого ножа (кинжала?) были обнаружены в заполнении ямы (4).

ОПИСАНИЕ НАХОДОК

1. Фрагменты *золотой фольги* (23 экз.) размерами от 5×7 мм до 32×25 мм. Толщина фольги от 0,01 мм. На нескольких фрагментах прослежены отверстия для пришивания диаметром до 2 мм. При полевых исследованиях размещение каждого фрагмента фольги (на боевом ноже у правого бедра, и на шиле) по отдельности не фиксировалось. Предполагаем, что два из них, подпрямоугольной формы, покрывали деревянную рукоять шила (рис. 3. 1–2). Два наиболее крупных куска (рис. 3. 8–9) облицовывали верхнюю зону окончания ножен, а еще два фрагмента (рис. 4. 3–4) изогнутой подтреугольной формы располагались в нижней зоне (на острие) окончания ножен боевого ножа. Другие фрагменты подпрямоугольной и подквадратной формы в равной степени могли украшать как рукоять шила, так и рукоять либо другие участки ножен боевого ножа. Также нельзя исключать, что остальная фольга могла покрывать участки несохранившихся изделий на тканевой либо кожаной основе (части одежды, пояс, сумка, лицевое покрытие). На одном из фрагментов прослежено прессованное изображение личины с овальным контуром головы. Достаточно чётко различимы такие детали, как глаза, нос и губы (рис. 4. 8).

2. Железные черешковые *наконечники стрел* (6 экз.):

– листовидный наконечник с утолщённым основанием, фрагментирован. Реконструируемая длина наконечника около 105 мм. Длина

jobb oldalára egy nyíltegezt helyeztek, amelyben hat darab nyíl volt. A jobb csípőcsont fölött két íjcsont került elő (7). Az íjcsontok és a jobb orsócsont között egy harci kés feküdt (3), tokjának alsó végét aranylemez (1) díszítette. A bal csípőcsont mellett egy kisebb vaskés (5), a bal csípőízületnél pedig egy vasból készült ár (6) volt, utóbbinak markolatát aranylemez (1) borította. A sír betöltéséből egy további harci kés (tőr?) töredékei (4) is előkerültek.

A LELETEK LEÍRÁSA

1. *Aranylemez-töredékek* (23 db). Méretük 5×7 mm és 32×25 mm között változik. A lemez minimum vastagsága 0,01 mm. Néhány töredéken varrólyukak figyelhetők meg, maximális átmérőjük 2 mm. A feltáráson nem dokumentálták a harci kés és az ár környékén előkerült lemeztöredékek pontos elhelyezkedését. Feltételezéseink szerint két téglalapszerű töredék az ár fából készült markolatát borította (3. kép 1–2). A két legnagyobb méretű darab (3. kép 8–9) a harci kés tokjának alsó részét díszítette, két háromszögyszerű, íves töredék (4. kép 3–4) pedig a tok hegyét fedte. A többi téglalap- és négyzetszerű darab az ár nyeléhez, valamint a harci kés markolatához vagy tokjához egyaránt tartozhatott. Az sem zárható ki, hogy ezek a lemeztöredékek szövetszerű vagy bőrből készült tárgyakat (ruházatot, övet, tarsolyt, halotti szemfedőt) díszítettek, amelyek azonban a földbe kerülés óta már lebomlottak. Az egyik töredéken egy ovális, préselt arcábrázolás figyelhető meg. Bizonyos részletek, például a szemek, az orr és az ajkak jól elkülöníthetők (4. kép 8).

2. Vasból készült nyéltüskés *nyílhegyek* (6 db):

– Levél alakú, töredékes nyílhegy megvastagított nyakkal. A nyílhegy eredeti hossza kb. 105 mm lehetett. A levél megmaradt része 28 mm hosszú, átmetszete lencse alakú (25×8 mm). A levél eredeti hossza kb. 71 mm lehetett. A nyéltüske megmaradt része 59 mm hosszú, kör átmetszetű, alsó vége felé keskenyedik, maximális átmérője 7 mm. A megvastagított nyak $11 \times 9,5$ mm átmetszetű (2. kép 7);

– Rombusz alakú nyílhegy megvastagított nyakkal. A nyéltüske egy része letört. A nyílhegy megmaradt részének hossza 73,5 mm. A levél hossza 63 mm, legszélesebb részén lencse átmetszetű

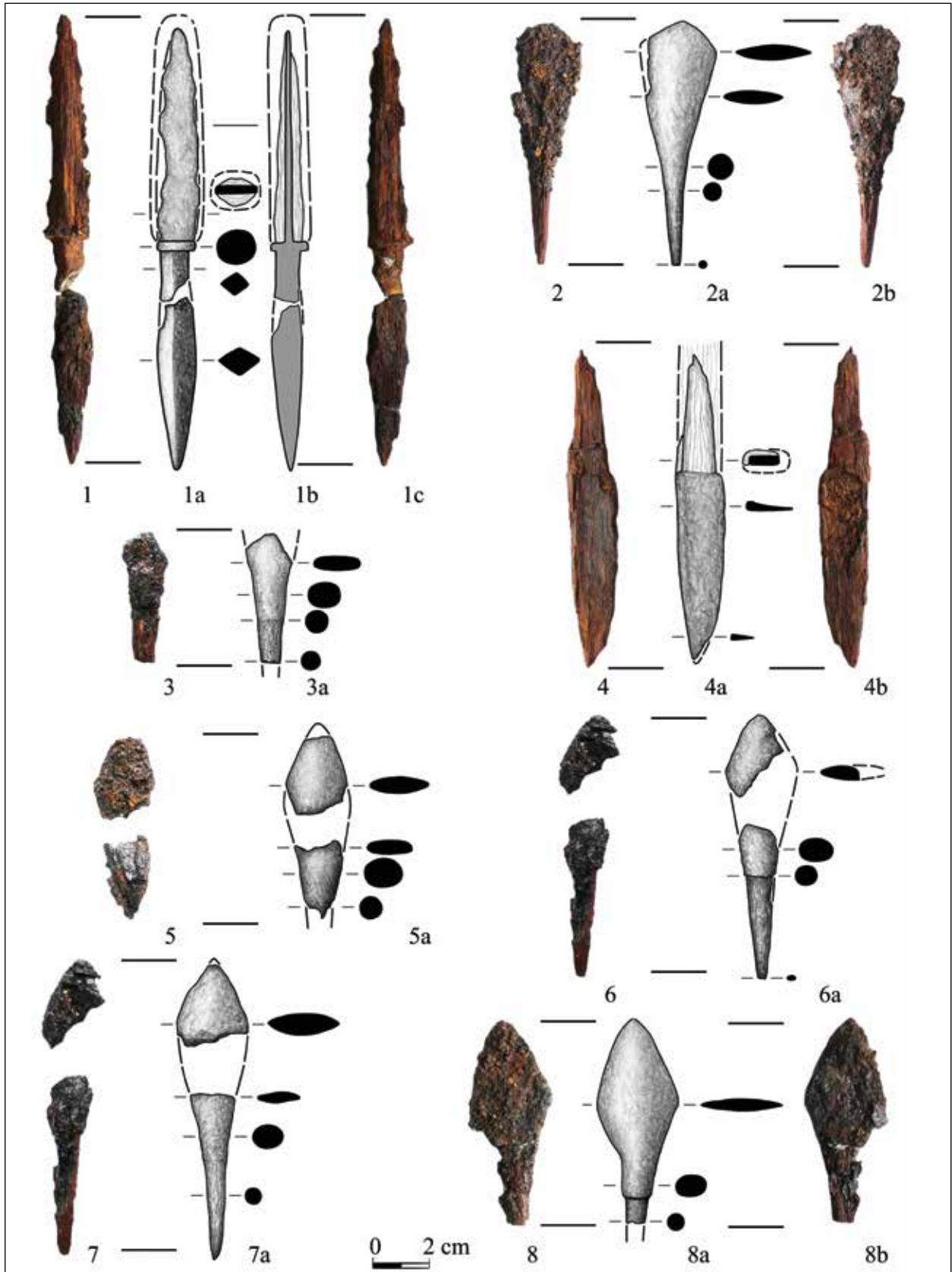

Рис. 2. Железные предметы из погребения 2 кургана 1 могильника Плавни-II. 1: Шило;
2-3, 5-8: Наконечники стрел; 4: Нож
2. kép. A Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjának vaseletei. 1: Ár; 2-3, 5-8: Nyílhegyek; 4: Kés

сохранившегося фрагмента пера до 28 мм, сечение линзовидное 25×8 мм. Реконструируемая длина пера около 71 мм. Длина фрагмента черешковой части – 59 мм, черешок с сужением на окончание, круглый в сечении диаметром до 7 мм. Размеры сечения утолщения у черешка до $11 \times 9,5$ мм (рис. 2. 7);

– ромбовидный наконечник с утолщённым основанием; часть черешка отломана. Длина сохранившейся части изделия 73,5 мм. Длина пера 63 мм, сечение линзовидное 30×5 мм, в основании сечение овальное. Черешок выделен уступом, круглый в сечении, диаметр черешка до 7,2 мм, в изломе – 6,5 мм. Размеры сечения утолщения у черешка до 11×9 мм (рис. 2. 8);

– асимметрично-ромбический наконечник, с утолщённым основанием; с одной стороны лезвие выщерблено. Общая длина изделия 87 мм. Длина пера около 59 мм, сечение линзовидное 23×6 мм, в основании – круглое, диаметром 10 мм. Длина черешка с отпечатками дерева до 28 мм, черешок круглый в сечении, диаметром до 6 мм и около 2,5 мм у окончания (рис. 2. 2);

– фрагмент черешковой части наконечника, перо и окончание черешка обломаны. Длина сохранившейся части изделия 46 мм. Сечение пера в изломе уплощённо-овальное $16,5 \times 6$ мм, в нижней части – овальное. Длина фрагмента черешка с отпечатками дерева 15 мм, круглый в сечении. Диаметр черешка до 9 мм, к излому сужается до 8 мм (рис. 2. 3);

– асимметрично-ромбический наконечник с утолщённым основанием, фрагментирован. Реконструируемая длина наконечника около 94 мм. Длина фрагмента пера до 28 мм, реконструируемая длина пера около 57 мм. Сечение пера линзовидное 25×6 мм, в основании – овальное. Длина фрагмента черешковой части 55 мм, черешок с уступом, круглый в сечении диаметром 8×7 мм, на окончании – около $2,5 \times 2$ мм. Размеры сечения утолщения у черешка 13×9 мм (рис. 2. 6);

– ромбовидный наконечник с утолщённым основанием; фрагментирован. Реконструируемая длина наконечника более 90 мм; длина фрагментов – около 28 мм. Реконструируемая длина пера около 65 мм. Сечение пера линзовидное 21×6 мм; в нижней части – уплощённо-овальное 17×5 мм. Черешок круглый в сечении диа-

(30×5 мм). А nyak ovális átmetszetű. A kör átmetszetű nyéltüskét ütközőváll választja el a levéltől. A nyéltüske maximális átmérője 7,2 mm, a törésfelületnél 6,5 mm. A megvastagított nyak 11×9 mm átmetszetű (2. kép 8);

– Rövid vágóélű, deltoid alakú nyílhegy megvastagított nyakkal. Az egyik oldalon a vágóél és a váll egy része hiányos. A nyílhegy teljes hossza 87 mm. A levél hossza kb. 59 mm, átmetszete lencse alakú (23×6 mm). A nyak kör átmetszetű, átmérője 10 mm. A nyéltüske, amelyen famaradványok figyelhetők meg, 28 mm hosszú, átmetszete kör alakú. A nyéltüske maximális átmérője 6 mm, alsó végének átmérője kb. 2,5 mm (2. kép 2);

– Egy nyílhegy alsó, nyéltüskés részének töredéke. A nyéltüske alsó vége és a levél nagy része hiányzik. A nyílhegy megmaradt részének hossza 46 mm. A levél törésfelülete lapított ovális átmetszetű ($16,5 \times 6$ mm), alsó része ovális átmetszetű. A töredékes nyéltüske, amelyen famaradványok figyelhetők meg, 15 mm hosszú, átmetszete kör alakú. A nyéltüske maximális átmérője 9 mm, a törésfelületnél 8 mm (2. kép 3);

– Rövid vágóélű, deltoid alakú töredékes nyílhegy megvastagított nyakkal. A nyílhegy eredeti hossza kb. 94 mm lehetett. A levél töredékének hossza 28 mm, eredeti hossza kb. 57 mm lehetett. A levél lencse átmetszetű (25×6 mm). A nyak ovális átmetszetű. A nyéltüske töredékének hossza 55 mm. A nyéltüske kör átmetszetű, az ütközővállnál 8×7 mm, a nyéltüske alsó végénél kb. $2,5 \times 2$ mm. A megvastagított nyak átmetszete 13×9 mm (2. kép 6);

– Rombusz alakú töredékes nyílhegy megvastagított nyakkal. A nyílhegy eredeti hossza 90 mm-nél nagyobb, a töredékek hossza kb. 28 mm. A levél eredeti hossza kb. 65 mm lehetett. A levél középső része lencse átmetszetű (21×6 mm), alsó része lapított ovális átmetszetű (17×5 mm). A nyéltüske kör átmetszetű, maximális átmérője 8 mm. A megvastagított nyak átmetszete 13×10 mm (2. kép 5).

3. Vasból készült harci *kés* a jobb orsócsont mellől, markolattüskéjén famaradványokkal. A markolattüske vége letört. A harci *kés* megmaradt részének hossza 311 mm, a markolattüske hossza 75 mm. A penge maximális szélessége 21 mm, maximális vastagsága 7 mm, átmetszete háromszög alakú.

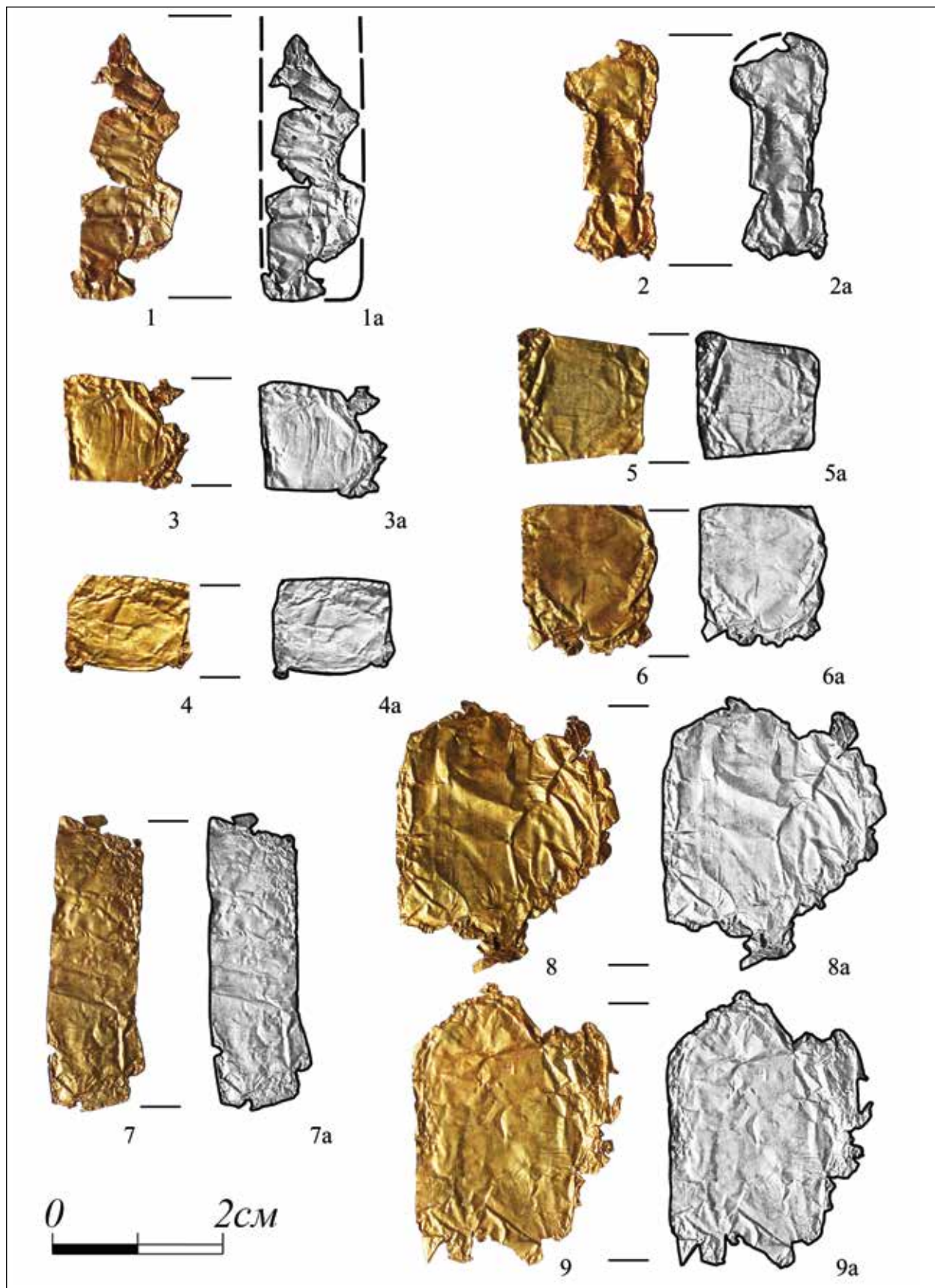

Рис. 3. Фрагменты золотой фольги из погребения 2 кургана 1 могильника Плавни-II
 3. kép. Aranylemez-töredékek a Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjából

метром до 8 мм. Размеры сечения утолщения у черешка 13×10 мм (рис. 2. 5).

3. Боевой железный *нож* со следами деревянной рукояти на черенке (у правой лучевой кости). Край черенка обломан. Длина сохранившейся части боевого ножа 311 мм, длина черенка до 75 мм. Ширина лезвия до 21 мм, толщина – до 7 мм. Сечение клинка подтреугольное. Сечение черенка подпрямоугольное с закруглёнными углами. Размеры сечения у основания черенка 15×8 мм (рис. 7. 1).

4. Боевой железный *нож* (*кинжал*) сохранился в двух фрагментах – часть черенка и часть клинка. Реконструируемая длина изделия около 325 мм. Длина фрагмента клинка 120 мм, сечение подтреугольное размером до 31×13 мм, толщина спинки – до 9 мм. Длина фрагмента черенка 31 мм, сечение линзовидное размерами – до 14×7 мм (рис. 7. 2).

5. Железный *нож* со следами деревянной рукояти на черенке. Край острия лезвия и окончание черенка обломаны. Длина сохранившейся части ножа до 118 мм. Длина лезвия 67,5 мм, сечение подтреугольное 17×4 мм. Сечение черенка подпрямоугольное, размерами 12×4 мм (рис. 2. 4).

6. Железное *шило* с деревянной рукоятью, фрагментировано. Рабочая часть четырёхгранная, с расширением посередине. Реконструируемая длина шила 157 мм. Реконструируемая длина рабочей части около 77 мм. Размеры сечения рабочей части до 15×12 мм, у черенка – до 10×9 мм. Черенок пластинчатый, клиновидный, прямоугольный в сечении, от лезвия отделён округлым уступом-перекрестием. Длина черенка 75 мм, размеры сечения 15×3 мм. Толщина сохранившейся части деревянной рукояти до 10 мм, размеры сечения – около 18×15 мм (рис. 2. 1).

7. Две костяные срединные *накладки на лук*. Вдоль одного края нанесены наклонные глубокие насечки. На остальной части внешней поверхности хаотично расположены редкие неглубокие насечки. Пластины подпрямоугольной формы, сужающиеся к торцам. Сечение дуго-

A markolattüske átmetszete lekerekített sarkú téglalap, a penge felőli végénél 15×8 mm átmetszetű (7. kép 1).

4. Vasból készült harci *kés* (*tőr*). A tárgyból csupán két töredék maradt meg, a markolattüske és a penge egy-egy darabja. Eredeti hossza kb. 325 mm lehetett. A pengetöredék hossza 120 mm, átmetszete háromszög alakú, maximális átmetszete 31×13 mm, a penge hátának maximális vastagsága 9 mm. A markolattüske töredékének hossza 31 mm, átmetszete lencse alakú, maximális átmetszete 14×7 mm (7. kép 2).

5. Vasból készült *kés*, markolattüskéjén famaradványokkal. A penge hegye és a markolattüske vége letört. A kés megmaradt részének hossza 118 mm. A penge hossza 67,5 mm, átmetszete háromszög alakú (17×4 mm). A nyéltüske téglalap átmetszetű (12×4 mm) (2. kép 4).

6. Vasból készült töredékes *ár* fa markolattal. Hegye négyzet átmetszetű, középső részén kissé kiszélesedik. Az ár eredeti hossza 157 mm, hegyének eredeti hossza kb. 77 mm lehetett. A hegy maximális átmetszete 15×12 mm, a tövénél 10×9 mm. A markolattüske lemezszerű, ék alakú, átmetszete téglalap alakú. A markolatot egy markolatgyűrűhöz hasonló kör alakú elem választja el a hegytől. A markolattüske hossza 75 mm, átmetszete 15×3 mm. A fából készült markolat megmaradt részének maximális vastagsága 10 mm, átmetszete kb. 18×15 mm (2. kép 1).

7. *Íjmarkolatcsont* (2 db). Egyik peremükön mély, dőlt rovatkolás látható. Külső felületük további részein kisebb számú, elszórtan, rendszertelenül elhelyezkedő, kevésbé mély bevágások találhatóak. A csontlemezek íveltek. Alakjuk lekerekített sarkú téglalap, amely a rövidebb oldala felé szűkül. Az 1. számú lemez hossza 113 mm, maximális szélessége 24 mm, vastagsága kb. 3 mm (5. kép). A 2. számú lemez hossza 112 mm, maximális szélessége 24 mm, maximális vastagsága 4 mm (6. kép).

A Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. temetkezése egy újabb korai magyar harcossírként értelmezhető, amely közeli, szinte pontos párhuzamot

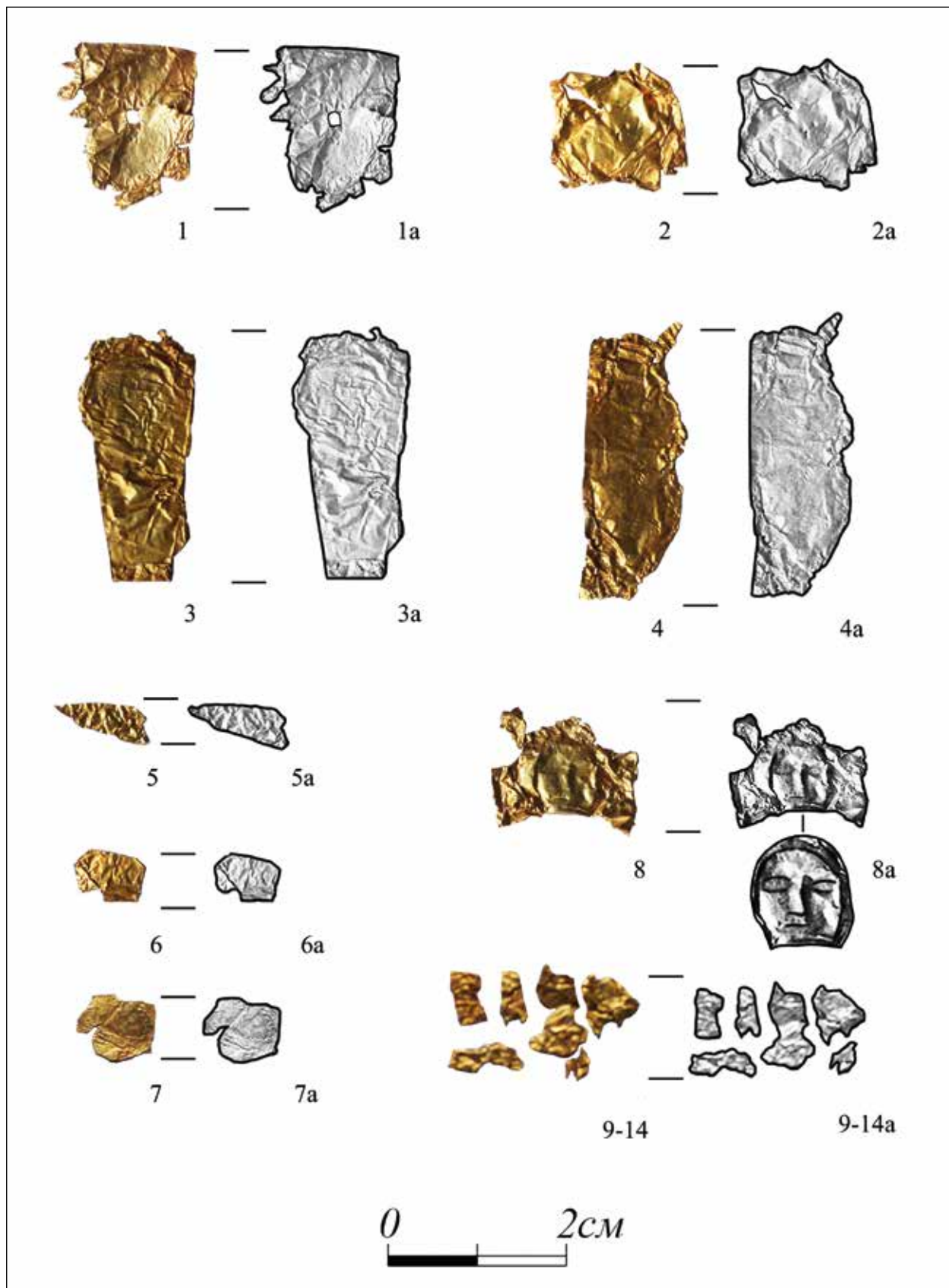

Рис. 4. Фрагменты золотой фольги из погребения 2 кургана 1 могильника Плавни-II
 4. kép. Aranylemez-töredékek a Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjából

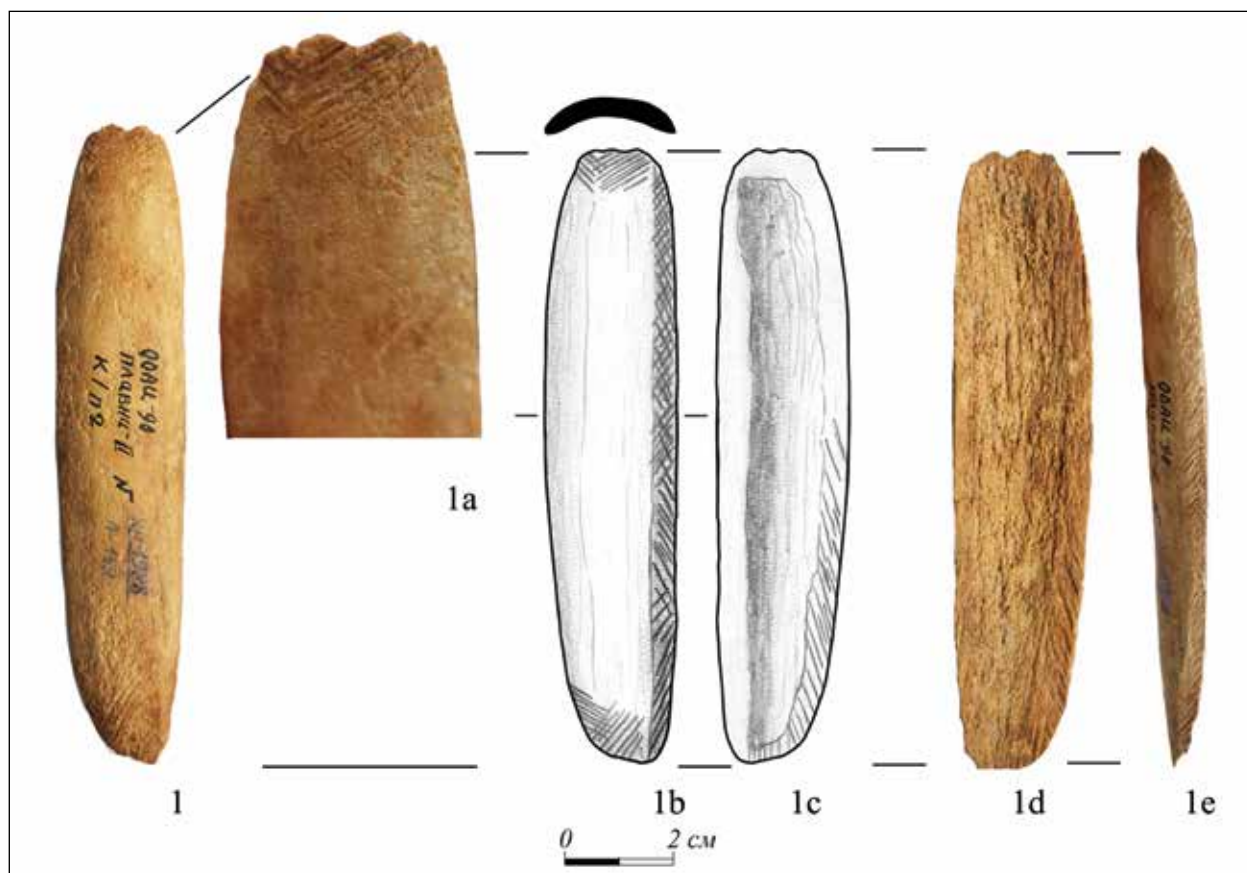

Рис. 5. Костяная накладка на лук из погребения 2 кургана 1 могильника Плавни-II
5. kép. Íjmarkolat csontlemeze a Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjából

видное. Размеры пластины № 1: длина 113 мм, ширина до 24 мм, толщина около 3 мм (рис. 5). Размеры пластины № 2: длина 112 мм, ширина до 24 мм, толщина до 4 мм (рис. 6).

Захоронение Плавни-II 1/2 является еще одним древневенгерским воинским погребальным комплексом, практически полностью идентичным погребению Глиное/Водовод 14/2, исследованному в 2018 г. на левобережье Нижнего Днестра. Захоронение в Плавнях не только расширяет корпус археологических источников по древневенгерской истории, но и позволяет более объективно отразить венгерское присутствие в Дунайско-Днестровском междуречье. В общей системе венгерских древностей Северо-Западного Причерноморья, по нескольким деталям, выраженным в наборе инвентаря и в элементах погребальной практики, комплекс из Плавней соотносится с серией венгерских захоронений IX – начала X в., изученных в регионе. Мож-

mutat az Alsó-Dnyeszter bal partvidékén, Glinoje-Vodovod lelőhelyen 2018-ban feltárt 14. kurgán 2. sírjával. A plavnyi sír jelentőségét a korai magyar temetkezések adatbázisának újabb bővülésén túl az adja, hogy ennek a leletnek köszönhetően kézzel foghatóbbá válik a Dnyeszter–Al-Duna közti magyar jelenlét. A Fekete-tenger északnyugati előteréből származó korai magyar leletek ismeretében a plavnyi sír – a mellékletek és a temetkezési rítus néhány eleme alapján – a térség 9. századi – 10. század eleji magyar emlékei közé sorolható.

Az elhunyt feje mellett elhelyezett, szarvasmarhától vagy lótól származó combcsont egyértelművé teszi a sír korai magyar meghatározását. A holttest felső részének közelében szándékosan elhelyezett, szarvasmarhától vagy lótól származó combcsont/karcsont a következő sírok esetében is megfigyelhető: Sztrumok 5. kurgán 9. sír (GUDKOVA–DOBROLJUBSZKIJ–TOSCSEV–FOKEJEV 1980, 21–22, табл. XVII. 1), Márculești 1. kurgán 3. sír (LEVINSZKIJ–TYENTYUK 1990, 94–96, рис. 1.

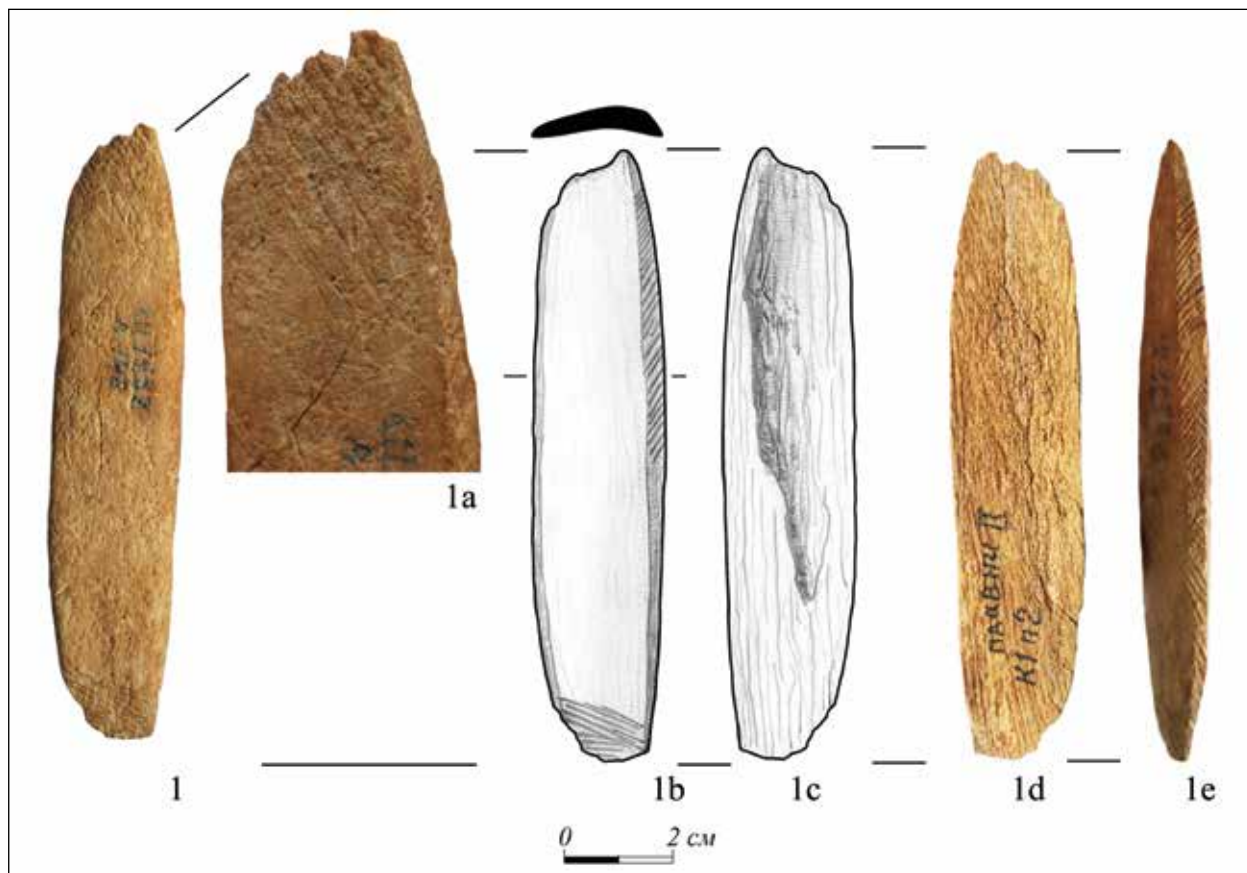

Рис. 6. Костяная накладка на лук из погребения 2 кургана 1 могильника Плавни-II
6. kép. Íjmarkolat csontlemeze a Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjából

но отметить несколько особенностей, которые объединяют его с синхронными погребениями древних венгров Причерноморья.

Первой из них является наличие бедренной кости коня/быка за головой погребённого, что, вне всякого сомнения, позволяет относить данное погребение к древневенгерским. Намеренное расположение одиночной бедренной/плечевой кости коня/быка в верхней зоне костяка человека отмечено в следующих памятниках: Струмок 5/9 (Гудкова–Добролюбовский–Тоцев–Фокеев 1980, 21–22, табл. XVII. 1), Маркулешты 1/3 (Левинский–Тентюк 1990, 94–96, рис. 1. 5–6), Пуркары 2/11 (Яровой 1990, 97, рис. 42. 4), Оланешты 13/1 (Яровой 1990, 193, рис. 87. 1), Окница 3/11 (Манзура–Клочко–Савва 1992, 25–26, 113, рис. 11), Белолесье 3/2 (Субботин–Дзиговский–Островерхов 1998, 67, рис. 24. 1–9), Траповка 1/17 (Субботин–Островерхов–Дзиговский 1995, 16, рис. 6. 4), погребения №16 и №18 Слободзейского могильника (Щербакова–Таци-

5–6), Purcari 2. kurgán 11. sír (JAROVJ 1990, 97, рис. 42. 4), Olănești 13. kurgán 1. sír (JAROVJ 1990, 193, рис. 87. 1), Ocnita 3. kurgán 11. sír (MANZURA–KLOCSKO–SZAVVA 1992, 25–26, 113, рис. 11), Beloleszje 3. kurgán 2. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 67, рис. 24. 1–9), Trapovka 1. kurgán 17. sír (SZUBBOTYIN–OSZTROVERHOV–DZIGOVSKIJ 1995, 16, рис. 6. 4), Szlobodzeja 16. és 18. sír (SCSERBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV 2008, 23–28, 117, 118, рис. 6. 4, рис. 7. 1), Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sír.

Másik sajátosságként az aranylemez említhető, amelyet szövetre vagy bőrre varrtak és/vagy fából készült markolat vagy késtok díszítésére használtak. Ez a lelettípus, amely a 9. század második felében jelent meg, a Fekete-tenger északnyugati előterében feltárt korai magyar sírokra jellemző. Aranylemez a következő sírokból került elő: Plavnyi 13. kurgán 13. sír (ANDRUH–DOBROLJUBSZKIJ–TOSCSEV 1985, 47, рис. 18. 14), Sztrumok 5. kurgán 9. sír (GUDKOVA–DOBROLJUBSZKIJ–TOSCSEV–FOKEJEV

Тельнов 2008, 23–28, 117, 118, рис. 6. 4, рис. 7. 1), Глиное/Водовод 14/2.

Второй особенностью выступает присутствие в комплексе золотой фольги, которую нашивали на матерчатую либо кожаную основу и/или использовали для обёртывания деревянных рукоятей и ножен – характерный со второй половины IX в. элемент материальной культуры в венгерских захоронениях Северо-Западного Причерноморья. Золотая фольга найдена в таких погребениях как Плавни 13/13 (Андрух–Добролюбский–Тощев 1985, 47, рис. 18. 14), Струмок 5/9 (Гудкова–Добролюбский–Тощев–Фокеев 1980, 21–22, табл. XVII. 1), Фрикацей 8/2 (Добролюбский 1986, 101, табл. VIII. 1), Маркулешты 1/3 (Левинский–Тентюк 1990, 94–96, рис. 1. 5–6), Пуркары 2/11 (Яровой 1990, 97), Оланешты 13/1 (Яровой 1990, 193), Белолесье 3/2 (Субботин–Дзиговский–Островерхов 1998, 67, рис. 24. 1–9), Балабаны-II 6/4 (Sava 1996, 196, fig. 22. 6–10), Окница 3/11 (Манзура–Клочко–Савва 1992, 26, рис. 11. 11–12) и Глиное 14/2. Известны находки золотой фольги и в венгерских погребениях Среднего и Нижнего Поднепровья. В частности, они происходят из комплекса Дмитровка 1/2 Полтавской области Украины (Супруненко 2011, 110–122), из разрушенных погребений в Коробчино Днепропетровской области (Чурилова–Ходас 2011, 102) и Новокайры 2/8 Херсонской области Украины (Тощев–Самар 1990, 42–43, рис. 7. 1–7). В парном древневенгерском погребении Старая Катериновка 32/1 (Днепропетровская область, правобережье Нижнего Днепра) 23 фигурные пластинки из золотой фольги составляли набор портупей сабли, своей формой имитируя литые поясные бляшки (Разумов–Дараган–Полин 2017, 337, рис. 10. 14–16).

Еще одной специфической чертой древневенгерских захоронений являются боевые ножи, аналогичные найденному в погребении Плавни-II 1/2. Обнаружены они в упомянутых выше памятниках Маркулешты 1/3, Окница 3/11, Глиное 14/2, Пуркары 2/11, Фрикацей 8/2, Новокайры 2/8 и Коробчино.

Анализ хронологии погребального инвентаря из комплекса Плавни-II 1/2 показывает следующие реперные позиции.

1980, 21–22, табл. XVII. 1), Frikacej 8. kurgán 2. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101, табл. VIII. 1), Mărculești 1. kurgán 3. sír (LEVINSZKIJ–TYENTYUK 1990, 94–96, рис. 1. 5–6), Purcari 2. kurgán 11. sír (JAROVOJ 1990, 97), Olănești 13. kurgán 1. sír (JAROVOJ 1990, 193), Beloleszje 3. kurgán 2. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 67, рис. 24. 1–9), Bălăbani-II. lelőhely 6. kurgán 4. sír (SAVA 1996, 196, fig. 22. 6–10), Ocnița 3. kurgán 11. sír (MANZURA–KLOCSKO–SZAVVA 1992, 26, рис. 11. 11–12) és Glinoje 14. kurgán 2. sír. A Dnyeper középső és alsó folyásvidékén feltárt korai magyar sírokban szintén előfordulnak aranylemezek. Ilyen például a Dmitrovka 1. kurgán 2. sír (Ukrajna, Poltavai terület) (SZUPRUNENKO 2011, 110–122), valamint két bolygatott temetkezés, a korobcsinói sír (Ukrajna, Dnyipropetrovszki terület) (CSURILOVA–HODASZ 2011, 102) és a Novokairi 2. kurgán 8. sírja (Ukrajna, Herszoni terület) (TOSCSEV–SZAMAR 1990, 42–43, рис. 7. 1–7). A Sztaraja Katyerinovka-i 32. kurgán 1. számú, korai magyarként meghatározott kettős temetkezésében (Dnyipropetrovszki terület, a Dnyeper alsó folyásának jobb oldali partvidéke) aranylemezről készült, öntött övveret utánzó díszek voltak (összesen 23 db), amelyek a szablya függesztőszíjához tartoztak (RAZUMOV–DARAGAN–POLIN 2017, 337, рис. 10. 14–16).

A korai magyar sírok további jellemző tárgy-típusa a harci kés. A Plavnyiban feltárt példány párhuzamai: Mărculești 1. kurgán 3. sír, Ocnița 3. kurgán 11. sír, Glinoje 14. kurgán 2. sír, Purcari 2. kurgán 11. sír, Frikacej 8. kurgán 2. sír, Novokairi 2. kurgán 8. sír, Korobcsino.

A Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. sírjából származó leletek kronológiája kapcsán a következő megállapításokat tehetjük.

Az íjmarkolatcsontok formailag az ún. 'magyar' típusú íjakra jellemző íjcsontok közé sorolhatók, amelyeknek keltezése egy hosszabb időszakot ölel fel (8. század vége – 12. század vége). Elterjedésük nagy területet fog át: a Volga mentén, a Káma alsó, a Don felső és alsó, továbbá a Donyec felső folyásvidékén egyaránt megtalálhatók (pl. Sarkel-Belaja Vezsa, Sesztovica), de Tmutarakanyból is ismert ilyen lelet. Emellett a 10–11. századi Kárpát-medencei magyar lelőhelyeken (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRК 2009, 417–418, 429, рис. 7. 6–10) és a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi zónájában feltárt, a 9. század

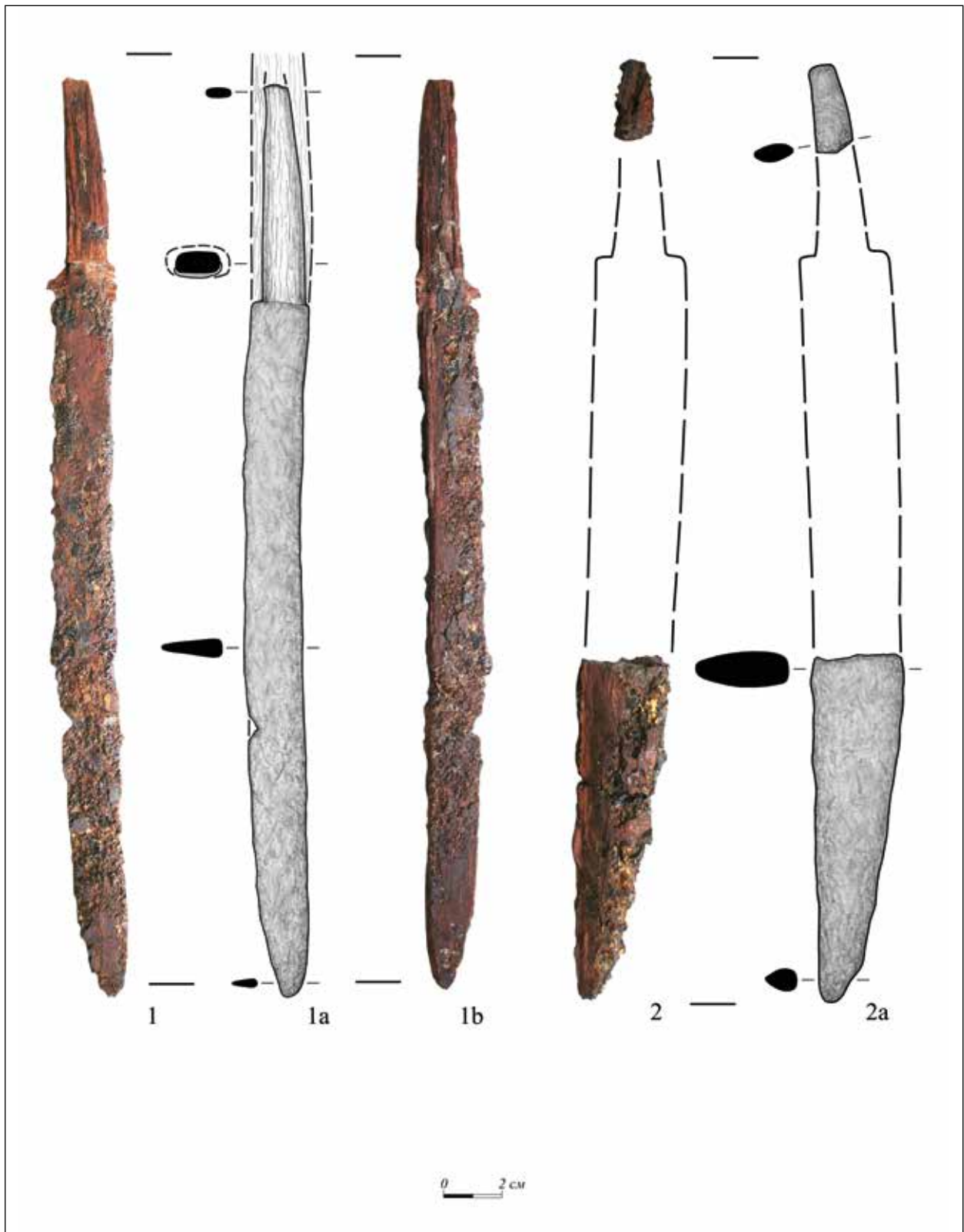

Рис. 7. Железные боевые ножи из погребения 2 кургана 1 могильника Плавни-II
7. kép. Vásból készült harci kések a Plavnyi-II. lelőhelyen feltárt 1. kurgán 2. sírjából

Костяные срединные накладки на лук по морфологическим особенностям относятся к накладкам, характерным для луков «венгерского» типа. Подобные изделия датируются широкими временными рамками с конца VIII по конец XII в. Встречаются в древностях Поволжья, Нижнего Прикамья, Верхнего и Нижнего Подонья, верхнего течения Северского Донца, найдены в Саркеле – Белой Веже, средневековой Тмутаракани и Шестовице. Обнаружены при раскопках венгерских памятников X–XI вв. Карпатской котловины (Биро–Ланго–Тюрк 2009, 417–418, 429, рис. 7. 6–10), известны в погребениях кочевников конца IX – первой половины XI в. степной полосы Северного Причерноморья (Клименко 1989; Клименко 1998, 89, 129, рис. 29. 10, рис. 42. 1; Безверхий 1991, 121, 124–125, рис. 1. 9; Шалобудов 2012, 87, 92, рис. 1. 11, рис. 3. 10; Шалобудов–Яремака 1985, 141, рис. 1. 16; Гудкова–Суничук 1985, 4, 59–60, табл. 14. 3, табл. 118. 4; Шилов–Островерхов–Кожокару 1987, 40, рис. 34. 1–2).

Наконечники стрел из погребения Плавни-II 1/2 черешковые, имеют ромбовидную форму пера. Фрагментарная сохранность четырёх находок не позволяет точно определить тип изделия по известным типологиям данного вида вооружения. Один целый наконечник (рис. 2. 8) по классификации А. Ф. Медведева соотносится с типом 42, бытовавшим в IX–X вв. Описывая ареал данного типа, исследователь отметил присутствие таких наконечников на территории Венгрии и подчеркнул, что там их распространение связано с появлением мадьяр (Медведев 1966, 66, табл. 13. 35, 36, табл. 16. 3–5, табл. 30. 38). С. В. Чера изделия такой морфологии также напрямую соотносит с наконечниками, характерными для финно-угорских древностей (Чера 2013, 200). Второй наконечник стрелы (рис. 2. 2) соответствует типу 53 – ромбовидный с широким остриём. А. Ф. Медведев указал, что такие наконечники были широко распространены в IX – первой половине XIII в. (Медведев 1966, 70, 147, табл. 18. 23–24). Добавим, что в степных древностях Северного Причерноморья подобные наконечники встречаются в печенежских погребениях X–XI вв. (Клименко 1998, 86, 89, 91, рис. 29. 11; Шалобудов–Яремака 1985,

vége és a 11. század első fele közé keltezett nomád sírokban is előfordulnak (Klimenko 1989; Klimenko 1998, 89, 129, рис. 29. 10, рис. 42. 1; Bezverhii 1991, 121, 124–125, рис. 1. 9; Salobudov 2012, 87, 92, рис. 1. 11, рис. 3. 10; Salobudov–JaremaKa 1985, 141, рис. 1. 16; Gudkova–Szunyicsuk 1985, 4, 59–60, табл. 14. 3, табл. 118. 4; Silov–Osztroverhov–CococarU 1987, 40, рис. 34. 1–2).

A Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. sírjában feltárt nyílhegyek nyéltüskés típusúak, levelük rombusz alakú. Négy töredékes nyílhegy esetében a pontos tipológiai meghatározás nem lehetséges. Az egyik épen megmaradt nyílhegy (2. kép 8) az A. F. Medvegyev-féle tipológia szerinti 42. típusba tartozik, amely a 9–10. századra keltezhető. A típus elterjedési területének ismertetésekor Medvegyev Magyarországot is megemlítette, kiemelve, hogy a tárgytypus a honfoglaló magyarok révén tűnt fel ezen a területen (Medvegyev 1966, 66, табл. 13. 35, 36, табл. 16. 3–5, табл. 30. 38). Az ilyen formai jellegekkel rendelkező nyílhegyeket Sz. V. Csera a finnugor leletanyag jellegzetességének tartja (Csera 2013, 200). A másik viszonylag épen megmaradt nyílhegy (2. kép 2) a Medvegyev-féle tipológia 53. típusába tartozik (rövid vágóélű, deltoid alakú nyílhegyek). Medvegyev megállapítása szerint ez utóbbi nyílhegytypus széles körben elterjedt volt a 9. század és a 13. század első fele közötti időszakban (Medvegyev 1966, 70, 147, табл. 18. 23–24). Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a kérdéses tárgytypus a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi zónájában a 10–11. századi besenyő temetkezésekre (Klimenko 1998, 86, 89, 91, рис. 29. 11; Salobudov–JaremaKa 1985, 140–141, рис. 1. 15) és a 13–14. századi Arany Horda korabeli sírokra jellemző (Salobudov 1991, 114, рис. 2. 6).

Az árák általában négyzet átmetszetűek és mindkét végük felé szűkülnek (a tárgy egyik végét markolatként használják). A plavnyi sírból származó ár hegye négyzetes átmetszetű és a végei felé szűkül, ebben tehát nem tér el a tárgytypus általános jellemzőitől, a markolatot a hegytől elválasztó, markolatgyűrűhöz hasonló kör alakú elem és a lemezszerű markolattüské miatt azonban mégis egyedülálló darabnak mondható. Párhuzamait nem ismerjük. Elképzelhető, hogy vannak ehhez hasonló feltárt leletek, a többnyire jellegtelen tárgytypusokra azonban a kutatók általában nem fordítanak külö-

140–141, рис. 1. 15) и характерны для золотоордынских захоронений XIII–XIV вв. (Шалобудов 1991, 114, рис. 2. 6).

Шило из погребения имеет очень необычную морфологию пластинчатого черенка и перехода-упора к рабочей части. Традиционно такие предметы имеют четырёхгранное сечение и сужаются к обоим концам, один из которых использовался как черенок. Рабочая часть нашего изделия четырёхгранная в сечении, с сужением к окончанию, в целом стандартна для подобных изделий. Нам не известны аналогии этому шилу. Возможно, они имеются, однако таким невыразительным орудиям авторы редко уделяют внимание при публикации материалов раскопок и в обобщающих работах. Очевидно, что этот предмет не «случайное» изделие, а изготовлен серийно. Полагаем, что подобные находки еще будут отмечены среди средневековых материалов.

Интерес вызывают находки ножей: в рассматриваемом комплексе их было найдено три – бытовой (рис. 2. 4) и два боевых (рис. 7. 1–2). Бытовой нож относится к предметам с широким территориальным и хронологическим диапазоном встречаемости. Практичность этого типа изделий определила его более чем пятисотлетнее (IX–XIII вв.) бытование в материальной культуре средневекового населения на обширных территориях Европы.

Боевые ножи имеют существенные различия между собой, выраженные в форме изгиба спинки. Целый нож (рис. 7. 1) имеет вогнутую спинку. Изделие сходно по форме с бытовыми ножами, однако изгиб лезвия и наклон рукояти ближе к параметрам сабельных клинков. Единственная прямая аналогия этому ножу происходит из комплекса Глиное/Водовод 14/2. От второго боевого ножа сохранились части – окончание лезвия и фрагмент черенка (рис. 7. 2). Форма спинки здесь дуговидно изогнута. Фрагментарная сохранность ножа позволяет составить лишь самое общее представление о его форме. Вероятно, прямая аналогия изделию известна в комплексе X – начала XI в. Виноградовка 1/3, исследованном на р. Ингул в Николаевской области Украины (Шапошникова 1979, 142–143, табл. CXXV. 1–17). Также укажем близкую по морфологии находку из Коробчино Днепропетровской обла-

ноőbb figyelmet sem az anyagközlésekben, sem pedig az összefoglaló munkákban. Az mindenesetre egyértelműen kijelenthető, hogy a plavnyi ár nem egy egyedi készítésű tárgy, hanem minta alapján, nagyobb mennyiségben állították elő. Úgy véljük, hogy a későbbiekben a középkori leletanyagokból még elő fognak kerülni ehhez hasonló leletek.

A plavnyi sírban feltárt késekről több adattal rendelkezünk. Összesen három kést találtak a sírban, egy kisebb méretű példányt (2. kép 4) és két harci kést (7. kép 1–2). Előbbi a nagy területen elterjedt, hosszú időn keresztül használatban lévő tárgytipusok közé tartozik; praktikus volta miatt több mint 500 évig (9–13. század) része volt a középkori európai anyagi kultúrának.

A két harci kés pengefokának görbülete között jelentős eltérések figyelhetők meg. Az épen megmaradt harci kés (7. kép 1) pengefoka homorú. Formailag hasonlít a mindennapi használatra szánt késekre, de a penge ívét és a markolat görbületét tekintve a szablyapengékhez áll közelebb. Egyetlen közvetlen párhuzama a Glinoje-Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. sírjából ismert. A másik harci késből mindössze két töredék maradt meg, a penge vége és a markolattüske egy darabja (7. kép 2). Pengefokának megmaradt része ívelt. A tárgy töredékes állapota miatt csak minimális formai rekonstrukcióra van lehetőség. Pontos párhuzama az a kés lehet, amely az ukrainai Mikolajivi területen, az Ingul folyó partján feltárt vinogradovkai 1. kurgán 3. sírjából (10. század – 11. század eleje) került elő (SAPOSNYIKOVA 1979, 142–143, табл. CXXV. 1–17). Formai párhuzama Korobcsinóból (Dnyiproperetrovszki terület) ismert. Ez utóbbi lelet kapcsán említésre méltó a hegy szúrásra alkalmas kialakítása, ami a tárgy harci felhasználására utal (KOMAR 2018, 326, 11. kép 1). A fentiekben olyan temetkezéseket tekintettünk át, amelyekből harci kések kerültek elő, ezek azonban állapotukat és formai tulajdonságaikat tekintve mind eltérnek a Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. sírjában feltárt késektől. A plavnyi sírból származó ép harci kést előzetesen a 9. század második fele és a 10. század eleje közé, a töredékes példányt pedig a 9. század második fele és a 11. század első fele közé keltezhetjük.

Külön figyelmet érdemel a préselt arcábrázolással díszített kis méretű aranylemez-töredék (4. kép 8). A Fekete-tenger északi előteréből ismert

сти. Здесь примечательно, что окончание ножа было специально заострено и заточено для нанесения колющих ударов, что указывает на военное предназначение предмета (КОМАР 2018, 326, рис. 11. 1). Выше мы перечислили захоронения с находками боевых ножей. Морфология и степень их сохранности отличается в каждом случае от ножей из погребения Плавни-II 1/2. Предварительно первый боевой нож (целый) из этого комплекса можно отнести ко второй половине IX – началу X в., второй боевой нож – ко второй половине IX – первой половине XI в.

Особое внимание привлекает небольшой фрагмент золотой фольги с тиснёным изображением личины (рис. 4. 8). Общее количество древневенгерских погребений в Северном Причерноморье с находками золотой фольги, вместе с захоронением Плавни-II 1/2, составляет 15: одиннадцать – в Северо-Западном Причерноморье, и четыре – в Среднем и Нижнем Поднепровье. Отметим также, что для древневенгерских погребений характерны находки серебряной фольги.

Тиснёный на фольге сердцевидный орнамент впервые зафиксирован в разрушенном комплексе Коробчино в 1989 г. (ЧУРИЛОВА–ХОДАС 2011, 102). Следующей (1990 г.) стала публикуемая в настоящей работе находка с изображением личины. Четыре фрагмента золотой фольги с тиснёнными розетками из погребения Глиное/Водовод 14/2 были найдены в 2018 г. на левобережье Нижнего Днестра.

На фрагменте фольги из захоронения Плавни-II 1/2 оттиснуто портретное изображение лица человека без элементов растительности (усов и бороды), с причёской, разделенной пробормом на обе стороны головы.

Разнообразные личины характерны для прикладного искусства народов, населявших Южную Сибирь. Г. Г. Король указал, что одной из особенностей декора торевтики малых форм Саяно-Алтая IX–XI вв. являются личины с разнообразными иконографическими деталями. При анализе большой выборки личин были выделены восемь групп изображений. Интересна группа 5 (безбородые, безусые и без причёсок, некоторые европеоидного облика). По мнению исследователя, личины этой группы можно со-

корай magyar temetkezések között a Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. sírjával együtt jelenleg 15 olyan leletegyüttesről tudunk, amelyben aranylemezből készült tárgy volt. Ezek közül 11 a Fekete-tenger északnyugati előterében, 4 pedig a Dnyeper középső és alsó folyásvidékén található. Fontos megjegyezni, hogy a korai magyar temetkezésekre egyébiránt az ezüstlemezből készült leletek jellemzők.

Lemezre préselt mintát – egy szív alakú motívumot – elsőként az 1989-ben előkerült bolygatott korobcsinói leletegyüttesben figyeltek meg (CSURILÓVA–HODASZ 2011, 102). Ezt követi a jelen tanulmányban publikált, 1990-ben előkerült arcábrázolásos lemeztöredék Plavnyiból. 2018-ban pedig a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén, Glinoje-Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. sírjában találtak négy darab, préselt rozettával díszített aranylemez-töredéket.

Az egyik plavnyi lemeztöredéken egy arcszörzet (bajusz és szakáll) nélküli, középen elválasztott és oldalra fésült hajú emberi arc préselt ábrázolása figyelhető meg.

A különböző arcábrázolások a dél-szibériai népek díszítőművészetére jellemzőek. Amint arra G. G. Korol rámutatott, a Szaján–Altaj-vidék 9–11. századi kis méretű ötvöstárgyainak egyik jellemző motívumát a változatos elemekkel díszített arcábrázolások adják. A kutató a térség arcábrázolásos leleteinek átfogó tipológiai elemzése során 8 csoportot különített el. A plavnyi sír szempontjából az 5. csoportot érdemes megvizsgálunk (szakáll, bajusz és haj nélküli ábrázolások, esetenként europid arcvonásokkal). Korol véleménye szerint az ebbe a csoportba tartozó arcábrázolások a 9–10. századi dél-uráli antropoid arcábrázolásokkal (sztyerlitamaki temető) és a 8. század második fele – 10. század közé keltezett Középső-Don menti kis méretű arcábrázolásos veretekkel állíthatók párhuzamba (KOROL 2008, 95, 104). A Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. sírjából származó aranylemezen látható arcábrázolás pontos párhuzamát egy felső-Irtis-vidéki függőn láthatjuk (KOROL 2008, 270, tabl. 12. 11), földrajzilag legközelebbi párhuzamaként pedig egy szíjvégek készítéséhez használt 8–9. századi öntött bronz préselőminta említhető a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékéről, Szlobodzeja-IV. településről (SZINYIKA–RAZUMOV–

отнести с антропоидными личинами Южного Урала IX–X вв. (Стерлитамакский могильник) и с мелкими бляшками-личинами со Среднего Дона второй половины VIII–X в. (КОРОЛЬ 2008, 95, 104). Изображение на фольге из комплекса Плавни-II 1/2 абсолютно идентично портретной подвесной личине из Верхнего Прииртышья (КОРОЛЬ 2008, 270, табл. 12. 11). Кроме этого, отметим территориально ближайшую находку литой бронзовой матрицы с изображением личины для наконечников ремней, датирующей VIII–IX вв., на поселении Слободзея-IV на левобережье Нижнего Днестра (СИННИКА–РАЗУМОВ–ТЕЛЬНОВ 2016, 146). Данная матрица была обнаружена всего в 0,95 км к юго-востоку от кургана, в котором в 1994 г. был исследован древневенгерский могильник (ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008; СИННИКА–ИВАЩЕНКО 2017, 223).

Комплекс Плавни-II 1/2 представлял собой древневенгерское воинское захоронение. С учётом погребального инвентаря, а также элементов обряда, отмеченных в синхронных древневенгерских захоронениях Северо-Западного Причерноморья, мы датируем комплекс второй половиной IX – первыми десятилетиями X в. По нашему мнению, находка в нём фольги с тиснёной личиной свидетельствует о существовании у венгров в IX–X вв., по крайней мере, некоторых южносибирских мировоззренческих традиций, принесенных в причерноморские степи из мест их первоначального проживания. Захоронение Плавни-II 1/2 на левобережье Нижнего Дуная во многом идентично комплексу Глиное/Водовод 14/2 на левобережье Нижнего Днестра. Детали погребальной практики и инвентарь, хронология вещей свидетельствует о примерно равном социальном статусе обоих погребённых. Представленные в данной работе материалы со временем, безусловно, будут способствовать решению различных задач, стоящих перед исследователями ранней венгерской истории: датировка наиболее ранних и наиболее поздних венгерских памятников в Северном Причерноморье; пути миграции венгров из Поволжья через Северное Причерноморье в Карпатскую котловину; взаимодействие венгерского населения с печенегами, славянами и носителями салтово-маяцкой культуры.

ТЕЛЬНОВ 2016, 146). Ennek a préselőmintának az előkerülési helye mindössze 0,95 km-re délkeletre található attól a szlobodzejai kurgántól, amelyben az 1994-es ásatás során korai magyar sírokat is feltártak (SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008; SZINYIKA–IVASCSENKO 2017, 223).

A Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. temetkezése egy korai magyar harcossírként határozható meg. Az itt feltárt sírmellékletek és a temetkezési rítus elemei alapján, amelyek a Fekete-tenger északnyugati előteréből ismert hasonló keltezésű korai magyar sírokban szintén megfigyelhetők, a plavnyi sír véleményünk szerint a 9. század második fele és a 10. század első évtizedei közé datálható. Meglátásunk szerint a sírból előkerült, préselt arcábrázolással díszített aranylemez-töredék arra utal, hogy a 9–10. századi magyarok között legalább néhány dél-szibériai eredetű világképi elem, hagyomány is jelen volt, ezek pedig a magyarok vándorlása révén az eredeti magyar szállásterületekről a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi zónájába is eljutottak. Az Al-Duna bal partvidékén feltárt Plavnyi-II. temető 1. kurgánjának 2. sírja sok tekintetben közeli párhuzamot mutat a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén előkerült Glinoje-Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. sírjával. A temetkezési rítus egyes elemei, valamint a sírmellékletek összetétele és kronológiája alapján a két elhunyt társadalmi státusza közel azonos lehetett. A jelen tanulmányban bemutatott leletek a későbbiekben minden bizonnyal segíteni fogják a kutatókat az olyan kérdések megválaszolásában, mint például a Fekete-tenger északi előterének legkorábbi és legkésőbbi magyar jellegű leletegyütteseinek keltezése, a Fekete-tenger északi előterét is keresztező korai magyar vándorlás pontos útvonalának meghatározása a Volga-vidéktől a Kárpátokig, valamint annak tisztázása, hogy milyen volt a magyarok kapcsolata a besenyőkkel, a szlávokkal és a szaltovo–majaki kultúra népességével.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ANDRUH–DOBRÓLJUBSZKIJ–TOSCSEV / Андрух–Добролюбский–Тощев 1985: Андрух, С. И. – Добролюбский, А. О. – Тощев, Г. Н.: *Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная*. Монография депонирована в ИНИОН АН СССР 13.06.1985 г. № 21110.
- BEZVERHIJ / БЕЗВЕРХИЙ 1991: Безверхий, А. П.: Средневековые кочевнические памятники Правобережья Днестра (по материалам экспедиции ДГУ). В: *Проблемы археологии Поднепровья*. Отв. ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1991, 119–130.
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRК / БИРО–ЛАНГО–ТЮРК 2009: Биро, А. – Ланго, П. – Тюрк, А.: Роговые накладки лука Карпатской котловины X–XI вв. *Стени Европы в эпоху средневековья* 7 (2009) 407–440.
- CSERA / ЧЕРА 2013: Чера, С. В.: К вопросу о выделении финно-угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екимауцы. *Stratum plus* 2013:5, 197–202.
- CSURILÓVA–HODASZ / ЧУРИЛОВА–ХОДАС 2011: Чурилова, Л. Н. – Ходас, В. А.: Древненеугерские памятники в коллекции Днепропетровского Национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого. В: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 100–104.
- DOBRÓLJUBSZKIJ / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986: Добролюбский, А. О.: *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*. Киев 1986.
- GUDKOVA–DOBRÓLJUBSZKIJ–TOSCSEV–FOКЕJEV / ГУДКОВА–ДОБРОЛЮБСКИЙ–ТОЩЕВ–ФОКЕЕВ 1980: Гудкова, А. В. – Добролюбский, А. О. – Тощев, Г. Н. – Фокеев, М. М.: *Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции Института археологии АН УССР в 1979 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. № 1979/5.
- GUDKOVA–SZUNYICSUK / ГУДКОВА–СУНИЧУК 1985: Гудкова, А. В. – Суничук, Е. Ф.: *Полевой отчет Орловского курганного отряда Буджакской археологической экспедиции 1984 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. №1984/3а.
- JAROVÓJ / ЯРОВОЙ 1990: Яровой, Е. В.: *Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинёв 1990.
- KLIMENKO / КЛИМЕНКО 1989: Клименко, В. Ф.: Раскопки курганов в Волновахском районе. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл. 19–21 апреля 1989 года*. Отв. ред.: Колесник, А. В. Донецк 1989, 175–177.
- KLIMENKO / КЛИМЕНКО 1998: Клименко, В. Ф.: *Курганы юга Донетчины*. Енакиеве 1998.
- KOMAR / КОМАР 2018: Комар, А.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции – A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Eds.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Östörténeti Támacsoport Kiadványok 5. Budapest 2018.
- KORÓL / КОРОЛЬ 2008: Король Г. Г.: *Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки*. Труды Сибирской Ассоциации исследователей первобытного искусства V. Москва–Кемерово 2008.
- LEVINSZKIJ–TUENTYUK / ЛЕВИНСКИЙ–ТЕНТЮК 1990: Левинский, А. Н. – Тентюк, И. С.: Исследование курганов у с. Мэркулешть. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*. Отв. ред.: Дергачев, В. А. Кишинев 1990, 93–100.
- MANZURA–KLOCSKO–SZAVVA / МАНЗУРА–КЛОЧКО–САВВА 1992: Манзура, И. В. – Клочко, Е. О. – Савва, Е. Н.: *Каменные курганы*. Кишинев 1992.
- MEDVEGYEV / МЕДВЕДЕВ 1966: Медведев, А. Ф.: *Ручное метательное оружие (Луки и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.* Свод археологических источников Е1–36. Москва 1966.
- RAZUMOV–DARAGAN–POLIN / РАЗУМОВ–ДАРАГАН–ПОЛИН 2017: Разумов, С. Н. – Дараган, М. Н. – Полин, С. В.: Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правобережье Нижнего Днестра. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6*. II. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. *Studia ad Archaeologiam*

- Pazmaniensia No. 3.2 – Magyar Őstörténeti Támacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom 2017, 335–353.
- SALOBUDOV / ШАЛОБУДОВ 1991: Шалобудов, В. Н.: Парадное седло из кочевнического погребения у с. Филия. В: *Проблемы археологии Поднепрорья*. Отв. ред.: Ковалёва, И. Ф. Днепропетровск 1991, 110–119.
- SALOBUDOV / ШАЛОБУДОВ 2012: Шалобудов, В. Н.: Неопубликованные кочевнические погребения, открытые новостроечными экспедициями ДГУ в 1972–1999 гг. В: *Проблеми археології Подніпров'я*. Відп. ред.: Ковальова, І. Ф. Дніпропетровськ 2012, 86–106.
- SALOBUDOV–JAREMAKA / ШАЛОБУДОВ–ЯРЕМАКА 1985: Шалобудов, В. Н. – Яремака, В. Н.: Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей. В: *Проблемы археологии Поднепрорья*. Отв. ред.: Ковалева, И. Ф. Днепропетровск 1985, 136–154.
- SAROSNYIKOVA / ШАПОШНИКОВА 1979: Шапошникова, О. Г.: *Отчет Ингульской / Николаевской экспедиции за 1979 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. № 1979/6.
- SAVA 1996: Sava, E.: Necropola tumulară Bălăbani-II. *Arheologia Moldovei* 19 (1996) 191–220.
- SCSERBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV / ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Археологическая библиотека IV. Кишинёв 2008.
- SILOV–OSZTROVERNOV–SOJOCARU / ШИЛОВ–ОСТРОВЕРХОВ–КОЖОКАРУ 1987: Шилов, Ю. А. – Островерхов, С. А. – Кожокару, В. М.: *Отчёт о работе новостроечной экспедиции «Газопровод» за 1986 г.* Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины. №1986/17.
- SZINYIKA–IVASCSENKO / СИНИКА–ИВАЩЕНКО 2017: Синика, В. С. – Иващенко, М. В.: Комплекс находок III в. до н. э. из поселения у Слободзеи. *Известия Самарского научного центра РАН*. 19:3 (2017) 223–228.
- SZINYIKA–RAZUMOV–TYELNOV / СИНИКА–РАЗУМОВ–ТЕЛЬНОВ 2016: Синика, В. С. – Разумов, С. Н. – Тельнов, Н. П.: *Археологическое наследие Приднестровья*. Тирасполь 2016.
- SZUBVOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERNOV / СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998: Субботин, Л. В. – Дзиговский, А. Н. – Островерхов, А. С.: *Археологические древности Буджака. Курганы у сёл Вишнёвое и Белолесье*. Одесса 1998.
- SZUBVOTYIN–OSZTROVERNOV–DZIGOVSKIJ / СУББОТИН–ОСТРОВЕРХОВ–ДЗИГОВСКИЙ 1995: Субботин, Л. В. – Островерхов, А. С. – Дзиговский, А. Н.: *Археологические древности Буджака. Курганы восточного побережья озера Сасык*. Одесса 1995.
- SZUPRUNENKO / СУПРУНЕНКО 2011: Супруненко, О. Б.: Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 105–124.
- TOSCSEV–SZAMAR / ТОЩЕВ–САМАР 1990: Тощев, Г. Н. – Самар, В. А.: Исследование могильника эпохи бронзы на Херсонщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма I* (1990) 30–66.

A 9/10–11. SZÁZAD RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK HELYZETE A ROMÁNIAI MOLDVÁBAN

Néhány gondolat a temetkezésekről és a szórványleletekről a balták kapcsán

GÁLL ERWIN*

Kulcsszavak: *Moldva (Románia), 9/10–11. század, temetkezési helyek, szórványleletek, balták*
Keywords: *Moldavia (Romania), 9th/10th–11th centuries, funerary places, stray finds, axes*

Gáll Erwin

A 9/10–11. század régészeti kutatásának helyzete a romániai Moldvában. Néhány gondolat a temetkezésekről és a szórványleletekről a balták kapcsán

Moldvában a 10–11. század régészeti kutatásának jelenlegi elmaradott helyzete számos okra vezethető vissza. Emiatt jelen dolgozatunkban csak a leletanyag időrendi rendszerezését tűzhetjük ki célul. A Kárpát-medence és Bulgária területén, illetve egyes aspektusaiban egész Közép-Európában használt relatív kronológiai rendszert alkalmazhatónak találtuk Moldva esetében is, ennek azonban megvannak a maga korlátai, és a félreinterpretálás veszélyével is számolhatunk, de ebben a pillanatban jobb kiindulási pontot nem látunk. A más kelet-európai régiókban használt relatív kronológiai rendszer alapján 3 kronológiai csoportba sorolhatjuk a temetkezési helyeket, sírokat és szórványleleteket. Ugyanakkor szükséges hangsúlyoznunk, hogy a temetkezési helyeket és sírokat Kelet-Moldvában regisztrálták, míg a balták – szórvány- és depóleleteként – a legnagyobb mennyiségben Nyugat-Moldvában kerültek elő. Hogyan értelmezhető ez a jelenség? Vajon életmódbeli különbségre utal, vagy egy adott kulturális különbség régészeti lecsapódására? Minderre a jövő kutatásai adhatnak választ.

Erwin Gáll

The state of the archaeological research of the 9th/10th–11th centuries in Moldavia (Romania). Some remarks on funerary places and stray finds in connection with axes

The current state of the archaeological research of the 10th–11th centuries in Moldavia is quite backward for many reasons. Therefore in this paper we could only aim to set up a chronological order of the finds of this period. We think, that the relative chronological system used in the Carpathian Basin and Bulgaria, and in some aspects also in the whole territory of Central and Eastern Europe, can be applied in the case of Moldavia as well. This, of course, has certain limitations and the threat of misinterpretation, but at the moment we cannot see a better point to start from. On the base of the relative chronological system used in other regions of Eastern Europe, we can classify the funerary places, graves and stray finds into three chronological groups. However, we have to emphasize that, on one hand, funerary places and graves have been found in Eastern Moldavia, on the other hand, the biggest amount of axes was found as stray and deposit finds in Western Moldavia. How does this phenomenon can be interpreted? Does it indicate a difference in lifestyle or an archaeological manifestation of cultural differences? These questions can be answered only by future researches.

* Institutul de Arheologie «Vasile Pârvan» / Vasile Pârvan Institute of Archaeology. RO-010667, București, str. Henri Coandă 11., erwin.gall@iabvp.ro

BEVEZETÉS¹

Moldvában² a 10–11. század régészeti kutatásának jelenlegi elmaradott helyzete számos okra vezethető vissza.³ Természetesen nem állíthatjuk azt, hogy ebben a régióban egyáltalán nem folytak régészeti kutatások, hiszen az általunk összeállított lista is cáfolná ezt a kijelentést, az azonban elmondható, hogy a 9/10–11. századi Moldva kutatása még romániai viszonylatokban is nagyon kezdetleges állapotban van, Közép-Kelet-Európa más, sokkal fejlettebb területeit nem is említve. Moldva vizsgált időszaka kapcsán nem beszélhetünk egyértelműen temetőkről, csupán olyan sírokról és sírcsoportokról, amelyeket érintettek az ásások (*1. kép; 1. táblázat*).

Az ásásokat illetően pontos technikai adatok Probotă és Holboca lelőhelyek kivételével nem állnak rendelkezésre, antropológiai vizsgálatokat pedig mindössze nyolc esetben végeztek (Probotă 7. sír,⁴ Arsura-Cetățuia Mogoșești) (TEODOR 2013, 109). Archaeozoológiai vizsgálatokra tudomásunk szerint egyáltalán nem került sor, de régészeti elemzések hiányában a Kárpát-medencei temetők leletanyagához hasonló kronológiai rendszer sem áll rendelkezésre, nem is beszélve a telepek kutatásáról. A jövőben a régészeti leletanyag minél részletesebb feldolgozását, illetve ezek eredményének publikálását kellene célul kitűzni.

Adatbázisunk elsősorban két kutató, Victor Spinei és Dan Gheorghe Teodor munkáin alapszik (ld. *1–2. táblázat*).

INTRODUCTION¹

The archaeological research of the 10th–11th-century Moldavia² is currently really backward for many reasons.³ Of course we cannot say that in this region there were no archaeological researches at all, as our list of the sites would refute this statement, but we might say that the archaeological research of the 9th/10th–11th centuries in Moldavia is in a quite initial phase even in the context of Romania, and it is not to compare with other more advanced regions of Central and Eastern Europe. In this period of Moldavia, we cannot speak with confidence about cemeteries, we can mention only graves and groups of graves, that were involved by excavations (*fig. 1; table 1*).

Except for the sites of Probotă and Holboca, we have no technical details about these excavations, not mentioning the anthropological analysis that apart from eight cases (Probotă grave 7,⁴ Arsura-Cetățuia Mogoșești) (TEODOR 2013, 109) are completely missing from the current studies. To the best of our knowledge, there has not been done any archaeozoological analysis. Due to the lack of archaeological analyses in Moldavia, there is no such a chronological system that concerns the material of the cemeteries (the settlements cannot even be mentioned), as it is in the case of the Carpathian Basin.

¹ Ebben a rövidebb terjedelmű írásunkban a ma Románia területeként ismert Moldva régió temetkezési helyeit és szórványleleteinek egy adott típusát elemeztük. A telepek kutatásának elemzésétől el kellett tekintenünk, mert ezeket a lelőhelyeket többnyire csak sokkal tágabb időhatárok közé keltezhetjük.

² A Kárpátoktól keletre fekvő térség részletes földrajzi leírását ld. SPINEI 1985, 13–44.

³ Ezen okok közé sorolható a tudományos életben észlelt érdeklenség e téma és korszak iránt, illetve az az *eticista* megközelítés, amelyet a fősodratú tudománypolitika határozott meg (BOIA 1997, 76, 123–125). Emiatt a mai napig nem létezik egy olyan régészeti jellegű szintézis, amely tartalmazná a régészeti leletanyag elemzését, ellentétben pl. Havasalfölddel, ahol hasonló régészeti munka már rendelkezésünkre áll (IONIȚĂ 2005). Új lelőhelyek: Păulești (1 sír) és Strejnicu (1 sír) (FRÎNCULEASA ET AL. 2012, 139–163).

⁴ „*Studiul antropologie, făcut de către prof. Olga Necrasov, a stabilit că scheletul omenesc din acest mormînt prezintă caractere mongoloide*” (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 605).

¹ This paper aims to analyse the funerary places and stray finds found in the historical region of Moldavia, belonging to present Romania. We were forced to renounce to analyse the settlements, since they can be dated just within very broad periods. The English text, partially revisited, was published in Gáll, Erwin: The archaeological research state of the 9th/10th–11th centuries in Moldova (Romania). Some thoughts on funerary places and stray finds (axes). *Ziridava Studia Archaeologica. Museum of Arad* 29 (2015) 313–332.

² Victor Spinei provides a good geographical description of the area east of the Carpathian Mountains: SPINEI 1985, 13–44.

³ Among these reasons one could mention the uninterested attitude of the experts towards this topic and the *ethnicizing* point of view dictated by mainstream science policy (BOIA 1997, 76, 123–125). Because of this, there is no archaeological synthesis that would analyse this region, in opposition to another region, Muntenia/Greater Wallachia that has already been studied that way (IONIȚĂ 2005). Recently discovered sites are Păulești (1 grave) and Strejnicu (1 grave) (FRÎNCULEASA ET AL. 2012, 139–163).

⁴ „*Studiul antropologie, făcut de către prof. Olga Necrasov, a stabilit că scheletul omenesc din acest mormînt prezintă caractere mongoloide*” (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 605).

ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Ha az etnikai identitás problémakörét egyes szociológusok, akik 'élőben' tanulmányozhatják ezen horizontális identitás megnyilvánulási formáit, *hot potatonak* nevezik (MALEŠEVIĆ 2004, 1), nyilvánvaló, hogy ennek a kérdésnek a megválaszolása a régészet esetében még inkább problematikus.⁵ A régmúlt etnikai identitásainak azonosítási lehetőségei korlátozottak, és, ami minket igazán érdekel, ennek a régészeti forrásokkal való összekapcsolása, illetve kimutathatósága még ennél is viszonylagosabb.

Ebből adódóan szkeptikusok vagyunk azon próbálkozások láttán, amelyek a régészeti leleteket történeti elméletek igazolására használják fel. Ez a szkeptikus és óvatos hozzáállás még indokoltabb a 9/10. és 11. századi moldvai leletanyag sok hiányosságot mutató kutatása esetében (ld. *I. táblázat*). Mindezek miatt jelen munkánkban csak a leletanyag időrendi rendszerezését tűzhetjük ki célul.

AZ ELEMZÉS

E rövid elemzésünk a kutatás jelenlegi állapota miatt nem lehet átfogó, ezért a régészeti leletanyagunk csak néhány aspektusával foglalkozhatunk. A Kárpát-medence és Bulgária területén, illetve bizonyos tekintetben egész Közép-Európában használt relatív kronológiai rendszert alkalmazhatónak találtuk Moldva esetében is, ennek azonban megvannak a maga korlátai, és a félreinterpretálás veszélyével is számolhatunk, de jelen pillanatban jobb kiindulási pontot nem találtunk. Például az egytagú, másnéven rúdzablákat a Kárpát-medence keleti felében a 10. század második felére kelteznek, de kérdéses, hogy minden ilyen leletet hasonlóképpen keltezzük-e a Kárpátoktól keletre is.

Elsőként egy átfogó helyzetértékelést próbáltunk készíteni a számunkra elérhető sírokról és temetkezési helyekről. Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy egyelőre egyetlen temetőt sem tártak fel, és a legnagyobb ismert temetkezési hely is mindössze 11 (!) sírból áll. A helyzetet nem csupán az a tény nehezíti, hogy csak kis alapterületű ásatások eredményeiről beszélhetünk, hanem az is, hogy ezen

That kind of complex analysis of the archaeological material and the publication of its results should be done in the future.

Our database is primarily based on the researches of Victor Spinei and Dan Gheorghe Teodor (see *tables 1–2*).

THEORETICAL APPROACH

If the topic of 'ethnic' identity is called *hot potato* by some sociologists, who can study the manifestations of this horizontal identity in real life (MALEŠEVIĆ 2004, 1), then answering this question is obviously even more problematic in the case of archaeology.⁵ The possibilities to identify so-called 'ethnic' identities in the distant past are limited and what we are interested in, namely their connection with archaeological sources and the possibility to detect them, are even more relative.

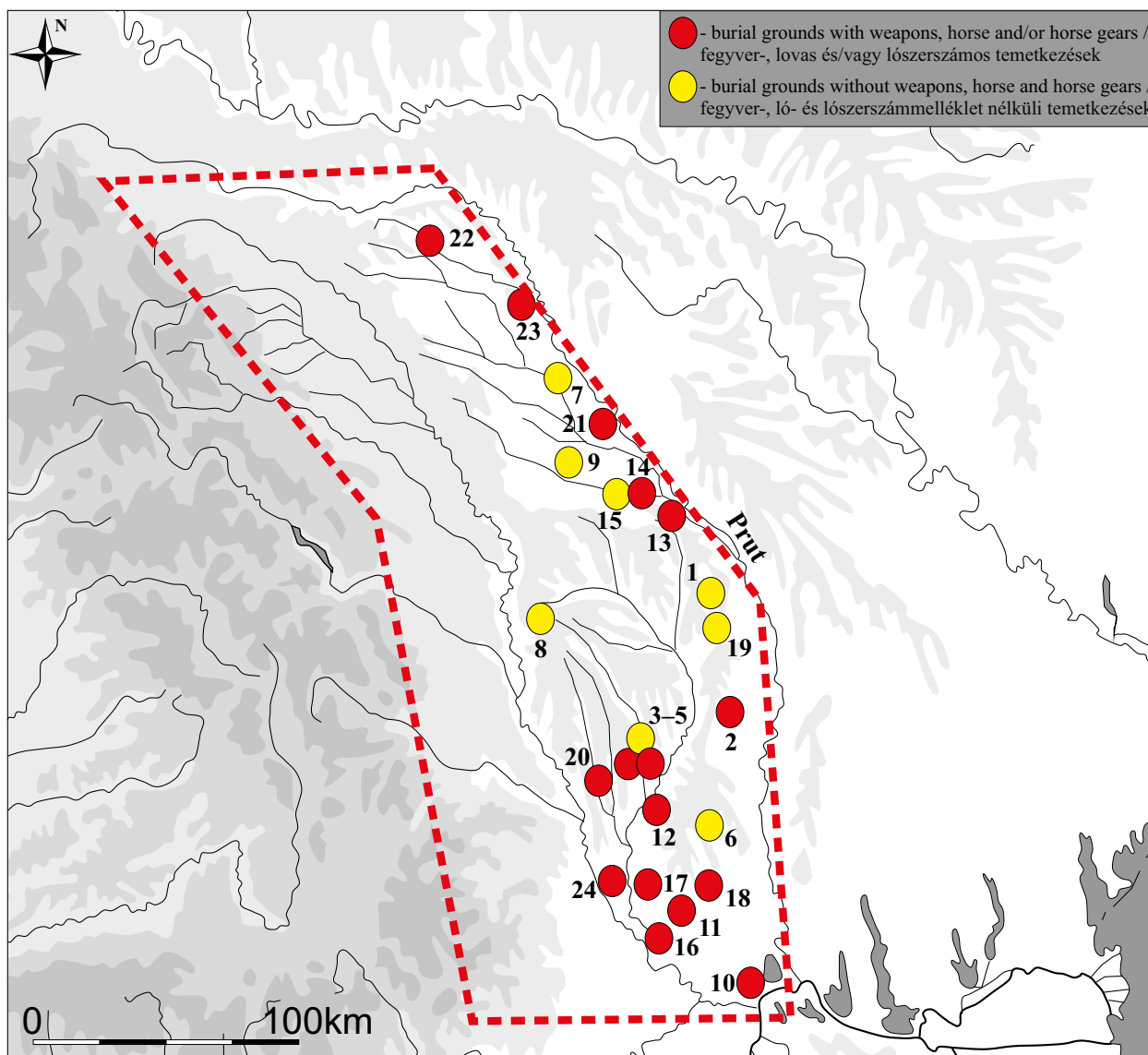
Therefore we are skeptical about those attempts made by historians using archaeological finds to support their historical hypotheses. This sceptical and temperate attitude is even more reasonable in the case of the 9th/10th- and 11th-century finds from Moldavia, whose research shows a lot of deficiencies (see *table 1*). Therefore this paper could only aim to set up a chronological order of the finds.

THE ANALYSIS

Due to the current state of the research, this short analysis of ours cannot be comprehensive, therefore we would like to concentrate only on some important aspects. First of all, the relative chronological system used in the Carpathian Basin and Bulgaria, and in some cases also in the whole territory of Central and Eastern Europe, can be applied in Moldavia as well, but this might have certain limitations and also the threat of misinterpretation, but at the moment we cannot see a better point to start from. For example bits with single-piece bar from the Carpathian Basin are dated to the second half of the 10th century, but it is questionable whether we can date similarly all the finds of this type east of the Carpathians as well.

⁵ Sebastian Brather szerint 'etnikai' csoportok azonosítására a régészet nem alkalmas (BRATHER 2002, 152–156).

⁵ According to Sebastian Brather, archaeology cannot be used to identify 'ethnic' groups (BRATHER 2002, 152–156).

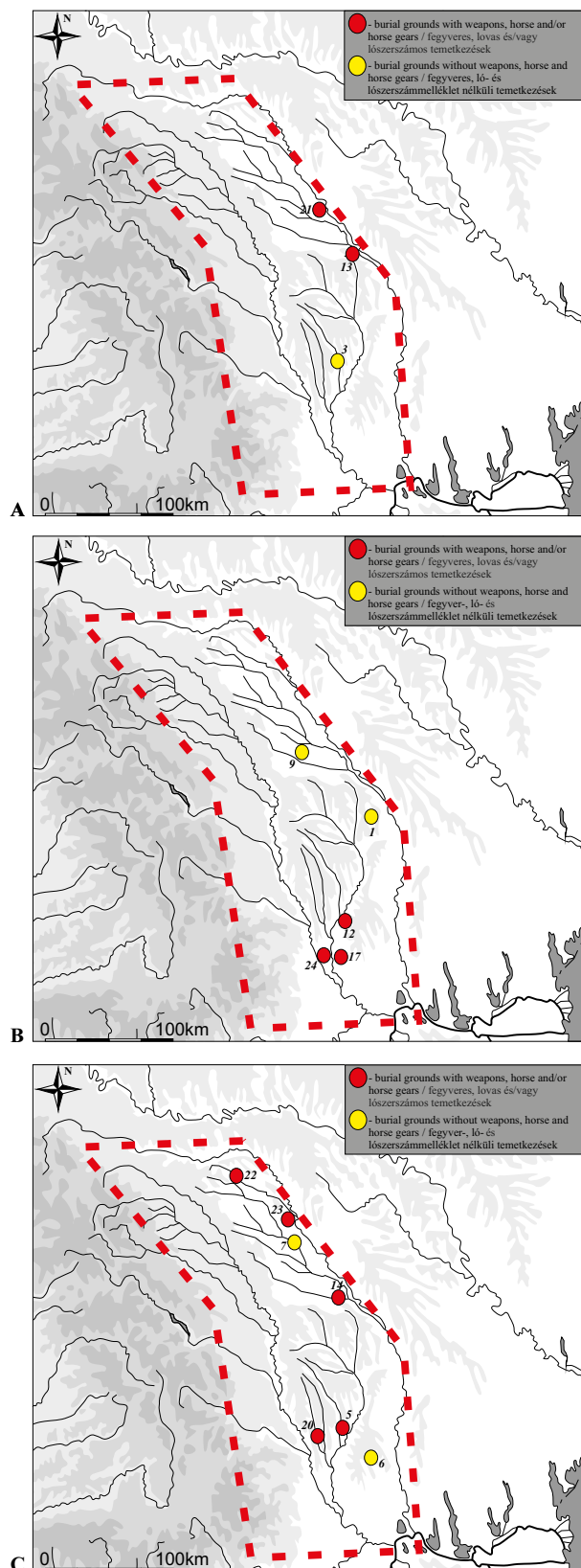
1. kép. 9/10–11. századi temetkezések Moldva területén (a lelőhelyek számozásához ld. 1. táblázat)
 Fig. 1. The burial sites of Moldavia in the 9th/10th–11th centuries (the numbers of the sites see on table 1)

ásatások leletanyagát jónéhány esetben nem is közték, ebből fakadóan pedig több lelőhelyet nem tudunk pontosabban datálni, néhányuk pedig egyáltalán nem keltezhető. Ugyanakkor az alábbiakban feltüntetett keltezések alapján is leszögezhető, hogy ezek a temetkezések nem alkotnak egységes csoportot.

A kutatástörténet áttekintése kapcsán kiemelhetjük legfontosabb észrevételünket: a kutatás jelenlegi állása semmilyen történelmi hipotézis felállítását nem teszi lehetővé.

A régészeti keltezés legfontosabb elemei elsősorban a fegyverek és a lószerszámok, illetve az ékszeres különböző típusai. Három lelőhelyet tudunk

In the first step, we tried to give an overall review of the graves and funerary places whose documentation is available for us. It must be emphasized that no complete cemetery has been excavated so far and the biggest burial site contains only 11 (!) graves. The situation is complicated not only by the fact that we can just talk about the results of excavations that involved merely a small area; the other problem is that in many cases the finds have not been published, therefore, due to a lack of data several sites cannot be dated more precisely and some of them cannot be dated at all. Even though, based upon the dates in the table below, we can say that these burial finds do not form a homogeneous group.

2. kép. A vizsgált korszak keltezhető temetkezései. A: 10. század; B: 10. század második fele – 11. század első fele; C: 11. század (a lelőhelyek számozásához ld. 1. táblázat)

Fig. 2. The datable graves of this period. A: 10th century; B: second half of the 10th century – first half of the 11th century; C: 11th century (the numbers of the sites see on table 1)

This review of research history makes us emphasize the most important remark: the recent state of the researches does not allow to set up any historical hypothesis.

The elements of dating are first of all the weapons and horse gears, and also some types of jewellery. Three sites can be dated generally to the 10th century, five sites belong to the second half of the 10th – first half of the 11th century and seven sites can be dated to the 11th century (fig. 2).

The most important markers of the 9th/10th centuries are the pear-shaped stirrups (Grozești)⁶ (fig. 8. 10) (SPINEI 1985, 113, fig. 29. 10), the iron bits with sidebars (Grozești)⁷ (fig. 8. 7) (SPINEI 1985, 113, fig. 29. 7), the rhomboid and deltoid arrowheads (Grozești, Probota) (fig. 8. 1–6, 9) (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, fig. 8. 3–5; SPINEI 1985, fig. 29. 1–6, 8), the quiver (Probota)⁸ (fig. 7. 5), the knives (Grozești, Probota) (fig. 7. 6; fig. 8. 8), the simple lock rings (Probota, Bârlad-Parcul de odihnă)⁹ (fig. 7. 1–2; fig. 10. 6) (SPINEI 1985, 113, fig. 27. 6; SZÖKE 1962, 35; RÉVÉSZ 1996, 79–80), the rattlers (Bârlad-Parcul de odihnă) (fig. 10. 1–5)¹⁰ (SPINEI 1985, 113, fig. 21. 1–5) and the lyre-shaped buckles (Erbiceni)¹¹ (NIȚU ET AL. 1959, 536, fig. 6. 4).

The characteristic elements of material culture in the second half of the 10th and the first half of the 11th centuries are buttons (Arsura) (fig. 10. 1–6) (SPINEI 1985, fig. 14. 1–6), earrings (Arsura)¹² (fig. 10. 7–8) (TEODOR 1968, 237–238, fig. 25. 1–2; SPINEI 1985, fig. 14. 7–8), bow finds (Banca) (fig. 9. Grave 1: 1–4, Grave 2: 1–2) (MAXIM-ALAIBA 1987, 236, fig. 1. 1–5), arrowheads (Banca) (fig. 9. Grave 1: 5–6, Grave 2: 5–7) (MAXIM-ALAIBA 1987, 236, fig. 1. 12, 15–18), rosette-shaped small ornaments (Banca) (fig. 9. Grave 1: 10–11) (MAXIM-ALAIBA 1987, 236, fig. 1. 8–9) and bits with single-piece

⁶ Type Pe2a1, dated to the first half of the 10th century after GÁLL 2015, Pl. 1. 2a1. Other references: RÉVÉSZ 1996, 43–46.

⁷ Type 3b (GÁLL 2013, Vol. II, 324. tábl.).

⁸ On the structure of 10th-century quivers see RÉVÉSZ 1985, 35–53.

⁹ Types 1a–1b (GÁLL 2013, Vol. II, 307. tábl.).

¹⁰ On the rattlers in the Carpathian Basin see SZÖKE 1962, 59–61; KOVÁCS 1998, 150–151, 153, 32. j.

¹¹ On their dating see RÉVÉSZ 1989, 513–541.

¹² On their dating see SZÖKE 1962, 46; GIESLER 1981, 120–124; GÁLL 2013, Vol. I, 666.

általánosan a 10. századra keltezni, öt lelőhelyet a 10. század második fele és a 11. század első fele közé, hetet pedig a 11. századra (2. kép).

A 9/10. század vonatkozásában a legfontosabb keltező értékű tárgytípus a körte alakú kengyel (Grozești)⁶ (8. kép 10) (SPINEI 1985, 113, fig. 29. 10), az oldalpálcás vaszabla (Grozești)⁷ (8. kép 7) (SPINEI 1985, 113, fig. 29. 7), a rombusz és deltoid alakú nyílcsúcs (Grozești, Probota) (8. kép 1–6, 9) (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, fig. 8. 3–5; SPINEI 1985, fig. 29. 1–6, 8), a tegez (Probota)⁸ (7. kép 5), a kés (Grozești, Probota) (7. kép 6; 8. kép 8), a sima hajkarika (Probota, Bârlad-Parcul de odihnă)⁹ (7. kép 1–2; 10. kép 6) (SPINEI 1985, 113, fig. 27. 6; SZÖKE 1962, 35; RÉVÉSZ 1996, 79–80), a csörgő (Bârlad-Parcul de odihnă)¹⁰ (10. kép 1–5) (SPINEI 1985, 113, fig. 21. 1–5) és a líra alakú csat (Erbiceni)¹¹ (NIȚU ET AL. 1959, 536, fig. 6. 4).

A 10. század második felére és a 11. század első felére a következő tárgytípusok jellemzőek: gomb (Arsura) (10. kép 1–6) (SPINEI 1985, fig. 14. 1–6), fülbevaló (Arsura)¹² (10. kép 7–8) (TEODOR 1968, 237–238, fig. 25. 1–2; SPINEI 1985, fig. 14. 7–8), íjmarkolat- és íjvéggkarsont (Banca) (9. kép: 1. sír 1–4, 2. sír 1–2) (MAXIM-ALAIIBA 1987, 236, fig. 1. 1–5), nyílcsúcs (Banca) (9. kép: 1. sír 5–6, 2. sír 5–7) (MAXIM-ALAIIBA 1987, 236, fig. 1. 12, 15–18), kisméretű rozetta (Banca) (9. kép: 1. sír 10–11) (MAXIM-ALAIIBA 1987, 236, fig. 1. 8–9), egytagú zabla (Grivița-Vaslui, Matca, Umbrărești)¹³ (8. kép 1) (SPINEI 1985, 113, 118, fig. 30. 9, fig. 31. 12; SPINEI 2009, fig. 32. 9).

A 11. századra jellemző legfontosabb tárgy a négyzet átmetszetű, nagyméretű hajkarika (Bârlad-Moara lui Chicoș) (11. kép) (SPINEI 1985, 113, fig. 31. 3–4), az öntött, áttört függő (Berești, Todireni)¹⁴ (10. kép Berești 1–2, Todireni 1–3) (SPINEI 1985,

bar (Grivița-Vaslui, Matca, Umbrărești)¹³ (fig. 8. 1) (SPINEI 1985, 113, 118, fig. 30. 9, fig. 31. 12; SPINEI 2009, fig. 32. 9).

In the 11th century the most important elements of dating are the cast, square-sectioned lock rings (Bârlad-Moara lui Chicoș) (fig. 11) (SPINEI 1985, 113, fig. 31. 3–4), cast pendants with openwork decoration (Berești, Todireni)¹⁴ (fig. 10. Berești 1–2, Todireni 1–3) (SPINEI 1985, 110–111, fig. 27. 9–11, 13), twisted rings (Holboca)¹⁵ (fig. 7. 12) (NESTOR ET AL. 1952, 96, 108), twisted bracelets (Călărași)¹⁶ (TEODOR 1997, 62), arrowheads (Holboca) (fig. 7. 9–11), quiver finds (Holboca)¹⁷ (fig. 7. 1–3) (NESTOR ET AL. 1952, 96, 108), bow finds (Holboca) (fig. 7. 4–8) (NESTOR ET AL. 1952, 96, 108), copper cauldrons (Pogonești) (fig. 11) (SPINEI 1985, 115, fig. 34. 12), bits with single-piece bar (Bârlad-Moara lui Chicoș) (SPINEI 1985, 115, fig. 30. 8) and simple bridle bits (Pogonești) (SPINEI 1985, 115, fig. 30. 8).

As we mentioned, bits with single-piece bar from the Carpathian Basin are dated to the second half of the 10th century, but it is questionable if we can date them similarly in the region east of the Carpathians as well. These finds from Muntenia/Greater Wallachia were also dated starting from the second half of the 10th century, but exactly on the base of the finds from the Carpathian Basin¹⁸ (IONIȚĂ 2005), what presents us a paradox situation.

Geographically the burial sites are located along the lower reaches of the River Siret and Prut (table 1. 2, 3–5, 6, 10, 11, 12, 16, 17, 19, 24) and along the upper and middle reaches of the Prut (table 1. 1, 7, 9, 13, 14, 15, 21, 22, 23). Weapons and horse gears have been found in 16 out of the currently known 24 burial sites. Although the current state of the research is not outstanding, it might be stated that the burials of that period were characterised by weap-

⁶ Pe2a1 típus: GÁLL 2015, pl. 1. 2a1 alapján a 10. század első felére keltezhető. Ld. még: RÉVÉSZ 1996, 43–46.

⁷ 3b típus (GÁLL 2013, II. kötet, 324. tábl.).

⁸ A 10. századi nyíltegeztek szerkezetéről ld. RÉVÉSZ 1985, 35–53.

⁹ 1a–1b típus (GÁLL 2013, II. kötet, 307. tábl.).

¹⁰ A Kárpát-medencei csörgőkről ld. SZÖKE 1962, 59–61; KOVÁCS 1998, 150–151, 153, 32. j.

¹¹ Keltezésük kapcsán ld. RÉVÉSZ 1989, 513–541.

¹² Keltezésük kapcsán ld. SZÖKE 1962, 46; GIESLER 1981, 120–124; GÁLL 2013, I. kötet, 666.

¹³ 2a típus (GÁLL 2013, II. kötet, 324. tábl.).

¹⁴ Keltezésük kapcsán ld. CURȚA 2013, 168–169.

¹³ Type 2a (GÁLL 2013, Vol. II, 324. tábl.).

¹⁴ On their dating see CURȚA 2013, 168–169.

¹⁵ On their dating see SZÖKE 1962, 97; GIESLER 1981, Taf. 53. In the Transylvanian Basin: GÁLL 2013, Vol. I, 695.

¹⁶ For their chronological analyses see GIESLER 1981, 121–124, 137–151.

¹⁷ We can date the circle decorated quiver plates from the Carpathian Basin to the second half of the 10th century, see: GÁLL 2013, Vol. I, 735.

¹⁸ On the analysis of this bit type from the Carpathian Basin see PETKES 2011, 231–246.

110–111, fig. 27. 9–11, 13), a sodrott gyűrű (Holboca)¹⁵ (7. kép 12) (NESTOR ET AL. 1952, 96, 108), a sodrott karperec (Călărași)¹⁶ (TEODOR 1997, 62), a nyílcsúcs (Holboca) (7. kép 9–11), a tegez (Holboca)¹⁷ (7. kép 1–3) (NESTOR ET AL. 1952, 96, 108), az íjsont (Holboca) (7. kép 4–8) (NESTOR ET AL. 1952, 96, 108), a rézüst (Pogonești) (11. kép) (SPINEI 1985, 115, fig. 34. 12), az egytagú zabla (Bârlad-Moara lui Chicoș) (SPINEI 1985, 115, fig. 30. 8) és az egyszerű csikózabla (Pogonești) (SPINEI 1985, 115, fig. 30. 8).

Amint az előbb már említettük, az egytagú zablákat a Kárpát-medencében a 10. század második felére keltezük, az azonban kérdéses, hogy ez a keltezés hasonlóképpen alkalmazható-e a Kárpátoktól keletre fekvő területekre is. Havasalföldön e tárgyakat szintén a 10. század második felétől keltezték, azonban pont a Kárpát-medence leletanyaga¹⁸ alapján (IONIȚĂ 2005), ami rávilágít a helyzet ellentmondásosságára.

A temetkezésre használt lelőhelyek a Szeret és a Prut folyók alsó részein (1. táblázat 2., 3–5., 6., 10., 11., 12., 16., 17., 19., 24. lelőhely), illetve a Prut felső és középső folyásvidékén (1. táblázat 1., 7., 9., 13., 14., 15., 21., 22., 23. lelőhely) csoportosulnak. A jelenleg ismert 24 temetkezési hely közül 16 lelőhelyen kerültek elő fegyverek és lószerszámok, ezért a kutatás jelenlegi, kevésbé előrehaladott állása ellenére elmondható, hogy a korszak temetkezéseire a fegyver, valamint a ló és/vagy lószerszám sírba helyezése volt jellemző. A sírokban talált fegyvermellékleteket az íjmarkolat-csontok, a tegez vasrészei és a vas nyílcsúcsok alkotják. Más fegyvertípusok egyelőre nem ismertek a vizsgált korszak moldvai temetkezéseiből.

Szót kell ejtenünk a temetkezési szokások azon egyik eleméről is, amelynek interpretációja a legtöbb esetben valójában nem állja meg a helyét. A 'keresztény tájolásnak' (ld. pl. TEODOR 1997, 39, 62) tartott Ny–K tájolás valójában a Moldva te-

ons, horses and/or horse gears. The weapons found in the graves are bow finds, iron parts of quivers and iron arrowheads. Other types of weapons have not been found in Moldavia so far in the graves of this period.

We have to mention an element of burial customs, that is interpreted incorrectly in many cases. The W–E orientation, evaluated as 'Christian orientation' (for example TEODOR 1997, 39, 62), is actually a common characteristic of all the unearthed burials from Moldavia, regardless of whether we are speaking about graves with or without weapons and horses. Even more, in one exceptional case, a grave without weapons had N–S orientation (Erbiceni-Dealul Cimitirului).

As we can see, the burial sites have been unearthed in all cases in the Eastern part of Moldavia, between the Rivers Prut and Siret. Not a single funerary place was found west of the Siret so far. This could be explained by future researches. In conclusion, we may say that pagan burial customs of the 10th century were present in the 11th century as well and there are no finds (for instance *churchyards*) that would prove any Christian presence in the 10th–11th-century Moldavia.¹⁹

In our chronological chart (fig. 3) we tried to give a chronology of the sites using the dating methods applied in the Carpathian Basin, but with the remark that all of this should be checked, improved and corrected by future ¹⁴C analyses (see also fig. 11).

We added to the map of archaeological sites the locations of such a find type that no one has drawn attention to so far, namely axes (table 2). Axes are completely missing from the material of the graves. In Wallachia, there was found an axe only in one grave (București-Tei) (MORINTZ–ROSETTI 1959, 11–47), and two others in the Republic of Moldova / Bessarabia (Echimăuți, Orheiul Vechi) (TEODOR 2003, fig. 1). However, a great number of axes have been found as stray and depot finds that can be dated to the 9th/10th–11th centuries. They do not cover the same region as the graves described above, they were found mainly in Western Moldavia, west of the River Siret (fig. 4; fig. 6).

¹⁵ Keltezésük kapcsán ld. SZÓKE 1962, 97; GIESLER 1981, Taf. 53. Az Erdélyi-medencéről ld. GÁLL 2013, I. kötet, 695.

¹⁶ Kronológiai elemzésüket ld. GIESLER 1981, 121–124, 137–151.

¹⁷ A pontkörös tegezdíszeket a Kárpát-medencében a 10. század második felétől keltezhetjük, ld. GÁLL 2013, I. kötet, 735.

¹⁸ A Kárpát-medencei egytagú zablák elemzéséhez ld. PETKES 2011, 231–246.

¹⁹ The same conclusion has been made by Andrei Măgureanu regarding the material of the 6th–7th centuries (MĂGUREANU 2017, 53–54).

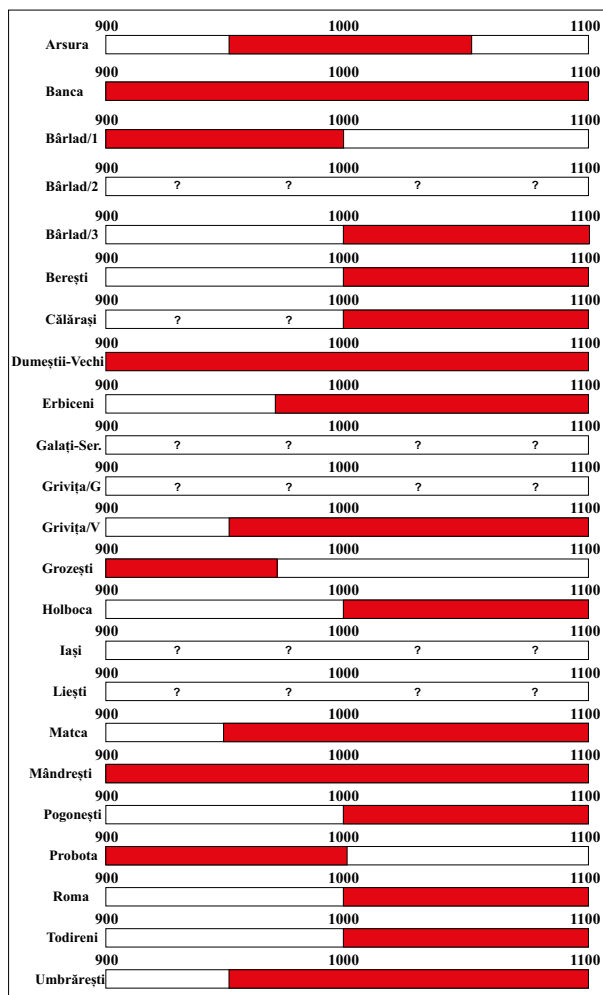
ületén feltárt temetkezések általános jellemzője, függetlenül attól, hogy fegyveres-lovas, vagy éppen fegyvertelen sírról van szó. Sőt, egy kivételes esetben a fegyvertelen sír éppen É–D tájolású volt (Erbiceni-Dealul Cimitirului).

Amint az látható, a temetkezésre használt lelőhelyek valamennyi esetben Moldova keleti felében, a Prut és a Szeret között találhatóak, a Szerettől nyugatra mindezidáig egyetlen sírlelet sem került elő. Ennek okát jelenleg nem ismerjük. Összességében elmondhatjuk, hogy a 10. századi pogány temetkezési szokások a 11. században is jelen voltak, a kereszténység konkrét jelenlétére utaló régészeti jelenségekről (elsősorban *templom körüli temetőkről*) pedig a 10–11. századi Moldova esetében nem beszélhetünk.¹⁹

Kronológiai diagramunkon (3. kép) a Kárpát-medencei keltezési módszereket használva próbáltuk meghatározni a lelőhelyek korát, hozzá kell tennünk azonban, hogy a jövőben szükséges lenne mindezt leellenőrizni, tökéletesíteni és ¹⁴C vizsgálatokkal pontosítani (ld. még: 11. kép).

A régészeti lelőhelyek elterjedési térképét a balták összegyűjtésével egészítettük ki, egy olyan tárgytypussal, amelyre mindeddig senki sem hívta fel a figyelmet (2. táblázat). A balták teljes mértékben hiányoznak a temetkezésekből, csupán egyetlen balta került elő Havasalföldről (București-Tei) (MORINTZ–ROSETTI 1959, 11–47), további két példány pedig a Moldovai Köztársaság / Bessarabia területén található lelőhelyekről (Echimăuți, Orheiul Vechi) (TEODOR 2003, fig. 1). Ezzel szemben jelentős számú baltát regisztráltak 9/10–11. századi szórvány- és depóleletként. Utóbbiak területi elterjedése lényegében eltér az előbb elemzett sírokétól, elsősorban Nyugat-Moldvában, a Szeret folyótól nyugatra kerültek elő (4. kép; 6. kép).

A balták kapcsán, amelyeket három különböző típusba sorolhatunk (ld. 12–14. kép), felmerül a kérdés, hogy hogyan értékelhetjük földrajzi elterjedésüket. Mivel nyéltámaszos balták (12. kép 3–4; 13. kép 1–3; 14. kép 2–3, 5) a Kijevi Rusz és Skandinávia területéről ismertek nagy számban, a jövőben nagyobb hangsúlyt kell fektetni azokra

3. kép. A 10–11. századi moldvai temetkezések és szórványleletek relatív kronológiája

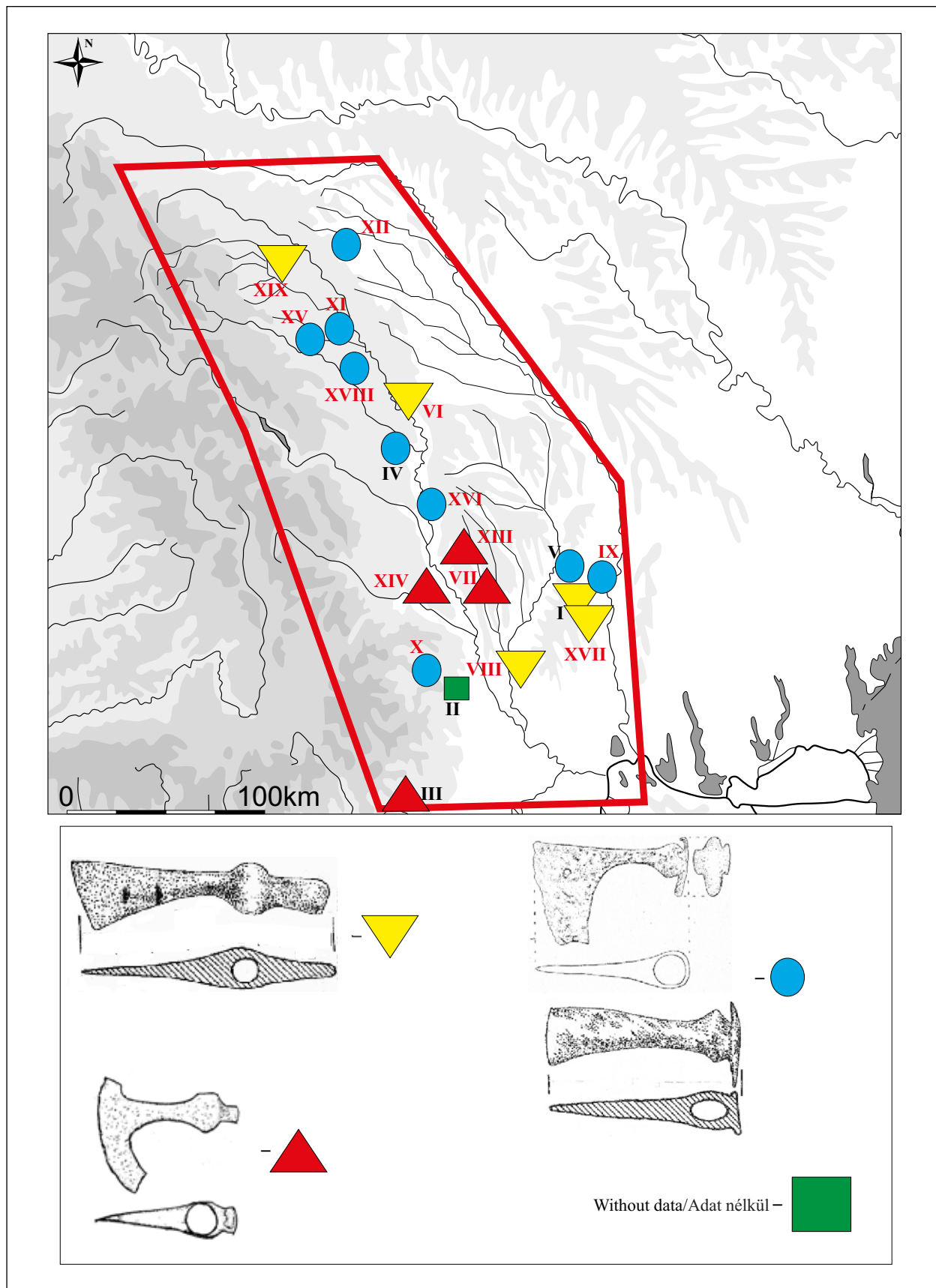
Fig. 3. The relative chronology of 10th–11th-century burial places and stray finds from Moldavia

In connection with these items that can be classified into three categories (see figs. 12–14), the question may arise how should we interpret their geographical distribution. Axes with handle support (fig. 12. 3–4; fig. 13. 1–3; fig. 14. 2–3, 5) are known in a big amount in the territory of the Kievan Rus' and Scandinavia. This fact shows that in the future there should be laid more emphasis on the research of the contacts of these two areas.²⁰

This is also underlined by such finds as the double-edged sword (Petersen S-type or Geibig combina-

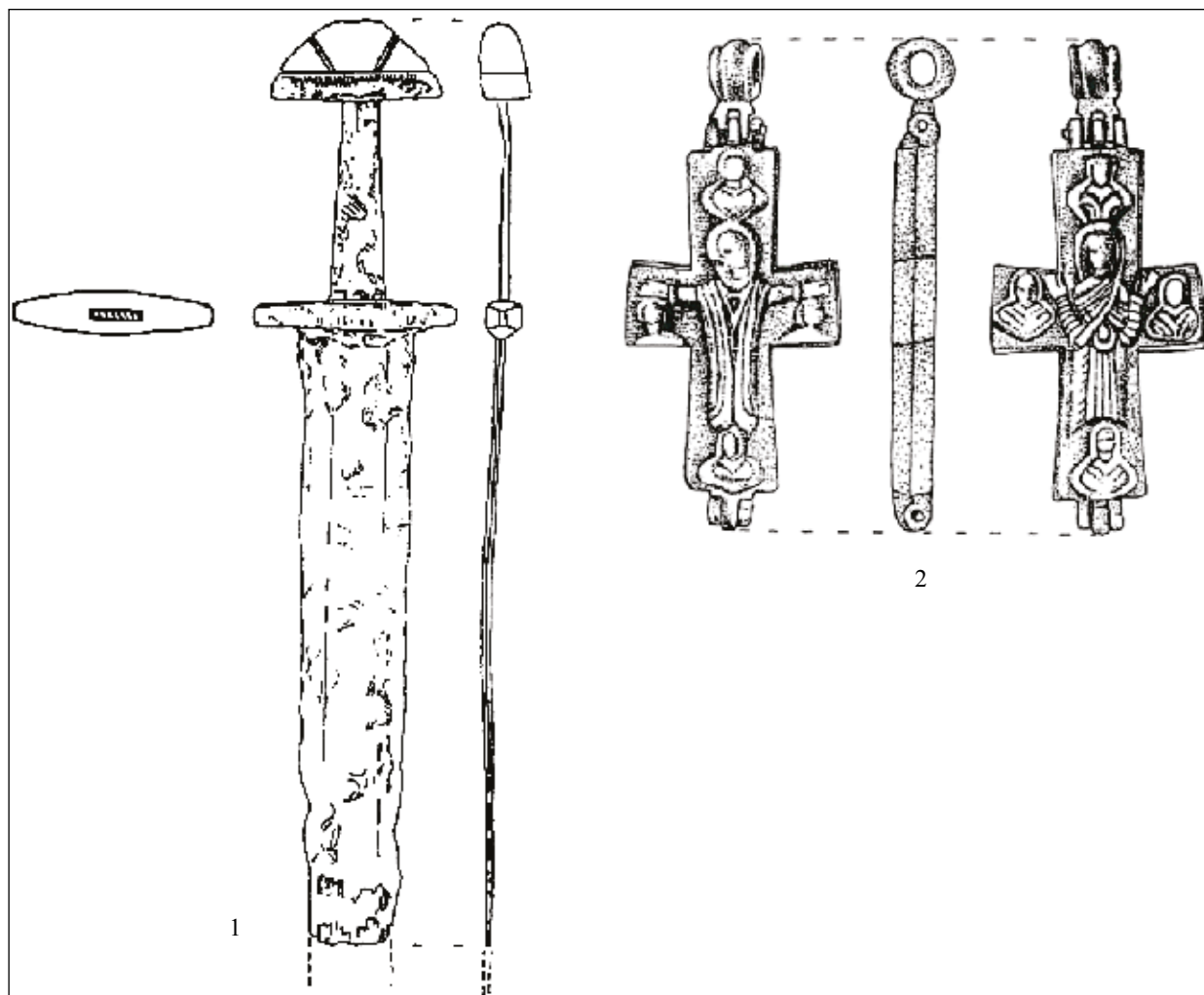
¹⁹ Hasonló megállapításra jutott Andrei Măgureanu is a 6–7. századi leletanyag kapcsán (MĂGUREANU 2017, 53–54).

²⁰ From the beginning of the 11th century they were used also in the areas of Northwest Russia, Poland, Estonia and East Prussia (PAULSEN 1956, 27).

4. kép. A 9/10–11. századi balták elterjedése Moldva területén (a lelőhelyek számozásához ld. 2. táblázat)

Fig. 4. The geographical distribution of 9th/10th–11th-century axes in the territory of Moldavia (the numbers of the sites see on table 2)

5. kép. 1: Pașcani; 2: Șuletea (Spinei 2009, fig. 9. 13, fig. 21. 1)
Fig. 5. 1: Pașcani; 2: Șuletea (after Spinei 2009, fig. 9. 13, fig. 21. 1)

a kapcsolódási pontokra, amelyek összekötik ezt a két területet.²⁰

Mindezt alátámasztják olyan leletek, mint a Pașcani mellől előkerült, Petersen-féle S-típusú vagy Geibig-féle 11. kombinációs típusú kétélű kard (5. kép 1)²¹ (SPINEI 2009, fig. 9. 13). A Șuletea lelőhelyen (SPINEI 2009, fig. 21. 1) feltárt, 10–11. századra keltezhető kereszt (5. kép 2)²² déli befolyásra, illetve esetleges kereskedelmi kapcsolatokra utal.

tion type 11) that was found near Pașcani (fig. 5. 1)²¹ (SPINEI 2009, fig. 9. 13). The 10th–11th-century cross (fig. 5. 2)²² found in Șuletea (SPINEI 2009, fig. 21. 1) proves contacts with the South (their influence and commercial relations to them).

CONCLUSIONS

1. Due to the current state of the research, we can make no exact conclusions in connection with the funerary sites mentioned in this study. The fact that graves have been unearthed only in Eastern Moldavia raises many questions.

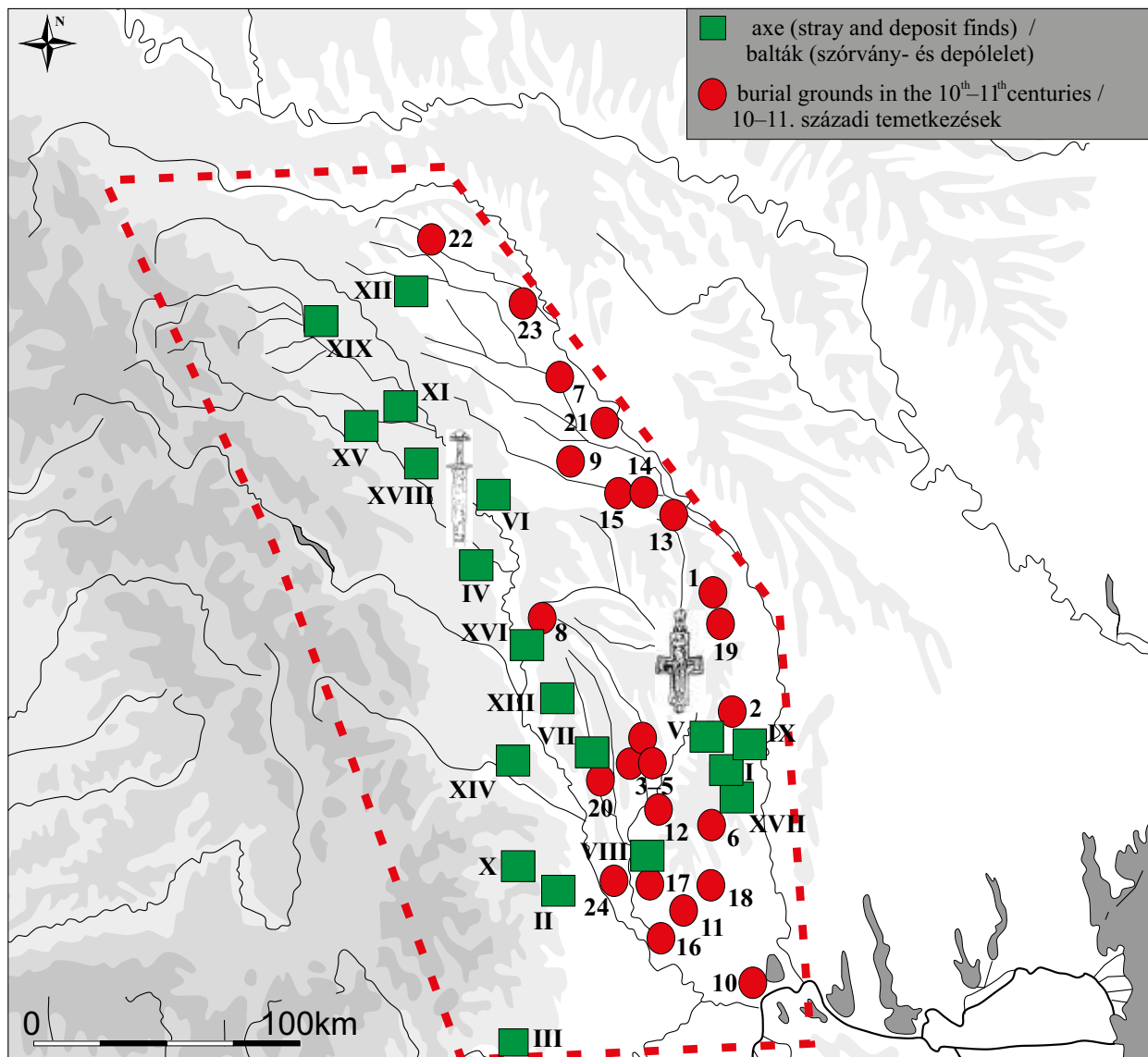
²⁰ Ezek a balták a 11. század elejétől kezdődően Északnyugat-Oroszország, Lengyelország, Észtország és Kelet-Poroszország területein is használatban voltak (PAULSEN 1956, 27).

²¹ E kardtípus keltezése kapcsán ld. PETERSEN 1919, 182; GEIBIG 1991, 54–56, 144, Abb. 39.

²² Keltezésük kapcsán ld. LANGÓ–TÜRK 2004, 365–451.

²¹ On the dating of this type of sword see PETERSEN 1919, 182; GEIBIG 1991, 54–56, 144, Abb. 39.

²² On their dating see LANGÓ–TÜRK 2004, 365–451.

6. kép. A 10–11. századi temetkezések és baltaleletek elterjedése Moldvában (a lelőhelyek számozásához ld. 1–2. táblázat)

Fig. 6. The geographical distribution of 10th–11th-century burial sites and axes in the territory of Moldavia (the numbers of the sites see on tables 1–2)

KÖVETKEZTETÉSEK

1. A vizsgált temetkezési helyek alapján a kutatás jelenlegi állapota miatt nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni. Az a tény, hogy jelenleg csak Kelet-Moldvából ismerünk sírokat, számos kérdést vet fel.

2. Ami a fegyveres, illetve fegyvernélküli temetkezéseket illeti, nem beszélhetünk 'keresztény' vagy 'pogány' közösségekről. A vizsgált 10–11. századi temetkezések kapcsán hiábavaló lenne kereszténységet keresni a kereszténység jele, a templom nélkül.

2. If we speak about graves with or without weapons we should not mention 'Christian' or 'pagan' communities. Considering the graves dated to the 10th–11th centuries it would be useless to seek Christians without having any traces of their most common sign, the church building.

3. The majority of the graves excavated so far has W–E orientation (so do graves with weapons and horse gear as well), however some graves without weapon finds were oriented N–S and had lyre-shaped buckles. From all of this it can also be concluded that graves with W–E orientation that are often mentioned in the archaeological literature,

3. A legtöbb eddig feltárt sír Ny–K tájolású (a fegyveres és lószerszámos sírok is), ezzel szemben néhány fegyver nélküli sír É–D tájolású, mellékleteik között pedig líra alakú csatot találunk. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a szakirodalomban gyakran emlegetett Ny–K tájolású temetkezéseket nem kellene automatikusan ’keresztényként’ értelmezni, mivel ez egész Közép- és Kelet-Európában a korszak temetkezései között a legnagyobb mennyiségben dokumentált tájolás, mind a fegyveres lovas, mind az ezeket nélkülöző sírok esetében.

4. A temetkezési helyek, temetkezések Kelet-Moldvából ismertek, ezzel szemben balták a legnagyobb mennyiségben Nyugat-Moldvából kerültek elő, vagyis megkerülhetlenné válik a kérdés: mit jelenthet, hogyan értelmezhető ez a leletanyag? Beszélhetünk-e konkrét régészeti jelenségről? A balták egy jelentős része a Kárpátok alatti hegyes, illetve dombos területekről ismert, vagyis a balták és a korszak sírjainak földrajzi előkerülése között jelentős különbségek figyelhetők meg. Ez vajon életmódbeli különbségre utal, vagy egy adott kulturális különbség régészeti lecsapódására? Azt is szükséges lenne legalább részben tisztázni, hogy a baltaleletek köthetők-e településhez vagy temetőhöz. Minderre a jövő kutatásai adhatnak választ.

5. A 9. századi „*keleti magyarság*” (TÜRK 2010, 262–306) kutatásának története kapcsán egy sor kérdés fogalmazódott meg. A magyar régészeti szakirodalomban felmerült, hogy vannak a 9. század végére és a 10. század elejére keltezhető ’magyar leletek’ (Grozești, Probota 7. sír, valamint Havasalföldről București-Tei) (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 438–439). E sírok közül mindössze egyet tárt fel szakember (Probota 7. sír), amelyet a részleges lovastemetkezés alapján tartottak ’magyar’ jellegűnek. Ez azonban távolról sem egyértelmű bizonyíték,²³ a sírban feltárt többi melléklet pedig egyáltalán nem teszi egyértelművé ezt az állítást.

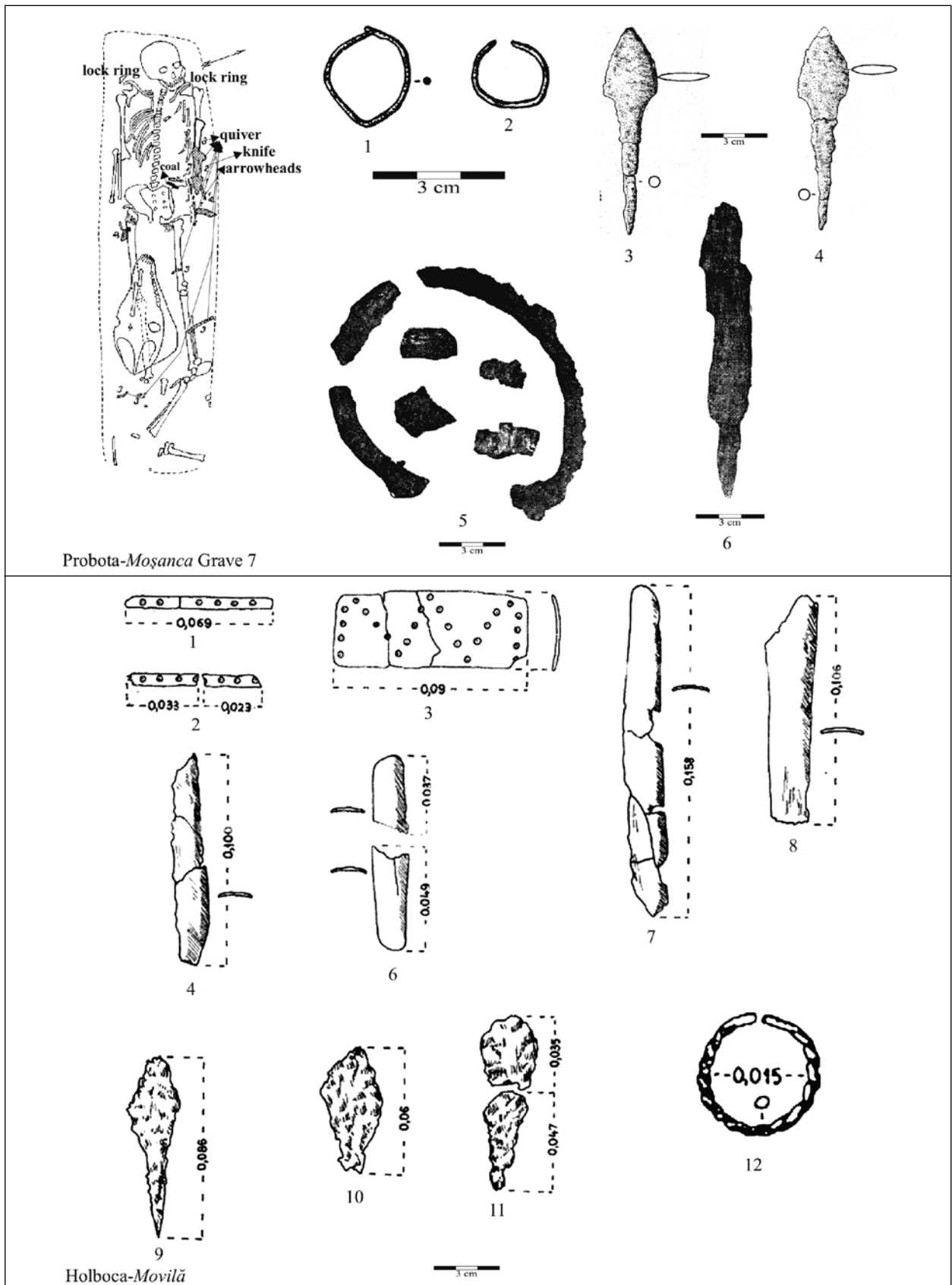
should not be automatically interpreted as ‘Christian’ finds, because the vast majority of the Central and Eastern European graves in this period used to have exactly this orientation (both graves with or without weapons and horses).

4. The fact that funerary places and graves have been found in Eastern Moldavia and the largest part of axe finds comes from Western Moldavia raises the question: what does this characteristic of archaeological finds mean? Is this an archaeological phenomenon? A big part of the axes was found not so far from the Carpathians, so we can note a significant geographical difference between this area and the area covered by graves. Does it indicate a difference in lifestyle or an archaeological manifestation of cultural differences? It would be important to clarify, at least partially whether these axes come from settlements or graves. These questions can be answered only by future researches.

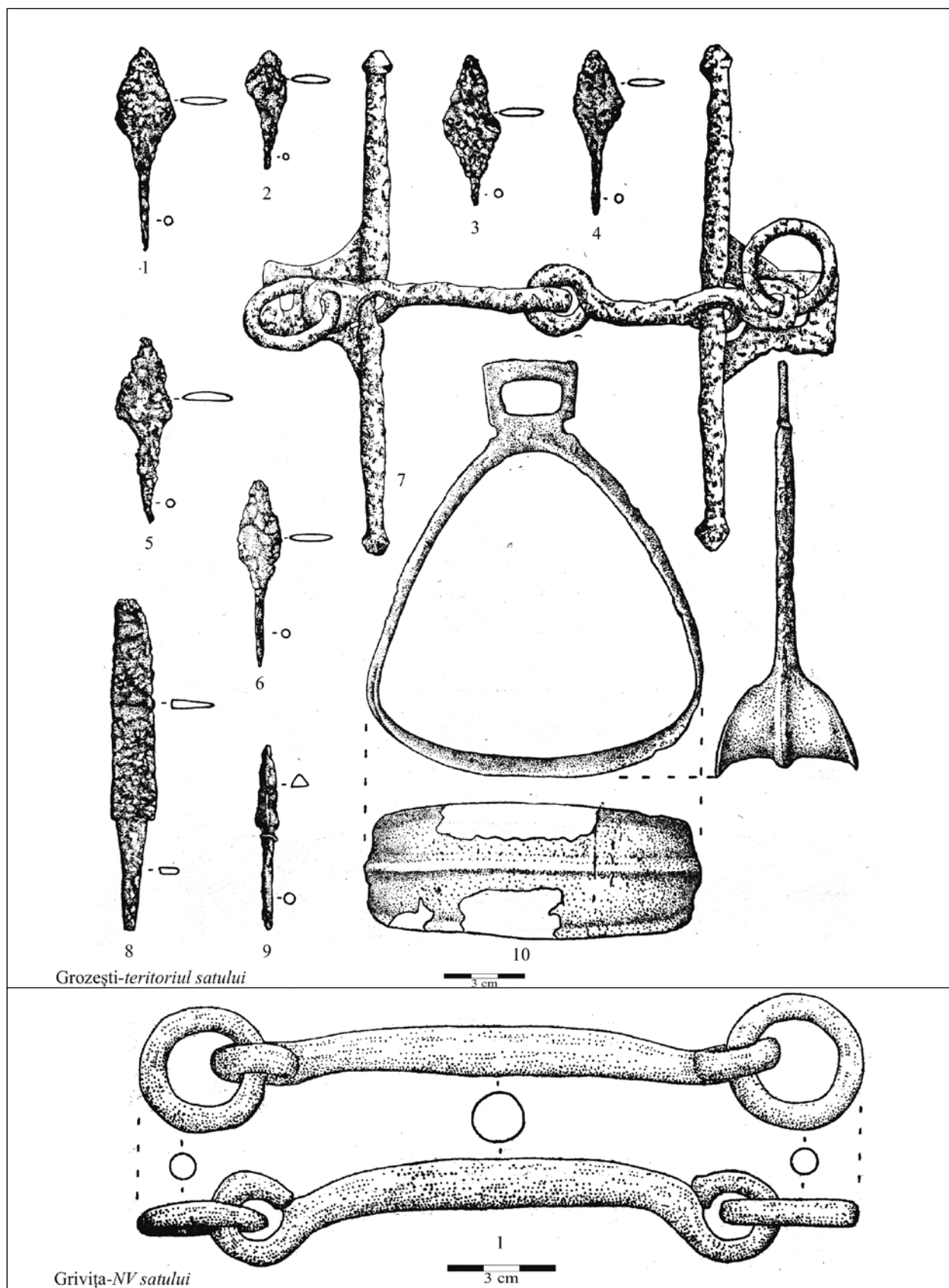
5. There are a lot of questions concerning the research history of the ‘Eastern Hungarians’ in the 9th century (TÜRK 2010, 262–306). There is an idea in the Hungarian archaeology that there are ‘Hungarian finds’ east of the Carpathians that can be dated to the end of the 9th and to the 10th century (Grozești, Probota grave 7 and also București-Tei from Wallachia) (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 438–439). Only one of these (Probota grave 7) was excavated by archaeologists and, concerning the partial horse burial, they thought this is a ‘Hungarian’ find. However, this is not a conclusive evidence,²³ neither are the other finds from this grave.

²³ Részleges lovastemetkezéseket (Bálint II. típus) (BÁLINT 1969, 107–114) nemcsak a Kárpát-medence területéről ismerünk, hanem például Bulgária területéről, illetve a szaltovói kultúra temetkezései közül is. E kérdéskör kapcsán ld. TÜRK 2010, 283, 198. lábjegyzet, szakirodalommal.

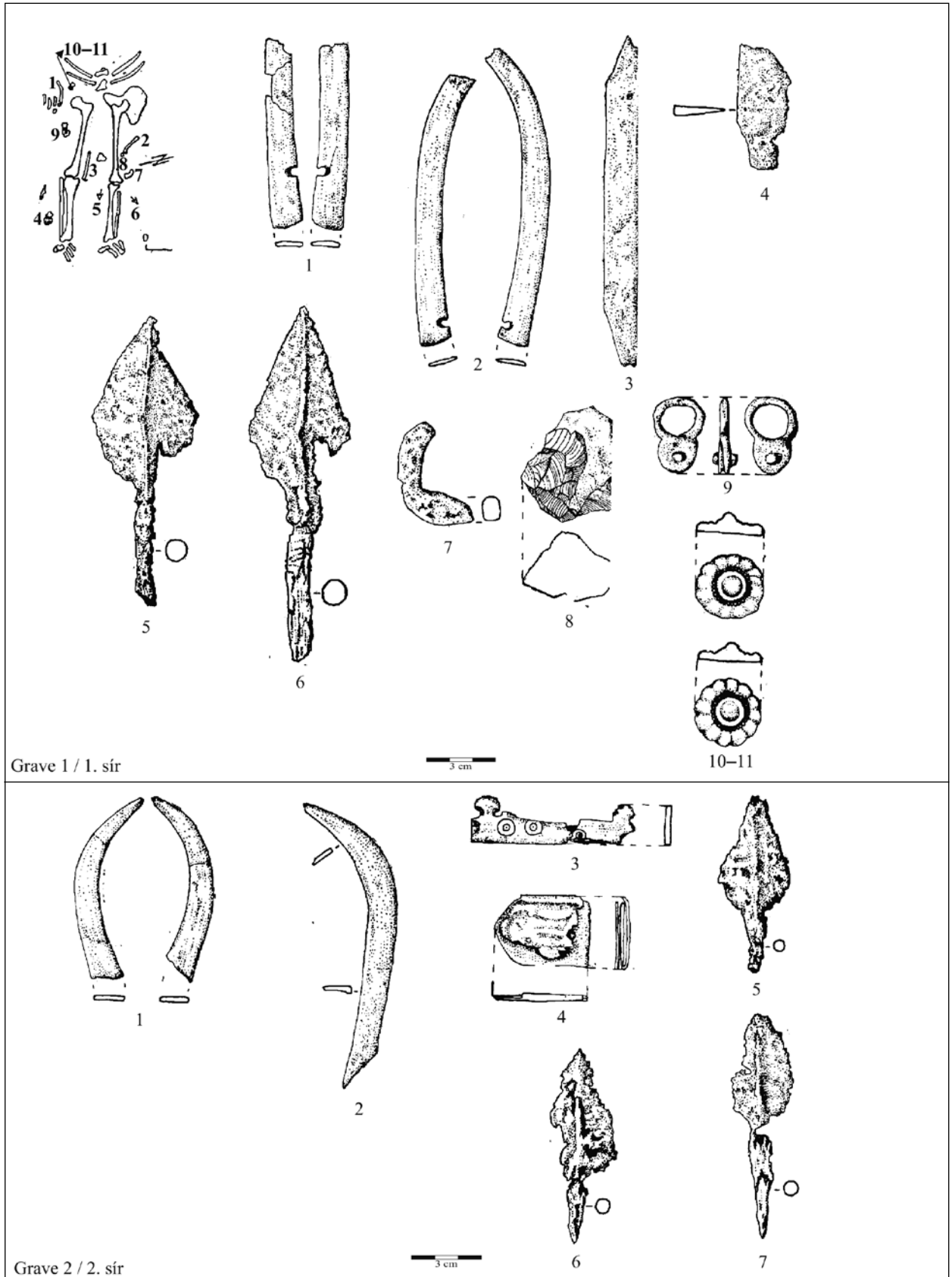
²³ Partial horse burials (type Bálint II) (BÁLINT 1969, 107–114) are known not only in the Carpathian Basin, but also in the territory of Bulgaria, as well as in the case of some burials of the Saltovo-Mayaki culture. On these problems see TÜRK 2010, 283, note 198 with bibliography.

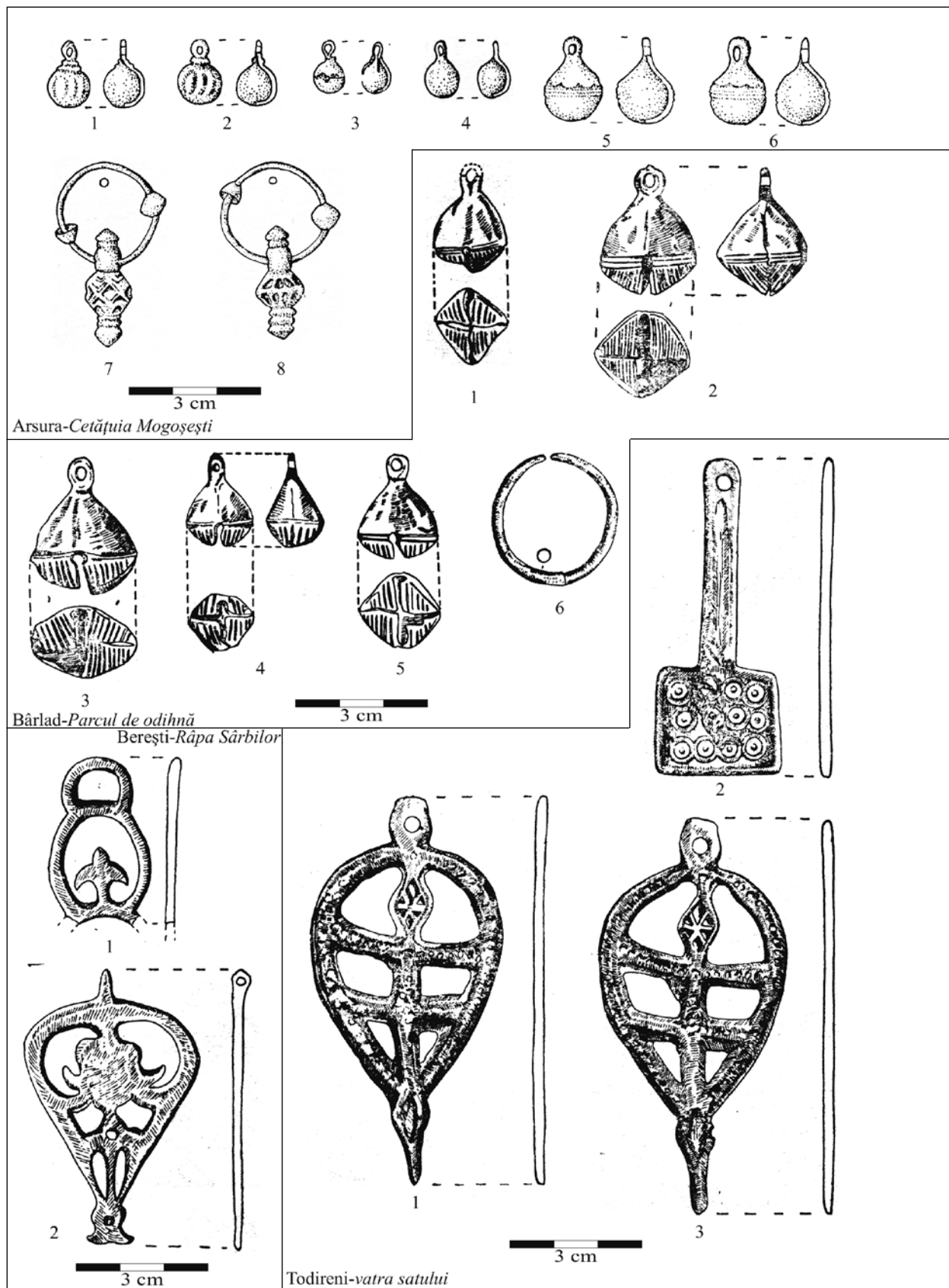
7. kép. 1-6: Probota-Moșanca; 1-12: Holboca-Movilă
 Fig. 7. 1-6: Probota-Moșanca; 1-12: Holboca-Movilă

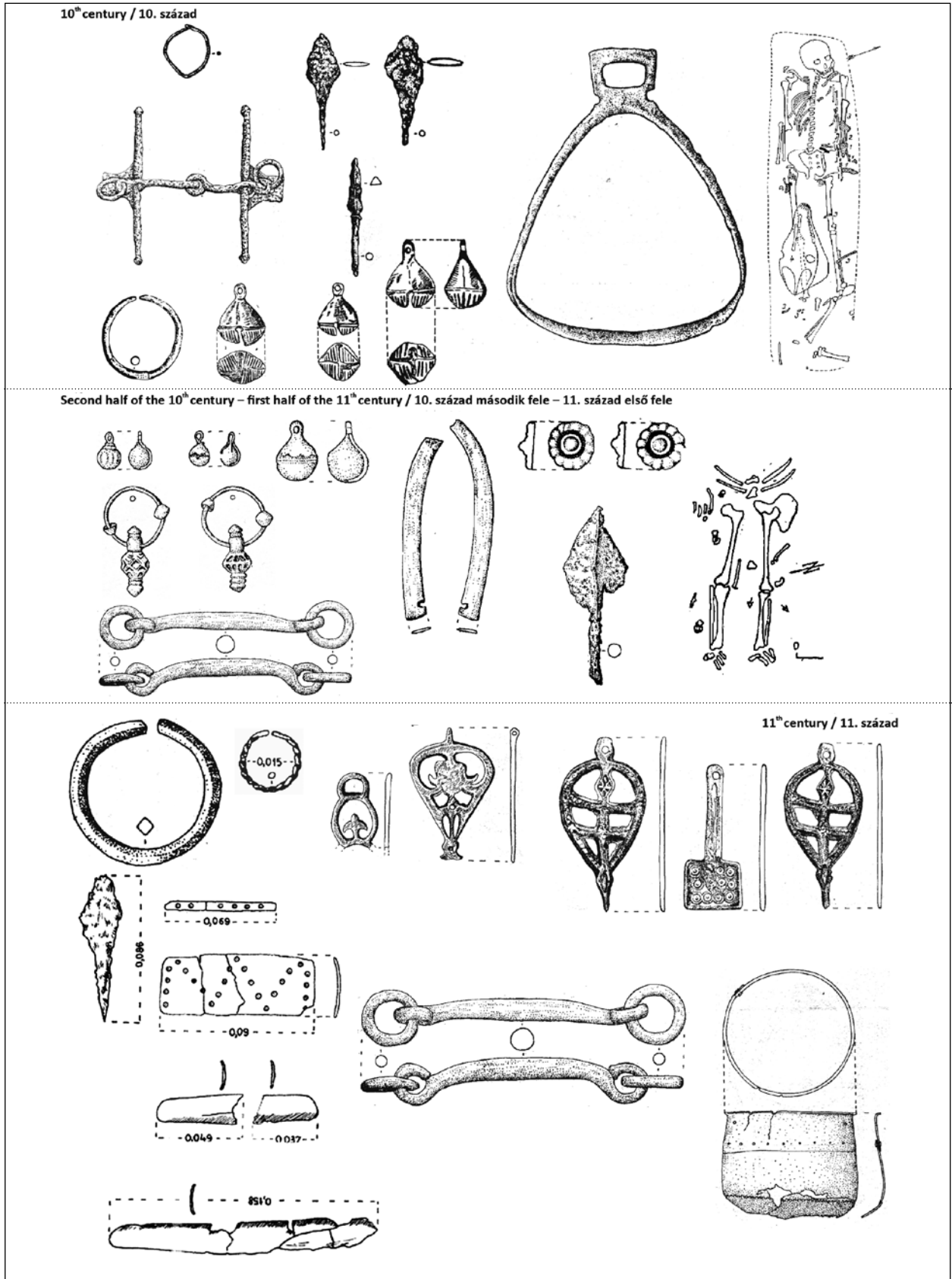
8. kép. 1-10: Grozești-teritoriul satului; 1: Grivița-NV satului
 Fig. 8. 1-10: Grozești-teritoriul satului; 1: Grivița-NV satului

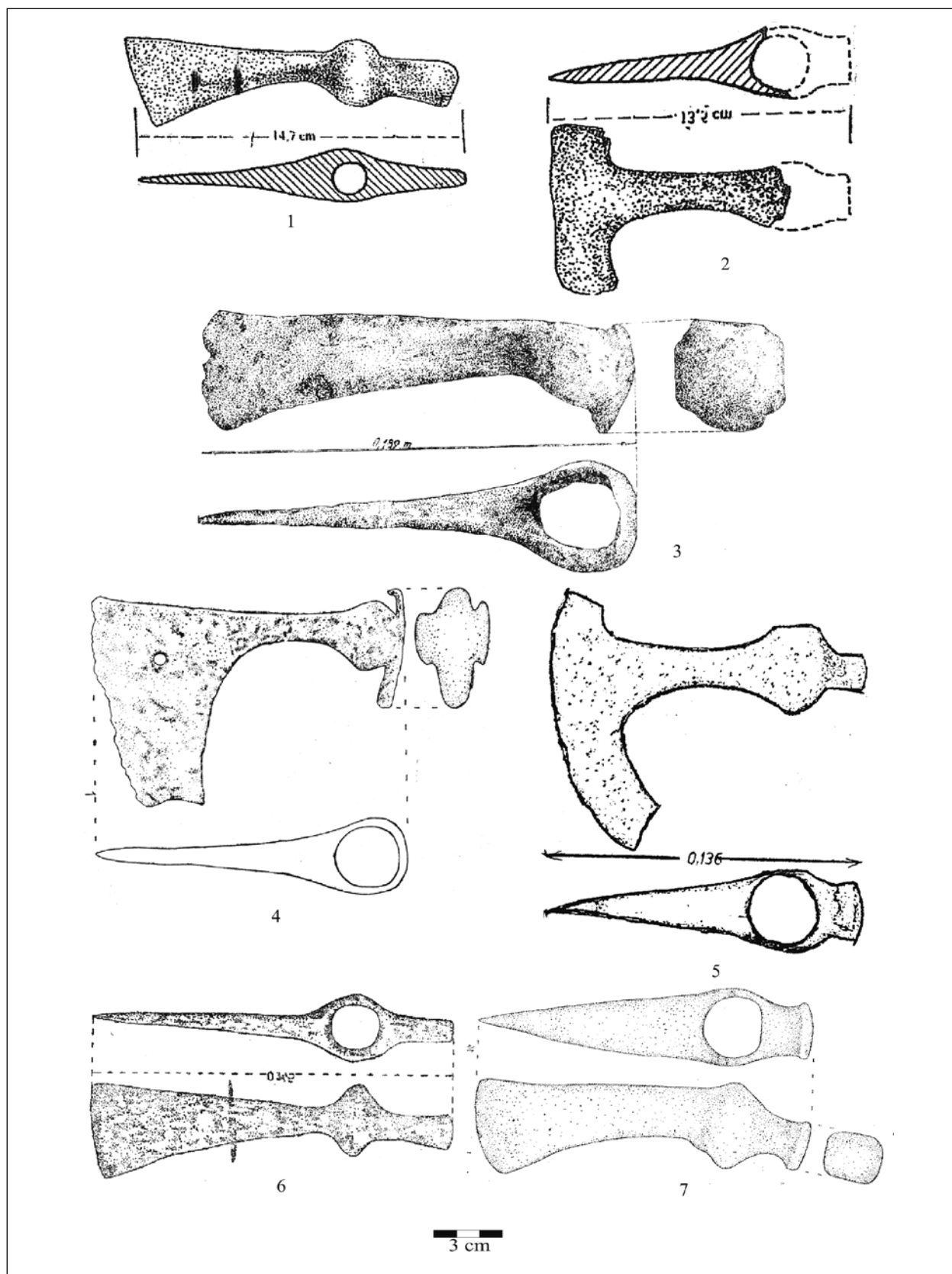
9. kép. Leletek Banca-Gara lelőhelyről. 1-11: 1. sír; 1-7: 2. sír
 Fig. 9. Finds from Banca-Gara. 1-11: Grave 1; 1-7: Grave 2

10. kép. 1-8: Arsura-Cetățuia Mogoșești; 1-6: Bârlad-Parcul de odihnă; 1-2: Berești-Râpa Sârbilor; 1-3: Todireni-vatra satului
 Fig. 10. 1-8: Arsura-Cetățuia Mogoșești; 1-6: Bârlad-Parcul de odihnă; 1-2: Berești-Râpa Sârbilor; 1-3: Todireni-vatra satului

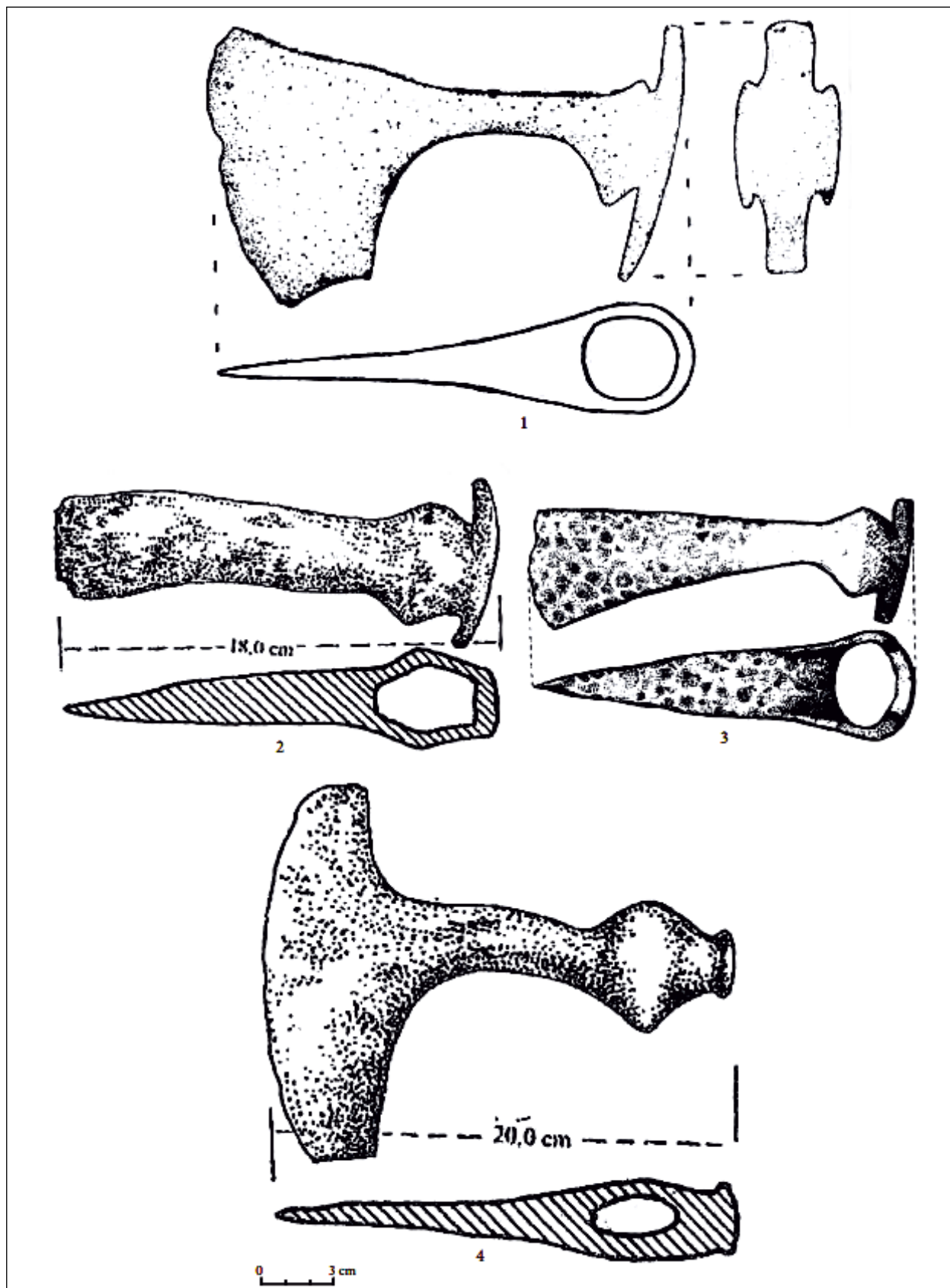

11. kép. A 10–11. századi moldvai temetkezések és szórványleletek relatív kronológiája
 Fig. 11. The relative chronology of 10th–11th-century burial places and stray finds from Moldavia

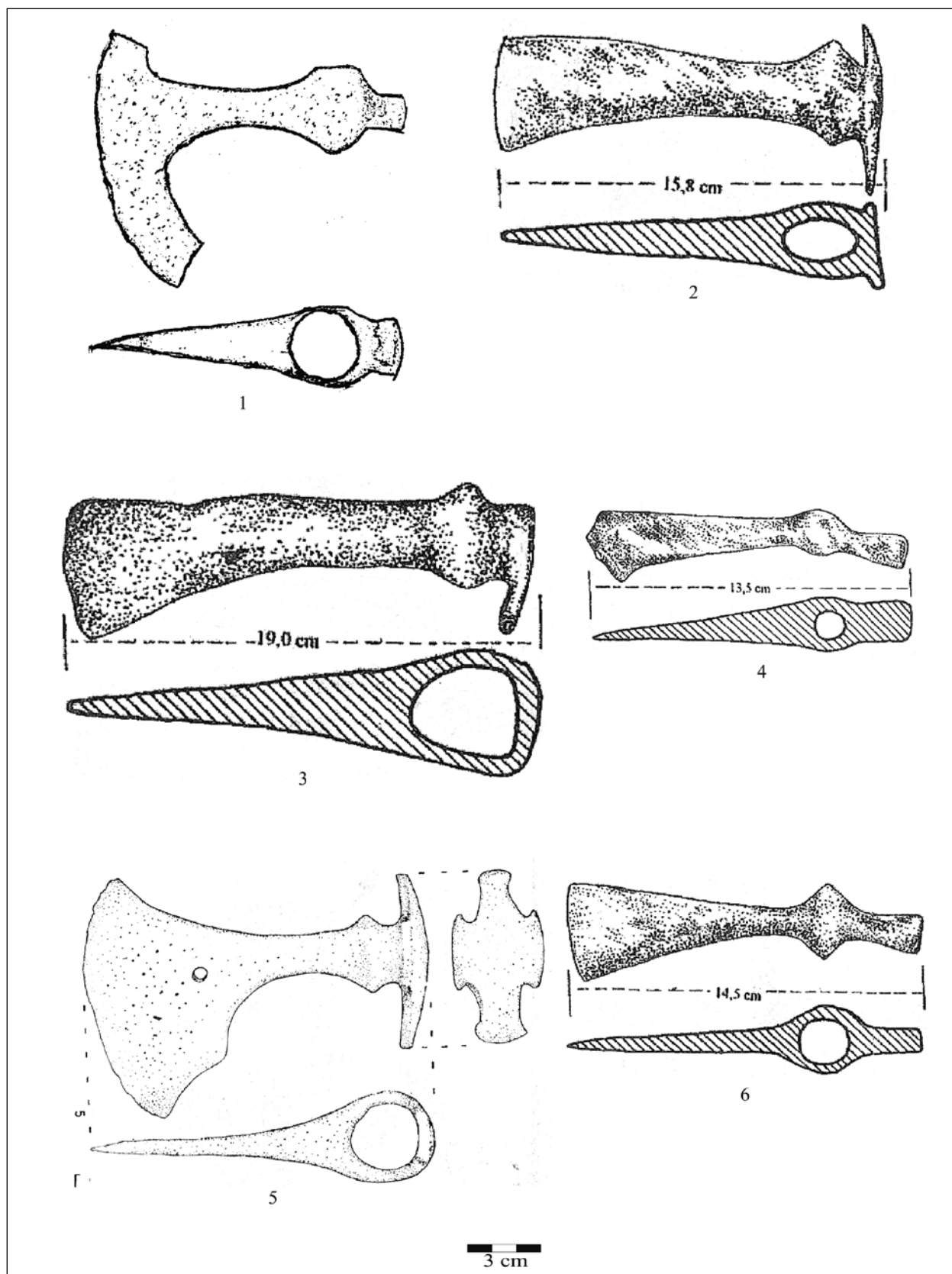

12. kép. Moldvai baltaleletek. 1: Bârlălești-Stanția; 2: Dragoslaveni-La Aguzi; 3: Dulcești-la vest de sat; 4: Fedești; 5: Găiceana-vatra satului; 6: Fotin Enescu-Drobotă-Viișoara; 7: Gârbovăț-Arcaci

Fig. 12. Axe finds from Moldavia. 1: Bârlălești-Stanția; 2: Dragoslaveni-La Aguzi; 3: Dulcești-la vest de sat; 4: Fedești; 5: Găiceana-vatra satului; 6: Fotin Enescu-Drobotă-Viișoara; 7: Gârbovăț-Arcaci

13. kép. Moldvai baltafelek. 1: Jariștea-marginea estică; 2: Liteni-teritoriul satului; 3: Giurcani; 4: Nănești-vatra satului
 Fig. 13. Axe finds from Moldavia. 1: Jariștea-marginea estică; 2: Liteni-teritoriul satului; 3: Giurcani; 4: Nănești-vatra satului

14. kép. Moldvai baltaleletek. 1: Orbeni-centrul satului; 2: Pleșești-teritoriul satului; 3: Prăjești; 4: Sărățeni-în fața școlii generale; 5: Siliștea Nouă; 6: Suceava-zona suburbană

Fig. 14. Axe finds from Moldavia. 1: Orbeni-centrul satului; 2: Pleșești-teritoriul satului; 3: Prăjești; 4: Sărățeni-în fața școlii generale; 5: Siliștea Nouă; 6: Suceava-zona suburbană

1. táblázat. A Moldva területén feltárt 9/10–11. századi sírleletek listája
Table 1. The list of 9th/10th–11th-century burial places from Moldavia

Temetkezési hely (fél- kövérrel kiemelve: fegyveres-lovas temetkezési helyek)/ Funerary site (with bold: burial places with weapons and harness)	Megye / County	Sírok száma / Number of the graves	Fegyveres, lovas és/vagy lószerszá- mos temetkezés / Grave with weapon, horse and/or harness	Tájolás / Orientation	Keltezés / Dating	Irodalom / Bibliography
1. Arsura-Cetățuia Mogoșești (10. kép 1–8/ fig. 10. 1–8)	Vaslui	11		Ny–K / W–E	10. század második fele – 11. század első fele / second half of the 10 th century – first half the 11 th century	TEODOR 1968, 237–238; TEODOR 1997, 39; TEODOR 2013, 107–114, fig. 1–2.
2. Banca-Gara (9. kép / fig. 9)	Vaslui	2	•	Ny–K / W–E	10–11. század / 10 th –11 th centuries	SPINEI 1985, 110; MAXIM-ALAIIBA 1987, 236, fig. 1.
3. Bârlad-Parcul de odihnă (10. kép 1–6 / fig. 10. 1–6)	Vaslui	1		?	10. század / 10 th century	SPINEI 1985, 111, fig. 27. 6.
4. Bârlad-Dealul Țuguieța	Vaslui	?	•	?	10. század (?) / 10 th century (?)	SPINEI 2009, 285, fig. 4.
5. Bârlad-Moara lui Chicoș	Vaslui	?	•	?	10. század vége – 11. század / end of the 10 th century – 11 th century	SPINEI 1985, 111, fig. 30. 8, fig. 31. 3–4.
6. Berești-Râpa Sâr- bilor (10. kép 1–2 / fig. 10. 1–2)	Galați	?		?	11. század / 11 th century	SPINEI 1985, 111, fig. 27. 9–10.
7. Călărași-Primărie	Botoșani	1		Ny–K / W–E	11. század / 11 th century	TEODOR 1997, 62.
8. Dumeștii Vechi-mar- ginea de nord-vest a satului	Vaslui	1		ÉNy–DK / NW–SE	10–11. század / 10 th –11 th centuries	TEODOR 1970, 114–115, fig. 7. 2.
9. Erbiceni-Dealul Cimitirului	Iași	1		É–D / N–S	10. század második fele – 11. század / second half of the 10 th century – 11 th century	NIȚU ET AL. 1959, 536, fig. 6. 4; TE- ODOR 1978, 79, fig. 44. 3.
10. Galați-Seromgal	Galați	2 + további sírok (?) / 2 + other graves (?)	•	?	10–11. század / 10 th –11 th centuries	SPINEI 2009, 285, fig. 4.
11. Grivița	Galați	4	•	?	10–11. század (?) / 10 th –11 th centuries (?)	SPINEI 2009, 285, fig. 4.
12. Grivița-NV satului (8. kép 1 / fig. 8. 1)	Vaslui	1	•	NyÉNy– KDK / WNW–ESE	10. század második fele – 11. század / second half of the 10 th century – 11 th century	SPINEI 1985, 113, fig. 27. 6.
13. Grozești-teritoriul satului (8. kép 1–10 / fig. 8. 1–10)	Iași	1	•	?	10. század első fele / first half of the 10 th century	SPINEI 1985, 113, fig. 29. 1–10.
14. Holboca-Movilă (7. kép 1–12 / fig. 7. 1–12)	Iași	2	•	Ny–K / W–E	11. század első fele / first half of the 11 th century	NESTOR ET AL. 1952, 96, 108; SPINEI 1985, 114, fig. 29. 1–10.
15. Iași-Fabrica de cărămizi	Iași	1		?	9/10–11. század / 9 th /10 th – 11 th centuries ⁷	TEODOR 1997, 104.
16. Liești	Galați	?	•	?	9/10–11. század / 9 th /10 th – 11 th centuries	SPINEI 2009, 285, fig. 4.

Temetkezési hely (félkővérrrel kiemelve: fegyveres-lovas temetkezési helyek) / Funerary site (with bold: burial places with weapons and harness)	Megye / County	Sírok száma / Number of the graves	Fegyveres, lovas és/vagy lószerszámossal temetkezés / Grave with weapon, horse and/or harness	Tájolás / Orientation	Keltezés / Dating	Irodalom / Bibliography
17. Matca	Galați	1	•	?	10. század második fele – 11. század / second half of the 10 th century – 11 th century	SPINEI 2009, 285, fig. 4; CROITORU 2013, 99, fig. 2.
18. Mândrești	Galați	1	.	?	9/10–11. század / 9 th /10 th –11 th centuries	CROITORU 2013, 97–106.
19. Pâhnești	Vaslui	3		Ny–K / W–E	9/10–11. század / 9 th /10 th –11 th centuries	SPINEI 1985, 109–110; SPINEI 2009, 283–284.
20. Pogonești	Vaslui	1	.	?	11. század / 11 th century	SPINEI 1985, 115, fig. 27. 7–8, fig. 30. 7.
21. Probotă-Moșanca (7. kép 1–6 / fig. 7. 1–6)	Iași	1 (+1?)	.	Ny–K / W–E	10. század / 10 th century	ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 603–605.
22. Roma	Botoșani	4	.	?	11. század / 11 th century	SPINEI 2009, 286, fig. 4, fig. 53
23. Todireni-vatra satului (10. kép 1–3 / fig. 10. 1–3)	Botoșani	2	.	?	11. század / 11 th century	SPINEI 1985, 117, fig. 27. 11–13.
24. Umbrărești	Galați	1	.	?	10. század második fele – 11. század első fele / second half of the 10 th century – first half of the 11 th century	SPINEI 1985, 118, fig. 31. 5–13.

2. táblázat. A Moldva területén előkerült 9/10–11. századi balták listája

Table 2. The list of 9th/10th–11th-century axes from Moldavia

Lelőhelyek / Sites	Megye / County	A lelet vagy leletek jellege / Type of the find or finds	Keltezés / Dating	Irodalom / Bibliography
I. Bârlălești-Stanția (12. kép 1 / fig. 12. 1)	Vaslui	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	COMAN 1980, 30, Table 14. 1.
II. Câmpineanca-Via I.A.S.	Vrancea	depólelet? / deposit find?	10–11. század / 10 th –11 th centuries	TEODOR 1997, 63.
III. Dragoslaveni-La Aguzi (12. kép 2 / fig. 12. 2)	Vrancea	depólelet / deposit find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	COMȘA–CONSTANTINESCU 1969, 425–435.
IV. Dulcești-la vest de sat (12. kép 3 / fig. 12. 3)	Neamț	kultúrréteg / cultural layer	10–11. század / 10 th –11 th centuries	ALEXIANU–SCORTĂNU 1987, 159–160.
V. Fedești (12. kép 4 / fig. 12. 4)	Vaslui	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	SPINEI 1985, fig. 10. 1.
VI. Fotin Enescu-Drobotă-Viișoara (12. kép 6 / fig. 12. 6)	Iași	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	CHIRICA–TANASACHI 1984, 213, fig. 9. 6.
VII. Găiceana-vatra satului (12. kép 5 / fig. 12. 5)	Bacău	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	ARTIMON 1989, 217, fig. 2. 1, 2.
VIII. Gărbovăț-Arcaci (?) (12. kép 7 / fig. 12. 7)	Galați	depólelet? / deposit find?	9–10. század / 9 th –10 th centuries	FLORESCU ET AL. 1967, 75; SPINEI 1985, fig. 11. 14; TEODOR 2004, fig. 4. 3.
IX. Giurcani (13. kép 3 / fig. 13. 3)	Vaslui	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	ROTARU 2008, 6, fig. 9.
X. Jariștea-marginea estică (13. kép 1 / fig. 13. 1)	Vrancea	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	PARAGINĂ 1978, 82–83, fig. 2.
XI. Liteni-teritoriul satului (13. kép 2 / fig. 13. 2)	Suceava	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	EMANDI 1981, 35.
XII. Mateeni-Dealul Țarnă	Botoșani	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	TEODOR 1974, 112, fig. 7. 1.
XIII. Nănești-vatra satului (13. kép 4 / fig. 13. 4)	Bacău	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	TEODOR 1978, 77, fig. 30. 2.
XIV. Orbeni-centrul satului (14. kép 1 / fig. 14. 1)	Bacău	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	ARTIMON 1989, 217, fig. 1. 1, 2.
XV. Pleșești-teritoriul satului (14. kép 2 / fig. 14. 2)	Suceava	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	EMANDI 1981, 37.
XVI. Prăjești (14. kép 3 / fig. 14. 3)	Bacău	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	TEODOR 2004, 192, fig. 4. 6.
XVII. Sărățeni-in fața școlii generale (14. kép 4 / fig. 14. 4)	Vaslui	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	COMAN 1980, 190, Table 14. 4.
XVIII. Silișteea Nouă (14. kép 5 / fig. 14. 5)	Suceava	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	SPINEI 1985, fig. 10. 5.
XIX. Suceava-zona suburbană (14. kép 6 / fig. 14. 6)	Suceava	szórványlelet / stray find	10–11. század / 10 th –11 th centuries	MATEI 1963, 33; EMANDI 1981, 35, fig. 1. 2.

IRODALOM / BIBLIOGRAPHY

- ALEXIANU–SCORTĂRU 1987: Alexianu, M. – Scortăru, Ș.: Două topoare din evul descoperite în județul Neamț. *Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț* 15–17 (1983–1985) 1987, 159–165.
- ARTIMON 1989: Artimon, A.: Topoare din secolele X–XI descoperite în județul Bacău. *Carpica. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Bacău* 20 (1989) 215–219.
- BÁLINT 1969: Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969:1, 107–114.
- BOIA 1997: Boia, L.: *Istorie și mit în conștiința românească*. București 1997.
- BRATHER 2002: Brather, S.: Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The case of the Alamanni. In: *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Ed.: Gillett, A. *Studies in the Early Middle Ages* 4. Turnhout 2002, 149–175.
- CHIRICA–TANASACHI 1984: Chirica, V. – Tanasachi, M.: *Repertoriul arheologic al județului Iași*. Iași 1984.
- COMAN 1980: Coman, Gh.: *Statornicie, continuitate: Repertoriul arheologic al județului Vaslui*. București 1980.
- COMȘA–CONSTANTINESCU 1969: Comșa, M. – Constantinescu, Gh.: Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni (jud. Vrancea). *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 20:3 (1969) 425–436.
- CROITORU 2013: Croitoru, C.: Descoperiri arheologice de pe teritoriul județului Galați atribuite populațiilor turanice. *Acta Musei Tutovensis* 8 (2013) 97–106.
- CURTA 2013: Curta, F.: *The Image and Archaeology of the Pechenegs*. *Banatica. Muzeul Banatului Montan* 23 (2013) 143–202.
- EMANDI 1981: Emandi, E.: Cercetări privind uneltele de tăiat de pe teritoriul României în perioada secolelor IX–XVII. In: *Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România*. Istoria civilizației II. Sibiu 1981, 19–65.
- FLORESCU ET AL. 1967: Florescu, A. C. – Rugină, Șt. – Vicoveanu, D.: Așezarea din epoca bronzului târziu de la Gîrbovăț (r. Tecuci, reg. Galați). *Danubius – Revista Muzeului de Istorie Galați* 1 (1967) 75–87.
- FRÎNCULEASA ET AL. 2012: Frînculeasa, A. – Preda, B. – Negrea, O. – Soficaru, A. – Dumitrașcu, V. – Frînculeasa, M.: Complexe funerare de la începutul mileniului al II-lea, descoperite recent în județul Prahova. *Materiale și Cercetări Arheologice – Serie Nouă* 8 (2012) 139–163.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői* 1–2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Szeged 2013.
- GÁLL 2015: Gáll, E.: An attempt to classify the stirrups dating from the 10th century and the first quarter of the 11th century in the Transylvanian Basin, the Crișana/Partium and the Banat with an outlook to the Carpathian Basin. In: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Ed.: Cosma, C. Cluj-Napoca 2015, 353–404.
- GEIBIG 1991: Geibig, A.: *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland*. Neumünster 1991.
- GIESLER 1981: Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken). *Prähistorische Zeitschrift* 56 (1981) 3–181.
- IONIȚĂ 2005: Ioniță, A.: *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*. București 2005.
- KOVÁCS 1988: Kovács L.: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok (Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár, Kom. Szabolcs-Szatmár). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988, 125–158.

- LANGÓ–TÜRK 2004: Langó P. – Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. Adatok a szijbe-fűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 365–451.
- MALEŠEVIĆ 2004: Malešević, S.: *The Sociology of Ethnicity*. London–Thousand Oaks–New Delhi 2004.
- MATEI 1963: Matei, M. D.: *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*. București 1963.
- MAXIM-ALAIȚA 1987: Maxim-Alaița, R.: Două morminte turanice târzii de la Banca. *Arheologia Moldovei* 11 (1987) 235–240.
- MĂGUREANU 2017: Măgureanu, A.: Identitate religioasă la nord de Dunăre. Creștinismul. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 68:1–4 (2017) 31–70.
- MORINTZ–ROSETTI 1959: Morintz, S. – Rosetti, D. V.: Din cele mai vechi timpuri și până la formarea Bucureștilor. In: *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*. Red.: Ionașcu, I. București 1959, 11–47.
- NESTOR ET AL. 1952: Nestor, I. și colaboratorii: Șantierul Valea Jijiei. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 3 (1952) 19–119.
- NIȚU ET AL. 1959: Nițu, A. – Zaharia, Em. – Teodor, D. Gh.: Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni (r. Tg. Frumos, reg. Iași). *Materiale și Cercetări Arheologice* 6 (1959) 531–539.
- PARAGINĂ 1978: Paragină, A.: Două piese de metal din feudalismul timpuriu descoperite la Jariștea – Vrancea. *Studii și Comunicări. Muzeul Județean de Istorie și Etnografie Vrancea* 1 (1978) 81–84.
- PAULSEN 1956: Paulsen, P.: *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn 1956.
- PETERSEN 1919: Petersen, J.: *Die norske Vikingsverd*. Kristiania 1919.
- PETKES 2011: Petkes Zs.: Rúdablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája*. Szerk.: Bíró Sz. – Tomka P. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok 3. Győr 2011, 231–246.
- RÉVÉSZ 1985: Révész L.: Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez (Angaben zum Bau des Köchers aus der Zeit der ungarischen Landnahme). *Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum* 5 (1985) 35–53.
- RÉVÉSZ 1989: Révész L.: Lira alakú csatok a Kárpát-medencében (Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27 (1989) 513–541.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Miskolc 1996.
- ROTARU 2008: Rotaru, M.: Cercetări arheologice în așezări din secolele IV–XIII în partea de sud-est a județului Vaslui. *Lohanul. Revistă cultural științifică* 2:5 (2008) 4–7.
- SPINEI 1985: Spinei, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*. Iași 1985.
- SPINEI 2009: Spinei, V.: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston 2009.
- SZÖKE 1962: Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- TEODOR 1968: Teodor, D. Gh.: Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 19:2 (1968) 227–278.
- TEODOR 1970: Teodor, D. Gh.: Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI–XI. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 21:1 (1970) 97–128.
- TEODOR 1974: Teodor, D. Gh.: Descoperiri arheologice din secolele VI–XI din județul Botoșani. In: *Din trecutul județului Botoșani I. Comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată de muzeu 9–11 februarie 1973 la Botoșani*. Botoșani 1974, 101–114.

- TEODOR 1978: Teodor, D. Gh.: *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI. e. n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român. Iași 1978.*
- TEODOR 1997: Teodor, D. Gh.: *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V–XI d. H. (Contribuții la continuitatea daco-romană și veche românească).* București 1997.
- TEODOR 2003: Teodor, D. Gh.: *Topoare medievale timpurii în regiunile carpato-nistriene.* In: *In memoriam Radu Popa, Temeiuri ale civilizației românești în context european.* Coord.: Marcu-Istrate, D. – Istrate, A. – Gaiu, C. Cluj-Napoca 2003, 185–200.
- TEODOR 2004: Teodor, D. Gh.: *Depozitul de unelte și arme medievale timpurii de la Gârbovăț, jud. Galați. Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț 23 (2004) 395–406.*
- TEODOR 2013: Teodor, D. Gh.: *Necropola medievală timpurie de la Arsura-Vaslui. Acta Musei Tutovenssis 8 (2013) 107–113.*
- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians.* Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- TÜRK 2010: Türk A. A.: *A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása.* In: *A VI. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Középkortörténeti tanulmányok 6.* Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–306.
- ZAHARIA–ZAHARIA 1962: Zaharia, Em. – Zaharia, N.: *Sondajul de salvare din necropola de la Probota. Materiale și Cercetări Arheologice 8 (1962) 599–605.*

ПОГРЕБЕНИЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ X В. С ИНВЕНТАРЁМ «ВЕНГЕРСКОГО ОБЛИКА» У С. РОВАНЦЫ ИЗ УКРАИНЫ

ТАРАС ВЕРБА* – ИГОРЬ ПРОХНЕНКО** – АТТИЛА ТЮРК*** – БЕРТАЛАН ЗАГОРХИДИ ЦИГАНЬ**** –

СУЛЕЙМАН АЛЬ ХАЛАБИ***** – ОЛЕГ В. ФЁДОРОВ*****

Ключевые слова: *Рованцы, средневековое погребение, остатки налущья, вещи «венгерского облика», этногенез венгров*

Kulcsszavak: *Rovanci, középkori sír, készenléti tegez maradványai, 'magyargyanús' tárgyak, a magyarság etnogenezise*

Taras Verba – Igor Prohnenko – Attila Türk – Bertalan Zagorhidi Czigany – Sulejman Al Halabi – Oleg V. Fedorov

Погребение второй половины X в. с инвентарём «венгерского облика» у с. Рованцы из Украины
В фондах Волынского краеведческого музея на хранении находится инвентарь (серебряные, бронзовые украшения и арабские монеты) из средневекового погребения, исследованного в 2014 г. у с. Рованцы Луцкого р-на Волынской обл. Украины экспедицией ГП «Волыньские древности». Среди погребального инвентаря комплекса № 5 выделяются остатки налущья, представленные различными накладками. Они имеют аналогии на территории Венгрии и относятся к хорошо известным в Европе вещам «венгерского облика» X в. Уточнение датировки этого погребения, обнаруженного к северо-востоку от Карпат, представляет особый интерес для анализа материалов из Карпатской котловины. Данное захоронение в очередной раз подтверждает, что наиболее яркие вещи «венгерского облика» из погребений, расположенных на якобы «северном пути продвижения венгров Алмоша», не выступают маркерами конца IX в.

Tarasz Verba – Igor Prohnenko – Türk Attila – Zágorhidi Czigány Bertalan – Szulejman Al Halabi – Oleg V. Fjodorov

Magyar jellegű sír a 10. század második feléből az ukrán Rovanci település határából

A Volinyi Helytörténeti Múzeum gyűjteményében található az az ezüst és bronz díszítményekből és ékszerekből, valamint arab pénzekből álló leletgyűjtes, amely 2014-ben, Rovanci település (Ukrajna, Volinyi terület, Lucki járás) határában előkerült középkori sírből származik. A temetkezést a Volinyi Régiségek nevű állami vállalat régészeti expedíciója tárta fel. Az 5. számú sír leletei között kiemelt figyelmet érdemelnek azok a különféle veretek, amelyeket egy készenléti tegez maradványaiként azonosítottak. Párhuzamaik Magyarország területén is előfordulnak és az Európában jól ismert 10. századi 'magyargyanús' tárgyak közé sorolhatók. A temetkezés Kárpát-medencén kívüli elhelyezkedése és keltezésének pontos meghatározása hasznos lehet a Kárpátok vonulatán belül előkerült leletanyag elemzése szempontjából. Ez a leletgyűjtes ismét alátámasztja azt a véleményt, hogy jóllehet „Álmos magyarjainak északi útvonala” mentén helyezkedik el, de a legimpozánsabb, 'magyargyanús' tárgyakkal eltemetett sírok ab ovo nem tekinthetők a 9. század végét jelölő markerekként.

* Волынский краеведческий музей / Volinyi Helytörténeti Múzeum. 43005 Украина, Волынская обл., г. Луцк, ул. Шопена, 20, tarasverba@gmail.com

** Ужгородский национальный университет / Ungvári Nemzeti Egyetem. 88000 Украина, Закарпатская обл., г. Ужгород, пл. Народная, 3, prohnenkoigor@ukr.net

*** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet / Институт археологии Католического университета им. Петера Пазманя. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., turk. attila@btk.mta.hu

**** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Műhely / Археологический отдел Аспирантской школы по истории Института археологии Католического университета им. Петера Пазманя. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.; zagorhidi.czigany.bertalan@gmail.com

***** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Műhely / Археологический отдел Аспирантской школы по истории Института археологии Католического университета им. Петера Пазманя. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. suleman.alhalabi92@hotmail.com

***** Москва / Moszkva, fedorov_oleg@list.ru

ВВЕДЕНИЕ¹

В фондах Волынского краеведческого музея хранится инвентарь (серебряные, бронзовые украшения и арабские монеты) из раннесредневекового погребения, исследованного весной 2014 г. у с. Рованцы Луцкого р-на Волынской обл. Украины в долине р. Стырь экспедицией ГП «Волыньские древности» (ЗЛАТОГОРСЬКИЙ–ВЕРБА 2015, 29–30) (рис. 1–2). Работы проводились под руководством А. Златогорского, а обязанности начальника раскопа, на площади которого обнаружено данное захоронение, исполняла М. Вашета. Среди погребального инвентаря комплекса № 5 выделяются остатки налущья, представленные различными накладками (рис. 3–9). Они имеют аналогии на территории Венгрии и относятся к хорошо известным в Европе вещам «венгерского облика» X в. Определение точной датировки этого погребения, обнаруженного к северо-востоку от Карпат, представляет особый интерес для анализа материалов из Карпатской котловины (RÉVÉSZ 1991; RÉVÉSZ 1996, 154–168). Данное захоронение существенно дополняет имеющуюся на сегодняшний день базу данных и способствует изучению ключевых пунктов развития венгерской культуры X в. (ZÁGORHIDI CZIGÁNY ET AL. 2019). Также здесь важно отметить спорную интерпретацию в научных публикациях подобных кочевнических комплексов, выявленных ранее на территории Галиции (Крылос, Судова Вышня) и Польши (Пшемьсль). Длительное время они рассматривались как маркеры «пути Анонима», определяющего переселение древних венгров вождя Алмоша в конце IX в. от Киева через Верхнее Потисье в Тисо-Дунайское междуречье (FODOR 1992; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 130–135, 438; ПРОХНЕНКО 2006). После того, как были установлены «странности датировки»

BEVEZETÉS¹

A Volinyi Helytörténeti Múzeum gyűjteményében található az az ezüst és bronz díszítményekből és ékszerekből, valamint arab pénzekből álló leletegyüttes, amely a 2014 tavaszán, a Sztir folyó völgyében, Rovanci település (Ukrajna, Volinyi terület, Lucki járás) határában előkerült középkori sírból származik. A temetkezést a Volinyi Régiségek nevű állami vállalat régészeti expedíciója tárta fel (ZLATOGORSZKIJ–VERBA 2015, 29–30) (1–2. kép). Az ásatásvezető régész A. Zlatogorszki volt, a feltárt sírt magába foglaló szelvényben zajló munkát pedig M. Vaseta felügyelte. Az 5. számú sír leletei között kiemelt figyelmet érdemelnek azok a különféle vereitek, amelyeket egy készletű tegez maradványaiként azonosítottak (3–9. kép). Párhuzamaik Magyarországon területén is előfordulnak és az Európában jól ismert 10. századi 'magyargyanús' tárgyak közé sorolhatók. A temetkezés Kárpát-medencén kívüli elhelyezkedése és keltezésének pontos meghatározása hasznos lehet a Kárpátok vonulatán belül előkerült leletanyag elemzése szempontjából (RÉVÉSZ 1991; RÉVÉSZ 1996, 154–168). A leletegyüttes segíti a honfoglalás kori hagyaték 10. századi fejlődésének egyes kulcsfontosságú kérdéseinek vizsgálatát, valamint jelentős mértékben kiegészíti a jelenleg létező adatbázist (ZÁGORHIDI CZIGÁNY ET AL. 2019). Fontos kihangsúlyozni, hogy a korábban Galícia (Kriolosz, Szudova Visnya) és Lengyelország (Przemysł) területén feltárt hasonló nomád leletegyüttesek interpretálása nem egyöntetű a szakirodalomban. Ezekre sokáig 'Anonymus útjának' nyomaiként tekintettek, aki szerint Álmos vezér magyarjai Kijevtől indulva a Felső-Tisza-vidéken keresztül érték el a Duna-Tisza közét a 9. század végén (FODOR 1992; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 130–135, 438; PROHNENKO 2006). Miután fény derült az említett leletek 'keltezésének furcsaságaira' (MOCJA 2011, 18), többé már nem lehetett ezeket az anyagokat ahhoz a lelőhelycsoporthoz sorolni, amelyek a honfoglaló magyarok

¹ Исследование проведено в рамках проекта «Программа профессионалов: археологическое изучение отношений Венгрии и Востока» («Наше восточное наследие – междисциплинарная группа исследователей истории и археологии Католического университета им. Петера Пазманя [TKP2020-NKA-11]» при поддержке Министерства инноваций и технологий, а также проекта «Программа династии Арпадов» (IV.2. Система восточных связей династии Арпадов).

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszer) projekt keretében készült.

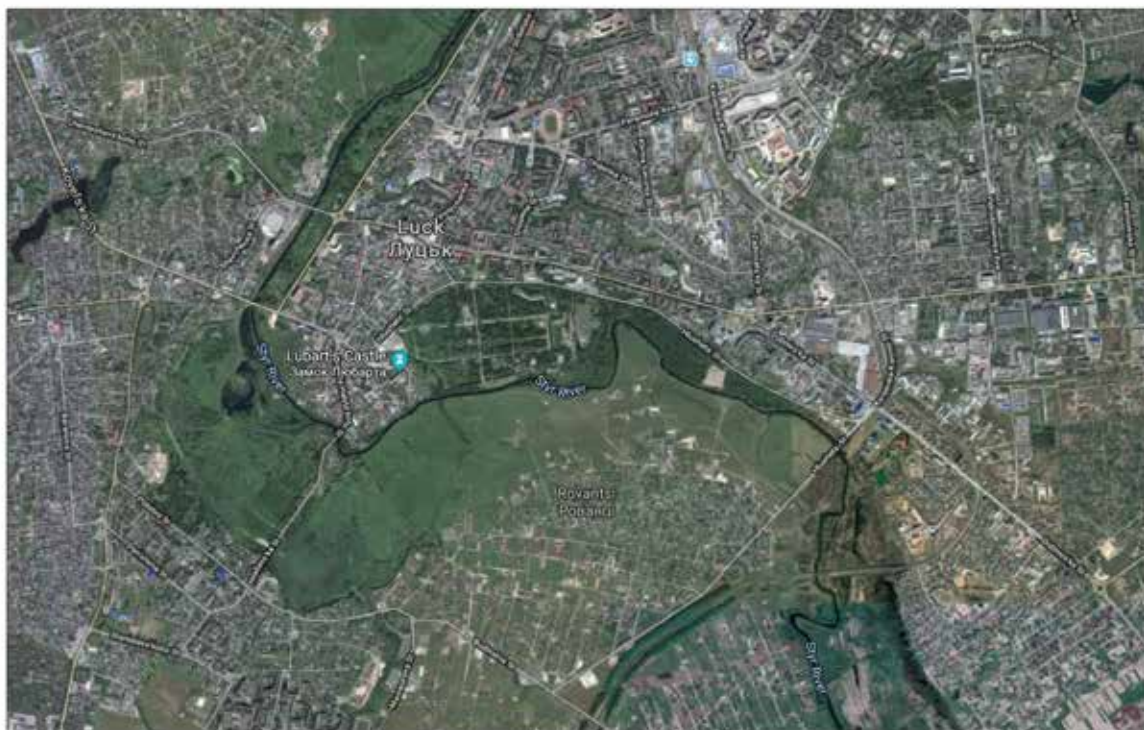

Рис. 1. Географическое расположение местонахождения. 1: Аэрофотосъемка расположения с. Рованцы Луцкого р-на Волынской обл. Украины; 2: Вид с территории села на г. Луцк

1. kép. A lelőhely földrajzi elhelyezkedése. 1: Rovantsi település elhelyezkedése (Ukrajna, Volinyi terület, Lucki járás); 2: Látkép Rovanciból Luck városára

1

2

Рис. 2. Современное состояние территории могильника в с. Рованцы. 1: Вид памятника с юга;
2: Вид местонахождения с севера

2. kép. A Rovanciban feltárt temető területének állapota napjainkban. 1: A lelőhely déli irányból; 2: A lelőhely északi irányból

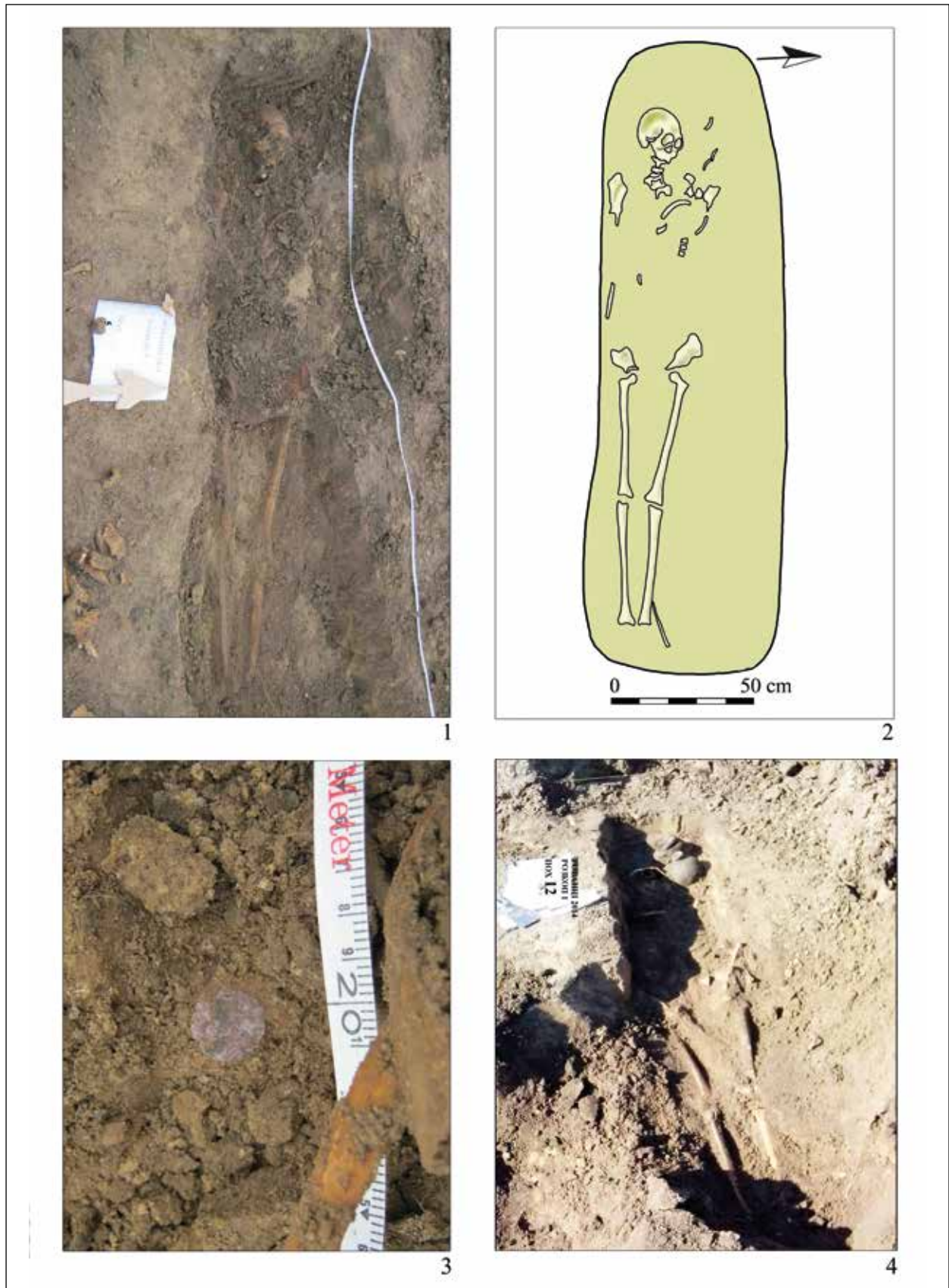

Рис. 3. 1–4: Погребение 5 могильника в с. Рованцы
3. кёр. 1–4: A rovançi 5. sír

этих материалов (Моця 2011, 18), пришлось отказаться от причисления данных древностей к группе памятников первой «волны» венгров. В результате сложились две гипотезы. Одна из них объясняла появление подобных комплексов за Карпатами экспансией венгров в X в. на север и восток от их основных районов проживания, вторая – переселением на Прикарпатские земли печенегов из Причерноморья во второй половине этого столетия с дальнейшим вынужденным перемещением части их племён в Карпатский ареал и включением в венгерское общество (Прохненко 2010). Более того, недавно один польский исследователь поднял вопрос о датировке XI в. Пшемысльского могильника (FLOREK 2013). В любом случае, вопрос о причинах появления наиболее ярких памятников «венгерского круга» является одним из ключевых для уточнения важных моментов венгерского этногенеза второй половины X в., то есть через 100 лет после их проникновения и поселения на земле «новой Родины».

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ ПАМЯТНИКА

В сложившейся ситуации каждый новый обнаруженный памятник требует особо пристального внимания со стороны археологов, поскольку добавляет новую информацию в обширную базу данных по данной проблематике. Особенно это относится к древностям кочевников, зафиксированным на территориях, не особенно пригодных для их проживания. А именно такими и являются ландшафтно-климатические характеристики долины р. Стырь.

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ СРЕДА ПАМЯТНИКА

Археологические исследования позволяют говорить о начале заселения человеком района современного г. Луцк только в верхнем палеолите. Сравнительно позднее заселение объясняется значительной заболоченностью этих земель и наличием густых кустарников, усложняющих перемещение и, соответственно, расселение людей. Ситуация резко изменилась в период перехода к производящему хозяйству. В результате земледельческой деятельности данная террито-

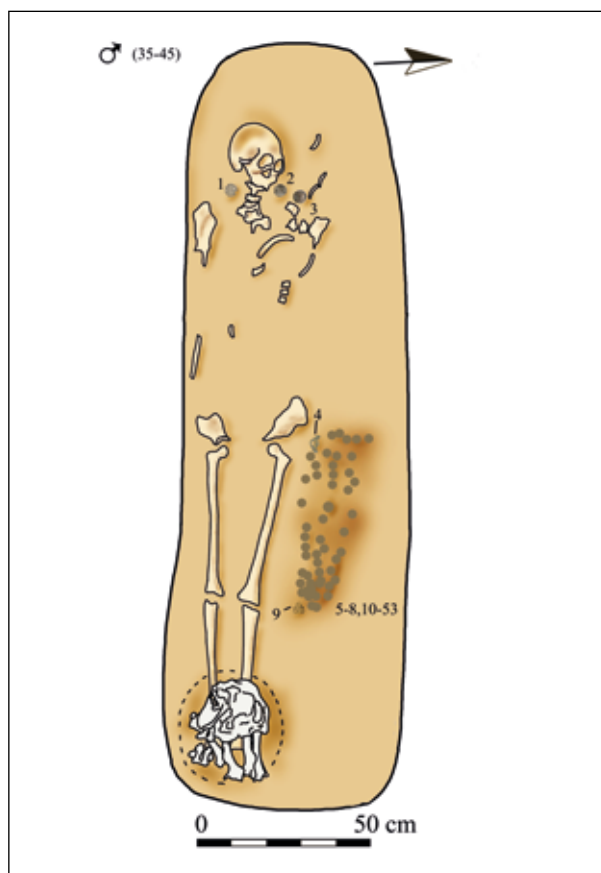

Рис. 4. План п. 5 могильника в с. Рованцы
4. kép. A rovanci 5. sír sírrajza

első hullámához köthetők. Ennek következtében két elmélet fogalmazódott meg. Az egyik elgondolás a hasonló lelőhelyek Kárpátokon kívüli megjelenését a magyaroknak a 10. századi szállásterületüktől északra és keletre irányuló expanziójával magyarázta. A másik elmélet szerint ezek a leletek olyan besenyőkhöz köthetők, akik a 10. század második felében a Fekete-tenger északi előteréből a Kárpátok keleti előterébe települtek át, ezeknek a törzseknek egy része pedig aztán arra kényszerült, hogy továbbmenjen a Kárpátok térségébe és ott a magyarsághoz csatlakozzon (PROHNENKO 2010). Sőt, nemrégiben egy lengyel kutató még a przemysli temető 11. századi keltezését is felvetette (FLOREK 2013). Az mindenestre biztos, hogy a magyar leletek köréhez tartozó legimpozánsabb lelőhelyek megjelenésének kérdése kulcsfontossággal bír a magyarság etnogenezisének a 10. század második felében zajló, kiemelten fontos folyamatainak szempontjából.

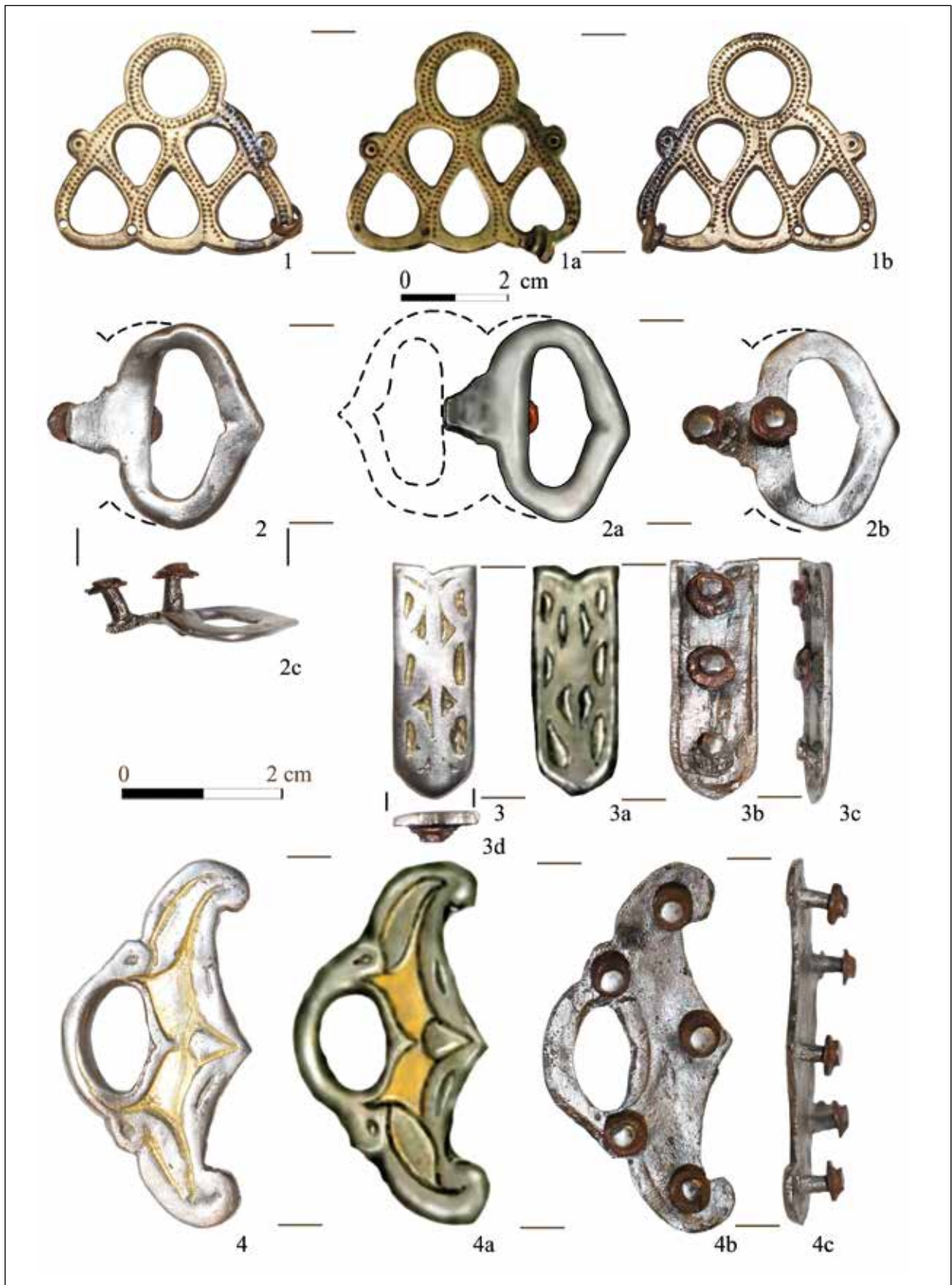

Рис. 5. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–4: Элементы крепления налучья
5. kép. A rovanci 5. sír. 1–4: A készenléti íjtartó tegez függesztőelemei

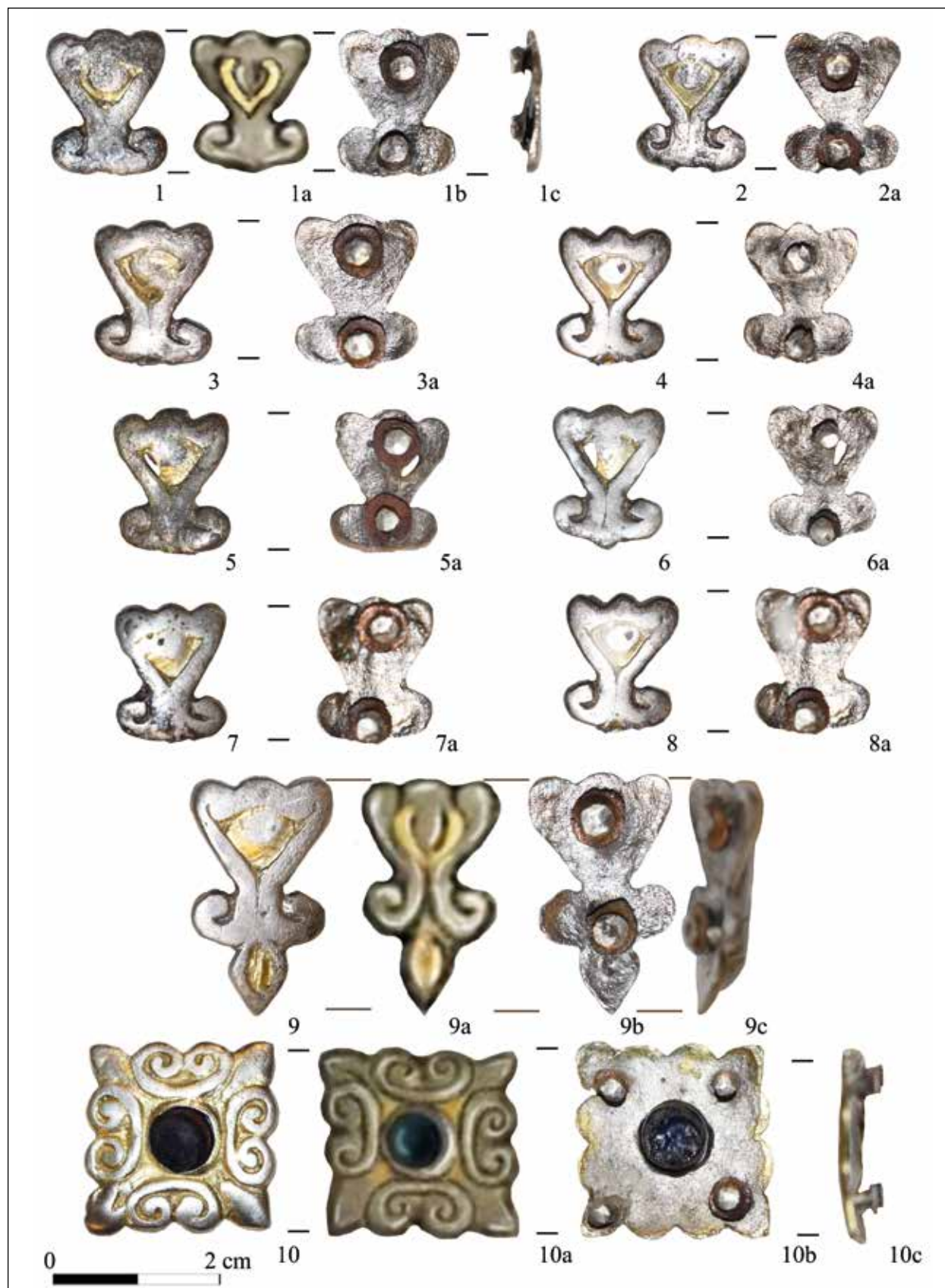

Рис. 6. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–8: Элементы декора налучья 6. кёр. А рованци 5. сир. 1–8: А készenléti íjtartó tegezт díszító veretek

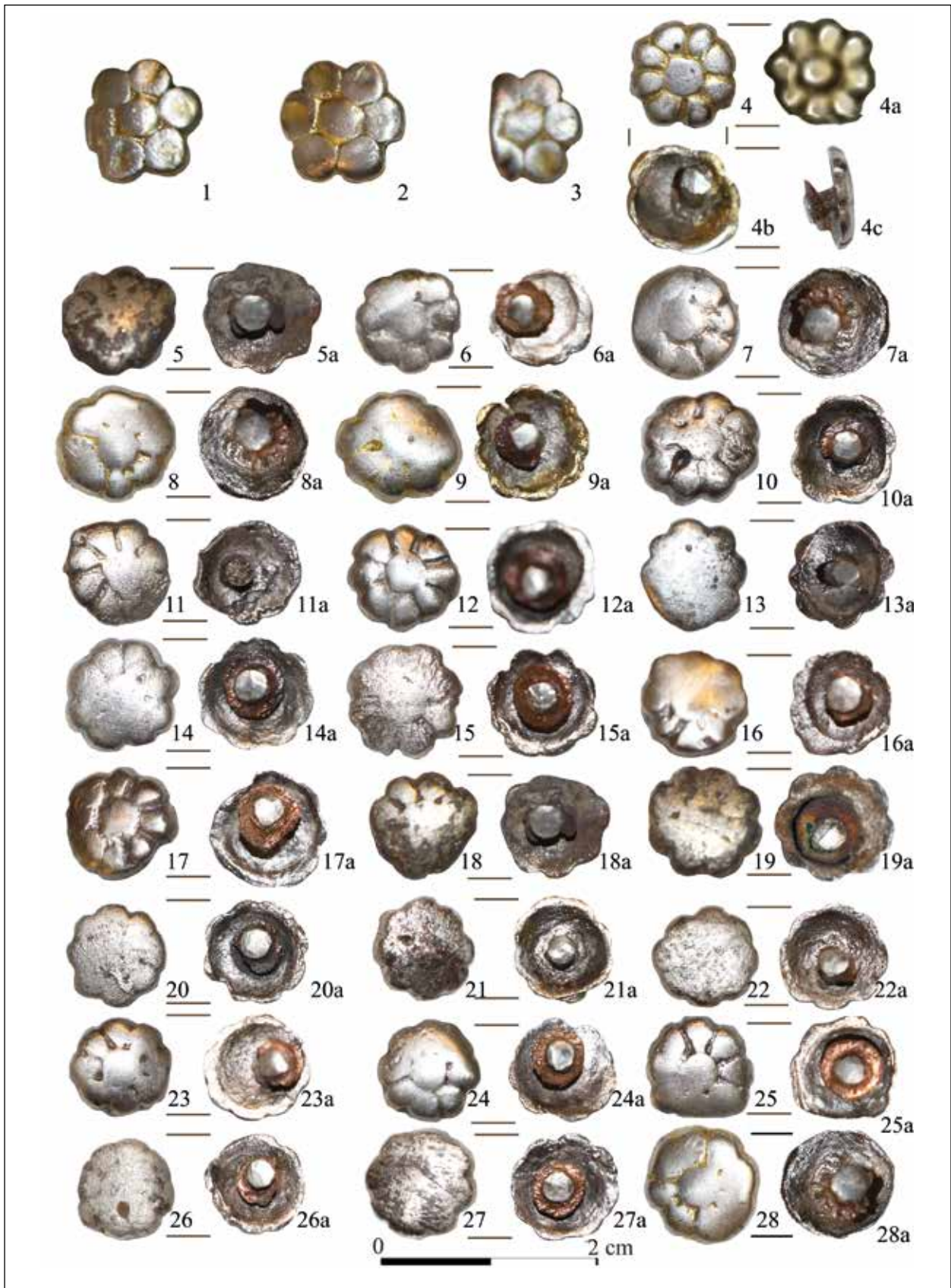

Рис. 7. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–28: Элементы декора налучья 7. кър. A rovanci 5. sír. 1–28: A készenléti íjtartó tegezт díszítő veretek

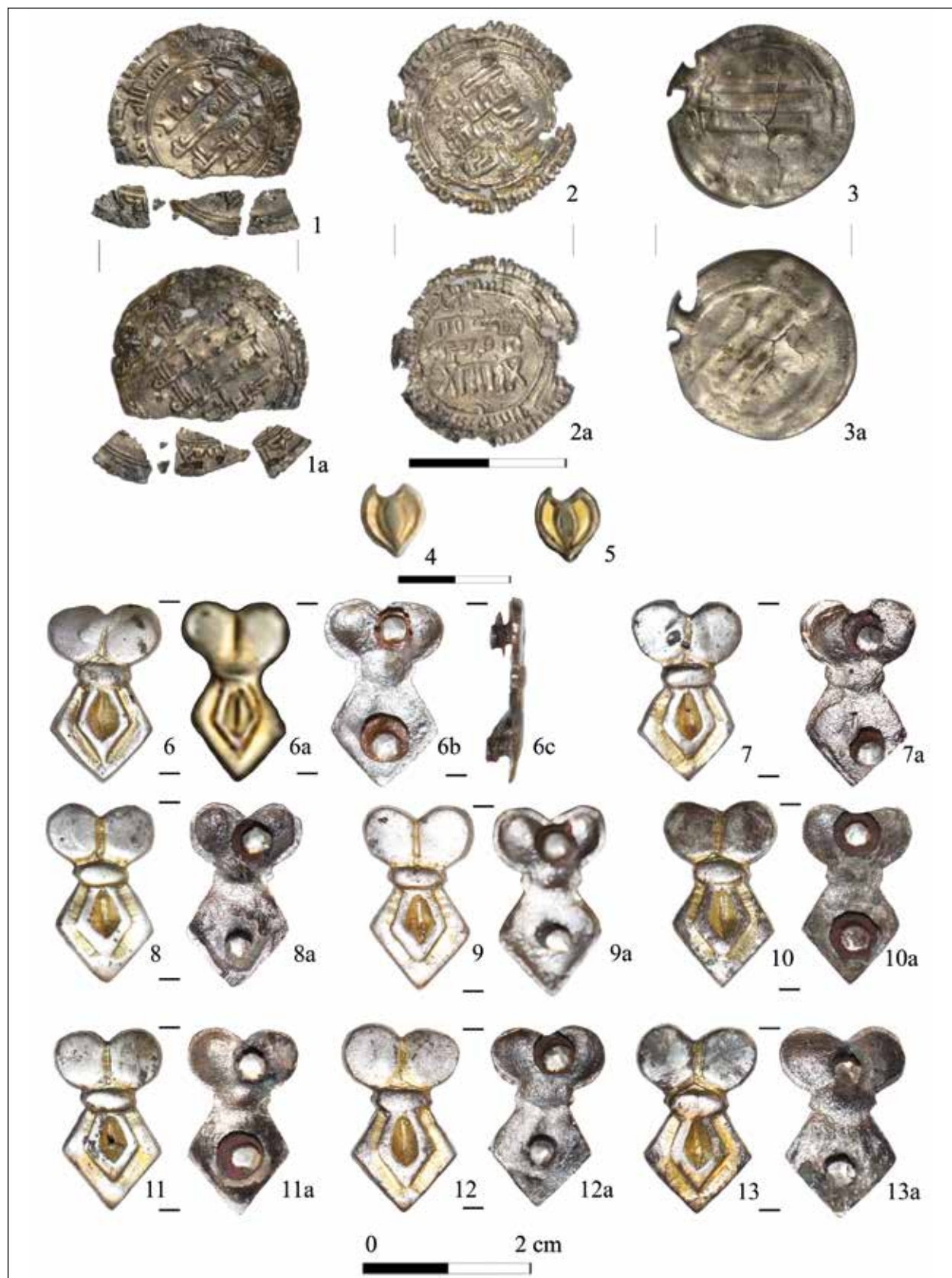

Рис. 8. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–3: Дирхемы в качестве шейного украшения; 4–14: Элементы декора надучья

8. kép. A rovanci 5. sír. 1–3: Nyakékként viselt dirhemek; 4–14: A készületi íjtartó tegezt díszítő veretek

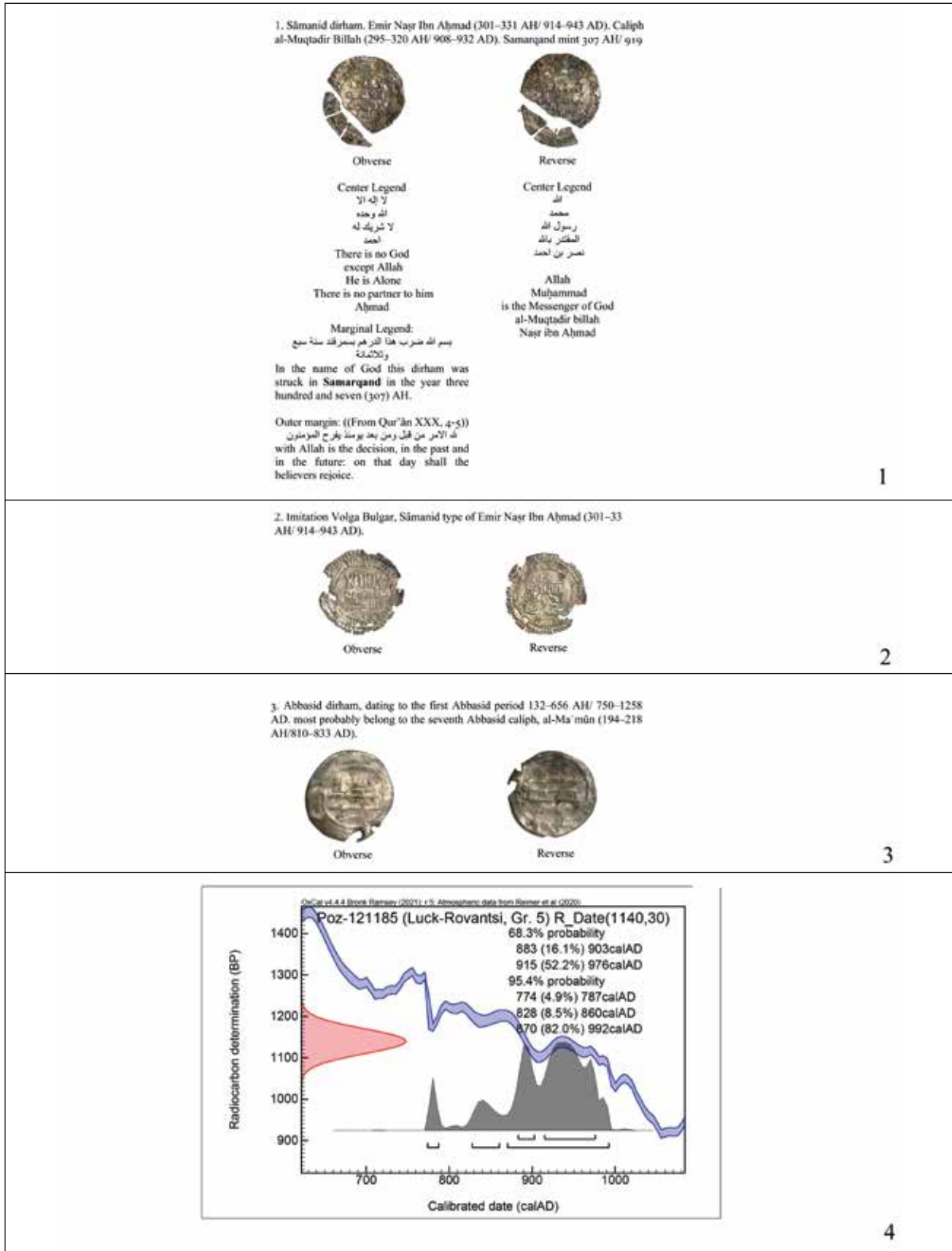

Рис. 9. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–3: Определения дирхемов (по Сулейман Аль Халаби);
 4: Калиброванная ¹⁴C дата погребения 5 могильника в с. Рованцы
 9. kőp. A rovanci 5. sír. 1–3: A nyakékként viselt dirhemek meghatározása (Szulejman Al Halabi nyomán);
 4: A rovanci 5. sír kalibrált ¹⁴C kormeghatározása

рия стала более благоприятной для проживания, что нашло отражение в формировании ярких культур эпох неолита и энеолита, а также бронзового и раннего железного века.

В раннем средневековье в регионе фиксируется резкий демографический скачок и более динамично развивается экономика, что нашло отражение в материальной культуре. Пиковым в этом отношении стал X в., на что указывает активное развитие соседних земель и необходимость реагировать на эти изменения со стороны людей, проживающих в долине р. Стырь. Кроме экономического роста, в это время фиксируется процесс включения данных земель в сферу влияния киевских правителей, что особенно заметно в период княжения Ольги и Владимира Святославовича. Более того, последний вообще коренным образом перекроил всю политическую карту расположенного на запад от Руси региона, сначала в 981 г. захватив червенские (укрепленные) города, а десятилетием позже, в 992 г., расширив свою власть на белых хорватов бассейна р. Прут и р. Днестр. На этом фоне, по некоторым предположениям, несколько ранее данных событий, произошло перемещение значительной группы кочевников, которые, судя по оставленным имикладам, были подвержены нападению со стороны киевского князя, с территории степи в Верхнее Поднестровье. Возможно, именно эта группа, состоявшаяся в значительной мере из спасшихся от погрома вооружённых мужчин, перешла через Карпатские перевалы в последних десятилетиях X в.

В результате стремительного развития славянского населения на рубеже X–XI вв. у р. Стырь возникло городище, ставшее основой формирования исторического ареала Луческа. Постройка укреплений была возможна лишь при наличии соответствующего ресурса, в первую очередь значительного числа жителей близлежащих неукреплённых поселений. Одним из районов их наиболее плотного проживания была зона с. Рованцы. Расположено оно непосредственно около исторического центра г. Луцка, на холмах надпойменной террасы р. Стырь. От собственно городской застройки с. Рованцы отделено руслом реки и широкой болотистой поймой размерами $2 \times 0,6$ км, издавна исполь-

A LELŐHELY FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE

Ilyen körülmények között minden egyes újonnan feltárt lelőhely különös figyelmet érdemel a régészekről, mert új információval bővíti a kérdéskörhöz kapcsolódó, jelentős méretű adatbázist. Ez különösen a nomádok azon lelőhelyeire vonatkozik, amelyek számukra kedvezőtlen adottságú területen található. Földrajzi és éghajlati tulajdonságait tekintve a Sztir folyó völgye is ilyen területnek számít.

A LELŐHELY RÉGÉSZETI KÖRNYEZETE

A régészeti kutatások tükrében a mai Luck város környéke későn, csak a felső paleolitikum korában kezdett el benépesülni. Ez a viszonylag kései időpont azzal magyarázható, hogy a területet mocsaras volt és sűrű növényzet fedte, ami nagyban megnehezítette az embercsoportok mozgását és egyben megtelepedését is. A helyzet a termelő gazdálkodásra történő átállással változott meg jelentősen. A földművelés következtében a terület sokkal lakhatóbbá vált, ennek eredményeként pedig a neolitikumban, a kőrézkorban, valamint a bronz- és a korai vaskorban egész sor jellegzetes, helyi kultúra jött létre.

A kora középkorban jól észlelhető demográfiai ugrás következett be a térségben. Ez a helyi gazdaság fellendülését vonta maga után, ami az anyagi kultúra változásában is nyomon követhető. A fejlődés egyik csúcspontja a 10. századra tehető, amikor a környező területek gyors ütemű fejlődésének következtében a Sztir folyó völgyének lakossága is szükségszerűen reagált a változásokra. A korszak gazdasági fejlődésén kívül nyomon követhető a kijeji uralkodók hatáskörének kiterjedése a területre, különösen Olga fejedelemasszony és Vlagyimir Szvjatoszlavovics (I. Vlagyimir kijeji nagyfejedelem) uralkodása idején. Sőt, utóbbi gyökeresen megváltoztatta a Rusztól nyugatra elterülő térség politikai térképét. Először 981-ben elfoglalta a Cserven környéki (erődített) városok csoportját, majd egy évtizeddel később, 992-ben kiterjesztette hatalmát a Prut és a Dnyeszter völgyében élő fehér horvátokra. Ennek fényében egyes elképzelések szerint – az említett eseményeket kissé megelőzve – egy jelentős létszámú nomád csoport költözött a sztyeppről a Dnyeszter felső folyásvidékére. Ezt a csoportot az általa hátrahagyott kincsleletek alapján a kijeji nagyfejedelem hadai támadták. Lehetséges, hogy éppen ez, a túlnyomó többségében megmenekült fegy-

зовавшейся как сезонное пастбище. Выгодное местонахождение, близость к водному пути, высокая урожайность почвы и появление городища в Луцке способствовали дальнейшему активному заселению этой местности. Древности на территории Рованцов входили в микрорегион средневекового Луческа и были его важным элементом, поскольку могли удовлетворять нужды города в продовольственных товарах.

На территории села на сегодняшний день известно 11 памятников археологии различных периодов, из которых шесть относятся к X в. Первый из них находится в урочище «Гнидавська Гирка» на восточной окраине с. Рованцы. Памятник расположен на левом высоком берегу р. Стырь на верхней части ул. Потебни, вырытой в высоком береговом обрыве. Это многослойное поселение периодов позднего палеолита, неолита, энеолита, бронзы, раннего железного века, а также раннеславянского и древнерусского времени. Работы на нём проводили Я. Фицке, М. Матвиенко, М. Кучера, М. Кучинко, Г. Охрименко, В. Шкоропад и А. Златогорский. Памятник активно исследовался в период 2002–2011 гг. постоянной Рованцовской спасательной экспедицией. В ходе работ выявлены значительные материалы различных эпох, а также исследованы жилища, хозяйственные ямы, сооружения и печи за пределами жилых комплексов периода X–XIII вв. Общая вскрытая площадь составила почти 2000 кв. м. Среди обнаруженных материалов доминируют фрагменты гончарной посуды, изготовленной на гончарном круге (значительная часть посуды орнаментирована), бытовые вещи и металлические украшения (Кучинко–Златогорский 2010; Ткач–Байук 2012, 476–484; Златогорский–Вашета 2012, 180–181).

Ещё один памятник зафиксирован на территории урочища «Четвёртый сенокос», расположенного в северо-западной части села на левом берегу р. Стырь, в 0,3 км южнее железной дороги (сейчас территория с. Боратин). Многослойный памятник включает могильники волыно-люблинской и лужицкой культур, а также остатки вельбарского поселения и древнерусского селища (последнее имеет размеры приблизительно 50 × 200 м). В 1985–1990 и 2009 гг. здесь проводились раскопки (В. Ива-

верес férfiakból álló csoport kelhetett át a Kárpátokon a 10. század utolsó évtizedeiben.

А славя lakosság gyors ütemű fejlődésének eredményeként a 10–11. század fordulóján a Sztir folyónál megépített fa-föld szerkezetű erődítmény szolgált kiindulópontként Luck (a középkori Lucseszk) történelmi régiójának kialakulásához. Az erődítmények megépítése csak megfelelő erőforrások, elsősorban a környező, nem erődített települések lakosságának jelentős mértékű bevonásával volt lehetséges. Az egyik legsűrűbben lakott terület a mai Rovanci település térsége volt. Rovanci közvetlenül Luck történelmi központja közelében helyezkedik el, a Sztir folyó árterületen kívül eső dombos teraszán. A települést a város épületeitől a folyó medre és egy széles, mocsaras, 2 × 0,6 km nagyságú árterület választja el, amelyet régóta szezonális legelőként használnak. A kedvező elhelyezkedés, a vízi útvonal közelsége, a termékeny talaj és a védelmet biztosító lucki erőd megépítése kedvezett a térség további aktív benépesülésének. A Rovanci területén található lelőhelyek a középkori lucseszki mikrorégió fontos részét képezték, elsősorban az erőd élelmiszer-ellátását biztosították.

A település területén jelenleg tizenegy, különböző időszakhoz tartozó régészeti lelőhely ismert, közülük hat keltezhető a 10. századra. Az egyik, egy telep a Hnidavszka Hirka nevű dülő területén található, Rovanci keleti szélén. Ez a lelőhely a Sztir folyó bal oldali magaspártján, a Potebnyi utca felső részén fekszik. A több időszakot felölelő telepen a késő paleolitikum, a neolitikum, a kőrézkor, a bronzkor, a kora vaskor, valamint a korai szláv és a rusz korszak is jelen van. A lelőhelyen Ja. Ficke, M. Matvijenko, M. Kucsera, M. Kucsinko, G. Ohrimenko, V. Skoropad és A. Zlatogorszkij végzett ásatásokat. 2002–2011 között a folyamatosan működő rovanci leletmentő expedíció kutatta a telepet. A munkálatok során jelentős, vegyes korú leletanyag került elő. A kutatók többek között 10–13. századi lakóházakat, gödröket, melléképületeket és házakon kívül épített kemencéket tártak fel. A teljes feltárt terület közel 2000 négyzetméter. A tárgyi leletek között a korongolt edénytöredékek (jelentős hányaduk különböző mintával díszített), a használati tárgyak és a fém ékszerek dominálnak (KUCSINKO–ZLATOGORSZKIJ 2010; TKACS–BAJUK 2012, 476–484; ZLATOGORSZKIJ–VASETA 2012, 180–181).

Egy másik lelőhely a Csetvertij színokisz nevű dülő területén, a Sztir folyó bal partján, a település

новский, В. Шкоропад, М. Кучинко, В. Опрыск, Д. Павлив, А. Златогорский), в ходе которых выявлены две землянки, квадратной в плане формы, три хозяйственных ямы X в. и массовый керамический материал этого времени (Кучинко–Златогорский 2010).

Селище X–XI вв. известно и в 0,2 км от вышеупомянутого памятника, также на высоком берегу р. Стырь. Открыто оно во время разведок львовскими археологами: В. Опрыском и Д. Павликом в 1989 г. (Кучинко–Златогорский 2010).

Активно исследовалось и поселение X–XI вв. на юго-восточной окраине Луцка на берегу р. Жидувка, на территории завода «Кромберг и Шуберт». В ходе археологических раскопок 2005 г. (В. Шкоропад, С. Панышко) была вскрыта площадь 1188 кв. м, где обнаружено семь объектов. Полученный материал представлен фрагментами гончарной посуды, среди которой особо выделяются экземпляры с клеймами на днищах в виде креста (Шкоропад–Панышко 2009, 83–103; БАЮК 2010, 123–129).

Представляет интерес и поселение X–XIII вв. на левом берегу р. Стырь на пойме. Памятник находится между руслом реки и надпойменной террасой, в болотистой низине, в районе которой предположительно проходила дорога в направлении Дубно. Поселение исследовалось между 1980-ми и 2010-ми гг.

На сегодняшний день можно констатировать значительную плотность населения в районе с. Рованцы в X в. Соответственно, этот процесс нашёл отражение и в появлении целого ряда погребальных памятников этого времени. Два средневековых захоронения, находящиеся на краю огромного кладбища нового времени, были обнаружены в полевом сезоне 2014 г. Расположен могильник на западной окраине села, на высокой надпойменной террасе р. Стырь (высота площадки над поймой достигала 10–12 м). Основные исследования проводились на северных склонах холма.

ОПИСАНИЕ РАСКОПОК И НАХОДОК

Причиной для начала раскопок послужило обнаружение человеческих останков собственником

эскакныугати перемэн талáлатó, а васúттóл 0,3 кило-мэтерныре дэltre (кóзигазгатасилаг jelenleg Boratin telepúléshez tartozik). A több korszakot is magában foglaló lelóhelyen a volinyi-lublíni és a lausitzí kul-túra temetői, valamint a wielbarki kultura és a ruszok egy-egy telepúlésének maradványai mutathatóak ki, utóbbi terúlete 50 × 200 m. A 1985–1990 között és 2009-ben itt folytatott ásatások során (V. Ivanovszkij, V. Skoropad, M. Kucsinko, V. Opriszk, D. Pavliv, A. Zlatogorszkij) két földbe mélyített, téglalap alaprajzú házат, és három 10. századi gödröt tártak fel, valamint jelentős mennyiségű kerámiaanyag is napvilágra került ugyanebből a korszakból (KUCSINKO–ZLATOGORSZKIJ 2010).

Az imént említett lelóhelytől 0,2 km-re, ugyancsak a Sztír magaspartján egy 10–11. századi telepúlés találató, amelyet két lvívi régész, V. Opriszk és D. Pavliv talált meg egy terepbejárás során 1989-ben (KUCSINKO–ZLATOGORSZKIJ 2010).

Azt a 10–11. századi telepet is aktívan kutatták, amely Luck délkeleti peremén, a Zsiduvka folyó partján, a Kromberg & Schubert (Кромберг i Шуберт) gyár területén találató. A 2005-ös ásatások során (V. Skoropad, Sz. Panisko) 1188 négyzetméter területet tártak fel, és összesen hét objektum került elő. A leletanyag elsősorban korongolt kerámia edény-töredékekből áll, amelyek között kiemelt figyelmet érdemelnek a kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott példányok (SKOROPAD–PANISKO 2009, 83–103; БАЮК 2010, 123–129).

Érdekes a Sztír folyó bal partján, az árterületen belül feltárt 10–13. századi telep is. A lelóhely a folyó medre és az ártéren kívül eső dombos terasz között, egy mocsaras lapályon találató, ahol feltehetően a Dubno város irányába vezető út haladt. A telepet az 1980-as és 2010-es évek között kutatták.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Rovanci környékén a 10. században igencsak nagy volt a népsűrűség. Ez a folyamat természetesen az ehhez a korszakhoz köthető temetők számának megnövekedésében is megnyilvánult. A 2014-es ásatási szezonban egy nagy kiterjedésű újkori temető szélén két középkori sír került elő. A temető Rovanci nyugati peremén, a Sztír folyó magas, ártér feletti teraszán helyezkedett el (az ártér feletti terület magassága elérte a 10–12 métert). A kutatások főleg a magaslat északi lejtőjén folytak.

одного из соседних земельных участков во время ландшафтных работ. К началу исследований весь верхний слой грунта был снесён трактором на глубину до 2 м. Участок находился в 0,3 км на юго-восток от церкви св. Пантелеймона и в 0,48 км на юго-запад от местной школы (рис. 1–2). Наиболее близко к памятнику было расположено многослойное поселение в урочище «Гнидавська Гирка» (Златогорський–Верба 2015).

В ходе исследований был вырыт шурф размерами 8 × 8 м (вскрытая площадь составляла 64 кв. м). Стратиграфия почвы шурфа: 0–0,1 м – задернованный суглинок; 0,1–1 м – суглинок с вкраплениями глины, который подстилает материковая глина. Среди выявленных объектов находились сооружение X–XI вв. с печью (размеры сохранившейся части 1,25 × 1,5 м) и 40 одновременных захоронений. Большинство из них не содержали инвентаря или включали вещи XVIII–XIX вв. Всего две могилы определены как раннесредневековые.

Погребение № 5 находилось в западной части шурфа. В плане оно представляет врезанную в материк на 0,3 м прямоугольную яму с закругленными краями (рис. 3–4). Костяк мужчины 35–45 лет лежал на спине, с вытянутыми руками вдоль тела. Лицо ориентировано в восточном направлении с незначительным отклонением на север. В 0,2 м над ногами погребённого обнаружено частичное конское захоронение.

Инвентарь захоронения (рис. 4) состоял из элементов крепления и декора *налучья* (реконструировано) (всего 52 предмета, см. рис. 5–8), находящихся в области талии, и трёх монет в области шеи, каждая из которых имела по два небольших отверстия (рис. 8. 1–3).

Элементы крепления *налучья* представлены фрагментом *ременного зажима*, *наконечником*, *накладкой для подвешивания*, и, возможно, двух каплевидных *накладок на отверстия* (рис. 5–9; рис. 8. 4–5; рис. 12. 2). Сохранившаяся часть зажима для крепления *налучья* к поясу позволяет говорить о его симметричности и определить изначальную восьмёрковидную форму предмета. На нём фиксируются следы потёртости от ремня. Изготовлен из серебра, реконструированные размеры: 2,4 × 3,7 см (рис. 5. 2). Ближайшие аналогии известны на территории как Украины,

AZ ÁSATÁS ÉS A LELETEK LEÍRÁSA

Az ásatás azért kezdődhetett meg, mert az egyik szomszédos földterület tulajdonosa tereprendezés során emberi maradványokat talált. A feltárás kezdetéig a felső talajréteget 2 méter mélységben kotrógéppel eltávolították. A feltárt terület a Szent Pantaleon templomtól 0,3 km-re délkeletre, a helyi iskolától pedig 0,48 km-re délnyugatra feküdt (1–2. kép). A legközelebbi lelőhely a Hnidavszka Hirka nevű dülő területén feltárt település, amely több időszakot is felölel (ZLATOGORSZKIJ–VERBA 2015).

A régészek egy 8 × 8 m alapterületű ásatási szelvényt nyitottak (a feltárt terület összesen 64 négyzetméter). A szelvény talajának rétegződése: 0–0,1 m – gyepes vályogréteg; 0,1–1 m – vályogréteg agyagos zárványokkal, alatta agyagos altalaj. A feltárt objektumok között található egy 10–11. századi, kemencével ellátott épület (a megmaradt rész méretei: 1,25 × 1,5 m), valamint 40 különböző korú sír. Többségük vagy melléklet nélküli, vagy csak 18–19. századi tárgyak kerültek elő belőlük. Mindössze két temetkezést lehetett a kora középkorra keltezni.

Az 5. számú temetkezés a szelvény nyugati részén helyezkedett el. A lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú sírgödört 0,3 m-re mélyítették az altalajba (3–4. kép). A 35–45 éves férfi csontváza háton feküdt, karjai pedig a teste mellett voltak párhuzamosan kinyújtva. A sír nyugat–keleti tájolású, minimális eltéréssel észak felé. Az elhunyt lábai felett 0,2 méterrel egy részleges lovastemetkezés került elő.

A sírmelléklet (4. kép) egy (rekonstruált) *készenléti ijtegez* függesztő- és díszítőelemeiből állt (összesen 52 tárgy, ld. 5–8. kép), amelyek deréktájon feküdtek. Ezenkívül a nyak közelében három pénzérme is előkerült, amelyek mindegyikét két helyen átfúrták (8. kép 1–3).

A tegez függesztőelemei: egy *szíjszorító töredéke*, egy *szíjvég*, egy *függesztőveret*, valamint feltehetően két csepp alakú *'lyukvédő' veret* (5–9. kép; 8. kép 4–5; 12. kép 2). A tegezt az övhöz rögzítő szíjszorító megmaradt része alapján a tárgy eredetileg szimmetrikus, nyolcas alakú lehetett. Jól megfigyelhetők rajta a szíj okozta kopásnyomok. Ezüstből készült. Rekonstruált méretei: 2,4 × 3,7 cm (5. kép 2). Legközelebbi párhuzamai Ukrajna és Magyarország területéről is ismertek (13. kép 1–5). Hasonló szíjszorítók kerültek elő a legtöbb készenléti ijtegezes

так и Венгрии (рис. 13. 1–5). Подобные зажимы присутствовали почти во всех погребениях с налучьями X в. в Карпатском бассейне, и предназначались для их крепления к поясу. Кроме Карпатского бассейна, подобные находки известны на Северо-Востоке Болгарии (рис. 14. 1–4), где они датируются IX–X вв. Известны такие экземпляры и на памятниках сротскинской культуры в Южной Сибири (рис. 13. 6–7; рис. 14. 5–8).

Относительно близкие аналогии к двум каплевидным серебряным *накладкам* с полукруглой выемкой на одной стороне (рис. 8. 4–5) известны из могильника Карош, но эти параллели отличаются тем, что на них отсутствует полукруглая выемка (конструкция «защиты отверстия»). В этом случае, хотя исследователь поместил накладку на колчан при его реконструкции его внешнего вида (RÉVÉSZ 1996, 154. tábla), нам кажется более вероятным, что они украшали ремень для подвешивания налучья, вместе с небольшим наконечником (рис. 12. 2).

Серебряный *наконечник* (рис. 5. 3) ремня для подвешивания налучья (рис. 12. 2). Длина: 3 см; ширина: 1,1 см. На лицевой стороне изделие орнаментировано полосой по центру и расположенной с двух сторон от неё чередой полукругов. С обратной стороны находятся три заклёпки. Относится к одному из наиболее распространённых типов наконечников; полная аналогия ему известна на могильнике Карош в Венгрии. Л. Ревес карошский экземпляр определил как элемент комплекта поясной гарнитуры, но в Рованцах, вероятно, этот наконечник располагался на ремне для подвешивания налучья, так как никаких других находок, связанных с поясом, в этом погребении не было. Погребение из с. Рованцы может быть решающим в этом отношении, потому что в могилу было помещено только налучье, которое, по-видимому, имело единый набор накладок (рис. 4) (TÜRК ET AL. 2021 in print; TÜRК–ZÁGORHIDI 2021 in print).

Литая серебряная *накладка* (рис. 5. 4) для подвешивания колчана (рис. 12. 2). Фон стилизованного растительного орнамента позолочен, с обратной стороны имеется пять заклёпок для крепления. Высота: 4,5 см, ширина: 2,5 см. В коллекции из Рованцев в наибольшем коли-

Кárpát-medencei honfoglalás kori sírból, az íjтеgez övhöz való rögzítésére szolgáltak. A Kárpát-medencén kívül Északkelet-Bulgária 9–10. századi hagyatékából (14. kép 1–4), valamint a szrosztki kultúra dél-szibériai lelőhelyeiről (13. kép 6–7; 14. kép 5–8) is ismertek ehhez hasonló tárgyak.

A két csepp alakú, egyik oldalán félkör alakban bemélyedő *ezüstveret* (8. kép 4–5) viszonylag közeli párhuzamai a karosi temetőből ismertek, ezek a párhuzamok azonban annyiban különböznek, hogy hiányzik róluk a félkörös bemélyedés ('lyukvédő' funkció). Bár az ásató elhelyezte ezeket a vereteket a tegez rekonstrukcióján (RÉVÉSZ 1996, 154. tábla), számunkra azonban az tűnik valószínűbbnek, hogy ezek a veretek, csakúgy, mint a kis szíjvég, a készenléti íjтеgez függesztőszíját díszítették (12. kép 2).

Ezüst *szíjvég* (5. kép 3) a tegezfüggesztő szíjról (12. kép 2). Hosszúsága 3 cm, szélessége 1,1 cm. A tárgy elülső oldalát egy középen futó sávval és tőle kétoldalt elhelyezkedő félkörívекkel díszítették. Hátoldalán három szegecs látható. Ez a lelet az egyik leggyakrabban előforduló szíjvégtípusok közé tartozik, egyik pontos párhuzama például a karosi temetőből került elő. Révész László a karosi példányt az öv részeként határozta meg, de a rovanci lelet esetében a szíjvég valószínűleg az íjтеgez függesztőszíján volt, ebben a temetkezésben ugyanis nem voltak övhöz tartozó további leletek. A rovanci sír tehát azért döntheti el ezt a kérdést, mivel ott csak az egységes veretkészlettel ellátott készenléti íjтеgez került a sírba (4. kép) (TÜRК ET AL. 2021 in print; TÜRК–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print).

Öntött *ezüst függesztőveret* (5. kép 4) a tegezfüggesztő szíjról (12. kép 2). A stilizált növényi minta háttere aranyozott, hátoldalán öt szegecs látható. Magassága 4,5 cm, szélessége 2,5 cm. A rovanci leletegyüttesben a legnagyobb számban előforduló tárgytípust a tagolt peremű apró veretek adják (6–8. kép). A készenléti íjтеgezt díszítő veretek sírban való elhelyezkedését sajnos csak részben dokumentálták (4. kép). A 10. századi íjтеgezek díszítményei azonban igencsak hasonló formában és elrendezés szerint fordulnak elő, így a formai párhuzamok alapján végül sikerült elméleti rekonstrukciót készítenünk (10. kép).

A középpontban egy áttört díszítésű, *négyszet alakú öntött ezüstveret* van (2,2 × 2,2 cm), amelyet üvegbetéttel láttak el (6. kép 10). Ezt a veretet négy szegeccsel erősítették hozzá az íjтеgezhez. A veret

честве представлены мелкие накладки с разделенными краями (рис. 6–8). К сожалению, расположение накладок, украшавших налучье в погребении, документировано лишь частично (рис. 4). Однако украшения налучьей X в. имеют довольно схожую форму и расположение, поэтому в настоящее время нам удалось предложить реконструкцию, основанную на параллелях по морфологии из других комплексов (рис. 10).

В центре композиции размещалась серебряная литая ажурная квадратная накладка (2,2 × 2,2 см) со стеклянной вставкой (рис. 6. 10), закреплявшаяся четырьмя заклепками. Накладка располагалась в центре украшаемой поверхности, и вокруг неё строилась вся композиция (рис. 10). То же самое можно наблюдать в хорошо задокументированном п. 11 могильника Карош III (RÉVÉSZ 1991, 31–50) (рис. 11; рис. 15–16). Впрочем, по нашему мнению, в погребении 2/1937 могильника Бодрогсердаhey (совр. Стреда над Бодрогом, Словакия) (NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009, 317–320; HORVÁTH 2019, 34; TÜRK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print) также были аналогично расположенные накладки. Центральную накладку окружали маленькие позолоченные серебряные накладки, которые можно разделить на четыре группы. На верхней части налучья (рис. 10) могло быть восемь *сердцевидных накладок*, прикрепленных к основанию ромба, которые имеют «лопастную» верхнюю часть (рис. 8. 7–14). Длина: 2,2 см.

Хотя точная аналогия им в настоящее время не известна в погребениях с налучьями, их детали в форме наконечника стрелы могут соответствовать более широким образцам из могильников Карош, Эперьешке и Бодрогсердаhey. Всего на поверхности налучья было обнаружено 28 литых серебряных позолоченных небольших розеток, в двух вариантах: с шестью или восемью лепестками, диаметром 1 см (рис. 7. 1–28). Непосредственно вокруг центральной накладки в виде круга (рис. 10) могли располагаться 9 позолоченных «юбочных» литых серебряных накладок (рис. 6. 1–9), размерами 1,8–3 см.

Параллели подобным налучьям сейчас известны и за пределами Карпатской котловины. Прекрасный пример алтайских параллелей VIII в. (сросткинская культура) известен из мо-

Рис. 10. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. Реконструкция налучья Б. Загорхиди Циганя и А. Тюрка (рисунок Э. Амбруша)

10. kép. A rovanci 5. sírban feltárt készenléti íjtegez elméleti rekonstrukciója (rekonstrukció: Zágórhidi Czigány B. és Türk A., rajz: Ambrus E.)

a díszítendő felület központjában helyezkedett el, ehhez igazítva alakították ki a kompozíció többi részét (10. kép). Ugyanez figyelhető meg a jól dokumentált karosi III/11-es sír esetében (RÉVÉSZ 1991, 31–50) (11. kép; 15–16. kép), de véleményünk szerint a bodrogszerdahelyi 2/1937. sírban (NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009, 317–320; HORVÁTH 2019, 34; TÜRK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print) is hasonló volt a veretek elrendezése. A központi veretet kis méretű, aranyozott ezüstveretek vették körül, amelyek négy csoportba sorolhatók. Az íjtegez felső részében (10. kép) nyolc darab, rombusz alapra erősített szív alakú, felül karélyos veret (8. kép 7–14) lehetett. Hosszuk 2,2 cm.

Bár ezeknek a pontos párhuzamát a jelenleg ismert készenléti íjtegezes sírokban nem találjuk meg, nyílhegy alakban végződő alsó részük viszont megfeleltethető a szélesebb karosi, eperjeskei és bodrogszerdahelyi példányoknak. Az íjtegez teljes felületéről összesen 28 db kis méretű, aranyozással ellátott öntött ezüst rozetta került elő, méghozzá két

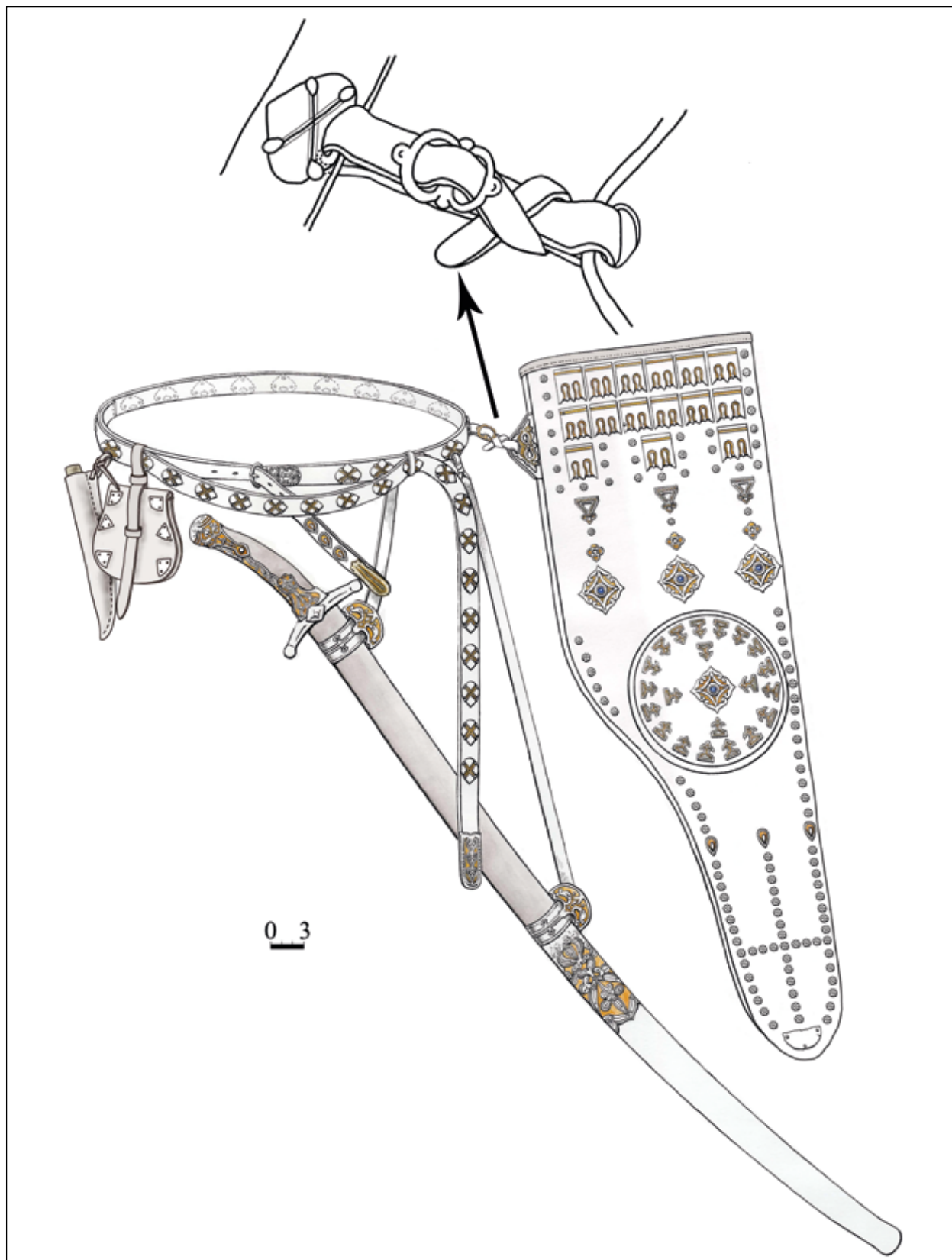

Рис. 11. Конструкция крепления налучья из п. 11 могильника Карош-Эперьешцэг III
(реконструкция О. В. Фёдорова с дополнением А. Штромаера)

11. kép. A Karos-eperjesszögi III/11. sírból származó készenléti íjtegez felfüggesztésének rekonstrukciója
(O. V. Fjodorov rajza Strohmayer Á. kiegészítésével)

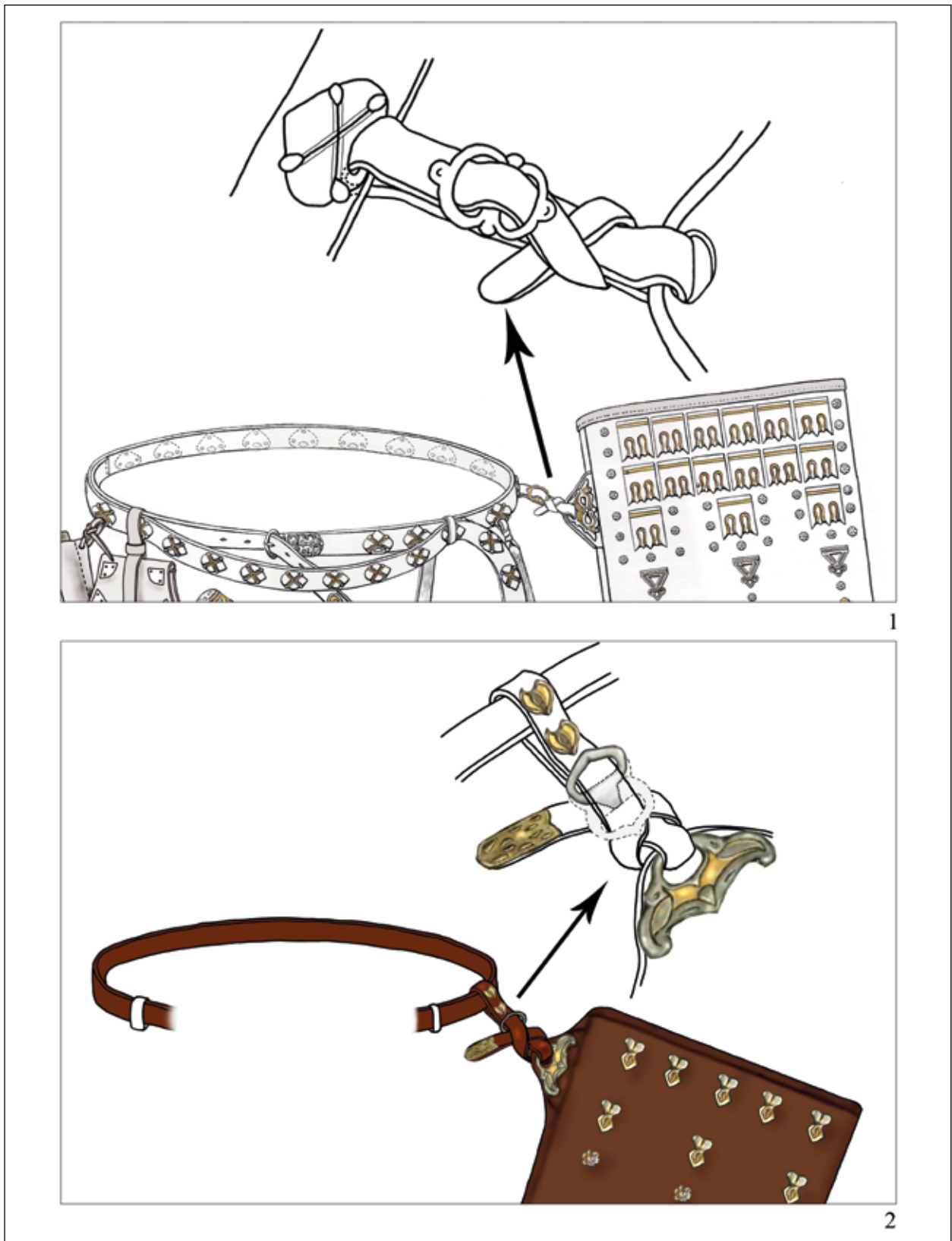

Рис. 12. Конструкция крепления налучья древневенгерского типа (X в.). 1: П. 11 могильника Карош-Эперьешсэг III; 2: П. 5 могильника в с. Рованцы.

12. kép. Korai magyar típusú (10. századi) készenléti íjtartó tegezек felfüggesztésének rekonstrukciója. 1: Karos-Eperjesszög III/11. sír; 2: Rovanci 5. sír

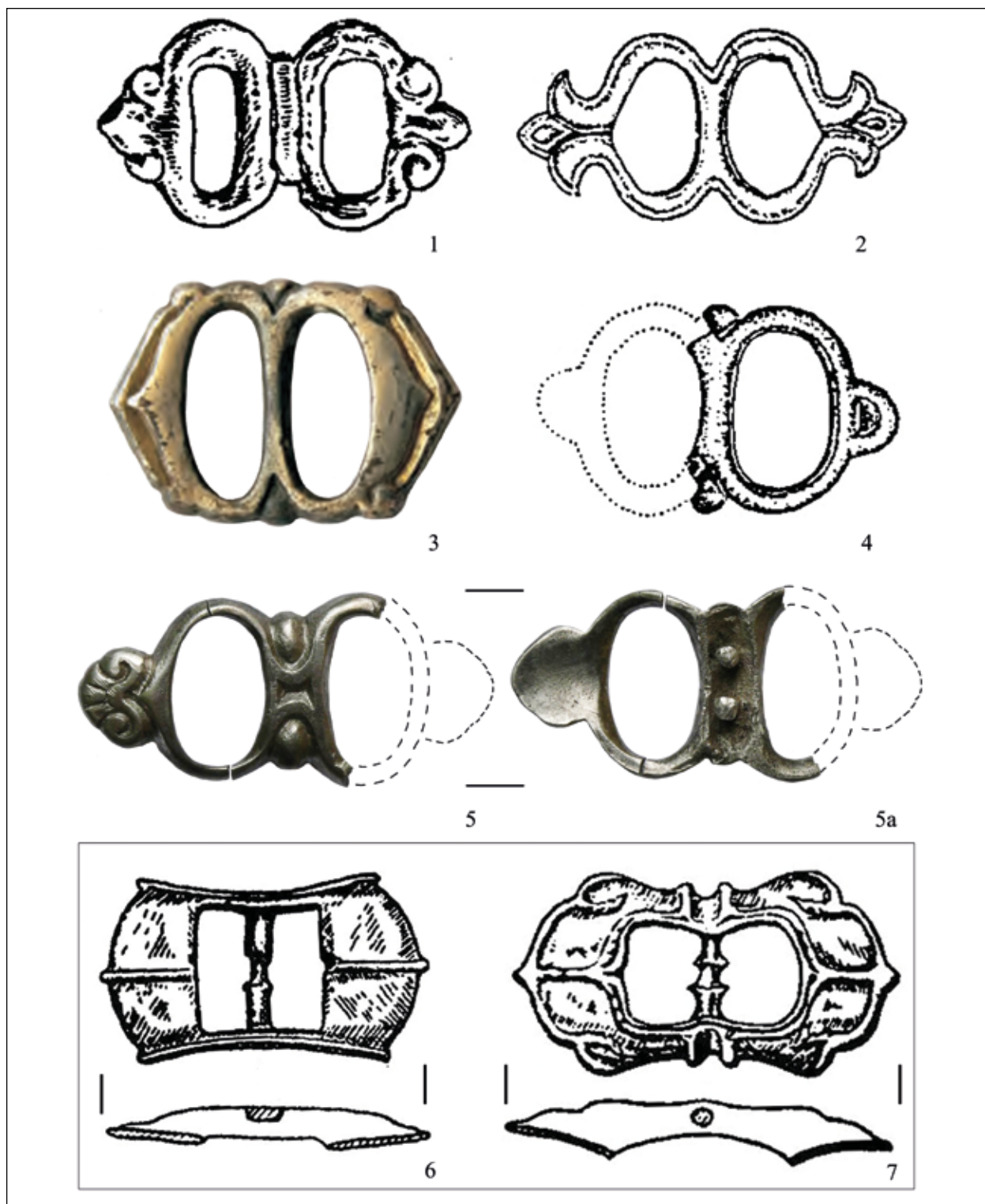

Рис. 13. Аналоги восьмеркообразного ремennого зажима из п. 5 могильника в с. Рованцы. 1: Эперьешке, п. 3 (Kiss 1922, 11. kép); 2: Карош-Эперьешсэг II, п. 52 (RÉVÉSZ 1996, 78. tábla); 3: Бодрогсердахеу, п. 2/1937 (NEVIZÁNSKY-KOŠTA 2009, Tab. XVI); 4: Карош-Эперьешсэг III, п. 11 (RÉVÉSZ 1996, 120); 5: Вишеград-Варкерт, случайная находка; 6–7: Восьмеркообразные пряжки сроссткнской культуры (по Могильников 2002, рис. 209)
13. kép: A rovanci 5. sírból származó nyolcas alakú szíjszorító párhuzamai. 1: Eperjeske 3. sír (Kiss 1922, 11. kép); 2: Karos-Eperjesszög II/52. sír (RÉVÉSZ 1996, 78. tábla); 3: Bodrogszerdahely 2/1937. sír (NEVIZÁNSKY-KOŠTA 2009, Tab. XVI); 4: Karos-Eperjesszög III/11. sír (RÉVÉSZ 1996, 120); 5: Visegrád-Várkert, szórványlelet; 6–7: Kettős csatok a szrosztki kultúra hagyatékából (MOGILNIKOV 2002, рис. 209 nyomán)

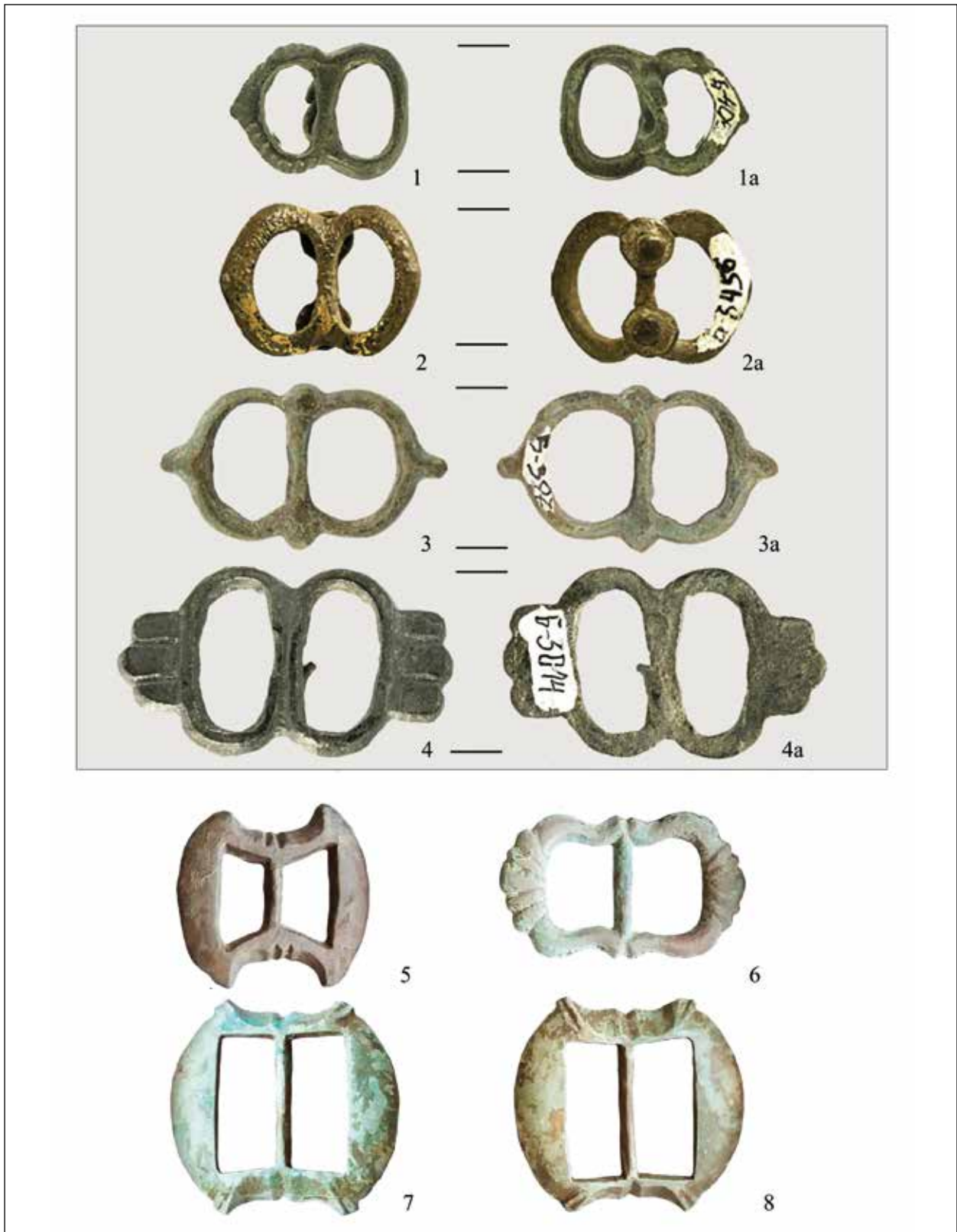

Рис. 14. Аналогии ремённому зажиму из п. 5 могильника в с. Рованцы. 1–4: Северо-восточная Болгария, случайные находки (Türk ET AL. 2021, 190–191); 5–8: Случайные находки (сросткинская культура), Тобольск (Коллекция православной церкви) (фото А. Адамова)

14. kép. A rovanci 5. sírból származó szíjszorító párhuzamai. 1–4: Szórványtelek Északkelet-Bulgáriából (Türk ET AL. 2021, 190–191); 5–8: A szrosztki kultúrához tartozó szórványtelek a tobolszki Ortodox Egyházi Gyűjteményből (fotó: A. Adamov)

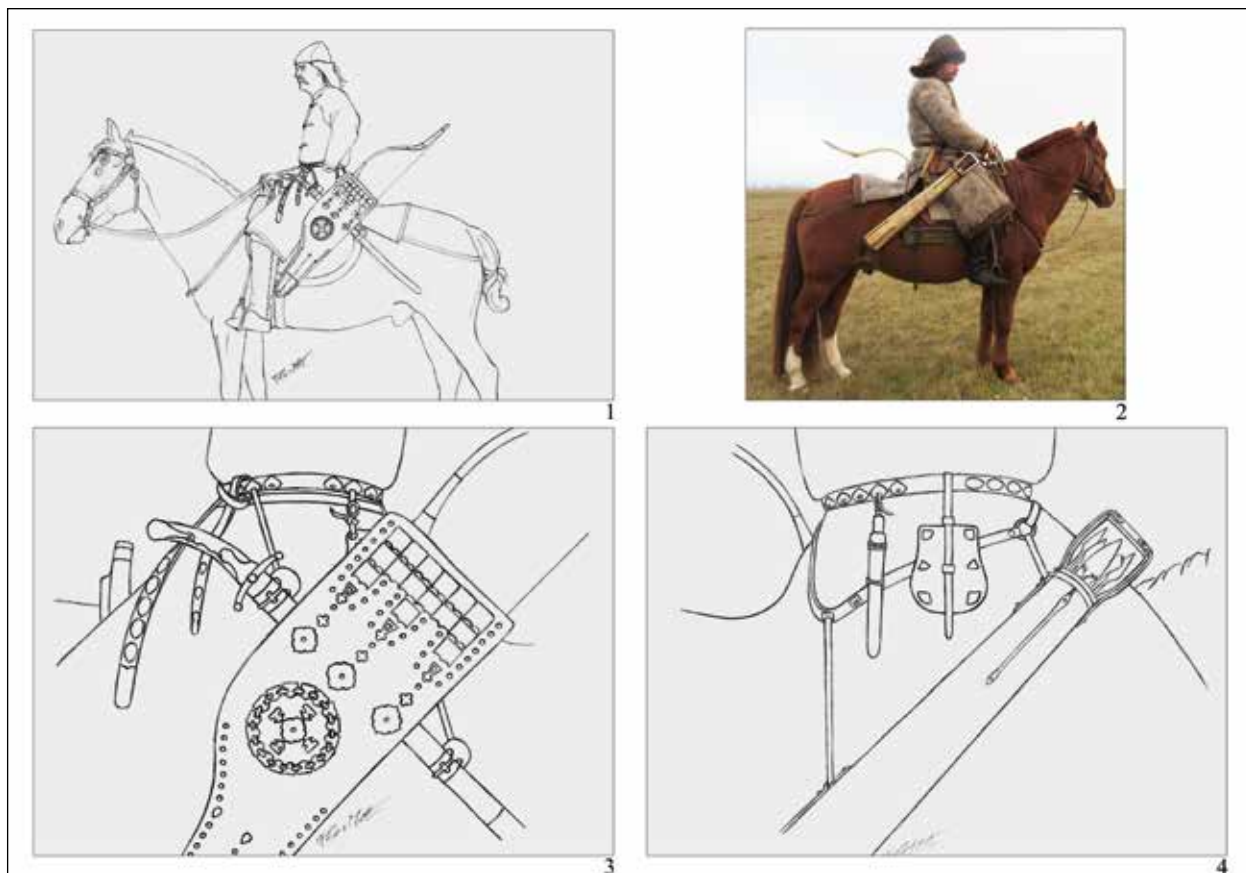

Рис. 15. 1–4: Реконструкция ношения предметов из п. 11 могильника Карош-Эперьешсэг III на основе археологических находок и экспериментального изучения (фото и рисунки М. Флеша)

15. kép. 1–4: A Karos-eperjesszögi III/11. sírból származó tárgyak viseleti rekonstrukciója régészeti leletek és kísérleti régészeti tapasztalatok alapján (rajz és fotó: Fleisch M.)

гильника Каракаба I, из кургана № 11 (рис. 17), (Алтынбеков–Досаева 2016, 424–428). В последние годы А. Илеш-Муска предположила, что типы накладок, принадлежавшие налучьям, также можно найти на хорошо известном памятнике викингов Бирка (ILÉS-MUSZKA 2019, 77–185). Появление этих предметов «венгерского типа» в Северной и Северо-Восточной Европе ставит ряд дополнительных вопросов, а исторические отношения между двумя регионами требуют дальнейшего углубленного анализа.

Фрагмент держателя цепи фибулы северного типа в форме черепахи входил в состав погребального инвентаря в качестве отдельной находки (рис. 5. 1). Украшение выполнено из бронзы, имеет почти треугольную форму, тулово ажурное, завершается сверху правильной круглой формой. Его основание имеет ширину 4,4 см и высоту 4,2 см. В нижней части держателя цепи есть три ажурных листовидных отверстия

в változatban (hat- és nyolcszirmú). Átmérőjük 1 cm (7. kép 1–28). A 9 db, aranyozással díszített öntött ezüst 'szoknyás' veret (6. kép 1–9) közvetlenül a központi veret körül, kör alakban (10. kép) helyezkedhetett el. Méretük: 1,8–3 cm.

Ehhez hasonló íjtegezek jelenleg már a Kárpát-medencén kívül is ismertek. A 8. századi Altaj-vidéki párhuzamok (szrosztki kultúra) kiváló példajaként említhető a Karakaba I. temető 11. kurgánja (17. kép) (ALTYNBEKOV–DOSZAJEVA 2016, 424–428). Az utóbbi években Ilés-Muszka Andrea vetette fel, hogy az íjtegezekhez tartozó verettípusok az ismert birkai viking lelőhelyen is előfordulnak (ILÉS-MUSZKA 2019, 77–185). Ezeknek a 'magyar jellegű' tárgyípusoknak a felbukkanása Észak- és Északkelet-Európában számos további kérdést vet fel, a két régió történeti kapcsolata pedig további alapos elemzést kíván.

A rovanci 5. sír mellékletei között különálló leletként szerepel egy északi típusú, teknősbéka alakú fibula lánctartójának töredéke (5. kép 1). A tárgy

и два аналогичных, но перевернутых отверстия в среднем ряду. Между нижними рядами располагаются два маленьких «ушка». Вся поверхность держателя цепи украшена. Самые ближайшие параллели находке (рис. 18–20) известны в Прибалтике (SPIRGIS 2005, 84–104; ZARIŃA 2006), где подобные предметы датируются второй половиной X в. (рис. 20. 3). Тот факт, что рядом с налучьем обнаружен не целый предмет, а лишь его фрагмент, предполагает его вторичное использование. Не исключено, что здесь он служил декоративным элементом для налучья. Важно отметить, что древнерусские амулеты (рис. 21. 1), оканчивающиеся двойной змеиной головкой (рис. 21. 2), также имеют сходство с предметом, обнаруженным в погребении Рованцы.

Выдающиеся находки из погребения Рованцы также являются наиболее важными объектами с точки зрения датировки. Наибольшее значение имеют три просверленные серебряные восточные монеты, найденные у шейных позвонков (рис. 8. 1–3). Их определили нумизматы Д. Мальярчик, М. Силадьи и С. Аль Халаби (рис. 9). Среди монет – дирхем Саманидов, датируемый первой половиной X в., а также его имитация из Волжской Булгарии, и дирхем Аббасидов IX в. Один из саманидских дирхемов (рис. 8. 1) – монета Насра ибн Ахмада, отчеканенная в Самарканде в 919 г. (рис. 9. 1). Другой дирхем (рис. 9. 3) относится к Аббасидам – монета халифа аль-Мамуна (Абу л-Аббас Абдаллах [810–833 гг.]), предположительно чеканенная примерно в 826/827 г. (рис. 8. 3). Третья серебряная монета (рис. 9. 2) – это волжско-болгарская имитация саманидского арабского дирхема эмира Насра ибн Ахмада (914–943 гг.) (рис. 8. 2).

Арабские монеты, сделанные из восточного серебра хорошего качества, в X в. получили широкое распространение практически по всей Европе. Однако их пункт назначения мог значительно отличаться от региона к региону. Публикуемый здесь комплекс находился на территории, где в этот период монеты использовались в основном в качестве украшений костюма и/или как сырьё, а не как средство платежа. Это территория кочевников Карпатской котловины и её окрестности. Более того, самое интересное, что это именно те кочевники, материальная

Рис. 16. П. 11 могильника Карош-Эперьешсэг III. Реконструкция О. В. Фёдорова (2012 г.)

16. kép: O. V. Fjodorov rekonstrukciója a Karos-eperjesszögi III/11. sírből származó leletekről (2012)

бронзой, почти трёхгранной формы, тело изогнуто, сверху в виде правильного круга заканчивается. Ширина 4,4 см, высота 4,2 см. В нижней части лямочки три изогнутых, лопаточной формы стрелы, в средней – две, в нижней – одна, но перевернутая стрела. В промежутках между стрелами по две, по три стрелы. Вся лямочка украшена. Этот предмет ближайшими аналогами (18–20. рис.) в Балтике (SPIRGIS 2005, 84–104; ZARIŃA 2006), где к этому похожему предмету относятся 10. века второй половине датированы (20. рис.). Тот факт, что рядом с налучьем обнаружен не целый предмет, а лишь его фрагмент, предполагает его вторичное использование. Не исключено, что здесь он служил декоративным элементом для налучья. Важно отметить, что древнерусские амулеты (21. рис. 1) оканчивающиеся двойной змеиной головкой (21. рис. 2) также имеют сходство с предметом, обнаруженным в погребении Рованцы.

А рованцы сармаг выделенные предметы из кельтского периода с точки зрения также являются необычными. Самые интересные находки из погребения Рованцы также являются наиболее важными объектами с точки зрения датировки.

Рис. 17. 1–4: Чехол для лука (налучье). Каракаба I, курган II (VIII в.)
(САМАШЕВ 2016, рис. 203; АЛТЫНБЕКОВ–ДОСАЕВА 2016, рис. 237–239)

17. kép. 1–4: Készneléti ijtegez. Karakaba I, II. kurgán (8. század)
(SZAMASEV 2016, рис. 203; ALTINBEKOV–DOSZAJEVA 2016, рис. 237–239)

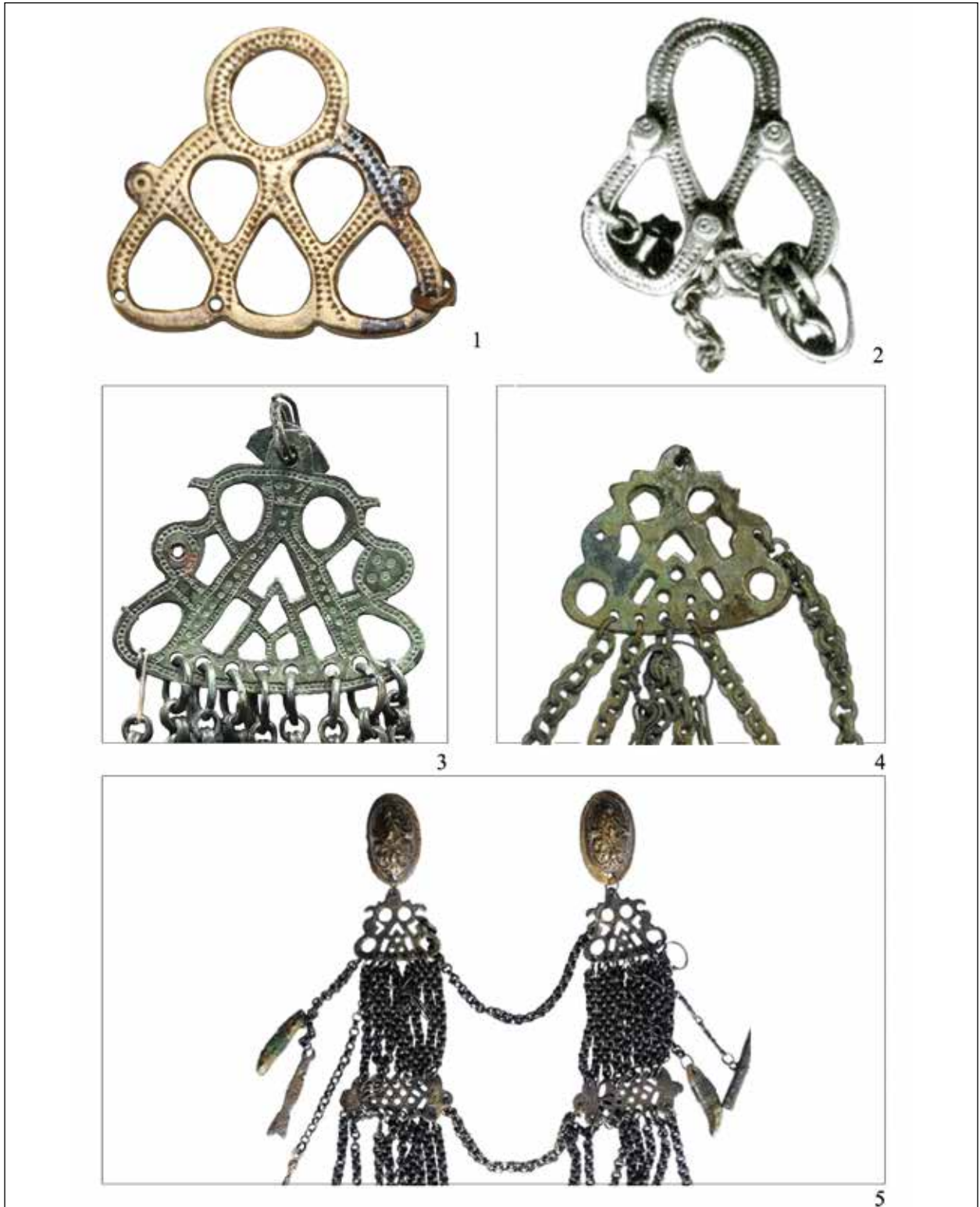

Рис. 18. Цепедержатели со спиралевидным завершением на концах. 1: Рованцы, п. 5; 2: Salaspils Laukskola, п. 288 (Латвия) (ZARIŅA 2006, att. 133); 3: Александровка, курган 1 (НЕДОШИВИНА 1997, 101, Кат. 46); 4: Случайная находка (Латвия) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 6); 5: Случайная находка (Латвия) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 33)

18. kép. Spirális végű fibula lánc tartók. 1: Rovanci 5. sír; 2: Salaspils Laukskola 288. sír (LV) (ZARIŅA 2006, att. 133); 3: Alekszandrovka 1. kurgán (NYEDOSIVINA 1997, 101, Kat. 46); 4: Szórványelet (LV) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 6); 5: Szórványelet (LV) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 33)

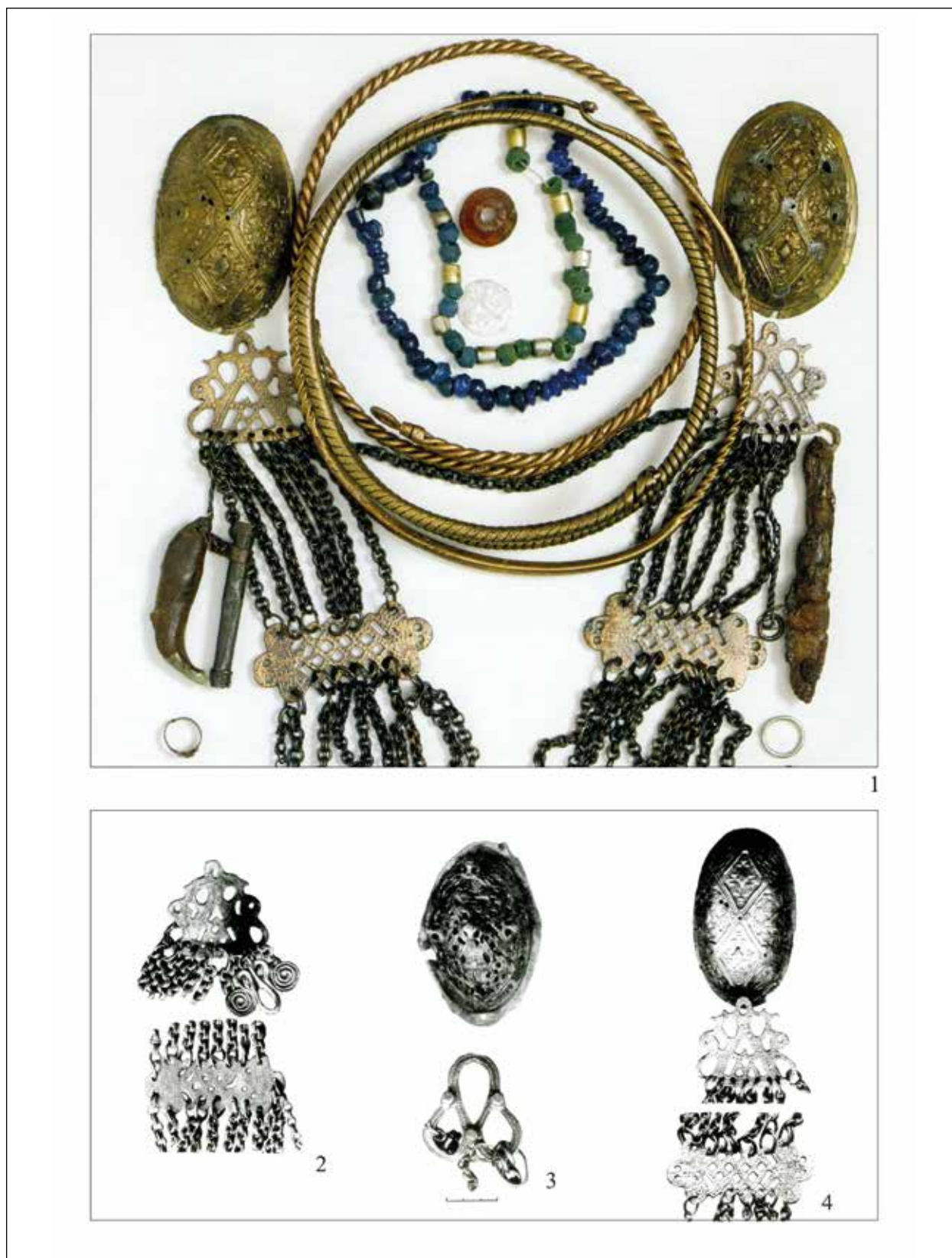

Рис. 19. Цепедержатели из Salaspils Laukskola (Латвия). 1: П. 83 (ZARIŅA 2006, att. 150); 2: П. 120; 3: П. 288; 4: П. 83 (ZARIŅA 2006, att. 133)

19. kép: Fibula lánctartók Salaspils Laukskola (LV) lelőhelyről. 1: 83. sír (ZARIŅA 2006, att. 150); 2: 120. sír; 3: 288. sír; 4: 83. sír (ZARIŅA 2006, att. 133)

культура которых связана с предметами «венгерского типа». Серебряные дирхемы X в. образуют отдельную группу среди раннесредневековых монет Карпатской котловины. Их присутствие можно проследить более чем на двадцати памятниках, в основном в северо-восточной части Карпатской котловины (NEMETH 1972, 218–219; BALINT 1982; KOVÁCS 1989, Abb. 34; KOVÁCS 2011).

Распространение дирхемов на запад исследователи объясняют (Кропоткин 1969–1970, 229; Кропоткин 1972, 202; ГЕДАИ 1972, 204) торговлей между городами Центральной Европы и Русью. В то же время большая часть находок относится к инвентарю погребений кочевников, несмотря на клад из Хуста (Закарпатье, Украина) (400 экз.), и несколько экземпляров с поселений. В большинстве случаев они обычно использовались в качестве украшений одежды, ожерелий или, возможно, как часть погребальной маски / покрытия лица (для их крепления были пробиты отверстия). Эти данные позволяют нам исключить участие дирхемов в денежном обращении на территории Карпатской котловины. Появление этого денежного типа в регионе связано с кочевым населением, которое использовало их в качестве украшений, аксессуаров костюма или сырья для ювелирных изделий, а также как компонент своих погребальных обрядов. Большинство монет Саманидов, поступавших в регион, чеканилось на монетных дворах Бухары, Самарканда, Шаша, Балха и Андерабада в середине X в. (Кропоткин 1969–1970, 229; Кропоткин 1972, 201; KOVÁCS 1989).

Здесь стоит отметить, что исследователи добавляют к году выпуска 30–35 (LANGÓ 2007) и даже 50 лет (ФЕДОРОВ 1953, 104–125), чтобы определить время попадания монет в археологические комплексы. Дирхемы из погребения Рованцы датируют захоронение не ранее, чем серединой X в., то есть оно не может быть связано с венгерскими завоевателями, пришедшими в Карпатскую котловину в 895 г. (ПРОХНЕНКО 2010a; ПРОХНЕНКО 2010b, 161–170). О миграции венгров можно судить по разрозненным находкам дирхемов, и мы можем проследить их покладам, найденным на внешней, восточной стороне Карпатской котловины. Они найдены на памятниках: Копиевка, Красное, Цекановка, Грабовец,

сéggel a nyakcsigolyáknál talált három átfúrt, keleti ezüstérme bír (8. kép 1–3). Meghatározásukat Dorota Maljarscik, Szilágyi Mihály és Szulejman Al Halabi numizmatikusok végezték el (9. kép). Az egyik érme egy számánida dirhem a 10. század első feléből, a másik egy volgai bolgár dirhemutánzat, a harmadik pedig egy 9. századi abbászida dirhem. Az egyik számánida dirhemet (8. kép 1) Naszr ibn Ahmad verette Szamarkandban, 919-ben (9. kép 1). A másik dirhem (9. kép 3) az Abbászidákhoz köthető, Al-Mamún (Abu l-Abbász Abdalláh [810–833]) kalifa verette feltehetően 826/827 körül (8. kép 3). A harmadik ezüstpénz (9. kép 2) egy számánida arab dirhem, Nasr ibn Ahmad emír (914–943) pénzének volgai bolgár másolata (8. kép 2).

A jó minőségű keleti ezüsből készült arab pénzek a 10. században széles körben, gyakorlatilag Európa egész területén elterjedtek. Felhasználásuk módja ugyanakkor régióként jelentős mértékben eltérhetett. A rovanci lelőhely egy olyan térségben található, ahol a pénzeket ebben az időszakban elsősorban viseletdíszként és/vagy nyersanyagként használták, nem pedig fizetőeszközként. Ezt a térséget a Kárpát-medencében és környezetében élő nomádok határozták meg. Ennek kapcsán az az igazán érdekes, hogy pont azokról a nomádokról van szó, akiknek az anyagi kultúrája a 'magyar jellegű' tárgyakhoz köthető. A 10. századi ezüstdirhemek a Kárpát-medence kora középkori pénzletein belül külön csoportot alkotnak. Jelenlétük több mint húsz lelőhelyen kimutatható, elsősorban a Kárpát-medence északkeleti részén (NEMETH 1972, 218–219; BALINT 1982; KOVÁCS 1989, Abb. 34; KOVÁCS 2011).

A dirhemek nyugati irányú terjedését a kutatók a közép-európai városok és a Rusz közötti kereskedelemmel magyarázzák (Кропоткин 1969–1970, 229; Кропоткин 1972, 202; ГЕДАИ 1972, 204). Az érmék zöme ugyanakkor – a huszti kincsleletet (Ukrajna, Kárpátalja) (400 példány) és néhány telepről származó érmét nem számítva – nomád temetkezésekből származik. A pénzeket az esetek többségében ruhadíszként, nyakékként, esetleg halotti maszk vagy szemfedő részeként, másodlagosan használták fel (felerősítésükhöz lyukakat fúrtak rájuk). Ezek az adatok alátámasztják, hogy a dirhemek nem vettek részt a Kárpát-medence pénzforgalmában. Ennek a pénztípusnak a feltűnése a régióban egy nomád népességnek köszönhető, amely ruhadíszként, ékszerként vagy ékszeralapanyagként, valamint a temetési rítus

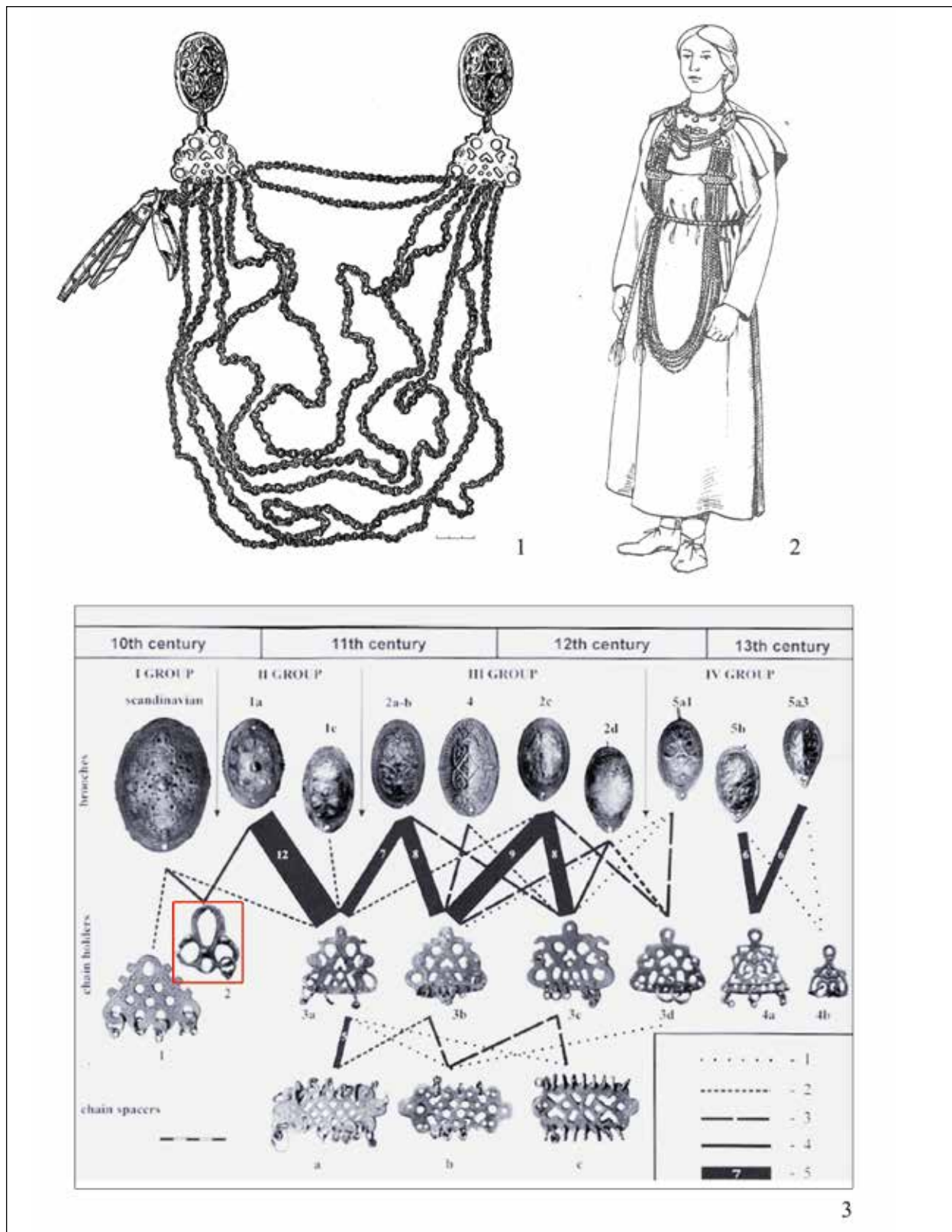

Рис. 20. 1: Цепедержатели из Vampenieši I, n. 16 (SPIRGIS 2006, att. 3); 2: Реконструкция ливской женской одежды (XI. в) (ZARINA 2006, 57, att. 1); 3: Типохронология ливских (Даугава) женских украшений с цепочками (SPIRGIS 2006, 230, att. 2)

20. kép. 1: Teknősbéka alakú fibulához illesztett lánc tartó a Vampenieši-i I. temető 16. sírjából (SPIRGIS 2006, 271, att. 3); 2: Lív női viselet (11. század) rekonstrukciója (ZARINA 2006, 57, att. 1); 3: A daugavai lív női láncos ékszerek elemeinek tipokronológiai összefoglalása (SPIRGIS 2006, 230, att. 2)

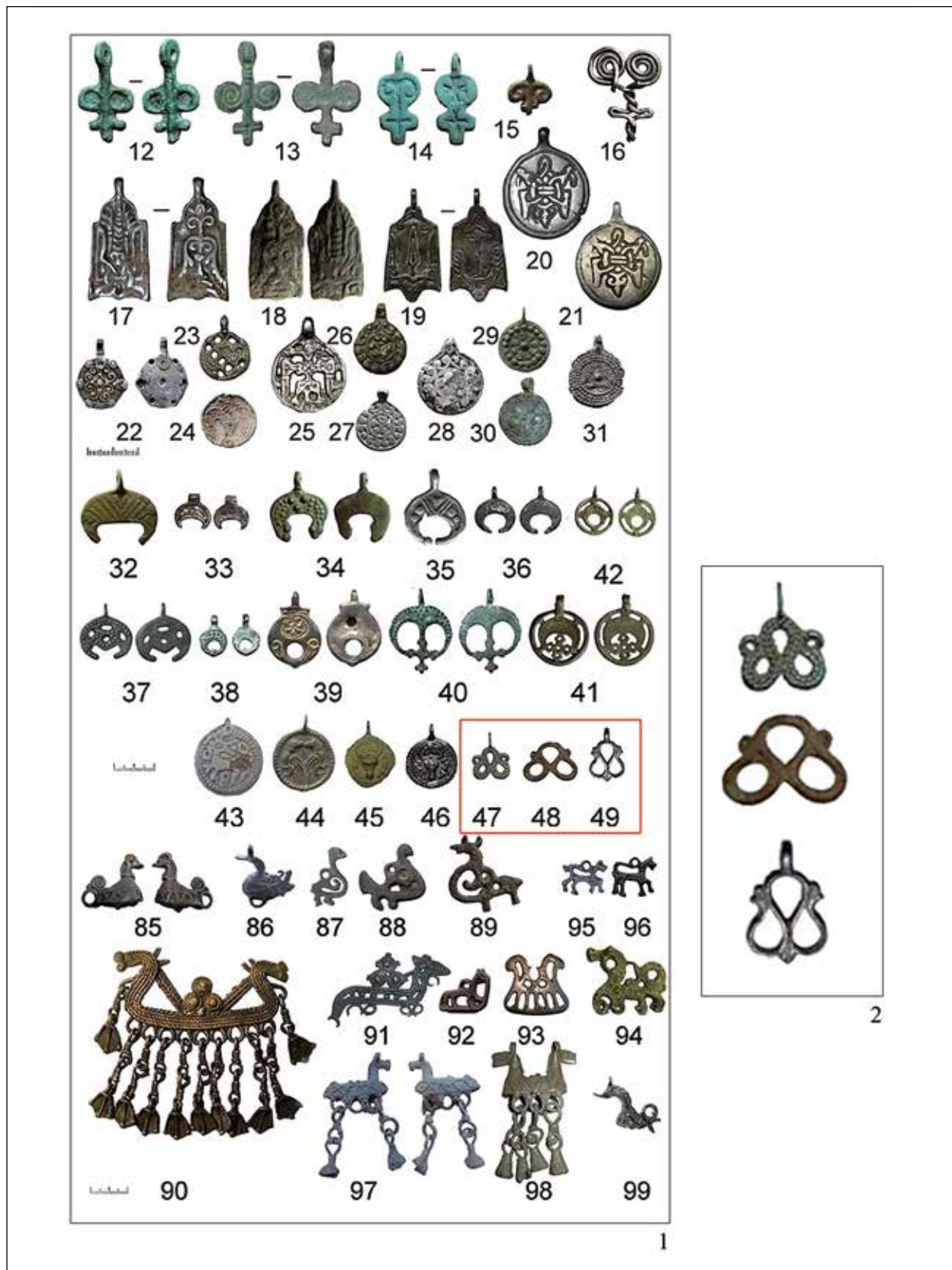

Рис. 21. 1: Древнерусские амулеты (Коршун 2008, табл. 1); 2: Бронзовые привески, вероятно, изображающие змей (Коршун 2008, табл. 4)

21. kép. 1: Rusz amulettek (KORSUN 2008, tábl. 1); 2: Feltehetően kígyót ábrázoló bronz csüngődíszek (KORSUN 2008, tábl. 4)

Крылос, Нижние, Львов, Звенигород, Алчедар, Екимауцы, Пшемьсль (Кропоткин 1969–1970, 227–229; Кропоткин 1972, 198–201).

Основываясь на монетах из закрытого комплекса, раскопанного у с. Рованцы, мы можем сделать некоторые важные выводы. Основываясь только на времени выпуска монет, мы не можем датировать его ранее второй половины X в., что подтверждается также результатами радиоуглеродного датирования (рис. 9. 4). Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что данное погребение не может маркировать путь венгров Алмоша (рис. 25). Его можно рассматривать только как один из комплексов с находками «венгерского круга», возможно, захоронение венгерского воина X в., служившего наёмником у одного из русских князей. Принимая во внимание результаты радиоуглеродного датирования, приоритетным для хронологической атрибуции п. 5 у с. Рованцы мы считаем определение времени чеканки и характера использования монет, что позволяет сузить дату захоронения до начала второй половины-третьей четверти X в.

Также было определено, что погребённый принадлежал к европеоидной расе с незначительным монголоидным компонентом (Златогорский–Верба 2015, 30). Генетический анализ скелета, проведенный в лаборатории в Будапеште, позволил отнести умершего к одной из самых распространенных групп в Европе. Предварительная антропологическая экспертиза показала, что на лице погребённого мужчины имелись серьезные повреждения, которые, вероятно, могли привести к его смерти.

Отдельно стоит упомянуть п. 12 того же могильника, обнаруженное в западной части раскопа (рис. 22). Могильная яма была прямоугольной в плане, углубляясь на 0,2 метра от поверхности. Скелет лежал вытянуто на спине, скрестив руки в локтях, кисти у таза. Ориентирован головой на запад (рис. 22. 4). Слева от черепа в пределах ямы находились два сосуда. Первый – горшок, изготовленный на гончарном круге (рис. 24. 1), с венчиком в виде «манжеты», характерный для X–XI вв. Второй сосуд – с округлым туловом, узким горлом, лощёной поверхностью, также изготовленный на гончарном круге – имеет южное происхождение, и подобные изделия известны

elemeként használta azt. A régióba beáramló számanida érmék többségét Buhara, Szamarkand, Sás, Balh és Anderabad pénzverdéiben verték a 10. század közepén (KROPOTKIN 1969–1970, 229; KROPOTKIN 1972, 201; KOVÁCS 1989).

Érdemes megjegyezni, hogy a kutatók a pénzek sírba kerülésének meghatározásakor a kibocsátás évéhez 30–35 (LANGÓ 2007), sőt, egyesek akár 50 évet (FJODOROV 1953, 104–125) is hozzáadnak. A rovanci 5. sír dirhemei a 10. század közepére kelteztek a leletegyüttest, vagyis a temetkezés nem köthető a Kárpát-medencébe 895-ben megérkező magyar honfoglalókhöz (PROHNENKO 2010a; PROHNENKO 2010b, 161–170). A magyarok beköltözését elszórt dirhemleletek, valamint a Kárpátok külső, keleti oldalán előkerült kincsleletek alapján követhetjük nyomon. Ilyen lelőhely például Kopijivka, Krasznoje, Cekanivka, Hrabovec, Krilosz, Nyizsnyijev, Lviv, Zvenihorod, Alcedar, Echimăuți, Przemysł (KROPOTKIN 1969–1970, 227–229; KROPOTKIN 1972, 198–201).

A Rovanci területén feltárt zárt leletegyüttesből származó érmék alapján levonhatunk néhány fontos következtetést. Kizárólag az érmeket alapul véve a temetkezés legkorábbi keltezése a 10. század második fele, és ezt a radiokarbon adatok is alátámasztják. Ez viszont arra utal, hogy ez a lelet nem jelölheti Álmos magyarjainak útvonalát (25. kép), legfeljebb a 'magyar jellegű' leletkör egyik képviselője lehet, talán egy 10. századi magyar harcos sírja, aki az egyik rusz fejedelem zsoldjába szegődött. A rovanci 5. sír datálásakor – a radiokarbon kormeghatározás eredményeit (9. kép 4) is figyelembe véve – az érmék használatának idejét és jellegét tartjuk elsődleges tényezőnek, ez pedig egy szűkebb keltezést tesz lehetővé. Ezek alapján a temetkezés a 10. század második felének eleje és harmadik negyede közé tehető.

Azt is sikerült meghatározni, hogy az elhunyt az europid rasszhoz tartozik, de nagyon kis hányadban mongoloid jegyekkel is rendelkezik (ZLATOGORSZKI–VERBA 2015, 30). A csontváz Budapesten elvégzett genetikai elemzése nyomán az elhunytat Európa egyik leggyakrabban előforduló csoportjába sorolhatjuk be. Az előzetes antropológiai vizsgálat kimutatta, hogy az elhunyt arca súlyosabban sérült, valószínűleg halálát is ez okozta.

Külön meg kell említenünk a rovanci temető 12. számú sírját (22. kép) is, amely az ásatási szelvény nyugati részében került elő. A sírgödör téglá-

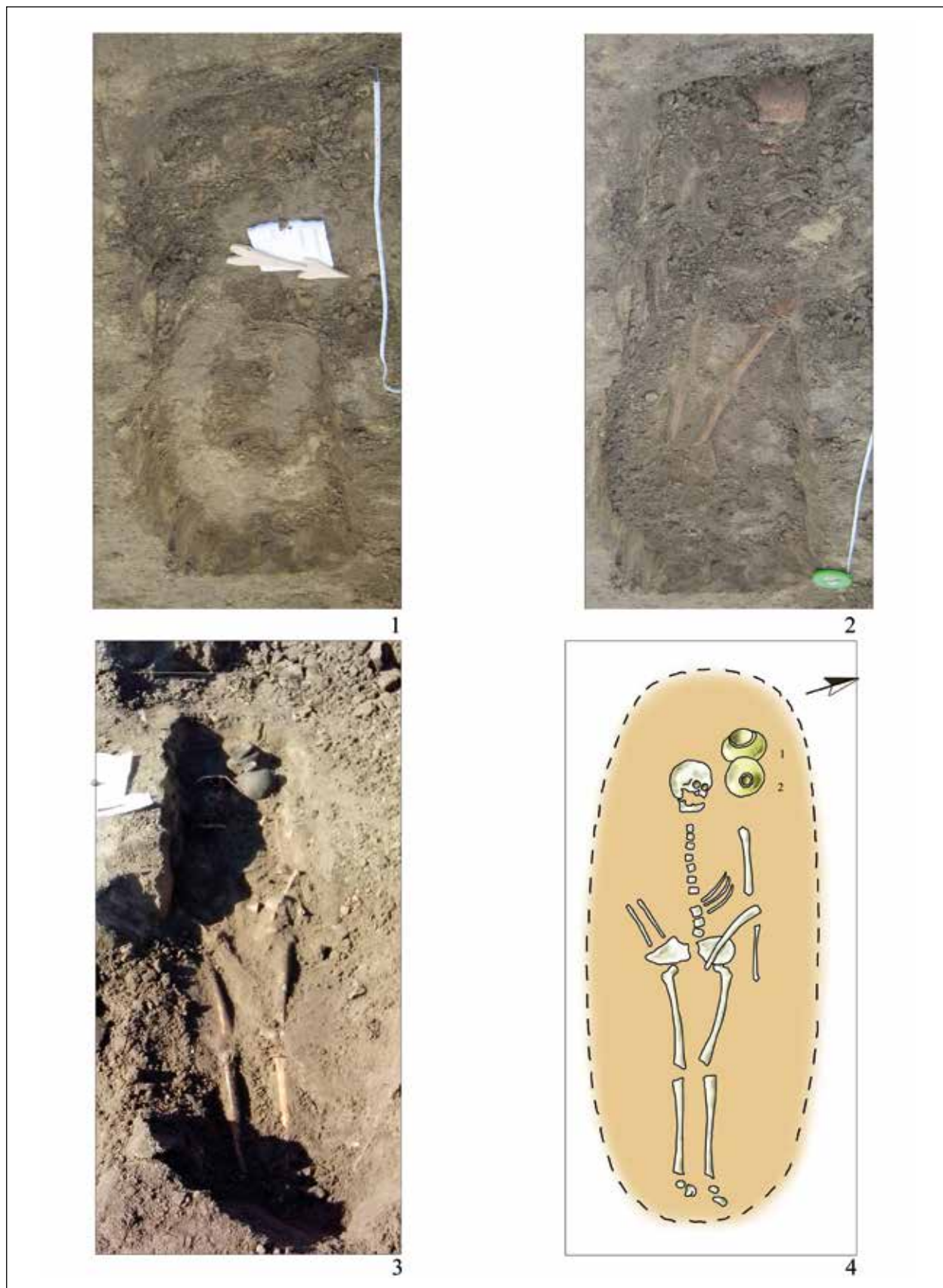

Рис. 22. 1–4: Погребение 12 могильника в с. Рованцы
22. kép. 1–4: A rovanci 12. sír

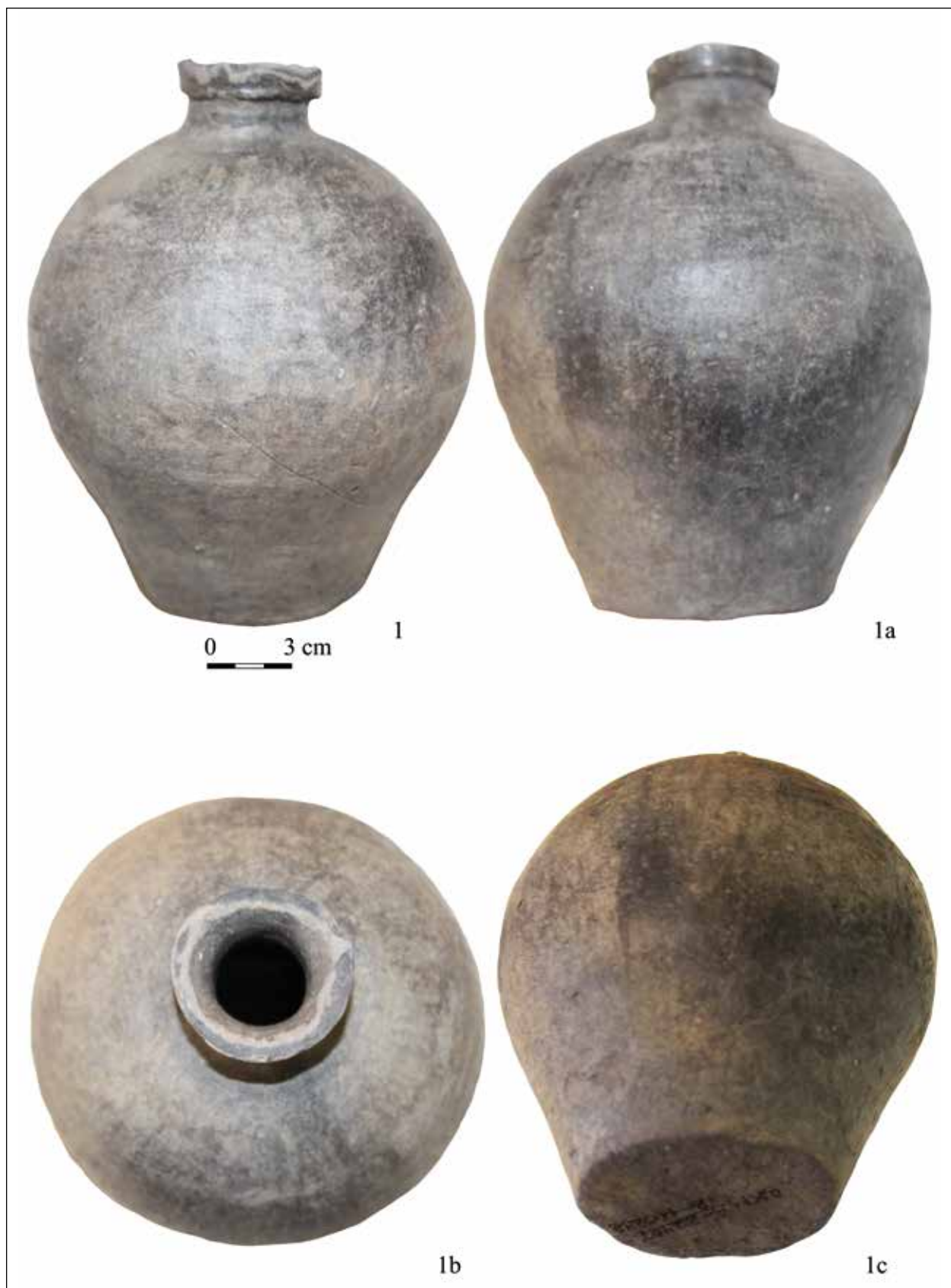

Рис. 23. 1а–д: Круглодонный лощёный кувшин из п. 12 могильника в с. Рованцы
23. kép. 1а–д: A rovanci 12. sírból származó gömbös testű, fényezett felületű edény

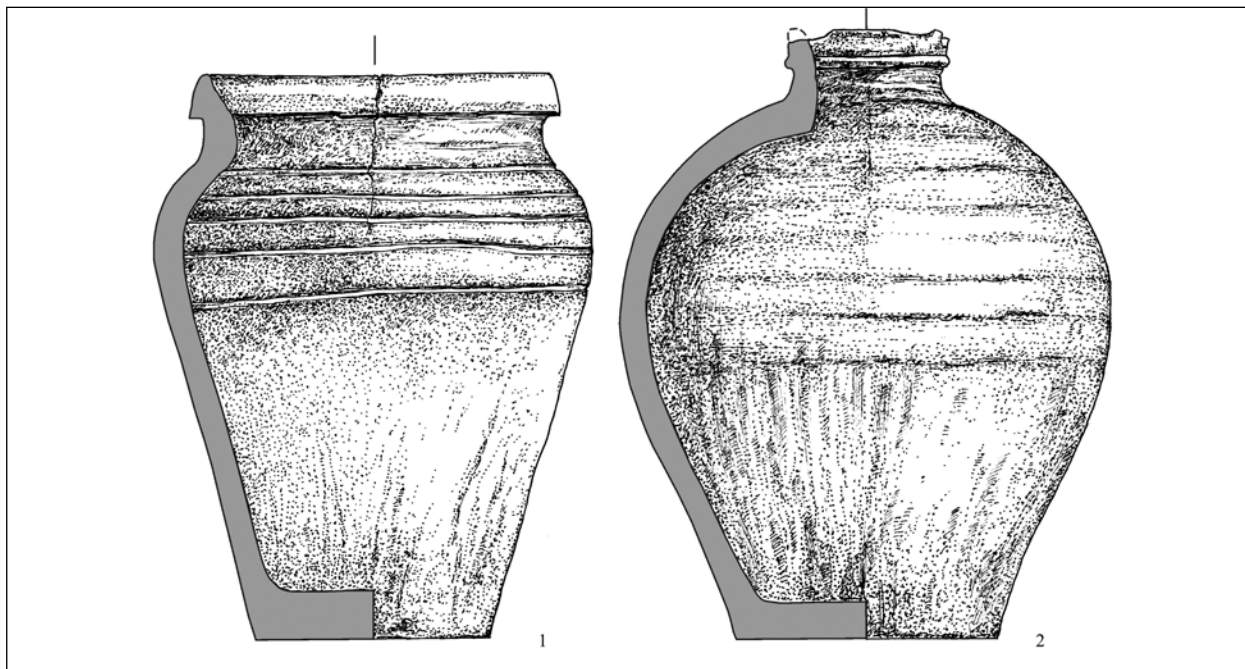

Рис. 24: Керамические изделия из п. 12 могильника в с. Рованцы. 1: Гончарный горшок с «манжетовидным» венчиком; 2: Круглодонный лощёный кувшин

24. kép. Kerámialeletek a rovanci 12. sírból. 1: Korongolt helyi fazék 'mandzsetta' alakú tagolt peremmel; 2: Gömbös testű, fényezett felületű edény

среди древностей степных кочевников (рис. 23; рис. 24. 2). Ближайшие его аналогии происходят из Северо-Восточной Болгарии и датируются X–XI вв., но нельзя исключать и того, что они были импортами из степей.

Обобщая результаты анализа находок из средневекового п. 5, раскопанного у с. Рованцы, можно сказать, что оно гармонично вписывается в систему захоронений, содержащих предметы, которые можно отнести к «находкам венгерского типа». Некоторые изделия из данного захоронения оказали большую помощь в изучении налущей X в. Налучь из Рованцев является единственным экземпляром подобного типа, найденным до настоящего времени за пределами Карпатской котловины. Датировка комплекса может послужить основой для хронологии памятников т.н. эпохи обретения родины на территории Карпатской котловины, а также для изучения внешних контактов населения Карпатской котловины в X в.

лап alaprajzú, a felszíntől számítva 0,2 m mélyen bukkant elő. A csontváz háton feküdt, karjait a könyöknél behajlították, kézfejei pedig a medence táján helyezkedtek el. A sír nyugat-keleti tájolású (22. kép 4). A koponyától balra, a sírgödör körvonalain belül két edényt helyeztek el. Az egyik egy korongolt fazék 'mandzsetta' alakú tagolt peremmel, amely a 10–11. századra jellemző (24. kép 1). A másik egy gömbös testű, szűk nyakú, fényezett felületű, szintén korongolt edény (23. kép; 24. kép 2). Délről származik, analógiái a sztyeppi nomád leletanyagban található meg. Legközelebbi párhuzamai Bulgária észak-keleti részéről ismertek és a 10–11. századra keltezhetőek, de a sztyeppi importot sem zárhatjuk ki.

A Rovanci településen feltárt 5. számú sír elemzésének eredményeit összegezve elmondhatjuk, hogy az harmonikusan illeszkedik a 'magyar típusú' leletkör tárgyait tartalmazó temetkezések rendszerébe. Speciális leletösszefüggései komoly segítséget nyújtottak a 10. századi készneléti íjtegezék vizsgálatához. Ennek a tárgytypusnak jelenleg ez az egyetlen olyan ismert példánya, amely a Kárpát-medencén kívül került elő. A sír keltezése a Kárpát-medencei honfoglaló hagyatéék időrendjéhez és a 10. századi Kárpát-medencei népesség külső kapcsolatrendszerének vizsgálatához nyújthat támpontot.

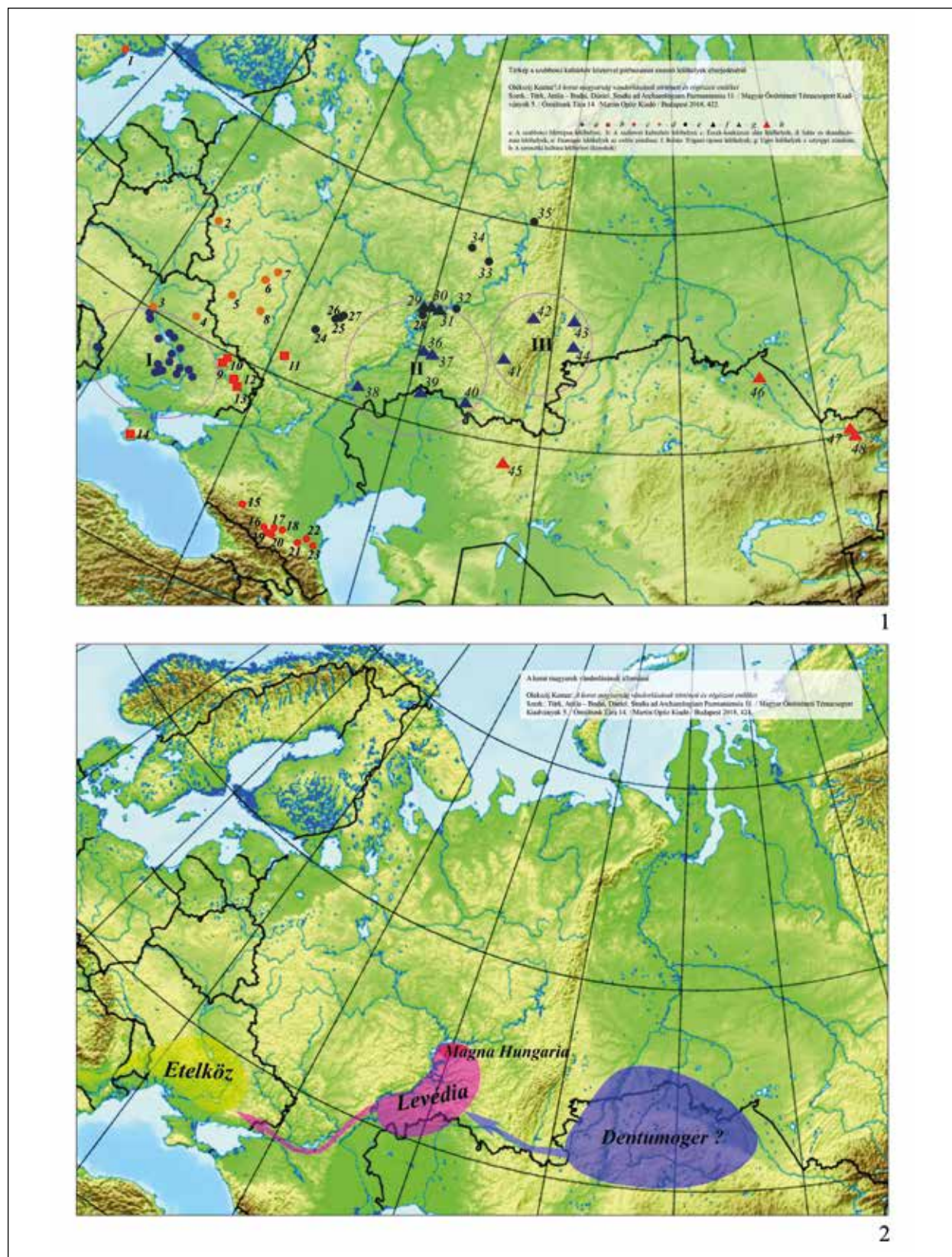

Рис. 25. 1: Карта памятников с аналогиями предметам субботцевского культурного круга (КОМАР 2018, 422, рис. 106);
 2: Этапы переселения древних венгров по А. В. Комару (КОМАР 2018, 424, рис. 108)
 25. kép. 1: A szubbotci kultúrkör leteleivel párhuzamosan mutatkozó lelőhelyek elterjedése (KOMAR 2018, 422, 106. kép);
 2: A korai magyarok vándorlásának állomásai O. V. Komar szerint (KOMAR 2018, 424, 108. kép)

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ALTINBEKOV–DOSZAJEVA / АЛТЫНБЕКОВ–ДОСАЕВА 2016: Алтынбеков, К. – Досаева, Д.: Консервация и реставрация предметов вооружения ранних тюрков Казахского Алтая. В: *Алтай в кругу евразийских древностей*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Молодин, В. И. Новосибирск 2016, 409–428.
- БАЮК / БАЮК 2010: Байук, В. Г.: Археологічні дослідження Луцька (історія та сьогодення). *Краєзнавство: науковий журнал* 2010:1–2, 123–129.
- BÁLINT 1982: Bálint Cs.: Az európai dirhemforgalom néhány kérdése (Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa). *Századok* 116 (1982) 3–32.
- FLJODOROV / ФЁДОРОВ 1953: Фёдоров, Г. Б.: Городище Екимауцы (работа Славяно Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 50 (1953) 104–125.
- FLOREK 2013: Florek, M.: Węgrzy w Przemysłu. Historia alternatywna. In: *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i we wczesnym średniowieczu*. Red.: Gancarski, J. Krosno 2013, 453–492.
- FODOR / ФОДОР 1992: Фодор, И.: Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья (Kárpátalja ősmagyar emlékeinek kutatásáról). *Acta Hungarica* 1 (1992) 138–139.
- GEDAI / ГЕДАИ 1972: Гедаи, И.: Вопросы денежного обращения у венгров до чеканки собственной монеты. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. Москва 1972, 203–205.
- HORVÁTH 2019: Horváth C.: *Régészeti tanulmányok a Bodroglköz 10–11. századi településtörténetéhez*. A Magyarországi Intézet Kiadványai 1. Budapest 2019.
- ILÉS-MUSZKA 2019: Pés-Muszka A.: A birkei helyőrség Kárpát-medencei kapcsolatai. *Acta Iuueum. Sectio Archaeologica* 4 (2019) 77–185.
- KOVÁCS 1989: Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1989.
- KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest 2011.
- KROPOTKIN / КРОПОТКИН 1969–1970: Кропоткин, В. В.: Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР). *Acta Archaeologica Carpathica* 1969–1970:2, 227–230.
- KROPOTKIN / КРОПОТКИН 1972: Кропоткин, В. В.: Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. Москва 1972, 197–202.
- KUCSINKO–ZLATOGORSZKI / КУЧИНКО–ЗЛАТОГОРСЬКИЙ 2010: Кучинко, М. М. –Златогорський, О. Є.: *Пам'ятки археології Луцького району Волинської області: навчальний посібник*. Луцьк 2010.
- LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- МОЦЯ / МОЦЯ 2011: Моця, О. П.: Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 15–20.
- NÉMETH / НЕМЕТ 1972: Немет, П.: Образование пограничной области Боржавы. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. Москва 1972, 206–220.
- NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009: Nevizánsky, G. – Košta, J.: Výskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937 (Grabung eines altmagyarischen Reitergräberfeldes in Streda nad Bodrogom in den Jahren 1926 und 1937). *Slovenská archeológia* 57 (2009:2) 301–354.

- NYEDOSIVINA / НЕДОШИВИНА 1997: Недошивина, Н. Г.: Древнерусские амулеты в виде миниатюрных предметов быта и их роль в погребальном обряде. В: *Археологический сборник. Погребальный обряд*. Труды ГИМ 93. Ред.: Белоцерковская, И. В. Москва 1997, 80–107.
- ŐSEINKET FELHOZÁD 1996: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest 1996.
- PROHNENKO / ПРОХНЕНКО 2006: Прохненко, И. А.: Пути передвижения венгров на территорию новой отчины. В: *Древнее Причерноморье. Сборник статей, посвящённых 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского*. Ред.: Кушнир, В. Г. и др. Одесса 2006, 166–176.
- PROHNENKO / ПРОХНЕНКО 2010: Прохненко, И. А.: К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисья X в. н.э. В: *Науковий і мистецький світ Федора Потоушиняка. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого*. Ред.: Бабота, Л. Ужгород 2010, 410–420.
- PROHNENKO / ПРОХНЕНКО 2010a: Прохненко, И. А.: Дирхемы в контексте племенной атрибуции кочевнических древностей Карпатского ареала X в. н.э. In: *Identități culturale locale și regionale în context European. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*. Bibliotheca Musei Porolissensis 13. Ed.: Horea Pop, H. Cluj-Napoca 2010, 635–640.
- PROHNENKO 2010b: Prohnenko, I.: Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X. századi nomád emlékeinek meghatározásában. *Карпатика. Старожитності Карпатського ареалу* 39 (2010) 161–170.
- RÉVÉSZ 1991: Révész L.: Készneléti íjtartó tegezék a magyar honfoglalás kori sírokban (Köcher für Bögen in Bereitschaftsstellung aus Gräbern der ungarischen Landnahmezeit). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29 (1991) 31–50.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- SKOROPAD–PANISKO / ШКОРОПАД–ПАНИШКО 2009: Шкоропад, В. В. – Панишко, С. Д.: Про охоронні археологічні дослідження на давньоруській пам'ятці у с. Рованці Луцького району 2005 року. В: *Наукові записки з проблем волинезнавства* 1. Ред.: Златогорський, О. Луцьк 2009, 83–103.
- SPIRGIS 2006: Spirgís, R.: Chain ornaments with tortoise brooches of the Daugava Livs in the 10th–13th century. In: *Rituals and relations. Studies on the society and material culture of Baltic Finns*. Suomalaisen Tiedeakateman Toimituksia Humanitoria 336. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ed.: Mäntylä, S. Saarijärvi 2006, 84–104.
- SZAMASEV / САМАШЕВ 2016: Самашев, З.: Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае. В: *Алтай в кругу евразийских древностей*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Молодин, В. И. Новосибирск 2016, 379–408.
- TKACS–BAJUK / ТКАЧ–БАЮК 2012: Ткач, В. – Байук, В.: Поселення Рованці – Гнідавська гірка: нашарування слов'яно-руського часу за матеріалами розкопу 12. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник* 8 (2012) 476–484.
- TÜRK ET AL. 2021: Türk, A. – Balogh, Cs. – Pelevina, O. – Totev, V. – Langó, P.: *The Old Bulgaria Museum collection / Музейна збірка „Стара Бґларія”*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 20. Budapest 2021.
- TÜRK ET AL. 2021 in print: Türk A. – Fjodorov, O. – Strohmayer Á. – Flesch M. – Csedreki L.: Régészeti, kísérleti régészeti és természettudományos adatok Karos-Eperjesszög III. temető 11. sírjának értékeléséhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 2021. in print
- TÜRK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print: Türk A. – Zágórhidi Czigány B.: A bodrogszerdahelyi 2/1937. sírban feltárt készneléti íjtartótegez elméleti rekonstrukciója. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young*

scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Főszerk.: Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 24.2. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4. Budapest 2021, in print

ZÁGORHIDI CZIGÁNY ET AL. 2019: Zágórhidi Czigány B. – Prohnenko, I. – Verba, T. – Fjodorov, O. – Türk A.: Honfoglalás kori magyar jellegű sír Rovanci (Ua) határából. Adatok a 10. századi veretes készenléti íjtartó tegezek kelet-európai elterjedéséhez. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest). Absztraktkötet.* *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Budapest 2019, 11–17.

ZARIŅA 2006: Zariņa, A.: *Salaspils Laukskolas Kapulauks: 10.–13. gadsimts.* Riga 2006.

ZLATOGORSZKIJ–VAŠETA / ЗЛАТОГОРСЬКИЙ–ВАШЕТА 2012: Златогорський, О. Є. – Вашета, М. П.: Рятівні дослідження в с. Рованці Луцького району. *Археологічні дослідження в Україні 2011 (2012)* 180–181.

ZLATOGORSZKIJ–VERBA / ЗЛАТОГОРСЬКИЙ–ВЕРБА 2015: Златогорський, О. Є. – Верба, Т. В.: Дослідження у селі Рованці на Волині. *Археологічні дослідження в Україні 2014 (2015)* 29–30.

A KÁRPÁTOK KELETI HÁGÓI Gondolatok a honfoglalás útirányairól

SUDÁR BALÁZS*

Kulcsszavak: *honfoglalás, Kárpátok, írott források*

Ключевые слова: *обретение родины венграми, Карпаты, письменные источники*

Sudár Balázs

A Kárpátok keleti hágói – Gondolatok a honfoglalás útirányairól

A kutatókat régóta foglalkoztatja, hogy a magyarság milyen útvonalon költözött a Kárpát-medencébe. A millenniumi ünnepek (1895–1896) során az ÉK-i utat, nevezetesen a Vereckei-hágót emelték ki. A közel kortárs történeti források csak a beköltözés tényét említik, a pontos útirányról nem nyilatkoznak. A később keletkezett források közül Anonymus leírása a legpontosabb, ő egyértelműen a Halics–Munkács/Ungvár útvonalat írja le, ami a Vereckei-, illetve az Uzsoki-hágó használatát jelentheti. Kézai Simon az Ung folyó említésével feltehetőleg az Uzsoki-hágóra utal. Ezzel szemben a Képes krónika szövege topográfiai szempontból meglehetősen bizonytalan. A kérdésről való gondolkodásban újabb, eddig ki nem használt lehetőséget jelenthet – s ez lesz írásunk tárgya –, ha áttekintjük, hogy a történetileg jobban ismert időszakokban hol hatoltak át nagyobb tömegek a Kárpátok láncolatán akár kelet felé tartva, akár onnan érkezve. A Kárpátok keleti átjárói közül a legkönnyebb és legrövidebb átvonulást az ÉK-i hágócsoport biztosítja, és ismereteink szerint geopolitikai tekintetben is ezek voltak előnyösebbek a honfoglalás idején, ráadásul egyértelmű írásos adataink is csak erről a hágócsopotról vannak. A krónikakompozícióban szereplő erdélyi útirány leginkább a barcasági (délkeleti) hágókra érhető, míg a Keleti-Kárpátok átjáróinak használata a történeti példák fényében nagy valószínűséggel kizárható.

Балаж Шудар

Восточные перевалы Карпат – Размышления о маршрутах венгров-завоевателей при обретении родины

Исследователей издавна занимает вопрос, какими путями происходило заселение Карпатского бассейна венграми. На празднествах по случаю тысячелетия этого события (1895–1896 гг.) подчеркивался северо-восточный путь, а именно маршрут через Vereцкий перевал. Письменные сведения современников упоминают лишь факт заселения и не говорят о маршруте. Среди более поздних источников самое точное описание дает Аноним, который однозначно описывает маршрут через Галич–Мукачево/Ужгород, что может указывать на использование Vereцкого или Ужокского перевалов. Шимон Кезаи упоминает р. Унг (Уж), указывая, таким образом, на возможный Ужокский перевал. А текст «Венской иллюстрированной хроники», в отличие от последних, весьма расплывчато упоминает топографические данные. Новой и до сих пор нереализованной возможностью может стать (и это является предметом нашей статьи) рассмотрение переходов многочисленных войск через Карпаты на восток или с востока на запад в исторически более освещенные периоды. Из восточных переходов Карпат самым коротким и простым местом пересечения гор является северо-восточная группа перевалов, которая, согласно нашим познаниям, в период обретения родины была наиболее выгодной и с геополитической точки зрения. Вдобавок, письменные сведения конкретно упоминают лишь эту группу перевалов. Маршрут через Трансильванию, упомянутый в венгерском хроникальном своде, может указывать прежде всего на юго-восточные перевалы, ведущие в регион Барцашаг. В то же время, использование переходов Восточных Карпат, в свете исторических примеров, с большой вероятностью можно исключить.

* ВТК Magyar Östörténeti Kutatócsoport / Исследовательская группа по венгерской праистории Научно-исследовательского центра гуманитарных наук. H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., sudarbalazs@gmail.com.

A kutatókat régóta foglalkoztatja, hogy a magyarság milyen útvonalon költözött a Kárpát-medencébe.¹ A millenniumi ünnepek (1895–1896) során az ÉK-i utat, nevezetesen a Vereckei-hágót emelték ki, ez lett a megemlékezések színhelye, s a magyar történelmi tudatba is ez ivódott be. De vajon megállja, megállhatja-e ez a választás a helyét?

A közel kortárs történelmi források – például a *De administrando imperio* vagy a Régmúlt idők elbeszélése – csak a beköltözés tényét említik, a pontos útirányról nem nyilatkoznak. Határozott állításokat találunk viszont a – több száz évvel később lejegyzett – magyar hagyományban. Lássuk, mit árulnak el ezek a szövegek.

Anonymus (1200 k.):

„Akkor Halics fejedelme parancsot adott, hogy a magyarok előtt kétezer íjász és háromezer paraszt járjon és biztosítsa útjukat a Havasokon át egészen Ung határáig. Teherhordó állataikra élelmet és egyéb szükséges dolgokat rakatott és táplálékul számtalan barmot ajándékozott nekik. Akkor a hét fejedelmi személy, akiket hétmagyarnak hívtak, és a fent említett hét kun vezér rokonságukkal s mindkét nembeli háznépükkel együtt a halicsi oroszok tanácsára és segítségével elindultak Pannónia földjére. Így keltek át a Havasokon és szálltak alá Ung vidékére. Mihelyt megérkeztek oda, az első elfoglalt helységet Munkácsnak nevezték el, mivel oly nagy fáradsággal jutottak el az általuk áhított földre. [...] Hung vára. Akkor Álmos vezér és főemberei ezek hallatára módfelett felvidultak, és Hung várához lovagoltak, hogy elfoglalják azt. [...] Aztán Álmos vezér és övéi bevonulva Hung várába, a halhatatlan isteneknek nagy áldozatokat mutattak be, és négy napig tartó lakomát csaptak. A negyedik napon pedig Álmos vezér tanácsot tartván és övéit mind megesketvén, még életében vezérré és parancsolóvá tette fiát, Árpádot. Ezért hívták Árpádot Hungvária vezérének, összes vitézeit pedig Hungról hungvárusoknak nevezték el az idegenek nyelvén, és ez az elnevezés mostanáig él az egész világon.” (ANONYMUS 1999, 18).

Исследователей издавна занимает вопрос, какими путями происходило заселение Карпатского бассейна венграми.¹ На празднествах по случаю тысячелетия этого события (1895–1896 гг.) подчеркивался северо-восточный путь, а именно маршрут через Вереский перевал – он стал местом памяти, укоренившимся в венгерском историческом сознании. Но имел ли этот перевал такое значение на самом деле?

Письменные сведения современников, например «Об управлении империей» или «Повесть временных лет» упоминают лишь факт заселения и не говорят о маршруте, однако в более поздней венгерской письменной традиции можно найти уже определенные утверждения о нем. О чем свидетельствуют эти тексты?

Аноним (около 1200 г.):

«Тогда князь Галича выслал вперед две тысячи лучников и три тысячи крестьян, чтобы они расчистили им путь через лес Ховош до порубежья Хунга, и повелел нагрузить всех их [угров] вьючных животных продовольствием и прочим необходимым и пожаловал им скот на убой без числа. Тогда семь правителей, называемых «Хетумогер», и семь вождей куманов, имена которых названы выше, с родичами и челядью, по совету и с помощью рутенов Галича вышли в землю Паннонии. Пройдя таким образом через лес Ховош, они подошли к Хунгу. И придя туда, назвали место, которое заняли первым, Мункач [Мункаш – от слова «munka», т.е. работа, труд; совр. Мукачево], ибо с огромным трудом достигли земли, избранной для себя. [...] О замке Хунг. Тогда вождь Алмош и его сановники, услышав такое, возрадовались и, оседлав коней, поскакали к замку Хунг, чтобы взять его. [...] Затем вождь Алмош и его люди, войдя в замок Хунг, принесли огромные жертвы бессмертным богам и четыре дня пировали. А на четвертый день вождь Алмош, собрав совет и приведя к присяге своих людей, еще при своей жизни сделал вождем и повелителем сына своего Арпада, и назвали Арпада вождем Хунгварии. А все его воины от названия замка Хунг стали из-

¹ Köszönettel tartozom B. Szabó Jánosnak, amiért számos beszélgetésünk során több szempontra vagy adatra is felhívta a figyelmemet.

¹ Выражаю благодарность Й. Б. Сабо, неоднократно обращавшему мое внимание на множество различных фактов и данных.

Kézai Simon (1285):

„Átkeltek a besenyők és a fehér kunok földjén, Kijev városán, majd a Hung nevű folyam mellett állapodtak meg, ahol várat építettek. A nyugati népek erről a folyóról nevezték el őket hungarusoknak. S miután ezt követően még hat más várat is építettek, jó ideig azon a vidéken maradtak.” (KÉZAI SIMON 1999, 103).

Képes krónika (1358):

„Áthaladtak a besenyők, fehér kunok országán, Szuzdálián és Kijev nevű városon, majd a hegyeken át valamely tartományba érkeztek, ahol számtalan sok sast láttak; itt meg nem maradhattak a sasoktól, mert azok úgy ellepték a fákat, mint a legyek, elemésztették vágómarháikat, sőt még a lovaikat is; azt akarta ugyanis Isten, hogy minél hamarabb szálljanak le Magyarországra. Azon túl három hónapig ereszkedtek le e hegyekből, és eljutottak Magyarországra, illetve Erdőelve határára; nem tetszett ez az említett népeknek. Itt hét földvárat építettek, ott őrizték feleségeiket és jószágaikat; egy ideig ott maradtak, azért nevezik azt a részt a németek a mai napig Siebenburgnak, vagyis Hétvárnak.” (KÉPES KRÓNIKA 1993, 23–24).

Thuróczy János (1488):

„...azután átkeltek a havasokon egy tartományba, ahol megszámlálhatatlanul sok sast láttak, és éppen e sasok miatt nem maradhattak ott, mert a fákról úgy szálltak alá a sasok, mint a legyek, és felfalván megsemmisítették barmaikat és lovaikat. Az Isten ugyanis úgy akarta, hogy minél hamarabb költözzenek Pannóniába. Azután három hónapig hegyeken keltek át, és végül az említett népek akarata ellenére megérkeztek Pannónia országának határvidékére, arra a földre, amelyet most Erdélynek neveznek. [...] Amikor erre a földre bevonultak, a környező népek betörésétől félve a vezetésük alatt álló fegyveresek egész területét hét hadra osztották [...] E hét had mindegyikéhez, hogy vezessék őket, egy-egy kapitányt rendeltek, feleségük és vagyonuk védelmére hét földvárat építettek, és ezekben a várakban maradtak egy ideig; innen adódik, hogy a földnek ezt a részét a németek Siebenburgnak, vagyis hét várnak nevezik mind a mai napig.” (THURÓCZY 2001, 61).

вестны на других языках как хунгары, и название это по сей день бытует во всем мире.» (ДЕЯНИЯ ВЕНГРОВ 2013, 85–88).

Шимон Кезаи (1285 г.):

«[...] прошли королевства бессов, белых половцев и город Киев и потом остановились на реке под названием Уж [Hung], где основали крепость. По этой-то реке народами Запада они и были прозваны венграми [(H)ungari]. И так как потом они основали еще шесть крепостей, то некоторое время оставались в тех краях.» (ШИМОН КЕЗАИ 2010, 349).

«Венская иллюстрированная хроника» (в дальнейшем: ВИХ) (1358 г.):

«Пройдя через королевство бессов, белых половцев, Суздаля и город под названием Киев, они потом перешли [через] Альпы в некую страну, где увидели бесчисленных орлов и не смогли оставаться там из-за этих орлов, потому что с деревьев, как мухи, слетали орлы и пожирали их скот и лошадей. Ибо Господь желал, чтобы они побыстрее прошли в Венгрию.» (ВХС 2010, 354).
«Затем они, спускаясь три месяца с гор, дошли до границы Венгрии и Трансильвании. Это не понравилось народам, упомянутым выше» (эта часть отсутствует в русской хрестоматии – п.п.). «В тех краях венгры строят себе семь земляных укреплений, где и пребывают некоторое время. Потому-то немцы и зовут тот край Семиградьем.» (ВХС 2010, 354–355).

Янош Туроци (1488 г.):

«...они потом перешли через снежные горы в некую страну, где увидели бесчисленных орлов и не смогли оставаться там именно из-за этих орлов, потому что с деревьев, как мухи, слетали орлы и пожирали их скот и лошадей. Ибо Господь желал, чтобы они побыстрее прошли в Паннонию. Они затем три месяца пробирались через горы и в конце концов против желания упомянутых народов прибыли на границу Паннонии, на ту землю, которую сейчас называют Трансильванией. [...] Когда они вошли на эту землю, опасаясь нападения окружающих народов, вожди поделили всех воинов на семь войск [...] Во главу каждого из семи войск назначили капитана, а для защиты

Tárh-i Üngürüs (1550 k.):

„Ezzel az ígérettel Árpád fővezér egy nap onnan [a határról] elvonult, és épségben, rendben átvonult a kán tartományán. [Ekkor] az erdélyi [erdélyi] vidékek ellen indult, azokat foglalta el. Ott hosszabb ideig megpihent. Közben Árpád fővezér ott egy várat építtetett, melynek Zibin nevet adta. Mivel Árpád fővezér oly tökéletes várat építtetett, a többi kapudán [kapitány] is választott magának egy-egy vidéket, és kívánságuk szerinti helyen egy-egy várat építettek. Mivel Erdel tartományában hét vár van, emiatt azt a vidéket Zibin burugnak hívták, ami annyit jelent: 'Hét vár'.” (HKÍF 1995, 79–80).

A legpontosabb Anonymus leírása, aki egyértelműen a Halics–Munkács/Ungvár útvonalat írja le, ami a Verecke-, illetve az Uzsoki-hágó használatára utalhat. Kézai Simon az Ung folyó említésével feltehetőleg az Uzsoki-hágóra utal. Ezzel szemben a Képes krónika szövege topográfiai szempontból meglehetősen bizonytalan, hiszen „Magyarország, illetve Erdőelve határa” sokféleképpen értelmezhető, például akár Magyarország, Erdély és Halics hármashatáraként is. Ez esetben lényegében a máramarosi, felső-tiszai régióra gondolhatunk, de érthetjük Magyarország, azon belül Erdély határaként is, így tulajdonképpen bármelyik erdélyi átvjáró számításba vehető. Thuróczyról a – közel azonos – szöveg már csak Erdélyről beszél, s nyomában így tudja Mahmúd terdzsumán is, aki az első megalapított várat Szebennel azonosítja.

Az ismert művek időrendi sorrendje alapján egyfajta szövegfejlődési láncolat is felállítható, tekintetbe veendő azonban, hogy a krónikakompozíció korábbi gyökerekre megy vissza, mint Anonymus munkája. Ez persze nem jelenti azt, hogy a mű minden részlete korábbi lenne. Jelen esetben a szöveg értelmezését két kérdés is bonyolítja. Az egyik a honfoglalás és a hét vár összekapcsolása. Vajon a hét vezérhez kötődik-e a hét vár alapításának története, amely azután összemosódott Erdély 'Hét vár' (Septemcastris, Siebenbürgen) elnevezésével, vagy fordítva, fennmaradt egy erdélyi honfoglalástörténet, amelyhez azután utólag alakították ki a hét váralapító vezér történetét? Kézai Árpád ungvári erősségét, és a további hat vezér hat várát említi, de nála még semmiféle

своих жен и имущества они построили семь земляных крепостей и оставались в этих крепостях некоторое время, отсюда и пошло, что ту часть земель немцы до сих пор Siebenburg называют, то есть семью крепостями.» (у хроника Туроци нет русского издания, но приведенная цитата во многом совпадает с текстом ВИХ – п.п.).

Тарих-и Унгурус («История венгров») (около 1550 г.):

«С этим обещанием вождь Арпад оставил [границу] и в целости и сохранности прошел по провинции хана. [Тогда] он отправился против трансильванских земель и занял их. Там он долго отдыхал. В то время, вождь Арпад построил там крепость и назвал ее Зибин (Zibin). Так как вождь Арпад построил совершенный дворец, остальные капитаны также выбрали себе земли и построили дворцы по своему желанию. Так как на землях Трансильвании возвели семь крепостей, ее назвали Зибин буруг (Zibin burug), то есть земель Семи крепостей.» (у этой хроники нет русского издания – п.п.).

Самое точное описание дает Аноним, который однозначно описывает маршрут через Галич–Мукачево/Ужгород, что может указывать на использование Верецкого или Ужковского перевалов. Шимон Кезаи упоминает р. Уж, указывая, таким образом, на возможный Ужковский перевал. А текст ВИХ, в отличие от последних, весьма расплывчато упоминает топографические данные, ведь «граница Венгрии и Трансильвании» может иметь несколько понятий. Одно из них – тройная граница между Венгрией, Трансильванией и Галичем, то есть в данном случае это регион Марамарош в верхнем течении р. Тиса. По другому возможному понятию Трансильвания воспринимается как часть Венгрии и речь идет о восточной границе страны, то есть о Карпатах. В этом случае можно принимать в расчет любой переход через Карпаты в Трансильванию. Текст хроники Туроци, близко идентичный ВИХ, говорит лишь о Трансильвании. Вслед за ним то же сообщает Махмуд Терджюман, отождествляющий первую основанную венграми крепость с крепостью Себен.

utalás nincsen Erdélyre, a szó szoros értelmében a 'hét vár' megfogalmazás sem szerepel. A Képes krónika szerzője viszont már kimondottan hét várban gondolkodik, s ezt összeköti Erdély Siebenbürgen elnevezésével. Ezt viszi tovább Thuróczy is, Mahmúd terdzsumán pedig még tovább fejleszti a szöveget: nála Siebenbürgen mintha Szászföld volna, Szeben központtal.²

A kérdés az, hogy Erdély a 'hét vezér hét vára' elgondolás miatt tudálékos okfejtés eredményeképpen került-e bele a történetbe, vagy pedig egy valós, eredeti hagyomány emlékeként. (Abban többé-kevésbé biztosak lehetünk, hogy Erdélyt nem a honfoglalók hét váráról nevezték el 'Hét várnak' – még csak nem is magyarul, hanem latinul és németül.)³

A másik bonyolító tényező Ungvár nevének és a *hungarus* elnevezésnek – Anonymus óta ismert – összekötése. A probléma ugyanaz, mint feljebb: lehet, hogy a történet és az útirány valós, a nép- és a településnevet viszont csak utólag kötötték össze a hasonló hangzás miatt (így a valós történetet egy fikatív érveléssel támogatták meg), de az is lehet, hogy a nevek összecsengése miatt helyezték a honfoglalás első lépcsőjét Ungvárhoz (ebben az esetben egy hamis összefüggésre építettek rá egy kitalált történetet).⁴

Mindezek alapján a honfoglalás irányáról és – ehhez szorosan kapcsolódva – a Kárpát-medencében való első megtelepedés helyszínéről többféle verziót vázoltak fel a kutatók, amelyek közül pusztán a különféle történeti szövegek állításai alapján nem sikerült választani. A bizonytalanság pedig szabad utat nyitott az útvonalról, útvonalakról szóló elképzelések előtt, amelyek megtámogatására különböző szempontokat szokás figyelembe venni. Ilyen például a morvák szerepe a honfoglalásban, a morvák elleni harc helye azonban szintén nagyon bizonytalan terepre vezet. Hasonlóképpen bizonytalan a régészeti anyag tanúságtétele is: ahogy a korai erdélyi leletek hiánya nem kizáró ok egy át-

На основе хронологического ряда известных произведений можно установить своеобразную последовательность текстов, но тогда стоит принять во внимание, что венгерский свод (ВИХ) восходит к более ранним истокам, чем сочинение Анонима. Впрочем, этот факт не относится к каждому фрагменту ВИХ. В данном случае интерпретацию усложняют две проблемы: первая – связь обретения родины и семи крепостей. Связана ли история основания семи трансильванских крепостей с семью вождями, что позже смешалась с географическим названием Трансильвании «Семиградье» (Septemcastris, Siebenbürgen), или наоборот, сохранилась ли трансильванская история обретения родины, которую затем дополнили, сочинив историю семи вождей, основавших эти крепости? Кезаи упоминает укрепления Арпада в Ужгороде и шесть крепостей шести других вождей, но никак не Трансильванию или «семь крепостей». А автор ВИХ сообщает именно о семи крепостях и связывает их с названием Трансильвании «Siebenbürgen». Эту тему продолжает и Туроци, а Махмуд Терджуман развивает ее дальше: в его труде Siebenbürgen уже фигурирует словно трансильванская Саксония с центром в г. Себен.²

Вопрос заключается в том, как попала Трансильвания в сочинение: как пустой домысел, выдуманный к сюжету «семь крепостей семи вождей», или на основании достоверной исторической традиции? (Мы можем быть более-менее уверены в том, что название Трансильвании «Семиградье» не происходит от семи крепостей венгров-завоевателей, тем более, что такой топоним существует только в латинском и немецком языках.)³

Вторая проблема – связывание топонима Ужгород (Унгвар) с латинским этнонимом *hungarus*, сделанное Анонимом. Затруднения те же, что и выше: возможно, история и маршрут пути реальные, а топоним отождествили с этнонимом позже, из-за их схожего звучания. Но также не исключено, что происхождение этнонима связали с Ужго-

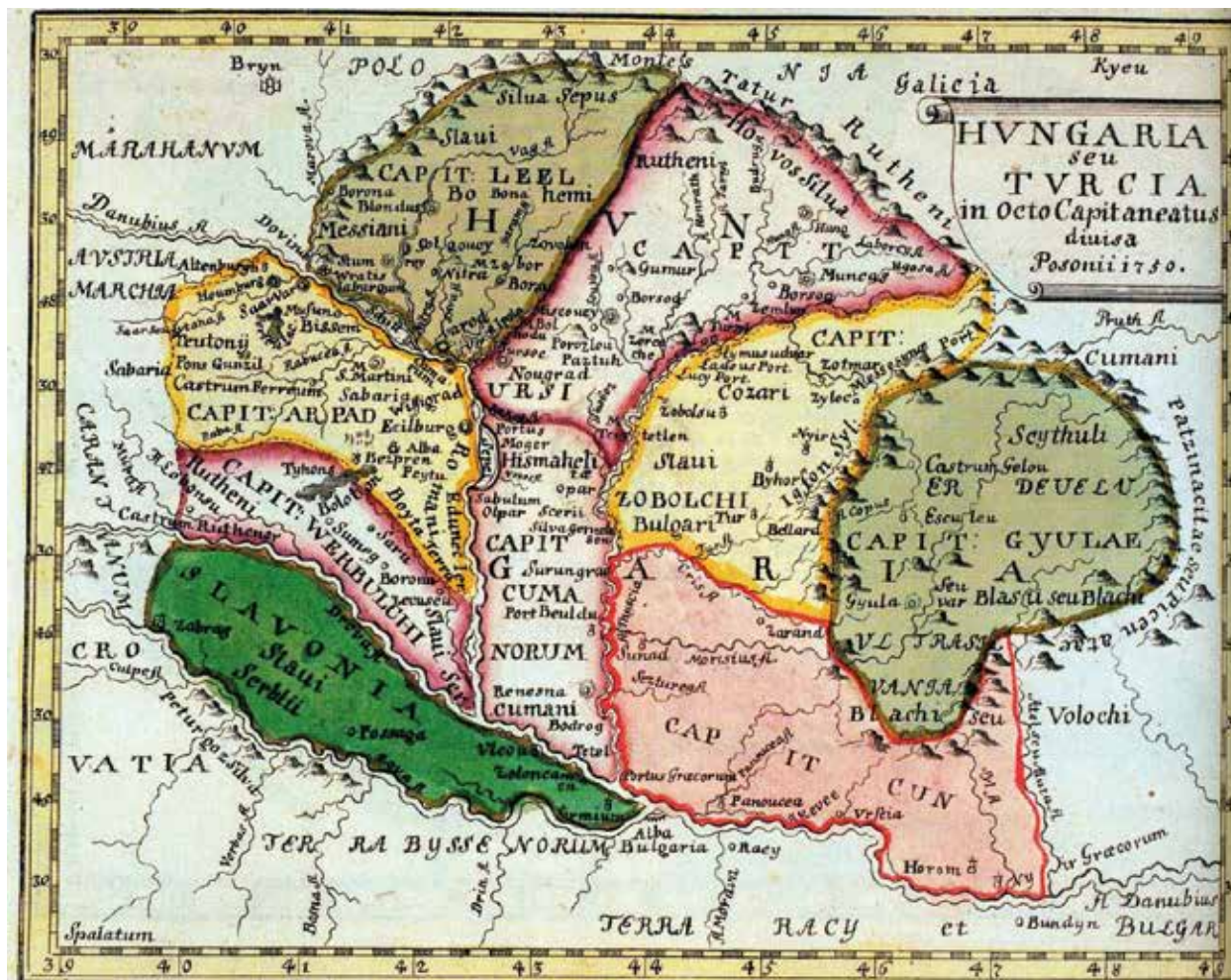
² Nem is biztos, hogy alaptalanul: létezik olyan levezetés, amely a Siebenbürgen nevet a Szeben helynévre vezet vissza.

³ A Siebenbürgen/Septemcastris elnevezés viszonylag kései, előbbinek az etimológiája ráadásul vitatott is.

⁴ A kérdés áttekintése: VESZPRÉMY 1991.

² Возможно, что и не без основания. Тем более, что существует такое предположение, по которому название Siebenbürgen происходит от топонима Себен.

³ Немецкое название Siebenbürgen и латинское Septemcastris являются относительно более поздними, а этимология немецкого топонима еще и спорной.

1. térkép. Tomka Szászky János: A nyolc kapitányságra osztott Magyarország, azaz Turcia. Pozsony 1750.

Карта 1. Янош Томка Саски: Разделенная на восемь капитаний Венгрия (Туркия по некоторым источникам того времени). Братислава 1750.

<http://pera-graner.blogspot.com/2013/10/az-első-tori-atlasz.html>

vonulás feltételezéséhez, úgy a felső-Tisza-vidéki gazdag temetők sem szolgálnak egyértelmű bizonyítékként a vereckei út mellett.

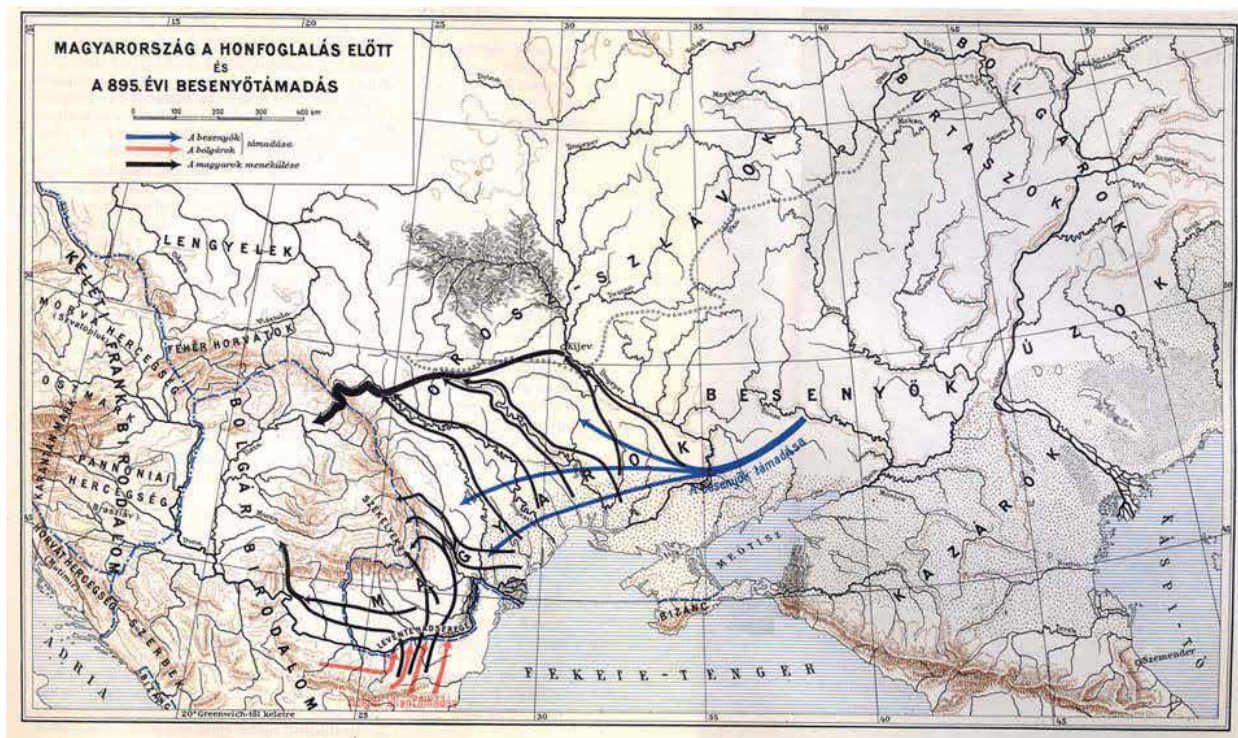
Nem csekély problémát okoz azonban, és egyúttal a válasza is kihathat, hogy mekkora tömegű bevándorlóval számolunk. E kérdésben rendkívül szélsőséges elméletek láttak napvilágot, közvetlen adataink azonban nincsenek, a különféle megfontolások pedig gyenge lábakon állnak: nem tudjuk, hogy Árpád honfoglalói hányan lehettek.⁵ Azt sem tudjuk, hogy hogyan vándoroltak: valóban hatalmas állatállományt hoztak magukkal, vagy csak a legszükségesebbeket? A kérdés abból a szempont-

rodom és поэтому обозначили это место как первую ступень обретения родины.⁴

На основании вышесказанного, исследователи представляли несколько версий маршрутов венгров-завоевателей и, тесно связанные с ними, места первых поселений. Исходя из различных теорий, выбрать одну верную интерпретацию лишь по письменным источникам так и не получилось, что привело к многочисленным толкованиям, в подтверждение которых принято учитывать неисчислимо количество критерии. Такова, например, роль мораван в обретении родины, хотя локализация борьбы против них тоже весьма дис-

⁵ A kérdés áttekintése: TAKÁCS 2006.

⁴ Обзор этого вопроса: VESZPRÉMY 1991.

2. térkép. Hóman Bálint térképe, 1928.

Карта 2. Карта Балинта Хомана (о маршрутах венгров-завоевателей и нападении печенегов до обретения родины), 1928 г.
<http://mek.niif.hu/07100/07139/html/img/hsz-01-010b.jpg>

3. térkép. Horváth Andrea – Horváth Levente Attila: Történelem 5. Az őskor és az ókor története. Szeged 2006, 148.

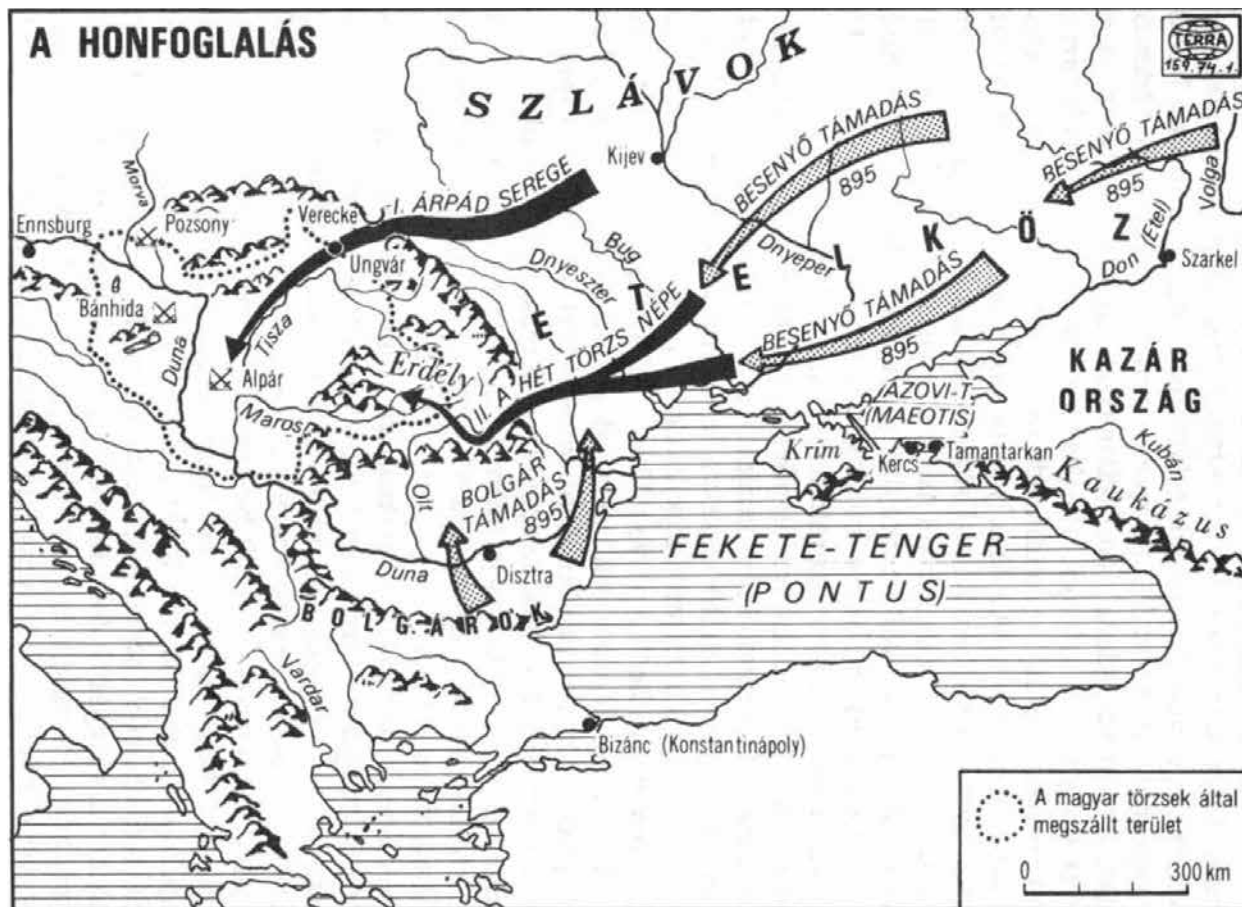
Карта 3. Андреа Хорват – Левенте Аттила Хорват: История 5. История первобытного общества и древнего мира. Сегед 2006, 148.

ból persze közömbös, hogy már egy viszonylag kis létszámú, néhány tízezer fős lovas társaság is hatalmas mennyiségű állatot mozgathatott, még pesszimista számítás szerint is. Az embereket az igavonó és hátságállatok sokasága kísérte (s hogy tényleg így volt, azt egy közelmúltban elvégzett

кусионна. Археологический материал также не дает полной уверенности – как отсутствие ранних находок в Трансильвании не исключает возможного прохождения венгров по этой территории, так и богатые могильники в Верхнем Потисье не являются однозначным доказательством их перехода по Верецкому перевалу.

Немаловажной проблемой является и также во многом может влиять на ответ количество переселившегося населения. В связи с этим вопросом существует много радикальных теорий и различных предложений, но достоверных данных нет. Мы не знаем, сколько человек прибыло с Арпадом.⁵ Мы также не знаем, как они передвигались. Они действительно прибыли с огромным количеством скота или лишь с самым необходимым? Вопрос, конечно, не так важен, если учесть, что и сравнительно небольшая группа, состоящая из нескольких десятков тысяч всадников, могла передвигать большие

⁵ Обзор этого вопроса: ТАКАЧС 2006.

4. térkép. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györfly György. Budapest 1986, 13.

Карта 4. О древних мадьярах и об обретении ими родины. Ред.: Дьердь Двёрфи. Будапешт 1986, 13.

genetikai vizsgálat példázhatja: a honfoglalók lovai markánsan elkülönülnek az avarok lovaitól [PRISKIN 2010]), ez pedig olyan tömeget jelentett, amelyet nagyon kevés útvonal bírt el egyszerre, s még ott is felmerül a kérdés, milyen hosszúra nyúlt el a 'menetoszlop', vagy hány szakaszra is tagolódtott a nép. Az íróasztal mellett könnyedén rajzolt nyilak helyett a földrajzi realitásokkal kellene számolnunk, olyan tényezőkkel, amelyek a környék ismerői számára persze magától értetődnek. Amikor egy székelyföldi író próbálta elképzelni, hogy miként is érkeztek szülőföldjére a honfoglalók, azonnal érzékelte a hatalmas logisztikai kihívást, és családonként, nemzetségenként külön vonuló, itt-ott találkozó csoportokról írt (SZABÓ 2000). Más kérdés, hogy így történt, történhetett-e, mindenestre a helyismeret magától értetődővé tette a problémát.

Távolabbról érinti a kérdést, hogy vajon egyetlen dátumhoz köthető-e a honfoglalás. A válasz

стада. Даже по самым скромным подсчетам, их могло сопровождать огромное количество тяглого скота и верховых лошадей (то, что это действительно было так, подтверждают новейшие генетические исследования – лошади венгров-завоевателей резко отличаются от лошадей авар [PRISKIN 2010]). Это значит, что такое скопление людей могло пройти одновременно лишь по ограниченному количеству маршрутов, и даже в этом случае возникает вопрос, на какое расстояние растянулась бы «колонна» проходящих или на сколько частей была бы она разделена. Вместо стрелок на карте, которые легко можно нарисовать сидя за письменным столом, следует считаться с географическими реалиями. Когда писатель из Секейского края попробовал представить, как прибывали венгры-завоеватели в Трансильванию, он сразу же ощутил огромный логистический вызов и написал о приходящих отдельными семьями и родами группах, которые

egyértelműen befolyásolja a bevonulásról kialakítható képet, egy többszakaszos átkelés nyilvánvalóan kisebb tömegeket mozgat egy időben. Az utóbbi időszakban elsősorban a régészek körében merült fel az az elképzelés, hogy egy hosszan elnyúló folyamatról lenne inkább szó. Eszerint esetleg már 862-ben is élhettek magyarok a Kárpát-medencében, azaz a beköltözés már e dátum előtt elkezdődhetett (SZÓKE 2014, 108–110). Nem tisztünk e nézetek mellett vagy ellen érvelni, az viszont aligha vonható kétségbe – a magyar és a bizánci hagyomány egymástól függetlenül tud róla –, hogy a beköltözésnek volt egy markáns, döntő pillanata, a többség talán ekkor lépett a Kárpátok koszorúján belülre: ezt kötjük a 895-ös dátumhoz.⁶ Amennyiben volt egy ilyen döntő, jól érzékelhető mozzanat, akkor érdemes azon eltöprengeni, hogy az ehhez kapcsolható átkelés hol is zajlott le.

Némiképp talán meglepő módon a Kárpátokon való átkelés kérdése kevésbé keltette fel a kutatók érdeklődését. Míg a 19. századi szerzők vagy Anonymus vereckei (SZALAY 1852, I/1, 12; HORVÁTH 1860, I/39–59; KERÉKGYÁRTÓ 1867, I/14–18; PAULER 1900, 34–46), vagy a krónikák erdélyi útiránya mellett törtek lándzsát (SZILÁGYI 1895, I/104–108), addig a 20. század első felében elsősorban Hóman Bálint munkássága nyomán kialakult a sokirányú – lényegében az összes átjárót, még a Cserna völgyét is felhasználó⁷ – bevonulás képzete (HÓMAN 1923, 34–38; HÓMAN 1935, 116–117).⁸ Ennek elterjesztésében valószínűleg nem is annyira Hóman írása, mint inkább az ahhoz csatolt, nagy hatású térkép játszhatott fő szerepet. (Érdekes módon korábban a honfoglalás-történetekhez nemigen mellékeltek térképeket, amennyiben mégis, akkor azok Anonymus leírásának grafikus megjelenítései voltak.)⁹ E térkép nagy karriert fu-

izredka встречаются друг с другом (SZABÓ 2000). Возникает вопрос, произошло ли это именно так. В любом случае, от знания местности может зависеть решение проблемы.

Если смотреть на эту проблему в более широком плане, то напрашивается вопрос, можно ли связать обретение родины с одной конкретной датой. Ведь ответ несомненно повлияет на наше представление об обретении родины: если переход через Карпаты проходил несколькими этапами, то очевидно, что одновременно могли передвигаться лишь небольшие группы людей. В последнее время появилась точка зрения, особенно в среде археологов, что речь может идти о процессе, растянутом во времени. Не исключено, что венгры могли жить в Карпатском бассейне уже в 862 г., то есть заселение могло начаться уже до этой даты (SZÓKE 2014, 108–110). Приводить аргументы за или против не входит в наши задачи. Однако вряд ли можно игнорировать информацию, о которой независимо друг от друга сообщают венгерская и византийская традиции, по которой переселение имело решающий момент около 895 г., когда большинство народа пересекло Карпаты.⁶ А если действительно существовал решающий, явно осязаемый момент, то следует задуматься над тем, где прибывающие группы пересекли карпатские хребты.

Удивительно, но вопрос о переходе венграми Карпат совсем не возбудил интерес ученых. Ведь, если исследователи в XIX в. занимали позицию Анонима о переходе через Верецкий перевал (SZALAY 1852, I/1, 12; HORVÁTH 1860, I/39–59; KERÉKGYÁRTÓ 1867, I/14–18; PAULER 1900, 34–46) или же позицию хроник о трансильванском маршруте (SZILÁGYI 1895, I/104–108), то в первой половине XX в., в основном вслед за работами Б. Хомана, образовалось представление о многоплановом переходе, при котором использовались практически все перевалы, даже долина р. Черна⁷ (HÓMAN 1923, 34–38; HÓMAN 1935, 116–117).⁸ В рас-

⁶ A dátum meghatározásához ld. Tóth 2015, 389–394.

⁷ Az irányt korábban Karácsonyi János vetette fel (KARÁCSONYI 1921, 10–12).

⁸ Hóman elképzelése szerint Árpád a fősereggel Vereckénél kelt át, a bolgár hadjárat következtében nyugatra szorult Levente a Cserna völgyét használta, az Al-Duna tájékán élő törzsek pedig a tölgyesi, a gyimesi és az ojtói hágókat, valamint a Bodzát vették igénybe.

⁹ Tomka Szászky János: *A nyolc kapitányságra osztott Magyarország, azaz Turcia*. Pozsony 1750; Hell Miksa: *Magyarország térképe a honfoglalás idején Anonymus leírása alapján*. 1772; Pauler Gyula: *A magyar honfoglalás útjának*

⁶ Для определения даты см. Tóth 2015, 389–394.

⁷ Это направление предложил ранее Й. Карачоньи (KARÁCSONYI 1921, 10–12).

⁸ Согласно представлению Хомана, Арпад с главным войском перешел по Верецкому перевалу, Левенте, который был оттеснен на запад вследствие болгарской войны, использовал долину р. Черна, а племена,

tott be: ez szerepel Györffy forrásgyűjteményében (1958, 1982), a tízkötetes Magyarország története vonatkozó fejezetében (1987), és az iskolai tankönyvekig is eljutott (pl. 2007). Másoknál a kérdés jóval kisebb figyelmet kapott, így a bevonulás tárgyalása és ábrázolása is némiképpen esetlegesen alakult, mégis megfigyelhető egy mérsékeltébb álláspont, amely szerint a honfoglalók Vereckénél és a Barcaságon keresztül vonultak volna be az új hazába (ld. a Kristó Gyula, László Gyula, Székely György, Fodor István, Róna-Tas András munkáiban szereplő térképeket). Megjegyzendő, hogy ezen szerzők többsége valójában nem elemezte a kérdést, s a megoldás egyszerűen a két magyar hagyomány egymás mellé rendezéséből fakadt.¹⁰ A honfoglalók Kárpát-medencébe való beköltözéséről kialakított kép tehát meglehetősen szeszélyes utat járt be, és az eredeti forrásoktól elszakadva ’önálló életet él’, elsősorban a térképeken.

A kérdésről való gondolkodásban újabb, eddig ki nem használt lehetőséget jelenthet – s ez lesz írásunk tárgya –, ha áttekintjük, hogy a történetileg jobban ismert időszakokban hol hatoltak át nagyobb tömegek a Kárpátok láncolatán akár kelet felé tartva, akár onnan érkezve. A honfoglalókhöz fogható tömeg persze a későbbiekben valószínűleg már nem érkezett kelet felől, talán csak a kunok betelepülése mérhető hozzájuk (azt viszont, hogy ők milyen útvonalon jöttek, nem tudjuk). A probléma vizsgálatához azonban felhasználhatjuk az azokra a nagyobb hadjáratokra vonatkozó ismereteinket, amelyek komoly emberi és állati tömeget mozgattak és a hadvezéreket hasonló logisztikai problémák elé állították, mint a honfoglalókat. A középkori hadjáratok többsége persze csak néhány ezer katona hadba szállását jelentette, jobb híján mégis ezen tapasztalatokra kell hagyatkoznunk. Sajnos az Árpád-kori hadműveletek útvonalai többnyire ismeretlenek: hiába hadakoztak sokat az Árpád-házi uralkodók Halicsért, azt sajnos nem tudjuk pontosan, hogy seregeik mely útvonalakat

пространении этой точки зрения, вероятно, определяющую роль сыграл даже не сам труд Хомана, а находящаяся в его приложении карта. (Примечательно, что ранее, к трудам по истории обретения родины в основном не прилагались карты, а если и добавлялись, то они были лишь графическим отображением описания Анонима.)⁹ Эта карта прошла большой путь, она использована в сборнике источников Г. Дьёрфи (1958, 1982 гг.), в соответствующей главе десятитомной истории Венгрии (1987 г.), и дошла даже до школьных учебников (напр. 2007 г.). У других ученых вопрос получил еще меньшее внимания. Таким образом, описание прохода и его маршрутов следования сформировались случайно, хотя прослеживается и более сдержанная точка зрения, согласно которой венгры-завоеватели вошли в свою новую родину через Верецке и через регион Барцашаг (см. карты в работах Г. Кришто, Г. Ласло, Г. Секей, И. Фодор и А. Рона-Таш). Следует заметить, что большинство этих авторов, на самом деле, этой проблемой не занимались, а решили ее простым размещением двух параллельных венгерских традиций.¹⁰ Таким образом, представление о заселении Карпатского бассейна прошло весьма непоследовательный путь развития, и, оторвавшись от первоисточников, начало «жить своей жизнью», в первую очередь, на картах.

Новой и до сих пор нереализованной возможностью может стать (и это является предметом нашей статьи) рассмотрение переходов многочисленных войск через Карпаты на восток или с востока на запад в исторически более освещенные периоды. Конечно же группы, схожие по количеству с венграми-завоевателями, скорее всего

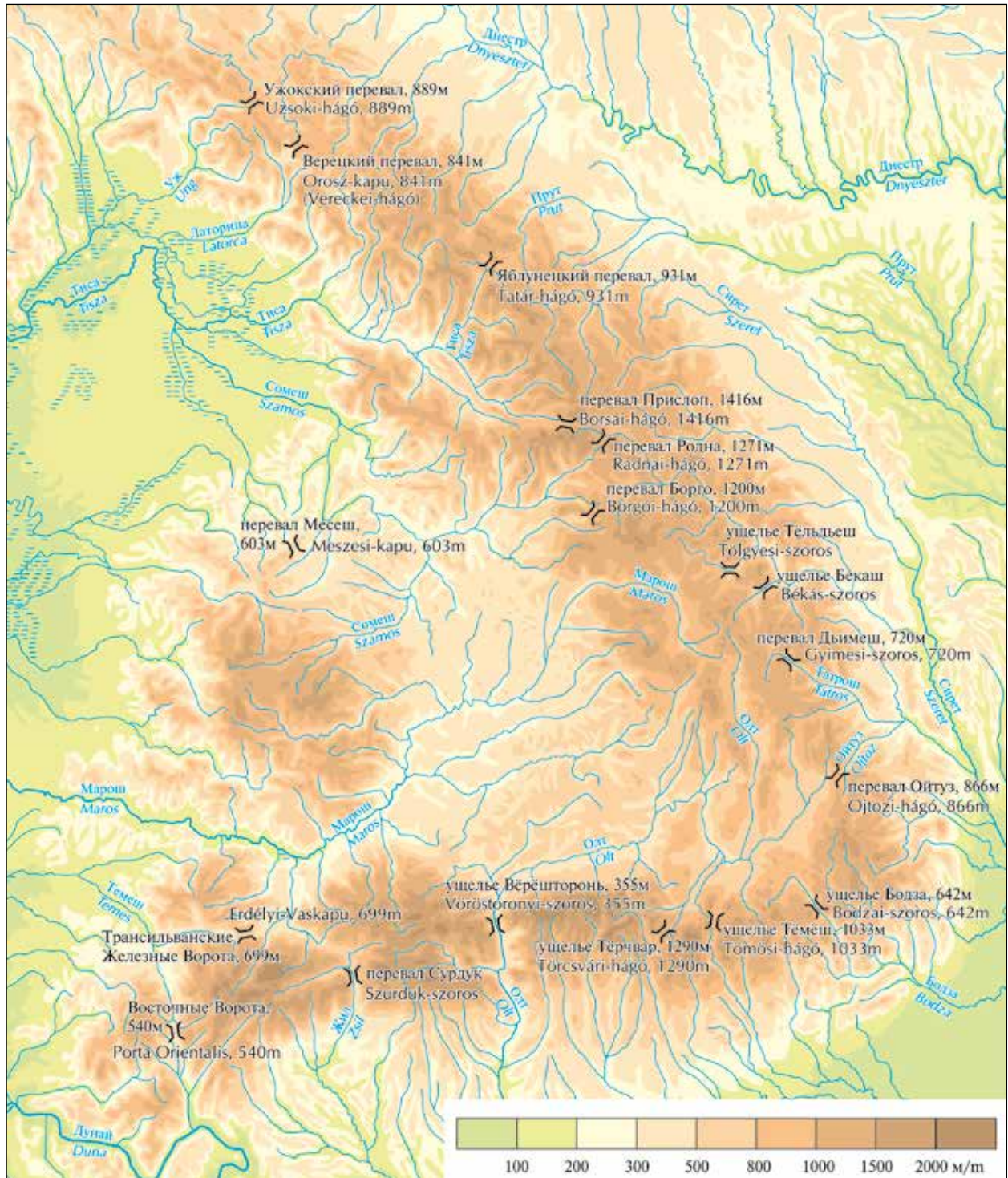
проживавшие в регионе Нижнего Подунавья, прошли через перевалы Тельдьеш, Дьимеш и Ойтуз, а также долиной р. Бодза.

⁹ Tomka Szászky János: *A nyolc kapitányságra osztott Magyarország, azaz Turcia*. Pozsony 1750; Hell Miksa: *Magyarország térképe a honfoglalás idején Anonymus leírása alapján*. 1772; Pauler Gyula: *A magyar honfoglalás útjának térképe a névtelen jegyző szerint, a honfoglaláskorabeli és Árpád-kori régészeti leletek feltűntetésével*. Budapest 1896.

¹⁰ Любопытно, что Г. Кришто, считая хроники первичными источниками, отверг сочинение Анонима об обретении родины, но на карте исследователя все-таки фигурирует путь через Верецкий перевал (KRISTÓ 1996, 127–130).

térképe a névtelen jegyző szerint, a honfoglaláskorabeli és Árpád-kori régészeti leletek feltűntetésével. Budapest 1896.

¹⁰ Érdekes, hogy Kristó Gyula a krónikáknak elsődleges jelentőséget tulajdonítva vetette el az anonymusi honfoglalástörténetet, bár térképén szerepel a vereckei irány (KRISTÓ 1996, 127–130).

5. térkép. Az Északkeleti-, Keleti- és a Déli-Kárpátok átjárói (Nagy Béla munkája)

Карта 5. Перевалы в Северо-восточных, Восточных и Южных Карпатах (автор: Бела Надь)

használták. Viszonylagosan jobb ismeretekkel majd csak a 14. századtól rendelkezünk, azonban a részletek még ekkor is gyakran homályosak, a csapatmozgások sokszor nem ismertek. Mindezen bizonytalanságok ellenére készítettünk egy gyűj-

в Карпатский бассейн позже уже не прибывали. С ними можно сравнить разве что заселение полонцев (правда не известно, где они пересекали горы). Однако мы можем исходить из известных, более значимых военных походов, в которых про-

tést a Kárpátokon való ismert átkelésekről. A felső korszakhatárt a 17. század végénél vontuk meg, a későbbiekben ugyanis a hadak mozgása jelentősen lecsökkent a térségben, a 20. századi események – a hadászat és az infrastruktúra fejlődése miatt – pedig már jóval kevésbé vonhatók be a vizsgálatainkba.

A továbbiakban a főbb útvonalakat, hágókat és szorosokat tekintjük át. Ezekon kívül természetesen a helyiek számtalan kisebb-nagyobb ösvényt, átjárót ismertek és használtak, ezek azonban nagyobb tömegek számára járhatatlanok voltak, legfeljebb néhány száz fős, komolyabb mátha nélküli portyázó csapatok átkelésére lehettek alkalmasak, így ezekről most nem ejtünk szót.¹¹ Az átjárókat DNy-ról kezdve, csoportonként vesszük sorra.¹²

A DÉLI-KÁRPÁTOK ÁTJÁRÓI (CSERNA-VÖLGY: PORTA ORIENTALIS; ZSIL-VÖLGY: VULKÁN-HÁGÓ; OLT-VÖLGY: VÖRÖSTORONY-SZOROS)

A Kárpát-medencébe való behatolás egyik klasszikus útja délen vezetett, a Duna déli partján. Ezzel szemben az északi parti utat általában nem használták ilyen céllal, egyszerűen a terület zártsága miatt: Havasalföldet északról a Kárpátok vonulata, délről és nyugatról a Duna határolja, így tulajdonképpen egy keletre nyíló zsákot képez, amelyből a Duna néhány átjáróján (Vidin, Gyurgyevó, Orsova) vagy a Kárpátok szorosain (Cserna-, Zsil-, Olt-völgy) lehet kijutni, a mozgási lehetőségek tehát viszonylag korlátozottak. A hágókat elsősorban a Magyarország (Erdély) – Havasalföld kapcsolatrendszerben használták: az orsovai út az Alföldre vezet, míg a Zsil és az Olt völgye Erdélyt és Havasalföldet köti össze. Ezen útvonalak egyébként régóta ismertek, már a római korban kiépítették őket.¹³

Az ide kapcsolható történelmi események vagy regionálisak és a magyar–havasalföldi viszonyrend-

isxodило передвижение крупных по численности групп людей и животных, ставившее предводителей перед схожими логистическими проблемами. Конечно же, большинство средневековых походов означало лишь участие нескольких тысяч солдат, однако, не имея других источников, мы вынуждены опираться на эти данные. К сожалению, маршруты военных походов в эпоху династии Арпадов в основном неизвестны. И, хотя короли династии много воевали за Галич, мы точно не знаем, какими маршрутами пользовались их войска. Мы обладаем относительно более точными познаниями только на период начиная с XIV в., однако и для этого времени данные не совсем подробны, а направление движения отрядов зачастую не известно. Несмотря на это, мы собрали перечень известных переходов отрядов войск через Карпаты. Окончанием рассматриваемого нами периода является конец XVII в., поскольку после него частота передвижения войск в этом регионе значительно уменьшается, а события XX в. из-за развития военного дела и инфраструктуры значительно меньше могут быть использованы в нашем анализе.

В дальнейшем мы рассмотрим основные маршруты, перевалы и ущелья. Помимо этих, местное население конечно же знало и использовало многие другие тропы и переходы, которые, однако, были непроходимы для больших масс людей. Их могли использовать лишь совершающие вылазку отряды в несколько сотен человек без серьезнойклади, поэтому эти места мы пока не упоминаем.¹¹ Переходы рассматриваются по группам, начиная с юго-запада.¹²

¹¹ Az erdélyi hágók katonapolitikai jellemzése: CHOLNOKY 1915, SZÁDECKY 1915.

¹² A történelmi példákat Bánlaky József munkájára támaszkodva soroljuk fel, figyelembe véve, hogy a mű éppen az útirányok tekintetében sokszor nem teljesen megbízható (BÁN-LAKY 1928–1942). Kristó Gyula munkáit is felhasználtuk, amelyek azonban éppen topográfiai kérdésekben kevésbé érzékenyek. Amennyiben egyes hadjáratokról külön tanulmányok születtek, akkor elsősorban azokra támaszkodtunk.

¹³ Dacia római úthálózatáról ld. ERDÉLY TÖRTÉNETE I., 57–60.

¹¹ Характеристика трансильванских перевалов с военно-политической точки зрения: CHOLNOKY 1915, SZÁDECKY 1915.

¹² Исторические примеры даны в соответствии с работой Й. Банлаки (BÁN-LAKY 1928–1942), хотя стоит принять во внимание тот факт, что маршруты, представленные в его труде не всегда достоверны. Так же были использованы работы Г. Кришто, который, однако, меньше внимания заострял именно на топографических вопросах. Поэтому при описании определенных военных походов мы в первую очередь опирались на отдельные специализированные статьи.

szerbe kapcsolódnak, vagy esetlegesek. A nikápolyi hadjárat során például Zsigmond seregei Orsova felé vonultak, de onnan nem Havasalföld felé fordultak tovább, hanem átkeltek a Dunán, és annak a déli partján haladtak keletre. A Havasalföld–Orsova–Karánsebes útvonal rendszeres használata az oszmán korhoz és a krími tatárokhoz köthető, akik elsősorban a megfelelő természeti és politikai környezet miatt választották ezt, dacára a jóval nagyobb távolságnak (érdekes módon a magyar hadszíntérré kirendelt havasalföldi román hadak nem vették igénybe ezt a lehetőséget).

Példák:

- 1241: Szübötej batur mongol seregei dél felé távoznak Erdélyből, a Vöröstorony- vagy a Töröcsvári-szoroson át.
- 1330: Laczkfi István főlovászmester Temesvárról indul Szörényvár bevétele.
- 1330: Az Argyas tájékról visszatérő magyar sereg kelepcebe kerül, talán a Tömösi-hágóban (VESZPRÉMY–SOMOGYI 2014).
- 1375: Zsigmond hadjárata Temesvárról Szörényen át Havasalföldre, majd visszatérése Szebenbe (a Vöröstorony-szoroson keresztül?) (KRISTÓ 1988, 168).
- 1395: Zsigmond támadása Havasalföld ellen, visszatéréskor az Orsova–Temesvár útvonalat használja (KRANZIERITZ 2016, 10–11).
- 1396: Zsigmond – talán a magyar sereggel – Nagyvárad, Temesvár és Karánsebes érintésével vonult Orsovára. Feltehetőleg erre vonult a nemzetközi sereg is. Orsovánál átkeltek a Duna jobb partjára (KRANZIERITZ 2015, 163–165). Mellékhadműveletként Stibor vajda Erdélyből bevonult Havasalföldre, útiránya ismeretlen, vagy az Olt völgyén, vagy a Töröcsvári-szoroson mehetett Nikápolyig (KRANZIERITZ 2015, 169).
- 1420: Támadás a Vulkán-hágón át Erdély ellen, Csáki Miklós vajda veresége Hátszegnél.
- 1425: Csáki Miklós erdélyi vajda benyomulása Havasalföldre. Egy másik seregrész Orsovánál száll táborba.
- 1438: A török–román seregek Szörénynél átkelnek a Dunán, majd Orsován és Karánsebesen áthaladva az erdélyi Vaskapu-hágón keresztül törnek be Erdélybe.

ПЕРЕХОДЫ В ЮЖНЫХ КАРПАТАХ (ДОЛИНА Р. ЧЕРНА: ВОСТОЧНЫЕ ВОРОТА; ДОЛИНА Р. ЖИЛ: ВУЛКАНСКИЙ ПЕРЕВАЛ; ДОЛИНА Р. ОЛТ: УЩЕЛЬЕ ВЁРЁШТОРОНЬ)

Один из классических путей в Карпатский бассейн ведет с юга, по южному (правому) берегу Дуная. Второй, расположенный на северном (левом) берегу реки, напротив, не пользовался из-за труднопроходимости этой территории: Валахия на севере граничит с чередой Карпатских гор, а на юге и западе с Дунаем. Таким образом, практически образуется тупик, в который можно войти только с востока и из которого можно выйти лишь по некоторым переправам через Дунай (Видин, Джурджу, Оршо́ва) или по ущельям Карпат (долины рек Черна, Жил и Олт), то есть возможности передвижения относительно ограничены. Южные переправы использовались в основном для движения между Венгрией (Трансильванией) и Валахией: оршовская дорога ведет на венгерский Альфельд, а долины рек Жил и Олт связывают Трансильванию и Валахию. Эти маршруты, кстати, известны давно, они были проложены еще в римский период.¹³

Исторические события, касающиеся Южных Карпат, либо региональны и входят в систему взаимосвязей между Венгрией и Валахией, либо случайны: например, в никопольском военном походе войска Сигизмунда Люксембургского дойдя до г. Оршо́ва повернули и оттуда пошли не через Валахию, а перейдя Дунай, направились по южному берегу реки на восток. Маршрут Валахия–Оршо́ва–Караншебеш в османский период регулярно использовался крымскими татарами, которые выбирали этот путь из-за соответствующих природных и политических условий, несмотря на значительно большее расстояние (примечательно, что отправленные на венгерский театр военных действий валахские-румынские войска этой возможностью не воспользовались).

¹³ О сети дорог в римской провинции Дакия см. ERDÉLY TÖRTÉNETE I., 57–60.

- 1442 március: Török támadás a Vöröstorony-szoroson (?) keresztül (PÁLOSFALVI 2001, 46; SZÉKELY 1921, 5).
- 1442 május: Hunyadi János havasalföldi hadjárata, visszatérés a Töröcsvári-szoroson keresztül (PÁLOSFALVI 2001, 52).
- 1479: Török támadás a Vöröstorony-szoroson keresztül (SZAKÁLY–FODOR 1998, 323).
- 1493: Török támadás a Vöröstorony-szoroson keresztül (SÓFALVI 2016).
- 1599: Mihály vajda második hadoszlopa Baba Novák vezetésével a Vöröstorony-szoroson tör be Erdélybe.
- 1658: A tatárok a Lugos–Karánsebes–Havasalföld útvonalon keresztül térnek haza az Alföldről (B. SZABÓ 2001, 264; BETHLEN 1993, 37; SZALÁRDI 1980, 455–456).
- 1664: A tatár kontingens Temesváron és Havasalföldön, valószínűleg a Karánsebes–Orsova útvonalon keresztül tér haza.

A DÉLKELETI ÁTJÁRÓK (TÖRCSVÁRI-SZOROS;
TÖMÖSI-HÁGÓ; BODZAI-SZOROS;
OJTOZI-SZOROS; BERECKI-HÁGÓ)

A Kárpátokon keresztül történő közlekedés egyik legfontosabb területe a hegység DK-i, nagy kanyarulata. Kívülről több irányból (ÉK-től DNy-ig) érkeztek ide utak, amelyek belül viszont lényegében egyetlen területre, a Barcaságba, illetve az azzal szorosan összefüggő Háromszékre vezettek. Ráadásul az itteni szorosok és hágók viszonylag könnyen átjárhatók és mindkét oldalról megközelíthetők. A terület közlekedési csomópont voltát a bejárható irányok is mutatják: az Ojtozi-szoros Moldva felé kínált kényelmes átjárást, a Bodza az Al-Duna, Szilisztra, és azon keresztül Konstantinápoly felé nyitott utat, a Tömösi-szoros egy másik fontos dunai átkelőhöz, a Gyurgyevóhoz vezető úton volt, a Töröcsvári-szoros pedig Havasalföld hagyományos központjai, Argyas, Hosszúmező és Tirgovistye, távolabbra tekintve pedig Vidin felé vezetett. Nem véletlen, hogy a Magyar Királyság balkáni akcióinak, továbbá a balkáni kereskedelemnek a kiindulópontja többnyire Brassó volt, és a DK felől érkező támadások elleni védekezés központját is jobbra itt rendezték be. Másfelől az Erdély elleni támadások is többnyire itt lépték át a Kárpátok koszorúját,

Примеры:

- 1241 г.: Монгольские войска Субэдэй-багатура покидают Трансильванию в южном направлении, через ущелье Вёрешторонь или Тёрчвар.
- 1330 г.: Главный конюх Иштван Лацкфи отправляется из г. Темешвар для взятия крепости Дробета-Турну Северин.
- 1330 г.: Венгерское войско, возвращающееся из краев Куртя де Арджеш, попадает в западню, может на перевале Тёмёш (VESZPRÉMY–SOMOGYI 2014).
- 1375 г.: Поход Сигизмунда Люксембургского из Темешвара в Валахию через Дробета-Турну Северин, откуда возвращается в Себен (через ущелье Вёрешторонь?) (KRISTÓ 1988, 168).
- 1395 г.: Сигизмунд Люксембургский нападает на Валахию, откуда возвращается по маршруту Оршо́ва–Темешвар (KRANZIERITZ 2016, 10–11).
- 1396 г.: Сигизмунд Люксембургский, может с венгерским войском, идет на г. Оршо́ва через Надьварад, Темешвар и Караншебеш. Вероятно по этому маршруту проходят и международные войска. У г. Оршо́ва они переправляются на правый берег Дуная (KRANZIERITZ 2015, 163–165). Трансильванский воевода Штибор (Сцибор) во время своего второго похода входит в Валахию. Направление его движения неизвестно, он шел до Никополя либо через долину р. Олт, либо через ущелье Тёрчвар (KRANZIERITZ 2015, 169).
- 1420 г.: Нападение на Трансильванию через Вулканский перевал. Войско воеводы Миклоша Чаки разбито у Хатсега.
- 1425 г.: Трансильванский воевода Миклош Чаки вторгается в Валахию, а другая часть венгерского войска разбивает лагерь у г. Оршо́ва.
- 1438 г.: Турецко-валашское войско пересекает Дунай у Дробета-Турну Северин, затем, задев г. Оршо́ва и Караншебеш, вторгается в Трансильванию через т.н. Трансильванские Железные Ворота, находящиеся между городами Караншебеш и Хатсег (не спутать с сужением в долине р. Дунай под названием Железные Ворота, находящимся между городами Оршо́ва и Дробета-Турну Северин – п.п.).
- Март 1442 г.: Турецкое нападение через ущелье Вёрешторонь (?) (PÁLOSFALVI 2001, 46; SZÉKELY 1921, 5).

nem véletlen, hogy a német lovagrend éppen itt kapott területeket. Hogy mennyi kockázatot jelentett ennek a területnek a védelme – éppen a sok átjáró miatt –, azt Thököly Imre 1690. évi akciói és a zernyesti csata mutatja: hiába rendelkezett a védelmet irányító Heissler generális viszonylag sok katonával, ha azokat el kellett osztania a számos potenciális átkelési pont között, s a tényleges támadás idején csak viszonylag csekély erővel az oldalán tudott szembenézni a támadókkal, és vereséget szenvedett (B. SZABÓ 2018, 138–140).

Példák:

- 1241: Egy mongol seregrész az Ojtozi-szoroson keresztül tör be Erdélybe, Brassóra.
- 1369: Lackfi János erdélyi vajda a Tömösi-hágón (?) keresztül támadja Havasalföldet.
- 1376–1377: Nagy Lajos király Lajk vajda lázadásai miatt felépítteti Törcsvárat.
- 1395 eleje: A moldvai hadjáratról visszatérő Zsigmond király Brassóban van, ami az Ojtozi-szoros használatát sejteti.
- 1395: Zsigmond serege brassói gyülekezőhelyéről támadja Havasalföldet, visszafelé a Törcsvári-szoroson át vonulnak.
- 1421: II. Murád szultán sereget küld Dán havasalföldi vajda megfenyítésére, amely azután a Tömösi-szoroson át Erdélybe tör és elpusztítja a Barcaságot.
- 1427: Március közepe táján Zsigmond király seregeivel átkelt a Törcsvári-szoroson és Hosszúmező mellett táborozott le, majd néhány hét múlva visszatért a Barcaságba.
- 1432: Egy török támadó sereg Evrenoszoglu Ali bég vezetésével, havasalföldi támogatással, Nikápoly felől tör be Erdélybe, a Barcaságba.
- 1438: Az erdélyi Vaskapu-hágó felől érkező török támadó sereg a Törcsvári-szoroson vonul vissza Havasalföldre.
- 1467: Mátyás király az Ojtozi-szoroson át vezet hadjáratot István moldvai vajda ellen.
- 1522: Szapolyai János erdélyi vajda a Tömösi-hágón keresztül ütött ki Havasalföldre, s ugyanott tért vissza, 6–8000 fős haddal (C. TÓTH 2012, 996).
- 1522 ősz: Szapolyai János hadjárata Havasalföldre a Törcsvári-hágón keresztül (C. TÓTH 2012, 1004, 1006).
- Май 1442 г.: Поход Яноша Хуньяди на Валахию, откуда он возвращается через ущелье Тёрчвар (PÁLOSFALVI 2001, 52).
- 1479 г.: Турецкое нападение через ущелье Вёрешторонь (SZAKÁLY–FODOR 1998, 323).
- 1493 г.: Турецкое нападение через ущелье Вёрешторонь (SÓFALVI 2016).
- 1599 г.: Вторая колонна войск воеводы Михаила (Храброго) под предводительством Бабы Новака вторгается в Трансильванию через ущелье Вёрешторонь.
- 1658 г.: Татары после вторжения возвращаются домой с венгерского Альфельда по маршруту Лугош–Караншебеш–Валахия (B. SZABÓ 2001, 264; BETHLEN 1993, 37; SZALÁRDI 1980, 455–456).
- 1664 г.: Татарское войско возвращается через Темешвар и Валахию, скорее всего по маршруту Караншебеш–Оршова.

ЮГО-ВОСТОЧНЫЕ ПЕРЕХОДЫ (УЩЕЛЬЕ ТЁРЧВАР; УЩЕЛЬЕ ТЁМЁШ; УЩЕЛЬЕ БОДЗА; ПЕРЕВАЛ ОЙТУЗ; БЕРЕЦКИЙ ПЕРЕВАЛ)

Самая важная территория для перехода через Карпаты – большой изгиб хребта на юго-востоке. Дороги, которые ведут к нему из различных направлений (с СВ до ЮЗ), пройдя Карпаты, попадают практически на единственную территорию, в регион Барцашаг и в тесно связанный с ним Харомсек. Вдобавок, до здешних перевалов и ущелий сравнительно просто добраться и пересечь их. То, что эта территория являлась транспортным узлом, показывает и выбор проходимых дорог – перевал Ойтуз предлагал удобный проход в сторону румынской Молдавии, долина р. Бодза открывала путь к Нижнему Подунавью, Силистре и Константинополю, дорога через ущелье Тёмёш вела к другой важной переправе через Дунай, к Джурджу, а через ущелье Тёрчвар можно было выйти к историческим центрам Валахии (Куртя де Арджеш, Кымпулунг, Тырговиште), и если смотреть дальше, то и к Видину. Не случайно, что исходная точка балканских военных действий, а также балканской торговли Венгерского королевства была сконцентрирована, в основном, в близлежащем Брашове. Центр обороны от нападений с ЮВ был основан здесь же. С другой стороны, в большинстве случаев и при нападе-

- 1550: Ștefan Rareș vezetésével a moldvai sereg az Ojtozi-szoroson át nyomul Erdélybe.
- 1576: Báthory István az Ojtozi-szoroson át vonul ki a lengyel trón elfoglalására.
- 1595: A Brassónál gyülekező tekintélyes, több tízezer fős keresztény had Tirgovistyére vonul, a Tömösi- vagy a Törösvári hágón keresztül (DEMÉNY 1977, 52–53).
- 1599: Mihály vajda a Bodzánál kel át seregeivel „*roppant szélben viharban*” (DEMÉNY 1977, 92).
- 1600: Mihály vajda támadása Moldva ellen a Barcaságból, Kézdivásárhelyen keresztül, az Ojtozi-szoroson át.
- 1612 nyara: Madzsaroglu Ali szilisztrai pasa Tirgovistyéről vonul a Barcaság ellen.
- 1613 ősze: Madzsaroglu Ali szilisztrai pasa Havasalföldről a Barcaságon át vonul be Erdélybe, hogy támogassa Bethlen Gábort.
- 1621: A Bethlen támogatására küldött, Kantemir mirza vezette 10 000 fős tatár sereg Bodzavásárához érkezik, ahonnan Háromszékre kíván továbbmenni. Mivel elkésett a hadjáratú idényből, visszafordítják.
- 1623: 6 000 fős tatár segélyhad érkezik Bethlen támogatására a Bodzai-szoroson keresztül (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
- 1658: A havasalföldi vajda és a tatár kán a Bodza felől érkezik Erdélybe a II. Rákóczi György elleni büntetőhadjárat keretében (B. SZABÓ 2001, 250–251).
- 1663: A tatár kán fia és a moldvai vajda a Bodzán és a Barcaságon keresztül vonul Újvár ostromához (BETHLEN 1993, 156, 163).
- 1690: Thököly Imre és több tízezer fős serege a Törösvári-szoroson tör át Erdély felé.
- 1707: A székely sereg az Ojtozi-szoroson vonul vissza Moldvába Rabutin császári serege elől.

A KELETI-KÁRPÁTOK ÁTJÁRÓI (KÁSZONI ÁTJÁRÓ, ÚZ VÖLGYE, GYIMESI-SZOROS, BÉKÁS-SZOROS [= GYERGYÓI ÚT], BORGÓI-HÁGÓ, RADNAI-HÁGÓ)¹⁴

Ezen átjárók a kelet-erdélyi medencékbe – Kászonba, Csikba, Gyergyóba – vagy Beszterce és Naszód felé vezettek. Míg az átjárók Erdély felől nézve nem

нии на Трансильванию Карпаты пересекались именно в этом регионе. Не случайно Тевтонский орден получил земли именно здесь. О том, какому риску подвергалась эта территория из-за множества переходов, наглядно свидетельствуют военные действия Имре Тёкёли и битва при Зэрнешти 1690 г. Хотя управляющий обороной генерал Хайслер имел сравнительно большое войско, ему пришлось распределять их между множеством потенциальных пунктов-точек проходов, а в момент реальной опасности генерал взглянул в лицо врага со сравнительно небольшим количеством сил, что и привело к его поражению (B. SZABÓ 2018, 138–140).

Примеры:

- 1241 г.: Часть монгольских войск нападает на Трансильванию, на Брашов через перевал Ойтуз.
- 1369 г.: Трансильванский воевода Янош Лацкфи нападает на Валахию через ущелье Тёмеш (?).
- 1376–1377 гг.: Венгерский король Людовик I Великий строит крепость Тёрчвар из-за восставший валашского воеводы Владислава I.
- Начало 1395 г.: Возвращающийся из молдавского военного похода король Сигизмунд Люксембургский находится в Брашове, что предполагает использование перевала Ойтуз.
- 1395 г.: Войско Сигизмунда Люксембургского отправляется из пункта сбора в Брашове и нападает на Валахию. На обратном пути они идут через ущелье Тёрчвар.
- 1421 г.: Султан Мурад II направляет войско для наказания валашского воеводы Дана, которое затем вторгается в Трансильванию через ущелье Тёмеш и опустошает регион Барцашаг.
- 1427 г.: Где-то в середине марта Сигизмунд Люксембургский проходит через ущелье Тёрчвар и разбивает лагерь рядом с Кымпулунг, а через несколько недель возвращается в Барцашаг.
- 1432 г.: Турецкое войско под предводительством Али-бея Эвреносоглу и с поддержкой Валахии нападает на Трансильванию, на Барцашаг со стороны Никополя.
- 1438 г.: Прибывающее со стороны т.н. Трансильванских Железных Ворот турецкое войско отступает назад в Валахию через ущелье Тёрчвар.

¹⁴ Általános jellemzésük: VOFKORI 2009.

tűnnek túlságosan magasnak, kívülről, Moldva felől a Kárpátok már-már áthatolhatatlan falként emelkednek az utazó előtt. Az átjutás ezen túlmenően is bonyolult: a hegység nagyon szélesen terpeszkedik, a hágókra való fel- és lejutás hosszadalmas, gyakran nem is egyetlen átkelési pontról, hanem több, egymás utáni hágóról beszélhetünk. Ráadásul kelet felől érkezve a kis erdélyi medencék csupán pihenőhelyül szolgálhatnak, nagyobb tömeg befogadására alkalmatlanok.

A történeti forrásokból nem sok olyan eseményt ismerünk, amely során nagyobb sereg éppen itt kelt volna át. A térség határvédelméről nem véletlenül írja Botár István: „*Nincs arra vonatkozó adatunk, hogy bármikor a jelzett századokban, jelentősebb hadtest keletről felvonult volna a térségben és megkísérelt volna betörni, áthaladni a Csiki-medencén.*” (BOTÁR 2018, 76). Az itteni átjárók inkább kisebb utaknak, ’ösvényeknek’ számítottak, amin ugyan néhány száz fős portyázó seregek át tudtak járni, de komolyabb hadjáratra nem voltak alkalmasak.

Nagyobb tömegek – ritkán – csak a Radnai- és Borgói-hágókon keltek át. A szinte teljesen járhatatlannak tűnő, nagyon hosszú felfelé és lefelé vezető szakasszal bíró hágórendszert használták például Kadan mongoljai 1241 márciusában, 1849 elején pedig itt szorították a Kárpátokon kívülre a Habsburg erőket Bem tábornok csapatai, s ugyanezek – jelentős orosz támogatással – ugyanitt tértek vissza.

Példák:

- 1230: Béla herceg hadjárata Halics ellen Erdélyből.
- 1231: Béla herceg hadjárata Halics ellen Erdélyből.
- 1233: II. András hadjárata Halics ellen Erdélyből.
- 1241: Az egyik mongol sereg Kadan vezetésével valószínűleg a Radnai-hágón keresztül tör rá Radnára, majd Besztercére.
- 1658: Moldvaiak és kozákok betörnek Gyergyóba, de vereséget szenvednek (VESZELY 1860, 147).
- (1849 január: A Grotenhjelms vezette orosz-osztrák csapatok [kb. 12 000 fő] a Radnai- és Borgói-hágón keresztül törnek át Beszterce felé.)

- 1467 г.: Король Матьяш I ведет военный поход против молдавского воеводы Стефана III Великого, проходя через перевал Ойтуз.
- 1522 г.: Трансильванский воевода Янош Запойяи вторгается в Валахию через ущелье Тёмеш и по нему же возвращается со своим многотысячным войском (С. ТóТН 2012, 996).
- Осень 1522 г.: Военный поход Яноша Запойяи на Валахию через ущелье Тёрчвар (С. ТóТН 2012, 1004, 1006).
- 1550 г.: Молдавское войско под предводительством Стефана Рареша вторгается в Трансильванию через перевал Ойтуз.
- 1576 г.: Трансильванский воевода Иштван Батори отправляется занять польский трон через перевал Ойтуз.
- 1595 г.: Собирающееся у Брашова большое христианское войско, состоящее из нескольких десятков тысяч солдат, отправляется к г. Тырговиште через перевал Тёмеш или Тёрчвар (DEMÉNY 1977, 52–53).
- 1599 г.: Воевода Михаил (Храбрый) переправляется со своим войском «в огромном вихре, ветре» через Бодзу (DEMÉNY 1977, 92).
- 1600 г.: Воевода Михаил (Храбрый), отправляясь из Барцашага через г. Кездивашархей и перевал Ойтуз, нападает на территорию румынской Молдавии.
- Лето 1612 г.: Силистрийский Али-паша Маджароглу выступает на Барцашаг из г. Тырговиште.
- Осень 1613 г.: Силистрийский Али-паша Маджароглу направляется в Трансильванию из Валахии через Барцашаг, чтобы поддержать Габора Бетлена.
- 1621 г.: Десятитысячное татарское войско Кантемир-мурзы, посланное поддержать Габора Бетлена, прибывает к г. Буззу, откуда собирается идти дальше на Харомсек, но, поскольку они опоздали и военный сезон закончился, их отправляют назад.
- 1623 г.: Шеститысячное татарское вспомогательное войско прибывает на помощь Бетлену через ущелье Бодза (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
- 1658 г.: Карательный поход валашского воеводы и татарского хана против Дьёрдя II Ракоци. Они прибывают в Трансильванию через ущелье Бодза (B. SZABÓ 2001, 250–251).

AZ ÉSZAKKELETI ÁTJÁRÓK (VERECKEI-HÁGÓ, UZSOKI-HÁGÓ, TATÁR-HÁGÓ)

A minket érdeklő irányok közül a Kárpátok legalacsonyabb, legkevésbé meredek, ugyanakkor viszonylag keskeny szakasza az ÉK-i részen van. A 12. századtól uralkodói és püspöki központként működő Halics felé, ahol honfoglaló magyar leletek is előkerültek („ŐSEINKET FELHOZÁD...” 1996, 438), a Vereckei-hágón lehetett a legkönnyebben kijutni, míg az Uzsoki hágó inkább Przemysł és Jarosław felé vezetett. (E két városba viszont a még könnyebben átjárható, és a Magyar Királyság centrumából rövidebb utat kínáló Duklai-hágón keresztül is el lehetett jutni.) A felvonulást ráadásul mindkét oldalon jelentős vízfolyások támogatják: belül a Tisza, kívül pedig a Dnyeszter és mellékvizei vezetnek az átjárókhöz. (Az Uzsoki-hágóhoz belülről az Ung, kívülről a Szan illetve a Dnyeszter, a Vereckei-hágóhoz belülről a Latorca, kívülről a Sztrij, a Tatár-hágóhoz belülről a Tisza, kívülről a Prut vezet.) Mindez persze nem azt jelenti, hogy könnyű lenne az átkelés, mégis számos esetben éppen erre vezettek a hadjáratok. Árpád-házi uralkodóink erre vonultak, amikor Halics trónjéért harcoltak (jóllehet a pontos útvonalakról gyakorlatilag nem rendelkezünk információkkal),¹⁵ és itt tört be Batu kán főserege is. Talán meglepő, de a Kárpát-medence középső részei felé tartó krími tatárok nem használták ezen átkelőket, annak ellenére, hogy erre vezetett volna a legrövidebb út: a hágók előtt és mögött ellenséges terület feküdt, ami erősen kétségessé tette volna vállalkozásuk sikerét (az egyetlen kivételt II. Gázi Giráj kán 1596. évi felvonulása jelentette, speciális politikai körülmények között). A hágók – köztük az Orosz kapu névvel említett vereckei – használatának intenzitását a 12–13. századi gyakori hadakozások mutatják.

Példák:

- 1099: Kálmán veresége Przemysłnál.
- 1123: II. István hadai Jarosław mellett.
- 1138: II. Béla serege Jarosław mellett.
- 1150: II. Géza hadjárata.
- 1152: II. Géza hadjárata.

1663 г.: Сын татарского хана и молдавский воевода подходят к осаждаемой крепости Эршекуйвар через ущелье Бодза и регион Барцашаг (BETHLEN 1993, 156, 163).

1690 г.: Имре Тёкёли и его войско, насчитывающее более десяти тысяч солдат, вторгаются в Трансильванию через ущелье Тёрчвар.

1707 г.: Войско секеев отступает перед императорскими войсками Рабютена через перевал Ойгуз.

ПЕРЕХОДЫ В ВОСТОЧНЫХ КАРПАТАХ (КАСОНСКИЙ ПЕРЕВАЛ, ДОЛИНА Р. УЗ, ПЕРЕВАЛ ДЪИМЕШ, УЩЕЛЬЕ БЕКАШ [= ПУТЬ ЧЕРЕЗ БАССЕЙН ДЪЕРДЬО], ПЕРЕВАЛ БОРГО, ПЕРЕВАЛ РОДНА)¹⁴

Эти переходы вели либо в восточно-трансильванские бассейны (Касон, Чик, Дьердьо), либо в Бестерце и Насод. Если со стороны Трансильвании эти проходы не кажутся особенно высокими, то извне, со стороны румынской Молдавии Карпаты возвышаются перед путешественником почти отвесной стеной. Переход сложен и по другим причинам. Горы располагаются слишком широко, восхождение и спуск по ним зачастую могут сильно затягиваться, к тому же, зачастую речь идет не об одном переходе, а о нескольких перевалах, расположенных последовательно, один за другим. Вдобавок, если идти с востока, то небольшие трансильванские бассейны могут служить лишь местом привала, они не подходят для приема большего количества человек.

Письменные источники сообщают о немногих подобных событиях, когда большое войско пыталось пройти именно здесь. О защите границ этой территории не случайно пишет И. Ботар следующее: «У нас нет данных о том, что когда-либо в упомянутые столетия значительное по численности войско вторгалось бы на эту территорию с востока и пробовало бы пересечь бассейн Чик.» (BOTÁR 2018, 76). Эти переходы скорее считались относительно узкими дорогами, «тропами», по которым могли пройти только небольшие, совершающие вылазки отряды в несколько сот человек, для передвижения значительных войск они не подходили.

¹⁵ A hadjáratokról ld. FONT 2005, FONT–BARABÁS 2018.

¹⁴ Обобщающее описание о них: VOFKORI 2009.

- 1205: II. András hadjárata Przemyśl ellen.
 1207: II. András hadjárata Halics ellen.
 1208: II. András hadjárata Halics ellen.
 1210/1211: II. András hadjárata Halics ellen.
 1211: II. András hadjárata Halics ellen.
 1211/1212: II. András hadjárata Halics ellen.
 1214: II. András hadjárata Halics ellen.
 1215: II. András hadjárata Halics ellen.
 1219: II. András hadjárata Halics ellen.
 1224/1225: II. András hadjárata Halics ellen.
 1227: II. András hadjárata Halics ellen.
 1241: Batu kán az Orosz kapun tör be Magyarországra, és Munkácshoz megy. Spalatói Tamás szerint 40 000 fejszés vonul csapatai előtt.
 1245: Jarosław ostroma.
 1285 eleje: Tatár betörés a Vereckei-hágón át Magyarországra.
 1596: II. Gázi Giráj krími tatár kán jelentős – talán 30 000 fős – hadserege a Dnyeszter jobb partján vonul fel, majd a Nagy-ág mellett ereszkednek le Huszthoz. Egy másik csapattest Vereckénél kel át a Kárpátokon (IVANICS 1994, 62, 65–70).
 1623: A Bethlen Gábor mellé érkező tatár segítség-hadat Szilágysomlyótól Máramaroson keresztül küldik haza (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
 1657: II. Rákóczi György hadserege Visk felől kel át a hegységen Sztrij felé, vagy a Vereckei-, vagy a Toronyai-hágót használva.

A fenti történeti példák néhány ezres, legfeljebb néhány tízezres seregek mozgásáról számolnak be, amelyek a magyar honfoglalók létszámának minimumával érhetnek fel csupán, mégis számos tanulsággal járnak, ezért a továbbiakban ezeket tekintjük át.

A fenti gyűjtésből jól látszik, hogy a hágók/hágócsoportok terheltsége nem azonos. Ezt egyfelől a tényleges használhatóság, másfelől a forrásadottságok, harmadrészt pedig a politikai közeg változásai okozzák: nagyobb seregek csak arrafelé vonulnak, amerre háborús feszültségek adódnak. Az ÉK-i átjárókat elsősorban az Árpád-korban, főképp a 12–13. században használták, a halicsi érdekeltségek miatt. A D-i és DK-i hágók és szorosok a Magyar Királyság balkáni politikájának erősödésével párhuzamosan kaptak nagyobb jelentőséget. Az Oszmán Birodalom a hozzá vazallusként kö-

В этой части Карпат редко проходили более крупные группы, и то только через перевалы Родна и Борго. Эту систему хребтов, кажущуюся совершенно непроходимой из-за очень длинных склонов, ведущих вверх и вниз, к примеру, пересекали монголы под предводительством Кадана в марте 1241 г., а в начале 1849 г. войска генерала Бема сумели вытеснить силы Габсбургов за Карпаты именно в этой точке, чтобы затем, последние, со значительной русской поддержкой, вернулись по этому же пути.

Примеры:

- 1230 г.: Поход герцога Белы против Галича из Трансильвании.
 1231 г.: Поход герцога Белы против Галича из Трансильвании.
 1233 г.: Поход Андраша II против Галича из Трансильвании.
 1241 г.: Монгольское войско под предводительством Кадана нападает на поселения Родна и Бестерце, перейдя, скорее всего, через перевал Родна.
 1658 г.: Молдаване и казаки вторгаются в бассейн Дьердьо, но терпят поражение (VESZELY 1860, 147).
 (Январь 1849 г.: Русско-австрийские войска под предводительством Гротенгельма [ок. 12 тысяч человек] переходят через перевалы Родна и Борго и идут в направлении Бестерце.)

СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫЕ ПЕРЕХОДЫ (ВЕРЕЦКИЙ ПЕРЕВАЛ, УЖОКСКИЙ ПЕРЕВАЛ, ЯБЛУНЕЦКИЙ ПЕРЕВАЛ)

Из интересующих нас направлений самый низкий, пологий участок Карпат, который, в то же время, является и относительно узким, находится на СВ. Через Верецкий перевал было удобнее всего добраться до Галича, который с XII в. был княжеским и епископским центром, и в окрестности которого обнаруживались археологические находки, связываемые с венграми-завоевателями („ŐSEINKET FELHOZÁD...” 1996, 438). А Ужокский перевал вел скорее всего в сторону городов Перемышль и Ярослав. (Однако в эти два города можно было попасть и по более доступному Дуклинскому перевалу, который для отпра-

tődő két román vajdaság és Erdély között sajátos geopolitikai helyzetet teremtett, ami megint csak a D-i hágók szerepét növelte. Azonban ezen adottságok figyelembevételével is szembetűnő különbségek mutatkoznak az egyes hágók, hágócsoportok használatában.

Szemléletes példát kínálnak erre azok az akciók, amikor az oszmánok harapófogóba kívánták szorítani Erdélyt (1658, 1661). Az Isztambulból érkező főseregek mindig hatalmas kerülővel, az Alföld felől indultak támadásra: Belgrádnál vagy Szendrőnél keltek át a Dunán, majd Temesvár és Karánsebes érintésével az erdélyi Vaskapu-hágón keresztül érték el a célterületet. Ezzel párhuzamosan egy kisebb seregetest, amely főleg tatárokból, románokból és esetleg a szilisztrai pasa katonaságából állt, a Barcaság felől indult támadásra. A Déli-Kárpátok átjáróit viszont rendre elkerülték. Hasonló a helyzet keleten is: a hosszú közös határ ellenére az erdélyi–moldvai konfliktusok idején az Ojtozi-szorost használta mindkét fél, a többi keleti hágón nagyobb seregek nem keltek át. Összességében a Keleti-Kárpátok átjárói kifejezetten szegényes adatsorokkal tűnnek ki, míg az átjárhatóság és az áteresztőképesség szempontjából legfontosabbnak az ÉK-i és DK-i hágókrok látszanak.

Lényeges – bár cseppet sem meglepő – tanulság, hogy az átkelők kiválasztásában a földrajzi szempontok mellett a politikai megfontolások legalább ugyanolyan súllyal estek latba. A krími tatárok számára a legrövidebb felvonulási út a hódoltságba az ÉK-i hágókon vagy Erdélyen keresztül vezetett volna. Csakhogy a lengyel határvidék közelsége, valamint Felső-Magyarország ingatag helyzete, az ott jelen lévő királyi – Habsburg – helyőrségek cseppet sem tették kívánatosá ezt az útvonalat. Erdély ugyan szövetséges volt, de sikeresen lobbizott a tatár hadak 'elterelésének' ügyében, és úgy tűnik, hogy az erdélyiek ellenében szintén nem volt célszerű megkísérelni az áthatolást. Maradt a sokkal hosszabb, de biztonságos havasalföldi útvonal. Az elv egyszerű: a természeti környezet támasztotta nehézségeket lehetőleg a legbékésebb politikai környezetben célszerű legyőzni.

Fontos, hogy az átjárók esetleges védelme még viszonylag gyenge védekező fél esetében is sikeres lehet, másfelől az átkelés viszonylagosan erős áthaladó sereg esetén is óriási veszteségekkel járhat.

ляющихся из центра Венгерского королевства являлся еще и более коротким путем.) Восходу по склонам с обеих сторон помогают также и значительные водотоки: к проходам со стороны Карпатского бассейна ведет р. Тиса, а извне – р. Днестр с ее оттоками. (К Ужокскому перевалу изнутри ведет р. Уж, а извне – Сан и Днестр, к Верецкому перевалу изнутри – р. Латорица, а извне – Стрый, а к Яблунецкому перевалу изнутри – р. Тиса, а извне – Прут.) Все это, конечно же, не облегчает передвижения. Но, все же, во многих случаях, переходы войск имели место именно здесь. Короли династии Арпадов проходили тут, когда воевали за галицкий трон, хотя информации о точных маршрутах этих походов практически не сохранилось.¹⁵ Кроме этого, главное войско хана Батые также перешло Карпаты в этой точке. Хотя это и удивляет, но крымские татары, направляясь к центральной части Карпатского бассейна, не использовали эти переходы, хотя самый короткий маршрут пролегал именно здесь: перед перевалами и за ними располагались вражеские территории, что сильно снижало шансы на успех похода (единственным исключением был набег крымского хана Газы II Герая в 1596 г., но это объясняется особенными политическими условиями). Об интенсивности использования перевалов, в том числе и названного также Русскими воротами Верецкого перевала говорят частые военные походы XII–XIII вв.

Примеры:

- 1099 г.: Поражение венгерского короля Кальмана I у Перемышля.
- 1123 г.: Войска Иштвана II находятся под Ярославом.
- 1138 г.: Войска Белы II находятся под Ярославом.
- 1150 г.: Поход Гезы II.
- 1152 г.: Поход Гезы II.
- 1205 г.: Поход Андраша II против Перемышля.
- 1207 г.: Поход Андраша II против Галича.
- 1208 г.: Поход Андраша II против Галича.
- 1210/1211 гг.: Поход Андраша II против Галича.
- 1211 г.: Поход Андраша II против Галича.
- 1211/1212 гг.: Поход Андраша II против Галича.

¹⁵ О военных походах см. FONT 2005, FONT–BARABÁS 2018.

Előbbire jó példa az Árpád-vonal – egészen más technikai körülmények között zajló, de mégiscsak a természeti környezetre támaszkodó – védelme a II. világháború idején. A vizsgált időszakban a Kárpátokon való átkelés során Nagy Lajos vagy Zsigmond seregei komoly veszteségeket szenvedtek. Az átkelés tehát nagyon is kockázatos volt, amit egy hadvezérnek alaposan meg kellett gondolnia. A nehezebben járható hágók egyértelműen jóval nagyobb kockázatot jelentettek, ezért kevesebbet is használták őket. E tekintetben meglehetősen egyértelmű, hogy a DK-i (barcasági) és az ÉK-i (kárpátaljai) hágók kínálták a legbiztosabb átjutási lehetőséget, míg a Keleti-Kárpátok hágóit lényegében nem használták, s a déli szorosokat is csak viszonylag ritkán.

További tanulság, hogy egy viszonylag nagyobb, együtt mozgó tömeg nem tud egyetlen hágón átjutni. A tatárjárás során három támadási pontról volt szó: a vereckeiről, az ojtoziról és egészen kivételesen a Borgói-/Radnai-hágóról. Ezt persze írhatjuk a stratégia számlájára, de akár az átkelés nehézségeinek rovására is. II. Gázi Giráj krími tatár kán 1594-ben seregét két részre osztotta, az egyik a Vereckei-, a másik pedig a Tatár-hágón keresztül tört át, és a Tisza partján találkoztak. Nagyobb tömeg esetén tehát nem egy-egy hágóval, hanem inkább átjáró-csoporttal érdemes számolnunk. Stratégiai szempontból természetesen az a szerencsés, ha ezek egy régióba esnek. Esetünkben megint csak két ilyen csoport jöhet szóba, a DK-i és az ÉK-i.

Kamatoztatható-e mindez a honfoglalásra vonatkozóan? A földrajzi környezet alapvetően nem változott meg, az emberi művelés által érintett területek nagysága viszont bizonyosan nőtt a középkor folyamán. A hágókon éppoly nehéz lehetett átkelni, a lakott/művelt területek közötti távolság azonban némiképp csökkent. A honfoglalók tehát nehezebb helyzetben lehettek, mint a néhány száz évvel későbbi hadvezérek, ezért még inkább rászorulhattak a könnyebb átjárók használatára.

Mint említettük, az átjárók kiválasztásában a geopolitikai helyzet is komoly szerepet játszott. Hogy a honfoglalás idején ez milyen is lehetett, arról nagyon szerény elképzelésekkel rendelkezünk. Annak nem sok nyoma van, hogy belső ellenállással, hágóvédelemmel kellene számolnunk. Az

- 1214 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1215 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1219 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1224/1225 гг.: Поход Андраша II против Галича.
 1227 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1241 г.: Хан Батый вторгается в Венгрию через Русские ворота в направлении Мукачево. По свидетельству Фомы Сплитского перед его войском идет 40 тысяч воинов-топорщиков.
 1245 г.: Осада Ярослав.
 Начало 1285 г.: Вторжение монголов в Венгрию через Верецкий перевал.
 1596 г.: Крымско-татарский хан Газы II Герай со значительным войском, насчитывающим, вероятно, 30 тысяч солдат, идет по правому берегу Днестра, а потом спускается к Хусту вдоль р. Рика. Другая маленькая группа воинов переходит Карпаты по Верецкому перевалу (IVANICS 1994, 62, 65–70).
 1623 г.: Прибывающее на подмогу Габору Бетлену татарское вспомогательное войско отправляют домой из Силадьшомйо через Марамарош (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
 1657 г.: Войско Дьёрдя II Ракоци переходит через Карпаты около Вышково, направляясь в сторону р. Стрый, используя либо Верецкий, либо Торуньский перевал.

Вышеупомянутые исторические примеры свидетельствуют о передвижении войск численностью в несколько тысяч, в крайнем случае в несколько десятков тысяч человек, число которых достигает лишь относительного минимума от численности венгров-завоевателей. Но и эти примеры позволяют сделать несколько выводов.

Перечисленные события говорят о том, что перевалы и группы перевалов использовались в разной степени. Во-первых, это объясняется действительной проходимость перевалов, во-вторых – количеством и детальностью письменных источников, а в-третьих – изменениями на политической арене, поскольку войска большой численности отправляются только туда, где выявляется военная напряженность. Северо-восточными перевалами пользовались в первую очередь в эпоху династии Арпадов, особенно в XII–XIII вв., в связи с интересами в Галиции. Южные и юго-восточные перевалы и ущелья стали более значимыми в связи

szerint geopolitikai tekintetben is ezek voltak előnyösebbek a honfoglalás idején, ráadásul egyértelmű írásos adataink is csak erről a hágócsopotról vannak. A krónikakompozícióban szereplő erdélyi útirány leginkább a barcasági (déleleti) hágókra érthető, míg a Keleti-Kárpátok átjáróinak használata a történeti példák fényében nagy valószínűséggel kizárható. A geopolitikai körülmények azonban a barcasági átkelés felvetését sem támogatják, ahogy a déli hegylánc szorosai és hágói esetében sem. Mindezek alapján úgy gondolom, cseppet sem zárható ki, hogy Anonymus valós hagyományokat közölt, a millennium idején pedig a politika jól szavazott, amikor a honfoglalás földrajzi szimbólumát Vereckénél jelölte ki.

пробовать переправляться через Трансильванию вопреки воле местной власти. Таким образом, им пришлось выбрать гораздо более длинный, но безопасный маршрут через Валахию. Принцип был прост – трудности, создаваемые природными условиями, целесообразнее преодолеть в как можно более мирном политическом контексте.

Важно отметить, что защита проходов через Карпаты может быть успешной даже со значительно слабой обороной, в то время как сравнительно более сильное проходящее войско может потерпеть значительный урон. Наглядный пример первого – защита Линии Арпада во время Второй Мировой войны, которая осуществлялась, правда, с учетом технических новшеств, но все же основалась на естественных природных условиях региона. В рассмотренный нами период, войска Людовика I Великого или Сигизмунда Люксембургского потерпели значительные потери, переходя через Карпаты. Переход, следовательно, был очень рискован, что побуждало предводителей войск основательно взвешивать ситуацию. Те перевалы, которые было труднее преодолеть и которые однозначно представляли гораздо больший риск, использовались реже. В этом плане однозначно то, что юго-восточные (в регионе Барцашаг) и северо-восточные (закарпатские) перевалы представляли самые безопасные маршруты, тогда как перевалы Восточных Карпат практически не использовались, а южные ущелья проходились сравнительно редко.

Другой вывод, к которому мы пришли, связан с тем, что сравнительно большая, движущаяся одновременно группа людей не может пройти через один перевал. Во время монгольского нашествия использовалось три из них – перевалы Верецке, Ойтуз, и, в качестве исключения, перевал Борго/Родна. Конечно, это можно приписать и стратегии, и трудности перехода. Крымско-татарский хан Газы II Герай в 1594 г. разделил свое войско на две части, одна переходила через Верецкий, а другая через Яблунецкий перевалы, потом они встретились на берегу р. Тиса. Таким образом, в случае большей группы людей, следует считаться не с одним, а с несколькими перевалами. Конечно, со стратегической точки зрения лучше, если эти перевалы находятся в одном регионе. В нашем случае

опять же существует лишь два таких – юго-восточная и северо-восточная группы перевалов.

Можно ли использовать эту информацию в плане обретения родины венграми? Природные условия в основном не изменились, хотя площадь сельскохозяйственной территории в течение средневековья возросла. Через перевалы было так же трудно проходить, но расстояние между поселениями/обработанными землями сократилось. Венгры-завоеватели, следовательно, были в более сложном положении, чем предводители войск несколько сотен лет спустя, поэтому они еще более нуждались в легкопроходимых перевалах.

Исходя из вышеупомянутого, при выборе места перехода важную роль играла и геополитическая ситуация, но о том, какова была она в период обретения родины, мы имеем ограниченное представление. Нет следов того, что венгры, прибывая в Карпатский бассейн, столкнулись с каким-то противостоянием или обороной перевалов. Единственным исключением является сообщение XIV в. в своде ВИХ о нападении «бессов» (орлов) среди гор. В том случае, если хищные птицы символизируют печенегов, то нападение следует относить не к переходу венгров через Карпаты, а скорее к предшествующим этому событиям. Вблизи Карпат в то время известно лишь одно крупное государство, Дунайская Болгария, с которой венгры вступили в серьезный конфликт, в результате которого начался процесс, приведший к переселению венгров из бывших мест проживания в Карпатский бассейн. Реальные масштабы борьбы неизвестны. К сообщениям об огромном уроне следует относиться с осторожностью. Однако, если серьезно считаться с тем, что болгары имели сильные позиции и к северу от Дуная, держа под контролем даже южную часть Трансильвании (KATONA KISS 2010), то южные маршруты обретения родины следует считать менее вероятными. Тем более, что сам факт присутствия болгар и возможность их нападения могли быть достаточным аргументом для того, чтобы венгры предпочли другой маршрут (как это мы видели в случае крымских татар).

Наличие высокоорганизованных общин в северном направлении не известно, тем более, что скорее всего на этих землях жили те самые славяне, которых венгры часто грабили и накладыва-

ли на них дань. Местность и условия для венгров были явно хорошо известны. (Такую систему взаимосвязей в этом регионе прекрасно демонстрируют ведущие в Польшу маршруты набегов крымских татар, ведь татары отправлялись из того же района, в котором раньше располагался венгерский «Этелькёз» [B. SZABÓ 2004].) Не исключено, что венгерские воины, принимавшие участие во франкских междоусобных войнах до обретения родины,¹⁶ тоже проходили по этим перевалам. Следует не упускать из виду и то, с какой скоростью войска Батыя прибыли под Пешт. Также стоит принять во внимание тот факт, что южные маршруты ведут через несколько крупных рек и через левые притоки Дуная, хотя если направляться на север по Днестру можно сравнительно легко добраться до северо-восточной группы перевалов.

Подводя итоги отметим, что из восточных переходов Карпат самым коротким и простым местом пересечения гор является северо-восточная группа перевалов, которая, согласно нашим познаниям, в период обретения родины была наиболее выгодной и с геополитической точки зрения. Вдобавок, письменные сведения конкретно упоминают эту группу перевалов. Маршрут через Трансильванию, упомянутый в хроникальном своде, может указывать прежде всего на юго-восточные перевалы, ведущие в регион Барцашаг. В то же время, использование переходов Восточных Карпат, в свете исторических примеров, с большой вероятностью можно исключить. Однако, геополитические условия не подтверждают гипотезы об использовании ни переходов в Барцашаге, ни ущелий и перевалов в Южный Карпатах. На основе сказанного мы считаем, что Аноним, вероятнее всего, достоверно передал традиции и во время празднования тысячелетия политическая конъюнктура сделала правильный выбор, обозначив Верецкий перевал как географический символ обретения родины.

¹⁶ Венгерские походы на запад: в 862 г. венгры воевали против Восточно-Франкского королевства в неизвестном месте, в 881 г. были в Венском бассейне, в 892 г. воевали против моравян, а в 894 г. против франков в Паннонии.

русский вариант или транслитерация (с указанием исходного языка)	страна	вариант на языке текущей страны (где нужно, с русской транслитерацией)	вариант другой страны
регион Альфёльд (HU)	HU	Alföld	-
регион Барцашаг (HU)	RO	Țara Bârsei (Цара Бырсей)	Barcaság (HU)
ущелье Бекаш (HU)	RO	Cheile Bicazului (Кеиле Биказулуй)	Békás-szoros (HU)
Берецкий перевал (HU)	RO	Brețcu (Брецку)	Berecki-hágó (HU)
г. Бестерце (HU)	RO	Bistrița (Бистрица)	Beszterce (HU)
р. Бодза (HU)	RO	râul Buzău (р. Бузэу)	Bodza folyó (HU)
ущелье Бодза (HU)	RO	Pasul Buzău (перевал Бузэу)	Bodzai-szoros (HU)
г. Бодзавашара (HU)	RO	orașul Buzău (г. Бузэу)	Bodzavására (HU)
перевал Борго (HU)	RO	Pasul Bârgău (перевал Борго / Быргэу)	Borgói-hágó (HU)
г. Брашов (RO)	RO	Brașov	Brassó (HU)
Валахия (RO)	RO	Țara Românească (Цара Ромыняскэ) / Valachia (Валахия) / Muntenia (Мунтения)	Havasalföld (HU)
Венский бассейн (RU)	AT	Wiener Becken	Bécsi-medence (HU)
Верецкий перевал (HU)	UA	Верецький перевал	Vereckei-hágó (HU)
Верхнее Потисье	HU	-	Felső-Tisza (HU)
ущелье Вёрёшторонь (HU)	RO	Pasul Turnu Roșu (Пасул Турну Рошу)	Vöröstorony-szoros (HU)
г. Видин (BG)	BG	Видин	Vidin (HU)
Восточные Ворота	RO	Poarta Orientalia / Poarta Orientaliă	Porta Orientalis (HU)
Вулканский перевал (RO/HU)	RO	Vulcan (Вулкан)	Vulkán-hágó (HU)
посёлок Вышково (RU)	UA	Вишково	Visk (HU)
г. Галич (RU)	UA	Галич	Halics (HU)
г. Джурджу (RO)	RO	Giurgiu	Gyurgyevó (HU), Гюргево (BG)
г. Дробета-Турну Северин (RO)	RO	Drobeta-Turnu Severin	Szörényvár (HU)
перевал Дукла (HU)	SK	Dukliansky priesmyk	Duklai-hágó (HU), Дукельский / Дуклинский перевал (RU)
бассейн Дьердьо (HU)	RO	Gheorgheni (Георгень)	Gyergyó (HU)
перевал Дьимеш (HU)	RO	Pasul Ghimeș (перевал Гимеш)	Gyimesi-szoros (HU), Гімеш (UA)
(Дунайские) Железные Ворота	RO	Porțile de Fier (Порциле де Фиер)	Vaskapu-szoros (Duna) (HU)

русский вариант или транслитерация (с указанием исходного языка)	страна	вариант на языке текущей страны (где нужно, с русской транслитерацией)	вариант другой страны
(Трансильванские) Железные Ворота	RO	Poarta de Fier (Поарта де Фиер)	Vaskapu-hágó (Erdély) (HU)
долина р. Жил (HU)	RO	Defileul Jiului	Zsil-völgy (HU)
г. Зэрнешть (RO)	RO	Zărnești	Zernyest (HU)
г. Караншебеш (HU)	RO	Caransebeș (Карансебеш)	Karánsebes (HU)
бассейн Касон (HU)	RO	Cașin (Кашин)	Kászón (HU), Кашин (UA)
Касонский перевал (HU)	RO	Pasul Cașin (Перевал Кашин)	kászoni átjáró (HU)
г. Кездивашархей (HU)	RO	Târgu Secuiesc (Тыргу Секуйеск)	Kézdivásárhely (HU)
г. Куртя де Арджеш (RO)	RO	Curtea de Argeș	Argyas (HU)
г. Кымпулунг (RO)	RO	Câmpulung	Hosszúmező (HU)
р. Латорица (RU)	UA/SK	Латорица / Latorica	Latorca (HU)
г. Лугош (HU)	RO	Lugoj (Лугож)	Lugos (HU)
регион Марамарош (HU)	RO/UA	Maramureș (Марамуреш) / Мармарощина	Máramaros (HU)
г. Мукачево (RU)	UA	Мукачево	Munkács (HU)
г. Надьварад (HU)	RO	Oradea (Орадя)	Nagyvárad (HU)
г. Насод (HU)	RO	Năsăud (Нэсэуд)	Naszód (HU)
г. Никополь (RU)	BG	Никопол	Nikápoly (HU)
перевал Ойтуз (RO)	RO	Pasul Oituz	Ojtozi-szoros (HU)
р. Олт (RO/HU)	RO	Olt	Olt folyó (HU)
г. Оршова (RO/HU)	RO	Orșova	Orsova (HU)
г. Перемышль (RU)	PL	Przemysł	-
Пешт (часть совр. г. Будапешт)	HU	Pest	-
р. Рика (RU)	UA	р. Рика	Nagy-ág folyó (HU)
перевал Родна (RO)	RO	Munții Rodnei (Мунций Родней)	Radnai-hágó (HU)
румынская Молдавия	RO	Moldova	Moldva (HU)
р. Сан (RU)	UA/PL	Сян / San	Szan folyó (HU)
г. Себен (HU)	RO	Sibiu (Сибиу)	Szeben (HU)
северо-восточная часть Королевской Венгрии		-	Felső-Magyarország (HU)
Секейский край (RU)	RO	Ținutul Secuiesc (Секуйский край / Край Секуев)	Székelyföld (HU)
г. Силадьшомйо (HU)	RO	Șimleu Silvaniei (Шимлеу-Силванией)	Szilágysomlyó (HU)

русский вариант или транслитерация (с указанием исходного языка)	страна	вариант на языке текущей страны (где нужно, с русской транслитерацией)	вариант другой страны
г. Силистра (BG)	BG	Силистра	Szilisztra (HU)
г. Смедерево (SRB)	SRB	Смедерево	Szendró (HU)
р. Стрый (RU)	UA	Стрий	Sztrij (HU)
г. Темешвар (HU)	RO	Timișoara (Тимишоара)	Temesvár (HU)
ущелье Тельдеш (HU)	RO	Pasul Tulgeș (перевал Тульгеш)	Tölgyesi-szoros (HU)
ущелье Тёмёш (HU)	RO	Pasul Predeal (Пасул Предял)	Tömösi-hágó (HU)
с. Тёрчвар (HU)	RO	Bran (Бран)	Töröcsvár (HU)
ущелье Тёрчвар (HU)	RO	culoarul Rucăr-Bran (ущелье Рукэр-Бран)	Töröcsvári-szoros (HU)
р. Тиса (RU)	UA/HU/ и др.	Тиса (UA), Tisza (HU)	-
Торуньский перевал (RU)	UA	Торуньский перевал	Toronyai-hágó (HU)
Трансильвания	RO	Transilvania	Erdély (HU)
трансильванская Саксония	RO	Ținutul sașilor / Scaunele săsești / Pământul crăiesc / Ținutul crăiesc	Szászföld (HU)
г. Тырговиште (RO)	RO	Târgoviște	Tirgovistye (HU)
г. Ужгород	UA	Ужгород	Ungvár (HU)
Ужокский перевал (HU)	UA	Ужоцький перевал	Uzsoki-hágó (HU)
долина р. Уз (RO/HU)	RO	Valea Uzului (Валя Узулуй)	Úz-völgy (HU)
р. Унг (HU)	UA/SK	Уж / Uh	Ung (HU)
регион Харомсек (HU)	RO	Trei Scaune (Трей Скауне)	Háromszék (HU)
г. Хатсег (HU)	RO	Hațeg (Хацег) / Țara Hațegului (Цара Хацегулуй)	Hátszeg (HU)
г. Хуст (UA/HU)	UA	Хуст	Huszt (HU)
р. Черна (RO/HU)	RO	râul Cerna (р. Черна)	Cserna folyó (HU)
бассейн Чик (HU)	RO	Depresiunea Ciucului (бассейн Чук)	Csíki-medence (HU)
г. Эршекуйвар (HU)	SK	Nové Zámky	Újvár (Érsekújvár) (HU)
Яблунецкий перевал (RU)	UA	Яблунецький перевал	Tatár-hágó (HU)
г. Ярослав (RU)	PL	Jarosław	-

IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

- ANONYMUS 1999: Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy L. Budapest 1999.
- BÁNLAKY 1928–1942: Bánlaky J.: *A magyar nemzet hadtörténelme. I–XXII*. Budapest, 1928–1942.
- BETHLEN 1993: Bethlen J.: *Erdély története (1629–1673)*. Sajtó alá rendezte: Jankovics J. Budapest 1993.
- BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980: *Bethlen Gábor krónikásai: Krónikák, emlékiratok, naplók a nagyfejedelemről*. Szerk.: Makkai L. Budapest 1980.
- BOTÁR 2018: Botár I.: Szépvíz a középkorban. Csíkszentmiklós megyéjének középkori történeti vázlata 1562-ig. In: *A határvédelem évszázadai Székelyföldön*. Szerk.: Nagy J. Csíkszépvíz 2018, 75–99.
- B. SZABÓ 2001: B. Szabó J.: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. *Hadtörténelmi Közlemények* 114 (2001:2–3) 231–275.
- B. SZABÓ 2004: B. Szabó J.: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről: A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek: III. Szegei Steppetörténeti Konferencia*. Szerk.: Balogh L. – Keller L. Budapest 2004, 124–138.
- B. SZABÓ 2018: B. Szabó J.: A székelyek katonai szerepe Erdélyben a mohácsi csatától a Habsburg uralom megszilárdulásáig (1526–1709). In: *A határvédelem évszázadai Székelyföldön*. Szerk.: Nagy J. Csíkszépvíz 2018, 100–153.
- CHOLNOKY 1915: Cholnoky J.: Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége I. *Erdély* 24 (1915:1–3) 1–4.
- DEMÉNY 1977: Demény L.: *A székelyek és Mihály vajda*. Bukarest 1977.
- ERDÉLY TÖRTÉNETE I.: *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Főszerk.: Köpeczi B. Budapest 1987, 57–60.
- FONT 2005: Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged 2005.
- FONT–BARABÁS 2018: Font M. – Barabás G.: *Kálmán (1208–1241). Halics királya – Szlavónia hercege*. Pécs 2018.
- HKÍF 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1995.
- HÓMAN 1923: Hóman B.: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. Budapest 1923.
- HÓMAN 1935: Hóman B.: *Magyar történet I*. Budapest 1935.
- HORVÁTH 1860: Horváth M.: *Magyarország történelme I*. Pest 1860.
- IVANICS 1994: Ivanics M.: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest 1994.
- KARÁCSONYI 1921: Karácsonyi J.: *Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez*. Budapest 1921.
- KATONA KISS 2010: Katona Kiss A.: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010:1–2) 168–214.
- KÉPES KRÓNIKA 1993: *Képes krónika: a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról*. Ford.: Geréb L. Budapest 1993.
- KERÉKGYÁRTÓ 1867: Kerékgyártó Á. A.: *Magyarország történetének kézikönyve. I*. Pest 1867.
- KÉZAI SIMON 1999: Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Bollók J. Budapest 1999.
- KRANZIERITZ 2015: Kranzieritz K.: A Nikápolyhoz vezető út. A kereszties hadak útvonalai a Magyar Királyság területén. In: *Micaemediaevalis IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: Gál J. – Kádas I. – Rózsa M. – Tarján E. Budapest 2015, 157–174.
- KRANZIERITZ 2016: Kranzieritz K.: Havasalföld szerepe az 1396-os kereszties hadjárat előkészítésében és végrehajtásában. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (2016) 3–26.
- KRISTÓ 1988: Kristó Gy.: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1996: Kristó Gy.: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest 1996.
- „ŐSEINKET FELHOZÁD...” 1996: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk. Fodor I. et al. Budapest 1996.
- PÁLOSFALVI 2001: Pálosfalvi T.: Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz. *Történelmi Szemle* 43 (2001:1–2) 43–54.
- PAULER 1900: Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900.

- PRISKIN 2010: Priskin K.: *A Kárpát-medence avar és honfoglalás kori lóállományának archaeogenetikai elemzése*. Doktori értekezés. Szeged 2010.
- SÓFALVI 2016: Sófalvi A.: Vöröstorony várai. *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv* 2016, 22–26.
- SZABÓ 2000: Szabó D. Z.: *Napnyugat felé*. Budapest 2000.
- SZÁDECZKY 1915: Szádeczky K. L.: Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége II. *Erdély* 24 (1915: 4–6) 17–20.
- SZAKÁLY–FODOR 1998: Szakály F. – Fodor P.: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998:2) 309–349.
- SZALÁRDI 1980: *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte: Szakály F. Budapest 1980.
- SZALAY 1852: Szalay L.: *Magyarország története*. Lipcse 1852.
- SZÉKELY 1921: Székely O.: Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444). *Hadtörténelmi Közlemények* 20–22 (1919–1921) 1–64.
- SZILÁGYI 1895: Szilágyi S.: *A magyar nemzet története I*. Budapest 1895, 97–127.
- SZÖKE 2014: Szöke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014.
- TAKÁCS 2006: Takács M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat 1 (11.) kötet, 67–98.
- THURÓCZY 2001: Thuróczy J.: *A magyarok krónikája*. Ford. és a jegyzeteket írta: Bellus I. – Kristó Gy. Budapest 2001.
- C. TÓTH 2012: C. Tóth N.: Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 125 (2012:4) 987–1014.
- TÓTH 2015: Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged 2015.
- VESZELY 1860: Veszely K.: *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. Kolozsvár 1860.
- VESZPRÉMY 1991: Veszprémy L.: A magyar honfoglalás útiránya és középkori elbeszélő forrásaink. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. Szentes, 1990. 09. 24–26. Szerk.: Lőrinczy G. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85:2 (1991) 553–562.
- VESZPRÉMY–SOMOGYI 2014: Veszprémy L. – Somogyi G.: Károly Róbert magyar király 1330. évi havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények* 127 (2014:1) 23–40.
- VOFKORI 2009: Vofkori L.: Székelyföld keleti átjárói és szorosai. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2009:2, 269–291.
- VXC 2010: Венгерский хроникальный свод (XIV в.). In: *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия*. Т. 4. Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент.: Назаренко, А. В. Ред.: Джаксон, Т. Н. – Коновалова, И. Г. – Подосинов, А. В. Москва 2010, 353–372.
- ДЕЯНИЯ ВЕНГРОВ 2013: «Деяния венгров» магистра П., которого называют Анонимом (продолжение). Перевод В. И. Матузовой, комментарии М. К. Юрасова. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2013:1, 68–104.
- ШИМОН КЕЗАИ 2010: Шимон Кезаи: «Деяния венгров» (около 1280/5 гг.). In: *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия*. Т. 4. Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент.: Назаренко, А. В. Ред.: Джаксон, Т. Н. – Коновалова, И. Г. – Подосинов, А. В. Москва 2010, 348–352.

ÚJABB ADATOK A KOLOZSVÁR-ZÁPOLYA UTCAI 10. SZÁZADI TEMETŐ
RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI HAGYATÉKÁBÓL
A RADIOKARBON VIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN
Észrevételek az Erdélyi-medence 10. századi településtörténetéhez

GÁLL ERWIN* – TÜRK ATTILA** – NAGY SZABOLCS*** – SARAH PETER**** –
WANEK FERENC***** – HARAMZA MÁRK*****

Vremir Mátyás emlékére / În memoria lui Matei Vremir

Kulcsszavak: 10. század, Kolozsvár-Zápolya utca, ¹⁴C keltezés, honfoglaló magyarok, Erdélyi-medence
Cuvinte cheie: secolul 10, Cluj-Napoca-strada Zápolya, analize de ¹⁴C, cuceritorii maghiari, Bazinul Transilvaniei

Gáll Erwin – Türk Attila – Nagy Szabolcs – Sarah Peter – Wanek Ferenc – Haramza Márk

Újabb adatok a Kolozsvár-Zápolya utcai 10. századi temető régészeti és embertani hagyatékából a radio-karbon vizsgálatok tükrében. Észrevételek az Erdélyi-medence 10. századi településtörténetéhez

A Zápolya utca (néhai Dosztojevszkij utca) név alatt ismert lelőhely Kolozsvár főterétől mintegy 1430 m-re DK-re található, Szamos III., alsó Kövespadnak nevezett teraszának É-i peremén. Mivel a legtöbbet idézett 10. századi erdélyi lelőhelyről van szó, számos elemzés tárgya volt már korábban is, elsősorban abban a kontextusban, hogy mikor és milyen körülmények között szállták meg a honfoglaló magyarok Erdélyt. Mivel 2017-ben a múzeumi revízió során előkerült a temető antropológiai anyaga, illetve újabb tárgyak (köztük egy szablya) is, kutatócsoportot hoztunk létre az újra leltározott és rendbe tett temető hagyatékának teljes feldolgozására. A munkába a napjainkban már nélkülözhetetlen természettudományos vizsgálatokat is bevontuk, így összetett elemzésre volt módunk, amely elsősorban a temetkezések pontosabb keltezését érinti. Ennek eredményeként ma már elmondhatjuk, hogy a temető egyetlen sírjának megásását sem keltezhetjük 925–930 elé, míg a temető felső időhatárát 970–980 körül húzhatjuk meg. Azt, hogy az itt eltemetettek helyben, vagy máshol születtek, illetve mennyi időt tölthettek a jelenlegi Kolozsvár területén, ma még nem tudjuk megválaszolni, viszont a most előkerült csontanyag stabil izotópos (stroncium és oxigén) vizsgálata a jövőben erre választ adhat majd, miként a beazonosított lelőhely teljes feltárását is tervezzük. Ma úgy véljük, hogy a Kolozsvár-Zápolya utcai temetőben feltételezhető korai, már a 10. század első évtizedeiben történt temetkezés (vö. a 6. sír keltezése), amely egyben azt is jelzi, hogy a migrációs és hódítási folyamat eléggé korai időkben érinthette e vidéket. Mint bármely nomád népességnél, illetve hatalomnál, a hódítás jellegét nem a közvetlen területfoglalásban kell

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” / Bukaresti Vasile Pârvan Régészeti Intézet. 010667 București, str. Henri Coandă nr. 11., erwin.gall@iabvp.ro

** Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészettudományi Intézet / Universitatea Catolică Péter Pázmány, BTK Institutul de Arheologie. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., turk.attila@btk.mta.hu

*** Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei / Erdély Történeli Nemzeti Múzeuma. 400020 Cluj-Napoca, Str. Constantin Daicoviciu nr. 2, kollek2001@yahoo.com

**** Cluj-Napoca / Kolozsvár, peter_saraa@yahoo.com

***** Universitatea Sapiientia EMTE / Sapiientia EMTE, 400020 Cluj-Napoca, Strada Matei Corvin 4, wanek.ferenc@gmail.com

***** Janus Pannonius Múzeum / Muzeul Janus Pannonius. H-7621 Pécs, Káptalan u. 5., haramza.m@gmail.com

¹ A kutatás és a cikk az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeli és Régészeti Kutatócsoport (TKP2020-NKA-11) és az Árpád-ház Program IV.2. projekt keretében valósult meg.

mérni, hanem más szempontból szükséges értelmezni. Ilyen lehet a régió gazdasági erőforrásainak megszerzése (pl. sólelőhelyek), a helyben talált népesség meghódolatása és adóztatása (vö. a mikrorégió 8–9. századi szláv lelőhelyeinek elterjedési térképe), legelőterület-szerzés stb. Erdély esetében ezt a folyamatot nagymértékben segít(het)te a régi római útrendszer fennmaradt része, amelyhez a kolozsvári honfoglalás kori temetők földrajzi elhelyezkedése is tökéletesen illeszkedik, amint azt részletes elemzésünkben kimutattuk. Tömeges beköltözéssel azonban a korai időszakban továbbra sem számolhatunk. Itt fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy általánosan az Erdélyi-medencében, speciálisan pedig a Kis-Szamos völgyében rendkívül sok nagyfelületű megelőző feltárás történt az utóbbi két évtizedben, ám a honfoglaló temetők lelőhelysűrűsége ennek ellenére gyakorlatilag semmit sem változott. Továbbra is megfigyelhető a szubbotci jellegű leletek teljes hiánya, illetve számos leletegyüttes (vö. 11. sír) teljesen egyedi jellege a korszak hagyatékában. Mindez egy sor tisztázatlan kérdést eredményez még akkor is, ha az utóbb említett jelenségre az egyre gyarapodó avar kori leletpárhuzamok talán magyarázattal szolgálnának. Arra a kérdésre, hogy a klasszikus honfoglaló anyaggal jelentkező erdélyi temetők az etelközi szállásokról beköltöző honfoglaló magyarok átvonulásának bizonyítékai vagy sem – amint ezt korábban több kutató is valószínűsítette –, hagyományos régészeti módszerekkel és a jelenleg rendelkezésre álló leletanyag hagyományos régészeti időrendje alapján nem lehet válaszolni, de nem tartjuk valószínűnek. A Kolozsvár-Zápolya utcai 6. sír radiokarbon kormeghatározása és a csontváz életkorának összefüggései azonban elsőként sikerült biztosan kimutatnunk, hogy Erdélyben is temettek el még biztosan a keleti, etelközi szálláson születetteket. Dolgozatunk végén szorososan kapcsolódnak ehhez a témához az erdélyi hágók beköltözésben játszott, feltételezett szerepét tárgyaló megállapításaink.

Erwin Gáll – Attila Türk – Szabolcs Nagy – Sarah Peter – Ferenc Waneke – Márk Haramza

Noi date arheologice și antropologice privind spațiul funerar din Cluj-Napoca - strada Zápolya. Observații pe marginea analizelor de radiocarbon și habitatul Bazinului Transilvaniei în secolul al X-lea
Situl arheologic cunoscut în literatura de specialitate sub numele de strada Zápolya (uneori strada Dostoievski) se află la cca 1430 de m sud-est de centrul orașului Cluj-Napoca, pe marginea nordică celei de-a treia terasă a Someșului, denumită și Pietroasa inferioară. Fiind una dintre cel mai studiate descoperiri funerare din secolul al X-lea în Bazinul Transilvaniei, înmormântările de aici au beneficiat de numeroase analize mai mult sau mai puțin detaliate. Analizele combinate evidențiază variabilitatea mare a datării fiecărui mormânt. Datele combinate ale înmormântărilor nu sunt anterioare anilor 925/930 și nu sunt ulterioare anilor 970/980. Nu se poate preciza dacă indivizii înmormântați s-au născut în zona actualului oraș Cluj-Napoca sau în altă parte. Numai viitoare analize ale izotopilor stabili de stronțiu și oxigen, desfășurate în paralel cu noi cercetări arheologice de teren, pot limpezi acest aspect. Foarte probabil, ansamblul funerar de la Cluj-Napoca - strada Zápolya funcționa deja în prima jumătate al secolului al X-lea (vezi de exemplu datarea mormântului 6). Astfel, se poate considera că procesul de migrație și de cucerire a atins destul de timpuriu zona Someșului Mic. Caracterul cuceririi nu trebuie conceput modern și teritorialist. Cuceririle înfăptuite de grupurile nomade vizau în principal acapararea resurselor (mai ales salifere în cazul Transilvaniei), prelevarea unor contribuții în natură de la populația locală (în acest sens vezi răspândirea descoperirilor microregiunii din secolele VII–IX cartate), și controlarea terenurilor de pășunat. Cucerirea a fost probabil facilitată și de infrastructura de drumuri a epocii romane, pe lângă care au fost descoperite ariile funerare din secolul al X-lea. Trebuie să subliniem că în ultimele două decenii s-au realizat săpături preventive extinse în Bazinul Transilvaniei în special, în regiunea Someșului Mic. Cu toate acestea, densitatea și macrotopografia descoperirilor funerare din secolul al X-lea nu s-a modificat semnificativ. Pe baza datelor existente putem conchide că o migrație în masă dinspre de scris toponimul din limba maghiară nu poate fi documentată în primele două treimi ale secolului al X-lea. Absența descoperirilor de tip Szubbotci și unicitatea inventarelor unora dintre mormintele din strada Zápolya (de exemplu mormântul 11) suscită o serie de întrebări la care încă nu putem răspunde, în ciuda unor analogii mai îndepărtate din epoca avară. Totodată, nu se poate susține nici dacă mormintele clasice din secolul al X-lea atribuite cuceritorilor maghiari din Bazinul Transilvaniei indică o migrație directă dinspre Atelcuz, așa cum a crezut mai mulți cercetători. Strâns legat de aceste observații, la sfârșitul analizei noastre am dezbătut cu spirit critic presupusul rol jucat de pasurile transilvănene în cadrul migrației de la sfârșitul secolului al IX-lea.

BEVEZETÉS ÉS A VIZSGÁLT KÉRDÉSKÖR

A jelenlegi város főterétől számítva kb. 1430 méterre, DK-re található lelőhely az alsó Kövespadnak nevezett Szamos terasz É-i peremén húzódik. A temetőrészt a mai 78. és 76. telek déli részén, körülbelül 42–43 méter, K–Ny irányú hosszúságban, illetve 18–19 méter szélességben kutatták 1911-ben, illetve 1942-ben. Sajnálatosan tovább dél, vagyis a Méhes (románul: Septimiu Albini) felé az ásást nem folytatták/nem folytathatták (?), napjainkra már ez a terület be van építve. A kutatást napjainkban már csak délkeleti irányban lehetne tovább folytatni a környék beépítettsége miatt. A régészeti leletanyagot teljes egészében – rajzok formájában – közzöltük 2013-ban, illetve a kengyelek rendszerező elemzését 2015-ben (GÁLL 2013a, I. kötet: 268–292, II. kötet: 117–137. tábla; GÁLL 2015, 350–404).

Jelen dolgozatunk apropóját az adja, hogy időközben hitelesen előkerült a sírokhoz tartozó antropológiai anyag azon része, amely 2013 előtt ismeretlen volt, mely jelen NKFIH kutatásunkban feldolgozásra került, illetve olyan fontos leletek kerültek elő, amelyek a 2013-as dolgozathoz kimaradtak, illetve a restaurálásuk elkészült. Ugyanakkor az NKFIH projekt keretében elkészültek az első radiokarbon kormeghatározások is, melyek nagyban segítik a lelőhely régészeti kronológiai értékelését.

Szükséges megemlítenünk, hogy az Erdélyi-medence honfoglalás kori korai meghódításának és megtelepedésének egyik kulcsfontosságú lelőhelyéről van szó, épp ezért vettük fel ebbe az alapvetően őstörténeti NKFIH projektbe. A pályázat keretében a paleogenetikai kutatásokhoz szükséges mintavétel megtörtént, feldolgozásuk folyamatban van. Izgalmas kutatási projektnek ígérkezne e temetők genetikai csontanyagát összevetni az innen 600–700 méterre előkerült, hasonló korszakú, hasonló mellékletekkel rendelkező Szántó utcai leletanyaggal (GÁLL 2013a, I. kötet: 261–267). Így összességében aktuálissá vált a temető azon sírjainak ismételt alapközlése, amelyből ¹⁴C mintát sikerült vennünk, illetve azon temetkezés, amelyből eddig nem vizsgálható régészeti leletanyag került elő. Mivel előkerült a 4. sír szabványja és restaurálták is, a temető szabványainak újraelemzése is aktuálissá vált. Ugyanakkor izgalmas kérdés maradt összességében a sírok leletanyagának összehasonlítása az

INTRODUCERE ȘI PROBLEMATICA ANALIZATĂ

Situl se află la cca 1430 de m SE de centrul orașului actual, pe marginea nordică celei de-a III-a terase a Someșului, denumită și Pietroasa inferioară. Necropola a fost cercetată parțial în zonele sudice ale proprietăților nr. 78 și 76, pe o lungime de 42–43 de m (pe direcția E–V), respectiv pe o lățime de 18–19 m, în cursul săpăturilor arheologice din 1911 și 1942. Din păcate în direcția sudică, adică în direcția străzii pe atunci denumită Méhes (actuală: Septimiu Albini) săpăturile nu au continuat sau nu au putut continua, iar în zilele noastre zona este ocupată de clădiri. Cercetările a putea fi continuate astăzi doar în direcția sud-estică, din cauza clădirilor care au împânzit zona. Materialul arheologic și desenele tehnice din epocă au fost publicate în totalitate în 2013, la care se adaugă analiza scărițelor din 2015 (GÁLL 2013a, Vol. I: 268–280, Vol. II: Pl. 117–137; GÁLL 2015, 350–404).

Reluarea analizelor a fost determinată de faptul că, între timp, a fost identificată o parte din materialul antropologic, care înainte de 2013 era necunoscut. În cadrul proiectului NKFIH* a fost prelucrată o parte a acestuia, respectiv au fost identificate anumite materiale arheologice care n-au fost incluse în volumul din 2013. Totodată, în cadrul proiectului NKFIH s-au realizat și primele analize de radiocarbon, care ajută la o mai bună datare a sitului funerar. Ținem să precizăm că, necropola reprezintă un element cheie de înțelegere a cuceririi zonelor din Bazinul Transilvaniei de către puterea nomadă din secolul X, motiv pentru care a și fost inclusă în programul proiectului NKFIH. În cadrul proiectului au fost prelevate și probe de ADN, prelucrarea lor fiind în curs. Fără îndoială un proiect mai mult decât interesant ar fi acela care și-ar propune o analiză comparativă genetică a materialului de aici cu materialul genetic din strada Plugariilor (strada Szántó în limba maghiară) (GÁLL 2013a, Vol. I: 261–267).

Astfel, republicarea mormintelor din care am prelevat mostre de ¹⁴C a redevenit actuală. Așa stă situația în cazul complexului funerar în care am putut identifica pentru prima dată o sabie, restaurată

* NKFIH: Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, Magyar Köztársaság (Oficiul Național pentru Cercetare, Dezvoltare și Inovare, Republica Ungară).

antropológiai elemzések eredményeivel. Mindezen észrevétel alapján minőségi ugrást jelent a lelőhely újraértékelése, ugyanis a leletanyagot összehasonlítva a ^{14}C minták eredményeivel pontosítható – ha részlegesen is – a temetőrész használatának időrendje, ezáltal pedig jobb betekintés nyerhetünk az ázsiai jellegű steppeállam erdélyi hódítására (POHL 2003, 272–273), illetve ennek megszervezésére.

A LELŐHELY FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE

Kolozsvár, mint a a Kis-Szamos teljes vízgyűjtő területének központja/központi része a Tisza-terrénumon, egy az Alpi-rendszerbe beforrnt kontinentstörödéken fekszik (1–2. kép). A Tisza-terrénum az Erdélyi-medence Ny-i részének, az Erdélyi-sziget-hegység É-i és a Pannon-medence DK-i részének (Ny-on a Mecsek–Villányi-hegységgel bezárva) az aljzatát képezi (SZÁDECZKY 1917, 1–2). A későkréta időszakban, a Kárpátok első kiemelkedésével, megváltozott geodinamikai környezetben, a Gyalui-havasok K-i peremén mélytengeri zagyáros üledékképződés (flis-képződés) folyt. Ez az az időszak, amikor a Zsibói Tarkaagyag Formáció (Formațiuna Argilelor Vărgate de Jibou) – néha a 2000 m vastagságot is elérő – agyagos-homokos, szárazföldi, folyami-tavi üledéksora a Tisza-terrénum Királyhágón túli, azaz erdélyi részein lerakódott (WANEK 2010, 46). Ezt követően a középső-eocén-től kezdődően a kora-miocén időszakig a térségben ciklikus sekélytengeri elöntéseket újabb szárazföldi üledéksorok tagolnak. A sekélytengeri középső-eocén–kora-oligocén üledékeken legalább 5 szintben építésre alkalmas, jól alakítható, porózusos (úgynevezett 'durva mészkövek') rakódtak le. Az utolsó nagy üledékképző ciklus, a középső miocénben, azt követően indult, hogy a Tisza-terrénum összezáródott a vele ma szomszédos kontinentális terénumokkal, valamint az egykori óceáni terénumok vékony, hegszerű maradványaival, kialakítva a megközelítőleg mai földrajzi szomszédságrendszert (WANEK–POSZET–KORODI 2011). A középső-badeni idején, a trópusi éghajlat alatti gyors párologtatással a mélyvízben túltelített sósoldat halmozódott fel, melyből kivált hatalmas sótömeg képezi az Erdélyi-medence egyik – egész történelme folyamán – meghatározó gazdasági értékét.

între timp (sabia din M4). O dată cu identificarea în colecțiile muzeului a sabiei din M4, a devenit de actualitate și o reanalizare a săbiilor din necropolă. Totodată, o chestiune interesantă este aceea a comparării materialului arheologic din morminte cu rezultatele analizelor antropologice. Din aceste considerente, reanalizarea sitului va aduce noi informații, deoarece studierea comparativă a materialului arheologic cu date noi de ^{14}C – chiar și parțiale – poate rafina datarea perioadei de folosire a necropolei. În acest fel se poate obține o mai bună imagine al cuceririi zonelor din Bazinul Transilvaniei de către „statul de stepă” asiatic al Arpadienilor (POHL 2003, 272–273).

MEDIUL GEOLOGIC ȘI GEOGRAFIC AL SITULUI

Clujul, aflat în centrul bazinului hidrografic al Someșului Mic (Fig. 1) (SAVU–MAC–TUDORAN 1973, 169–175) este din punct de vedere geologic așezat pe Terenum Tisza, care este un fragment continental captat în sistemul cutat Alpin. Acest microcontinent (Tisza) reprezintă fundamentul părții de V a Bazinului Transilvaniei, partea de N a Munților Apuseni, și fundamentul zonei de SE a Bazinului Pannonic (terminat spre V cu ridicătura Munților Mecsek–Villányi) (Fig. 1–2). În Mezozoic acest microcontinent a fost aproape integral acoperit de o mare continentală de mică adâncime, având un caracter dominant de platformă carbonatică. Ulterior, aceste depozite au fost erodate în zona Munților Gilăului în urma elevării părții estice a microcontinentului, după Cretacicul Mijlociu. În perioada Cretacicului Târziu (acum 86–66 milioane de ani), odată cu prima ridicare a sistemului Carpatic, la marginea de E a acestui microcontinent, respectiv pe rama de E a Munților Gilăului, s-au format depozite oceanice cu caracter turbiditic, de tip fosă (depozite de flis). Ulterior, împreună cu formarea suturii Transilvanidelor (cicatricea părții de ocean de pe marginea de S și de E a microcontinentului Tisza – la suprafață această structură reprezintă partea SE și S a Munților Apuseni) întreaga zonă s-a ridicat, devenind un uscat.

Pe marginea Munților Gilăului de azi, în Paleogen (acum 66–42 milioane de ani) a fost aria de formare a unei serii de depozite continentale detritice de grosimi considerabile (depășind pe alocuri chiar și 2000 de m grosime), predominant argi-

A tárgyalt terület domborzata a pliocén-kor legvégén, illetve a negyedidőszak folyamán alakult ki, elsősorban a folyóvízi erózió révén, de jelentősek voltak a negyedidőszaki lejtőfolyamatok is – úgy a hegyvidék sziklás, mint a dombvidék laza, neogén üledékeinek területein. A folyóvízi erózió egy erősen felszabdalt, nagy helyzeti energiájú felszín alakított ki a térségben. Ezt egyrészt a kiemelkedés sebessége, valamint a folyóvízi erózió erőssége, másrészt a felszíni kőzettestek erózióval szembeni ellenállása, illetve ezeknek, a földtani szerkezet meghatározta topográfiai eloszlása határozta meg. Így alakultak ki a hegyvidék (Gyalui-havasok, Bihar-hegység) magas és meredek, de stabil, és a dombvidék kisebb magasságú és dőlésű, de az aljzat laza kőzetei miatt gyakori lejtőmozgásokkal tarkított lejtői (1. kép).

A Kis-Szamos völgye, a Meleg-Szamos forrásaitól számítva mintegy 178 km hosszú. A Bihar-hegység belsejében két ágból fakad: a nagyobbik a Meleg-Szamos (Someșul Cald), a kisebbik Hidég-Szamos (SAVU–MAC–TUDORAN 1973, 169–175) (Someșul Rece). Ezek a Gyalui-tó víztározójában egyesülnek, és a víz inentől Kis-Szamos néven fut tovább. A 150 km hosszú Gyalutól Apahidáig (Apahida) Ny–K irányú folyó, Apahida alatt erőteljesen É fele kanyarodik, majd Bonchida és Szamosújvár érintésével, Dés és Mikeháza (Mica) között egyesül a Nagy-Szamosmal (Someșul Mare). A két mellékfolyó Gyalu (Gilău) község alatt egyesülve hozza létre a lassú folyású, kanyargós, helyenként meanderező – középszakasz-jellegű – dombvidéki folyót, a jelenlegi Kis-Szamosot. A Kis-Szamosba a 178 km hosszú szakaszon 15 kisebb-nagyobb patak ömlik. Főbb mellékvizei jobb oldalon a Fenes-patak (Pârâul Feneș), Kötelendi-patak (Pârâul *Gădălin*), Fűzes-patak (Pârâul Fizeș), bal oldalon a Kapus-patak (Pârâul *Căpuș*), Nádas-patak (Nădaș), Kajántó-patak (Pârâul Chinteniilor), Fejérdi-patak (Pârâul Feiurdei), Borsa-patak (Pârâul Borșa), Lóna-patak (Pârâul Lonea), valamint a Lozsárdi-patak (Pârâul Lujerdiu). Ennek a vízgyűjtőterületnek a legmagasabb pontja az Öreg-havas (Muntele Mare, 1827 m), legalacsonyabb pedig a Kis- és Nagy-Szamos összefolyása (234 m). Az Erdélyi-medence üledékeiben a Kis-Szamos egy Gyalutól Désig húzódó, 400–234 m tengerszint fölötti magasságú völgyet (Valea Someșului Mic) hozott létre. Ez, az ártért és az I–III teraszszinteket (WANEK–POSZET 2011, 88–89)

loase-nisipoase cu caractere aluviale și lacustrine (Formațiunea Argilelor Vărgate de Jibou). Începând cu Eocenul Mijlociu și până în Miocenul Mijlociu (acum 32–16 milioane de ani), în această arie s-au succedat depozite marine epicontinentale de mică adâncime, întrerupte ciclic de depozite continentale. În această serie, în timpul Eocenului Mijlociu–Oligocenului Târziu s-au depus cel puțin patru intercalații calcaroase, așa zise: „calcare grosiere” (Formațiunile calcarelor de Văleni, de Viștea, de Cluj și de Hoia), excelente materiale de construcții prin porozitatea și prelucrabilitatea ușoară a lor. Calcarul a fost principala materie primă de construcție în orașul roman Napoca sau în orașul medieval Cluj.

Ultimul ciclu major de sedimentare în această zonă a început cu coliziunea definitivă a microplăcii Tisza cu celelalte microcontinente care alcătuiesc aria Carpaților, determinând vecinătățile geografice actuale ale fragmentelor continentale ale fundamentului. Acest ciclu a debutat cu ultima transgresiune marină în această arie, fiind terminat cu umplerea Bazinului Transilvaniei cu depozitele Lacului Panonic (acum 16–8 milioane de ani). În Badenianul Mijlociu (acum 15 milioane de ani), sub un climat tropical arid, prin evaporare rapidă, într-o mare adâncă de atunci pe teritoriul Bazinului Transilvaniei, s-au format soluții suprasaturate de sare gemă, din care s-a precipitat o cantitate enormă de sare – o materie primă, care a servit drept sursă de venituri determinante în economia Transilvaniei pe tot parcursul ei istoric (WANEK 2012, 982–999).

Astfel cea mai importantă materie primă din valea Someșului Mic este sarea (FELMÉRI 1881, 225–242). Din această zonă se cunosc cel puțin 6 masive de sare la suprafață sau aproape de suprafață (Fig. 2. 1) și cea ce este mai important concentrația acestora se află în zona orașului Cluj-Napoca: Someșeni–Dezmir (WANEK 2010, 44–46), Gheorgheni–Pata, Cocioana, Sic, Nireș și Ocna Dejului–Dej (DUMITRESCU 1968). Se pare că acestea au fost exploatate încă din preistorie, dar mai multe date există din epoca romană (MAGHIAR–OLTEANU 1970, 61–62) și chiar mai multe din secolele XI–XIII (MAGHIAR–OLTEANU 1970, 115–117; MAGYAR BÁNYÁSZAT 1997, 47–54). În aceste lucrări este amintit și secolul X, dar pentru acesta nu avem izvoare narative sau arheologice. În schimb pentru minieritul aurului și argintului din

magába foglaló (4. kép), általában viszonylag széles – helyenként a 4–5 km szélességet is elérheti – (FEIER 2010, 56), bár jellemző rá a hirtelen, átmenet nélküli szűkületek és kiszélesedő szakaszok dinamikája, a folyó által átvágott kőzetek keménységének függvényében. A Kis-Szamos középső szakaszán helyezkedik el Kolozsvár, a folyó egy olyan részén, ahol ennek árterülete jelentős mértékben kiszélesedik (2. kép; 5. kép 1).

Földtani felépítéséből fakadóan a Kis-Szamos vízgyűjtőterülete bizonyos nyersanyagokban szűkmarkú, másokban bőségtől duzzadó (WANEK 2012, 982–999), viszont a város felépítéséhez szükséges építőanyagok megtalálhatóak (KELEMEN–TÖRÖK 2002). Szembetűnő a terület ércében való szegénysége, mely alól egyedül talán az arany és az ezüst képez valamelyest kivételt. A hidegszamosi és magyarkiskapusi arany- és ezüstabányák ugyan középkoriaknak bizonyultak (WANEK 2016a, 487–488), de azok Anjou-kor előtti művelése igencsak kétséges.

A Kis-Szamos völgyének legfontosabb nyersanyagforrása a só (FELMÉRI 1881, 225–242; WANEK 2012, 982–999; WANEK 2016b, 34–40). E területről összesen 6 felszíni, vagy felszínközeli sótörmzsöt ismerünk (ld. 2. kép 1) és ami fontos, az elsősorban ezeknek Kolozsvár környékén való koncentrációja: Szamosfalva–Dezmér (Someșeni–Dezmir) (WANEK 2010, 44–46), Györgyfalva–Kolozspata (Gheorgheni–Pata), Kolozs (Cojocna), Szék (Sic), Szásznyíres (Nireș) és Désakna–Dés (Ocna Dejului–Dej) (DUMITRESCU 1968). Nyilván ezeket már korábban is bányászhatták, de több adat van a római kori fejtekről (MAGHIAR–OLTEANU 1970, 61–62), s még több a 11–13. századból (MAGHIAR–OLTEANU 1970, 115–117; MAGYAR BÁNYÁSZAT 1997, 47–54; noha a 10. századot is említik, azonban minderre sem írott forrás, sem régészeti adat nem utal).

A LELŐHELY MIKROTOPOGRÁFIÁJA ÉS KUTATÁS-TÖRTÉNETE

Elvonatkoztatva a mostani városképtől, az I. katonai felmérés térképén még jól kivehető az a völgyecske, mely a kövespadi terasz szélét két részre tagolja. E völgyet szeli ketté déli irányban a Kövespad (volt *Pietroasa*, ma *Aurel Suciu*) utca, melyből a terasz felső szélén K-i irányba ágazik a Kalevala utca, amely már az első térképeken is jól látható

Someșu Rece și de la Căpușu Mic avem date doar din epoca medievală (WANEK 2016a, 487–488).

În aria municipiului Cluj-Napoca de azi găsim prezente în adâncime toate aceste formațiuni geologice, începând cu șisturile cristaline ale soclului microcontinentului Tisza (roci prezente la suprafață în aria Munților Gilăului) și terminând cu depozitele predominant detritice, slab consolidate ale Miocenului din Bazinul Transilvaniei. O caracteristică aparte a constituției geologice a zonei orașului Cluj-Napoca este aceea că, partea estică și vestică diferă fundamental prin succesiunea stratigrafică de pe suprafață. Acest fapt, observat încă la începutul secolului XX (SZÁDECZKY 1917, 1–2), este datorat faliei majore pe direcția N–S, care traversează centrul orașului, la E de Dealul Cetățuia (cu o ruptură paralelă, mai puțin adâncă, spre V, în dreptul Tăieturii Turcului). La V de linia de falia principală, la suprafața domină depozitele eocen superioare–oligocene, într-o succesiune monoclină, slab înclinată spre SE. Doar în petice mărunte, pe înălțimile dealurilor s-au păstrat depozitele de tufuri vulcanice badeniene (Formațiunea Tufului de Dej) depuse în timp înaintea sării. La E de falie în schimb găsim exclusiv depozite miocene (mai timpurii ca sarea), cutate în anticlinale și sinclinale (WANEK–POSZET–KORODI 2011). În axele anticlinalelor ajunge aproape de suprafață sămburele diapiresării badeniene (Formațiunea Evaporitică de Ocna Dejului), precum cea de la Băile Someșeni (WANEK 2010, 46). Diferența între cele două părți este cauzată de faptul că, aria din V fiind mult mai elevată, eroziunea postmiocenă a fost aici mult mai intensă, erodând aproape complet depozitele Miocenului. Aria din E în schimb, având o poziție tectonică mult scufundată, și-a păstrat succesiunea sedimentară acoperitoare, doar cele pannoniene lipsesc aici din stiva depozitelor neogene a Bazinului Transilvaniei (Fig. 2. 2).

După cum s-a văzut, geologia din vecinătatea Clujului a fost capabilă să asigure pe tot parcursul istoriei atât materiale de construcții, necesare pentru edificarea orașului (KELEMEN–TÖRÖK 2002), cât și sarea, indispensabilă omului și animalelor (WANEK 2016).

Morfologia de azi a zonei abordate în acest studiu s-a definitivat de-a lungul Cuaternarului (ultimii 2,5 milioane de ani ai istoriei geologice a Pământului), și a fost modelată prin eroziune fluvială.

(3. kép 1). A Zápolya és Kalevala (ma: *Semenicului*) utcai sírok az említett völgy, s így feltehetően egy korabeli út két oldalára kerültek. Tehát gyakorlatilag a terasz egyik végéről kerültek elő a Zápolya utcai sírok, illetve a völgyecske folytatásaképpen, a terasz további vonulata kezdetéről mentették meg a 4. telek kapuja elől legalább három sír leletanyagát (3. kép 2; 40. kép).

Az 1911-ben, illetve 1942-ben feltárt temetőrész a terasz platóján helyezkedett el, a plató végén a terasz magassága pedig majdnem 45–60°-os lejtőt képezve, mintegy 5 m-nyit csökken. A lejtő aljától nem messze húzódhattak az É-ra tartó római út maradványai, amelynek nyomai még biztosan láthatóak voltak a 10. században. Az 1911-es ásatás a 78. telek hátsó részén zajlott, egészen a telek kertjéig D-i, K-i és Ny-i irányban, míg É felé bár megsemmisítettek egy további sírt, de mivel a plató hamarosan rézsútosan lejtőt képez, temetkezések ott már nem lehetnek, tehát ebben a pillanatban annyit tudunk leszögezni, hogy Kovács István a 78. telken mindenképpen feltárta a szélét. Kovács 1911-es dokumentációja alapján az mondható el, hogy a feltárt sírok egyértelműen a temető széléről származnak. Kovács dokumentációja alapján egyértelműen azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a temető biztosan a plató D-i, Méhes utca irányában folytatódik, É-i irányban viszont a temető a 78. telken feltártnak tekinthető. A Kovács István által rajzolt temetőterkép alapján úgy tűnik számunkra, hogy az egyértelműen közös csoportot alkotó 3–5. sírok mellett K-re előkerült 2. számú – melléklet nélküli – temetkezés valószínűleg egy másik, fel nem tárt sírcsoporthoz tartozik. Feltételezésünk szerint más sírcsoportokhoz tartozik az 1., 6. és a 7. temetkezés is (5. kép 2). Az 1942-es ásatások a 76. telken folytak, azonban a feltárásokról technikai összesítő dokumentáció nem született. László Gyula 1942-ben az 1., 6–7. temetkezésektől Ny-ra még további három temetkezést tárt fel, megjegyzése szerint „egy sorban” (5. kép 2) (LÁSZLÓ 1942, 578). Ahol kutatást lehet eszközölni, az továbbra is a domb pereméhez tartozó 74–62. telkek hátsó része, azonban a környék beépítettsége miatt ennek délkeleti része, e felbecsülhetetlen lelőhely nagyrészt megsemmisíthetett.

Totodatá, au fost substanțiale și procesele de pantă, accentuate în perioadele glaciare atât în zonele cu roci dure, cât și în cele constituite preponderent din depozite slab consolidate ale Bazinului Transilvaniei. Eroziunea fluvială a dat naștere unui relief fragmentat, cu energie potențială ridicată în această zonă. Situația se datorează pe de o parte vitezei de elevare a zonei și puterii eroziunii fluviale, în condițiile variației rocilor de suprafață cu răspândire topografică determinată de structura geologică a locului. Pe de altă parte, se datorează condițiilor climatice alternante din perioadele glaciare și interglaciare ale Pleistocen–Holocenului. Desigur, ultima fază glaciară, în care zona a fost afectată de permafrost adânc, și trecerea de la ultima glaciațiune (faza Weichsel/Würm) la Holocen (acum 10500 ani), când acesta s-a topit, a lăsat urmele cele mai pregnante asupra morfologiei locului.

Eroziunea fluvială, prin schimbările determinate de succesiunea perioadelor glaciare și interglaciare, a cunoscut faze mai intense, și mai liniștite. În cele din urmă s-au format câmpuri aluvionare largi. În cele intense, nivelul cursului Someșului Mic s-a adâncit, acesta părăsind vechiul câmp aluvionar, transformat în terasă fluvială suspendată. Astfel, în zona Clujului, ca și în întreg Bazinul Transilvaniei, s-au format 7 terase supraetajate, când doar erozionale, când cu depozite fluviale păstrate (SAVU–MAC–TUDORAN 1973). Aceste terase atât în zona Clujului, cât și în tot Bazinul Transilvaniei au o asimetrie N–S foarte pregnantă, din cauza împingerii exercitate asupra cursurilor orientate E–V de gelifluxiunea mai pronunțată a pantelor cu expoziție nordică (WANEK–POSZET 2010, 80–81). Acest lucru a determinat dezvoltarea mai extinsă a teraselor din malul drept al Someșului Mic, dar și deranjarea integrității teraselor superioare, prin mișcări de pante (WANEK–POSZET 2011, 88–89).

Terasa extinsă II, sau terasa de oraș (10–16 m), este cea mai prielnică habitatului uman (Fig. 2; Fig. 5. 1) (FEIER 2010, 56). Pe de o parte asigură protecție împotriva celor mai puternice inundații și oferă stabilitate potrivită edificiilor, iar pe de altă parte prin apropierea apelor freactice, respectiv, prin prezența izvoarelor care apar de obicei în frontul teraselor joase, asigură permanența apei potabile indispensabilă locuirii. Și din aceste motive situl arheologic studiat este amplasat tocmai pe marginea terasei

A ¹⁴C ELEMZÉSSEL VIZSGÁLT 6. ÉS A 10. SÍR,
VALAMINT AZ ÁLTALUNK AZONOSÍTOTT 4. SÍR
SZABLYÁJA

4. sír; szablya (6. kép 2; 17. kép)

1. Alig ívelt *szablya*, a csontváz jobb oldalán, a karsont belső oldalától a térd külső részéig húzódott. Élének utolsó harmadát mindkét felén leköszörülték, a keresztvasa csónak alakú. H.: 80,0 cm (ma már csak 65 cm); m. h.: 7 cm; p. sz.: 3,0 cm; s.: 290 gramm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9697. (17. kép); 2. *Szablya keresztvasának töredéke* ezüstberakással és a keresztvasat fedő lemezes rész töredéke. H.: 5,6 cm; sz.: 1,6 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9698. Új ltsz.: V. 15339.

6. sír (6. kép 4; 20–22. kép)

M.: 110 cm. T.: Ny–ÉNy (250°) – K–DK (70°). Lekerekített négyszög alakú sírgödör. Férfi, *senilis* (54–71 éves). A nyújtott csontváz nagyon jó megtartású, a koponyája balra billent, a jobb karja a teste mellett kinyújtva, a bal karja a medence peremére került (V. pozíció). A sírban Bálint II. típusú lovastemetkezést figyeltek meg. A ló koponyája a medence mellett balra, a lábfejek mellett; ugyancsak balra a ló négy lábszárcsontja (6. kép 4; 22. kép). Mellékletei: 1.1–4. Három ezüst *karikaékszer*, illetve egy ezüst karika példány (kérdéses a funkciója). 1.1. Ezüst *karikaékszer* a koponya bal halántékán (1a. típus). Az egyik vége kihegyesített, a másik vége csapott és vastagabb. Helyzete alapján akár fülbevalóként is értékelhetjük. Á.: 2,6 × 2,5 cm; h. v.: 0,2 cm; s.: 1,2 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: IV. 9719. Új ltsz.: V. 15350 (22. kép 2, 2a). 1.2. Ezüst *karikaékszer* a koponya jobb halántékán (1a. típus). Mindkét vége csapott. Á.: 2,7 × 2,7 cm; h. v.: 0,2 cm; s.: 1,3 g. Ltsz.: IV. 9720. Új ltsz.: V. 15350 (22. kép 3, 3a). 1.3. Ezüst *karikaékszer* (körte alakú) a jobb váll tájáról (1a. típus). Á.: 2,2 × 2,0 cm; h. v.: 0,15 cm; s.: 0,8 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9721. Új ltsz.: V. 15360 (22. kép 4, 4a). 1.4. *Ezüstkarika* fele, a jobb felső lábcsont mellől (1a. típus), kérdéses a funkciója. Á.: 2,2 cm; h. v.: 0,12 cm; s.: 0,5 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9722. Új ltsz.: V. 15361 (22. kép 5, 5a); 2. *Szemesgyöngy*

de oraș. Situl se află acolo unde valea Someșului Mic a ieșit din zona acoperită de roci mai rezistente eocen–oligocene (dintre Dealul Cetățuia și Coasta Hajongardului), în aria depozitelor slab consolidate ale Miocenului. Odată cu trecerea timpului apa a nivelat câmpiile aluvionare largi și a lăsat în urmă terase fluviatile extinse. Depozitele aluviale mai groase ale teraselor inferioare (mai recente) asigură toate avantajele amintite mai sus. Suprafețele plane extinse din împrejurimi au oferit un teren excelent atât pentru culturi agricole cât și pentru pășunat.

LOCALIZAREA MICROTOPOGRAFICĂ ȘI ISTORIA
CERCETĂRII SITULUI

Situl se află pe marginea nordică celei de-a III-a terase a Someșului, denumită și Pietroasa inferioară, pe malul drept al apei. Pe prima hartă militară iosefină se poate observa foarte bine o vale mică, care împarte în două părți terasa (Fig. 3. 1). Din această vale urcă astăzi strada Aurel Suceiu (fosta strada Pietroasa). În zona mediană a străzii se ramifică înspre vest fosta strada Zăpolya (denumită o perioadă Dostoievski, actuala denumire fiind gen. Traian Moșoiu). În zona superioară a străzii, se ramifică înspre est fosta strada Kalevala (azi strada Semenicultului) iar înspre sud actuala stradă Septimiu Albini. Marginea terasei se află între străzile gen. Traian Moșoiu și Septimiu Albini iar apoi urmează strada Semenicultului. Necropola din strada Zăpolya a fost practic descoperită la marginea terasei. Unele proprietăți cu ieșire la fosta stradă Zăpolya se întind până în apropierea străzii Septimiu Albini, iar din acest motiv situl a fost atribuit acestei străzi, aflate în vale. Ulterior, de asemenea la marginea terasei, pe fosta strada Kalevala, la est de strada Aurel Suceiu, în fața imobilului de la numărul 4, sub porțiunea carosabilului s-au găsit alte trei morminte datate tot din secolul X (Fig. 3. 2; Fig. 40) (GALL 2013a, Vol. I: 257–258, Vol. II: Pl. 115–116).

Necropola din strada Zăpolya, cercetată în 1911 și 1942, a fost localizată pe un platou la capătul căruia se află o pantă foarte abruptă, de 45–60° de grade, cu o diferență de cca. 5 m față de terasa inferioară. Nu departe de zona inferioară a pantei probabil erau rămășițele drumului roman care mergea în direcția nordică și ale cărui urme erau mai mult ca sigur vizibile în secolul al X-lea.

a mellcsonton (a sírrajz skiccén azonban nincs feltüntetve). Fekete alapszínű, fehér sávós hullámos vonalakon pirosas-barnás szemekkel (1.6. típus). Az egyik 'szem' kiesett. Mg.: 1,1 cm; á.: 1,3 cm; lyuk á.: 0,4 cm; s.: 2,4 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9718. Új ltsz.: V. 15311 (22. kép 6, 6a, 6b, 6c); 3.1. Nagyon jó megtartású, ívelt élű, vashól készült *szablya*, a bal lábon, az élével befelé. Az éléből kitöredeztek darabok. Markolatán Kovács 3. típusú markolatgomb. A keresztvas csónak alakú, gombos, elkalapált végekkel. H.: 77,5 cm; markolat h.: 7,0 cm; elman h.: 21,0 cm; p. sz.: 3,3 cm; s.: 540 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9707. Új ltsz.: F. 2965 (23. kép 1, 1a, 1b, 1c, 1d, 1e, 1f); 3.2. Vaslemezzel burkolt *fahüvely* a jobb karon és alkarcsonton, kb. öt cm-es rétegben. Nyomait 77 cm hosszan és 3–4 cm szélességben lehetett követni. A múzeumban csak néhány darabot sikerült azonosítanunk: I. H.: 8,0 cm; sz.: 3,2 cm; II. h.: 4,8 cm; sz.: 3,5 cm. A harmadik töredék amorf, alakatlan; 3.3. Ugyanitt előkerült a *szablya* töredékes hüvelyfüggesztője. A félkör alakú tárgy hátára két vaskos, L-alakú, meghajlított nittszeget forrasztottak. A szíjfüggesztésére kialakított négyszög közepe bemetszett. Mg.: 9,0 cm; sz.: 6,6 cm; a nittszegek h.: 3,2 cm, 3,6 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9709. Új ltsz.: V. 15332 (24. kép a, 1a, 1b, 1c, 1d); 4. *Nyíltegez* a jobb láb mellett. A tegez felső része kb. 10 cm-re a térdei felett, a combcsont mellett, a tegez feneke pedig a sípcsontok végénél. A fémtöredékek eredeti helyzetükben kerültek elő. A tegez feneke a vastöredékek alapján kb. 18 cm lehetett. Más szerkezetű tegez, mint a 4. sír példánya. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9711–9713. Új ltsz.: V. 15343–15345 (22. kép 7–8; 24. kép 2–8; 25. kép 1–14; 26. kép 1–19; 27. kép 1–4); 5.1–2. Két körte alakú *kengyel*; 5.1. Körte alakú *kengyel* négyszögletes füllel, lapos testtel, bordázott talpalóval (1d. típus). A jobb lábon, a tegez feneke környékéről került elő. Mg.: 14,5 cm; f. á.: 2,8 × 3,5 cm; szíjbujtató á.: 2,0 × 1,1 cm; szr. sz.: 0,7 cm; t. sz.: 2,0 cm; s.: 49,00 és 6,5 g, tehát összesen: 55,5 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9716 a–b. Új ltsz.: V. 15335, V. 15348 (28. kép 1); 5.2. Körte alakú *kengyel*, négyszögletes füllel, lapos testtel, bordázott talpalóval (1d. típus).

Săpătura din 1911 condusă de István Kovács s-a desfășurat în partea superioară a proprietății nr. 78, până la gardul acesteia, pe direcția S, E și V. În direcția nordică a parcelei se află o pantă abruptă, fiind descoperit un mormânt distrus probabil din cauza eroziunii. Se poate presupune că în această zonă nu s-au făcut înmormântări și ne aflăm la marginea necropolei. Restul zonei cu morminte de pe această parcelă putem presupune că István Kovács a cercetat integral. Pe baza documentației întocmite de către István Kovács în 1911, se poate afirma că mormintele cercetate provin de la marginea necropolei și că aceasta se extindea cel mai probabil în direcția sudică, spre strada Septimiu Albini. În schimb partea nordică a necropolei poate fi socotită ca fiind cercetată integral.

Pe baza planului săpăturii realizat de către István Kovács, la E de grupul de morminte nr. 3–5, care formează sigur un grup distinct, mormântul 2 probabil aparține unui alt grup. După părerea noastră și mormintele 1, 6 și 7 aparțin unor grupuri de morminte separate (Fig. 5. 2).

În vara anului 1942 săpăturile au continuat sub conducerea lui Gyula László pe proprietatea nr. 76. Din nefericire nu s-a realizat un plan al săpăturilor. Gyula László a cercetat 3 morminte de la vest de mormintele 1, 6 și 7, pe care le-a menționat ca fiind dispuse „într-un șir” (Fig. 5. 2) (LÁSZLÓ 1942, 578).

Cercetările ar putea continua în zona superioară a proprietăților 62–74, care se află la marginea platoului. Din păcate cercetarea în direcția S–E este aproape total compromisă din cauza construcțiilor ridicate aici.

DESCRIEREA MORMINTELOR CARE AU FOST ANALIZATE PRIN METODA ¹⁴C, COMPLETATĂ CU SABIA INEDITĂ DIN MORMÂNTUL 4

Mormântul 4

1. Sabie puțin arcuită, cu lama ascuțită în ultima treime pe ambele părți și cu garda în formă de barcă. A fost descoperită pe partea dreaptă a scheletului, între interiorul brațului drept și partea exterioară a genunchiului. 1. L: 80 cm (astăzi se păstrează doar 65 de cm); 2. L.m.: 7 cm; 3. l. lamei: 3,0 cm. Gr.: 290 grame, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9697 (Fig. 17); 2. Fragment de sabie, cu incrustație de argint pe gar-

Három darabban került elő a ló koponyája mellett, együtt a zablával. Mg.: 14,5 cm; f. á.: 3,5 × 2,8 cm; szíjbújtató á.: 2,0 × 1,1 cm; szr. sz.: 0,7 cm; talp sz.: 2,0 cm; s.: 57,0 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9717 a–b. Új ltsz.: V. 15349 (28. kép 2); 6. Párhuzam nélküli vas *csikózabla* a ló szája mellett (1c. típus). Különlegessége abban áll, hogy a négyzet átmetszetű kiképzett szárból visszahajtották, laposra kalapálták és így alakították ki a karikát. Aszimmetrikus zabláról van szó, egyik szára hosszabb. A hosszabb szár karikájának átmérője egyúttal nagyobb is a másik karika átmérőjénél. H.: 16,0 cm; tagok h.: 9,2 cm, 7,8 cm; tagok sz.: 0,6 × 0,5 cm, 0,6 × 0,5 cm; visszahajtott karikáinak á.: 1,6 cm (hosszabb tag karikája), 1,5 cm (rövidebb tag karikája); s.: 41,00 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9715 a–b. Új ltsz.: F. 2966 (27. kép 6, 6a); 7. Ovális vas *hevedercsat*, a lábszárcsontok közötti részen. Á.: 4,8 × 3,6 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9714 a–b. Új ltsz.: V. 15334 (27. kép 5); 8.1–2. Két db *vasszalag* a térdék között. Funkciójuk kérdéses, valószínűleg a tegezhez tartozhattak. Az egyik ívelt. I. H.: 4,7 cm; sz.: 2,5 cm; II. h.: 3,1 cm; sz.: 2,2 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Régi ltsz.: IV. 9723 a–b. Új ltsz.: V. 15351.

10. sír (6. kép 6; 30. kép)

M.: 125 cm. T.: Ny–K. Lekerekített ötszög alakú sírgödör. Nagyon rossz megtartású, 35–40 év körüli férfi csontváza. A nyújtott csontváz jobb karja 20–25°-ban a medencére hajtva, a bal karja elporladt, nem maradt fenn. A halottat eredetileg valamilyen szerves anyagú lepelbe, nemezbe csavarva fektethették a sírba és László Gyula szerint nyírfakéreg deszkára helyezhették. A sírban Bálint III. típusú *lovastemetkezést* sikerült dokumentálni. Balra a csontváz mellett a ló koponyája, a férfi felsőteste mellett a ló két első lábszárcsontja, a férfi bal lábfeje mellett pedig a ló két hátsó lábszárcsontja. A ló koponyája 24 cm-rel magasabb szinten feküdt, mint a halott, a ló elülső lábszárcsontjai egy 'szinttel' (5–12 cm-rel) alacsonyabban, míg a hátsók a koponyával nagyjából megegyező szinten (18–24 cm-rel a halott felett). Egyértelmű, hogy először a halottat és a mellékleteit helyezték a sírba és csak utána következett a kitömött ló bőr sírba helyezése. A csontváz

dá. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV. 9698. Nr. de inv. nou: V. 15339.

Mormântul 6 (Fig. 6. M. 4; Fig. 20–22)

Adâncime: 110 cm. Orientare: VNV (250°)–ESE (70°). Forma gropii: rectangulară, cu colțurile rotunjite. Sexul defunctului: bărbat, *senilis* (54–71 de ani). Poziția scheletului: întins, s-a păstrat foarte bine, craniul căzut pe stânga, mâna dreaptă întinsă pe lângă corp iar mâna stângă ajungând să atingă bazinul (poziția I). Ritualul funerar: înmormântare cu resturile calului, tipul Bálint II. Craniul calului se află pe partea stângă a bazinului, iar tot acolo, în partea inferioară, pe lângă schelet se află cele patru tibii ale calului. (Fig. 6. M. 6; Fig. 22). Inventar: 1.1. Inel de tâmplă simplu (1a) dintr-un argint de calitate foarte bună, de pe tâmpla stângă, pe o parte fiind ascuțit iar pe cealaltă parte teșit. Pe baza poziției sale îl putem reinterpreta ca fiind un cercel. 1. D: 2,6 × 2,5 cm; 2. G. s.: 0,2 cm. G: 1,2 grame, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9719. Nr. de inv. nou: V.15350 (Fig. 22. 2, 2a); 1.2. Inel de tâmplă simplu (1a) dintr-un argint de calitate foarte bună, de pe tâmpla dreaptă, amândouă părți fiind teșite, una fiind ușor mai ascuțită. Pe baza poziției sale îl putem interpreta ca fiind un cercel. 1. D: 2,7 × 2,7 cm; 2. G. s.: 0,2 cm. G: 1,3 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9720. Nr. de inv. nou: V.15350 (Fig. 22. 3, 3a); 1.3. Inel de tâmplă simplu (1a) dintr-un argint de calitate foarte bună, în dreapta umărului. 1. D: 2,2 × 2,0 cm; 2. G. s.: 0,15 cm. G: 0,8 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9721. Nr. de inv. nou: V.15360 (Fig. 22. 4, 4a); 1.4. Inel de tâmplă simplu, fragmentar, de lângă partea dreaptă a femurului. 1. D: 2,2 cm; 2. G. s.: 0,12 cm. G: 0,5 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9722. Nr. de inv. vechi: V.15361 (Fig. 22. 5, 5a); 2. Mărgea din pastă de sticlă, având culoare de bază neagră, cu linii de pastă albă și cu ochi de culoare roșiatic-brună. Unul dintre ochi a căzut. 1. Î: 1,1 cm; 2. D: 1,3 cm; 3. D. orificiului: 0,4 cm. G: 2,4 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9718. Nr. de inv. vechi: V.15311 (Fig. 22. 6, 6a–d); 3.1. Sabie din fier, arcuită, pe femurul stâng, cu lama înspre interior. Pe mâner se află un buton de tip Kovács 3. Garda este în formă de barcă,

jobb lábszárcsontjától jobbra egy juh combcsontját bontották ki (8. kép). Mellékletei: 1.1–2. Rombusz alakú díszekkel díszített kerek ezüstveret. 1.1. Rombusz alakú díszekkel díszített kerek ezüstveret a koponya mellett jobb oldalt (1b. típus). A veret hátoldalának két szélén két vastos nittszeg. Á.: 1,7 cm; s.: 0,4 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (30. kép 1, 1a); 1.2. Rombusz alakú díszekkel díszített kerek ezüstveret töredéke a csigolyáknál (1b. típus). A hátoldalán egy vastos nittszeg. Á.: 1,7 cm; s.: 0,4 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (30. kép 2, 2a); 2. Domború aranyozott ezüsből készült kis ing- vagy ruhaveret szövetmaradványokkal, a juh combcsont közelében, a lábszárcsont mellett jobb oldalt (1a1. típus). A hátoldalán egy vastos nittszeg. Á.: 1,6 cm; mg.: 0,5 cm; s.: 1,1 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (30. kép 3, 3a); 3. Vascsat, négyzet alakú csattesttel, a jobb térdcsonton (3. típus). H.: 6,0 cm; csattest sz.: 2,0 cm; csatkarika sz.: 2,2 cm; s.: 14,2 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (30. kép 4, 4a); 4.1–10. 10 db nyílcsúcs a csontváz mellett jobb oldalt, fategezben; 4.1. Rombusz alakú domború vas nyílcsúcs, négyzet átmetszetű, ütközővel (3b. típus). H.: 10,5 cm (tüskével); h.: 7,2 cm (tüske nélkül); sz.: 2,6 cm; s.: 15,8 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Leltározatlan (32. kép 1, 1a); 4.2. Rombusz alakú vas nyílcsúcs, négyzet átmetszetű, ütközővel (3a. típus). H.: 7,1 cm (tüskével); h.: 5,5 cm (tüske nélkül); lg. sz.: 2,4 cm; s.: 8,8 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (32. kép 2, 2a); 4.3. Rombusz alakú domború vas nyílcsúcs, négyzet átmetszetű, ütközővel (3b. típus). H.: 10,3 cm (tüskével); h.: 6,9 cm (tüske nélkül); lg. sz.: 2,4 cm; s.: 16,7 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (32. kép 3, 3a); 4.4. Keskeny, rombusz alakú lapos vas nyílcsúcs (3a. típus). H.: 6,6 cm (tüskével); h.: 4,3 cm (tüske nélkül); lg. sz.: 1,6 cm; s.: 4,5 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (32. kép 4, 4a); 4.5. Rombusz alakú vas nyílcsúcs, lapos átmetszetű, hosszában áttört (3a1. típus). H.: 8,0 cm (tüskével); h.: 5,4 cm (tüske nélkül); lg. sz.: 2,8 cm; áttörés h.: 1,5 cm; s.: 14,2 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (32. kép 5,

capetele terminându-se în butonașe. 1. L.: 77,5 cm; 2. L. m.: 7 cm; 3. L. elmanului: 21 cm; 4. l. lamă: 3,3 cm. G: 540 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9707. Nr. de inv. vechi: F.2965 (Fig. 23. 1, 1a–f); 3.2. Urmede lemn ale tecii pe sabie, care s-a putut observa într-un strat gros de 5 cm. Urme de s-au putut urmări pe o lungime de 77 de cm și o lățime de 3–4 cm. În depozitul muzeului am putut identifica doar câteva fragmente. I. 1. L 8,0 cm; 2. Lț.: 3,2 cm; II. 1. L: 4,8 cm; 2. Lț.: 3,5 cm. Celălalt fragment este amorf; 3.3. Tot de pe sabie provine un fragment de atârănător, confecționat din fier. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9709. Nr. de inv. nou: V.15332 (Fig. 24. 1, 1a–d). 4. Componente din fier ale tolbei, de lângă femurul drept. Partea superioară a tolbei a fost descoperită mai sus de genunchi cu 10 cm, partea inferioară fiind la capătul tibiei. Partea inferioară a tolbei cu un diametru de 18 cm a avut o altă structură decât tolba din M4, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9711–9713. Nr. de inv. nou: V.15343–15345 (Fig. 22. 7–8; Fig. 24. 2–8; Fig. 25. 1–14; Fig. 26. 1–19; Fig. 27. 1–4); 5. Două benzi de fier, una arcuită, între genunchi. Funcția lor nu poate fi stabilită cu exactitate, însă probabil aparțineau tolbei. 1. 1. L: 4,7 cm; 1. 2. l.: 2,5 cm; 2. 1. L: 3,1 cm; 2. 2. l.: 2,2 cm. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9723 a–b. Nr. de inv. nou: V.15351); 6.1. Scăriță din fier în formă de pară, fără creștături pe talpă, cu bare plate, având urechiușă rectangulară. A fost descoperită pe piciorul drept, în zona inferioară a tolbei. 1. Î: 14,5 cm; 2. Dim. inelului de prindere: 2,8 × 3,5 cm; 4. D. o.: 2,0 × 1,1 cm; 5. l. b.: 0,7 cm; 7. l. t.: 2,0 cm. G: 49,00 și 6,5 grame, total 55,5 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9716 a–b. Nr. de inv. nou: V.15335, V.15348 (Fig. 28. 1); 6. 2. Scăriță din fier în formă de pară, fără creștături pe talpă, cu bare plate, având urechiușă rectangulară, de lângă craniul calului, împreună cu o zăbală. 1. Î: 14,5 cm; 2. Dim. inelului de prindere: 3,5 × 2,8 cm; 4. D. o.: 2,0 × 1,1 cm; 5. l. b.: 0,7 cm. 7. l. t.: 2,0 cm. G: 57 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9717 a-b. Nr. de inv. nou: V.15349 (Fig. 28. 1); 7. Zăbală de „mânzi”, înaintea gurii calului. După ce capetele barelor dreptunghiulare au fost ciocănite plat, acestea au fost îndoite din nou și au format ve-

5a); 4.6. Rombusz alakú vas *nyílcsúcs*, négyzet átmetszetű, ütközővel (3a. típus), négyzetes átmetszete csak az egyik felén látszik. H.: 7,1 cm (tűskével); h.: 5,3 cm (tüske nélkül); lg. sz.: 2,8 cm; s.: 12,7 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (33. kép 1, 1a); 4.7. Levél alakú vas *nyílcsúcs* (4. típus). H.: 9,9 cm (tűskével); h.: 6,5 cm (tüske nélkül); lg. sz.: 1,9 cm; s.: 11,2 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (33. kép 2, 2a); 4.8. Hosszú vágóélű, deltoid vas *nyílcsúcs* (2a. típus). H.: 8,2 cm (tűskével); h.: 5,5 cm (tüske nélkül); lg. sz.: 2,5 cm; s.: 13,0 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (33. kép 3); 4.9. Vas *nyílcsúcs* töredékei. Típusát nem lehet megállapítani. H.: 3,5 cm és 4,4 cm; sz.: 1,7 és 1,3 cm; összs.: 4,5 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (33. kép 4, 4a, 6, 6a); 4.10. Vas *nyílcsúcs* töredéke. H.: 3,3 cm; lg. sz.: 1,9 cm; s.: 3,4 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (33. kép 5, 5a); 5. *Tegez* részei a medencelapát mellett bal oldalt, együtt a nyílcsúcsokkal; 5.1. *Tegez lemezes akasztófüle* vasból. H.: 13,0 cm; sz.: 0,9 cm, sz. a fülnél: 0,4 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (34. kép 1); 5.2. *Tegez lemezes akasztófüle*, töredékes. H.: 9,0 cm; sz.: 1,0 cm, sz. a fülnél: 0,4 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (34. kép 2); 5.3. *Tegezpálca* töredéke, deltoid alakban kiszélesedik, majd beszűkül. H.: 7,2 cm; sz.: 0,4–1,1 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (35. kép 1, 1a–d); 5.4. *Tegezpálca*, deltoid alakban kiszélesedik, majd beszűkül. H.: 14,1 cm; sz.: 1,1–0,4–1,1 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (35. kép 1, 2a–c); 6. Íjtegez vagy tarsoly *függesztőverete* ezüsből a csontváz két combcsontja között. Elveszett. Sz.: 6,6 cm; mg.: 3,1 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: azonosíthatatlan (30. kép 5, 5a); 7.1–3. *Szablya* és vastartozékai; 7.1. Ívelt *vasszablya* a csontváz mellett a bal oldalon, a bal válltól a térdig elnyújtva. A markolat felső részén megmaradt a markolatgombot felerősítő, vasból készült szeg. A keresztvas hátsó felén máig megmaradtak a halott ruhájának kenderből (?) szőtt részei, főleg a jobb oldali keresztvasgombon (ld. a rajzot). A restaurálatlan szablya pontos mére-

riga zábalei. Zábala este asimetrică, una dintre bare fiind mai lungă decât cealaltă. Veriga formată la capătul barei mai lungi, are diametru mai mare decât veriga anterioară. 1. L: 16,00 cm; 2. L. b.: a. 9,2 cm, b. 7,8 cm; 3. l. b.: a. 0,6 × 0,5 cm, b. 0,6 × 0,5 cm; 4. D. v.: a: 1,6 cm., b: 1,5 cm. G: 41,00 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9715 a-b. Nr. de inv. nou: F.2966 (Fig. 27. 6); 8. Cataramă ovală, din zona tibiilor. 1. D: 4 × 3 cm; 2. l. verigii: 0,6–0,5 cm. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. de inv. vechi: IV.9714 a–b. Nr. de inv. nou: V.15334 (Fig. 27. 5).

Mormântul 10 (Fig. 6. M. 10; Fig. 30)

Adâncime: 125 cm. Orientare: V–E. Forma gropii: pentagonală. Schelet de bărbat de 35–40 de ani, într-o stare precară. S-a păstrat doar craniul, prima parte a vertebrei, brațul și antebrațul, femurul drept și fragmente din femurul stâng, respectiv tibiile și oase de la labelle picioarelor. Scheletul a fost întins pe spate, mâna dreaptă fiind îndoită la 40°; iar mâna stângă s-a descompus. Pe partea stângă a maxilei s-a observat o pată verde (vezi mai jos, la analiza antropologică). Ritual funerar: craniul unui cal mascul adult (7–8 ani), de statură medie a fost găsit pe un strat de pământ, cu 24 cm mai sus, în partea stângă a capului uman; cele două tibii anterioare ale calului erau depuse pe un strat cu 5–12 cm mai sus, în stânga corpului uman; cele două tibii posterioare ale calului erau depuse cu 18–24 cm mai sus, în stânga labelor picioarelor decedatului. Este evident că, în prima fază a fost așezat în mormânt decedatul, după care pe partea stângă a acestuia au fost așezate părțile calului sacrificat (Fig. 6. M. 10; Fig. 30. 8). Ritual funerar: femur de oaie vârstă subadult, lângă tibia dreaptă a scheletului. Inventar: 1.1. Aplică rotundă din argint, cu ornament de romb în mijloc, descoperită lângă craniu. 1. D: 1,7 cm. G: 0,4 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 30. 1, 1a); 1.2. Aplică fragmentară, rotundă, din argint, cu ornament de romb în mijloc, descoperită pe vertebre. 1. D: 1,6 cm. G: 0,8 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 30. 2, 2a); 2. Aplică rotundă din argint, cu ornament de linii concentrice adâncite și aurite, lângă tibia dreaptă, foarte aproape de femurul de oaie. 1. D: 1,7–1,6 cm. G: 1,1 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 30. 3, 3a); 3. Cataramă din fier,

teit és fokélét nem sikerült megfigyelni, a fahüvely részei azonban nagyon jól látszanak a fegyver felületén. H.: 77,5 cm; m. h.: 8,9 cm, nélküle: 7,0 cm; m. sz.: 1,0 cm a felső részén, majd 1,5 cm-re szélesedik ki; k. sz.: 0,9–1,5 cm; a végén levő gömbök á.: 1,5 cm; p. sz.: 3,6–3,1 cm (a keresztvas alatt); s.: 460 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (31. kép 1, 1a–g); 7.2. Szablya függesztőjének *vaskarikája*. Á.: 2,9 cm; karika v.: 0,7–0,4 cm; s.: 4,8 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (30. kép 6); 7.3. Szablya függesztőjének *vaskarikája*. Á.: 2,8 cm; karika v.: 0,5 cm; s.: 3,9 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (30. kép 7); 8. *Zablatag* és egyik karikája közvetlenül a kengyelek mellett balra (1b. típus). Tag h.: 8,5 cm; karika á.: 8,5 cm; s.: 20,8–23,8 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (35. kép 3); 9.1–2. Körte alakú *kengyelpár*; 9.1. Körte alakú *vaskengyel*, a ló első lábszárcsontjaitól lejjebb (1c2. típus). Az aszimmetrikus kengyel füle trapéz, a szíjbújtatója négyzet alakú, a szára lapos átmetszetű, a talpa bordázott és majdnem egyenes. Mg.: 16,3 cm; lg. sz.: 12,3 cm; szr. sz.: 1,1–1,2 cm; fül á.: 4,5–3,5 × 2,8 cm; szíjbújtató á.: 1,9 × 1,0 cm; t. sz.: 3,6 cm; s.: 157,5 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (36. kép 1, 1a); 9.2. Körte alakú *vaskengyel* ugyanott (1b3. típus), széles, négyzet alakú füllel, négyzet alakú szíjbújtatóval, négyzetes átmetszetű szárral és bordázott talppal. Aszimmetrikus példány. Mg.: 13,0 cm; lg. sz.: 12,1 cm; szr. sz.: 1,1–1,3 cm; f. á.: 3,5 × 2,2 cm; szíjbújtató á.: 1,7 × 0,8 cm; t. sz.: 3,0 cm; s.: 100,1 g. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (36. kép 2, 2a); 10. *Késtöredék* a két combcsont között, a tarsolyvereten. H.: 4,6 cm; sz.: 0,9 cm. Kolozsvári Erdély Történeti Nemzeti Múzeuma. Ltsz.: leltározatlan (33. kép 7, 7a).

A TEMETŐ KITERJEDÉSE

A terepen azonosított temető földben maradt sírjainak számáról aligha tudunk pontos adatot közölni. Az 1942-ben feltárt temetőrész kutatója, László Gyula háromszorosára becsülte a temetőrész teljes kiterjedését, tehát kb. 36 sírra gondolt (5. kép 2; 38. kép 1–2) (LÁSZLÓ 1942, 579). Valójában azon-

de pe genunchiul drept. 1. L: 6 cm. G: 14,2 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat. (Fig. 30. 4, 4a); 4. 10 vârfuri de săgeți de lângă partea dreaptă a scheletului, dintr-o tolbă de lemn cu armături metalice. 4.1. Vârf de săgeată din fier, de formă romboidală, cu vârf de tăiere bombat (3b). 1. L: 10,5 cm (cu spin); 2. L: 7,2 cm (fără spin); 3. l: 2,6 cm. G: 15,8 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 32. 1, 1a); 4.2. Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă (3a). 1. L: 7,1 cm (cu spin); 2. L: 5,5 cm (fără spin); 3. l: 2,4 cm. G: 8, 8 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 32. 2, 2a); 4.3. Vârf de săgeată din fier, de formă romboidală, cu vârf de tăiere bombat (3b). 1. L: 10,3 cm (cu spin); 2. H: 6,9 cm (fără spin); 3. l: 2,4 cm. G: 16,7 g. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 32. 3, 3a); 4.4. Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă, ajurată vertical (3a1). 1. L: 8 cm. (cu spin); 2. H: 5,4 cm. (fără spin); 3. l: 2,8 cm; 4. L ajurării: 1,5 cm. G: 14,2 g. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 32. 4, 4a); 4.5. Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă (3a). 1. L: 7,1 cm. (cu spin); 2. H: 5,3 cm. (fără spin); 3. l: 2,8 cm. G: 12,7 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 32. 5, 5a); 4.6. Vârf de săgeată din fier, de formă deltoidă cu lamă de tăiere lungă (2a). 1. L: 8,2 cm. (cu spin); 2. L: 5,5 cm. (fără spin); 3. l: 2,5 cm. G: 13 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 33. 1, 1a); 4.7. Vârf de săgeată din fier în formă de frunză (4). 1. L: 9,9 cm (cu spin); 2. L: 6,5 cm (fără spin); 3. L: 1,9 cm. G: 11,2 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat. (Fig. 33. 2, 2a); 4.8. Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă (3a). 1. L: 6,6 cm (cu spin); 2. L: 4,3 cm (fără spin); 3. l: 1,6 cm. G: 4,5 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 33. 3); 4.9. Fragment de vârf de săgeată. Tipul nu poate fi definit. 1. L: 3,5 cm și 4,4 cm; 2. l: 1,7 și 1,3 cm; G: 4,5 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 33. 4, 4a, 6, 6a); 4.10. Fragment de vârf de săgeată. Tipul nu poate fi definit. 1. L: 3,3 cm; 2. l: 1,9 cm; G: 3,4 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 33. 5, 5a); 5. Resturile din fier ale tolbei, pe partea stângă a bazinei, împreună cu vârfuri de săgeți. 5.1. Atârănător de tolbă din fier. 1. L: 13 cm; 2. l: 0,9–0,4 cm. MNIT,

ban fogalmunk sem lehet a temető pontos méreteiről. Ha a terep földrajzi viszonyaiból próbálnánk következtetni a temető pontos sírszámára, féltő, hogy helytelen úton járnánk, hiszen e magasabb terasz platóján akár több száz temetkezés is elférhetett (volna). Összefoglalásunkban kitérünk arra is, hogy miért nem tartjuk lehetségesnek ezt a feltételezést, amelyet Ferenczi István egyébként majdnem tényként kezel (FERENCZI 1996, 18).

Ugyan László Gyula 1942-es cikkében megemlíti, hogy készített egy összegző térképet is a feltárt temetőrészről (LÁSZLÓ 1942, 578–579), tudomásunk szerint azonban ezt nem közölte sehol. Tehát továbbra is csupán a Kovács István által rajzolt temetőtérképet tudjuk használni. Ez alapján úgy tűnik a számunkra, hogy az egyértelműen közös csoportot alkotó 3–5. sírok mellett K-re előkerült 2. számú – melléklet nélküli – temetkezés valószínűleg egy másik, fel nem tárt sírcsoporthoz tartozik. Feltételezésünk szerint más-más sírcsoportokhoz tartozik az 1., 6. és a 7. temetkezés is. A korábban elpusztított 8. sírból származhat az a mellékletanyag, amelyet az É-i irányban fekvő homokbányából szedtek össze. Gyaníthatóan a temető É-i részéhez tartozó területen pedig további sírokat semmisíthettek meg. László Gyula 1942-ben az 1., 6–7. temetkezésektől Ny-ra még további három temetkezést tárt fel, megjegyzése szerint „egy sorban”. Arról, hogy ez pontosan mit is jelentett, sajnos nem kapunk pontosabb tájékoztatást vagy régészeti dokumentációt. Ahogyan már említettük, a 78. telken feltárt temetkezések azonban egyértelműen a temető szélén voltak megásva, amely fontos időrendi fogódzópont, ugyanis Kovács ezektől É-ra, a plató vége felé már újabb temetkezést nem találhatott, mivel a terasz széle utáni 3-4 méter talajszintsüllyedés alapján egyértelmű, hogy a temető tovább nem folytatódhatott (38. kép 1–2).

A temető kiterjedése kapcsán tehát ebben a pillanatban annyit tudunk leszögezni, hogy mindenképpen egy jóval nagyobb sírszámú temető található a kolozsvári Zápolya utcában, amelynek a szélét a 78. telken Kovács István feltárta. Hitelesítő ásatások révén pedig talán pontosabb képet kaphatnánk az egyik legérdekesebb és legismertebb erdélyi honfoglalás kori temető kiterjedéséről (5. kép 2).

Neinventariat (Fig. 34. 1); 5.2. Atárnător de tolă din fier, fragmentar. 1. L: 9 cm; 2. L \uparrow : 1-0,4 cm. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 34. 1); 5.3. Bandă din fier pentru fixarea tolbei, ale cărei capete se lărgesc în formă deltoidă după care se îngustează. 1. L: 7,2 cm; 2. l: 0,4–1,1 cm (Fig. 35. 1, 1a–d); 5.4. Bandă din fier pentru fixarea tolbei, ale cărei capete se lărgesc în formă deltoidă după care se îngustează. 1. L: 14,1 cm; 2. l: 1,1–0,4–1,1 cm. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 35. 2, 2a–c); 6. Agățătoare de tolă din argint, între cele două femure. Dispărută, a rămas doar o fotografie. 1. L \uparrow : 6,6 cm; 2. Î: 3,1 cm. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 30. 5, 5a); 7.1–3. Sabia și accesoriile sale: 7.1. Sabie cu mâner și lamă arcuită, depusă lângă schelet, pe partea stângă, de la umăr până la genunchi. Pe mâner s-a păstrat nitul care fixa butonul. Pe gardă s-au păstrat urmele resturilor de cânepă provenite din haina mortului. Cânepa s-a păstrat foarte bine mai ales pe unul dintre butonii gărzii sabiei (Fig. 31. 1c–d). Din cauza lipsei restaurării și a resturilor tecii de lemn, dimensiunea elmanului (adică a zonei în care lama sabiei are două tășuri) nu a putut fi stabilită. 1. L: 77,5 cm; 2. L. m.: 8,9 cm.; 3. l. m.: 1–1,5 cm; 4. l. gardei: 0,9–1,5 cm.; 5. D. butonașelor de pe gardă: 1,5 cm.; 6. l. lamei: 3,6 (sub gardă)–3,1 cm. G: 460 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 31. 1, 1a–g); 7.2. Verigă de fier, cu funcția de fixare a tecii sabiei (?), de pe femurul drept. 1. D: 2,9 cm; 2. G. v.: 0,7–0,4 cm. G: 4,8 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 30. 6); 7.3. Verigă de fier de atárnare a sabiei de lângă garda sabiei. 1. D: 2,8 cm; 2. G. v.: 0,5 cm. G: 3,9 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 30. 7); 8. Zăbală fragmentară, alcătuită dintr-o bară și dintr-o verigă, de lângă scărițe, pe partea stângă, în poziție verticală pe lângă peretele gropii. 1. L. barei: 8,5 cm. 2. D. verigii: 8,5 cm. G: 20,8–23,8 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 35. 3); 9.1. Scăriță de șa din fier, în formă de pară (IC2), asimetrică, descoperită puțin mai jos de tibiile anterioare ale calului. Urechiușa ei era la 8–10 cm înălțime față de fundul gropii, iar talpa la 3–4 cm. 1. Î: 16,3 cm; 2. l: 12,3 cm; 3. l. barei: 1,1–1,2 cm; 4. D. o.: 4,5–3,5 × 2,8 cm; 6. D. orificiului urechiușei: 1,9 × 1 cm; 7. l. tălpii: 3,6 cm. G: 157,5 grame.

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ELEMZÉSE

Ahogy az kiderülhetett, a feltárt 11 temetkezés közül 7 esetében az utolsó években sikerült antropológiai elemzéseket végezteni az időközben előkerült csontvázokról. Az 5. és 7. sírba minden bizonnyal nőket temettek el: az 5. sírban egy *adultus-maturus* I nő került (23–32 éves), míg a 7. temetkezésben egy *senilis* nő (54–68). Az 1., 4., 10. és 11. temetkezésben pedig bizonyosan férfiak feküdtek. Az 1. sírba 35–55 évest, a 6. sírba 54–71 évest, a 10. sírba pedig egy 35–40 éves *maturus* II. korú férfit temettek (mivel a fenti antropológiai adatok a 2013-as kötet összeállításakor nem álltak a szerző rendelkezésére, itt az értékelés attól némileg eltérő: GÁLL 2013a, I. kötet: 280). A 3. temetkezésben egy kisgyermek nyugodott (6 éves), a 2. temetkezésből pedig egy melléklet nélküli felnőtt csontváza, amely azonban nem maradt fenn (6. kép).

Tájékozás

A kolozsvári temetőben a sírok Ny–K-i (illetve ahhoz közeli) tájolásúak voltak. 1. Ny–K: 1., 9. (?), 10–11. sír. 2. ÉNy–DK: 2. sír. 3. NyÉNy–KDK: 3–7. sír (6. kép).

A csontvázak helyzete a temetkezésekben. Kő a fej alatt

Az elhunytakat háton fekve, nyújtott helyzetben helyezték a sírgödörbe. A 10. sírban a halottat a feltáró László Gyula szerint nyírfakéreg deszkára helyezték. A dokumentáció és a közlemények alapján tudjuk, hogy a karcsonatokat a test mellett kinyújtották (kivételt a feldúlt 1, 8–9. és 11. sírok képeznek, ezekről nincs információ). Néhány esetben valószínűsíthető, hogy a halottat vászonba, nemezbe vagy más szerves anyagból készült lepelbe csavarva temették el. A 10. sírban a csontváz bal karja nem maradt meg, a jobb karja 20–25°-ban a medence peremére került. A csontváz helyzete alapján valamilyen szerves anyagú lepelbe vagy nemezbe csavarták. A 11. sírban tényleges trepanációt regisztráltak (6. kép 10. sír; 30. kép) (GRYNAEUS 1996, 56–103).

A 4. sírban egy kerek, lapos kő a halott feje alól került elő (6. kép 4. sír). Az erdélyi honfoglalás kori temetkezési szokások egyik legnagyobb talányának minősül a fej alá helyezett kődarab. László Gyula

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 36. 1, 1a); 9.2. Scăriță de șa în formă de pară (IB3), formă asimetrică, imediat mai jos de prima scăriță. Urechiușa ei era la 8–10 cm înălțime față de fundul gropii, iar talpa la 3–4 cm; 1. Î: 13 cm; 2. l: 12,1 cm; 3. l. tălpii: 3 cm. G: 100,1 grame. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 36. 2, 2a); 10. Fragment de cuțit. 1. L: 4,6 cm; 2. l: 0,9 cm. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, neinventariat (Fig. 33. 7, 7a).

EXTINDEREA NECROPOLEI

Numărul mormintelor din necropolă care sunt încă sub pământ este greu de precizat.

Gyula László, care a cercetat cele trei mormintedescoperite în 1942, a estimat că dimensiunea totală a necropolei ar fi de trei ori mai mare; astfel, necropola ar fi avut 36 de morminte (Fig. 5. 2; Fig. 38. 1–2) (LÁSZLÓ 1942, 579).

Totuși, numărul de morminte stabilit de acesta este unul ipotetic. Este foarte greu de precizat care a fost dimensiunea spațiului funerar, dat fiind informațiile incomplete pe care le avem. Dacă am încerca să deducem numărul exact al mormintelor pe baza caracteristicilor geomorfologice ale spațiului, este foarte probabil că am greși, deoarece pe platoul terasei înalte putea fi săpate mai multe sute de morminte. În analiza noastră, spre finalul articolului, vom argumenta de ce nu considerăm ca plauzibilă această ipoteză pe care István Ferenczi a considerat-o ca fiind un fapt demonstrat (FERENCZI 1996, 18).

Cu toate că Gyula László în articolul din 1942 a amintit că a realizat un plan general privind suprafața cercetată (LÁSZLÓ 1942, 578–579), după cunoștințele noastre planul nu a fost publicat nicăieri. Ca urmare se poate folosi doar planul necropolei realizat de către István Kovács și mențiunea lui Gyula László privind poziția mormintelor 9–11.

Pe baza acestui plan, putem presupune că, pe lângă grupa mormintelor 3–5, în direcția estică, M2 (fără inventar) aparține unui alt grup de morminte, încă necercetat. După părerea noastră mormintele 1, 6 și 7 aparțin fiecărui altor grupuri de morminte. Din M8 provine inventarul, pe care au descoperit în direcția nordică față de morminte, în nisipărie. Probabil în zona nordică a necropolei au fost distruse și alte complexe funerare. Din M8, distrus probabil în

tipikus honfoglaló magyar szokásnak minősítette a jelenséget (szerinte a nyeret helyettesítette a kő) (LÁSZLÓ 1997, 350), Vékony Gábor később kabbar szokásnak vélte (VÉKONY 1988, 123). A kérdés azonban ennél jóval összetettebb. A fej kővel való alátámasztására a 10. századi Erdélyi-medencéből van még adatunk Maroskarna „B” 11. sírja esetében (KOVÁCS 1942, 92–97; HÖREDT 1966, 282, Abb. 19. 11, Abb. 23. 1–10), de egy téglával támasztották alá a Gyulaféhevár-Brândușei utcai 25. sír csontvázának fejét is (DRAGOTĂ–BRÂNDA 2001, 294, Fig. IV. m. 1; GÁLL 2013a, II. kötet: 39. tábla/25. sír).

E három esetből két alkalommal fegyveres (szablyás) férfi sírjáról van szó (Kolozsvár, Maroskarna), a harmadik, gyulaféhevári sír melléklet nélküli, K–Ny-i tájolású.

Hasonló jelenséget a 9. század második felére/felétől keltezett csombordi temetőben is észleltek, ugyanis az 1. és 6. sír egyéneinek koponyája alá ugyancsak követ helyeztek (DANKANITS–FERENCZI 1959, 605–612). Zalavárról is ismerünk olyan eseteket, amikor a csontváz fejét téglával támasztották alá (TETTAMANTI 1975, 96). Párhuzamokat ismerünk ugyanakkor Morvaország területéről, Staré Městótból is (HRUBY 1955, Obr. 7. V. 1, 9). Következésképpen nem zárható ki, hogy a két 10. századi ’kőpárnás’ fegyveres temetkezésünk szokását átvett kulturális hatásként értékelhetjük.

Hasonló rítusú temetkezéseknek tarthatók az állatcsontra feltámasztott (Szalacs 4b. sír), illetve valamilyen szerves anyagra helyezett koponyák (Temesvár-Csóka erdő 9. sír). Egy fadarabbal támasztották alá a fejét a Gyulaféhevár-Brândușei utcai 64. sír halottjának. Az ilyen jellegű temetkezéseknek tehát egész sorozata ismert, amelyet több mint 35 évvel ezelőtt értékelt Tettamanti Sarolta (TETTAMANTI 1975, 90). Meglátásunk szerint e szokás kulturálisan nagyon elterjedt volta, viszont a klasszikus honfoglalás kori temetőkből való hiánya inkább arra utalhat, hogy a 4. sír temetkezési szokása részlegesen eltér a honfoglaló temetkezésektől. A 3. sír egyik szélét kővel rakták ki.

Bolygatott sírok

A közölt és közöletlen anyagból egyértelműen kiderül, hogy bolygatásnak főleg a gazdagabb mellékletű sírok estek áldozatul. A kérdés azonban az marad, hogy ezt babonás okból tették-e, avagy egy-

urma exploataării, ar fi putut proveni acele obiecte de inventar care au fost găsite în zona nisipăriei situate la nord de zona de morminte cercetată.

În 1942, Gyula László a cercetat trei morminte în direcția vestică față de mormintele 1, 6–7, dispuse, după părerea lui, „într-un șir”. Ce a înțeles el prin această dispunere este dificil de stabilit, iar alte detalii referitoare la planul descoperirilor nu au fost găsite.

Așa cum am amintit mai sus, mormintele descoperite pe teritoriul proprietății nr. 78, erau probabil amplasate la capătul necropolei. Această limită este foarte importantă din punct de vedere cronologic. Kovács nu a identificat noi morminte în direcția nordică, având în vedere că după terminarea platoului este o pantă abruptă a terasei. În lipsa mormintelor și a terenului propice, se poate presupune că în direcția nordică spațiul funerar nu continua (Fig. 38. 1–2).

În legătură cu extinderea sitului funerar, în stadiul actual al cercetării, se poate preciza că, necropola din fosta strada Zápolya avea un număr mult mai mare de morminte decât cele identificate. Se poate ca una din limitele necropolei să fie în zona cercetată de Kovács în cadrul proprietății nr. 78, dar celelalte limite nu pot fi decât presupuse. Pentru a obține noi informații relevante despre cea mai interesantă și cea mai cunoscută necropolă din Bazinul Transilvaniei în secolului X este nevoie de noi săpături arheologice (Fig. 5. 2).

ANALIZA RITUALURILOR FUNERARE

Așa cum am menționat, în ultimii ani, din cele 11 morminte cercetate am reușit realizarea unor analize antropologice în cazul a 7 dintre ele. Astfel, în mormintele 5 și 7 au fost înmormântate femei: în mormântul 5 o femeie *adultus* (23–32 de ani) (Fig. 18), iar în mormântul 7 o femeie *senilis* (54–68 de ani) (Fig. 29). În mormintele 1, 6, 10 și 11 au fost înmormântați sigur sau foarte probabil bărbați: în M1 un bărbat *maturus* – *senilis* (35–55 de ani) (Fig. 7–14), în M6 un bărbat *senilis* (54–71 de ani) (Fig. 20–21), iar în M10 un bărbat *maturus II* (35–40 de ani) (din cauza faptului că nu aveam la dispoziție analiza materialului antropologic, în volumul nostru din 2013 interpretarea a fost diferită: GÁLL 2013a, Vol. I: 280.). În M3 a fost identificat un *infans I* (6 ani) (Fig. 15–16). Pentru M2 nu au fost identifi-

szerű rablással állunk szemben. A Zápolya utcában az 1., 9. és 11. sírokat bolygatták meg, amely alapján feltételezhető, hogy a sirrablókát anyagi indítékok vezérelhették (6. kép 1, 9, 11. sír). Mindez a temető használatánál későbbi időszakban mehetett végbe, de még olyan periódusban, amikor a sírok hantjai jól látszódtak. Arra a kérdésre, hogy pontosan mikor is kerülhetett erre sor, természetesen lehetetlen válaszolnunk. László Gyula feltételezése szerint a Zápolya utcai 11. sírt megásását követően kb. 80–100 száz évvel rabolhatták ki („...olyan korban történt ez, amikor a szijak nem korhadtak el, s így annak egyik vége a verettel együtt beleszakadt a földbe. A rablás tehát a temetés után nem sokkal, de legfennebb 80–100 évvel később történhetett meg...” [LÁSZLÓ 1943a, 16]).

Lovastemetkezések

A honfoglalás kori temetkezések egyik magyarokhoz kapcsolt 'etnospecifikus' típusának számítanak az úgynevezett lovastemetkezések, illetve ezeknek különböző változatai. Adataink alapján a Kolozsvár környéki temetőkből két lelőhelyről dokumentált biztosan lovastemetkezés (Kolozsvár-Szántó utca, Kolozsvár-Zápolya utca), kérdéses ugyan, de nagyon valószínű, hogy a Kalevala utca I. lelőhelyen ugyancsak előkerült lovastemetkezés.

Az 1., 4., 6., 8–11. sírokban figyeltek meg lovastemetkezést (6. kép 1, 4, 6, 9, 10, 11. sír; 22. kép 1; 30. kép). Ezek közül egyetlen ismert változathoz sem tudjuk sorolni a (szórvány) 8., valamint a feldőlt 4. és a 11. sírokat. Nagyon lényeges, hogy a Zápolya utcai temetőben a tizenegy ismert temetkezés közül összesen hét esetben regisztrálhattunk ilyen jellegű temetkezési szokást.

A kolozsvári lovastemetkezések mindegyike Bálint Csanád lovastemetkezési tipológiájának második nagy kategóriájába sorolható, vagyis azon temetkezések körébe, amelyekből lócsontok kerültek elő. A lócsontoknak a sírokban elfoglalt helyzetét Bálint Csanád öt csoportba sorolta, ezekből a kolozsvári sírokban (6. kép) a II., III. és IV. lovastemetkezési forma fordul elő (BÁLINT 1969, 107–114):

II. típus: lábhoz tett lóbőrös temetkezések

1. pozíció: a csontváz lábainál a négy ló lábszár-csont, a ló koponyája pedig É-ra néz (1. sír) (6. kép 1. sír).

cate resturile osteologice, care au aparținut cel mai probabil unui adult (după dimensiunea gropii) (fotografiile scheletelor din morminte vezi la Fig. 6).

Orientarea mormintelor

Orientarea mormintelor din necropola de la Cluj-strada Zapolya era V–E, respectiv variante ale acesteia: V–E (mormintele 1, 9–11), NV–SE (M2) sau VNV–ESE (mormintele 3–7) (Fig. 6).

Poziția scheletelor în morminte

Morții erau așezați în gropi în poziție întinsă. Defunctul din M10 a fost așezat pe o scândură din scoarță de mesteacăn. Pe baza documentației păstrate și apublicațiilor, se poate presupune că mâinile defunctului au fost întinse pe lângă corp (excepția o constituie mormintele jefuite 1, 8, 9 și 11 despre care nu avem informații). În câteva cazuri se poate presupune că mortul a fost înfășurată în pânză, păslă sau alt material organic. În cazul mormântului 10, brațul stâng nu s-a păstrat, în schimb mâna dreaptă era îndoită la 20–25° fiind așezată pe bazin. Pe baza poziției scheletului aceasta a fost înfășurată într-un material organic. În cazul M11 s-a observat urme de trepanare (Fig. 6. M. 10; Fig. 30) (GRYNAEUS 1996, 56–103).

Piatră sub cap a fost înregistrată în cazul M4 și prezența acesteia reprezintă una dintre problemele nerezolvate ale ritualurilor funerare din secolul X din Transilvania (Fig. 6. M. 4). Gyula László a considerat că este vorba despre un obicei tipic al „cuceritorilor unguri” (considerând că piatra de sub cap simbolizează șaua) (LÁSZLÓ 1997, 350), iar mai târziu Gábor Vékony l-a considerat ca fiind un obicei cabar (VÉKONY 1988, 123). Problema însă s-a dovedit a fi mult mai complexă.

Situații asemănătoare apar în necropole din secolele X–XI de la Blandiana „B” (M11) (KOVÁCS 1942, 92–97; HOREDȚ 1966, 282, Abb. 19. 11, Abb. 23. 1–10) și Alba Iulia - strada Brândușei (M25 – capul defunctului a fost așezat pe o cărămidă) (DRAGOTĂ–BRÂNDA 2000, 294, Fig. IV. m. 1; GÁLL 2013A, VOL. II: 39. tábla. 25. sír). Ca și în cazul M4 din necropola din strada Zápolya, M11 din necropola de la Blandiana „B” avea arme în inventarul funerar. Mormântul de la Alba Iulia - strada Brândușei nu avea alte obiecte în inventar în afara cărămizii de la cap.

2. pozíció: a csontváz bal lábszárcsontja végében balra négy ló lábszárcsont, a combcsont felétől felfelé, majdnem a könyökig a Ny-ra néző lókoponya (6. sír) (6. kép 6. sír; 22. kép 1).

III. típus: kitömött lóbőrös temetkezés

A harcok koponyája mellett bal felől a lókoponya, utána a ló első két lábszárcsontja, majd a sír végében a ló két hátsó lábszárcsontja (10. sír) (6. kép 10. sír; 30. kép).

IV. típus: összehajtott lóbőrös temetkezés

A csontváz medencéjétől balra a ló koponyája, amelyet a négy lábszárcsont követ (9. sír) (6. kép 9. sír).

Az első lépésben szükséges megemlítenünk, hogy a Zápolya utcai 10. sír a III. típusú lovastemetkezési mód egyetlen ismert erdélyi esete, de a szokás ismeretlen a Partiumban is. Bálint Csanád ezelőtt majdnem negyven évvel mintegy tizenkilenc temetkezést sorolhatott ide (37. kép 1) (BÁLINT 1969, 111), az azóta eltelt időszakban ugyan kerültek elő még hasonló temetkezések, mennyiségben azonban meg sem közelítik az I., II. vagy a IV. csoport mennyiségét. Tényként kezelhető, hogy olyan temetőben is mint pl. Karos-II. temető, ahol 73 sír közül 37 esetben került elő lovas- vagy lószerszámos temetkezés, csak egyetlen sírban (a 15. számúban) regisztráltak kitömött lóbőrös temetkezést (RÉVÉSZ 1996, 19, 27. tábla 1–24). E lovastemetkezési típust etnikai szempontból Bálint Csanád annak idején a magyarokhoz csatlakozott, tőlük eltérő eredetű ’törökös’ népcsoporttal hozta kapcsolatba (BÁLINT 1969, 111), azonban éppen az olyan leletek esetében elgondolkodtató ez az állítás, mint a karosi 15. temetkezés, amelynek *infans* II. női csontvázáról nehezen lehet elképzelni eltérő eredetet, de erre figyelmeztetnek a sír mellékleteihez tartozó egyéb tárgyak is. Ugyanakkor Kárpát-medencei elterjedésük ma már inkább tűnik egyenletesnek, többszörösdést nehezen lehet kimutatni. A jövőben talán hasznos lenne az összes Kárpát-medencei esetet felgyűjteni, illetve széles körű (régészeti, antropológiai, DNS) vizsgálat alá vonni.

Ami az összehajtott lóbőrös típus megjelenését illeti, számos további kérdést vet fel a jelenség. Miért helyezték különféleképpen a lócsontokat a Zápolya utcai temetkezésekbe? Az öt jól dokumentált

De menționat aici și o situație întâlnită în necropola de la Ciumbrud, datată în secolele IX–X: în mormintele 1 și 6 sub capul defuncțiilor au fost așezate bucăți de piatră. Acestea au fost interpretate drept semne ale prezenței statului moravian sau a Țaratului Bulgar în Bazinul Transilvaniei (DANKANITS–FERENCZI 1959, 605–612; BÓNA 1988, 194–195). Situații similare au fost înregistrate la Zalavár (TETTAMANTI 1975, 96), respectiv în Moravia la Staré Město (HRUBY 1955, Obr. 7. V. 1, 9).

Pietre așezate pe o parte a gropii a fost documentată în cazul mormântului 3 de la Cluj-Napoca-strada Zápolya. În concluzie, nu putem exclude ca în aceste cazuri să fie vorba de o preluare al unui aspect de ritual funerar.

Pornind de la aceste exemple, se poate observa că situația documentată în M4 de la Cluj - strada Zápolya este una foarte rară, având în vedere că în necropolele clasice maghiare ale perioadei acest ritual nu este cunoscut.

Despre jefuirea mormintelor

Atât din materialul publicat, cât și din cel inedit iese că unele morminte cu inventar mai bogat au fost prădate. Se pune întrebarea dacă aceste intervenții au fost rezultatul unor practici și credințe păgâne sau rezultatul unor jafuri? În necropola din strada Zápolya cele mai bogate morminte (M1 și M11) au fost prădate, precum și unul din care a rămas doar zăbala (M9). Pe baza acestor observații se poate presupune că a fost vorba de jafuri, cu un scop practic (Fig. 6. M. 1, 9, 11), într-o perioadă când semnele mormintelor încă erau vizibile. Evident, la întrebările când și cine a realizat aceste fapte răspunsurile vor rămâne necunoscute. Potrivit observațiilor lui Gyula László, M11 ar fi putut fi jefuit după 80–100 de ani de la îngroparea defunctului („...s-a putut întâmpla într-o perioadă în care curelele încă nu erau putrezite, și unul dintre capete s-a rupt împreună cu aplica în pământ. Jefuirea mormântului nu s-a putut întâmpla cu mult după înmormântare, maximum 80–100 de ani...” [traducerea autorilor]) (LÁSZLÓ 1943a, 16).

Înmormântări cu resturile calului

În literatura de specialitate, cel mai dezbătut ritual funerar din Bazinul Carpatic în secolul al X-lea, deseori fiind considerat a fi „etnospecific”, rămâne

esetben ugyanis három eltérő lovastemetkezési forma fordul elő. Nem utalhat ez a közösség heterogén szokásaira, eszmerendszerére, értékrendjére?

A kolozsvári lovassírokból fegyveres férfi csontvázak kerültek elő (ld. fentebb), mindezt az antropológiai eredmények is megerősítették. Az 1. sírban egy 35–55 éves, a 4. sírban 23–60 éves, a 6. sírban 54–71 éves, a 10. sírban pedig egy 35–40 éves férfi feküdt. Ugyanakkor a Zápolya utcai lovastemetkezések másik jellegzetessége, hogy majdnem mindegyik esetben (1., 4., 6., 10., 11. sír) e temetkezések velejárója a szablya volt. Ellentétben az alföldi területekkel, a Zápolya utcai temetőből lovastemetkezés nem ismert női sírból. Hiányukra ebben az esetben több lehetséges magyarázatot látunk:

1. A női temetkezésekből hiányzó lovastemetkezések arra utalhatnak, hogy hagyománybeli (tehát végső soron etnokulturális) különbségek léteztek a két nem között.

2. Mindez az erdélyi (illetve ebben az esetben a kolozsvári) honfoglalás kori közösségek gazdasági helyzetére vezethető vissza. A tartott lovak száma kevesebb volt. Gazdasági helyzetüket tekintve az erdélyi (illetve ebben az esetben a kolozsvári) honfoglalás kori közösségek szegényebbek voltak alföldi társaiknál. Ebből kifolyólag szerényebb lóállománnyal rendelkeztek, vagy a ló olyan értéket képviselt, amit csak nagyon kevesen engedhettek meg maguknak.

3. Az itt feltárt, nőként meghatározható temetkezések esetében feltűnő a sírokban nyugvók fiatal életkora. A női lovastemetkezések hiányát tehát életkori eltéréssel is magyarázhatjuk.

4. Egy utolsó, hipotetikus felvetés sem elképzelhetetlen: azon női sírok, amelyeket a ló részeivel együtt temettek el, nem lettek még feltárva.

Leszögezhető ugyanakkor, hogy egyelőre egyik javaslat sem visz közelebb a megoldáshoz. A vizsgált temetőben a lovastemetkezést kivétel nélkül szablyás férfiak „érdemelték ki”. Az egyik esetben, a Zápolya utca 4. sírjában azonban a szablyás férfi sírjából csupán két ló lábszárcsont került elő. Arról a sírról van szó, amelyben az említett ’kőpárna’ is előkerült, nem lehetetlen tehát, hogy e két régészeti jelenség (fej alá tett kő és a részleges lótemetkezés speciális megjelenése) a magyar honfoglalók kultúrájától idegen etnikumra vagy kultúrára utal.

ritualul privind înmormântarea cu resturile calului, respectiv diferitele variante ale acestuia. Date despre ritualurile de înmormântare cu resturile calului din Cluj-Napoca avem în două situri funerare: str. Plugarilor / Szántó și strada Zápolya. Cu un semn de întrebare, dar foarte probabil, aici poate fi inclusă și o înmormântare din strada Kalevala situl I.

Înmormântări cu cai în spațiul funerar din strada Zápolya au fost înregistrate în mormintele 1, 4, 6, 8–11 (*Fig. 6. M. 1, 4, 6, 9, 10, 11; Fig. 22/1; Fig. 30; Fig. 38. I*). Din păcate, din cauza jefuirii mormintelor nu cunoaștem tipul de înmormântare cu resturile calului din mormintele 8 și 11, cu mențiunea totuși, că ultimul poate să aparțină tipului II (*Fig. 38. I*). Pe baza tipologiei realizate de Csanád Bálint mormintele cu resturile calului de la Cluj le-am putut încadra în tipurile II, III și IV (*Fig. 6*) (BÁLINT 1969, 107–114):

Tipul II: înmormântări cu resturile calului, cele patru tibii ale calului învelite în piele și depuse în zona picioarelor:

Poziția 1: la picioarele scheletului cele patru tibii ale calului și craniul îndreptat spre nord (m. 1) (*Fig. 6. M. 1*)

Poziția 2: la capătul tibiei stângi – cele patru tibii ale calului, pe lângă femurul stâng până la cot -craniul calului în direcția V (m. 6) (*Fig. 6. M. 1; Fig. 22. I*).

Tipul III: resturile calului împăiat, care constă în înșirarea tibiilor și capului calului pe toată lungimea gropii în formă anatomică, cu intenția de a reda (imaginea) animalul(ui) viu.

– pe partea stângă a craniului uman a fost descoperit puțin mai sus de acesta (cca 15 cm) craniul calului, pe lângă partea superioară a scheletului cele două tibii anterioare ale calului, iar de la etichetele picioarelor înspre stânga cele două tibii posterioare ale calului (m. 10) (*Fig. 6 M. 10; Fig. 30. 8*).

Tipul IV: ofrandă de cabalină cu pielea de cal împăturată, pe lângă bazin – craniul calului, mai jos cele patru tibii ale calului (M9) (*Fig. 6. M. 9*)

În Bazinul Transilvaniei, M10 de la Cluj reprezintă singura înmormântare de acest tip cunoscută până acum, dar aceasta nu a fost documentată nici din zona Crișanei. Csanád Bálint, a reușit să catalogheze 19 descoperiri aparținând tipului III (*Fig. 37. I*) (BÁLINT 1969, 111). În perioada care a trecut de la studiul lui Csanád Bálint s-au mai găsit

Kerámia és állatsontok a sírokban

A honfoglalás kori temetkezési szokások másik eleme az ételt és italt tartalmazó kerámia jelenléte a sírokban (KISS 1969, 175–182). A 10. századi kerámiás sírok fő jellemzője az egyetlen agyagedény melléklet, ellentétben például a bolgár temetkezési szokásokkal, amelyek esetében sűrűn fordul elő két agyagedény egy sírban (igaz, nem ritka az Al-Duna térségének temetőiben sem az egyetlen agyagedény sírba helyezése) (FIEDLER 1992). A honfoglalás kori temetőkben ez utóbbi azonban majdnem ismeretlen szokás, amelyet idegen elemként értékelték (ld. pl. Ibrány-Esbóhalom 164. sír és Csekej 416., 449., 505. és 769. sír: ISTVÁNOVITS 2003, 355, 59. kép, 180. kép 8, 14; REJHOLCOVÁ 1995, 44–45, 48, 54–55, 58, 83, 85, 87, Tab. LXVI. 1–3, Tab. LXVII. 3–4, Tab. LXX. 3–4, Tab. LXXI. 9–10, Tab. LXXIX. 14–15, Tab. CXIX. 10–12, Tab. CXXI. 7–8, Tab. CXXV. 4–5).

A kolozsvári Zápolya utcai temetőből a 2., 3. és 5. sírből került elő kerámia. A kolozsvári edénymellékletes sírokban nyugvó csontvázak nemét csak részlegesen ismerjük (38. kép 2). A Zápolya utcai 5. sír esetében a fülbevalója alapján női, *adultus-maturus* I (23–32 éves) temetkezéssel állunk szemben, a 3. sírba pedig biztosan gyermeket temettek (6 éves). A 2. sír felnőtt csontvázat sajnálatosan nem ismerjük. Ezek alapján az agyagedény sírba tételének szokását akár a (női) nimmal, akár az életkorral is magyarázhatjuk.

Sajnos a legtöbb esetben nem tudunk semmit az edények egykori tartalmáról, ugyanis nem készítették kémiai elemzéseket az edényeket kitöltő földdel kapcsolatban. Ugyanakkor tudjuk, hogy a 3. gyermeksír edénymellékletében malaccsontokat regisztráltak. A lelőhelyen előkerült állatsontok meghatározása alapján egyébként sikerült pontosabb képet nyerni a honfoglalás korában tenyésztett/fogyasztott állatfajtaikról is.

A tanulmányozott lelőhelyről a következő állatsontok ismertek (38. kép 2):

1. Juhcsont (juh *femur*csontja): 10. sír.
2. Disznócsontok: 3. sír (az edényben).
3. Szárnyacsontok: 4. sír.

A rendelkezésre álló adatokból az derül ki, hogy a legtöbb, biztosan dokumentált esetben ezek fegyveres–lovás (legalább jelképesen lóval eltemetett) férfi sírok mellékletei voltak, kivételt a Zápolya

asemenea înmormântări, totuși cantitativ sunt de parte de cele din tipurile I, II sau IV. Un exemplu concret este cel al necropolei II de la Karos. Acolo, din cele 73 de morminte, 37 conțineau diferite tipuri de înmormântări cu resturile calului sau simbolice (doar piese de harnașament), dar doar într-un singur mormânt (M15) a fost înregistrată varianta a III-a, într-un mormânt feminin *infans* II (RÉVÉSZ 1996, 19, 27. tábla 1–24). Csanád Bálint a interpretat tipul III ca înmormântările unei populații turcice (BÁLINT 1969, 111). Împotriva posibilității de interpretare etnoculturală stau în primul rând însăși acele necropole din care provin mai multe tipuri de înmormântare cu resturile calului. Așa este cazul M15 de la Karos, în cazul căruia este greu de presupus o origine diferită; nici inventarul mormântului nu ar susține așa ceva. Totodată, mormintele în care a fost documentată înmormântarea cu resturile calului tip III sunt răspândite în tot spațiul Bazinului Carpatic, uniform, o concentrare fiind greu de demonstrat. În viitor ar fi o temă de cercetare foarte interesantă catalogarea acestor morminte și analiza lor interdisciplinară (arheologică, antropologică, ADN, izotopi de stronțiu etc.). Ca ipoteză de lucru, am putea vorbi de răspândirea membrilor unor clanuri?

Înmormântările cu resturile calului din Cluj-Napoca-strada Zápolya ridică numeroase întrebări în privința acestui fenomen. De ce s-au depus resturile calului în poziții diferite în morminte? Cele 5 cazuri bine documentate se încadrează în trei tipuri diferite. Oare acest fapt nu este legat de originea, respectiv de identitățile diferite individuale și familiale, care ar arăta exact originea eterogenă a comunității?

În toate aceste cazuri au fost înmormântați bărbați (excepția o constituie M9, jefuit, din strada Zápolya, despre care nu avem date certe). În M1 avem un bărbat *maturus I – senilis* (35–55 de ani), în M6 un bărbat *senilis* (54–71 de ani), iar în M10 un bărbat *maturus II* (35–40 de ani). Caracteristica principală este prezența sabiei în inventarul funerar al acestor morminte (M1, M4, M6, M10 și M11). În contrast cu zonele denumirea în maghiară, în necropola din strada Zápolya, așa cum se prezintă situația până acum, nu este cunoscut obiceiul depunerii resturilor calului în morminte feminine. Cum putem interpreta acest fenomen?

Trei scenarii pot fi luate în considerare:

utcai 3. sír agyagedényében lelt malaccsontok képeznek. Ebben az esetben is megfigyelhető kapcsolat az elhunyt és a leölt állat életkora között: a kiskorú mellé berakott agyagedénybe fiatal részét csontjait helyezték.

Ugyanakkor megfigyelhetőek az állatsontok és az életkori sajátosságok között: a 10. sír *maturus* férfi temetkezésébe 7–8 éves juhcsont került, a 3. sír 6 éves gyermeke pedig malacrészt kapott. Nem ismertek adatok a 4. sír kapcsán.

Tüzelésnyomok

A kolozsvári lelőhelyről két temetkezés esetében – a Zápolya utca 1. és 4. sírjából – ismerünk tüzelésnyomokat. A szokás továbbélését a 11. századi várfalvai temetőben tett észrevételek bizonyítják, erre azonban pontos adatokat a 11–12. századi kolozsvári temetőkből nem ismerünk (GÁLL 2013a, I. kötet: 636).

A SÍRMELLÉKLETEK ELEMZÉSE

Az eddig feltárt temetőrész mindegyik feltárt sírjában találunk mellékletet. A sírokból jelentős mennyiségben került elő különböző ékszer, veretekkel díszített öv, lószerszám díszei, illetve lószerszám (zabla). Ahogyan látni fogjuk, a temető mintegy ismertető jele a fegyverek, elsősorban a szablyák.

Hajkarikák

Sima 1a. típusú karikaékszer az 1. (2 példány – Ag.), 4. (1 példány – Ag.), 6. (4 példány – Ag.) (22. kép 1–5) és a 7. sírből (1 példány – Ag.) ismert. Fel szeretnénk hívni a figyelmet a 6. temetkezés hajkarikáinak mennyiségére és anyaguk (ezüst) kiváló minőségére is. Az 1a. típusú sima karikaékszer a honfoglalás kori 10. századi leletanyag egyik általánosnak tekintett, 'klasszikus' ismertetőjegye.

Fülbevalók

A vizsgált temetőből a szőlőfürtcsüngős fülbevalók két változata is ismert (1a1. típus és 1a2. típus). Az 5. sír példánya esetében a kör átmetszetű fülbevaló karikára négy darab előre megöntött, hat gömbből álló gyűrűt forrasztottak (19. kép 1, 1a) (sajnálatosan, amint a bukaresti Román Nemzeti Múzeumban készített rajzon látható, ezek a szőlőfürtöt jelképező koszorúk azóta elvesztek). A 'gyöngykoszorúk' nincsenek rögzítve karikákkal,

1. Această deosebire între ritualul de care au beneficiat femeile, respectiv bărbații, poate fi legată de situația materială (în cazul acesta numărul cailor) a comunităților din zona Clujului? Cu alte cuvinte, comunitățile din zona Clujului erau mai sărace (în numărul de cai) față de comunitățile din zonele de pe Câmpia Mare, unde resturile de cai apar într-un procent important și în mormintele de femei?

2. Lipsa resturilor calului din mormintele feminine poate să indice origini culturale, habitus cultural diferit ale indivizilor de sex feminin și masculin.

3. În aceste necropole n-au ajuns să fie înmormântate acele persoane feminine care ar fi primit pentru lumea de dincolo resturile calului sau încă n-au fost investigate până acum (menționez că aceste necropole sunt cercetate fragmentar)!

În legătură cu înmormântările resturilor calului o altă problemă este cea a vârstei cailor îngropați. Din păcate, la Cluj doar într-un singur caz s-au putut combina analizele antropologice cu cele paleozoologice: M10 din strada Zápolya, în care era îngropat un bărbat de vârstă medie (35–40 de ani) împreună cu resturile unui cal de 7–8 ani. Această observație a lui Mátyás Vremir infirmă ipoteza că ar fi fost sacrificat doar cai bătrâni, care nu mai puteau fi folosiți.

În legătură cu înmormântările cu resturile calului, trebuie ținut cont de situația problematică din M4 din strada Zápolya. În acest mormânt s-au găsit două tibii ale unui cal care pot fi interpretate ca aparținând unei înmormântări pe jumătate distruse sau manifestare de habitus cultural diferită de cuceritorii maghiari clasici. Această observație par a fi sprijinită și de faptul că, tot în acest mormânt s-a găsit o piatră depusă sub cap.

Ceramica și oasele de animale în morminte

Vasele ceramice apar în mormintele din secolul X pentru a păstra ofranda de mâncare lichidă sau băutură (cu sau fără alcool), pe care familia o oferea celui înmormântat, fiind un obicei comun al ritualurilor funerare din epoca cuceririi (KISS 1969, 175–182; ÖSEINKET FELHOZÁD 1996, 39). Una din caracteristicile principale este depunerea unui singur vas în morminte, în contrast cu ritualurile funerare din zona Dunării de Jos, unde este aproape clasică depunerea în morminte a două exemplare (trebuie menționat că nu de puține ori se cunoaște doar un singur exemplar ceramic și în aceste zone)

mint más példányok esetében. A fülbevaló struktúrája a következő: a karika belső ívén levő fürtön egy nagyobb, kissé deformálódott gömb ül, alatta sodrott filigránhuzal következik, amelyet négy granulált gömbből álló koszorú követ. A koszorú alatt újabb sodrott ezüstből készült filigránhuzal zárja a felső fürtöt. A felső és alsó fürt összekapcsolása egy keskeny pánt révén történt. A karika külső ívén levő fürt felső felében három sodrott filigránhuzalt látnunk, majd ezt követi egy hat szemből álló granulált gömbkoszorú, alatta egy sima huzalkarika, amelyet három függőleges sima drót köt össze a jellegzetes három gömbből álló koszorú között az alatta levő sodrott filigránhuzallal. Hasonlóan a felső részhez, két részből álló, nagyméretű gömb zárja a tárgy alsó részét. A fülbevalónk általunk ismert tökéletes szerkezeti párhuzama – kivéve a karikán levő koszorúk kiképzését – a tokaji leletből előkerült pár nélküli fülbevaló, illetve Ibrány-Esbóhalom K–Ny tájolású 255. sírjának egyik példánya (19. kép 2, 2a) (MESTERHÁZY 1994a, 213, 12. kép 2; ISTVÁNOVITS 2003, 110, 111. kép 255/2).

A szőlőfürtcsüngős fülbevalók második változatához sorolt – ugyancsak a Zápolya utcában előkerült – példány nagymértékben eltér az előbbi változattól. A szakirodalom azonban nem választotta el ezeket, így mi is együtt elemezzük őket. Sajnos a tárgy mai állapota megakadályozta, hogy ez utóbbit behatóbban tanulmányozzuk, úgyszólván csak a Kovács István és László Gyula által leírtakat tudjuk felhasználni. A fülbevaló karikájára egyszerű gyűrűket húztak, az öntött gyűrűk két sima karikája között pedig gömbök sorakoznak. A képek és az ismert párhuzamok alapján valószínűsíthető, hogy a csüngő ebben az esetben is két préselt hosszúkás ezüstlemezéből volt összeforrasztva, a felületét pedig öt rombusz alakú ezüstgranulációs díszítmenyecsoport ékesíti, a megmaradt kép alapján csak az összeforrasztott csüngő felületének közepén. Megfigyelhető az a technikai fogás is ezen a példányon – ellentétben a párhuzamaival –, hogy a csüngő felső és alsó felén is megpróbálták elég hűen utánozni az 1a1. változatok mindegyikén meglévő granulált gömböt, a felületén futó sodrott filigránt, illetve a granulált gömböcskéket. Ebből a szempontból jelentősen különbözik a bőszi, szobi, tokaji és valkóvári példányoktól, tehát nem lehet tökéletesen a társuknak tekinteni. A legközelebbi

(FIEDLER 1992). În necropolele „ungurilor cuceritori” acest obicei este aproape necunoscut fiind interpretat ca element străin (de exemplu necropolele de la Ibrány-Esbóhalom mormântul 164, respectiv Čakajovce, unde în mormintele 416, 449, 505 și 769 s-au înregistrat două vase de ceramică; REJHOLCOVÁ 1995, 44–45, 48, 54–55, 58, 83, 85, 87, Tab. LXVI. 1–3, Tab. LXVII. 3–4, Tab. LXX. 3–4, Tab. LXXI. 9–10, Tab. LXXIX. 14–15, Tab. CXIX. 10–12, Tab. CXXI. 7–8, Tab. CXXV. 4–5; ISTVÁNOVITS 2003, 355, Fig. 59, Fig. 180. 8, 14).

În necropola din Cluj-Napoca-strada Zápolya s-au descoperit vase în mormintele 2, 3 și 5 (Fig. 38. 2). M5 din strada Zápolya, așa cum sugerează și inventarul său (cercei), aparține unei femei *adultus-maturus* I (23–32 de ani). M3 aparține unui *infans* I (6 ani). Sexul defunctului din M2 nu îl cunoaștem, dar era adult.

Având în vedere exemplele de mai sus, în cazul necropolei de la Cluj-Napoca-strada Zápolya, obiceiul sau moda funerară de depunere a vasului ceramic în mormânt poate fi explicat fie prin sexul feminin al defunctului, fie prin vârsta acestuia.

Din păcate, până acum, nu avem date cu privire la conținutul acestor vase deoarece lipsesc cu desăvârșire analizele chimice care să detecteze urmele băuturii sau ale mâncărurilor. Doar într-un singur caz, M3 din strada Zápolya, s-a stabilit că în vas au fost oase de purcel.

Oasele de animale din mormintele sitului sunt următoarele (Fig. 38. 2):

1. Oase de ovicaprine al unui subadult (M10).
2. Oase de purcel (M3, în recipientul ceramic).
3. Oase de pasăre (M4).

Pe baza datelor de care dispunem, reiese că aceste oase provin din morminte cu arme și resturile calului. Excepția o constituie M3, unul de copil.

În aceste două cazuri, putem afirma că între vârsta decedaților (*infans* și bărbat de 35–40 de ani) și vârsta animalelor sacrificate (purcel mic și oaie de vârstă aproape medie) se află o strânsă legătură.

Urme ale arderii gropii

La Cluj - strada Zápolya, după cunoștințele noastre, în cazul mormintelor 1 și 7 au fost identificate urme ale arderii. În M1 pământul a fost ars în jurul capului, iar în M7 au fost găsite fragmente de cărbune, care poate fi un indiciu al arderii rituale a gro-

párhuzamának talán az Ungvár vidéki szórványt tekinthetjük (JANKOVICH 1943, 103–104, XXVII. tábla 2; KOBÁLY 2001, 219, 2. kép 2). Hasonlóan az előbbi változathoz, ennek is ismertek öntött változatai, pl. a moldvai Arsuráról ismerünk egy hasonló fülbevalót (TEODOR 1981, Pl. 17. 14).

A szőlőfürtcsüngős fülbevalók nagy mennyiségben kerültek elő a kolozsvári lelőhelyeken kívül is az Erdélyi-medencéből (Kolozsvár-Farkas utca, Kolozsvár-Szántó utca, Gyulafehérvár-Császár forrása, Gyulafehérvár-Mentőállandóság, Maroskarna „B” temető). A klasszikus keltezés szerint a 10. század közepe előtti időszakra nem lehet őket keltezni, azonban e feltételezés a Kárpát-medencétől északabbi területek leletanyagából indult ki.

Gyűrűk

A Zápolya utcai temetőből a következő gyűrűtípusok ismertek:

1. Egyszerű, nyitott, díszítetlen testű pántgyűrű, a végei távol egymástól (5a. típus): 7. sír (2 példány – Ag).

2. Egyszerű nyitott, díszített pántgyűrű (5b. típus): 8. sír (1 példány – Br).

A nyitott, díszítetlen testű pántgyűrűtípusok egyes példányai már a 10. század első felére keltezhetőek (Kolozsvár-Zápolya utca 7. sír). A kolozsvári lovastemetkezéses 8. sír mellékleteként előkerült bronzból készült, felületéből reliefmintaként kiugró, csavart díszű 5b. típusú szórványgyűrűt a sír mellékleteinek egyedisége alapján (a szíjvégeknek, illetve a lószerszámdísznek nem találtuk Kárpát-medencei párhuzamát) a 10. század első harmadára, első felére keltezhetjük.

Érdekes jelenség, hogy a Zápolya utcai temetőből nem ismerünk egyetlen karperecet sem.

Gombok

A Kárpát-medencei 10. századi leletanyag nem reprezentatív, ennek ellenére jelentős számban előkerült leletanyaga a sírokból előkerülő – különböző technikai módszerekkel előállított – gombok csoportja. A Zápolya utcai temetőből a legnagyobb mennyiségben az egyszerű körte alakú fülesgomb ismert a 7. és a 8. sírből.

Granulációval, gömböcskével és filigránnal díszített gomb az 5. sír mellékletei közül is ismert. Ennek párhuzamát az Erdélyi-medencéből nem is-

merjük meg. A cetelakői temetőből ismert egy hasonló gomb (Moldovenești), însă nici unul dintre morminte nu se află pe teritoriul Clujului (Mănăştur, Piața Centrală) (GÁLL 2013a, Vol. I: 636).

ANALIZA INVENTARULUI FUNERAR

Toate mormintele cercetate au avut inventar. Din morminte, într-o cantitate importantă, s-au recuperat podoabe, aplici de centură, podoabe și piese de harnașament (scăriță, zăbală, cataramă de chingă). Așa cum vom vedea, una din caracteristicile inventarului funerar este prezența armelor, în principal a săbiilor.

Inelele de buclă

Inelele de buclă din mormintele 1 (2 exemplare – Ag), 4 (1 exemplar – Ag), 6 (4 exemplare – Ag) (Fig. 22. 1–5) și 7 (1 exemplar – Ag) se încadrează în tipologia noastră 1a. Am dori să atragem atenția asupra cantității inelelor de buclă din M6, precum și asupra calității lor, una foarte bună. Inelul de buclă de tipul 1a este o prezență constantă în materialul arheologic din secolul X (GÁLL 2013a, Vol. I: 641–647).

Cercei

Din necropola cercetată cunoaștem două variante ale cerceilor în formă de ciorchine de strugure (tipul 1a1 și 1a2).

Pe veriga rotundă a cercelului din M5 din strada Zápolya (Fig. 19. 1–1a) au fost lipite patru inele din șase bumbi granulați (din păcate așa cum se vede pe desenele realizate la Muzeul National de Istorie a României, inelele din bumbi granulați de pe veriga cercelului reprezentând un ciorchine de strugure au dispărut cu excepția a doi bumbi). Aceste inele, care redau forma unor boabe de struguri, nu au fost îngrădite de alte două inele ca și în cazul altor exemplare. Structura cercelului este următoarea: în partea interioară a verigii este bumbul central, puțin deformat, sub care se află un șir de filigran răsucit, urmat de „etajul” II al ciorchinelui, o „coroană” formată din patru bumbi turnați. Sub acesta încă o sârmă de filigran închide partea superioară a ciorchinelui. După sârma de filigran urmează o gaură prin partea centrală a verigii, prin care „ciorchinele” a fost atașat pe verigă, iar partea superioară și inferioară

merjük. Pontos párhuzamai kerültek elő ugyanakkor a Břeclav-Pohánsko-I. temető 205. (2 példány – Ag.) (KALOUSEK 1971, 126), valamint a II. temető 1. sírjából (1 példány – Ag.) (DOSTÁL 1975, 334, 35. kép 1). Nagyszámú morva párhuzama (Staré Město, Špitálkách, Mikulčice, Přédmosti, Břeclavi-Pohánsko, Libice, Žalova) alapján természetesen morva eredetre gondolhatunk (DOSTÁL 1966, 63), hasonló példányok azonban feltűnnek a későbbre keltezhető tokaji kincsleletben is (HAMPEL 1905, 491. kép D. 11). A gomb gömbjét csak félig beborító granulált díszítmény az Ibrányban előkerült 172. sír gombján is megfigyelhető (ISTVÁNOVITS 2003, 94, 86. kép 172/6). Az oroszországi Kopijevka (LINKA-HEPPENER 1948, рис. 2. 4–5), a dalmáciai Trilj, Dugopolje, Solin és ismeretlen lelőhelyű leletek (KARAMAN 1921, Sl. 1), illetve a bulgáriai preszlavi kincs aranyból készült változatai (TOTEV 1982, Fig. 17. 5), a moldovai Giurguleştiről (LEVIŤKII-HAHEU-RJABCEVA 2000, 90–96, Fig. 2/2–3, 6–7; RJABCEVA 2005, рис. 47. 2–3, 6–7) előkerült példányok arra engednek következtetni, hogy nagyon óvatosan kell bánnunk a 'nagymorva' eredettel. Mesterházy Károly, aki széleskörűen foglalkozott e kérdéssel, maga is nagyon bizonytalan, amikor azt írja: „...morva eredete egyáltalán nem biztos... inkább K-i áru, bár maga a típus D-i eredetűnek látszik.” (MESTERHÁZY 2000, 214). A kérdés továbbra is eldönthetetlen marad, azonban a preszlavi arany példányok alapján nagyon valószínű, hogy inkább D-i áruval lehet dolgunk. A tárgyak időrendi besorolása a különböző régiókban nagyon eltérő: a nagymorva temetőkben a 9. század második felétől keltezhetőek, a honfoglalás kori sírokban viszont ezeket már csak a 10. század közepére, illetve közepétől datálhatjuk, a bulgáriai és oroszországi példányokat a 10. század második felére, a dalmáciai példányokat pedig még későbbre tehetjük.

Gyöngy

A Zápolya utcában gyöngy csupán egyetlen temetkezésből, a 6. számú szablyás–lovassíróból került elő. Innen, a csontváz mellcsontjáról egy hullámvonaldíszes nagyobb, lapított alakú szemesgyöngy (1.6. típus/Szilágyi 58. típus) került elő. Talán nem tévedünk sokat, ha ebben a helyzetben amulettként vagy egyszerűen csak díszként értékeljük (22. kép 6, 6a–d) (FÜLÖP 2021).

a ciorchinelui au fost legate cu ajutorul unei benzi. În partea exterioară, sub veriga cercelului au fost montate unul sub altul trei șiruri de filigran răsucit, urmate de o coroană din șase bumbi granulați, sub aceasta un inel-verigă simplu, turnat, care este legat cu trei sârme verticale de o sârmă de filigran aflată sub coroana formată din trei mari bumbi granulați. Partea inferioară a piesei se termină printr-un bumb central granulat, asemănător ca mărime cu cel din „etajul” superior.

Un cercel similar cu cel analizat mai sus, cu excepția coroanei granulate, făcea parte din tezaurul de la Tokaj, iar un altul provine din mormântul 255 de la Ibrány-Esbóhalom orientat E–V (Fig. 19. 2, 2a) (MESTERHÁZY 1994a, 213, 12. kép 2; ISTVÁNOVITS 2003, 110, Pl. 111. 255/2).

Forma variantei a doua a cerceilor în formă de „ciorchine de strugure” din M5 din strada Zápolya se deosebește în anumite privințe de varianta anterioară. Din păcate, starea actuală a piesei ne împiedică să o analizăm din punct de vedere structural în detaliu. Putem folosi doar descrierile lui István Kovács și Gyula László. Pe veriga cercelului au fost montate în patru rânduri inele turnate simple, care îngrădesc bumbi granulați. Forma „ciorchinelui” era diferită față de cerceii din varianta anterioară. Pe baza ilustrațiilor și a analogiilor, „ciorchinele” a fost creat prin lipirea a două plăcuțe în poziție verticală de partea superioară a „ciorchinelui”. Acesta în schimb, din punct de vedere structural, a fost identic creat cu „etajul” superior al „ciorchinelui” variantei I. Identic cu varianta I este și „etajul” I al părții inferioare a „ciorchinelui”, la care fusese lipită plăcuța: o sferă realizată din două plăcuțe lipite prin sudare una de cealaltă, cu mențiunea că și în cazul acesta se încearcă redarea ciorchinilor de struguri într-o manieră abstractă. Suprafața acestei sfere a fost ornamentată cu mici granule organizate în cinci grupe redând o formă de romb. Sub această sferă s-a montat o sârmă de filigran și după un șir de pseudo-granulații, mai jos, din nou o sârmă de filigran, iar piesa se încheie cu un bumb central. O analiză mai atentă demonstrează foarte clar că sub coroana de la „etajul” I al părții inferioare a „ciorchinelui”, sfera centrală, pseudogranulele și bumbul central sunt părți ale aceleiași piese. Partea superioară și inferioară a cercelului este fixată nu numai printr-o bandă în interiorul cercelului, ci și prin trei șiruri vertica-

Ruhaveretek

Négy kerek ruhaveretet ismerünk a 10. sírból. A kerek veretek a 10–11. századi női ruházat klasszikus elemei közé sorolhatók (RÉVÉSZ 1996, 94). A helyzetük alapján pontos, összefüggő rendszert nem lehet megfigyelni: a koponya mellett és a mellcsonton került elő egy-egy, a lábak környékén pedig két példány, egyik pontosan a jobb sípcsont mellett, a másik pedig a lábak között. Talán valamilyen hosszabb ruha díszítésére szolgálhattak. A megfigyeléseink alapján kisebb mennyiségben ilyen jellegű díszek férfi sírból is ismertek (30. kép 1–3) (FÜLÖP 2021).

Ruhalemezkék

Négy sírból is ismerünk különféle ruhalemezkéket: a 3. (Ag), a 4. (Ag), a 7. (Ag), és 11. (Au) sírból. A ruhán levő lemezkék, ha nem is megszokott, de ismert leletei a klasszikus honfoglalás kori anyagi kultúrának. A lemezkék ruhán elfoglalt különböző helyzete eltérő funkcionalitásukra utal. Ingnyak díszítését szolgálhatta a 3. kisgyermeksírban előkerült 2,5 cm hosszú és 0,5 cm széles kis lemez. Teljesen más helyzetben kerültek elő és ebből következtetve természetesen más funkciójuk is volt a 4. sírból előkerült lemezkéknek: Kovács István szakszerű megfigyelése és leírása alapján a keskeny lemezdarabok a jobb és a bal csuklókról, illetve a jobb és bal boka tájáról kerültek elő, összesen 71,5 cm hosszúságban. A ruhaujjról, illetve a nadrág végéről előkerült lemezkékkel kapcsolatban kérdés marad, hogy ezeknek a ruha díszítése mellett volt-e más, praktikus szerepük, például a ruha- vagy ingujj, illetve a nadrág rögzítése. A boka környékéről ismert ezüstszalagok díszíthették a bőrcsizmát is.

Érdekes viseletmódot figyelhetünk meg a 7. sír esetében: az elhunyt (valószínűleg nő vagy kislány) övét 0,4–0,5 cm széles lemezes abroncs fogta össze, amely akasztóban és horogban végződött. Ebben az esetben is megfigyelhettük a pánt darabjait a láb körül, amelynek a funkciója ugyanaz lehetett, mint a fent említett esetben. Visszatérve az öv körüli abroncs kérdésére, nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy ebben a 10. századi női övek egy prototípusát (is) láthatjuk.

le de filigran, care unesc cele două componente ale piesei. Cea mai apropiată analogie este cercelul de la Tokaj, dar avem un exemplar destul de apropiat și în zona Ujgorodului (JANKOVICH 1943, 103–104, XXVII. tábla 2; KOBÁLY 2001, 219, 2. kép 2). Ca și în cazul variantelor anterioare, cunoaștem și variante turnate, de exemplu de pe teritoriul Moldovei, de la Arsura (TEODOR 1981, Pl. 17. 14).

Cerceii în formă de ciorchine de strugure au fost identificați în număr apreciabil atât în siturile arheologice din zona Clujului, cât și din Bazinul Transilvaniei (Cluj-Napoca-strada Farkas/Mihai Kogălnicenu nr. 23, Cluj-Napoca-strada Plugarilor, Alba Iulia-Izvorul Împăratului, Alba Iulia-Stația de Salvare, Blandiana-necropola „B”). După cronologia clasică cerceii nu pot fi datați înaintea mijlocului secolului X, dar aceasta ipoteză se bazează pe observații ale materialelor arheologice din zonele de la nord de Bazinul Carpatic.

Inele digitate

Din mormintele din strada Zápolya sunt cunoscute următoarele tipuri de inele digitate:

1. Inel digitat de bandă simplă, fără decor pe suprafață (tipul 5a): m. 7 (2 exemplare-Ag).
2. Inel digitat de bandă, ornamentat (tipul 5b): m. 8 (1 exemplar-Ag).

Unele exemplare ale inelelor digitate de bandă, simple, pot fi datate în prima parte al secolului X (Cluj-Napoca - strada Zápolya M7). Făcând probabil parte din inventarul mormântului cu resturi de cal M8, inelul digitat de tipul 5b, cu un ornament din sârmă cu o proeminență, pe baza unicității celorlalte inventare ale mormântului (nu cunoaștem analogii din Bazinul Carpatic ale capetelor de centură, respectiv ale ornamentelor pieselor de harnașament) îl putem data în primul sfert / în prima parte ale secolului X.

Fără îndoială este interesant faptul că, din necropola din strada Zápolya nu cunoaștem nici o brățară.

Nasturi

Grupul nasturilor confecționați prin diferite procedee, chiar dacă nu sunt numeroși, reprezintă o parte importantă a inventarului mormintelor secolului X. În necropolă cele mai multe exemplare sunt confecționate prin sudarea a două părți în formă de pară,

*Fegyverek**Szablyák*

A 10. századi férfitemetkezések jellegzetes mellékletei a fegyverek, ezek között a kolozsvári Zápolya utcai temetőben kivételes szerepet játszanak a szablyák, amelyek az 1., 4., 6. és a 10–11. sírből kerültek elő. Biztosan díszített volt a keresztvasa a 4. sír szablyájának. a régi leltárkönyvből nagyon fontos és érdekes információk jutottak birtokunkba. Idézzük a leltárkönyvet: „*IV. 9698.a–b: szablya keresztvasának töredékei, ezüstberakással és a keresztvasat fedő lemezes rész töredékei.*” (Kolozsvári Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma, régi leltárkönyv). Kovács István említi ugyan a lemezeket, ő azonban szablahüvely-borítóként értékeli őket, ráadásul az ezüstberakásról már nem tesz említést. Mindazonáltal tudjuk, hogy a híres kolozsvári régész és numizmatikus több mint harminc évvel később közölte a temetőt, ennek következtében ezeken az adatokon könnyen túlléphetett (17. kép).

A Zápolya utcai temető öt szablyája nagyon kiemelt arányú képviselet, hiszen eszerint az eddig feltárt 11 temetkezés mintegy 45,45%-ában előfordult ez a fegyvertípus. Tudomásunk szerint a szablyák ilyen magas arányát egyetlen Kárpát-medencei temetőben sem dokumentálták mindeddig!

A Kolozsvár-Zápolya utcában talált szablyapengék keskenyedése, valamint szélesség-hosszúság aránya eltér a Kárpát-medence egyéb területein előforduló, azonos időszakra datált szablyák alaki adottságaitól. A pengék szinte egész hosszúságukban közel egyforma szélesek, keskenyedés csak a hegy előtti 5 cm-es szakaszon figyelhető meg igazán. A fegyverekben nem található úgynevezett pengéját, amely más statikai tulajdonságokra enged következtetni. Az alaki kiképzettség a fegyverrel történő támadás mellett annak harc közben fellépő igénybevételekkel szemben tanúsított ellenállását is meghatározta. Az igénybevételeknek három fajtáját szokás elkülöníteni:

1. Ütészzerű (dinamikus) hajlító, ami a penge törését okozhatta.

2. Egyszerű (statikus) hajlító, ami a penge maradó alakváltozását, vagy komolyabb igénybevéteknél szintén annak törését idézhette elő.

3. Szúrás közbeni nyomó igénybevétel közbeni kihajlás.

care se unesc cu partea superioară ajurată, sferică, printr-un gât, așa cum sunt cei din mormintele 7 și 8.

Confecționat din argint aurit, un singur exemplar de nasture decorat cu granule provine din M5, acesta fiind descoperit pe umărul drept al defunctei.

Analogii apropiate se cunosc la Břeclav-Pohánsko-necropola I M205 (2 exemplare – Ag) (KALOUSEK 1971, 126, Tab. 206. 3–4) și Břeclav-Pohánsko-necropola II M1 (1 exemplar – Ag) (DOSTÁL 1975, 334, Pl. 35. 1). Pe baza numărului mare de astfel de obiecte descoperite în zona Moraviei (Staré Město, Špitálkách, Mikulčice, Předměstí, Břeclav-Pohánsko, Libice, Žalova) putem presupune o origine moraviană a acestor podoabe (DOSTÁL 1966, 63), dar asemenea exemplare apar și în tezaurul de la Tokaj, care au jumătate din suprafață împodobită cu granule, ca în cazul exemplarului din M172 de la Ibrány-Esbóhalom (HAMPEL 1905, Pl. 491. D. 11; ISTVÁNOVITS 2003, 94, Pl. 86. 172/6). Pe baza descoperirilor din Rusia de la Kopijevka (LINKA–HEPPENER 1948, Pl. 2. 4–5), din Dalmația de la Trilj, Dugopolje, Solin (KARAMAN 1921, Sl. 1), din Bulgaria de la Preslav (TOTEV 1982, Pl. 17. 5) și din Republica Moldova de la Giurgiulești (LEVIŢKII–HAHEU–RJABCEVA 2000, 90–96, рис. 2. 2–3, 6–7; RJABCEVA 2005, рис. 47. 2–3, 6–7) datate foarte diferit (din secolul X până în secolul XII), putem pune serios la îndoială originea moraviană a acestei categorii de podoabe. Károly Mesterházy, care s-a ocupat de această problemă, avea îndoiele când scria „...morva eredete egyáltalán nem biztos...inkább K-i áru, bár maga a típus D-i eredetűnek látszik...” (originea moraviană nu este deloc sigură...mai degrabă este un produs orientat, deși tipul ni se pare mai degrabă sudic)” (MESTERHÁZY 2000, 214). Pe baza exemplarelor din Dalmația și de la Preslav (arheologul maghiar nu avea cunoștință despre acestea din urmă) se poate presupune că acest tip de cercel este de origine sudică, produs în atelierele din spațiul imperiului.

Așa cum am mai menționat, datarea acestei podoabe în diferite regiuni este extrem de diferită. În necropolele din Moravia Mare aceste piese se datează în a doua jumătate a secolului IX – primul sfert al secolului X. În mormintele „ungurilor cuceritori” apar doar în contexte databile la mijlocul și din a doua jumătate a secolului X. Exemplarele din Rusia, Republica Moldova și Bulgaria au fost datate în

A harmadik típus kizárólagosan a penge geometriai jellemzőinek függvénye, amelyek az előbbi két kategóriánál az anyagminőséggel együttesen határozták meg a mechanikai tulajdonságokat (THIELE ET AL. 2015, 720–739). A honfoglalás kori szablyapengék többségén megfigyelhető keresztmetszeti jellemzők és változások (pl. a pengevájatos szakasz jellegzetes konkáv keresztmetszetét a hegy felőli fokéles, vagy elmanos szakasz rombikus, vagy lencse alakú keresztmetszete váltja fel) szintén a harc közbeni igénybevétellel szembeni ellenállás javítására hívatottak. E tekintetben a Zápolya utcai példányokból a 4. és 6. sír szablyáinak felülete vizsgálható jobban, hiszen a 10-es sírból előkerült fegyver felületét az erős korrózió kivül helyenként még a hüvely famaradványai borítják. A 4. és 6. sír pengéinél egyértelműen kizárható a pengevajat, helyette a penge markolat felőli szakaszán közel öt-szög alakú keresztmetszetben mintegy 2:1 arányban oszlik meg a profil és az él közötti arány.

A szegecslyukak hozzávetőlegesen szabályos kör alakúak ellentétben más kárpát-medencei példákkal (pl. a kassai szablyalelet / MNM ltsz.: 61.123.A.), amelyeknél ovális változatokat találunk. Ez utóbbi oka abban állhat, hogy a lyukasztás után a markolattüske anyaga a lyuk tágulásának megfelelően ívesen oldalra gyűrődött, a visszaegyengetés során pedig a kör keresztmetszetű lyuk deformálódott el az egyengetés irányának megfelelően. A 4. és 6. sír szablyája esetében a szegecslyuk vonalában enyhe oldalirányú kidudorodás figyelhető meg a markolat-tüskén, ami akár annak nyoma is lehet, hogy nem került sor melegalakításos egyengetésre, ami miatt a szabályos köralak is megmaradt. A vizuális vizsgálat megfigyelései azonban archeometallurgiai vizsgálatok híján csupán feltételezések maradnak.

Külön figyelmet érdemel a 6. és a 10. sír ellenzője. Ezek vasból kovácsolt, csónak alakú, körlapban végződő ellenzők, amelyek száraikkal a penge irányába ívelten hajlanak. Ahogy az a vasból készült honfoglalás kori szablyaellenzők zömére jellemző, a száruk nem tömörek, hanem egy merőleges lemezt fognak közre, amelynek egyik felületén az osztott markolatfával, a másik oldalon pedig a hüvely torkolatával érintkezik. A középső lemez szárukhoz történő rögzítéséhez forrasztást, vagy akár tűzi hegesztést is alkalmazhattak. A legvalószínűbb, hogy az ellenző szárainak hosszanti összeillesztésénél is

a doua jumătate a secolului X, iar cele din Dalmația și mai târziu, în secolele X–XI.

Märkea

Märkeaua apare doar în M6 de bărbat, având în inventar sabie și care a fost îngropat cu resturile calului. Din mormânt a fost recuperată o singură măregea din pastă de sticlă, decorată cu „ochiuri”, aplatizată (tip 1.6. / tip Szilágyi 58) fiind fost descoperită pe stern. Pe baza poziției măregelei probabil a fost folosită ca și amuletă sau pur și simplu avea funcție decorativă (Fig. 22. 6, 6a–d) (FÜLÖP 2021).

Aplice rotunde

Cele patru aplice provenind din M10 constituie elemente clasice ale costumației din secolele X–XI (RÉVÉSZ 1996, 94). În ceea ce privește poziția lor, nu se poate stabili un sistem coerent: un exemplar a fost descoperit lângă craniu și unul pe stern, altele două în zona picioarelor, primul lângă tibie, iar celălalt între tibii. Funcția lor putea să fie aceea de decor pe o haină mai lungă. De foarte multe ori, într-un număr redus (1–4 exemplare) apar și în morminte de bărbati (Fig. 30. 1–3).

Plăcuțe de costum

Plăcuțe de costum au fost descoperite în mormintele 3 (Ag), 4 (Ag) și 7 (Au). În M3, de copil, plăcuțele de argint apar în zona gâtului, putând decora gulerul cămășii pe o lungime de 2,5 cm și o lățime de 0,5 cm.

Altă dispunere aveau benzile de argint din M4. Pe baza observațiilor arheologice foarte atente ale lui István Kovács, benzi de argint au fost documentate pe încheietura mâinii drepte și a celei stângi, respectiv pe glezna stângă și pe cea dreaptă (una dintre ele a conservat resturile de piele de la cizmă). Benzile de la încheietura mâinilor, în mod sigur decorau capătul cămășii, iar cele de la glezne puteau să decoreze pantalonii sau mai degrabă cizmele din piele, acest fapt fiind demonstrat și de fragmentul de piele păstrată.

În cazul M7 s-au găsit benzi de plăcuțe din argint în zona încheieturii mâinii stângi și în zona ambelor tibii. Observații interesante putem face cu privire la portul din acest mormânt: în zona bazinului a fost descoperită o bandă lungă, având o lățime de 0,4–0,5 cm, din argint, cu cârlig și agățătoare la

túzi hegesztéssel hozták a végeket anyagzáró kapcsolatba. Erre kifejezetten előnyös volt a körlap formája, ami a kötés után csak kis mértékben igényelt további alakítást. A 10. sír pengéjén markolattó-borító lemez figyelhető meg, ami a hüvely torkolatára illeszkedő ellenzővel együtt a penge és tokja biztos záródását segítette elő (23. kép; 31. kép).

A 6. sír szablyaellenzője felülnézetben eltér a korábbi rajztól, amelyen még a középső lemez is látható. Ez arra enged következtetni, hogy a lelet az őrzés során rongálódott, amit az ellenző kettétört állapota is megerősít. Darabjait a restaurálás során a pengével együtt egy műanyag laphoz rögzítették, az ellenző íve és a végződés alapján feltehetőleg fordított helyzetben (ld. 23. kép 1d és 1e ábra).

Nyílcsúcsok

Ugyancsak a fegyveres sírok meghatározó leletei a vas nyílcsúcsok, amelyek közül összesen 8 típus került elő:

a. Rövid vágóélű egyszerű deltoid nyílcsúcs (1a. típus): 4. sír (1 példány).

b. A rövid vágóélű, deltoid nyílcsúcsok egyik speciális változatát (1c. típus) a Kolozsvár-Zápolya utca 4. sírjából ismerjük. Ennek a nyílcsúcsnak a felső részét négy helyen átfúrták. Több mint valószínűleg gyújtónyílról van szó.

c. Hosszú vágóélű, egyszerű deltoid nyílcsúcs (2a. típus): 10. sír (1 példány) (33. kép 3).

d. Rombusz alakú egyszerű nyílcsúcs (3a. típus): 4. sír (2 példány), 10. sír (3 példány) (32. kép 2, 2a, 4, 4a; 33. kép 1, 1a).

e. Rombusz alakú egyszerű gyújtónyílcsúcs (3a1. típus): 10. sír (1 példány) (32. kép 5, 5a).

f. Rombusz alakú domború nyílcsúcs (3b. típus): 10. sír (2 példány) (32. kép 1, 1a, 3, 3a).

g. Levél alakú nyílcsúcs (4. típus): 10. sír (1 példány) (33. kép 2, 2a).

h. Fecskefarkú nyílcsúcs (5. típus): 4. sír (1 példány).

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az 1. és 11. sírből előkerült nyíltüskék hasonlóan nyílcsúcsokra engednek következtetni.

Nyíltegez

Tegez a fentebb említett nyílcsúcsos temetkezésekből (1., 4., 6., 8., 10. és 11. sír) került elő.

capete, în care nu este exclus să putem vedea prototipul centurilor feminine decorate din secolul al X-lea.

Arme

Săbiile

Armele, în special săbiile, reprezintă un obiect de inventar caracteristic pentru mormintele de bărbați din secolul X. În cazul necropolei de la Cluj-Napoca-strada Zápolya prezența săbiilor a fost documentată pentru mormintele 1, 4, 6, 10 și 11.

Garda sabiei din M4 a fost decorată prin incrustație. În registrul vechi de inventar s-au păstrat informații importante la numărul IV. 9698.a–b.: „szablya keresztvasának töredékei, ezüstberakással...” (fragmentele unei gârzi de sabie, cu incrustații de argint...) (traducerea autorilor după Registrul vechi de inventar [1940–1944], Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei). István Kovács amintește de o plăcuță, pe care a interpretat-o ca și acoperitor de teacă de sabie, dar nu amintește de incrustația din argint. Trebuie să amintim și faptul că arheologul clujean a putut publica materialul din necropolă abia după 30 de ani și putea să treacă cu vederea sau să fi uitat aceste date (Fig. 17).

Mormintele cu săbii din necropolă reprezintă un procent foarte mare: 5 din 11 morminte cercetate, adică în 45,45% aveau această categorie de armă. După cunoștințele noastre nici o necropolă în Bazinul Carpatic nu prezintă un procent atât de mare de săbii!

Grosimea, respectiv proporția dintre lățimea și lungimea lamelor săbiilor din Cluj-Napoca-strada Zápolya se deosebește de celelalte săbii datate în aceeași perioadă din alte regiuni ale Bazinului Carpatic. Aproape pe toată lungimea lor lamele sunt la fel de late, iar subțierea se poate observa doar în ultima porțiune de 5 cm. Șanțuirea nu se poate observa pe arme, ceea ce ne face să presupunem că au avut alte caracteristici statice decât restul. Alegerea formei de sabie, pe lângă funcția ofensivă, determină și rezistența apărută în urma solicitărilor din timpul luptei.

Există trei tipuri de solicitări:

1. impactul (dinamic) îndoitor, care ar putea cauza ruperea lamei

2. îndoitor (static) simplu, care putea determina deformarea permanentă a lamei sau, în caz de folo-

A következőkben megpróbáljuk leírni azon tegez helyzetét a sírokban, amelyekről pontos adataink vannak:

A Kolozsvár-Zápolya utca 4. sírjában a tegez vasmaradványait a bal sípcsont közepétől a könyökcsonthoz lehet követni. A tegez részei a belső oldalon mélyebben helyezkedtek el, mint a külső oldalon. A bal láb forgója fölött található a szegecses nyakpánt, alatta pedig egy, mára a kolozsvári múzeumban azonosíthatatlanná vált tegezfűggesztő veret vagy pedig szijelosztó. A tegez vaszatát kb. 60 cm hosszúságban sikerült megfigyelni. A tegez vaszatához tartozó vaspálcák összesen 250–260 cm hosszúságúak, ebből Kovács István arra következtetett, hogy ezek a merevítő pálcák legalább 4 sort alkottak. Ugyancsak Kovácsnak sikerült megfigyelnie egy visszahajló gombot, amelyet a kolozsvári múzeum restaurált anyagában sikerült azonosítani. Lejjebb, a térden sikerült azonosítani a tegez fenékpántját (?). A tegez átmetszete hengeres lehet a kolozsvári régész szerint, a fenékrésznél viszont kiszélesedő. A tegezhez tartozott három darab karika, ezek a tegez belső felén kerültek elő. Nem sikerült megfigyelni azonban a tegez alját, amelynek nem lehetett vasalása, ugyanis csak egyszerű szegecskel illeszthették össze a fenékét az oldalfalakkal.

A 6. sírban a jobb oldali medencecsonthoz lejjebb 10 cm-re a sípcsont végéig lehetett követni a tegez nyomait. A kolozsvári régész szerint ugyanolyan hosszúságban feküdtek a tegez vasrészei, mint a 4. sírban. Az előbbi tegezhez képest ez egyértelműen eltérő szerkezetről árulkodik. Nyakpántja és fűggesztőfüle nem volt, azonban az előbbi tegezzel ellentétben volt fenékrögzítő pántja. Ezen adatok alapján Kovács 18 cm-es fenékátmérővel számolt (22. kép 7–8; 24. kép 2–8; 25–26. kép; 27. kép 1–4).

Egyszerű szerkezetű, fából készített, vas fűggesztőfülekkel, illetve merevítővel ellátott példány lehetett a kolozsvári Zápolya utcai 10. sír tegeze. Maradványai a halott mellett a bal oldalon, a combnyaknál kerültek elő, illetve lejjebb, a combcsonthoz közepénél (34. kép; 35. kép 1–2).

Sajnos pontosabb adataink egyetlen sír íjcsontjairól sincsenek: a leletek vagy szórványként kerültek elő, vagy pedig – objektív okokból – a három évtizedes késéssel közölt Kovács-féle tanulmányból kimaradtak (a leírásukat a leltárkönyvben találtuk meg). A 4. sír íjáról ennyit találtunk: „IV. 9695. Íj

sire perpetuă, ar putea, de asemenea, cauza ruperea acesteia

3. înclinarea în cursul înjunghierii

Cel de al treilea depinde exclusiv de caracteristicile geometrice ale lamei, care la primele două categorii împreună cu calitatea materialului determinau proprietățile mecanice ale acestora (THIELE ET AL. 2015, 720–739). Caracteristicile și modificările secțiunilor transversale pe care le putem identifica în cazul majorității lamelor de săbii din secolul X (porțiunea canelurii lamei, cu secțiune transversală în formă concavă este schimbată de secțiunea rombică sau de lentilă ale elmanului) au fost create cu scopul de a îmbunătăți capacitatea de rezistență în cursul luptei. Din acest punct de vedere doar suprafața săbiilor din M4 și M6 din strada Zápolya poate fi analizată bine. Sabia din M10, în afară de coroziune, în unele porțiuni este acoperită și azi de părțile de lemn ale tecii. (Fig. 27; Fig. 32)

În cazul M4 și M6 șanțuirea lamei nu poate fi observată, în locul acesteia, în porțiunea dinspre mâner, într-o secțiune transversală aproape pentagonală proporția dintre profil și tăiș este aproximativ 2:1 (Fig. 17; Fig. 23).

Găurile pentru nituri sunt aproximativ circulare, regulate, spre deosebire de alte exemple din Bazinul Carpatic (în acest sens vezi analogia de la Košice / Muzeul Național Maghiar, Nr. de inv.: 61.123.A), care sunt ovale. Situația poate fi explicată prin faptul că, după perforare, materialul știftului de prindere este curbat, iar gaura circulară s-a deformat în funcție de direcția îndreptării. În cazul săbiilor din M4 și M6, se poate observa o proeminență laterală ușoară pe știftul de prindere pe linia niturilor, care poate fi o urmă de la nivelarea caldă, care a lăsat forma circulară obișnuită. Cu toate acestea, observațiile bazate pe o examinare vizuală rămân simple ipoteze în absența unor studii arheometalurgice (Fig. 17; Fig. 23).

O atenție deosebită trebuie acordată gărzilor din M6 și M10. Aceste gărzi forjate din fier, în formă de barcă, sunt curbate în direcția lamei. Așa cum este caracteristic majorității gărzii săbiilor, barele nu sunt compacte, ci înconjoară o placă perpendiculară, fiind în contact cu mânerul, iar pe cealaltă parte cu deschizătura tecii. Puteau să folosească lipirea sau chiar sudarea la cald pentru a atașa placa centrală de barele gărzii. Cel mai probabil, sudarea la cald

töredékek”. Valójában itt az új markolatlemezeről van szó, ahogyan az ki is derült, miután az említett tárgyat azonosítottuk. A másik markolatlemez a 8. temetkezés megmentett leletei közül került elő.

A kolozsvári Zápolya utcai 10. sírból a csontváz két combja közül került elő egy lekerekített, felső részén ovális, trapéz alakú ezüst függesztőfül, néhány cm-es bőrdarabkával, felületén vésett inda díszítéssel. László Gyula szerint ez a tárgy a szablya felfüggesztésében játszhatott szerepet, Bóna István tarsolyfüggesztőként értékelte, Révész László pedig az 1996-os karosi temetők közlése során íjtegezfüggesztőnek határozta meg, és további 12 hasonló jellegű tárgyról állapította meg, hogy azok az íjtegez felszereléséhez tartozhattak (LÁSZLÓ 1945, 3–15; BÓNA 1988, 11. ábra, 36.kép, 40. kép; RÉVÉSZ 1996a, 160). A sírrajz és a sírról készült fénykép alapján véleményünk szerint a tárgy meghatározása nem lehetséges. Kérdés, hogy ha tarsoly függesztőveretéknek tartjuk, akkor miért nem kovával és csiholóval együtt került elő. Íjtegez függesztőként azért lehet nehezen elképzelni, mert a karosi leletek alapján két vagy három függesztővel kellene számolnunk, és talán az is fontos, hogy a 10. sírból nem ismert íjcsont (30. kép 5, 5a).

A tárgy, amelyet sajnos nem sikerült meglelnünk a Kolozsvári Nemzeti Múzeumban, további kérdéseket is felvet: csak K-en, D-en és É-on fellelhető párhuzamai alapján a magyar migráció bizonyítéka, avagy kereskedelmi termék volt inkább? Kitűnő K-i párhuzamát Kijev környékéről, Tabajevkáról ismerjük, de a kolozsvári példányhoz nagyon hasonló szórvány példányt közöl Valeri Jotov is Bulgáriából, illetve eléggé közeli párhuzama ismert a svédországi Birka temetőjének 1125 B. sírjából is (ORLOV 1984, рис. 6. 27; JOTOV 2004, Tab. XXVI. 396; LUNDSTRÖM–HOLMQUIST OLAUSSON 2006, 16, Fig. 14). A tárgy kereskedelmi jellege tehát egyáltalán nem zárható ki (ld. pl. DUCZKO 1997, 194 a keleti kereskedelem kapcsán), ugyanis eléggé jelentős mennyiségben ismert az Észak-Kaukázusban is.

Veretes öv

Veretes öv egy esetben, az 1. sírból került elő. Az öv veretei a sírban a jobb alkartól a könyökig figyelhetőek meg, a két csat pedig a sír Ny-i szélén, a medencecsont közelében került elő, tehát, hogy melyik volt a kis- és melyik a nagyszíjvég csatja, egyelőre

a fost folosită și pentru îmbinarea longitudinală a barelor gârzii sabiei. În acest sens, forma circulară a piesei reprezenta un avantaj, iar după călire necesita mai puține modificări.

Pe lama sabiei din mormântul 10 se observă o placă de acoperire a gurii mânerului, care, împreună cu garda sabiei angrenată la deschizătura tecii, facilita închiderea sigură a lamei și a carcasei acesteia (Fig. 23; Fig. 31).

Garda sabiei din M6 diferă de desenul original, pe care se vede și placa intermediară. Acest lucru sugerează că piesa a fost deteriorată în cursul timpului, fapt confirmat și de starea fragmentară a gârzii. Fragmentele au fost fixate la restaurare pe o placă de plastic cu lama, dar probabil invers, dacă luăm în considerare curba gârzii și a barelor sale terminale (vezi Fig. 23. 1d–e).

Vârfuri de săgeți

Elemente importante ale inventarului funerar, vârfurile de săgeți din necropola din strada Zápolya sunt de 8 tipuri:

- a. deltoid simplu cu lamă de tăiere scurtă (1a): M4 (1 sau 2 exemplare).
- b. una din variantele mai speciale (1c) și anume deltoid simplu cu lamă de tăiere scurtă, forjată în patru locuri: M4. Foarte probabil este vorba de o săgeată utilizată pentru incendiere.
- c. deltoid simplu cu lamă de tăiere lungă (2a): M10 (1 exemplar) (Fig. 33. 3).
- d. romboidal simplu (3a): M4 (2 exemplare) și M10 (3 exemplare) (Fig. 32. 2, 2a, 4, 4a; Fig. 33. 1, 1a).
- e. formă romboidală simplă, ajurată vertical (3a1): M10 (1 exemplar) (Fig. 32. 5, 5a).
- f. vârf de săgeată romboidală, simplă cu corp bombat (3b): M10 (2 exemplare) (Fig. 32. 1, 1a, 3, 3a).
- g. formă de frunză (4): M10 (1 exemplar)
- h. formă de coadă de rândunică sau Y (5): M4 (1 exemplar)

Trebuie să amintim și faptul că pedunculii din M1 și M11 la rândul lor sunt rămășițele unor vârfuri de săgeți.

eldönthetetlen. Arra a kérdésre sem tudunk válaszolni, hogy mit is jelent valójában a „medencecsontok közelében” meghatározás. Ugyanakkor a megmaradt hét övveretről sem lehet eldönteni, hogy vajon voltak-e további példányaik a feldúlt 1. sírban.

A veretek előterét aranyozták, a vályatokat viszont nem. Tipológiai párhuzamuk a kislalföldi szeredi I. temető 1/58. sírjából ismert, a vereten látható ábra pontos párhuzama ugyanakkor három ízben is feltűnik a Felső-Tisza-vidéki Kenézlő-Fazekaszug II. temető 42. sírjából ismert szíjvégen (FETTICH 1931, 91, 72. kép 2, 73. kép; TOČIK 1968, Taf. XLII. 1–22). Közeli, de nem pontos párhuzamuk a kiskunfélegyházi Izsáki út-Határdomb lelőhelyen előkerült két db széles és öt db keskenyebb veret is (ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 328, 1. kép). Az említett esetekben az övvereteket tartalmazó sírokat, de a temetőt is eléggé biztosan tudjuk keltezni a 10. század első felére–második harmadára. A Kárpát-medencén kívül e veretek teljesen pontos párhuzamait Biljarszk II. telepéről, illetve Bulgáriából, egy szórványleletből ismerjük, ahol azonban csak a 10. század végére, illetve a 11. század elejére keltezük őket (BEGOVIČ 2001, рис. 5. 3; RASEV 2008, Таб. LXXV. 8). Ennek ellenére e kolozsvári övvereteket (a széleseket és a keskenyeket egyaránt), köszönhetően annak, hogy az 1. sír együtt került elő a 6. és 7. sírral, ha óvatosan is, a század második harmadától datálhatjuk.

A 10. temetkezésből származó négyzetes testű és D alakú karikával ellátott csat pontosan a térdről került elő, szövetfoszlány maradványaival (30. kép 4, 4a). Sírbeli helyzetéből nehezen tudunk a funkciójára következtetni: joggal merül fel, hogy esetleg nem a térdre helyezett öv megmaradt tárgyáról van-e szó. A négyzetes testű csatok széles körű eurázsiai elterjedésére Schulze-Dörrlamm mutatott rá, anélkül azonban, hogy a kolozsvári példányt felvehette volna listájára (SCHULZE-DÖRRLAMM 1991, 378). A kolozsvári példány legközelebbi párhuzamát a geszterédi vezéri sír csatjai között találtuk meg.

Használati eszközök

A használati eszközök fontos tárgyai a 10–11. századi anyagi kultúrának. Ezek közül a kolozsvári temetőben a legjellegzetesebbek a kések, csiholók és kovák. Kések a 4. és 10. (33. kép 7, 7a), csiholó a 4. és 11., kova az 1., 4. és 11., fenőkő a 4., ár a 7. temetkezésből ismert. Mindegyik esetben valószínű-

Tolbă de săgeți

Tolbe de săgeți cunoaștem din mormintele care conțin vârfuri de săgeți (M1, M4, M6, M8, M10 și M11).

În continuare încercăm să descriem pozițiile tolbelor de săgeți din morminte. Din păcate, date sigure avem doar pentru mormintele 4, 6 și 10 din strada Zápolya.

În M4 din strada Zápolya resturile de fier ale tolbei au fost identificate de la mijlocul tibiei stângi până la cotul drept; pe partea dinspre corp acestea se situau mai jos, iar în partea cealaltă mai sus. Peste bazin a fost descoperită banda gâtului tolbei, iar sub acesta aplica de atârnare a tolbei și distribuitoarele de curele (piesa n-a putut fi identificată în muzeul din Cluj-Napoca, iar pe baza desenului piesei neresaurate la acea dată n-am putut stabili funcția sa). Resturile de fier ale tolbei au putut fi identificate pe o lungime de 60 cm, formând patru linii verticale. Mai jos, pe genunchi, s-au putut identifica benzile de fier ale fundului tolbei. Secțiunea tolbei era de formă cilindrică, iar spre fund se lărgea. Tolbei îi aparțin trei verigi care au apărut în partea interioară. Nu s-a putut observa fundul tolbei, care nu avea benzi de fier, iar fundul din lemn a fost îmbinat cu pereții tolbei prin intermediul unor mici cuie.

În M6, resturile tolbei au fost localizate din partea dreaptă a bazinului până la capătul tibiei. Ca în M4, resturile de fier ale tolbei au fost documentate pe o lungime de 60 cm, dar având o structură diferită de tolba mormântului 4. Nu s-au identificat benzile de fier ale gâtului tolbei, respectiv agățătoarea tolbei. S-a putut documenta în schimb banda care fixa fundul tolbei, pe baza căreia István Kovács a calculat diametrul de 18 cm al fundului (Fig. 22. 7–8; Fig. 24. 2–8; Fig. 25–26; Fig. 27. 1–4).

Tolba din M10 avea o structură mult mai simplă, fiind alcătuită din fixatoare. Aceste componente ale tolbei au fost descoperite de la bazin până aproape de mijlocul femurului (Fig. 34; Fig. 35. 1–2).

Arcul

Din păcate nu avem informații exacte despre plăselele de arc din mormintele necropolei. Aceste piese au ajuns la muzeu ca descoperiri izolate sau – din motive obiective – în studiul lui Kovács publicat după 3 decenii de la săpături nu au fost incluse.

síthető, hogy férfi, sőt fegyveres férfi nyugodott a sírban, kivételt a 7. számú női sír képez.

Lószerszámok, zablák, kengyelek, hevedercsatok

Lószerszámok jelentős mennyiségben kerültek elő a fentebb említett lovastemetkezésekből. Ellentétben a női temetkezésekből előkerülő, főleg rozettás lószerszámdíszekkel, a férfiak hatásainak szíjazatát díszítő veretekről napjainkig kevés ismerettel rendelkezünk. Ez a helyzet annak is tulajdonítható, hogy a nők jellegzetes rozettás lószerszámdíszzeivel ellentétben a férfiak lovainak kantárjait olyan veretekkel ékesítették, amik semmiben sem különböztek az övverektől. Ennek is betudható, hogy 1962-es művében Szőke Béla arra a következtetésre jutott, hogy még a legrangosabb férfiak sem használtak fémveretes lószerszámot (SZŐKE 1962, 18–19). Annak ellenére állította ezt, hogy László Gyula 1943-as művében világosan leírja, hogy az ezüst szíjvégek a Zápolya utcai 11. sír K-i végében kerültek elő, két csontszópókéval a közelükben, amely alapján sejteni lehetett, hogy ezek a lószerszám szíjazatát ékesítették (LÁSZLÓ 1943a, 54, 55, 7. kép). E kérdést végérvényesen a zempléni magányos temetkezés döntötte el, e sírból ugyanis mindmáig a leggazdagabb veretegyüttes került elő (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973, 19, 34–39, 80, Abb. 20–24). Ismereteinket később pontosította Dienes István a Budapest-farkasréti sír lószerszámának helyreállításával (DIENES 1973, 190–211), illetve Révész László a karosi ásatásai feldolgozása során (RÉVÉSZ 1996, 70–74, 29–35. kép). A 11. sírből a következő típusú lószerszámveretek kerültek elő:

1. a–d. Négy db levél alakú, lekerekített ötszögű példány (ezekből három azonosítható a kolozsvári múzeumban), három mezőre osztott díszítéssel, a felső részükön kiugró gömbdíszsel, hátoldalukon a tárgyak felső és alsó részén egyaránt egy-egy szegeccsel, amelyek végén kis lemez-applikációk figyelhetők meg. A tárgyakat ezek révén erősítették a lószerszám szíjazatára. Közeli analógiáikat a karosi I. temető 1. sírjából (1936), a II. temetőből szórványként, illetve a naszvadi szórványleletből ismerjük. Ezekben az esetekben azonban nincs meg a tárgy felső részének két mezejét egyesítő bütyök (SZŐKE 1941, 214–224; TOČIK 1968, 36, Taf. XXV. 6–9; RÉVÉSZ 1996a, 4. kép 11–14, 110. kép 19–20).

2. A kirabolt 11. sír lószerszámdíszzeinek szélesebb változatából egyetlen példány maradt meg.

Astfel, nu dispunem de o descriere clară a poziției oaselor arcului din M4 în studiul lui Kovács din 1942, dar am găsit în registrul vechi următoarea informație la numărul IV. 9695: „*Íjtöredékek. (Fragmente de arc)*”. Era vorba de fapt de mânerul arcului, fapt ce s-a adeverit atunci când am reușit să identificăm piesa.

Cealaltă piesă, o plăsea de la capătul arcului, provine din inventarul M8.

Agățătoare pentru tolă de arc?

Agățătoarea din argint, realizată în tehnica turnării, are o formă trapezoidală, fiind ajurată aproape oval pe mijlocul părții superioare. Descoperită între cele două femure ale scheletului, avea un decor realizat prin gravare, redând forma unor lujeri. După Gyula László piesa a putut să joace un rol în fixarea sabiei. István Bóna a interpretat-o ca fiind agățătoare de geantă. În schimb László Révész, cu prilejul publicării necropolelor de la Karos (1996) a considerat ca fiind agățătoare pentru tolă de arc, stabilind aceeași funcționalitate pentru încă 12 piese (LÁSZLÓ 1945, 3–15; BÓNA 1988, 11. ábra, 36, 40. kép; RÉVÉSZ 1996, 160).

Pe baza desenului mormântului și a fotografiilor realizate, după părerea noastră determinarea funcționalității piesei nu poate fi stabilită. Dacă a fost agățătoare de geantă, de ce nu a fost descoperită împreună cu cute și amnar? Funcționalitatea piesei, ca agățătoare pentru tolă de arc este greu de definit, deoarece, ca și în cazul descoperirilor de la Karos, ar fi trebuit să fie descoperite 2 sau 3 agățătoare. Totodată este important faptul că, din M10 nu sunt cunoscute nici plăselele arcului (*Fig. 30. 5, 5a*).

Piesa, pe care din păcate nu am identificat în colecția muzeului din Cluj-Napoca, ridică și alte întrebări. Analogiile pe care le cunoaștem sunt doar în zonele estice, sudice și nordice față de Bazinul Carpatic. Acest fapt reprezintă o dovadă a migrației maghiare de la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul celui de-al X-lea sau poate fi socotită o dovadă a comerțului? O piesă aproape identică provine din zona Kievului, de la Tabaevka. Piese foarte apropiate de piesa de la Cluj au fost descoperite în Bulgaria (o piesă a fost publicată de către Valerii Yotov, dar al cărei loc de proveniență este necunoscut), precum și din Suedia (de la Birka-mormântul 1125B). Caracterul comercial (privind extinderea comerțu-

A kéregöntésű tárgy alsó részén kis szívet mintázó díszítés látható. A bronzveret felső részén fül is található, amelyet hasonlóan a rozettás lószerszámveretekhez, illetve a Zápolya utcai 8. sír gyöngydíszítéses veretéhez, a felfüggesztésre használták. A hátlapján három szegecs, a végükön rátét kislemez. Pontos párhuzamát nem ismerjük a Kárpát-medencéből, hasonló példányok azonban nagy számban ismertek a 10–11. századból, legközelebbi párhuzamait viszont egy övveret-garnitúra részeként a Sárbogárd-Tringer tanya 33. sírjában regisztrálták (ÉRY 1967–1968, XXXII. kép 25–38).

3. A hosszúkás, levél alakú kéregöntéses bronz lószerszámveretből – csakúgy, mint az előbbi típusból – egyetlen példány maradt meg a 11. sírban. A levél alakú példány díszítése két szívet mintáz, a felső és a középső részén pedig egy-egy bütyökdíszítés látható. Tökéletes párját a Karos-III. temető 9. sírjából és a Tiszaeszlár-Bashalom-II. temető 13. sírjából ismerjük (RÉVÉSZ 1996a, 118. kép 14–16, 138. kép).

4. Négyyszögletes, aranyozott bronz öntött lószerszámveret. A tárgy mezőjéből középen reliefszerűen kiugró gömb alakú díszítést árkolás és gyöngysor veszi körbe. A gyöngysor után következő újabb árkolást 45°-ban futó bordák követik a tárgy szélén végül egy magasabb keret figyelhető meg, amely kifelé csapott. A tárgy négy sarkának hátlapján nittszegek, ezek végén kis rátétlemezek. E tárgy pontos párhuzamát mindezidáig nem sikerült fellelnünk a szakirodalomban, kopottsága arra utal, hogy hosszú ideig használhatták.

5. A csörgős szügyelő lószerszámveret már sokkal gyakoribb tárgy a korszak leletanyagában. A csörgős veretek K-i eredetűek, de széles körben elterjedtek – bár kisebb mennyiségben – Kelet-Közép-Európa más területein is. Sok párhuzamáról tudunk tehát a K-i lelőhelyekről, de hasonló funkciójú tárgyakat Kárpát-medencei lelőhelyekről is ismerünk. Egy bulgáriai példány kapcsán a kérdéskört áttekintő Witljanow szerint a levél alakú, sokszor csörgős szügyelőveretek széles körben elterjedtek a 10. században (WITLJANOW 1990, 195–204). K-i lelőhelyű tárgyakat ismerünk Kijev-Deszjatinájából, Tabajevkából, Csernyigovból, Gajevkából, Sesztoviciből stb., de kimutathatóak a szaltovói kultúra területéről is (KARGER 1958, рис. 14; PLETNYOVA

lui orientat vezi: DUCZKO 1997, 194) al piesei este plauzibil (ORLOV 1984, рис. 6. 27; ЈОТОВ 2004, Tab. XXVI. 396; LUNDSTRÖM–HOLMGVIST OLAUSSON 2006, 16, Fig. 14), deoarece astfel de piese sunt cunoscute într-un număr mare din zonele Caucazului până în Scandinavia.

Centură decorată cu aplice

Centură decorată cu aplice cunoaştem doar într-un singur caz, în M1. Aplicele din acest mormânt erau dispuse de la antebraţul drept până la cot. În schimb cele două catarama au fost descoperite în partea vestică a mormântului. Ca urmare, nu se poate stabili care a fost catarama de pe centură. De asemenea, nu se poate clarifica nici ce înseamnă sintagma / denumirea „din jurul oaselor bazinului?”. Având în vedere că mormântul a fost jefuit în vechime, nu se ştie dacă numărul original al aplicelor montate pe centură a fost sau nu de şapte, respectiv dacă mai erau exemplare în mormântul distrus.

Suprafaţa aplicelor mormântului 1 din strada Zápolya a fost aurită, în contrast cu şanţurile de canelură (care erau de fapt ornamentaţia piesei), care n-au fost decorate. Se cunosc analogii ale pieselor în M1/58 de la Sereď, dar decorul îl găsim şi pe un capăt de centură din necropola II-M42 de la Kenéz-lő-Fazekaszug (FETTICH 1931, 91, 72. tábla 2, 73. tábla; TOČIK 1968, Taf. XLII. 1–22). Ornamentaţie asemănătoare găsim şi pe cele două aplice late şi pe cele cinci aplice înguste de la Kiskunfélegyháza-Izsáki út-Határdomb (ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 328, 1. kép). În toate cazurile aceste descoperiri pot fi datate destul de sigur în prima jumătate a secolului X. Din afara Bazinului Carpatic o descoperire identică celei de la Cluj provine de pe Volga de la Bilyarsk aşezarea II, iar o alta dintr-o descoperire izolată din Bulgaria, acolo însă se datează mai târziu, la sfârşitul secolului X – începutul secolului XI (BEGOVATOV 2001, рис. 5. 3; RASEV 2008, Tab. LXXV. 8). Cu toate acestea, aplicele de la Cluj din M1, având în vedere că aceasta forma un grup cu mormintele 6–7, pot fi cu prudenţă date în a doua treime a secolului X.

Catarama cu placă rectangulară, împreună cu restul de material textil, care a fost documentată pe genunchiul drept al scheletului din M10-str. Zápolya (Fig. 30. 4, 4a), este o piesă destul de rară în inventarele secolului X. După poziţia sa, cu greu

1981, рис. 36. 16; ORLOV 1984, рис. 2–3). Tárgyunk legközelebbi párhuzamát azonban Gnyezdovóból ismerjük, díszítése szempontjából rokon darab ugyanakkor a sándorfalvai 93. sír másodlagos funkcióban használt tárgya is (ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 350, 5. kép). A tárgy típus Kárpát-medencei lelőhelyeinek felgyűjtését Révész Lászlónak köszönhetjük, akinek sikerült megállapítania, hogy a fegyveres férfi sírok lószerszám díszítményeinek tartozékáról van szó (a sándorfalvi lelet tehát másodlagosan felhasználva került elő, a gyulafehérvári azonban övveret is lehet) (RÉVÉSZ 1996, 72, 210. jegyzet).

6. a–d. Négy db nyelv alakú ezüst szíjvég. Az egyik példányon a felerősítésre szolgáló nittszegeket a tárgy előlapján rögzítették. Egy másik példányt egybeöntöttek, a szíjazatot a tárgy belsejében rögzítették. A többi tárgyat a bőrből készült kantárra vagy a lószerszám más szíjazatára két-két hosszú, vastag nittszeggel rögzítették, amelyek végére rátétlemezeket helyeztek. A tárgyainknak csak K-i párhuzamát ismerjük, Felső-Aleiből vagy az Altaj ÉNy-i részén feltárt Korboliha VII. lelőhely 1. kurgánjából (amely a 8–9. századra keltezhető) (MOGILNYIKOV 2002, рис. 7. II, рис. 8. 9–11).

7. a–b. A 11. sírban előkerült két *csontszopóka* is valószínűleg a lószerszám részeként értékelhető, erre utalnak más, hasonlóan jól dokumentált leletek is (RÉVÉSZ 1996, 28, 84. kép 16). A kolozsvári leletek közül az egyik henger, a másik pedig kúp alakú. A henger alakú első példányt az úgynevezett mindkét végén félkörösen lezárt ovális asztragaloszgyöngynek nevezett motívum díszíti, az osztóvonalak két végét háromszögű vésetek zárják. A másik, kúp alakú példányon alsó, szélesebb részén kettős cikcakk és vízszintes sorban vésett minta figyelhető meg.

Az első csonthenger díszítésének pontos párhuzamát Mesterházy Károly az iraki Szamarában találta meg, de felfedezte azt az Ernst Herzfeld művében közölt, fából faragott termékeken is, amiket a kairói Arab Múzeumban őriznek (MESTERHÁZY 1997, 402–403; MESTERHÁZY 1998a, 145–146; Mesterházy idézi Herzfeldet is: HERZFELD 1923, Abb. 57). Hasonló mintát találunk még a Szeghalmon és a Sárretudvari-Hízóföld 129. sírjában előkerült csontból készült zablapálcákon is (DARNAY 1905, 69–70, 5. kép; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 270,

ii poate fi stabilită funcția: se pune problema, dacă nu este singura piesă rămasă a centurii așezată pe genunchi?

Răspândirea cataramelor cu placă rectangulară în spațiile întinse ale Eurasiei a fost analizată de către Mechthild Schulze-Dörrlamm, fără să poată cataloga exemplarul nostru (SCHULZE-DÖRRLAMM 1988, 378). Cea mai apropiată analogie a piesei noastre cunoaștem de la Geszteréd.

Unelte

Uneltele sunt alte elemente caracteristice ale culturii materiale din secolele X–XI depuse în morminte. Dintre acestea, în necropola din Cluj-Napoca au fost găsite cuțite (M4 și M10) (Fig. 33. 7, 7a), amnare (M4 și M11), cremene (M1, M4 și M11), o cute (M4) și o sulă (M7). Cu excepția M7, de femeie, celelalte morminte sunt de bărbați, cu arme.

Piese de harnașament, zăbale, scărițe, cataramă de chingă

Piese de harnașamente sunt cunoscute din mormintele anterior amintite.

Spre deosebire de garniturile de aplică de harnașament în formă de rozetă provenite exclusiv din morminte feminine despre care avem multe informații, despre aplicile care decorau curelele harnașamentului cailor bărbaților avem puține informații. Pe lângă stadiul cercetării, această situație este determinată de faptul că, în contrast cu aplicile în formă de rozetă caracteristice femeilor, căpăstrul și celelalte curele ale pieselor de harnașament ale bărbaților au fost decorate cu aplică care nu se deosebesc cu nimic de aplicile garniturii centurii. În consecință, sunt greu de despărțit aplicile de centură de cele de harnașament ajunse izolat în inventarele muzeelor. Într-un fel, o consecință a acestei situații a fost că în lucrarea sa, Béla Szőke a ajuns la concluzia că bărbații, indiferent de poziția socială, nu își decorau cu aplică curelele harnașamentului (SZŐKE 1962, 18–19). Această abordare este cel puțin curioasă condițiile în care, în lucrarea lui din 1943, Gyula László scria că aplicile și capetele de curele care împodobeau harnașamentul se aflau în partea estică a mormântului 11 din strada Zápolya (LÁSZLÓ 1943a, 54, 55, 7. kép). Problema a fost rezolvată de observațiile făcute cu ocazia descoperirii mormântului izolat de la Zemplin, unde Vojtech

32. kép; MESTERHÁZY 1997, 7. ábra 1–2; M. NEPPER 2002, 277. kép 3).

Hasonló jellegű csonthengerek még néhány további lelőhelyről is ismertek a Kárpát-medencéből: egy alkalommal telepről (Edelény-Borsodi földvár) (WOLF 1992, 429), illetve három esetben sírból (Karos-Eperjesszög II. temető 52. sír, Piliny-Leshegy 4–5. sír) (HAMPEL 1900, III. kép 6; RÉVÉSZ 1996, 84. kép 16).

8. a–b. Ugyanebben a sírban két ezüsből készült díszítetlen, téglalap alakú, lemezes szíjbújtató is előkerült. Ezeket ugyancsak a lószerszámhoz használták. A Kárpát-medencéből pontos analógiáit nem ismerjük, párhuzamukat azonban az altaji Korboliha VII. lelőhely 1. kurgán mellékletei között találjuk meg (MOGILNYIKOV 2002, рис. 8. 7).

9. A lószerszámhoz tartozott két vaskarika is.

10. A 8. temetkezés szórványleletei közül került elő egy kerek boglár, amelyet kérdőjelesen ugyan, de a lószerszámveretekhez sorolunk. Az ezüsből öntött, középen áttört, füllel ellátott nagyon kopott tárgy előlapja gyöngyözött (összesen 11 gyöngyöt idéző díszítés látható rajta), a hátoldalán háromszög alakban három nittszeg, a végükön kis rátétlemezek. A tárgy kopottsága arra utal, hogy nagyon hosszú ideig használhatták. A nem túl nagyméretű boglár széles, erős és hosszú szegecsei, illetve rátétlemezkéi alapján a kantárt díszíthette.

A honfoglalás korában számos tárgyon megfigyelhető a gyöngyözést utánzó díszítés, azonban ehhez hasonlót (füllel ellátott, középen áttört példány) nem sikerült fellelnünk. Ugyanakkor a rozettás lószerszámvereteken is számos alkalommal megfigyelhető a fülnek – a kolozsvári veretekhez hasonló – függesztés céljából történő kiképzése, mint pl. Balotaszállás (RÉVÉSZ 2001, 24–25. kép); Eperjes-Takács kép (BÁLINT 1991, Taf. XII. 4, 6); Karos-Eperjesszög II. temető 49. sír (RÉVÉSZ 1996a, 69. kép 26–27); Hencida (FETTICH 1937, 96–98); Koroncó-Bábota (LÁSZLÓ 1943b, 11–17, 30–31, 12. kép, 22. kép); Mándok (DIENES 1961, 154–157). Ezek az analógiák is bizonyítják, hogy e tárgy elsődlegesen lószerszámveretként jöhet szóba, leletkörnyezete alapján pedig a 10. század első felére keltezhetjük.

A zablák különböző típusai a következő sírokból kerültek elő:

Budinský-Krička a reușit să documenteze cel mai bogat harnașament decorat cu aplice cunoscut până la ora actuală (BUDINSKÝ-KRIČKA–FETTICH 1973, 19, 34–39, 80, Abb. 20–24). La rândul lui, István Dienes a adus noi informații despre harnașamentul decorat cu aplice cu ocazia reconstruirii harnașamentului de la Budapest-Farkasrét (DIENES 1973, 190–211), ceea ce a făcut și László Révész cu ocazia săpăturilor de la Karos (RÉVÉSZ 1996, 70–74, Fig. 29–35).

Din M11 cunoaștem următoarele tipuri de piese de harnașament:

1. a–d. Patru piese în formă de frunză (dintre acestea doar trei pot fi identificate în muzeul din Cluj-Napoca), ușor pentagonale, rotunjite, cu o ornamentație împărțită în trei câmpuri, pe partea superioară cu un bumb, iar pe revers având aplicat, în partea superioară și cea inferioară, câte un nit; la capătul lor au o plăcuță prin care au fost fixate pe curelele harnașamentului. Analogii apropiate se cunosc la Karos necropola I-M1 (1936) și o descoperire izolată de pe suprafața necropolei, respectiv la Nesvady-descoperire izolată (SZŐKE 1941, 214–224; TOČIK 1968, 36, Taf. XXV/6–9; RÉVÉSZ 1996, 4. tábla 11–14, 110. tábla 19–20).

2. Din acest M11, jefuit, provine și o aplică de harnașament mai lată. În partea superioară a piesei găsim o urechiușă, în timp ce pe partea inferioară se află un decor cordiform. Urechiușa, probabil ca și la aplicele în formă de rozetă sau la aplica rotundă, ajurată, din mormântul 8, a avut funcția de agățătoare. Pe revers au fost montate trei nituri, cu plăcuțe pe capetele lor. O analogie, ca parte a garniturii de centură, provine de la Sárbogárd-Trinkertanya m. 33 (ÉRY 1967–1968, XXXII. tábla 25–38), fără ca piesa să aibă în partea de jos decorul în formă de inimă, iar pe tot corpul aversului a fost ștanțat un motiv în formă de palmetă.

3. Un singur exemplar de aplică de harnașament, mai lung, a fost documentat în M11 din strada Zápolya. Ornamentația piesei, compusă din două motive cordiforme, a fost încadrată de doi bumbi în partea superioară și pe partea de mijloc a piesei. Există analogii exacte la Karos, necropola III-M9 și Tiszaeszlár-Bashalom, necropola II-M13 (RÉVÉSZ 1996, 118. tábla 14–16, 138. tábla).

4. La mijlocul aplicii rectangulare turnate din argint aurit se află o sferă bombată urmată, după o șanțuire, de un cerc de pseudoperle. După o altă

1. Nagy méretű karikával ellátott csikózabla (1b. típus): 9. és 10. sír (35. kép 3, 3a).

2. A szájvas végén kampószerűen kialakított zabla (1c. típus): 6. és 8. sír (27. kép 6).

Egy esetben csak a zabla rúdja ismert: 11. sír.

A szájvas átmetszete alapján következtethetünk ezek funkcionalitására is: a kerek-ovális átmetszetű zabla puhább, kíméletesebb megoldást biztosított, ellentétben a négyszögletes, négyzet átmetszetű szájvasakkal, amelyek kevésbé voltak kíméletesek. Kerek-ovális átmetszetű szájvasú zablák kerültek elő a 10. és 11. sírban. Négyzet vagy négyszög átmetszetű szájvasú zablák a 6., 8. és a 9. sírban.

Ki kell emelnünk az 1c. típusú zablákat, ezek ugyanis a honfoglalás kor anyagi kultúrájában majdnem ismeretlenek. A kolozsvári Zápolya utca 6. és 8. sírjában talált négyzet átmetszetű zablák szájvasait mindkét végükön először laposra kalapálták, majd visszahajtották. Ennek köszönhetően a kialakított gyűrű gyakorlatilag két szerepet játszott: egy időben volt a szájvas gyűrűje, de a zabla oldaltagja is. A különbség csak annyi volt a két példány között, hogy míg a 6. sír példányának gyűrűi kisebb méretűek (á.: 1,5–1,6 cm), addig a 8. sír zablájának egyetlen megmaradt tagja nagyobb átmérőjű (á.: 2,8 × 3,3 cm).

A tárgyhoz mind a mai napig nem találtunk a Kárpát-medencében pontos párhuzamot, azonban hasonló kialakítású zablát a lengyelországi lutomi-erski temető 3. sírjából, illetve szórványként a szintén lengyelországi Gdańskból ismerünk (JAZDZEWSKI 1949, 111, Fig. 39).

A honfoglalás kor fegyveres-lovás temetkezéseinek legnagyobb számban ismert tárgytypusai közé tartoznak a kengyelek különböző típusai.

A Zápolya utcai temetőben a következő típusokat sikerült megkülönböztetni:

1. Körte alakú kengyelek: 6. sír (2 példány – 1d. típus) (28. kép 1–2), 9. sír (2 példány – ?), 10. sír (2 példány – 1c2. és 1b3. típus) (36. kép 1–2), 11. sír (1 példány – 1a1. típus).

2. Fülbe kovácsolt példány: 8. sír (1 példány – 2.2. típus).

3. Név nélküli ('kolozsvári') típus: 1. sír (1 példány).

Két példánnyal szeretnék részletesebben foglalkozni az alábbiakban, éspedig az 1. és a 11. sír kengyeleivel.

șanțuire, spre cele patru colțuri ale piesei până la ultima șanțuire, aceasta este prevăzută cu nervuri verticale dispuse în unghi de 45°, după care urmează un chenar deplasat spre exterior. Pe revers, găsim patru nituri cu mici plăcuțe stabilizoare. Uzura puternică atrage atenția asupra folosirii sale îndelungate. Nu am reușit să detectăm analogii exacte ale piesei, dar tehnica de prelucrare aduce aminte de cele din epoca avară!

5. Aplica cu zurgălău ce provine din M11 este mult mai răspândită în cultura materială a epocii. Aplicele cu zurgălăi sunt de origine orientală, dar piese cu funcții asemănătoare cunoaștem și din siturile funerare din Bazinul Carpatic. Pornind de la un exemplar din Bulgaria, problema acestei piese a fost analizată de către S. Witljanov, autorul ajungând la concluzia că aplicele în formă de frunză, de multe ori în interiorul lor cu un lăcaș pentru zurgălău, s-au extins pe arii largi în secolul X (WITLJANOV 1990, 195–204). Astfel, asemenea exemplare apar la Kiev-necropola Desjatinaja, Tabaevka, Cernigov, Gaevka, Sestovici, dar sunt cunoscute și în zona culturii Saltovo (KARGER 1958, Tab. 14; PLETNYOVA 1981, Tab. 36/16; ORLOV 1984, рис. 2–3). Analogia cea mai apropiată pentru piesa noastră o reprezintă aplica de la Gnezdovo, dar din punct de vedere al ornamentației o piesă foarte apropiată este și cea din mormântul 93 de la Sándorfalva (ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 350, 5. kép). Analiza aplicelor cu zurgălău a fost realizată, cu ocazia analizei descoperirilor de la Karos, de către László Révész, care a putut să specifice că acest tip de aplică a fost montată pe curelele harnașamentului cailor bărbaților, care aveau diferite categorii de arme (piesa de la Sándorfalva a ajuns în mormânt cu o altă funcționalitate față de cea originală, în schimb cea de la Alba Iulia putea să fie și aplică de pe centură) (RÉVÉSZ 1996, 72, Nota 210).

6. a–d. Din M11 din strada Zápolya provin și patru exemplare de capete de curea; pe unul dintre exemplare nitul este montat pe avers. În interiorul celuilalt exemplar, turnat, se mai păstrează urmele curelei. Celelalte două exemplare au fost fixate pe cureaua din piele cu două nituri lungi, groase, la capătul lor fiind fixate plăcuțe. Aplicele au analogii apropiate doar în zonele îndepărtate ale Altailor nord-vestici, în Aleiul Superior, la Korboliho situl VII-curganul 1, ca parte a harnașamentului, toa-

Az 1. sír kengyelét az első pillantásra trapéz alakú kengyelnek tarthatjuk, bár Kovács László nem sorolta ebbe a csoportba 1986-ban (KOVÁCS 1986, 204–225). Ennek ellenére Révész László és e sorok szerzője a tárgyat mégis ehhez a típushoz sorolta (RÉVÉSZ 1996, 45–46; GÁLL 2002, 296). A kolozsvári példányt e kengyelcsoport részeként tárgyalták, formai jellegzetességei miatt azonban felhívtuk a figyelmet, hogy nem egy ’klasszikus’ trapéz alakú kengyelről van szó (GÁLL 2002, 296).

E típus gyakorlatilag két másik kengyelfajta, a boltozatos szárú–egyenes talpú és a trapéz alakú kengyel formai jellegzetességeit egyesítő ’hibrid’ példány. A fül kiképzése nagyban hasonlít a boltozatos szárú–egyenes talpú kengyeltípus füléhez, azonban a kolozsvári példány szíjbújtatója a fül méretéhez viszonyítva igen nagy. A kengyeltesthez, vagyis a száraihoz hangsúlyos hosszú nyakkal csatlakozik. A kengyeltest vállait – a trapéz alakú példányokhoz hasonlóan – nagyon szélesre képezték, olyannyira, hogy majdnem egy síkba esnek a kengyel talpával, a rombusz átmetszetű szárak pedig nagyon vékonyak. Hasonló vékony szárakat csak a Rakamaz-Gyepiföld 2. sír második kengyele esetében ismerünk, amelynek azonban egyenes talpát levágták és helyére ívelt vaslemezt szegeztek. A kengyel talpát eredetileg is homorúra képezték, tehát ez a második jellegzetesség sem illik a Révész László által elnevezett kengyeltípusra. E jellegzetességek alapján úgy tűnik számunkra, hogy a kengyel egy olyan időszakban készíthette egy 10. században tevékenykedő mester, amikor már ismert volt a Révész-féle boltozatos szárú–egyenes talpú kengyeltípus, de készült már a trapéz alakú típus is, tehát amolyan ’hibrid’ példányt láthatunk benne, és kis túlzással a szablya markolatú kardokhoz hasonlíthatjuk a tárgyat. Éppen egyedülállósága miatt javasoljuk tehát a ’kolozsvári’ típus elnevezés használatát. A keltezését a 10. század második harmadára tartjuk lehetségesnek, az előbb említett tipológiai jellegzetességek alapján.

A kolozsvári 11. sír példányát az úgynevezett ’lemezes’ technikával készítették. A kengyelszárakat és a nyak két oldalát valószínűleg ugyanazzal az ívelt ezüstlemezzel díszítették. A szárak szélén egy-egy külön végigfutó vájatot alakítottak ki, amelyre az ezüstlemezt kalapálták. Mielőtt az ezüstlemezt ráerősítették volna a kengyelszárakra és a nyakra,

te aceste situri au fost datate în secolele VIII–IX (MOGILNYIKOV 2002, рис. 7. II, рис. 8. 9–11).

7. a–b. Între curelele din M11 de la Cluj-strada Zápolya au fost documentate două piese din os cilindrice, care aparțineau garniturii harnașamentului. Această presupunere este susținută și de alte descoperiri de acest gen (RÉVÉSZ 1996, 28, 84. tábla 16). Una dintre piese are formă cilindrică, iar cealaltă este conică. Pe prima piesă este un motiv denumit perlă de astragalos închisă pe ambele capete în formă de semicerc, iar pe cealaltă piesa, de formă conică, se poate vedea un motiv în zig-zag dublu, orizontal.

Károly Mesterházy a găsit o analogie exactă a primului ornament în Samara, la 60 de km de Bagdad, dar a descoperit-o și pe obiectele din lemn publicate de către Ernst Herzfeld și care se păstrează în Muzeul Arab din Kairo (MESTERHÁZY 1997, 402–403; MESTERHÁZY 1998a, 145–146; Mesterházy citează și pe Herzfeld: HERZFELD 1923, Abb. 57). Un ornament asemănător găsim și pe psaliile de os ale zăbalelor de la Szeghalom și mormântul 129 de la Sárretudvari-Hízóföld (DARNAY 1905, 69–70, 5. tábla; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 270, 32. kép; MESTERHÁZY 1997, Abb. 7. 1–2; M. NEPPER 2002, 277. tábla 3).

Asemenea piese mai sunt atestate arheologic în trei locuri din Bazinul Carpatic, o dată dintr-o așezare, la Edelény-Borsodi földvár (WOLF 1992, 429), și de două ori din morminte, respectiv de la Karosnecropola II m. 52 (tot pe harnașament: Karosnecropola m. 52) și Piliny-Leshegy m. 4–5 (HAMPEL 1900, III. tábla 6; RÉVÉSZ 1996a, 84. tábla 16).

8. a–b. Două inele de argint de formă dreptunghiulară pentru curea de harnașament au fost documentate în M11. Realizate prin turnare, din benzi, ele n-au fost ornamentate. Din Bazinul Carpatic nu provin analogii, în schimb paralele destul de apropiate am putut identifica în descoperirile din Altai, la Korboliho situl VII-curganul I (MOGILNYIKOV 2001, рис. 8. 7).

9. Două verigi de fier au fost identificate tot în acest mormânt.

10. Între artefactele mormântului 8 (distrus) din strada Zápolya s-a găsit o aplică rotundă, care a fost inclusă în categoria pieselor de harnașament. Aver-sul piesei turnate din argint, ajurate la mijloc, cu urechiușă, a fost decorat pe chenar cu motive per-

19 db csúcsával kifelé forduló, körte alakú sárga rézlemezből készült dísz helyeztek el a már kialakított vájatokba a következőképpen: a rézlemezek szélét egy kissé domborúra hajlították, a tárgy szegélyét pedig merőlegesre, majd a már kivéssett körte alakú szegélybe kalapálták őket. Azt, hogy mindegyik körte alakú dísz egy-egy külön vájatba kalapálták bele, abból sejtjük, hogy az általunk készített makrofelvételeken nagyon jól látható, hogy ezek a körte alakú kis vájatok különböző méretűek, tehát egyenként alakították ki őket. A kengyel fülének két oldalán is megőrződött a díszítés, amelyre azonban a száráktól függetlenül kalapálták rá az ezüstlemezt.

A kolozsvári példányon a világos és a sötét színnek ellentétét kihangsúlyozó hatásra való törekvés egyértelmű: az alapot képező lemez világos, a körte alakú díszítmények pedig sötétebbek. Egyértelmű, hogy ez a színellentét a tárgy optikai hatását növeli a szemlélő előtt. E harmónia vizsgálata további vizsgálatokat igényelne.

Elemzett példányunknak majdnem pontos párhuzamai a Rakamaz-Strázsadomb A. sírban előkerült (?) díszített kengyel (ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 110–119), illetve a beregszászi 2. sír kengyele (JANKOVICH 1943, 101, XXIV. kép) Mindkét példány jellegzetes, gazdag melléklettel rendelkező honfoglaló magyar sírból került elő (Rakamaz A. sír: ruhapitykék, veretes öv, aranyszerelések szablya, aranylemezekből készült halotti maszk, tarsolylemez; Beregszász 2. sír: veretes öv, szablya, zablá). Ha a rakamazi kengyel valóban az A. sírből került elő, ennek temetőn belüli helyzete arra enged következtetni, hogy a tárgy a század második harmada előtt nem kerülhetett földbe. A beregszászi sír tulajdonosát az „első nemzedék” tagjai közé sorolta Mesterházy Károly, pontosabban azonban rendkívül nehéz a 2. számú temetkezést a 10. századon belül datálni. Az 1. sírből – amely 1890-ben a másodiktól kb. 30 m-rel délebbre került elő – az ismert süvegcsúcs mellett egy, a fülébe kovácsolt, gombos szárú kengyel is ismert. Ez utóbbi véleményünk szerint a század második harmadára/-tól keltezhető, a szár és a talpaló között megfigyelhető gomb alapján. Ezen kívül ismert még egy további hasonló példány a Magyar Nemzeti Múzeumból is, amelyről azonban a tárgy szörvány volta miatt pontosabban nem mondhatunk (FETTICH 1937, 57; DIENES 1958, 125–141). Ugyancsak egy feldúlt lovastemetkezés

late (11 pseudoperle). Pe revers, se aflau dispuse în formă de triunghi trei nituri, iar la capătul acestora plăcuțe mici. Niturile lungi și masive ale aplicei, respectiv plăcuțele de întărire, subliniază faptul că acestea puteau să fi fost folosite pe curea din piele a căpăstrului. Studiind piesa, este extrem de clară uzura avansată a acesteia, ceea ce atrage atenția asupra faptului că a fost folosită timp îndelungat.

În cultura materială a secolelor X–XI pe mai multe artefacte putem observa tendința de a reda forma perlelor, însă nu cunoaștem nici o analogie exactă a piesei (cu urechiușă). Totodată, la aplicile în formă de rozetă, de foarte multe ori putem observa urechiușa, aceasta evident având funcția de agățătoare, așa cum ne arată analogiile de la Balotaszállás (RÉVÉSZ 2001, 24–25. tábla); Eperjes-Takácstábla (BÁLINT 1991, Taf. XII. 4, 6); Karos-Eperjessző nec. II m. 49 (RÉVÉSZ 1996, 69. tábla 26–27); Hencida (FETTICH 1937, 96–98); Koroncó-Bábota (LÁSZLÓ 1943b, 11–17, 30–31, 12, 22. kép); Mándok (DIENES 1961, 154–157). Aceste analogii ne demonstrează faptul că piesa aparține garniturii harnașamentului, iar pe baza celorlalte piese din inventar se datează în prima jumătate a secolului X.

Pornind de la formele și dimensiunile verigilor zăbalei, exemplarele din mormintele descoperite în strada Zápolya pot fi grupate în două tipuri cu trei subtipuri:

1. Zăbală cu verigi de diametru mare: M9 și M10 (Fig. 35. 3, 3a).

2. Zăbală fără verigi, la capătul căreia barele au fost ciocănite și întoarse în formă de verigă: M6 și M8 (Fig. 27. 6).

Într-un caz apare doar bara zăbalei: M11.

Secțiunile barelor zăbalelor din secolele X–XII sunt rotunde, pătrate și rombice. Această tendință poate fi observată în cazul verigii zăbalelor.

Pe baza secțiunilor putem concluziona care a fost funcționalitatea acestora: muștiucurile rotunde sunt o soluție mai îngăduitoare, în comparație cu cele în formă de romb sau dreptunghiulare.

Zăbale cu bare de secțiune rotundă-ovală: Cluj-strada Zápolya M10 și M11.

Zăbale cu bare de secțiune dreptunghiulară: Cluj-strada Zápolya M6, M8 și M9.

Pe baza analizei zăbalelor descoperite în situările funerare din Bazinul Transilvaniei, în Partium și în Banat, am putut remarca că și femeile, și bărbații

emléke a tarnaörsi nagyon kopott példány is. Az e kengyeleken feltűnő díszítést tartjuk mi az I. változatnak.

Nagyon hasonló a díszítése a sárrétudvari Poroshalmi 1. sír kengyelpárjának is. Az egyetlen – de lényeges – technikai különbség a két változat között abban rejlik, hogy a háttérret biztosító ezüstlemez az utóbbi esetben hiányzik, csupán a körte- vagy cseppminta jelenik meg a kengyel nyakán és a szárain. Ezt a típust tartjuk mi II. változatnak. Az sem elhanyagolható tény, hogy a sárrétudvari 1. sír mellett feltárt 2. számú temetkezésből – akárcsak a kolozsvári sírból – levél alakú ezüst szügyelőveretek kerültek elő. A poroshalmi 1. sírban egy 40–45 éves férfi feküdt, tehát ha e sírt a 930-as években is ásták meg, akkor is a csontváz biológiai szempontból a honfoglalók 'első nemzedékéhez' sorolható (M NEPPER 2002, I. kötet: 394–395, II. kötet: 344–350. tábl.).

E kengyel tökéletesen pontos analógiái a püspök-ladányi 54. sír berakásos díszített példányai. Itt is csupán a mintát kalapálták be, a háttérret biztosító ezüstlemez hiányzik, a berakások nagy részének hiánya pedig egyértelműen jelzi, hogy a kengyelt sokáig használhatták. A sírban egy 64–69 év közötti férfi feküdt, tehát ha még a század közepén halálozott is el, biológiai szempontból ő is ugyancsak a honfoglalók 'első nemzedékéhez' tartozhatott, a kengyelt pedig minden bizonnyal a század első felében készítették (M. NEPPER 2002, I. kötet: 138–139; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 248, 5. kép).

A fentiekől eltérő díszítésmódot figyelhetünk meg a balkányi szórvány kengyelen. Az 1904-ben a Verébsár-dűlőből előkerült, hasonlóan 1a1. típusú, körte alakú kengyelen a háttérret képező ezüstlemez felett kis száron ülő levélalakok láthatók, amelyek csúcsukkal felfelé irányulnak és a felső ív közepén vízszintesen találkoznak. A száruk külső oldalán a belső mezőtől egy bemélyített árokkal elválasztó szalagsáv a fül két oldalán egy-egy levélmintában végződik (III. változat) (JÓSA 1914, 174; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 129–130, 1. kép).

A levél- vagy cseppminta egy IV., sematikusabb változatának díszítése megfigyelhető a Sárrétudvari-Hízófüld 41. sírjának trapéz alakú, gomb nélküli kengyelén is. Ezen – hasonlóan a 2. típushoz – csak a minta tűnik fel a kengyelszáron, azonban ezek a körte- vagy cseppminták kisméretűek, a csúcsuk

foloseau atât zăbalele aspre, cât și pe cele mai îngăduitoare. Din acest punct de vedere nu fac excepție zăbalele de la Cluj găsite doar în morminte de bărbați. Din aceste situri provin atât muștiucuri de zăbală cu secțiune rotund-ovală, cât și cu secțiune pătrată sau în formă de romb.

În continuare, dorim să abordăm problema celui de-al doilea tip de zăbală (tipul 1c), deoarece acesta reprezintă un unicat în cadrul culturii materiale din secolul X. În cazul zăbalelor din mormintele 6 și 8 din strada Zápolya capetele barelor dreptunghiulare au fost ciocănite plat, după care au fost îndoite din nou, astfel că veriga formată prin această tehnică a jucat concomitent două funcții: a fost inelul barei și totodată componentă laterală (veriga zăbalei)! Singura deosebire între aceste piese este faptul că verigile-inele astfel formate în cazul exemplarului din M6 au diametru mai mic (d: 1,5–1,6 cm), iar în cazul exemplarului mormântului 8 acestea sunt mai mari (d: 2,8 × 3,3 cm).

Până în acest moment nu am putut identifica nici o analogie exactă a acestor zăbale în Bazinul Carpatic, în schimb am reușit să identificăm unele piese în Polonia, în M3 de la Lutomiensk, respectiv într-o descoperire izolată din zona Gdanskului (JAŹDZEWSKI 1949, 111, Fig. 39).

Cele mai cunoscute artefacte ale epocii secolului al X-lea au fost tipurile foarte variate de scărițe de șa. În necropola din strada Zápolya putem distinge următoarele tipuri:

1. Scărițe în formă de „pară” M6 (2 exemplare – tipul 1d) (Fig. 28. 1–2), M9 (2 exemplare – ?), M10 (2 exemplare – tipul 1c2 și 1b3) (Fig. 36. 1–2), M11 (1 exemplar – tipul 1a1) (Fig. 37. 1–2; Fig. 45. 1–2)
2. Tipul „forjat în urechiușă”: M8 (1 exemplar – tipul 2.2)
3. Scăriță de tip „hibrid”: M1 (1 exemplar)

În rândurile următoare ne vom ocupa de scărițele din M1 și M11.

La prima vedere, scărița din M1 este încadrabilă în grupul scărițelor de formă trapezoidală, deși în 1986 László Kovács nu a inclus-o în tipul amintit mai sus (KOVÁCS 1986, 204–225). Cu toate acestea, peste câțiva ani, László Révész și unul dintre autorii acestor rânduri, în mod greșit au menționat-o printre scărițele în formă trapezoidală (RÉVÉSZ 1996, 45–46; GÁLL 2002, 296), cu toate că am precizat că nu este o formă trapezoidală clasică (GÁLL 2002, 296).

végződésénél pedig egy szélesebb ívelt lemezt kalapáltak be a kengyel szárain kialakított két vajatba. A sír mellékletei között tegez és nyílcsúcs került elő, a temetkezés csontváza pedig egy *senilis* férfi (M. NEPPER 2002, I. kötet: 303, II. kötet: 235–238. tábl.; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 259, 6. kép). Nem tévedhetünk sokat, ha ezt a sírt a század közepére–második harmadának végére datáljuk, habár pontosabb keltezését talán a sírmező horizontál-stratigráfiai vizsgálata után kaphatunk.

Ezen adattárból az alábbi következtetéseket tudjuk levonni:

1. A technikai és esztétikai szempontból legszebb, legkidolgozottabb példányoknak az I. változat kengyeleit tekinthetjük, amelyek sajnálatosan rosszul és csupán részlegesen feltárt temetők sírjaiból ismertek. A fentiek alapján úgy véljük, hogy e kengyel típus példányai már a Kárpát-medencében készültek és itt is szerezhették be ezeket tulajdonosaik.

2. A hasonló módon díszített kengyeleket ugyanazon körte alakú (1a1. típusú) változathoz sorolhatjuk, egyedül a püspökladányi trapéz alakú kengyelek képeznek kivételt.

3. Azt is mindenképpen szükséges megemlítenünk, hogy a leletanyaguk alapján a 10. század első felére keltezhető és antropológiailag is vizsgált sírok csontvázai mindegyik esetben legalább 40–45 vagy 60 éves egyének temetkezései voltak.

4. Az ily módon díszített kengyelek csak a Felső-Tisza-vidékéről, az ezzel határos bihari és hevesi területekről, illetve a kolozsvári lelőhelyről ismertek. A Kárpát-medence többi részében eddig teljesen ismeretlen a tárgy típus.

E kengyeleket tehát a 10. század első felére, a kolozsvári példányt pedig a század első harmadára keltezhetjük. E tárgyak valószínűleg egy ötvös-műhely termékei lehettek, amelynek központja a Felső-Tisza-vidéken lehetett. Ezt más jellegű ötvöstárgyak itteni nagy mennyisége is megerősíti. Lényegesnek tartjuk azt a megfigyelést is, hogy az ilyen díszítésű kengyelek csak a Kárpát-medence temetőiből ismertek.

A kolozsvári kengyelek súlya jelentős mértékben eltér egymástól. Ezt jól szemlélteti a következő táblázat (37. kép 2):

După analiza în detaliu realizată la Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, am observat că de fapt este un exemplar hibrid care combină trăsăturile a două tipuri de scărițe: scărița de tip Esztergom și forma corpului scărițelor trapezoidale. Urechiușa seamănă bine cu urechiușele unor exemplare ale tipului Esztergom, însă la exemplarul de la Cluj dimensiunea găurii urechiușei este mult mai mare și se unește cu barele scăriței printr-un gât destul de lung. Umerii scăriței, asemănători scărițelor în formă trapezoidală, sunt pronunțați atât de mult, încât aproape se află în același câmp geometric cu tălpile scăriței. Barele scăriței au secțiune romboidală (și nu dreptunghiulară cum sunt cele ale formelor trapezoidale) și sunt foarte înguste, ca și cele ale scăriței descoperite în mormântul 2 de la Rakamaz-Gyepiföld, a cărei talpă dreaptă a fost tăiată și în locul ei a fost montată prin nituire o talpă arcuită. Talpa scăriței din M1 a fost concavă, deci nici această a doua caracteristică nu se regăsește pe scărițele denumite eronat de tip „Esztergom”. Pe baza acestor caracteristici, după părerea noastră, această scăriță a fost realizată de către un meșter fierar din secolul X, într-o perioadă în care era cunoscut tipul de scăriță denumit în mod eronat de tip „Esztergom”, dar erau cunoscute deja și scărițele de formă trapezoidală, deci ar fi o formă hibridă. Exagerând puțin, această hibridizare putem să o comparăm cu cea de la spadele cu mâner arcuit caracteristic săbiilor. Din cauza unicității sale propunem denumirea tip „Cluj” pe baza caracteristicilor sale tipologice. Datarea piesei este posibilă în a doua jumătate al secolului X.

Exemplarul de scăriță din M11 a fost decorat în tehnica așa zisa „placă” și ornamentat prin incrustație. Cele două margini ale barelor plate pe de o parte și cele două părți ale urechiușei pe de altă parte au fost decorate cu aceeași plăcuță de argint arcuită, acestea fiind montate în cele două caneluri realizate prin dăltuire pe corpul de fier al scăriței. Înaintea ciocănirii plăcuței în caneluri, în mijlocul barelor au fost incizate 19 lăcașuri în formă de pară, cu vârful spre exterior. În aceste lăcașuri au fost încadrate cele 19 plăcuțe în formă de pară, din cupru galben, în felul următor: marginile plăcuțelor mici în formă de pară au fost îndoite la 90° și au fost montate prin ciocănire în lăcașuri. Fotografiele macroscopice demonstrează faptul că au fost montate separat în fiecare lăcaș al piesei. Se observă că nici un orna-

1. táblázat. A kolozsvári temetőben előkerült kengyelek típusai/altípusai és súlyuk

Kolozsvár-Zápolya utca	Típus	Súly
6. sír – 1	körte 1d. típus	55,0 g
6. sír – 2	körte 1d. típus	57,0 g
10. sír – 1	körte 1b3. típus	100,1 g
1. sír	'kolozsvári' típus	122,0 g
11. sír	körte 1a1. típus	150,3 g
10. sír – 2	körte 1c2. típus	157,1 g
8. sír – 2	fülébe kovácsolt	192,0 g

Különböző típusú hevedercsatok az 1., 2., 9. sírből ismertek. Négyzet alakú hevedercsat a 11. temetkezésből került elő (1. típus), téglalap alakú hevedercsat (2. típus) a 6. sírből, kerek alakú hevedercsatot (4. típus) a 9. temetkezésből, míg egy nagyobb méretű líra alakú csatot (6. típus) a 11. sírban regisztráltak.

A TEMETŐRÉSZ KELTEZÉSE

A tárgyalt temetőrész leletanyaga kétségkívül egyike a legtöbbet tanulmányozottaknak, ezek közül is kiemelkedik a 10. és a 11. sír leletanyaga. Megállapíthatjuk, hogy a 11. sírban a pontos párhuzam nélküli négyzetes veretet nagyfokú kopottsága alapján egyértelműen hosszú ideig használták, más tárgyak használati ideje – és itt elsősorban a csak Kárpát-medencei párhuzamokkal rendelkező 1a1. típusú körte alakú díszített kengyelre gondolunk – jóval rövidebb lehetett. Nem tévedünk sokat, ha e két tárgyról azt sejtjük, hogy a földbe kerülésük valamikor a század második negyedében történhetett. Ha az első tárgyat kulturális szempontból lehet első generációsnak is nevezni, a kengyelt már biztosan nem, ez már a Kárpát-medencében készülhetett, párhuzamai alapján sejthetően a Felső-Tisza-vidéken. Mind ez azt is mutatja, hogy a 11. sírba temetett elhunyt biológiai szempontból akár az első generáció tagja is lehetett, a tárgyi kultúra szempontjából azonban már vegyes elemekkel rendelkezett, vagyis a kirabolt temetkezésben időrendi szempontból az anyagi kultúra különféle horizontba sorolható elemeinek ötvöződését láthatjuk.

A ¹⁴C elemzések alapján a 6. sírt 935–945 közötti évekre keltezhetjük. Érdekesebb a kérdés a 10. sír-

ment piriform nu este identic cu celălalt din punct de vedere al dimensiunii și chiar al formei. Piesa demonstrează astfel calitățile tehnice și artistice impresionante ale orfevarului. În cele două părți ale scăriței s-a păstrat decorul plăcuței de argint, care a fost ciocănit separat în canelurile anterior amintite.

În cazul exemplarului de la Cluj se poate observa cu ușurință tendința de a reprezenta contrastul deschis-închis: astfel, plăcuța de argint, reprezentând fondul, este de culoare deschisă iar ornamentele de cupru galben, care reprezintă decorul, sunt de culoare mai închisă. Este destul de clar că acest contrast de culori are menirea de a spori efectul optic. Analiza acestei armonii ar pretinde noi cercetări în acest sens.

Exemplarul analizat are analogii aproape identice, atât din punct de vedere tipologic, cât și decorativ, la Rakamaz-Strázsadomb M „A” (?) (ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 110–119), respectiv la Beregovo M2 (JANKOVICH 1943, 101, XXIV. táb). Ambele exemplare provin din morminte cu un inventar bogat, caracteristic secolului al X-lea (MA de la Rakamaz: aplice de costum, centură cu aplice, sabie cu garnitură de aur, mască mortuară din placă de aur, geantă decorată cu placă, centură decorată cu aplice, sabie, zăbală). Dacă scărița decorată provine din M „A”, din punct de vedere topografic nu putea să ajungă în pământ mai repede de a doua treime a secolului X.

Individul din M2 de la Beregovo a fost integrat de către Károly Mesterházy între membrii „primei generații”, însă nu beneficiem de date pentru o datare mai exactă. M1 a fost descoperit la cel puțin 30 de metri spre sud. Din el provine o scăriță de tipul „forjat în urechiușă” cu bumbi între talpă și bare, a cărei datare nu o putem plasa mai repede de a doua treime a secolului X. În afara acestor exemplare mai există unul la Muzeul Național Maghiar din Budapesta (FETTICH 1937, 57; DIENES 1958, 125–141) și încă un exemplar uzat la Tarnaörs, provenit dintr-un mormânt distrus în care au fost înregistrate și resturile calului (RÉVÉSZ 2008, 276, 204–205. kép). Ornamentarea acestor scărițe aparține variantei I.

Decorul piesei noastre este foarte apropiat de decorul variantei I a scărițelor, tot de tip 1A1 de la Sárretudvari Poroshalom-M1. Putem observa între acestea o singură diferență tehnică, dar esențială, lipsa plăcuței de argint ca bază a decorului, fiind

ral kapcsolatban. A László Gyula által feltárt sírból az íjtegez függesztő veretének vagy tarsoly veretének közvetlen tipológiai kapcsolata csak Kijev környékéről ismert, amely alapján a 10. sírban nyugvó személyt a honfoglalók első nemzedékéhez sorolták és soroltuk mi magunk is. Gáll Szilárd antropológiai elemzése alapján ez a férfi csontváz kb. 35–40 éves lehetett. Ha a 10. század első negyedében került a földbe, akkor felnőtként költözhetett a Kárpát-medencébe, viszont, ha a temetkezés csak a század harmincas éveiben történt, akkor ez a harcos még csak gyermek lehetett a honfoglalás idején. Ennek azonban ellent mond a ¹⁴C elemzés: a 10. sír egyéne legnagyobb valószínűség szerint a 10. század 955–965 között hunyt el (43–44. kép). A Kolozsvár-Zápolya utcai 6. sír radiokarbon kormeghatározása és a csontváz életkorának összefüggései azonban elsőként sikerült biztosan kimutatnunk, hogy Erdélyben is temettek el még biztosan a keleti, etelközi szálláson születetteket.

Következésképpen a század első két harmadára / első ötven évére datálhatóak a 6–7. és 10. sírok is, ugyanakkor a fent elemzett szőlőfürtcsüngős fülbevaló alapján ennél későbbre (a század közepére – második felére) tehetjük a legészakabbi 1. sírt, valamint a 2–5. sírcsoportot. Ugyanakkor a 2–5. sírcsoport a temető szélén foglalt helyet, lehetséges, hogy a temető utolsóinak megásott sírjai voltak.

Jogosan gyanakodunk tehát arra, hogy a kolozsvári sírok megásása között több-kevesebb időbeli hiátus lehetett. Szükséges kiemelnünk azt a tényt is azonban, hogy a Zápolya utcai jellegű temetők akár 80–100 sírosak is lehetnek. Ahogyan fentebb említettük a László Gyula által közös sírcsoportba sorolt 1–2., 6–7. temetkezésekkel kapcsolatban: magunk e sírokat más-más sírcsoportba sorolhatónak véljük. Ezen adatok alapján a temető feltárt sírjait – a tárgyak bemutatott tipokronológiája alapján – valamilyen 925–980 közötti időszakra keltezhetjük.

A KOLOZSVÁRI MIKRORÉGIÓ HONFOGLALÁS KORI TEMETŐI ÉS A HATALMI TÉRSÉG KÉRDÉSE

A Zápolya utcában feltárt temetőrész egyedi vonása a sírokba tett fegyverek nagy száma és a lovastemetkezések kiugróan magas aránya. Külön ki szeretnénk emelni azt a tényt is, hogy e sírkertben a 10. századi szállásterületről ismert lovastemetke-

montate doar plăcuțele în formă de pară, ciocănite în lăcașuri anterior incizate. Aceasta considerăm a fi integrată variantei a II-a.

Se cuvine amintit faptul că în M2, care a fost identificat lângă M1, au fost înregistrate aplice de spată în formă de frunză, asemănătoare cu cele din M11 de la Cluj-strada Zăpolya. În M1 de la Poroshalom a fost înmormântat un bărbat de 40–45 de ani. Dacă acest individ a fost înmormântat în anii '30 ai secolului X (pe baza tipocronologiei pieselor mormântul poate fi datat în prima jumătate a secolului X), din punct de vedere biologic individul putea să aparțină „primei generații” a „ungurilor cuceritori” (M. NEPPER 2002, Vol. I: 394–395, Vol. II: 344–350. tábla).

Ca analogie exactă a acestui tip de scăriță și a ornamentului de pe ea (aparținând variantei a II-a) menționăm scărița de la Püspökladány-Eperjesvölgy M54. În cazul acestei scărițe doar decorul a fost ciocănit în bară și lipsește plăcuța de argint ca fond de decor. O mare parte a plăcuțelor din cupru au căzut din caneluri. Pe baza acestui fapt putem trage concluzia că și această piesă a fost folosită timp îndelungat. În acest mormânt a fost îngropată o persoană de 64–69 de ani, care chiar dacă a fost înmormântată la mijlocul secolului X, din punct de vedere biologic putea să aparțină „primei generații” a „maghiarilor cuceritori”; scărița în mod sigur a fost produsă în prima jumătate a secolului X (M. NEPPER 2002, 138–139; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 248, 5. kép).

O altă variantă de decor o putem observa pe scărița de tip 1A1 de la Balkány (variantea a III-a). Pe urechiușa și barele plate ale scăriței, descoperită izolat în 1904, am putut observa atât plăcuța de argint, acesta fiind fondul, cât și decorul compus din plăcuțele în formă de pară. Deosebirea față de varianta I este că aceste forme de pară sau de frunză nu se orientează spre exteriorul barei ci în sus, iar dinspre interiorul barei putem observa de fiecare dată că aceste forme de frunză au o reprezentat și lujerul (JÓSA 1914, 174; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 129–130, Fig. 1).

Decorul foarte schematic al formei de pară sau frunză apare și pe scărița în formă trapezoidală, fără bumbi între talpă și bare, din M41 de la Sárredudvari-Hízóföld. Pe barele acestei scărițe, asemănătoare variantei a II-a, au fost introduse plăcuțe

zés-típusok szinte mindegyike ismert. E jelenséget a temetőt használó közösség heterogenitásával magyarázhatjuk. Fel szeretnénk arra is hívni a figyelmet, hogy a kolozsvári temető 11 sírjából összesen öt szablya került elő, tehát a sírok 45,45%-ból vált ismertté ez a fegyvernem, míg a magyar szállásterülről összesen eddig kb. 133 szablya ismert.

A Zápolya utcai temetőben – összehasonlítva a Szántó utcai temetővel – sokkal több a lovastemetkezés (Szántó utca: 26–1, Zápolya utca: 11–7), illetve a szablyák száma (26–3, 11–5). Marad tehát a kérdés, hogy mivel magyarázhatjuk ezt a jelenséget? Vajon az ásatások relatíve kis kiterjedésével?

Arra is fel szeretnénk hívni a figyelmet, hogy ez a temető nem a nemesfémekben való gazdagsága, hanem az 'állig felfegyverkezett' férfiak, illetve a férfi lovastemetkezések magas száma miatt számít különlegesnek. E jelenség fontossága miatt próbáltuk síronként megállapítani a temetkezések nemesfém-, illetve ötvözetmennyiségét:

2. táblázat. A kolozsvári Zápolya utcai sírokból előkerült nemes- és színesfém lelet tömeg

Sír	Au.	Ag	Br
1. sír	–	36,9 g	16,7 g
2. sír	–	–	–
3. sír	–	0,2 g	–
4. sír	–	2,0 g	–
5. sír	–	14,1 g	–
6. sír	–	3,8 g	–
7. sír	–	0,4 g	3,1 g
8. sír	–	–	13,2 g
9. sír	–	–	–
10. sír	–	15,7 g	15,7 g
11. sír	0,1 g	61,2 g	40,4 g
	Össz.: 0,1 g	Össz.: 118,6 g	Össz.: 92,2 g

Összességében, elmondható, hogy a kutatott régióink közül elsősorban a kolozsvári mikrorégió temetői esetében mutatható ki a fegyveres és lovas sírok koncentrációja. A mai város III. és IV. teraszán feltárt 10. századi temetők topográfiai helyzete, pontosabban a környék 10. századi tájképéből való kiemelkedése egyértelműen kapcsolatban lehetett e közösségek státusának ideologizált helyzetével.

din argint în formă de frunză schematizate, iar în marginile celor două bare a fost introdusă, în două caneluri incizate, o plăcuță din argint. În inventarul mormântului s-au înregistrat resturile de fier ale unei tolbe, vârfuri de săgeți; scheletul aparține unui bărbat în vârstă, *senilis* (M. NEPPER 2002, Vol. I: 303, Vol. II: 235–238. tábl.; ÖSEINKET FELHOZÁD 1996, 259, 6. kép). Pe baza tipului scăriței propunem datarea mormântului la mijlocul, respectiv sfârșitul celei a două treimi ai secolului X, deși o datare mai precisă am putea formula după analiza stratigrafiei orizontale a necropolei.

Din aceste date se pot trage câteva concluzii:

1. Din punct de vedere tehnic și estetic, cele mai elaborate sunt scărițele 1A1 cu decor varianta I. Din păcate, aceste exemplare provin din necropole cercetate parțial, fără analize antropologice ale scheletelor, respectiv din descoperiri izolate. Pe baza analizei anterioare, fără să avem în alte zone analogii identice sau apropiate, credem că aceste exemplare au fost confecționate în Bazinul Carpatic.

2. Toate scărițele decorate cu motive în formă de pară sau de frunză, cu o singură excepție (Püspökkládány), aparțin aceluiași tip.

3. Scheletele cercetate antropologic aparțin de fiecare dată unor defuncți mai vârstnici de 40 de ani și inventarele pot fi datate în prima jumătate a secolului X.

4. Scărițe decorate în acest mod sunt cunoscute într-un teritoriu relativ restrâns: în zona Bihorului, a Hevesului, zona Clujului și cel mai reprezentativ, din zona Tisei Superioare.

Ca urmare, aceste scărițe pot fi datate în primele decenii ale secolului X, la fel ca exemplarul de la Cluj. Aceste scărițe au fost produsele unui atelier din zona Tisei, unde se concentrează cele mai multe produse de orfevrărie. Considerăm ca foarte importantă și observația potrivit căreia scărițe cu bare plate decorate cu incrustații sunt cunoscute doar în regiunile din Bazinul Carpatic, la est de aceste regiuni asemenea piese nu sunt cunoscute până azi.

Greutatea scărițelor din Cluj-Napocase deosebește frapant de la un exemplar la altul. Am încercat să le ilustrăm în tabelul următor (vezi și Fig. 37. 2):

E temetők nem a nemesfémgazdagságban, hanem a férfi sírok fegyvermennyiségével, a különböző fegyverkategóriák asszociációjával tűnnek ki, ugyanis a három temető 40 sírjából összesen 19 esetében ismerünk fegyvert, amelynek 47,5%-os aránya ismeretlen más Kárpát-medencei mikrorégió esetében. Még ha néhány esetben hitvilági okokkal magyarázhatjuk is a fegyver jelenlétét a gyermeksírokban, mégis kétségtelen, hogy e közösségek léteiben a fegyver nemcsak mint tárgy, hanem mint státusz(ok) szimbólum is, nagyon fontos szerepet játszott:

E fegyverkoncentrációt az eltemetettek különféle vagy a státuszaik összességével/összesítésével és ezeknek szimbolizálásával magyarázhatjuk (felölt, harcos férfi), amelyet a földihez hasonló, hierarchikusan elképzelt túlvilági modellel hozhatunk kapcsolatba. Ebben az esetben is a különféle jellegű fegyverek esetében természetesen kérdéses, hogy a fegyverek összességével jelöltek egy adott státuszt vagy pedig külön-külön? A szablya nagyrányú jelenléte a kolozsvári sírokban egyrészt e temetőkön belül, más, szablyát nem tartalmazó sírok egyéneivel szemben, a szablyás egyének speciális státuszára utalhat, másrészt összehasonlítva más (mikro)régiók temetőinek kis szablyaarányával, a kolozsvári temetők közösségének speciális státuszára figyelmeztet (a szablya jelentős gazdasági megterhelést jelenthetett a családi közösség számára, ha éppen nem volt ajándék).

Tehát azt rögzíthetjük, hogy a kolozsvári temetőkben e nagyfokú fegyverkoncentráció az érett férfi (mint tulajdonított státusz) és a harcos (megszerzett státusz) összefonódó jelképezésének eredménye. Ez pedig egyetlen példát bizonyíthat: a fegyver, ezen belül pedig speciálisan a szablyák személyes státuszt jelöltek, amely ebben az esetben csoportidentitást kreáló jelképpé vált (GÁLL 2013a, I. kötet: 826–829, 290–292. kép; GÁLL 2013b, 469–472, Fig. 5–7). A szablya társadalmi-katonai státuszra utaló jelentését az is valószínűsíti, hogy ezen példányokat díszítették, illetve ezek a leggazdagabb 10. századi sírokból ismertek.

Következtetésképpen a kolozsvári mikrorégió temetői esetében a szablyás sírok ilyen koncentrációját véleményünk szerint egy katonai-hatalmi 'társaság' létezéséeként értelmezhetjük. A három kolozsvári temető rész eddig feltárt kb. negyven sírja

Tabelul 1. Tipurile-subtipurile scărițelor și greutatea lor

Cluj-Napoca-strada Zăpolya	Tip	Greutate
M6 – 1	Tip pară ID	55,0 grame
M6 – 2	Tip pară ID	57,0 grame
M10 – 1	Tip pară IB3	100,1 grame
M1	Tipul hibrid „Cluj”	122,0 grame
M11	Tip pară IA1	150,3 grame
M10 – 2	Tip pară IC2	157,1 grame
M8 – 2	Tip „forjat în urechiușă”	192,0 grame

Diferite tipuri de cataramă de chingă sunt cunoscute din M6, M9 și M11. Cataramă de formă pătrată este cunoscută din M11 (tipul 1), cataramă de formă dreptunghiulară, cu capete rotunjite (tipul 2) din M6, cataramă de formă rotundă din M9 (tipul 4), în timp ce o cataramă în formă de liră, cu o dimensiune mai mare (tipul 6) a fost găsită în M11 (Fig. 36. 5).

DATArea NECROPOLEI

Chiar dacă a fost cercetat doar o parte a necropolei, aceasta rămâne una dintre cele mai bine documentate necropole ale perioadei, în care se remarcă mai ales materialul din mormintele 10 și 11.

Am putut remarca că, uzura aplicii rectangulare din M11 este puternică, ceea ce ne arată că aplica, fără analogie exactă în Bazinul Carpatic, a fost purtată timp îndelungat. Folosirea altor piese – și aici ne referim la scărița din M11, în formă de pară tip IA1 cu analogii doar în Bazinul Carpatic – au avut o folosire în timp mult mai scurtă. Nu credem că greșim foarte mult, dacă socotim că aceste piese puteau să ajungă în groapă în al doilea sfert al secolului X. Dacă în cazul primei piese, din punct de vedere cultural putem vorbi ca aparținând primei generații, în cazul scăriței, aceasta probabil a fost confecționată în zona Tisei Superioare. Acest caz ne arată că, din punct de vedere biologic, individul din M11 putea să aparțină primei generații (dar putea să se fi născut deja în Bazinul Carpatic), însă din punct de vedere cultural avea elemente mixte; în acest mormânt jefuit putem observa combinația arheologică a elementelor cronologice.

közül eddig összesen 10 szablya került elő, tehát az eddig kutatott vagy szerencsésen előkerült sírok 25%-ából ismert ez a fegyverfajta. Igaz, hogy a kolozsvári temetők csak részlegesen vannak feltárva, ennek ellenére a tendencia egyértelműen kirajzolódik. Állításainkat a következő statisztikai összehasonlító elemzéssel is próbáljuk szemléltetni, amelynek keretében a felső-Tisza-vidéki temetők sírjai és szablyái számát próbáltuk összehasonlítva vizsgálni (kihagytuk az elemzésből Demecser-Borzsova puszta [2 szablya], Rétközberencs-Paromdomb [1 szablya], Beregszász [2 szablya], Szolyva [1 szablya] leleteit). A felső-Tisza-vidéki szablyalelőhelyek irodalmát ld. RÉVÉSZ 1996, 180–184; PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 137–168. Tudatában vagyunk természetesen ezen elemzés relatív voltának, azonban ahogyan a kolozsvári temetők leletanyagának elemzése során több alkalommal is hangsúlyozták (RÉVÉSZ 1996, 123, 185) és hangsúlyoztuk, nem hagyható figyelmen kívül e két terület temetői leletanyagának nagyfokú hasonlósága (3. táblázat).

A kolozsvári temetőkből előkerült szablyák százalékaránya körülbelül megegyezhet, sok esetben pedig eltér a Felső-Tisza-vidéki temetőkben regisztrált szablyákétól. Hasonló szablyakonzentrációt nem figyelhetünk meg sehol a Kárpát-medencében, tehát adott a kérdés ebben az esetben is, hogy mivel tudjuk ezt a jelenséget magyarázni. Kutatástörténeti stádiumról vagy valóban egy 10. századi szociológiai, avagy etnokulturális jelenségről beszélhetünk? Nem utasítva el az első lehetőségből adódó nehézségeket sem, az eddigi ásatások alapján úgy tűnik, hogy más régiók teljesen feltárt temetőiben nem ismert ilyen százalékos arányban e fegyverfajta (az észak-magyarországi káli temető 68 sírjából mindössze két szablya került elő, a hajdúsági Püspökladány-Eperjesvölgyben 640 sírből 2 szablyás sír került elő, a Sárrétudvari-Hízóföld 262. sírjából pedig szintén két szablyás temetkezés került elő (M. NEPPER 2002; FÜREDI 2003, 331–352).

Ugyanakkor egy másik fontos tény is szükséges leszögeznünk: a Bodroghöz, illetve a Felső-Tisza-vidék nagyobb területi részegységeinek temetőiben előkerülő szablyák száma (a kutatási stádiumnak is köszönhetően) többszöröse a kolozsvári temetőkben előkerülteknek, nem is beszélve a sírokból előkerült arany-, de elsősorban aranyozott ezüst tárgyak mennyiségéről, ami arról árulkodik, hogy e két te-

Si mai interesant este cazul mormântului 10. Din mormântul cercetat de către Gyula László provine o agățătoare de tolbă de arc sau de geantă ale cărei analogii exacte au fost găsite în zona Kievului, pe baza cărora s-a considerat că aparține de prima generație. Din analiza antropologică efectuată de Szilárd Gál rezultă că defunctul este un individ între 35–40 de ani, care, dacă a decedat în prima treime a secolului al X-lea, în Bazinul Carpatic a ajuns deja matur. În schimb dacă decesul s-a întâmplat în cursul anilor ,30 ai secolului X, acest individ a putut să participe la fenomenul sociologic și militar de schimbare a patriei doar în copilărie. Aceste observații însă nu sunt susținute în totalitate de analizele ¹⁴C, deoarece perioada de înmormântare cel mai posibil al M10 se situează între anii 955–965.

În primele două treimi ale secolului X putem data mormintele 6 și 7. În urma analizelor, respectiv a calibrărilor, din multitudinea posibilităților de datare, așa cum putem vedea din fig. 43, mormântul 6 poate fi datat între anii 935–945. Probabil de la mijlocul secolului putem data M1 și grupul de morminte 2–5, pe baza cerceilor în formă de ciorchine de strugure analizați anterior. De menționat că, grupul mormintelor 2–5 este amplasat la marginea terasei, ceea ce înseamnă probabil că au fost ultimele morminte săpate (Fig. 43–44).

Astfel, între aceste înmormântări au existat hiatusuricronologice mai mult sau mai puțin mari. Trebuie să menționăm că necropolele de tipul celor din strada Zápolya puteau să aibă chiar și 80–100 de morminte. Așa cum am amintit anterior, după Gyula László, mormintele 1–2, 6–7 aparțin unei singure grupe, dar după părerea noastră, fiecare dintre acestea aparțin unui alt grup. Pe baza acestor constatări și după analiza tipocronologică a inventarului plasăm folosirea fragmentului de necropolă în perioada anilor 925/930–980.

LOCURILE FUNERARE DIN SECOLUL X ÎN CLUJ-NAPOCA ȘI PROBLEMA SPAȚIULUI CENTRULUI DE PUTERE DIN MICROREGIUNE

Caracteristica unică a necropolei din strada Zápolya este prezența numărului mare de arme depuse în morminte și proporția mare a înmormântărilor cu resturile calului. De asemenea, dorim să subliniem faptul că au fost documentate aproape toate tipuri-

rület jelentőségét, egyelőre legalábbis, a 10. századi régészeti spektrumon nem lehet semmilyen szempontból összehasonlítani.

A temetők leletanyagának és a temetkezési szokások jellegzetes kapcsolataival már foglalkoztunk, ezért itt csak az eredményeket említjük meg:

1. A tárgyak egy részének párhuzamai, illetve ezeknek díszítésmódja csak a Felső-Tisza-vidékről ismert (a 11. sír berakásos díszítésű kengyele és a levél alakú lószerszámveretek), de mindegyik tárgynak a Felső-Tisza vidékén ismert a párhuzama.

2. A kolozsvári temetők, elsősorban a Zápolya utca lovastemetkezéseinek aránya hasonló a Felső-Tisza vidékéhez (11 temetkezés – 7 lovastemetkezés) (38. kép 1).

3. Ahogyan említettük, a sírokban talált szablyamennyiség a sírok mennyiségéhez viszonyítva a Felső-Tisza vidékének arányához hasonlítható.

Ez az adatmennyiség arra utalhat, hogy a kolozsvári mikrorégiót (amire feltételezésünk szerint utalnak ezek a temetők) a Felső-Tisza-vidék egyik periférikus központjának számíthatjuk.

A mellékletek csak 'ideiglenesen' látható temetkezési elemek azok számára, akik részt vesznek a temetésen, tehát egyrészt emlékezeterősítő hatásuk van a halott státuszának kifejezését illetően, másrészt viszont materiális, anyagi síkon megőrökíti a közösség elképzelését a másvilág strukturális felépítéséről.

A kolozsvári temetők esetében e három szereplős (halott, gyászoló rokonok és a [mikro]közösség tagjai) társadalmi jelenség vizsgálata során az alábbi következtetésekre jutottunk:

1. A fegyveres sírok és elsősorban a más régiókban nagyon ritka szablyák nagy aránya egy speciális csoportidentitás (funerális) kifejeződése.

2. A temetkezési szokásokkal kapcsolatos következtetéseink éppen ezzel ellentétes heterogenitásra utalnak: a jelképes I. és az V. lovastemetkezési típuson kívül mindegyik lovastemetkezési forma megtalálható a kolozsvári sírokban (II., III. és IV.), illetve a szablyamellékletes férfi sírok esetében nagyon heterogén szokásokat figyelhetünk meg. A Zápolya utca 4. sírjában az elhunyt koponyája alá helyezett kő egyedi jelenség. A Szántó utcai 4., 6., 10. és 22. számú sír férfi koponyái közös taxonómiai vonásokat mutatnak, ellentétben a leggazdagabb mellékletű 25. sír egyénének koponyájával, ezek

le de înmormântări cu resturile calului cunoscute în Bazinul Carpatic. Fenomenul foarte rar și relativ ciudat îl putem explica doar prin originea eterogenă a acestor comunități. Dorim să atragem atenția că, din cele 11 morminte din Cluj-Napoca, 5 morminte sunt cu săbii, ceea ce reprezintă un procent de 45,45% din totalul mormintelor. În comparație, din alte zone ale Bazinului Carpatic din secolul X cunoaștem în total în jur de 133 de săbii (GÁLL 2019, 115. kép).

În comparație cu necropola din strada Plugarilor, în cea din strada Zápolya sunt mult mai multe mormintele cu resturile calului (strada Plugarilor: 26–1, strada Zápolya: 11–7), respectiv proporția de săbii este mai mare (26–3, 11–5). Cum putem explica acest fenomen? Prin relativ mica întindere a săpăturilor?

Necropola cercetată parțial din strada Zápolya, reprezintă un caz special nu neapărat prin înmormântări foarte bogate, ci prin mormintele de bărbați „înarmați până în dinți”, respectiv printr-o proporție mare de înmormântări cu resturile calului. Din acest motiv am analizat cantitatea de metal prețios, respectiv de aliaj, a pieselor din necropolă:

Tabelul 2. Cantitatea metalelor prețioase și a metalelor aliate din mormintele necropolei din strada Zápolya

	Au	Ag	Br
M1	–	36,9 grame	16,7 grame
M2	–	–	–
M3	–	0,2 grame	–
M4	–	2,0 grame	–
M5	–	14,1 grame	–
M6	–	3,8 grame	–
M7	–	0,4 grame	3,1 grame
M8	–	–	13,2 grame
M9	–	–	–
M10	–	15,7 grame	15,7 grame
M11	0,1 gram	61,2 grame	40,4 grame
	0,1 gram	Total: 118,6 grame	Total: 92,2 grame

Spațiile funerare din secolul X (strada Kalevala, strada Plugarilor și strada Zápolya) cercetate pe terasele III și IV de pe teritoriul actualului oraș Cluj-Napoca, se remarcă în peisajul microzonal și prin poziția lor topografică. Această poziție a mormintelor poate fi pusă în legătură și statutului deosebit al acestor comunități.

pedig különböznek a Zápolya utcai 10. sír koponyájától, ismét megerősítvén azt a gyanút, hogy e sírokban nyugvók biológiai szempontból sem képeztek rokonságot.

Mindezen észrevételek alapján, a kolozsvári közösségek temetői a következőkre utalnak:

1. Eltérő temetkezési hagyományokkal rendelkező népesség foglalhatta el a Kis-Szamos környékét, amely alapján joggal gondolunk e népesség eltérő, heterogén eredetére. Ezt nemcsak a régészeti, hanem az antropológiai vizsgálatok is egyértelműen megerősítik (MARCSIK 2002–2003, 88).

2. E népesség érett férfi sírjainak elsődleges státuszszimbóluma a szablya, amelyet csoportidentitást kreáló szimbólumként értékelhetünk.

E megfigyelések összegzéseként a kolozsvári temetők sírjaiban a 10. századi hatalmi központ fegyveres, professzionális rétegét, nagyon eltérő eredetű egyének és családok tagjait láthatjuk. Ezen közösségek itt szerveződnek meg, itt alakul/alakítják ki csoportidentitásuk(at), amelyet a túlvilágon elsősorban fegyverzettel és speciálisan szablyával jelképeztek.

A kolozsvári feltételezhető katonai központ létrejötte, okozati háttere a 10. század első felében két fontos tényhez köthető:

1. Az Erdélyi-medence északi részéből délre tartó kereskedelmi utak katonai felügyelete. Ez az út integrálhatta a keleti kereskedelem vérkeringésébe a délebbi területeket is. Egy ilyen dél felé tartó út lehetőségére utalhat a kérdéses máramarosszigeti dirhemelet is (GÁLL 2013a, I. kötet: 318).

2. A Kolozsvár környéki sóaknák kitermelésével foglalkozó közösségek katonai felügyeletére idetelepített, idevándorolt katonai központ katonai vezetőinek, testőreinek, egyszerű harcosainak, ezek hozzátartozóinak régészeti hagyatékát láthatjuk itt. A temetők topográfiai elhelyezkedése ezt a helyzetet még inkább egyértelművé teszi: az infrastrukturális kontinuitást (amely egyáltalán nem egyenlő az etnikai kontinuitással) jelző római utak elágazása mentén a Szamos felsőbb teraszain helyezkedtek el, ahonnan az egész völgy, illetve mikrorégió területét tudták ellenőrizni (39. kép 1–2; 40. kép). Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Kolozsvár végén, a Nagyvárad felé vezető főút bal oldalán, a volt Polus Center (ma Vivo) bevásárlóközpont területén előkerült egy nagy méretű római épület, tőle délre pedig az épülethez tartozó K–Ny irányú bekötő út,

Aceste necropole ies în evidență nu prin bogăția metalelor prețioase, ci prin asocierea diferitelor categorii de arme. Dintre cele 40 de morminte din cele trei spații funerare în 19 s-a găsit o anumită categorie de armă, adică un procent de 47,5% care este nemaiîntâlnit în alte microzone ale Bazinului Carpatic. Chiar dacă în unele cazuri putem explica și altfel prezența armelor, chiar în morminte de copii, în mentalul colectiv al acestor comunități arma nu a fost doar un obiect ci un simbol al statutului/statuturilor, jucând un rol foarte important în cotidian.

Numărul mare de arme ale celor înhumați îl putem explica prin statutul simbolic al defuncțiilor (adult, bărbat, războinic), modelul vieții de apoi fiind imaginat ierarhic celui pământesc. În cazul diferitelor categorii de arme se ridică întrebarea, dacă acestea au marcat într-adevăr un statut sau doar o diferență? Numărul mare de săbii în mormintele din Cluj-Napoca evidențiază pe de o parte un statut special față de cei care nu aveau în inventar această categorie de armă. Pe de altă parte, o comparație cu necropolele altor microregiuni atrage atenția asupra statutului special al comunităților din necropolele secolului X din Cluj-Napoca (este de amintit, că sabia putea să reprezintă o povară economică importantă pentru familie/microcomunitate, dacă nu a fost cadou). Putem conchide, că multitudinea categoriilor de arme depuse ca inventare este rezultatul împlinirii simbolisticii bărbatului matur (ca statut atribuit) cu cea a războinicului (ca statut dobândit). Astfel armele, în special săbiile, pot fi legate de statute personale, devenind în contextul necropolelor de la Cluj, practic creatoare de simbol de grup (GÁLL 2013a, Vol. I: 826–829, 290–292. kép; GÁLL 2013b, 469–472, Fig. 5–7). Folosirea sabiei ca simbol al statutelor socialo-militare în secolul X este subliniată și de faptul, că în mediul cultural din Bazinul Carpatic (și nu numai) acestea au fost ornamentate, fiind parte al inventarului funerar al celor mai bogate morminte din acest secol (Gesztéréd, Karos, Rakamaz, Zemplin).

În concluzie, în cazul spațiilor funerare din microregiunea Cluj-Napoca, concentrarea într-o asemenea măsură a mormintelor cu săbii o explicăm prin existența unui centru (zonă) de putere militară (military power area). În cele 40 de morminte provenite din trei necropole cercetate până acum în Cluj și datate în secolul X, s-au găsit 10 săbii, care re-

ami biztosította a kijáratot a közelben elhaladó (te-repen egyelőre nem azonosított), Napocát a gyalui castrummal összekötő főútra. Az utat valószínűleg még a 6. században is használták az itt már korábban (az 5. század második felétől) megtelepedett gepida közösségek, legalábbis erre utalnak a közelben előkerült temetkezések és telepobjektumok (házak, gödrök, kemencék) (a Polus Center területén végzett mentőásatás anyagának közlése folyamatban van. ROTEA ET AL. 2008, 47–88; ALICU 2008, 9; MUSTAȚĂ ET AL. 2009; NAGY–ROTEA 2010, 230–233; NAGY–ROTEA 2013, 629–632).

A kolozsvári temetők a leletanyaguk alapján és a kutatás jelenlegi állása szerint a század ’70–80–90-es éveit is megérhetik. E katonai közösségek felszámolására, vagyis a temetők felhagyására a 11. században kirabolt/megbolygatott gazdag temetkezések is utalhatnak (9. és 11. sír a Zápolya utcában, illetve kilenc temetkezést bolygattak meg a Szántó utcai közöletlen temető részben is).

A HONFOGLALÁS IRÁNYAI ÉS AZ ÉRTELMEZÉSEK BÉKLYÓI

Mivel az erdélyi honfoglalás szakirodalma szorosan kötődött az útirányhoz, a következőkben erről ejtenénk néhány szót.

Ahogy nincsen konszenzus a honfoglalást előidéző ok-okozatok kapcsán, úgy a honfoglalás K→Ny irányairól is számos elképzelés született. A honfoglalás irányairól vallott felfogások ugyanakkor kapcsolatban állnak többnyire a honfoglalás jellegéről vallott elképzelésekkel.

A kettős jellegű honfoglalás elméletének támogatói többnyire a honfoglalás irányait is két csoportba rendszerezték. Így többnyire Árpád 895-ös bevonulását a Dnyeszter völgyén, a Vereckei-hágónál képzelték el, ebből az irányból jutott ki az Alföldre, közvetlenül a 894-es hadsereg nyomában, amely feltételezéseik szerint megszállta már az előbbi évben a Felső-Tisza vidékét (BÓNA 1988, 199; FODOR 2009, 73). Ezt az irányt mutatta be lovagregényes gestájában Anonymus P. mester is (GYÖRFFY 1993, 94).

Ezzel szemben viszont az Etelközből elűzött nép a Keleti-Kárpátok összes hágóját használta.

Ez az elmélet egyértelműen az Ősgesztának tulajdonított szövegrészre alapszik: „*a felbolygatott*

prezintă 25% din inventarul complexelor funerare. Este adevărat că, spațiile funerare din Cluj-Napoca au fost cercetate parțial, cu toate acestea informațiile sunt relevante.

Vom încerca să ilustrăm observațiile noastre printr-un tabel comparativ în care am inclus zonele Tisei Superioare (Nu am introdus în această analiză săbiile descoperite izolat: Demecser-Borzovapuszta (2 săbii), Rétközberencs-Paromdomb (1 sabie), Beregszász (2 săbii), Szolyva/Svaljava (1 sabie). Privind bibliografia descoperirilor de săbii din zona Tisei Superioare, vezi: RÉVÉSZ 1996, 180–184; PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 137–168), dar și alte necropole din diferite microregiuni al Bazinului Carpatic din secolul X (RÉVÉSZ 1996, 123, 185) (Tabelul 3).

Comparativ, numărul săbiilor (respectiv al armelor folosite în atac) din necropolele din Cluj depășește de cele mai multe ori procentajul celor din necropolele zonei Tisei Superioare. O asemenea concentrare de săbii nu o putem identifica în nici o necropolă din Bazinul Carpatic. În consecință, se pune întrebarea cum trebuie explicat acest fenomen arheologic? Reflectă un stadiu al cercetării sau a fost un fenomen sociologic caracteristic secolului X? Fără să respingem problemele de interpretare determinate de stadiul cercetării, remarcăm că săpăturile de până acum au reliefat foarte clar că asemenea procentaj de arme nu sunt cunoscute în alte microregiuni ale Bazinului Carpatic (spre exemplu în necropola de la Kál, unde au fost cercetate 68 de morminte au fost înregistrate doar două săbii; în necropola din Hajdúság, la Püspökladány-Eperjesvölgy, din 640 de morminte în doar două au fost înregistrate săbii, iar în necropola de 262 de morminte la fel sunt cunoscute doar 2 săbii. M. NEPPER 2002; FÜREDI 2003, 331–352).

Trebuie să menționăm faptul că, în ansamblu, din necropolele din zona Bodroghöz (microregiune dintre râurile Tisa și Bodrog), respectiv din zona Tisei Superioare provine un număr mult mai mare de săbii, respectiv inventarul funerar constând în artefacte de argint aurit și de aur este incomparabil mai bogat decât inventarul mormintelor din Cluj. Pe lângă aceasta, cantitatea de monede vest-europene, bizantine și arabe arată că importanța celor două microregiuni (centre?) nu poate fi comparată în spectrul politico-militar al secolului al X-lea.

3. táblázat. A sírszámok és a szablyás sírok arányának összefüggései a Felső-Tisza-vidék, illetve más régiók honfoglalás kori temetőiben

Temető	Sírszám	Szablyás sírok száma és százalékaránya az adott temetőben
<i>Felső-Tisza-vidék</i>		
Karos I–III. temető	105 sír	11 szablya (10,47%)
Kenézlő I–II. temető	50 sír	5 szablya (10,00%)
Rakamaz-Strázsadomb	9+10	1 szablya, 1 szablyamarkolatú kard (10,52%)
Szabolcsveresmart-Szelérd-domb	8	1 szablya, 1 kard (25%)
Tizacsoma	60 sír	1 szablya, 1 kard, 1 szablyamarkolatú kard (5,0%)
Tiszaeszlár-Bashalom II. temető	13 sír	3 szablya (23,07%)
Tiszabездé	17 sír	3 szablya (17,64%)
<i>A Kárpát-medence más területein feltárt temetők sírjainak száma</i> (M. NEPPER 2002; FÜREDI 2003, 331–352; PÁRDU CZ–TARY 1939, 189–199; RÉVÉSZ 2008)		
Kál-Legelő	68 sír	2 szablya (2,94%)
Miskolc-Repülőtér	25 sír	1 szablya (4,00%)
Püspökladány-Eperjesvölgy	640 sír	2 szablya (0,31%)
Sárrétudvari-Hízó föld	262 sír	2 szablya (0,76%)
Csongrád-Vendelhalom	50 sír	4 szablya (8,00%)
Eger-Szépásszonyvölgy	33 sír	2 szablya (6,06%)

Tabelul 3. Numărul săbiilor și procentajul lor în cadrul necropolelor din Bazinul Carpatic

Necropole	Nr. de morminte	Nr. săbiilor și procentul lor în necropolele menționate
<i>Zona Tisei Superioare</i>		
Necropola Karos I-III	105 morminte	11 săbii (10,47 %)
Necropola Kenézlő I-II.	50 morminte	5 săbii (10,00%)
Rakamaz-Strázsadomb	9+10 morminte	1-sabie, 1-spadă cu măner de sabie (10,52%)
Szabolcsveresmart-Szelérd-domb	8 morminte	1-sabie, 1-spadă (25%)
Coma (Ucraina)	60 morminte	1- sabie, 1- spadă, 1- spadă cu măner de sabie (5,0%)
Necropola Tiszaeszlár-Bashalom II. temető	13 morminte	3 săbii (23,07%)
Tiszabездé	17 morminte	3 săbii (17,64%)
<i>Alte zone ale Bazinului Carpatic</i> (M. NEPPER 2002; FÜREDI 2003, 331–352; PÁRDU CZ–TARY 1939, 189–199; RÉVÉSZ 2008)		
Kál-Legelő	68 morminte	2 săbii (2,94%)
Miskolc Repülőtér	25 morminte	1 sabie (4,00%)
Püspökladány-Eperjesvölgy	640 morminte	2 săbii (0,31%)
Sárrétudvar-Hízó föld	262 morminte	2 săbii (0,76%)
Csongrád-Vendelhalom	50 morminte	4 săbii (8,00%)
Eger-Szépásszonyvölgy	33 morminte	2 săbii (6,06%)

magyar szállások űzött népe a Keleti-Kárpátok valamennyi járható szorosán keresztül, három hónapra át tömörülve és tolongva menekült a barmaikat és lovaikat pusztító „sasok” (besék = besenyők) elől az erdőkön és hegyeken túli, védelmet jelentő Erdélybe.” (BÓNA 1988, 199). Ugyancsak Bóna szerint hiteles, dinasztikus hagyomány, hogy Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett ugyanis be Pannóniába (BÓNA 1988, 199). Logikai szempontból ezzel a feltevéssel az a baj, hogy ha Árpád a Felső-Tisza vidékén vagy az Alföldön volt, akkor miként adhatta a beleegyezését édesapja ilyen jellegű kivégzésére? Ugyancsak Bóna szerint a Bulgáriában megvert seregek hasonlóképpen nem menekülhettek másfelé, csak Erdélybe, ezért gyakorlatilag a hadsereg alföldi hódítása után a menekülés első régiója az Erdélyi-medence volt, ahonnan majd a népesség továbbvándorolt az Alföld felé. Tehát látjuk, hogy a kettős jellegű honfoglalás elméletének támogatói legalább két, de általában inkább három iránnyal számolnak: egyrészt a Vereckei-hágó, amely feltűnik később Anonymusnál is, valamint az Ősgesztára alapuló és az összes hágót használó elmélet az Erdélyi-medence felé menekülés (GYÖRFFY 1993, 184–188).

E problémából kiindulva megpróbáltuk megvizsgálni azon hágók természetföldrajzi, topográfiai jellegzetességeit, amelyeket a történészek és régészek szerint az Etelközben hagyott népesség/köz-nép magyar honfoglalás Ny → K irányú migrációja során használhatott és amelyet annyira képletesen mutatott be Bóna István (ld. fentebb). Ezek a hágók, illetve szorosok (VOFKORI 2009, 270–271): Radnai-hágó, Borgói-hágó, Gyergyótölgyes-hágó, Békás-szoros, Gyimesi-szoros, Úzi-szoros, Ojtozi-szoros, Bodza-szoros, Predeali-hágó, Törcsvári-hágó, Vöröstorony-szoros, Szurduk-hágó (41. kép 1–2).

Ha napjainkból indulunk ki, elviekben mindegyik hágó használható, azonban ez nem volt így régen, nem is beszélve a kora középkorról. Meglátásunk szerint hosszúságuk és topográfiai nehézségeik miatt kétséges, hogy a 9. század végén használták volna a Radnai-hágót (a Keleti-Kárpátok összes hágói és szorosai közül a Radnai-hágó a legismertebb, de erről is a legelső információ Rogeriustól származik, aki a Kadan vezette mongol hadak betöréséről nyújt információkat [BINDER 1974, 328–329]) és a Borgói-há-

După ce am analizat materialul arheologic și ritualurile funerare, putem formula câteva concluzii:

1. Analogiile unei părți a pieselor sunt cunoscute doar din zona Tisei Superioare (spre exemplu scărița ornamentată cu incrustație și aplicile în formă de frunză din M11), dar fiecare obiect are analogie în zona respectivă.

2. Procentajul indivizilor înmormâțați cu resturile calului, mai ales în necropola din strada Zápolya, este asemănătoare cu cel din zona Tisei Superioare (11 morminte – 7 înmormâțați cu resturile calului) (Fig. 38. 1).

3. Procentajul săbiilor este asemănător cu procentajul acestor arme în necropolele din zona Tisei Superioare.

Toate aceste date par să indice că microregiunea Clujului a fost în secolul X un spațiu periferic al zonei Tisei Superioare, spațiul central-politic al noii puteri militaro-politică din acest veac.

Inventarele funerare sunt elemente ce pot fi observate doar temporar de cei care participă la actul funerar. Pe de-o parte au putere mnemonică de exprimare a statutului defunctului, iar pe de altă parte imortalizează în materialimagine structural al lumii de dincolo a comunității din Cluj-Napoca.

În cazul necropolelor din Cluj-Napoca, analizând acest fenomen sociologic cu trei „actori” participanți (defunctul, îndoliații, participanții la funeralii), am ajuns la următoarele concluzii:

1. Mormintele cu arme, mai ales cele cu săbii, rare în alte regiuni (cu excepția zonei Tisei Superioare) sunt expresia (funerară) a unei identități de grup.

2. În ceea ce privește diferite aspecte ale obiceiurilor funerare, acesteane arată exact o tendință contrară, profund eterogenă: sunt documentate aproape toate tipurile de înmormântare cu resturile calului cunoscute în Bazinul Carpatic (tipurile II, III și IV). Și în cazul mormintelor având în inventar sabia am putut înregistra obiceiuri foarte eterogene. Cazul mormântului 4 din strada Zápolya este un obicei unicat în necropolele din secolul X din zona Clujului. În cazul mormintelor 4, 6, 10 și 22, de bărbați înarmați din strada Plugarilor, craniile acestora prezintă trăsături de taxonomie comune, spre deosebire de mormântul 25, cu cel mai bogat inventar dintre aceștia (MARCSIK 2002–2003, 88). Trăsăturile acestora se deosebesc în mod profund de

gót (ennek használatáról először a 16. századból vannak információink [BINDER 1974, 329–330]), a Gyergyótölgyes-hágót és a Békás-szorost pedig biztosan nem használták, mivel e két átkelőhelyet a modern korban kezdték csak el használni (BINDER 1974, 330–331), de szkeptikusok vagyunk Gyimesi-szoros (e szoros használatáról a 17. századból vannak adataink: BINDER 1974, 331), illetve az Úz-völgye használatával kapcsolatban is, ugyanis ezek környékét a rómaiak sem integrálták politikai-katonai szempontból, hiszen e hágók ezek környékéről nem ismerünk római erődítményeket. Az Úz folyó mintegy 45 kilométeres völgye Rugát-tetőtől Dormánfalváig (Därmănești) a Gyimesekből jövő Tatrosba ömlik. Nem lehet kizárni ebben az esetben sem a magyar migrációt, habár erre semmi sem utal (BINDER 1972, 271–273). Ahogyan Binder Pál tanulmányaiban kimutatta, a 11–12. században a keleti népek (kunok, úzok) azokat a szorosokat, illetve hágókat használták betöréseik során, amelyekeken keresztül legkönnyebben behatolhattak az Erdélyi-medencébe: az Ojtozi-, a Bodzai- és Vöröstoronyi-szorosokat, illetve a Tatárhavas-hágót. Az Ojtozi-szorost 865 méteres legnagyobb magassága ellenére már az őskortól és római kortól intenzíven használták. Egyértelmű római kori használatáról a berecki római *castrum* egyértelműen tanúskodik (BINDER 1969, 209; BINDER 1972, 271–272, 275–277), a Bodzafordulótól kezdődő Bodza-szoros 840 méteres legnagyobb magasságú, az út korai használatára már a 13. században épített vár is utal (BINDER 1972, 275–277) (mindezeket a 42. képen zöld színnel jelöltük). Ugyanakkor a Vöröstorony-szoros használata már az őskorból követhető, illetve a legfontosabb római út volt a provincia idejében, maga a nevét a 14. században említett Vörös-torony várától kapta. „*E szűk szorost, a déli határ-hegyeken át, az Olt kifolyása nyitja: útja az Olt jobb partján van, sok helyt a hegybe bevágva. Átmetszi az egész déli határszéli hegyvonalt, s mindenütt lapályon, az Olt vizével csavarog. Erdély határán mintegy két mérföldet s tul rajta még többet tart; sok helytt oly keskeny, hogy néhol 30, 50, 90 öl hosszában is csak egy szekérnek ad útát.*” (KÖVÁRI 1853, 65–67). Tehát a támadások főleg délről, illetve délkeletről érték Erdélyt, és leszámítva a Radnai-hágó használatát 1241-ben, azelőtt semmi nem utal e hágók migrációs jellegű használatára (42. kép 1–2).

craniul mormântului 10 din strada Zápolya, întărind și prin aceasta suspiciunea că defuncții din mormintele acestor spații funerare nu erau înrudiți biologic între ei.

Pe baza acestor observații necropolele din Cluj-Napoca ale comunităților din epoca cuceririi (conquest period) putem conchide că:

1. În cursul primei părți a secolului X zona actualului oraș Cluj-Napoca a fost ocupată de o populație cu obiceiuri funerare diverse, eterogene, pe baza cărora putem să presupunem o origine culturală diferită, eterogenă a acestei populații. Aceste observații arheologice, așa cum am prezentat anterior, sunt susținute și de cele antropologice.

2. Principalul simbol de statut al bărbaților maturi ai acestei populații a fost sabia, pe care o putem considera ca fiind un simbol-creator ale unei noi identități de grup.

Rezumând aceste observații, în mormintele necropolelor din secolul X din Cluj-Napoca se pot observa indivizii războinici, probabil cu origini identitare diferite, respectiv familiile acestora. Probabil că aceste comunități s-au organizat pe loc, aici și-au format identitatea lor de grup, pe care în lumea de dincolo au reprezentat simbolic prin armament și în special prin săbii.

Cauza apariției unui centru militar în zona Cluj-Napoca poate fi legată de doi factori:

1. Controlul militar-economic al drumului care ducea spre vest, sud și nord în secolul X. Aici se adaugă și precizările referitoare la caracterul internațional al inventarului funerar din aceste necropole. Acest drum putea să integreze în sistemul de circulație al comerțului oriental și regiunile sudice, așa cum ar putea sugera tezaurul de la Sighetul Marmației (GÁLL 2013a, Vol. I: 318).

2. Supravegherea comunităților care se ocupau cu exploatarea ocnelor de sare în zona Clujului, respectiv moștenirea șefilor militari, suitele militare ale acestora, ajunși și/sau colonizați în zonă. Situația topografică a necropolelor pune această observație într-o lumină, clară: aceste comunități s-au așezat în zona intersecțiilor drumurilor romane, ca simbol al continuității infrastructurale, pe terasele superioare ale Someșului, de unde putea fi supravegheată întreaga vale și microregiune. În acest sens, la ieșirea din Cluj-Napoca spre Oradea, la sud de șoseaua E60, pe amplasamentul Centrului Comer-

E megfigyelésből kiindulva úgy gondoljuk, hogy semmi nem támogatja azt az 'özönvíz' jellegű migrációt, amelyet elsősorban a kettős jellegű honfoglalás elméletének támogatói festettek a honfoglalás során használt hágókkal kapcsolatban. Teljesen stratégia-, illetve logika ellenes, hogy a több mint 300 kilométeren át koszorúként nyúló Keleti-Kárpátok összes hágóját használják. Triviális az is, hogy mindezt a 'fejvesztett' menekülést hogyan tudták volna koordinálni a nőket, gyerekeket, öregeket vezető, felügyelő harcosok?

Tehát elmondható, hogy nem látjuk semmilyen bizonyítékát annak a katasztrofális képnek, amelyet sokszor majdhogynem filmszerűen ábrázoltak kitűnő történészek és régészek. Volt vagy sem besenyő támadás, veszély, arra nem válaszolnánk régészként, azonban úgy véljük, hogy az Északi-Kárpátokban eredő Dnyeszter folyó völgyéből behatolni a Kárpát-medencében sokkal nagyobb az esélye, mint a kietlen moldvai rengetegeket után több mint 1200 méteres magasságot megmászni és úgy hatolni be az Erdélyi-medence keleti felében, amelyet abban az időben gyaníthatóan erdők és mocsaras kis medencék mozaikos régiói jellemeztek. Az Erdélyi-medencébe hatolni a legkönnyebb egyértelműen a Vöröstoronyi-szoros, amelyet már az őskortól használtak és egyike volt a fő római útnak is. Ez a szoros nem zárható ki az útvonalak közül, azonban a migráció koordinálása a több mint 500 km távolságból, amely elválasztotta a Vereckei-hágót a Vöröstoronyi-szorostól kétségesé teszi ezt a koncepciót. hacsak nem a Bulgáriában megvert sereg használta (BÓNA 1988, 200)?

Bárhogyan is értékeljük a honfoglalást kiváltó okokat, a források tükrében megállapíthatjuk, hogy ez az esemény 895-re keltezhető (ŐSEINKET FELHŐZÁD 1996, 16–18). A sikeres honfoglalás egyértelműen a Kárpát-medence 9. századi geopolitikai konjunktúrájában értelmezhető: a Kárpát-medence keleti felében a honfoglalás idején a magyaroknak vagy nem kellett a terület birtoklásáért senkivel sem harcolniuk (Felső-Tisza vidéke, Alföld, Észak-Erdélyi-medence), vagy csak jelentéktelen bolgár erőkkel, amelyek amúgy is a medence periférikus területein koncentráltak (BÓNA 1988, 194; FODOR 2009, 73–74). Majdnem általánosan elfogadott tézis, hogy a honfoglalás I. szakasza során, vagyis 895-ben elfoglalták „*Erdélyt és az Alföldet*” (BÓNA

cial Polus Center (din 2016 Vivo) a fost descoperită o clădire romană de mari dimensiuni. În imediata vecinătate a acesteia s-a găsit un drum roman orientat E–V, care intersecta probabil drumul imperial care făcea legătura între orașul Napoca și castrul de la Gilău (drum neidentificat în teren). Drumul antic a fost utilizat mai târziu de către comunitățile gepide stabilite zonă în a doua jumătate a sec. V. În apropierea drumului s-au descoperit mormintele și complexe de habitat (locuințe, gropi, cuptoare) din epoca gepidă (rezultatele cercetării au fost publicate parțial, prelucrarea materialului arheologic aflându-se în derulare. ROTEA ET AL. 2008, 47–88; ALICU 2008, 9; MUSTAȚĂ ET AL. 2009; NAGY–ROTEA 2010, 230–233; NAGY–ROTEA 2013, 629–632).

După părerea noastră, necropolele din zona denumită de demult Kövespad sunt o consecință indirectă a acestei situații (*Fig. 39. 1–2; Fig. 40*).

Pe baza stadiului actual al cercetării, necropolele din Cluj-Napoca pot fi datate până în anii '70–80 ai secolului X. Aceste comunități militare au fost lichidate probabil în perioada sfârșitului secolului X – începutul secolului XI, în mormântările „păgâne” bogate fiind jefuite (mormintele 9, 11 din strada Zăpolya, respectiv 9 morminte din strada Plugariilor au fost deranjate sau jefuite) în cursul secolului al XI-lea, moment care ar putea coincide cu o nouă colonizare, cu noi veniți.

DIRECȚIILE CUCERIRII ȘI CONSTRÂNGERILE/ CANOANELE INTERPRETĂRIILOR

Deoarece în literatura de specialitate transilvăneană a epocii cuceririi problematica itinerariului urmat de cuceritori este foarte prezentă, vom aborda și noi această problemă în următoarele rânduri.

Așa cum nu este un consens în ceea ce privește cauzele – cauzalitatea migrației, nu este nici un consens în ceea ce privește itinerariul migrației popoului lui Árpád. De-a lungul timpului s-au născut diferite ipoteze mai mult sau mai puțin plauzibile. Fără îndoială percepțiile privind direcțiile de cucerire sunt în mare parte legate de ideile privind caracterul cuceririi.

Susținătorii teoriei dublei cuceririi au încadrat direcțiile de cucerire în două grupe separate. În schimb cealaltă parte a cercetătorilor, care a considerat că fenomenul politico-militar de cucerire a Bazinului

1988, 200; FODOR 2009, 73–74), azonban erre – a kérdéses Ösgeszta szövegét leszámítva – semmilyen adat nincsen.

A honfoglalók erdélyi átvonulása és annak kérdése, hogy Erdélyt a korai vagy a kései szakaszban szállták-e meg a magyar törzsek, már régóta szerepel a magyar és a nemzetközi kutatás homlokterében (BÓNA 1986; GÁLL 2013a; RÉVÉSZ 2013, RÉVÉSZ 2020, 77–100). Régészeti szempontból az utóbbi évek ukrainai majd moldovai jelentős magyar őstörténeti eredményeinek fényében kell áttekintenünk a kérdést, mely során a Szubbotci-típusú leletkör (Dnyeper–Déli-Bug–Dnyeszter–Prut–Szeret–Al-Duna) elkülönítésével a Kárpátokat megelőző etelközi szállásterület régészetileg is kimutathatóvá vált (KOMAR 2011, 2018). Ez azért fontos, mert a Keleti- és Déli-Kárpátok hágóit feltételezetten átvonulásra használó etelközi magyarok elsőként Erdélyt érinthették, így Szubbotci-típusú leletek feltűnését joggal várhatnánk.

Fontos szempont az is, hogy a 10. századi magyarok keleti kapcsolatrendszere a század közepéig igazolt nem pusztán a Kárpát–Dnyeszter régióban, ahol a Kijevi Rusz és a besenyők csak a 930/940-es évek után kerülnek dominás hatalmi pozícióba a régészeti leletek tanúsága alapján, de egészen a Kaukázus és az Urál térségéig (KOMAR 2018). Sőt ismert olyan elképzelés is mely szerint az etelközi magyarság egy része nem pusztán kulturális és politikai értelemben, hanem fizikailag is helyben maradt és csak 940 körül költözött be a Kárpát-medencébe (LANGÓ 2017). A hágók használatának megítélésében egészen a legutóbbi időkig nem rendelkezünk régészeti információkkal, amely helyzet most számos fémkeresős szórványlelet feltűnésével megváltozni látszik, de legalábbis komoly régészeti kutatást alapoz meg és követel ebben a kérdésben. A hágóhasználat elemzésében és a beköltözés kérdésének újabb kutatásában egy teljesen új szempont merült fel, pontosabban került kidolgozásra Sudár Balázs tollából (SUDÁR 2018). Oszmán török kori írott forrásokra támaszkodva vetette el az erdélyi hágók használatát és tört lándzsát a vereckei beköltözés mellett (anélkül, hogy Binder Pál eredményeit idézte volna). Ennek régészeti alátámasztását jelenleg az a teljes lelethiány nehezíti, amelyet a Vereckei- és a vele szomszédos ukrainai hágók külső, keleti előterében az oda vezető folyóvölgyekben

Carpathic s-a produs spre sfârșitul secolului IX, a reconstituit itinerariul urmat de către Árpád prin valea Nistrului, prin pasul Verecke, din această direcție ajungând pe Câmpia Mare, imediat după armata din 894, care în anul anterior ar fi ocupat zona Tisei Superioare (BÓNA 1988, 199; FODOR 2009, 73). Această direcție a fost prezentată în gesta lui, un adevărat roman cavaleresc, și de către Anonymus (GYÖRFFY 1993, 94).

Totodată, în accepțiunea acestor autori, în etapa a doua a migrației, populația de rând al Arpadienilor izgoniți din zona *Atelkuzu*, a folosit toate pasurile Carpaților Orientali spre Transilvania. Nucleul acestei teorii este foarte clar *Gesta Veche*, legată ipotetic de o cronică din secolul XI: „*Their flight stretched over three months. Pursued by the Pechenegs (the Hungarian name of the Pechenegs, ,besenyő’, derives from the Old Hungarian ,bese’, meaning ,eagle’), who slaughtered their horses and livestock, the Hungarians flooded through the Eastern Carpathian passes and forests into the haven of Transylvania (Exinde montes descenderunt per tres menses et deveniunt in confinium regni Hungariae, scilicet in Erdelw).*” (BÓNA 1988, 280).

Pornind de la aceste observații, am încercat să analizăm caracteristicile geografice și topografice ale pasurilor și trecătorilor pe care – după părerea istoricilor și arheologilor – populația din *Atelkuzu* putea să le folosească în cursul migrației lor pe direcția E → V, fenomen pe care atât de metaforic l-a prezentat István Bóna (vezi mai sus). Aceste trecători și pasuri (VOFKORI 2009, 270–271) sunt: pasul Rodnei, pasul Bârgăului, pasul Tulgheșului, Cheile Bicazului, pasul Ghimeș, Valea Uzului, pasul Oituz, pasul Buzăului, pasul Timiș sau pasul Predeal, pasul Branului, pasul Turnu Roșu și pasul Surduc (Fig. 41. 1–2).

Dacă luăm în considerație condițiile din zilele noastre, toate pasurile pot fi folosite. Dar această situație nu a fost și în trecut, ca să nu mai vorbim de epoca medievală timpurie.

Din punctul nostru de vedere, din cauza lungimii și a greutateilor topografice, este îndoielnică posibilitatea folosirii pasurilor Rodna (dintre toate pasurile și trecătorile, pasul Rodnei este cel mai cunoscut, dar și despre acesta prima menționare o cunoaștem de la Rogerius, care ne dă informații despre invazia trupelor mongole conduse de Kadan [BINDER 1974,

tapasztalunk Ukrajna területén. A Felső-Tisza-vidék 10. század eleji leletgazdagsága erre nem lehet komoly, közvetett érv sem, mivel a Felső-Tisza-vidékre az erdélyi hágók használatával a Szamos folyó völgyén keresztül is el lehet jutni, sőt, rövidebb úton, és az Etelköz–Dnyeszter völgy–Vereckei-hágó útvonalhoz képest nagyságrendekkel könnyebb domborzati viszonyok leküzdésével. Az ukrainai lelethiány természetesen lehet kutatási hiányosság, főleg annak fényében, hogy Moldova északi részén ilyen leletek és lelőhelyek még ismertek (KVITNYICKIJ ET AL. 2020, рис. 1). Azonban ott mindeztidáig még fémkeresős szórványleletek szintjén sem látott napvilágot semmilyen magyar jellegű leletanyag, miközben Moldovában és Romániában a hágók leleti előterében már jócskán ismertek, bár régészetileg még alig kutattak. Ez utóbbi új adat mindenképpen arra figyelmeztet, hogy amíg a hágók és az oda vezető utak kérdését régészetileg nem vizsgáljuk meg alaposan, addig ne törjünk lándzsát a korabeli hágóhasználat kérdésében. A 16–17. századi írott adatok áttekintése a krími tatárok hágóhasználatával kapcsolatban kétségtelenül szellemes és eredeti ötlet, de a honfoglalással egykorú régészeti adatok tanúbizonyságát semmiképpen nem írják felül.

Az Erdély-problematikát is érintő etelközi (Szubbotci-típusú) és a hágók előterében lévő (Przemysł-típusú) temetők leletanyagának és Erdély megszállásának kérdését Révész László vette újra górcső alá (RÉVÉSZ 2020). Két kelet-erdélyi honfoglalás kori lelet kapcsán magyar őstörténeti következtetéseket is levont a Szubbotci-típusú (Dnyeszter-vidéki csoport) és Przemysł-típusú lelőhelyek földrajzi és főleg időrendi (10. század második fele) összekötésével: „*E lelőhelyek másik csoportja nyugatabbra található, a Délkelet-Lengyelországtól (Przemysł, Szudova Visnya) Moldováig, a Dnyeszter és a Prut folyók völgyéig húzódó sávban, lényegében a Kárpátok előterében. Magam hajlok arra, hogy a Háromszéki-medence mindössze két ismert 10. századi sírját (Csikzsögöd, Eresztevény-Zádogostető) is e csoportba soroljam, azokat ugyanis nagyon nagy távolság választja el a Kárpát-medence 10. századi temetőinek tömbjétől. Sajnos e terület leletei is zömmel magányos sírok, de itt már akadnak nagyobb, 16–26 síros temetőrészletek is (Przemysł, Szlobodzeja), melyeket leleteik, illetve a szénizotópos (14C) vizsgálatok a 10. századra kel-*

328–329]” și Bârgău (privind utilizarea acestuia, primele informații le avem din secolul XVI: BINDER 1974, 329–330). Mai mult ca sigur că nu au folosit Pasul Tulgheșului și Cheile Bicazului, deoarece au început să fie folosite din epoca modernă (BINDER 1974, 330–331), și suntem sceptici privind utilizarea pasului Ghimeș (privind utilizarea acestei trecători primele informații le avem doar din secolul XVII. BINDER 1974, 331) sau Valea Uzului. Valea Uzului are 45 km de lungime, de la pasul Uzului până la Dărmănești, unde se varsă în Trotuș, care vine din Ghimeș. Nu se poate exclude nici cazul acesta ca traiectorie a migrației maghiare, deși nu avem nici o dovadă în acest sens (BINDER 1972, 271–273) deoarece pe acesta nici romanii nu le-au integrat din punct de vedere politico-militar, nefiind cunoscute castre romane în zonă. Așa cum Pál Binder a demonstrat destul de clar, în secolele XI–XII, în cursul atacurilor împotriva regalității maghiare, populațiile orientale au folosit trecătorile prin care au putut să ajungă cel mai ușor în Bazinul Transilvaniei: pasurile Oituz, Buzău și Turnu Roșu, respectiv Tabla Buții (Pasul Tătarilor). Cu toate că avea o înălțime de 865 m, pasul Oituz a fost intens folosit încă din preistorie și epoca romană. Privind folosirea acestuia în epoca romană castrul de la Brețcu reprezintă cea mai bună dovadă în acest sens, iar Pasul Buzăului, cu o înălțime de 840 de m, a fost folosit de timpuriu, așa cum o demonstrează cetatea construită în secolul XIII (BINDER 1969, 210–211; BINDER 1972, 275–276) (pe hartă acestea au fost marcate cu culoarea verde). Totodată, folosirea pasului Turnu Roșu o putem documenta din preistorie, dar era și cel mai important drum roman în epoca provinciei. Numele l-a primit de la cetatea *Turnul-Roșu* amintită pentru prima oară în secolul XIV (KÖVÁRI 1853, 65–67). Așa cum se poate observa aceste atacuri au atins Transilvania în special dinspre sud și sud-est, și, cu excepția utilizării pasului Rodnei din 1241, pentru perioada anterioară nimic nu se referă la utilizarea acestor trecători (Fig. 42. 1–2).

Pornind de la aceste observații, credem că datele avute la dispoziție nu sprijină teoria migrației cu caracter de „*potop*” pe care susținătorii teoriei *dublei cuceriri* le-au prezentat. O astfel de migrație este total illogică și nu s-ar fi putut realiza din punct de vedere strategic. Folosirea tuturor pasurilor din Carpații Orientali care se întind pe o lungime de 300 de

teznek. Jóllehet a kutatók egy része a Dnyeper és a Dnyeszter völgyének a lelőhelyeit egyaránt a Szubbotci-lelethorizonthoz sorolja, s így az etelközi magyarság hagyatékának tartja, véleményem szerint ez nem lehetséges. A két lelőhelycsoportot legalább 400 km-es leletmentes sáv választja el egymástól: a kettő között található Déli-Bug környékéről ugyanis egyetlen lelőhelyet sem ismerünk, amelyet a magyarok elődeihez köthetnénk.” (RÉVÉSZ 2021, 159).

Jóllehet pusztán a nagy távolság aligha lehet releváns régészeti érv, de ettől függetlenül számos további okból nem tartjuk megalapozottnak a fenti elképzelést. Ami a csíkzsögödi „10. századi sírját” illeti (RÉVÉSZ 2020, 97. kép), valójában egy dokumentáció nélküli szórványleletről van szó. Állítólag egy „homokbányából” kis méretű körte alakú kengyel és egy zablá ismert. A nem túl karakteres leletek keltezése a 9–11. század között bármelyik időszakban elképzelhető (GÁLL 2013a, I. kötet: 90). Az Eresztvény-Zádogostető lelőhelyet illetően pedig mindössze annyit tudunk, hogy az 1908-ban a sepsiszentgyörgyi múzeumba került két tárgy esetében is szórványleletekről van szó (GÁLL 2013a, I. kötet: 100–101). A lándzsa esetében eléggé feltűnőek az al-dunai tipológiai kapcsolatok (GÁLL 2013a, I. kötet: 101), míg a trapéz alakú kengyel esetében a László Gyula által közölt kengyel fényképe alapján élünk a gyanúperrel, hogy modern kori hamisítvány. De ha elfogadjuk is a hitelességet, akkor is megállapítható, hogy a trapéz alakú kengyelek újrendszerzését elvégző Gáll Erwin kénytelen volt külön, önálló kategóriába sorolni (GÁLL 2015, Table 2, 395), ugyanis formailag másként eltér, mivel a szára kör átmetszetű. Hasonló formájú kengyel a 10. századi Kárpát-medencében nem ismert. Összefoglalva forráskritikai szempontból elmondhatjuk, hogy a két lelet esetében a legjobb esetben is szórványleletekről beszélhetünk, de nem két temetőről vagy sírleletről. 2013-as erdélyi településtörténeti elemzésében Gáll Erwin nem véletlenül hagyta figyelmen kívül ezt a két, településtörténetileg félrevezető adatot (GÁLL 2013a, I. kötet: 840, 298. kép).

Révész László érvelésében tárgyszerűen továbbá az sem állja meg a helyét, hogy a Déli-Bug térségéből is ismerünk Szubbotci-típusú lelőhelyeket. Ennek az ellenkezője akkor is tény, ha egyelőre valóban jóval szerényebb mennyiségben (KOMAR 2018,

kilometri ca o coroană de flori trebuie exclusă din interpretare. Mai mult, se poate ridica o întrebare trivială: cum ar fi putut să coordoneze luptătorii pe o asemenea distanță refugiarea grupurilor de copii, femeii și bătrâni?

Putem conchide că nu avem nici o dovadă a imaginii catastrofice care a fost deseori ilustrată cinematografic de excelenți istorici și arheologi. A fost sau nu un atac peceneg? Ca și arheologi, nu suntem în măsură să răspundem, dar credem că posibilitatea de a pătrunde în Bazinul Carpatic prin valea râului Nistru, care izvorăște în Carpații de Nord, este mult mai mare decât folosirea pasurilor din Carpații Orientali. Unele dintre aceste pasuri sunt la înălțimi de peste 1200 de m, ca să nu mai vorbim de faptul că, după o adevărată experiență alpinistă, ar fi urmat partea estică al Bazinului Transilvaniei, care la vremea respectivă era caracterizat de pâlcuri de păduri și de mlaștini.

Teoretic, calea cea mai ușoară spre Bazinul Transilvaniei trece prin pasul Turnu Roșu, care a fost folosit încă din perioada preistorică, pe aici trecând și unul dintre principalele drumuri romane. Acesta nu poate fi exclus dintre trasee, dar coordonarea migrației de la mai mult de 500 de km distanță, care a separat pasul Verecke de Turnu Roșu pune la îndoială și această teorie, dacă nu cumva a fost folosit de armata care a suferit înfrângerea în Bulgaria (BÓNA 1988, 200)?

În orice direcție am interpreta cauzalitatea începerii procesului de cucerire a regiunilor din Bazinul Carpatic, putem concluziona că, pe baza surseilor, aceasta poate fi datată în anul 895 (ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 16–18). Acest succes geopolitic poate fi înțeles în conjunctura specifică sfârșitului secolului IX din Bazinul Carpatic: în partea estică a Bazinului Carpatic, la momentul respectiv, maghiarii nu au fost nevoiți să lupte pentru posesia zonei (Tisa Superioară, Câmpia Mare, Bazinul Transilvaniei de Nord) sau au întâlnit doar forțe bulgare nesemnificative concentrate în zonele periferice ale Țaratului Bulgar (Valea Mureșului) (BÓNA 1988, 194; FODOR 2009, 73–74). Este o teză aproape general acceptată că, în prima fază a cuceririi, adică în anul 895, au fost ocupate „*Transilvania și Câmpia Mare*” (BÓNA 1988, 200; FODOR 2009, 73–74), dar pentru care – în afară de Gesta Veche – nu avem date în acest sens.

94–96; SINICA ET AL. 2019; Kvitnyickij et al. 2020). Ukrajna ezen része közismerten a leginkább elhanyagolt régészeti terület, a változás potenciális lehetőségére a fémkeresős weboldalakon helymegjelöléssel ellátott Szubbotci-típusú öv- és lószerszámveretek nagy száma figyelmeztet. Nagyobb gond azonban az időrenddel kapcsolatban, hogy a szerző nem hivatkozik konkrétan radiokarbon vizsgálati eredményekre, amelyekre véleményét alapozza. Przemysl esetében ez különösen fontos lenne, mivel eddig sem Przemysl lelőhelyéről, sőt a Przemysl-jellegű lelőhelyek egyikéről sem közöltek radiokarbon kormeghatározást (vö. ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2019; Dél-Lengyelország leleteinek elemzését, új leletek közlését ld.: GÁLL 2019, 221–227, 107–111. kép). Szlobodzeja és a Szubbotci-típusú lelőhelyekről pedig csak 9. századi ¹⁴C adatok ismertek (TÜRK 2010, 5. kép; KOMAR 2018, 152). Véleményünk szerint a földrajzi szemlélet és indokok nem írhatják felül a hagyományos részben a radiokarbon keltezését és a hiteles leletkontextust, melyek szerint a két említett csoport között legalább száz év korkülönbség van.

ÖSSZEFOGLALÁS

A radiokarbon kormeghatározás eredményeként ma már elmondhatjuk, hogy a Zápolya utcai temető egyetlen sírjának megásását sem keltezhettük 925–930 elé, míg a temető felső időhatárát 970–980 körül húzhatjuk meg. Azt, hogy az itt eltemetettek helyben vagy máshol születtek, illetve mennyi időt tölthettek a jelenlegi Kolozsvár területén, ma még nem tudjuk megválaszolni. A most előkerült leletek további vizsgálatára és a beazonosított lelőhely teljes feltárására ugyanakkor reális lehetőség van.

Ma úgy véljük, hogy a Kolozsvár-Zápolya utcai temetőben feltételezhető korai, már a 10. század első évtizedeiben történt temetkezés (vö. a 6. sír keltezése), amely egyben azt is jelzi, hogy a migrációs és hódítási folyamat eléggé korai időkben érint(het)ette e vidéket. Mint bármely nomád népességnél, illetve hatalomnál, a hódítás jellegét nem a közvetlen területfoglalásban kell mérni, hanem más szempontból szükséges értelmezni. Ilyenek lehetnek a régió gazdasági erőforrásainak megszerzése (pl. sólelőhelyek), a helyben talált népesség meghódítása és adóztatása (vö. a mik-

Problematica migrației prin Transilvania a cuceritorilor maghiari, respectiv a cuceririi timpurii versus târzii al Bazinului Transilvaniei se află de mult pe agenda cercetării (BÓNA 1986; GÁLL 2013a; RÉVÉSZ 2013, RÉVÉSZ 2020, 77–100). Din punct de vedere arheologic este de bun augur să analizăm problema prin prisma așa ziselor descoperiri preistorice maghiare din Ucraina, iar apoi din Republica Moldova, prin care, în urma identificării siturilor funerare de tip Subbotci (Nipru–Bugul de Sud–Nistru–Prut–Siret–Dunărea de Jos), sălaşele din *Atelkuzu*, dinaintea Carpaților, a devenit atestabil (KOMAR 2011, 2018). Acest lucru este important, pentru că maghiarii din *Atelkuzu*, despre care se presupune că au utilizat trecătorile din Carpații Orientali și Meridionali, au ajuns în primă fază în Transilvania, deci ne-am putea aștepta la descoperirea unor situri de tip Subbotci în aceste regiuni.

Un alt aspect important este acela că relațiile orientale ale maghiarilor din Bazinul Carpatic din secolul al X-lea sunt dovedite până la jumătatea secolului, și nu doar în regiunea Carpați-Nistru, unde Rutenia Kieveană și pecenegii ajung, conform descoperirilor arheologice, în poziții dominante abia după anii 930/940, ci până în Caucaz și Urali (KOMAR 2018). Sunt cunoscute și teorii conform cărora o parte a populației maghiare din *Atelkuzu* a perpetuat acolo nu doar din punct de vedere politic și cultural, ci și fizic, migrând spre Bazinul Carpatic abia în jurul anului 940 (LANGÓ 2017). În privința modului de utilizare a trecătorilor, până recent nu am deținut informații arheologice, însă situația pare să se schimbe acum prin anumite descoperiri izolate, făcute de detectoriști de metale, care impun și pun bazele unor cercetări arheologice serioase în această privință.

Datorită lui Balázs Sudár, în analiza utilizării trecătorilor și în noile cercetări privind stabilirea maghiarilor, s-a ivit sau, mai degrabă, a fost elaborat un punct de vedere necunoscut înainte (SUDÁR 2018). Bazându-se pe documente scrise din perioada otomană, el abandonează teoria utilizării pasurilor transilvane și susține intrarea prin Pasul Verecke. Probarea arheologică a acesteia este îngreunată de lipsa totală a descoperirilor din zona exterioară, estică a trecătorii Verecke și a altor trecători din Ucraina, aflate în vecinătatea acesteia, respectiv a văilor care duc către acestea.

rorégió 8–9. századi szláv lelőhelyeinek elterjedési térképe), legelőterület-szerzés stb. Nyugat-Erdély esetében ezt a folyamatot nagymértékben segít(het)te a régi római útrendszer fennmaradt része, amelyhez a kolozsvári honfoglalás kori temetők földrajzi elhelyezkedése is tökéletesen illeszkedik, amint azt részletes elemzésünkben kimutattuk. Tömeges beköltözéssel azonban a korai időszakban továbbra sem számolhatunk. Itt fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy általánosan az Erdélyi-medencében, speciálisan pedig a Kis-Szamos völgyében rendkívül sok nagyfelületű megelőző feltárás történt az utóbbi két évtizedben, ám a honfoglaló temetők lelőhely-sűrűsége ennek ellenére gyakorlatilag semmit sem változott. Továbbra is megfigyelhető a Szubbotci-típusú leletek szinte teljes hiánya, továbbá számos innen származó leletegyüttes (vö. 11. sír) teljesen egyedi jellegű a korszak hagyatékában. Mindez egy sor tisztázatlan kérdést eredményez még akkor is, ha az utóbb említett jelenségre az egyre gyarapodó avar kori leletpárhuzamok talán magyarázattal szolgálnának.

Arra a kérdésre, hogy a klasszikus honfoglalás kori anyaggal jellemezhető erdélyi temetők az etelközi szállásokról beköltöző honfoglaló magyarok erdélyi hágóhasználatának bizonyítékai vagy sem – amint ezt korábban több kutató is valószínűsítette –, hagyományos régészeti módszerekkel és a jelenleg rendelkezésre álló leletanyag hagyományos régészeti időrendje alapján nem lehet válaszolni, de nem tartjuk valószínűnek. A hágóhasználat és az erdélyi magyar betelepülés kérdését tehát egymástól elválasztva kell kezelni. A Kolozsvár-Zápolya utcai 6. sír radiokarbon kormeghatározása és a csontváz életkorának összefüggései nyomán azonban elsőként sikerült biztosan kimutatnunk, hogy Erdélyben is temettek el még biztosan a keleti, etelközi szálláson születetteket. Így a csontanyag stabil izotópos ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) vizsgálata a jövőben rendkívül fontos lesz és új fejezetet fog nyitni ennek a 'legendás' temetőnek a kutatástörténetében.

Bogăția de descoperiri din secolul al X-lea, făcute în regiunea Tisei de Sus, nu pot servi nici ca dovadă indirectă în acest sens, întrucât în regiunea Tisei de Sus s-a putut ajunge și prin trecătorile din Transilvania, continuând apoi pe Valea Someșului, distanța fiind chiar mai mică și relieful incomparabil mai lesne de parcurs decât pe traseul Valea Nistrului-Pasul Verecke. Inexistența descoperirilor din Ucraina se poate explica prin lipsurile din activitatea de cercetare, mai cu seamă prin prisma faptului că în nordul Moldovei sunt cunoscute astfel de descoperiri și situri (KVITNYICKIJ ET AL. 2020, рис. 1). Însă acolo până în prezent nu au apărut deloc descoperiri cu specific maghiar, în timp ce în Republica Moldova și în România, în partea estică a trecătorilor, s-au făcut descoperiri, chiar dacă acestea nu au fost temeinic cercetate din punct de vedere arheologic. Cel din urmă aspect ne atrage atenția asupra faptului că, până nu se fac cercetări arheologice temeinice privind trecătorile și drumurile care duc către acestea, nu trebuie să ne pronunțăm în legătură cu utilizarea trecătorilor în acea perioadă. Cercetarea documentelor scrise din secolele XVI–XVII despre obiceiurile de utilizarea a trecătorilor de către tătarii din Crimeea este cu siguranță o idee originală și incitantă, dar în mod cert nu poate înlocui dovezile date de descoperirile arheologice din perioada Descălecării.

László Révész a fost acela care s-a reapucat să cerceteze siturile funerare de la Atelkuzu (de tip Subbotci) și cele de la poalele trecătorilor (de tip Przemysl), care au legătură și cu problematica Transilvaniei (RÉVÉSZ 2020). În legătură cu două descoperiri din perioada Descălecatului, făcute în Transilvania, el a formulat două concluzii privind preistoria maghiarilor, corelând geografic, dar mai cu seamă cronologic (cea de-a doua jumătate a secolului al X-lea) situri de tip Subbotci (ansamblul din regiunea Nistrului) și de tip Przemysl: „*Un alt ansamblu al acestor situri se află mai spre vest, din sud-estul Poloniei (Przemysl, Sudova Vișnea) până în Republica Moldova, în fâșia care se întinde până la Nistru și Prut, adică de fapt la poalele Carpaților. Înclin să includ în acest ansamblu și cele două situri funerare din secolul al X-lea, descoperite în Depresiunea Trei Scaune (Miercurea Ciuc-Jigodin, Eresteghin-Zadogoș), care se află la foarte mare distanță de aglomerația de situri funerare din secolul al X-lea din Bazinul Carpatic. Din păcate, des-*

coperirile din această zonă sunt preponderent situri funerare izolate, însă aici găsim deja și fragmente din complexe funerare mai mari, cu 16–26 de morminte (Przemyśl, Slobozia), pe care descoperirile făcute și analiza cu C 14 le situează în secolul al X-lea. Deși unii cercetători includ siturile din văile Niprului și Nistrului în orizontul de descoperiri Subbotci, socotându-le astfel drept moșteniri lăsate de maghiarii din Atelkuzu, eu cred că acest lucru nu este posibil. Între cele două complexe de situri de află o fâșie de cel puțin 400 de km fără descoperiri: în regiunea Bugului de Sud, care se află între cele două, nu cunoaștem niciun sit care ar putea avea legătură cu strămoșii maghiarilor” (traducerea E. Ferencz) (RÉVÉSZ 2021, 159).

Dincolo de faptul că nu putem considera distanța prea mare un argument arheologic relevant, sunt multe alte motive pentru care nu considerăm întemeiată teoria mai sus prezentată. În ceea ce privește “*situl funerar din secolul al X-lea*” de la Jigodin-Miercurea Ciuc (RÉVÉSZ 2020, ilustrația nr. 97.), acesta este de fapt o descoperire izolată nedocumentată. Acolo s-ar fi descoperit într-o galerie de nisip (fără date topografice clare) o scăriță de mici dimensiuni, în formă de pară și o zăbală; aceste descoperiri nu prea specifice pot fi datate oricând între secolele IX și XI (GÁLL 2013a, Vol. I: 90), iar despre așa-zisul “sit” de la Eresteghin-Zádogostető știm doar că cele două descoperiri ajunse în 1908 la muzeul din Sfântu Gheorghe sunt de asemenea descoperiri izolate (GÁLL 2013a, Vol. I: 840, 298. kép). În ceea ce privește lancea de la Eresteghin-Zadogoș, sunt remarcabile legăturile tipologice cu Dunărea de Jos (GÁLL 2013a, Vol. I: 840, 298. kép 101), iar în privința scăriței în formă trapezoidală, bazându-ne pe fotografia publicată de Gyula László, putem suspecta că este doar o imitație din Epoca modernă. Chiar dacă i-am accepta autenticitatea, putem menționa că Erwin Gáll, care s-a ocupat de resistemizarea scărițelor în formă trapezoidală, a fost nevoit să o includă într-o categorie distinctă (GÁLL 2015, Table 2, 395), întrucât are o formă mult diferită, bara având secțiuni circulară și foarte subțire spre deosebire de scărițele trapezoidale foarte grele. Scărițe de această formă nu sunt cunoscute în secolul al X-lea în Bazinul Carpatic. Rezumând din perspectiva criticii surselor, putem afirma că în privința celor două descoperiri se poate vorbi în cel mai bun caz

despre descoperiri izolate, dar în niciun caz despre două situri funerare. Nu întâmplător a omis Erwin Gáll menționarea celor două descoperiri derutante în cercetarea sa despre habitatul transilvane din secolul X (GÁLL 2013a, Vol. I: 840, Fig. 298).

Un alt punct ce nu poate fi susținut din argumentația lui László Révész este afirmația că în regiunea Bugului de Sud avem cunoștință despre situri de tip Subbotci. Constrariul rămâne un fapt, chiar dacă în prezent vorbim despre un număr mult mai mic (KOMAR 2018, 94–96; SINICA ET AL. 2019; KVITNYICKIJ ET AL. 2020). Este cunoscut faptul că această parte a Ucrainei este cea mai neglijată din punctul de vedere al cercetărilor arheologice; asupra posibilității unei schimbări în acest sens ne atrage atenția numărul mare de aplici de centură și de harnașament de tip Subbotci, publicate pe pagini web alături de localizările exacte. O problemă mai spinoasă legată de cronologie este însă aceea că autorul nu face referire concretă la rezultatele datării cu radiocarbon, pe care se bazează la formularea concluziilor. În cazul Przemyśl, acest lucru ar fi deosebit de important, întrucât până acum nu au fost publicate datări cu radiocarbon nici de la situl Przemyśl, nici de la siturile de tip Przemyśl (vezi: ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2019; privind analiza acestor descoperiri din Sudul Poloniei, cu descoperiri inedite vezi: GÁLL 2019, 221–227, 107–111. kép), iar de la siturile de tip Slobozia și Subbotci sunt cunoscute datări cu ¹⁴C care indică secolul al IX-lea (TÜRK 2010, 5. kép; KOMAR 2018, 152). Considerăm că abordarea și argumentele geografice nu pot înlocui datarea cu radiocarbon și contextul autentic al descoperirii, potrivit cărora între cele două grupuri există o diferență de cel puțin o sută de ani.

CONCLUZII FINALE

În urma datării cu radiocarbon, putem spune că niciun mormânt al sitului funerar din strada Zápolya nu poate fi datat înainte de 925–930, pe când limita superioară de timp pentru utilizarea locului funerar se situează între 970 și 980. Dacă cei înhumați s-au născut aici sau altundeva, respectiv cât timp au petrecut ei pe actualul teritoriu al Clujului nu știm deocamdată. Există însă posibilități reale pentru analiza suplimentară a descoperirilor recente și cercetarea completă a sitului identificat.

În prezent considerăm că înhumările presupus timpurii, încă din primele decenii ale secolului al X-lea (vezi: datarea mormântului nr. 6) ne arată că migrația și ocupația ar fi afectat această zonă relativ timpuriu. Ca în cazul oricărei populații și puteri nomade, caracterul cuceririi nu trebuie măsurat prin ocuparea directă a teritoriului, ci trebuie explicat și prin alte aspecte, cum ar fi acapararea resurselor economice ale respective regiuni (de ex. zăcăminte de sare), subjugarea și dijmuirea populației băștinașe (vezi: harta răspândirii siturilor slave din secolele VIII–IX în microregiune), ocuparea pășunilor etc.

În Transilvania, acest proces a fost sau ar fi putut fi facilitat în mare parte de rețeaua păstrată de drumuri romane, pe care se pliază perfect răspândirea geografică a siturilor funerare din perioada cuceririi maghiare, descoperite la Cluj, precum am arătat în analiza noastră detaliată. În perioada timpurie însă nu putem vorbi despre stabilirea populației în număr mare. Trebuie subliniat și faptul că în Depresiunea Transilvaniei în general și pe valea Someșului Mic în special, în ultimii douăzeci de ani au avut loc foarte multe cercetări arheologice preventive, însă densitatea siturilor funerare din perioada cuceririi maghiare a rămas practic neschimbată. Se remarcă în continuare lipsa aproape totală a siturilor de tip Subbotci și multe complexe de descoperiri fă-

cute aici sunt unice în moștenirea păstrată din acea epocă (vezi: mormântul nr. 11). Toate acestea duc la o serie de probleme nerezolvate, chiar dacă pentru fenomenul menționat în urmă descoperirile tot mai frecvente din epoca avară ar putea oferi explicații mai complexe.

La întrebarea dacă siturile funerare din Transilvania cu descoperiri specifice pentru perioada Descălecării sunt sau nu dovezi pentru utilizarea trecătorilor din Transilvania de către maghiarii veniți dinspre sălașurile din Atelkuzu – așa cum au presupus în trecut mai mulți cercetători – nu putem răspunde prin metode arheologice tradiționale și nici în baza cronologiei arheologice tradiționale a descoperirilor disponibile în prezent, însă noi nu considerăm probabilă această teorie. Utilizarea trecătorilor și stabilirea maghiarilor în Transilvania sunt subiecte care trebuie tratate separat. Prin datarea cu radiocarbon a mormântului nr. 6 din Cluj-str. Zápolya și stabilirea vârstei scheletului, am reușit să arătăm pentru prima dată că au fost înhumate și în Transilvania persoane născute în mod cert la sălașul estic, la Atelkuzu. Astfel, analiza cu izotopi stabili ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) devine deosebit de importantă și va deschide un nou capitol în istoria cercetării acestui sit funerar „*legendar*”.

APPENDIX

ANEXĂ

SARAH PETER: A KOLOZSVÁR-ZÁPOLYA UTCAI
1–7. SÍR ANTROPOLÓGIAI ELEMZÉSE

Jelen dolgozatban több 20. század eleji lelőhely napjainkig fennmaradt csontanyagát elemeztük. Az anyagról tudni kell, hogy ritka esetben találkozzunk csak jó megtartású csontokkal, azon eseteket pedig nehezíti a kevés, olykor csak koponyából vagy koponyatöredékekből álló csontanyag. Ebből kifolyólag a legtöbb esetben csak a nemet, illetve szélesebb intervallumba besorolt korbecslést lehetett elvégezni. Azonban az első ránézésre szegényes csontanyag rejt magában érdekes eseteket is.

Az 1911-es Zápolya utcai (?) ásatásról mindössze nyolc különböző sírjelölésű dobozzal találkoztunk.

Az M1 jelölést viselő maradványok egy 35–55 év közötti felnőtt férfihez tartoztak (7–14. kép), az egyén fogképlete 2123. A koponyából restaurálásra nem alkalmas töredékek és fogak maradtak meg, a posztkraniális váz is hiányos: a hosszúcsontok epifizisei hiányoznak, így a magasság becslésére nem lehetett méretet venni. Feltehetően bronz okozta zöld elszíneződés figyelhető meg a medencén, a keresztcsonton, valamint az ulnán, radiuson és az ujjcsontokon. Az embercsontok közé állati eredetű csont és fog, illetve paticsdarab is került.

Az M3-as sír anyaga egy Infans I csoportba tartozó egyéné (15–16. kép), a fogak alapján 6 év 3–7 hónap körüli lehetett a halál beálltakor. Jelen esetben is nagyon hiányos és rossz megtartású csontanyagról beszélhetünk: néhány töredék a koponyából, a mandibulából, valamint fogak.

Az M4 jelölésű sírhoz csupán nyolc apró csonttöredék tartozik, ezek közül is csak kettő emberi eredetű: egy borda és egy csigolyatöredék. Ezekből emondható, hogy egy felnőtt, Maturus csoportba tartozó, 23–60 év körüli emberhez tartoztak. A nemét illetően nem volt lehetőség a pontos meghatározásra. Enyén zöldes elszíneződés tarkítja a maradványokat.

Az M5-ös sír esetén ugyancsak rossz megtartású hiányos anyaggal (18. kép) találkozunk: fogak és apró, vetemedett állapotban lévő csontdarabkák. A fogképlet 2123, a fogkopás alapján egy 23–32 év közötti, Adultus csoportba tartozó egyénről beszél-

SARAH PETER: ANALIZA ANTROPOLOGICĂ
DIN STRADA KOLOZSVÁR ZÁPOLYA M1–7

Starea de conservare a osemintelor este precară, câteodată păstrându-se doar puține fragmente din craniu și/sau scheletul postcranian. Prin urmare, în majoritatea cazurilor s-a putut preciza doar sexul, respectiv și s-a estimat vârsta de deces la un interval mai larg. Însă, acest inventar scheletal foarte slab conține și cazuri interesante.

De la săpătura din 1911 pe strada Zápolya au fost studiate doar opt cutii cu diferite marcaje cu șapte schelete.

Osemintele cu marcajul M1 aparțin unui individ masculin, adult cu vârsta între 35–55 ani (Fig. 7–14); și avea formula dentară 2123. Din craniu s-au păstrat doar fragmente, inadecvate pentru restaurare și craniometrie; scheletul postcranian este parțial păstrat: lipsesc epifizele oaselor lungi, astfel că nu s-a putut calcula statura individului. Pe oasele pelvis, sacrum, ulna, radius și metacarpali se văd posibile urme oxidare de bronz, de culoare verzuie. Pe o vertebra lombară se vede urma efortului fizic: disc degenerativ (Degenerative Disc Disease). Lângă osemintele umane au fost găsite oase și un dinte de animal, respectiv un fragment de chirpic.

Oasele de la M3 aparțin unui individ subadult (Fig. 15–16), mai precis unui copil de 6 ani și 3–7 luni, pe baza danturii, grupa Infans I. Și în acest caz starea de conservare a oaselor este foarte precară: câteva fragmente din craniu, mandibulă și dinți.

În M4 doar opt fragmente mici s-au păstrat, din care doar sunt umane: un fragment din coastă și unul din vertebră. Ca urmare, putem spune, că este vorba de un adult, din grupa de vârstă Maturus, cu vârsta între 23–60 ani. Sexul nu s-a putut preciza. O ușoară decolorare verzuie se vede pe oseminte.

De asemenea, și în cazul M5 starea de conservare este foarte precară (Fig. 18): dinți și fragmente infime reprezintă inventarul scheletal. Formula dentară este 2123, pe baza abraziunii vârsta estimată este 23–32 ani, grupa Adultus. Sexul nu s-a putut preciza. Caries avansat pe un molar și premolar.

lünk. A nemét nem lehetett meghatározni. Előrehaladott fogszuvasodás az egyik nagyörlőn, illetve előörlőn.

Az M6-os sírhoz tartozó váz jelentősen hiányos (20–21. kép). A jobboldali femur mérete alapján kiszámolható egy becsült magasság, ami szerint 169,72 cm körüli lehetett az 54–71 év körüli férfi. Zöld elszíneződés figyelhető meg az ujjcsonton.

A „7”. számmal jelölt medencetöredék egy 54–68 év körüli női egyén maradványa, amelyek az M6-os dobozban voltak külön csomagolva (4. táblázat).

Scheletul din M6 este păstrat parțial (Fig. 20–21). După lungimea femurului drept statura bărbatului cu vârsta de 54–71 ani era 169.72 cm. Pe un os metacarpal se vede o decolorare verzuie.

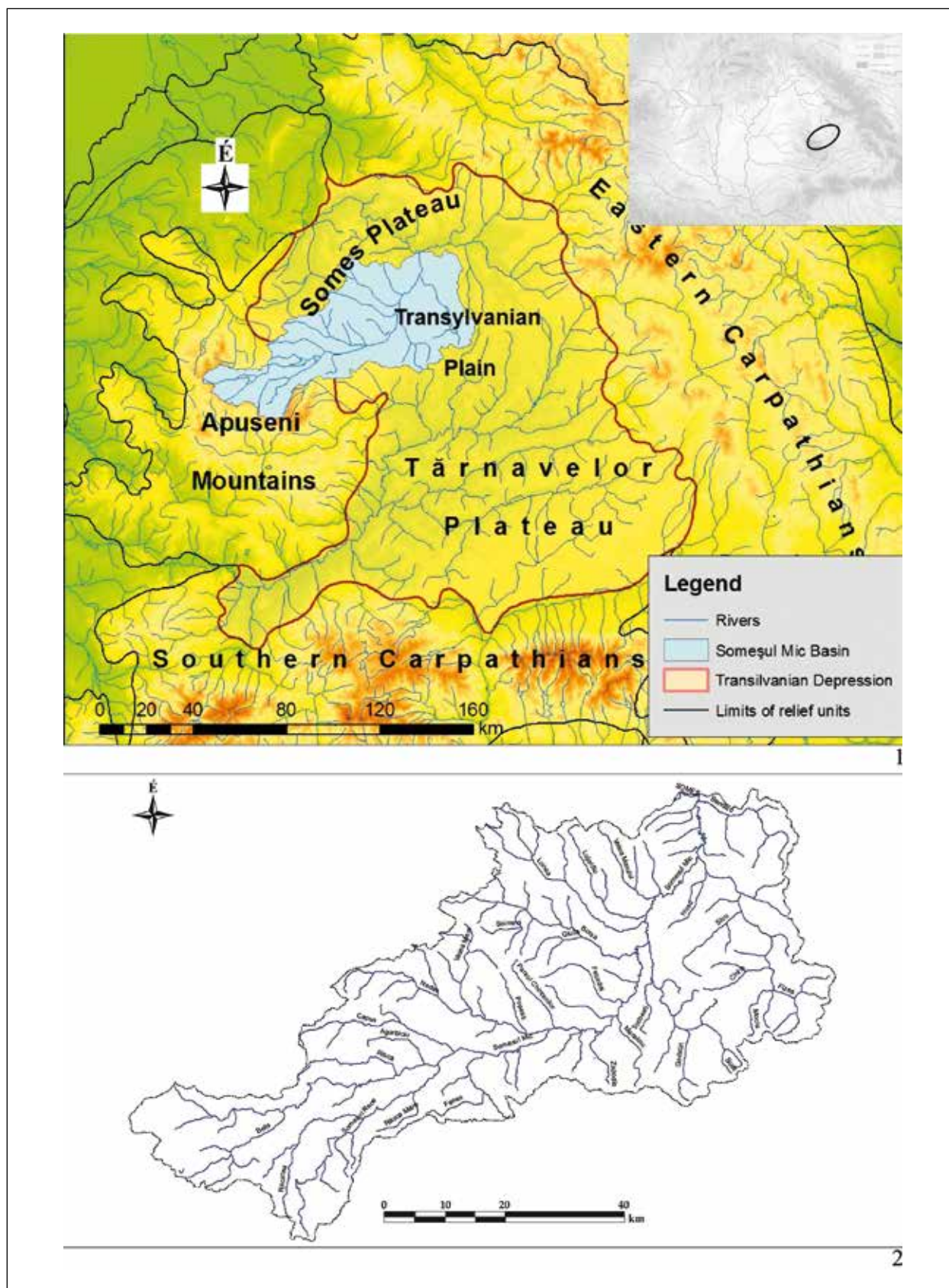
Fragmentul pelvian cu inscripția „7” aparține unui personaj feminin, cu o vârstă de 54–68 ani, care a fost găsit într-o pungă separată în cutia M6 (Tabelul 4).

4. táblázat. A Kolozsvár-Zápolya utcai 1–7. sír antropológiai elemzése

	Sírszám	Nem	Kor	Korcsoport	Fogkép	Magasság
1	M1	Férfi	35–55	<i>Adultus/Maturus</i>	2 1 2 3	–
2	M3	Indifferens	6 év 3–7 hónap	<i>Infans I</i>	2 1 0 2	–
3	M4	Férfi	23–60	<i>Maturus</i>	–	169,72
4	M5	Indifferens	23–32	<i>Adultus</i>	2 1 2 3	–
5	M6	Férfi	54–71	<i>Maturus/Senilis</i>	–	169,72
6	„7”	Nő	54–68	<i>Maturus/Senilis</i>	–	–

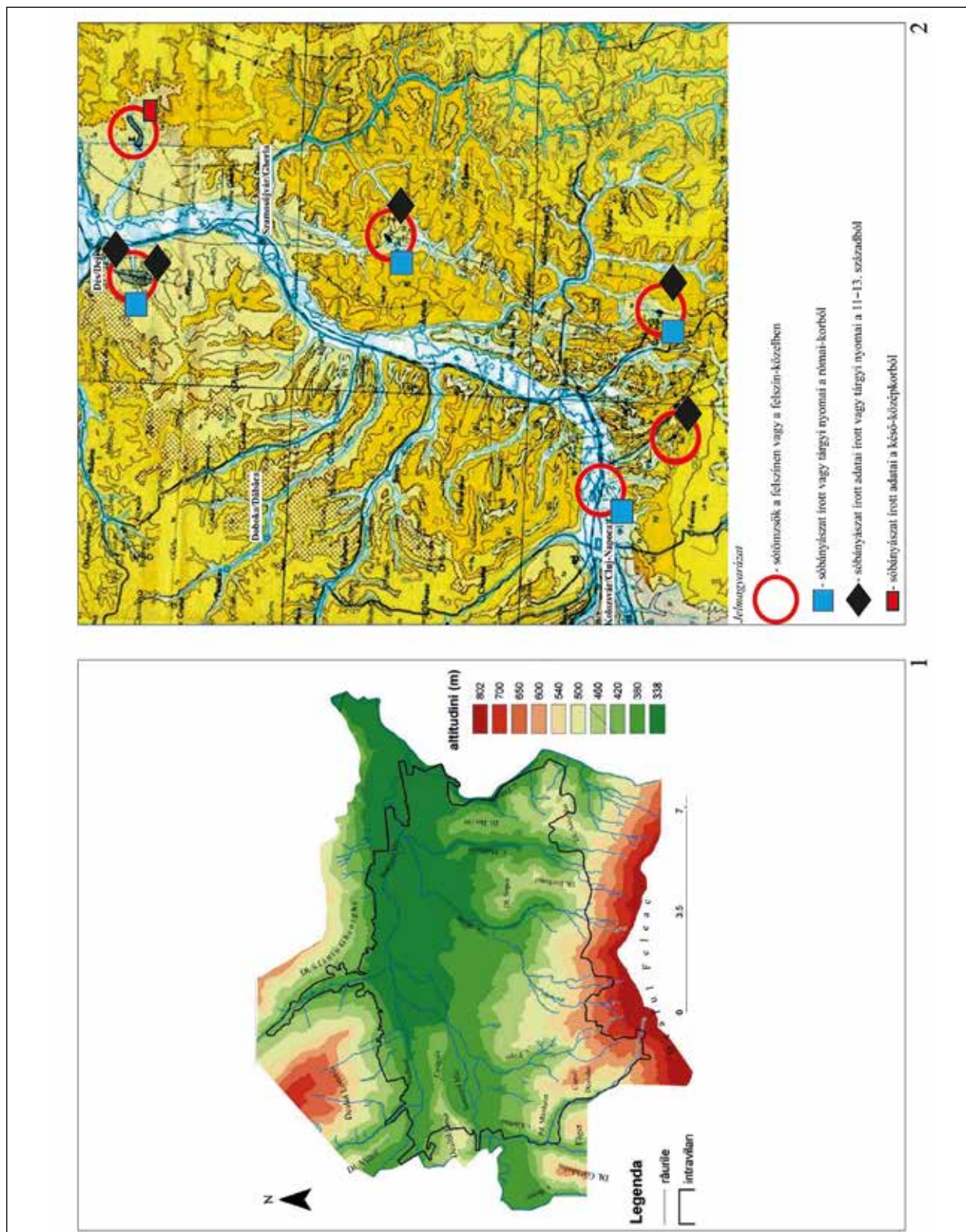
Tabelul 4. Analiza antropologică din strada Kolozsvár Zápolya M1–7

	Nr. morminte	Sex	Vârsta	Grupa de vârstă	Formula dentară	Statura
1	M1	Masculin	35–55	<i>Adultus/Maturus</i>	2 1 2 3	–
2	M3	Indiferent	6 ani 3–7 luni	<i>Infans I</i>	2 1 0 2	–
3	M4	Neidentificat	23–60	<i>Maturus/Senilis</i>	–	–
4	M5	Neidentificat	23–32	<i>Adultus</i>	2 1 2 3	–
5	M6	Masculin	54–71	<i>Maturus</i>	–	169,72
6	„7”	Feminin	54–68	<i>Maturus</i>	–	–

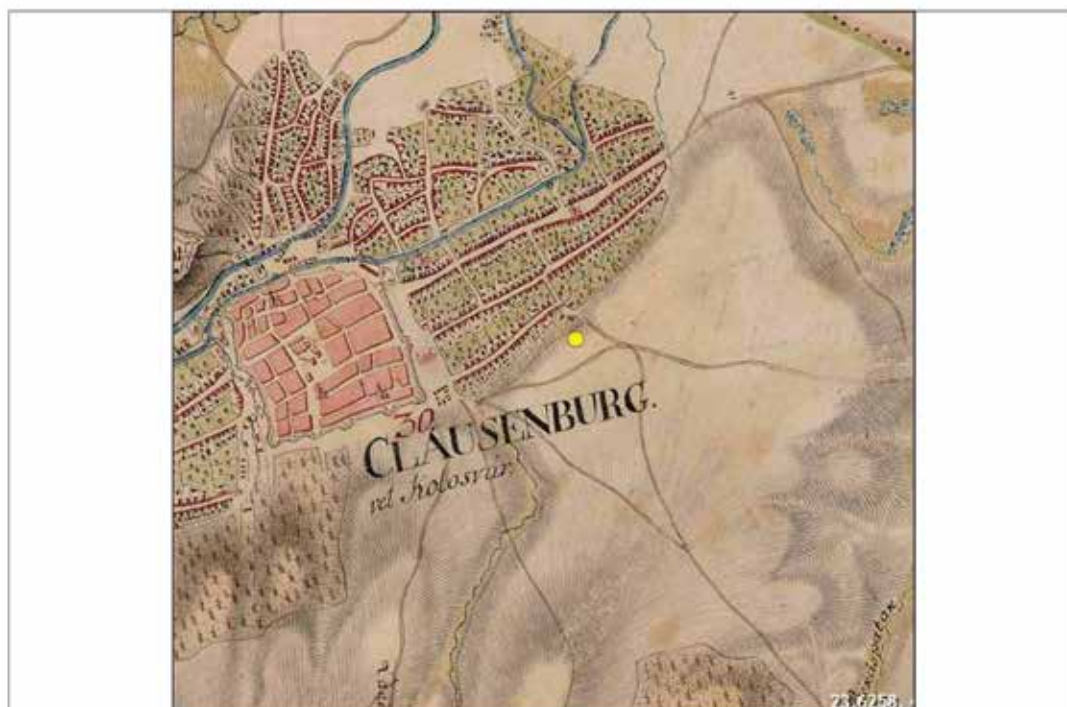
1. kép. 1–2: A Kis-Szamos vízgyűjtő területe az Erdélyi-medencében domborzati térképen (1) és vízrajzi térkép (2)

Fig. 1. 1–2: Bazinul Someșului Mic în Bazinul Transilvaneii

2. kép 1: Kolozsvár környékének domborzati térképe, amely tükrözi a Kis-Szamos ártéri alakulását a térségben (POSZET 2011, Fig. 1 nyomán); 2: Felszíni és felszínközeli sófőzősők és sóbányászat a Kis-Szamos vízgyűjtő területén (DUMITRESCU 1968, HARTĂ nyomán, kiegészítve)

Fig. 2. 1: Harta hipsometrică a Clujului ce reflectă variația câmpului aluvionar al Someșului Mic în zonă (după POSZET 2011, fig. 1.); 2: Masive de sare la suprafață și cele ușor acoperite, respectiv exploatarea sării în aria bazinului acvifer a Someșului Mic (după DUMITRESCU 1968, HARTĂ, cu adăugiri)

1

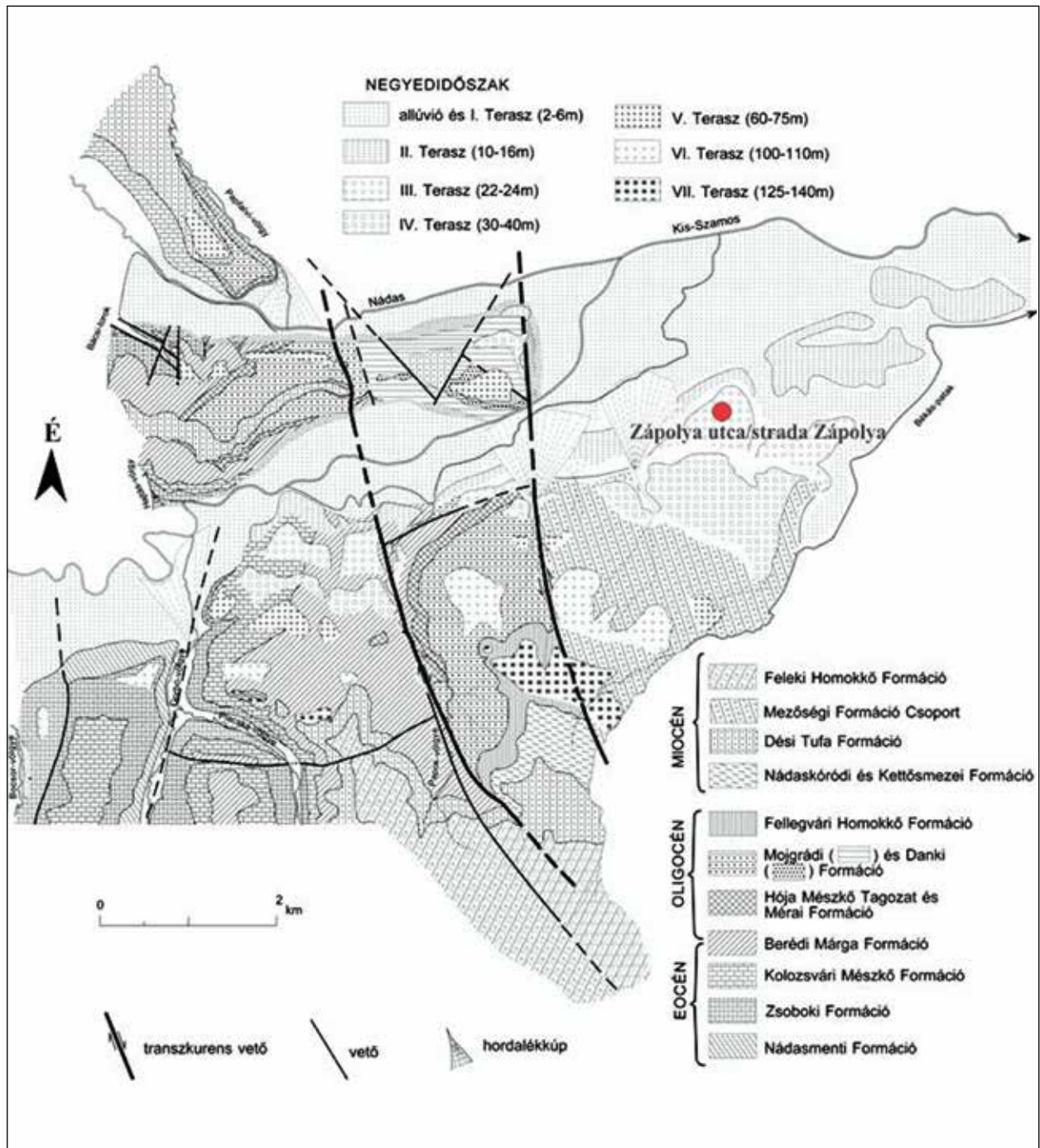
2

3. kép. A kolozsvári honfoglalás kori fegyveres-lovas temetők a jelenlegi város térképén.

1: Zápolya utca; 2: Kalevala/Semenicului utca 4; 3: Szántó utca

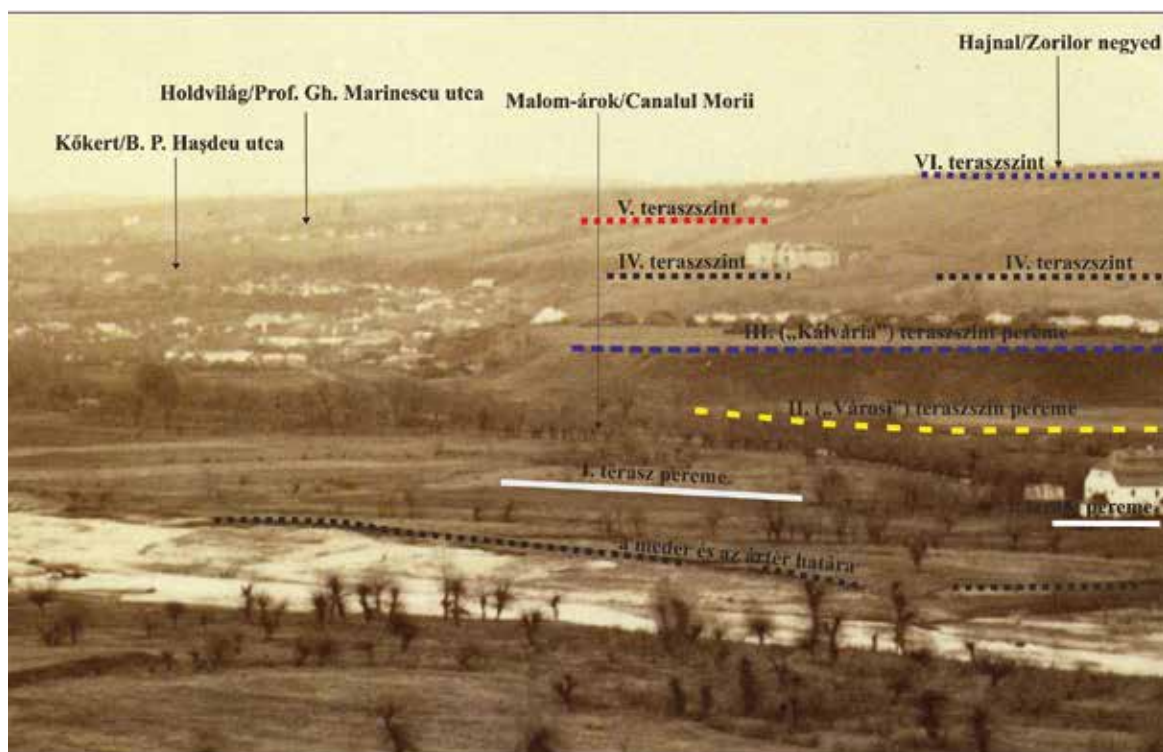
Fig. 3. Situri funerare cu morminte cu arme și cu depunerea resturilor calului din secolul X pe harta actualului oraș.

1: Strada Zápolya; 2: Strada Kalevala/Semenicului nr. 4; 3: Strada Plugarilor

4. kép. Kolozsvár egy részének földtani térképe, a lelőhely (piros kör) feltüntetésével

Fig. 4. Harta geologică a unei părți a municipiului Cluj-Napoca, cu localizarea sitului arheologic (cerc roșu)

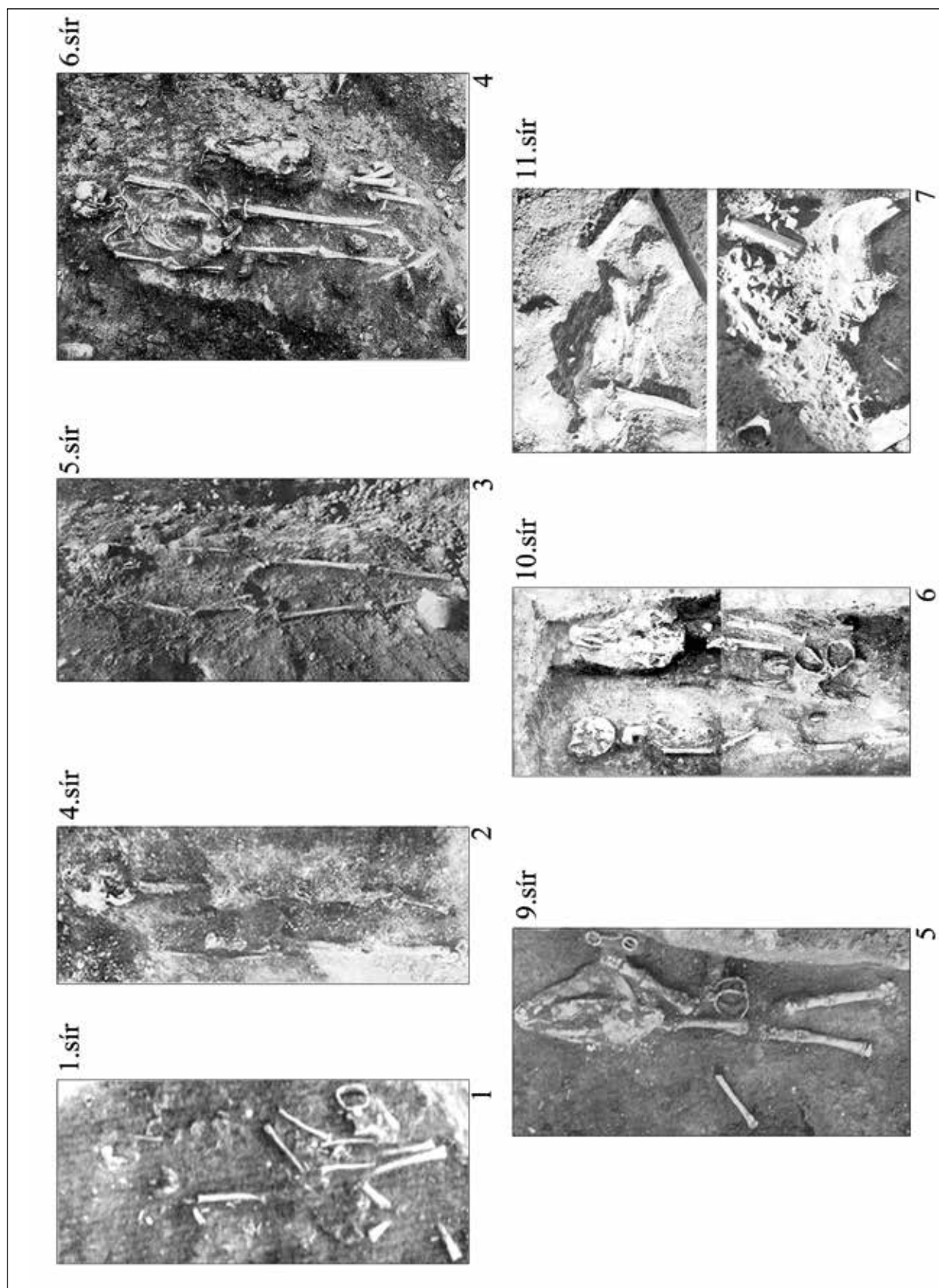
1

2

5. kép 1: A Kis-Szamos-völgy egyik szakaszának ártere az egykori mederteraszok feltüntetésével (fotó: Veress Ferenc);
2: 1911-ben és 1942-ben kutatott felületek helyszíne

Fig. 5. 1: Lunca unei părți al bazinului Someşului Mic și profilul caracteristicilor sale (Fotografie: Ferenc Veress);
2: Localizarea zonelor cercetate în 1911 și 1942

6. kép. Kolozsvár-Zápolya utca 10. századi temető sírfotói

Fig. 6. Fotografiiile originale ale mormintelor din secolul X de la Cluj-Napoca-str. Zápolya

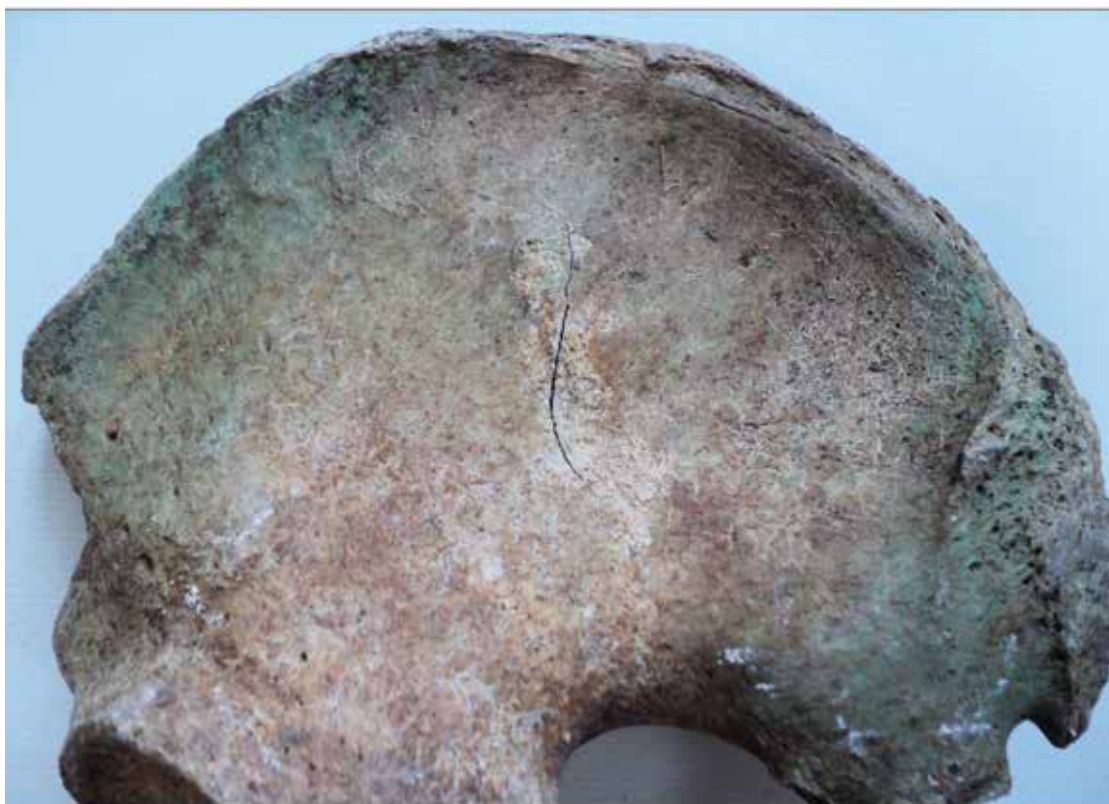
7. kép. 1–3: 1. sír antropológiai leletei
 Fig. 7. 1–3: Materialul osteologic uman al mormântului 1

8. kép. 1–3: Az 1. sír antropológiai leletei
Fig. 8. 1–3: Materialul osteologic uman al mormântului 1

1

2

9. kép. 1–2: Az 1. sír antropológiai leletei
Fig. 9. 1–2: Materialul osteologic uman al mormântului 1

1

2

10. kép. 1–2: Az 1. sír antropológiai leletei
Fig. 10. 1–2: Materialul osteologic uman al mormântului 1

1

2

11. kép. 1–2: Az 1. sír antropológiai leletei
Fig. 11. 1–2: Materialul osteologic uman al mormântului 1

12. kép. 1–4: Az 1. sír antropológiai leletei
Fig. 12. 1–4: Materialul osteologic uman al mormântului 1

1

2

13. kép. 1–2: Az 1. sír antropológiai leletei
Fig. 13. 1–2: Materialul osteologic uman al mormântului 1

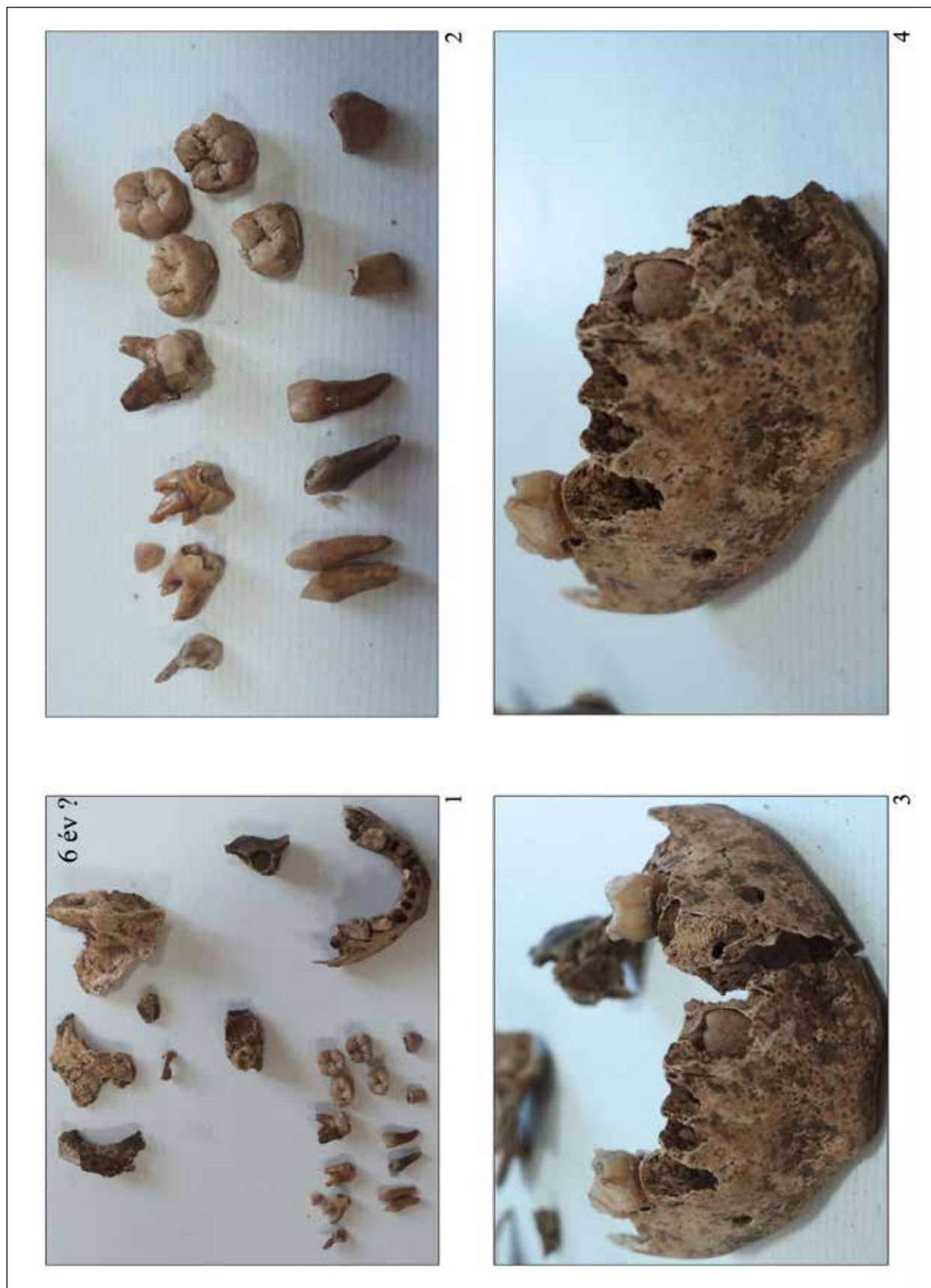

1

2

14 kép. 1–2: Az 1. sír antropológiai leletei
Fig. 14. 1–2: Materialul osteologic uman al mormântului 1

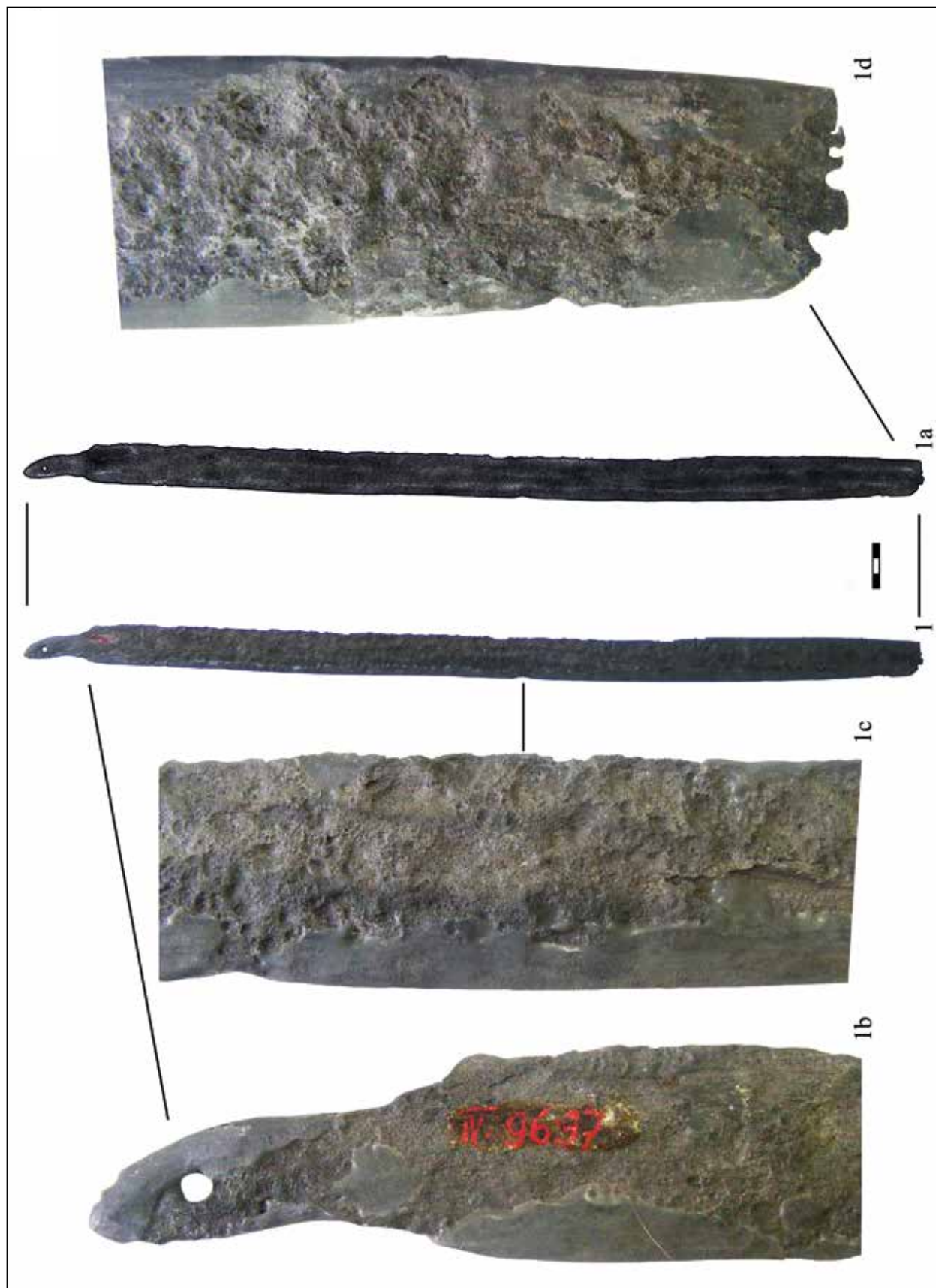

1

2

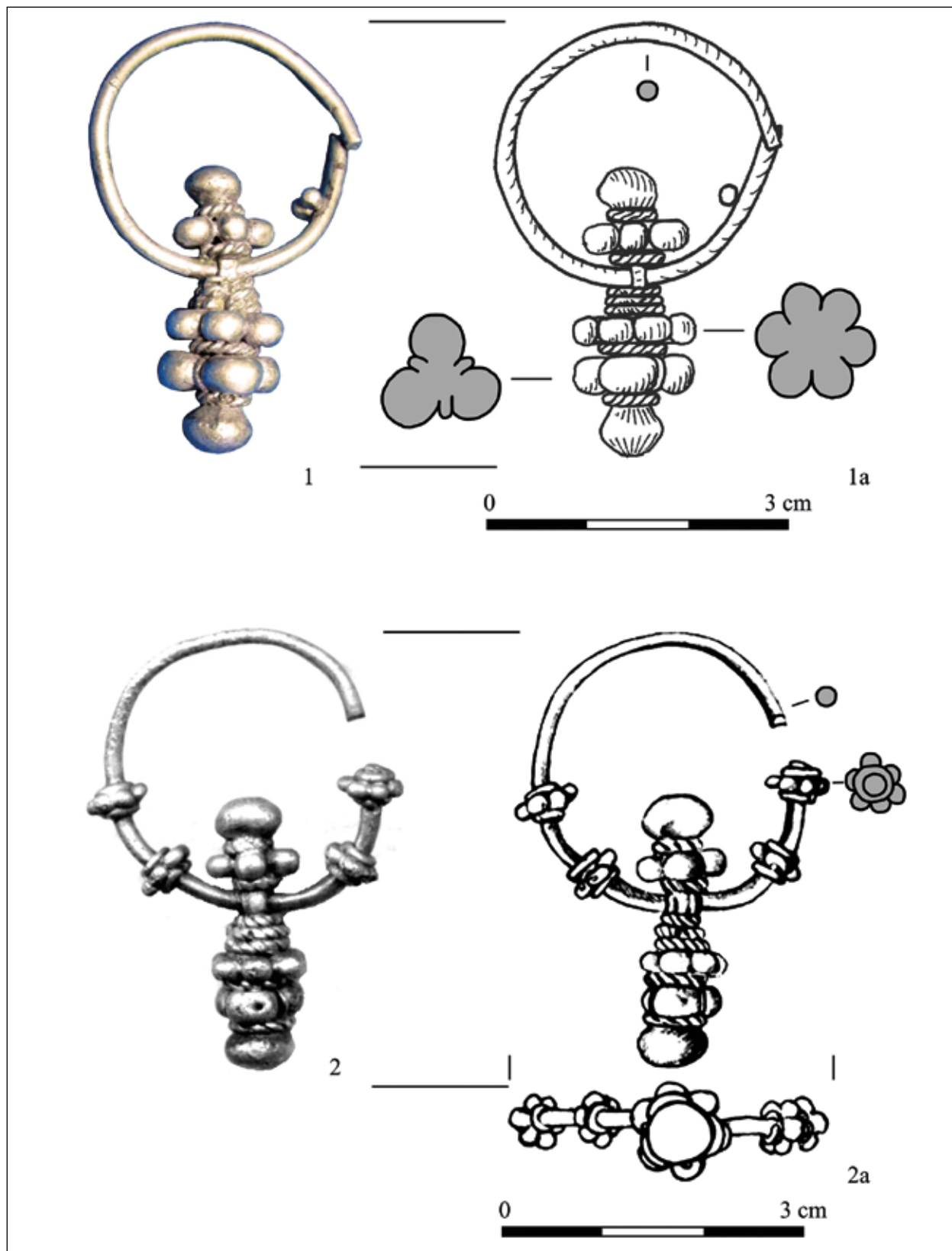
16. kép. 1–2: A 3. sír antropológiai leletei
Fig. 16. 1–2: Materialul osteologic uman al mormântului 3

17. kép. 1a–d: A 4. sír szablyalelete
Fig. 17. 1a–d: Sabia din mormântul 4

18. kép. 1–3: Az 5. sír antropológiai leletei
Fig. 18. 1–3: Materialul osteologic uman al mormântului 5

19. kép 1: Szőlőfürtcsüngős fülbevaló az 5. sírból (fotó: Silviu Oța) (Bukaresti Román Történelmi Nemzeti Múzeum);

2: Szőlőfürtcsüngős fülbevaló Ibrány-Esbóhalom 255. sírjából (Istvánovits 2003, 111. tábla 255/2 nyomán)

Fig. 19. 1: Cercel cu ciorchine de strugure din mormântul 5 (Fotografie: Silviu Oța) (Muzeul Național de Istorie a României);

2: Cercel cu ciorchine de strugure din mormântul 255 de la Ibrány-Esbóhalom (după Istvánovits 2003, 111. tábla 255/2)

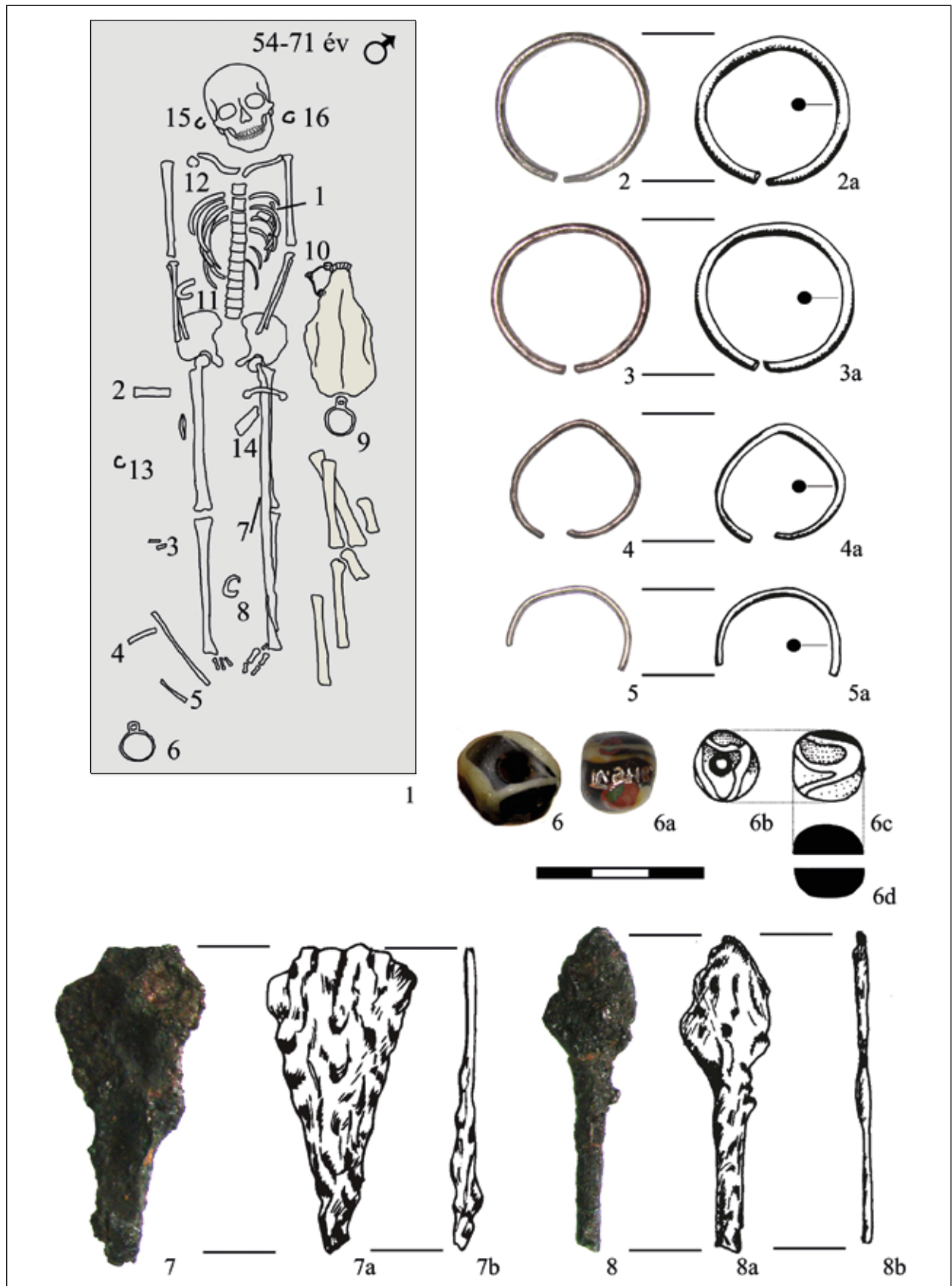

20. kép. 1–3: A 6. sír antropológiai leletei
Fig. 20: 1–3. Materialul osteologic uman al mormântului 6

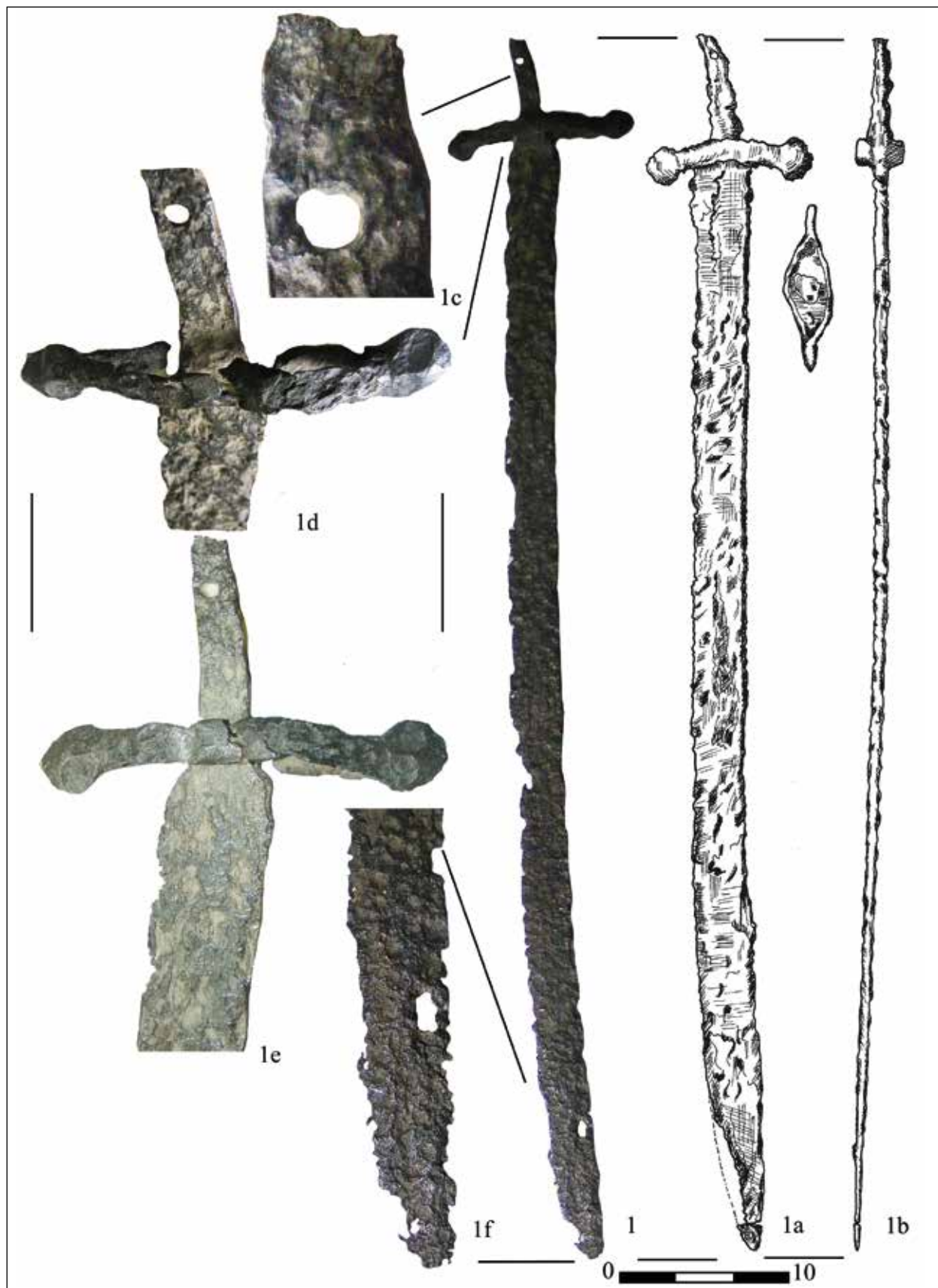
21. kép. 1–4: A 6. sír antropológiai leletei

Fig. 21: 1–4: Materialul osteologic uman al mormântului 6

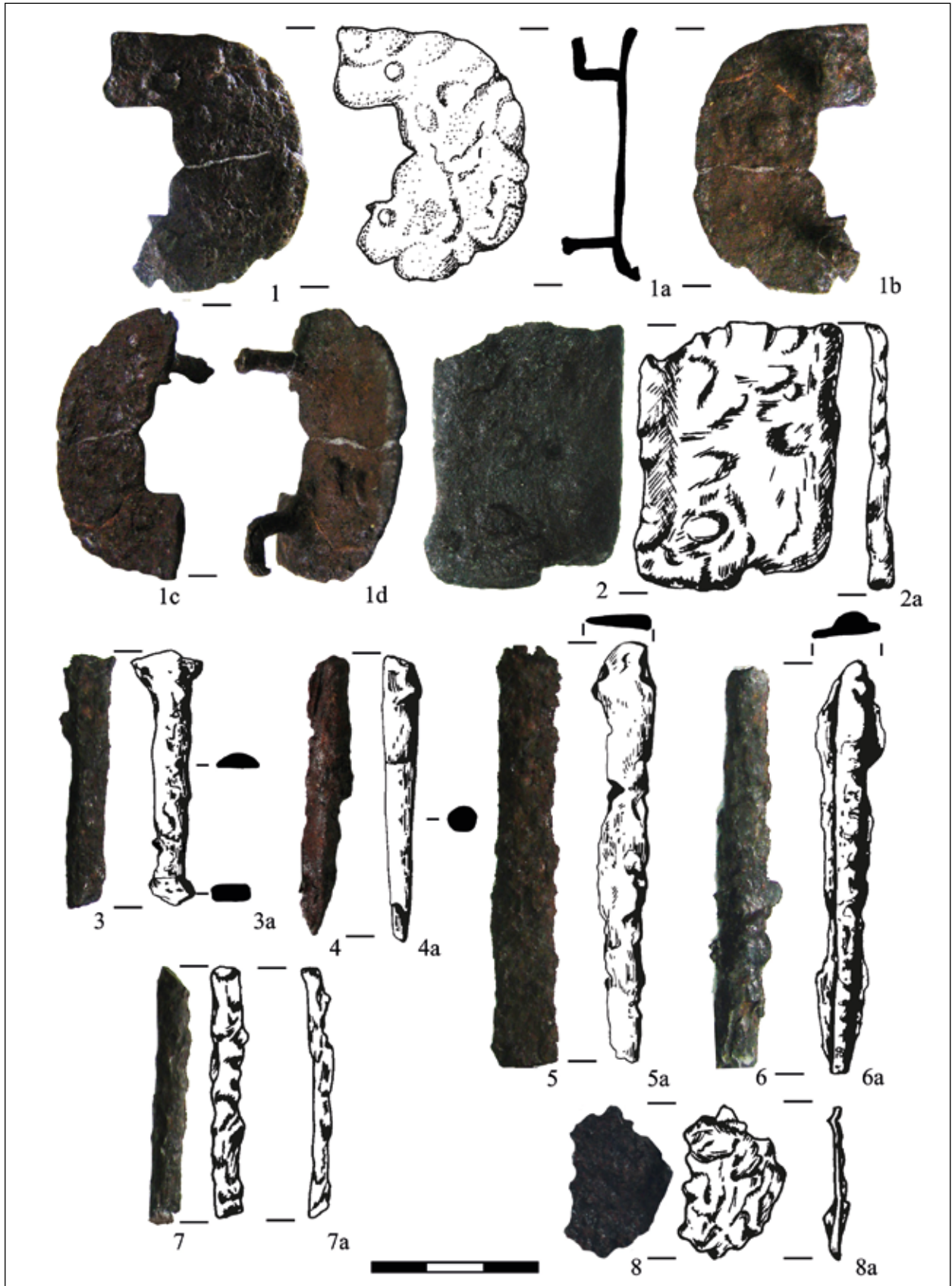

22. kép. 1–8: A 6. sír leletei

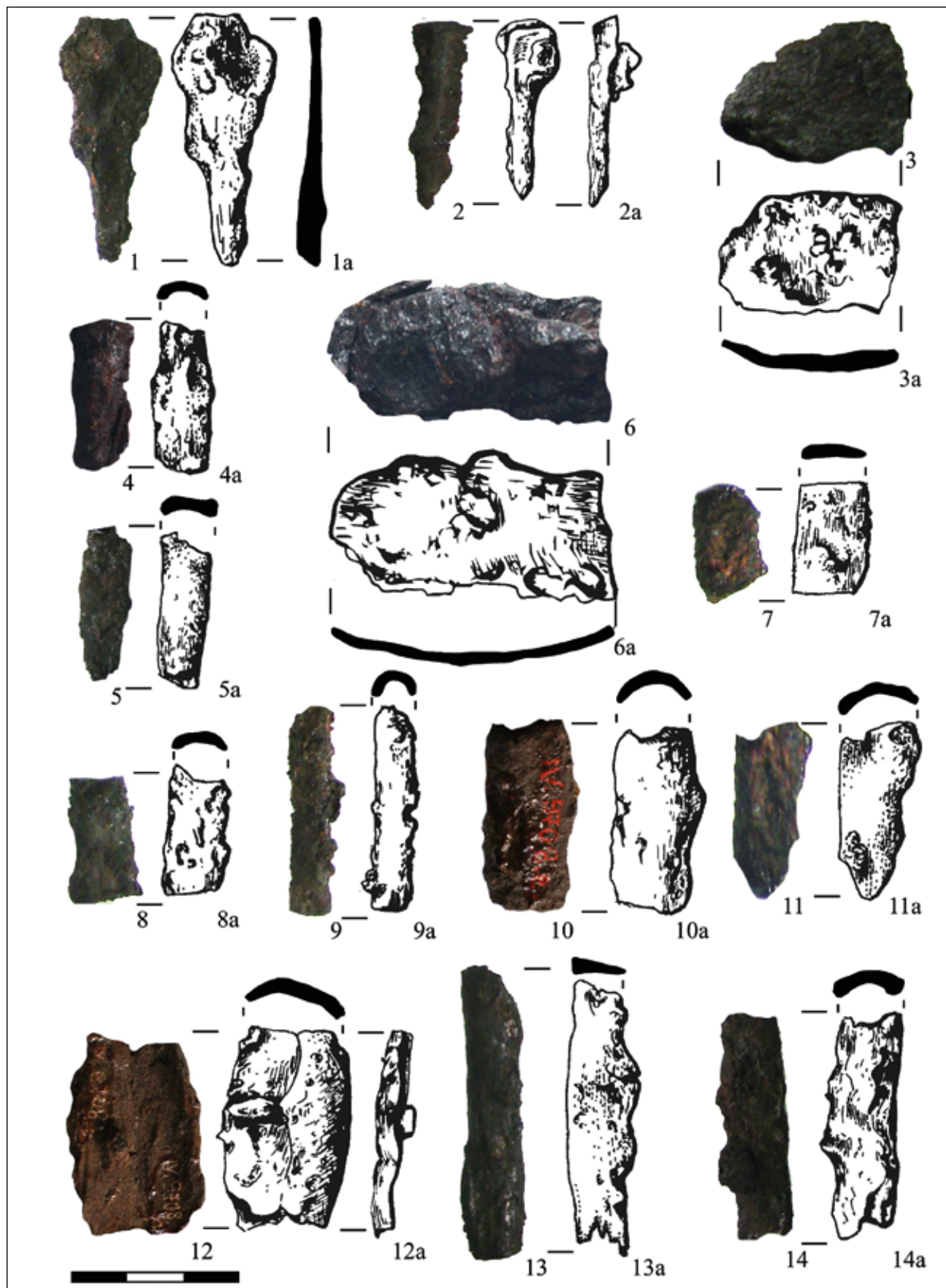
Fig. 22. 1–8: Inventarul mormântului 6

23. kép. 1a-f: A 6. sír szablyalelete
 Fig. 23. 1a-f: Sabia din mormántul 6

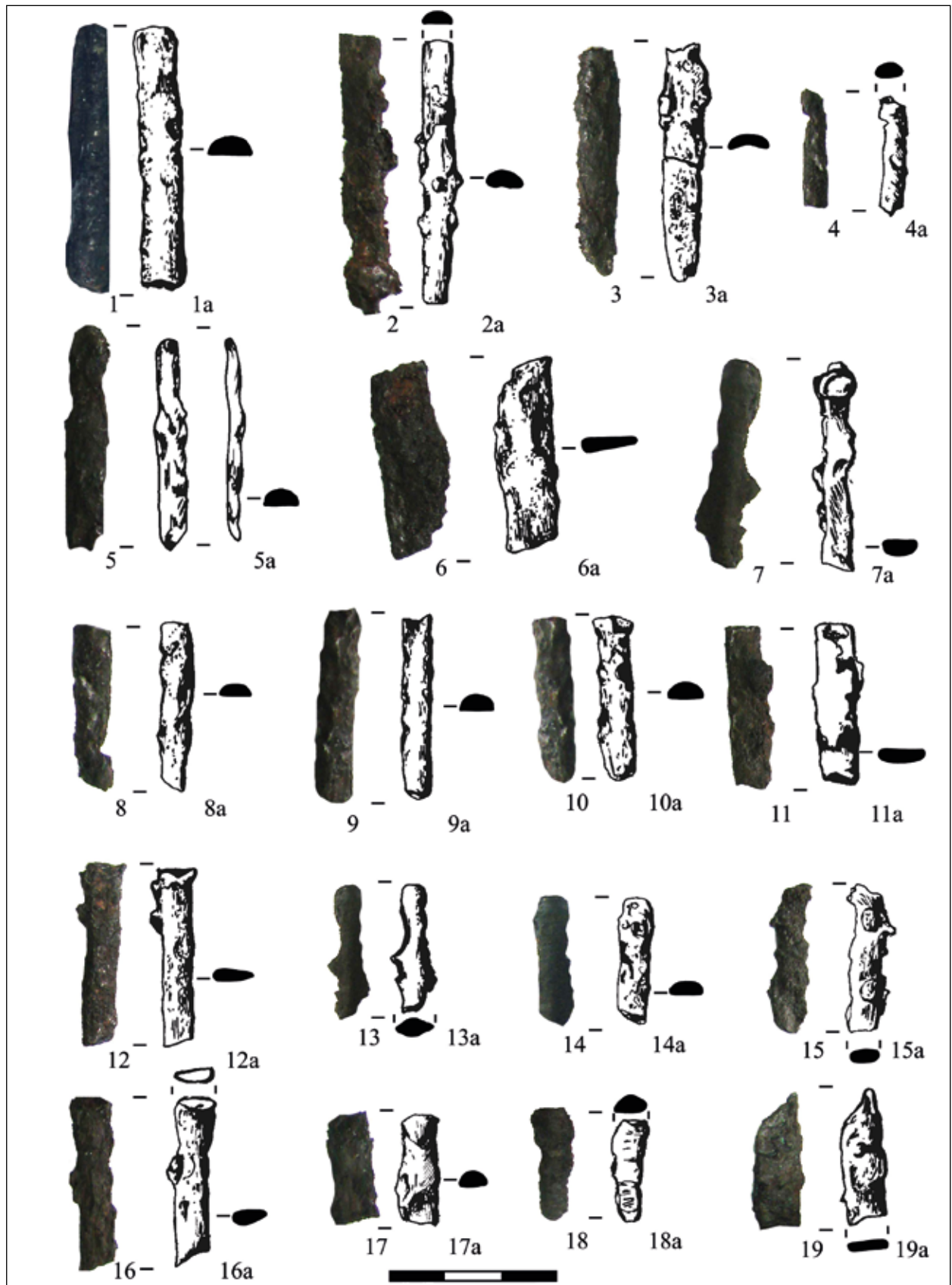

24. kép. 1–8: A 6. sír leletei
Fig. 24. 1–8: Inventarul mormântului 6

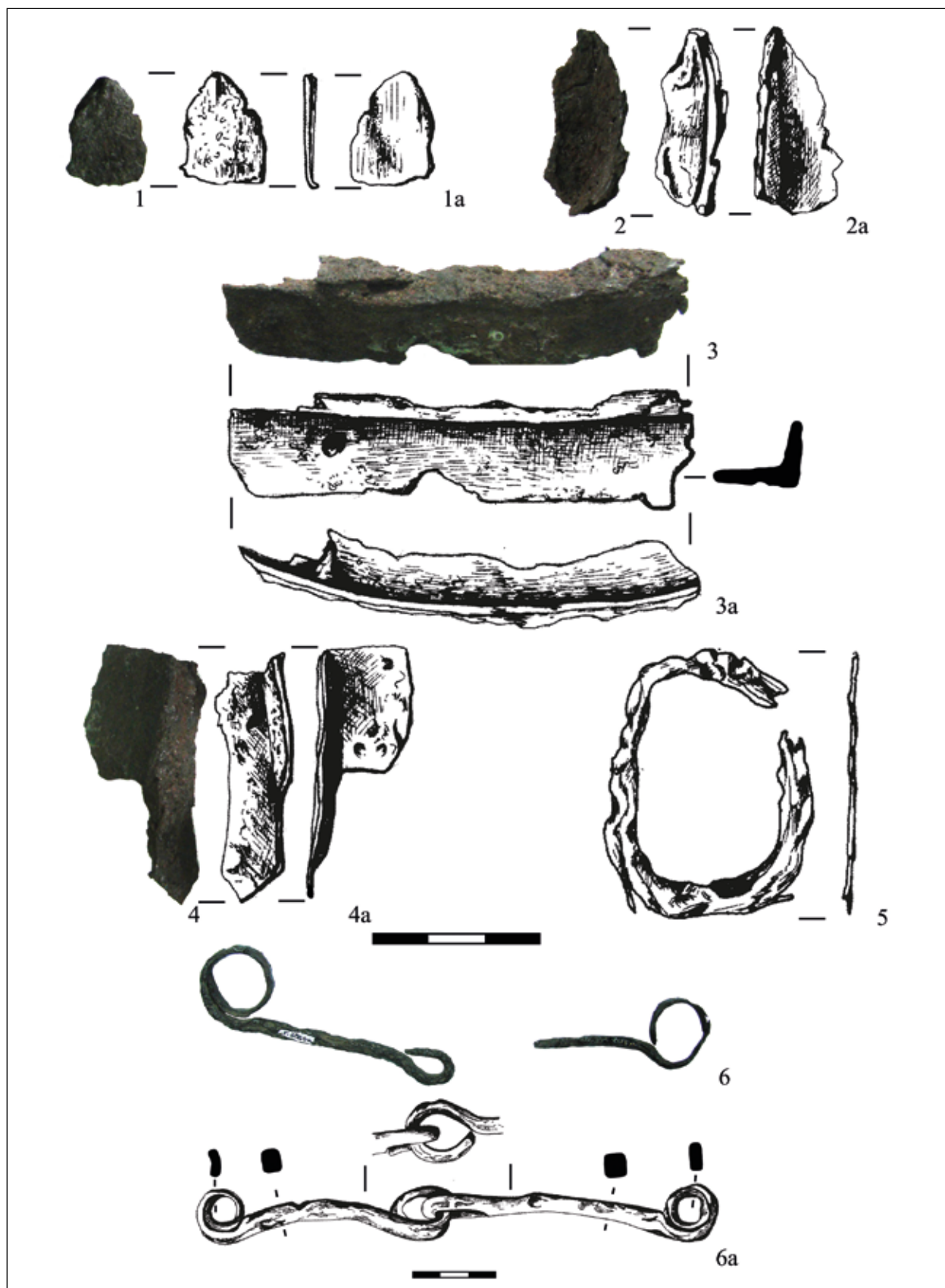

25. kép. 1–14: A 6. sír leletei

Fig. 25. 1–14: Inventarul mormântului 6

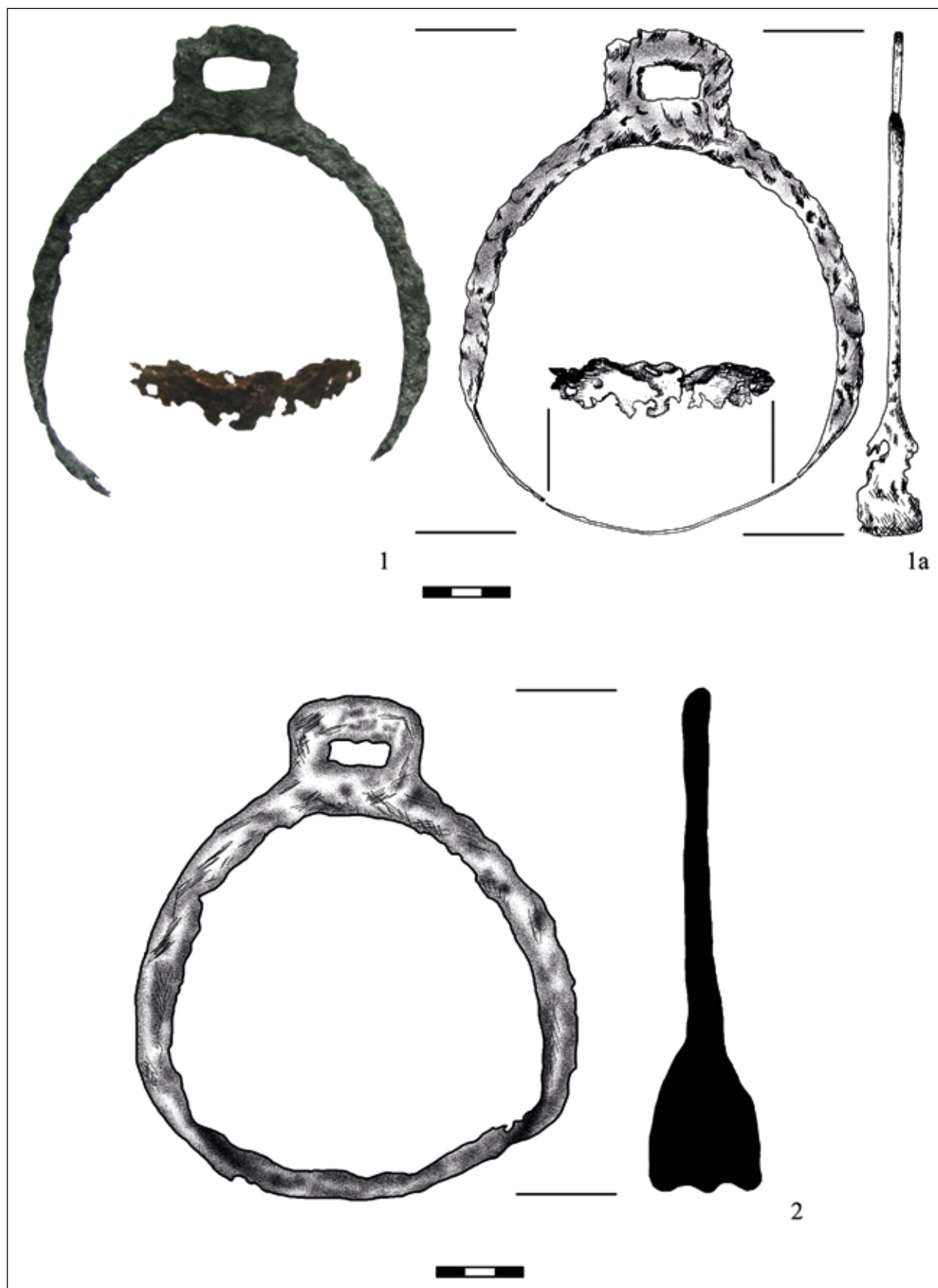

26. kép. 1–19: A 6. sír leletei
 Fig. 26. 1–19: Inventarul mormântului 6

27. kép. 1-6: A 6. sír leletei

Fig. 27. 1-6: Inventarul mormântului 6

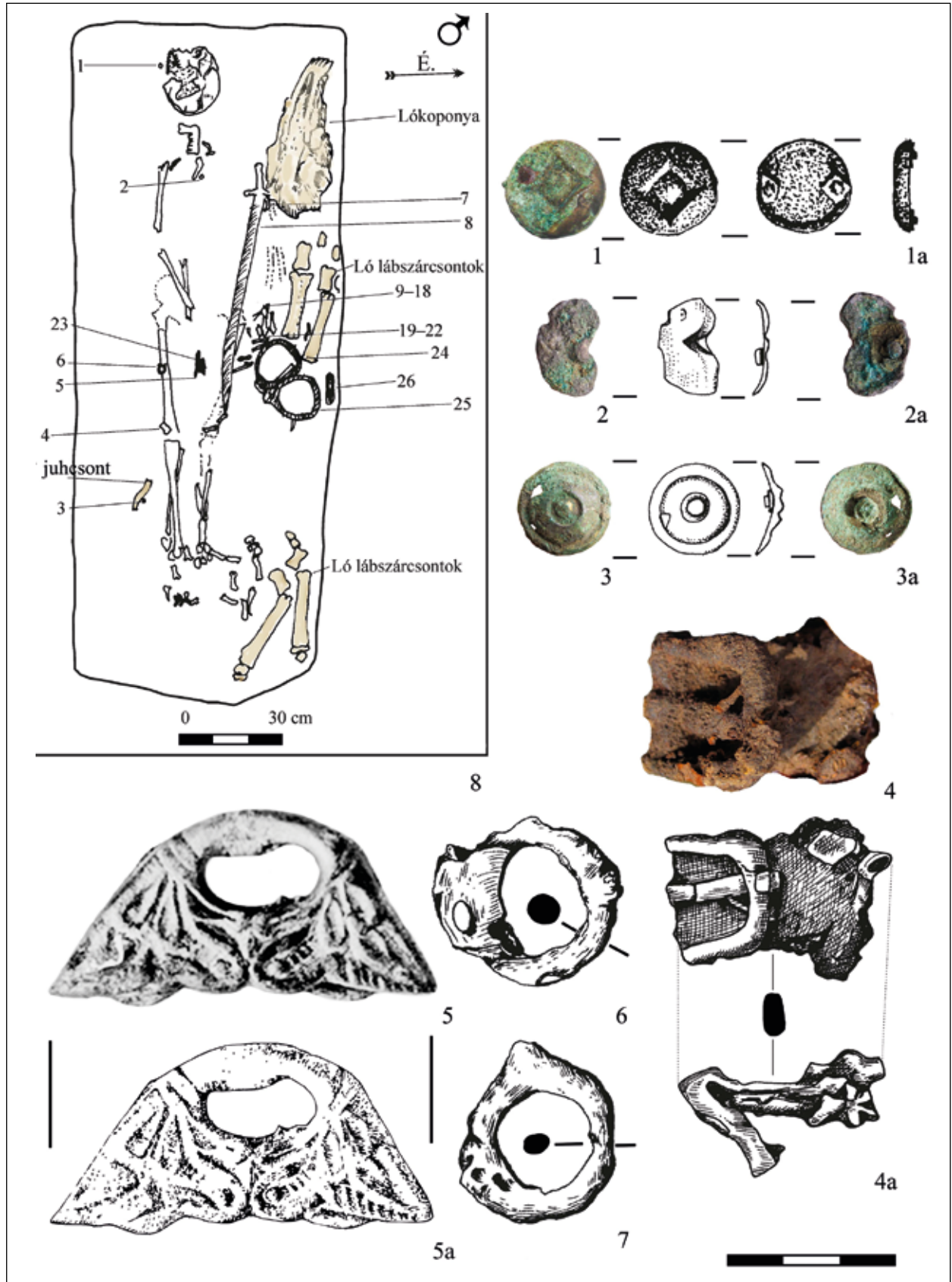

28. kép. 1–2: A 6. sír kengyelpárja
Fig. 28. 1–2: Inventarul mormântului 6

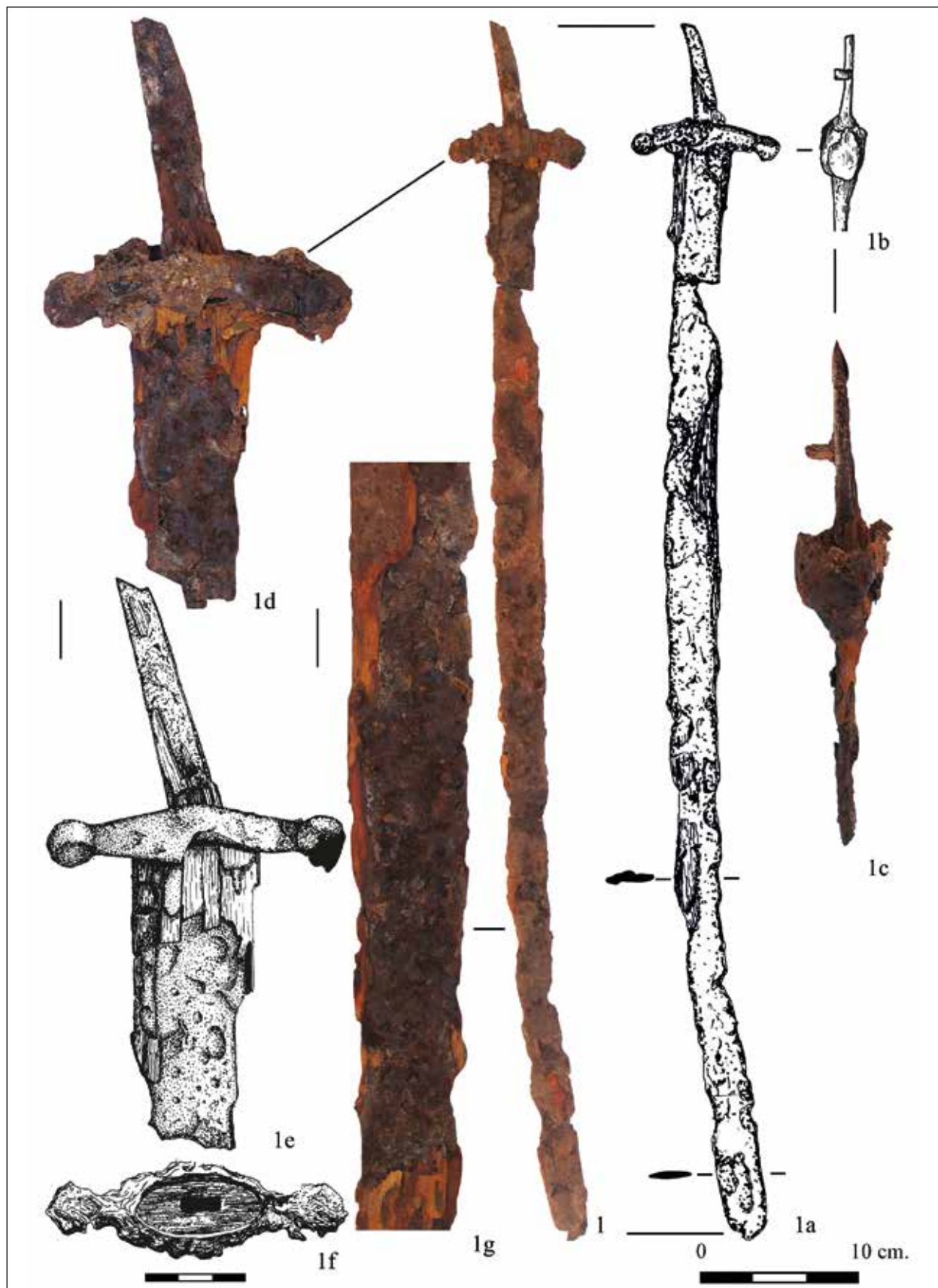

29. kép. 1–4: A 7. sír antropológiai leletei

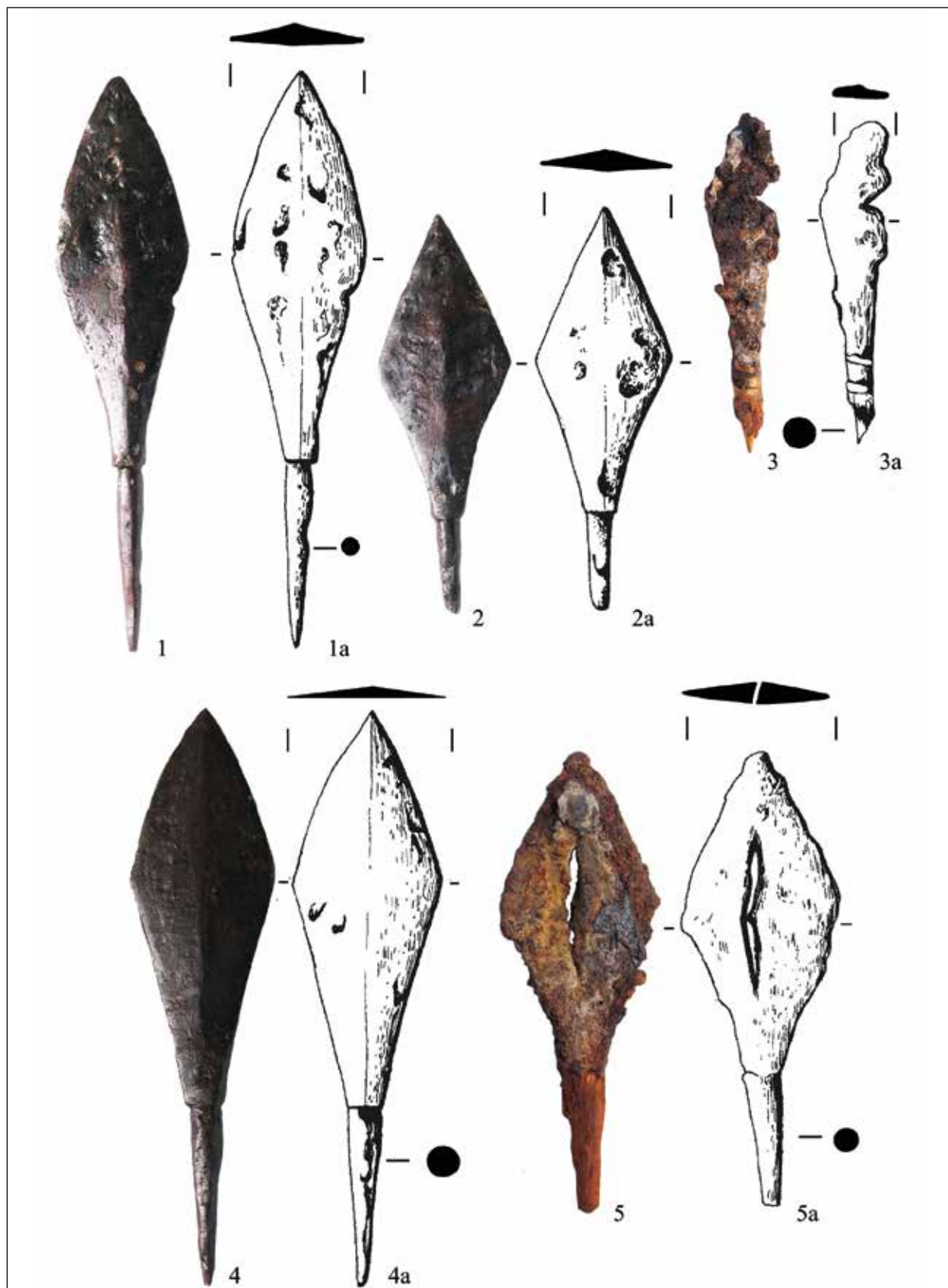
Fig. 29. 1–4: Materialul osteologic uman al mormântului 7

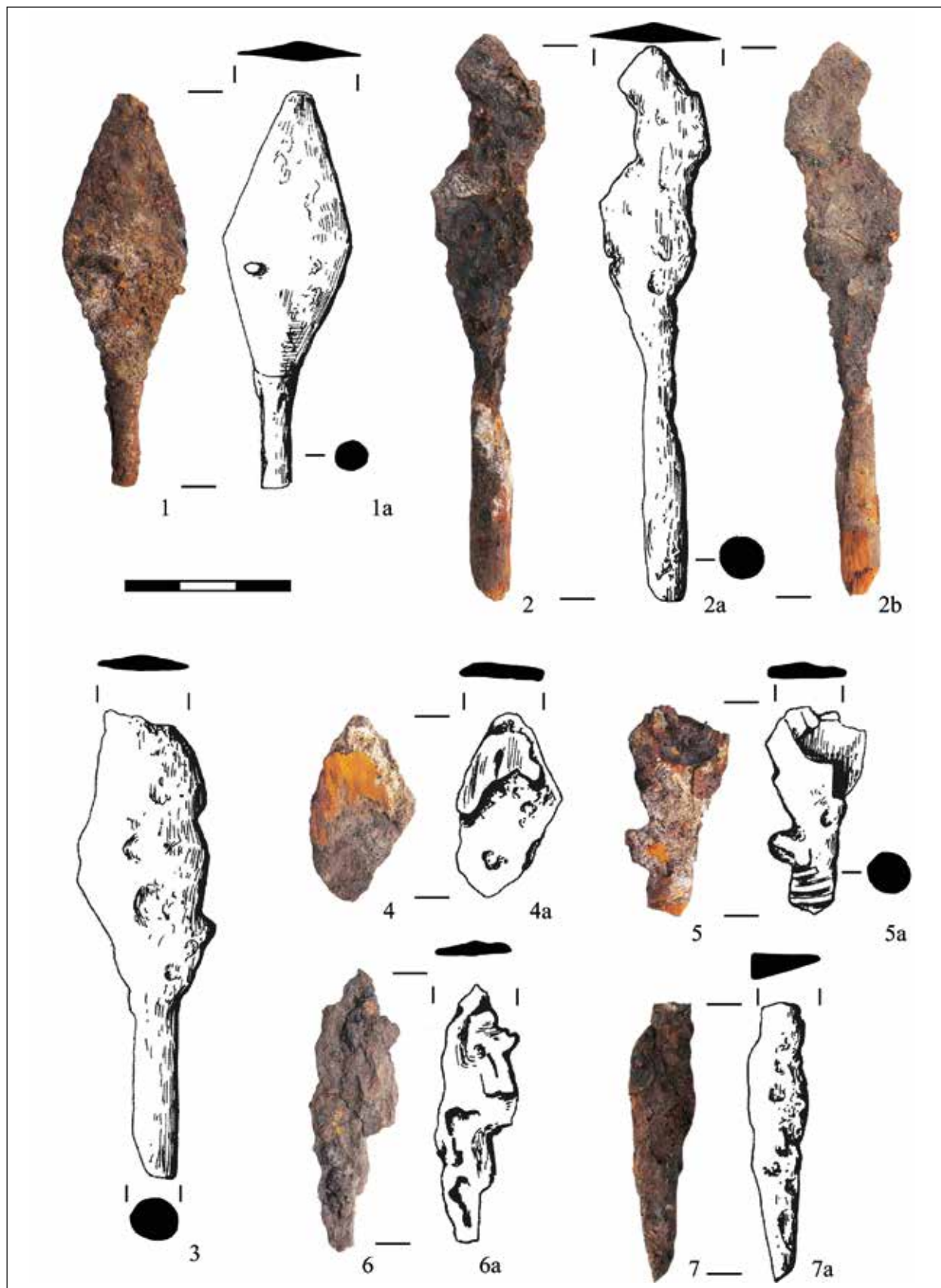
30. kép. 1–7: A 10. sír és leletei
 Fig. 30. 1–7: Inventarul mormântului 10

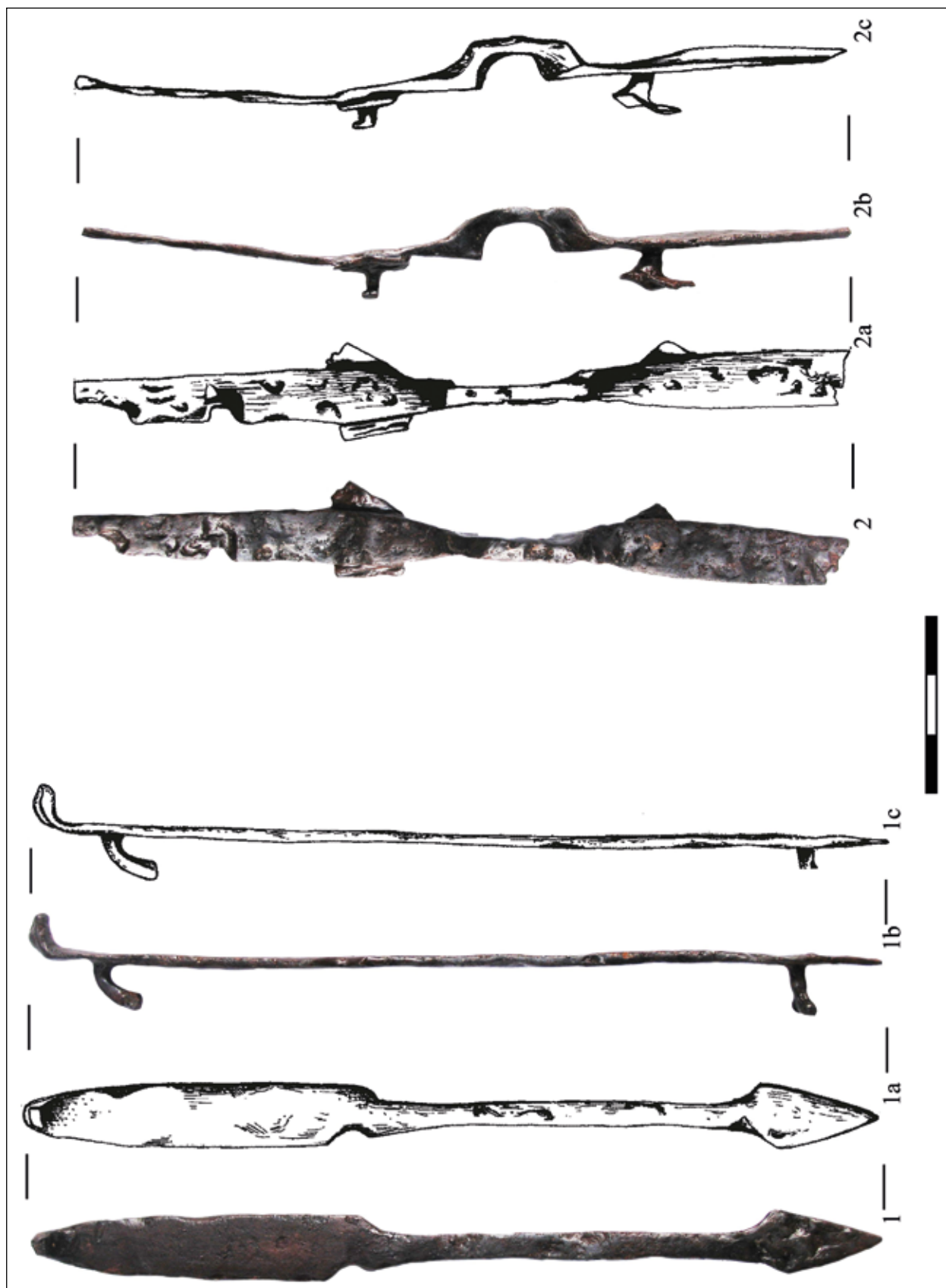
31. kép. 1: A 10. sír szablyalelete
Fig. 31. 1: Inventarul mormântului 10

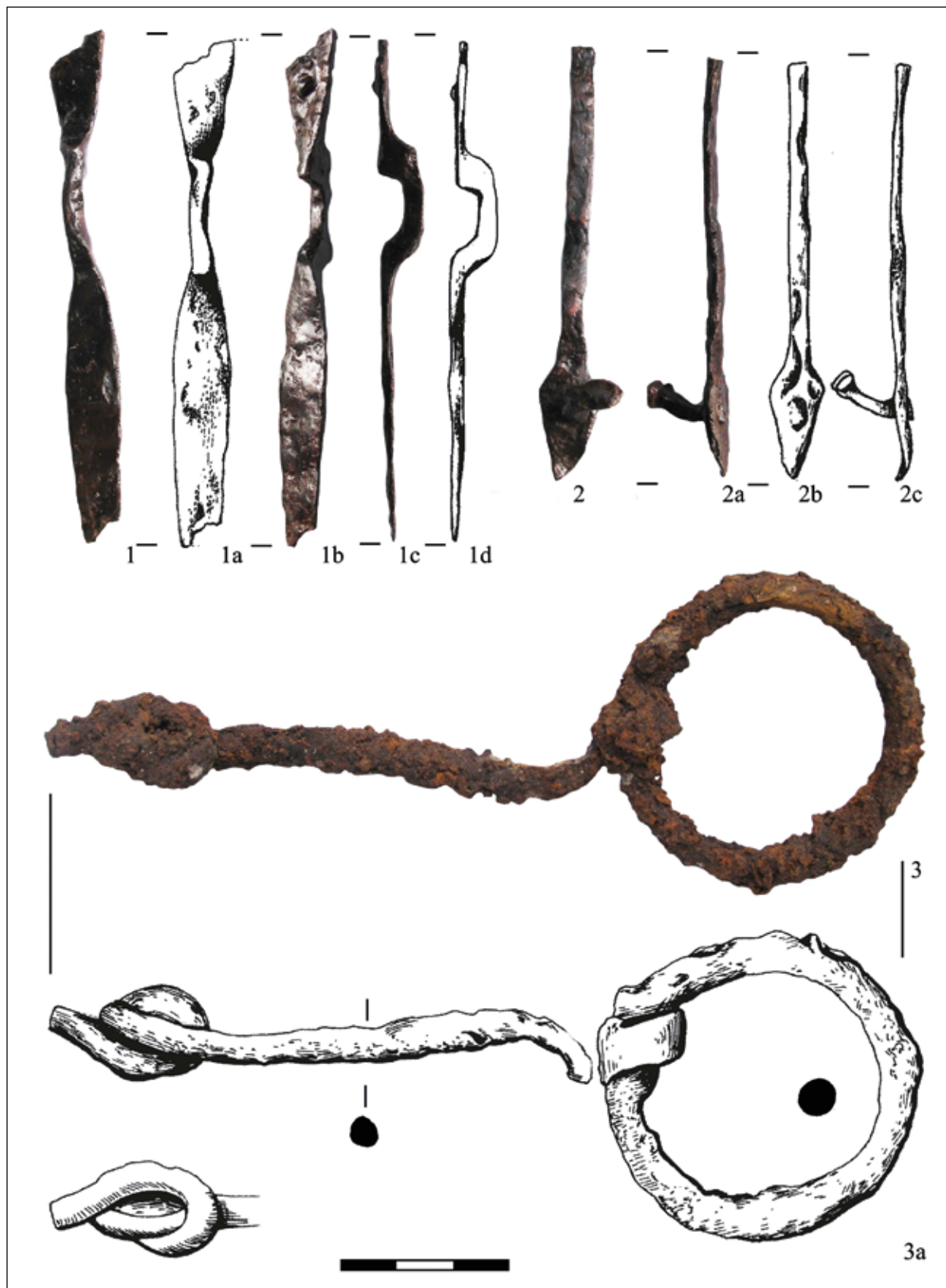
32. kép. 1–5: Nyílhegyek a 10. sírból
Fig. 32. 1–5: Inventarul mormântului 10

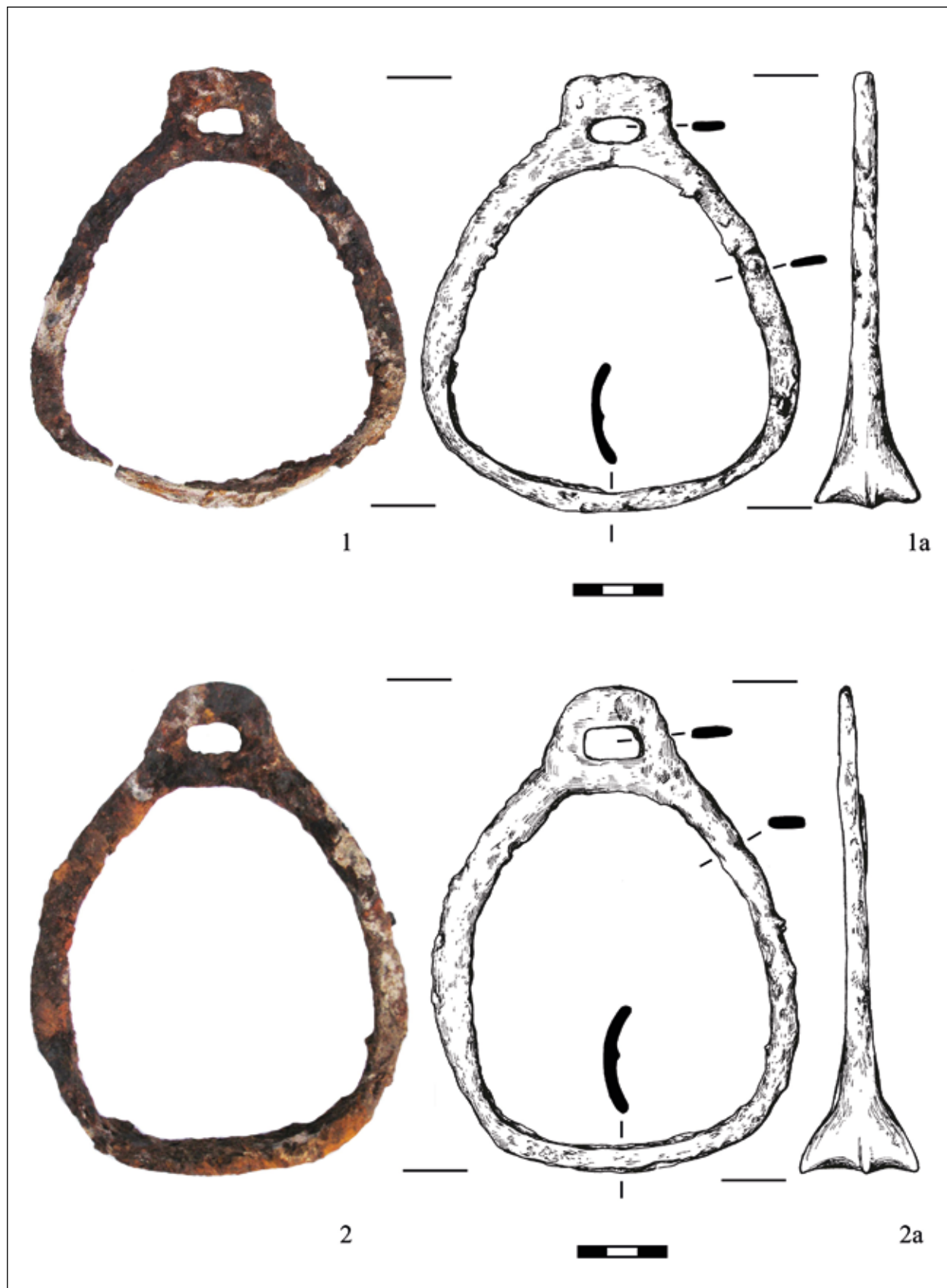
33. kép. 1–7: Nyílhegyek a 10. sírból
 Fig. 33: 1–7: Inventarul mormântului 10

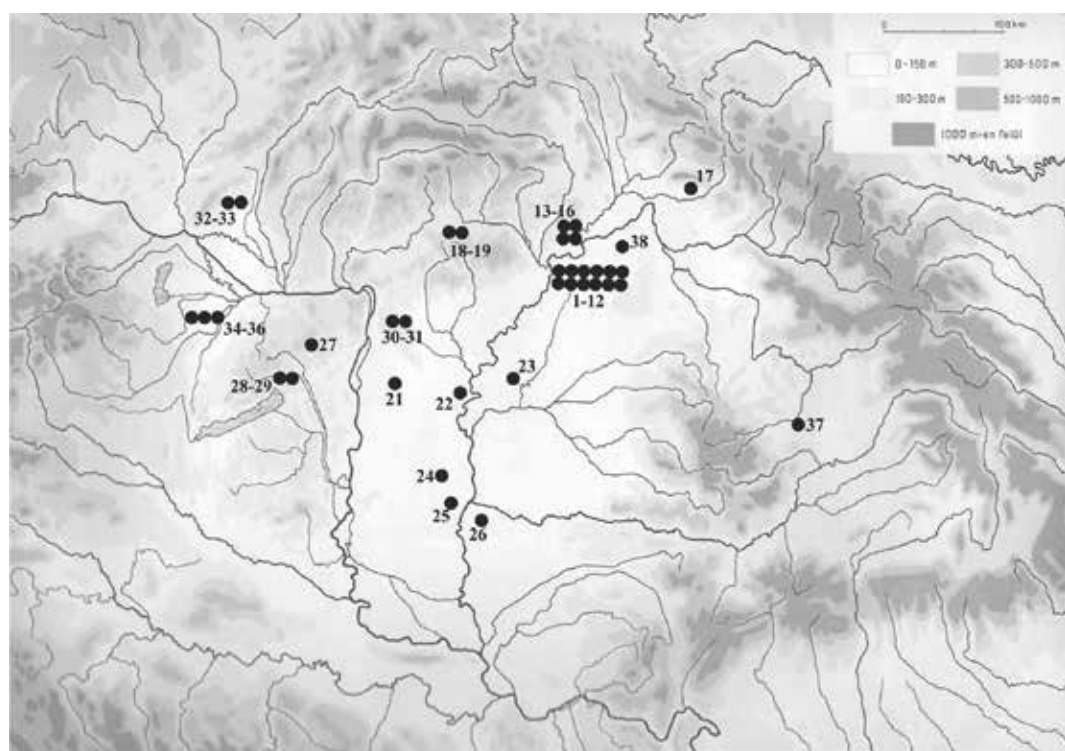
34. kép. 1–2: Tegezalkatrészek a 10. sírból
Fig. 34. 1–2: Inventarul mormântului 10

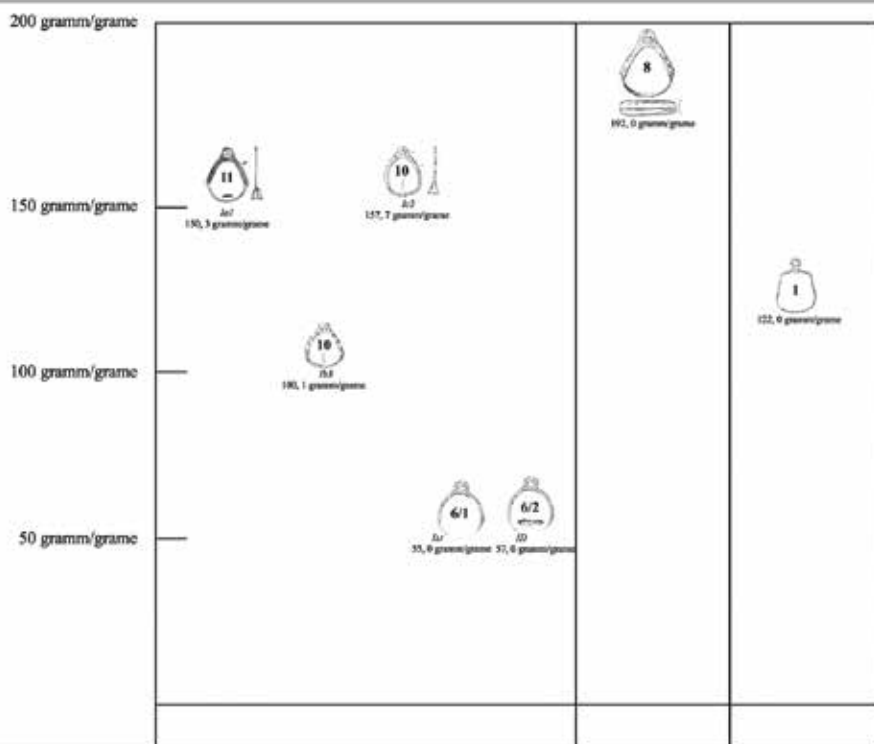
35. kép. 1–3: A 10. sír leletei
 Fig. 35. 1–3: Inventarul mormântului 10

36. kép. 1–2: Kengyel pár a 10. sírból
Fig. 36. 1–2: Scărițele din mormântul 10

1

Körte alakú kengyelek változatai
Subtipurile scăriței "în formă de pară"

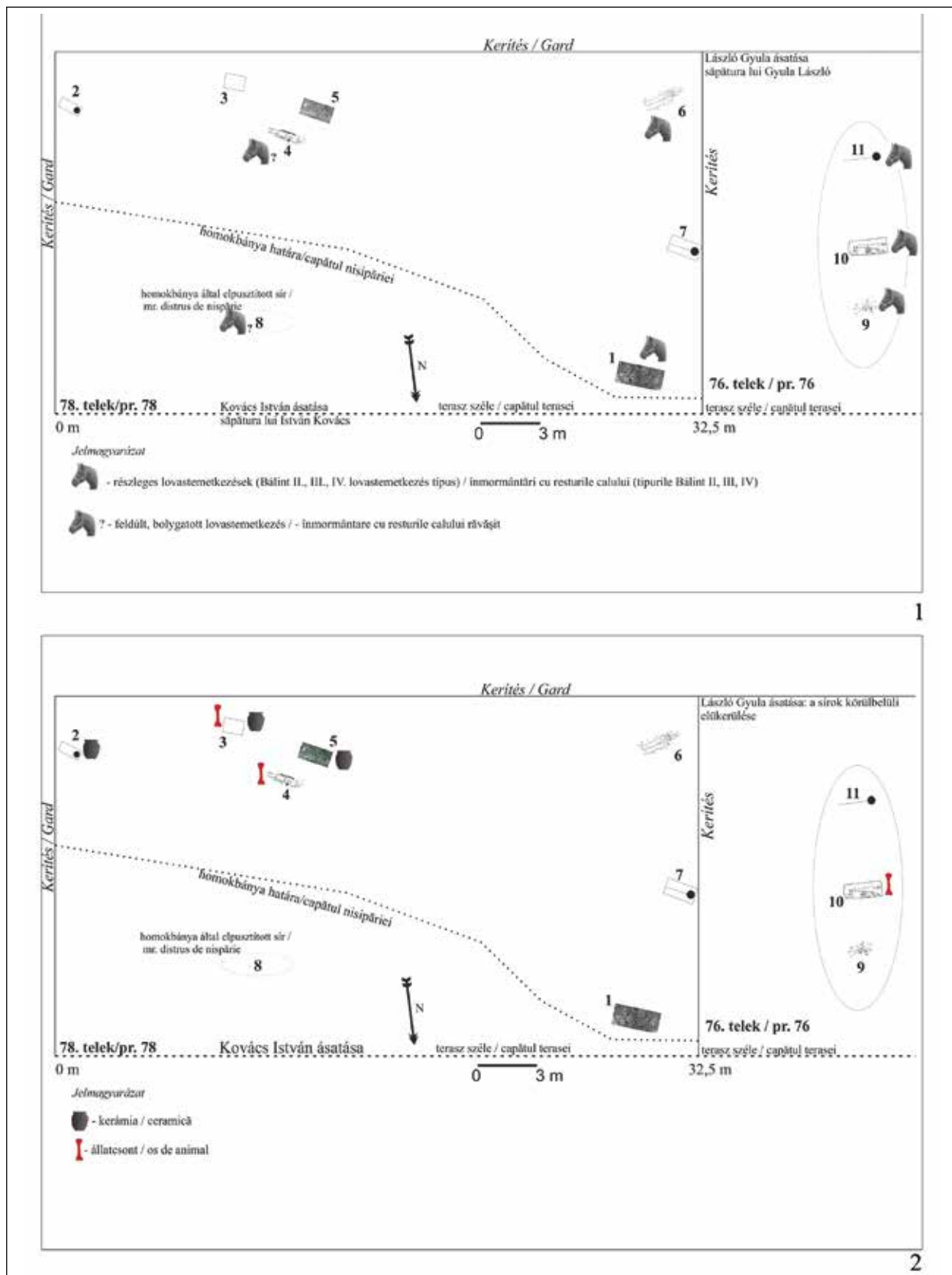
Fülbe kovácsolt
Forjat în urechiușă

Kolozsvar-típus
Tipul "Cluj"

2

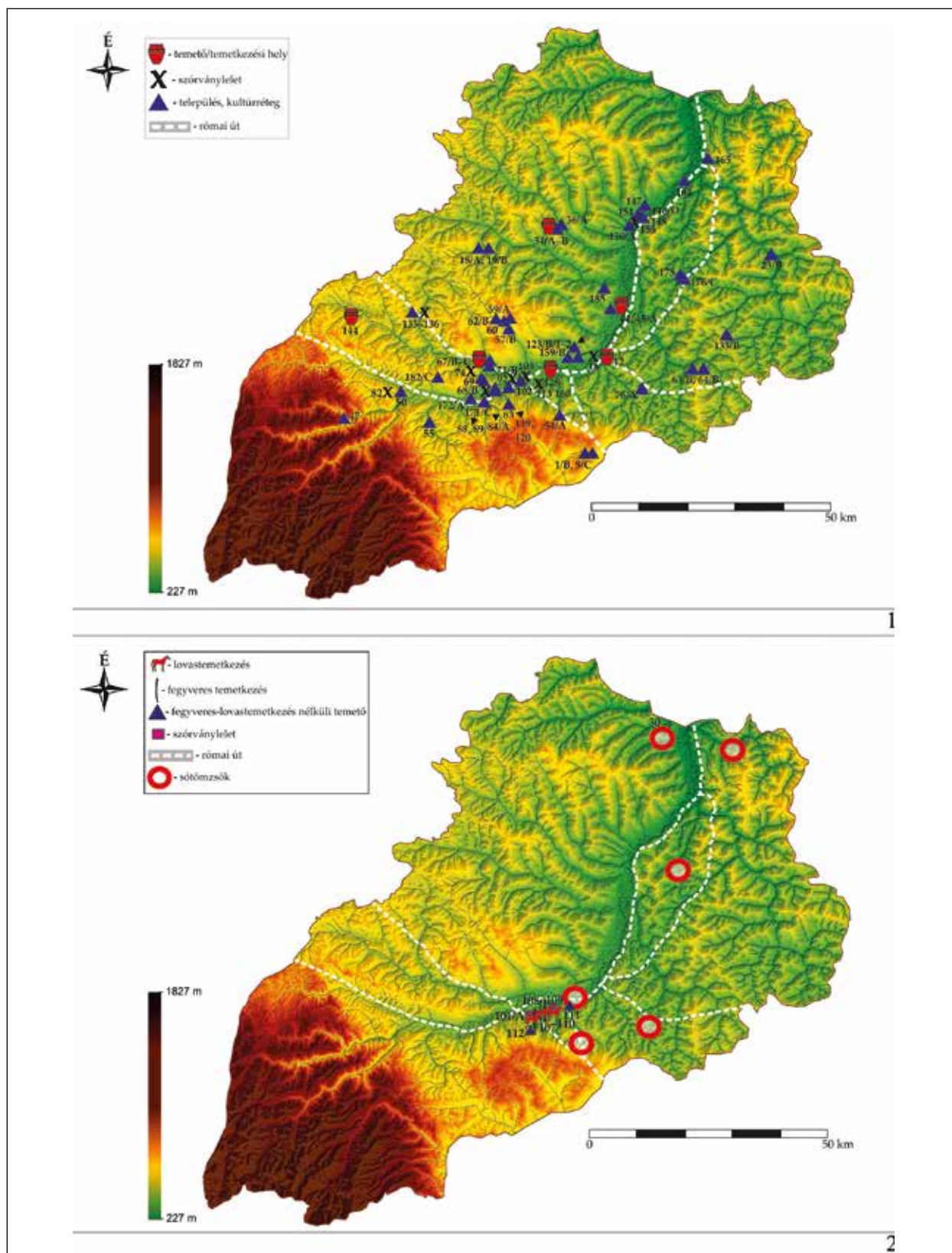
37. kép. 1: BALINT 1969 III. típusú lovasmetkezések Kárpát-medencei elterjedése; 2: A Kolozsvar-Zápolya utcai temetőben előkerült kengyelek típusainak és súlyadatainak összefüggései

Fig. 37. 1: Răspândirea în mormântărilor cu resturile calului tip BALINT III în Bazinul Carpatic; 2: Tipurile-subtipurile scărițelor și greutatea lor în necropola de la Cluj-Napoca-strada Zápolya

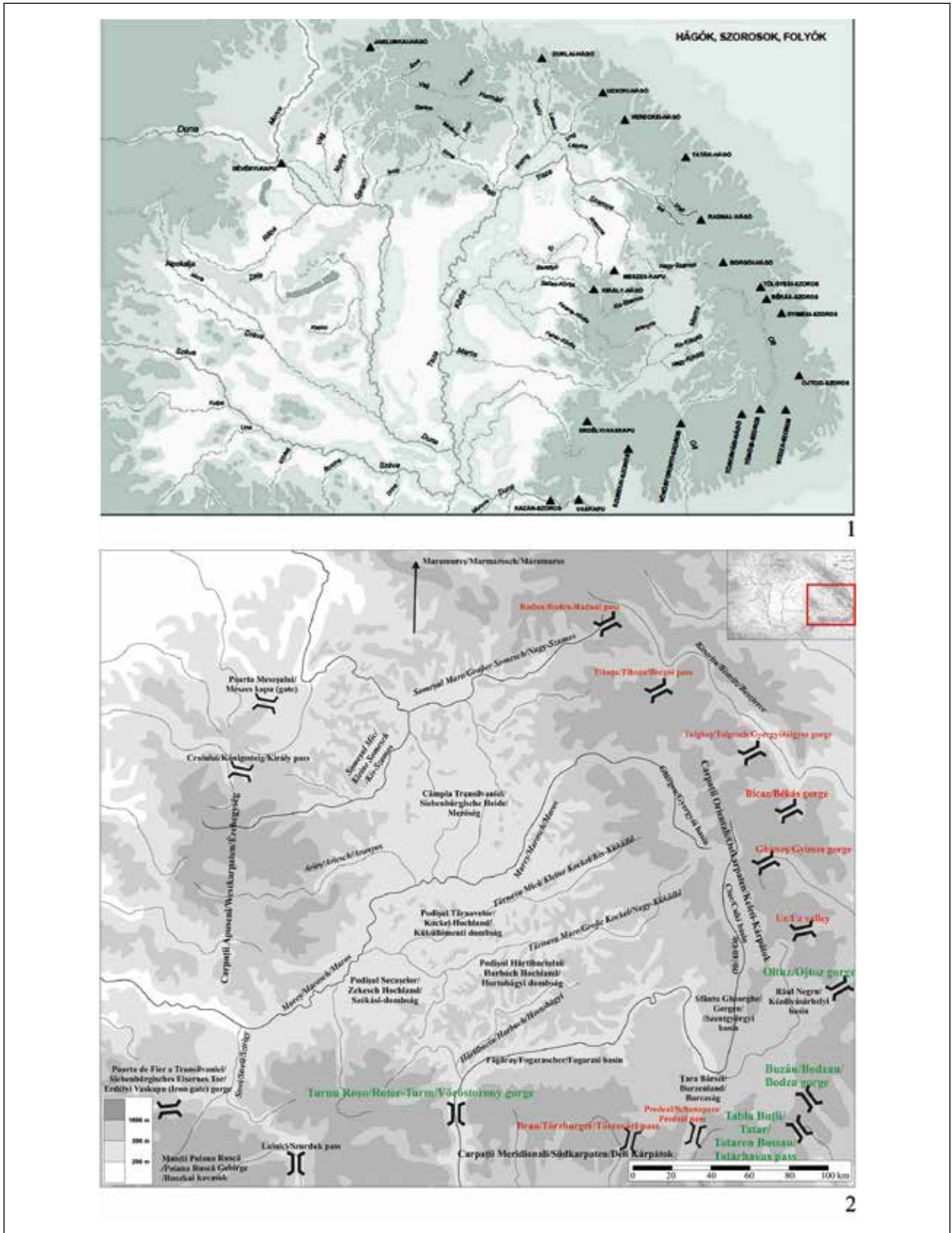
38. kép. Lovastemetkezések (1), valamint kerámia- és állatsontmelléletek (2) a Kolozsvár-Zápolya utcai temetőben

Fig. 38. 1: Inmormântările cu resturile calului de la Cluj-Napoca-str. Zápolya; 2: Ceramica și oasele de animale din mormintele din strada Cluj-Napoca-strada Zápolya

39. kép. 1: Kis-Szamos mikrorégiójának 7–9/10. századi régészeti lelőhelyei; 2: Kis-Szamos mikrorégiójának honfoglalás kori lelőhelyei

Fig. 39. 1: Descoperirile arheologice din secolele VII–IX/X din valea Someșului Mic; 2: Descoperirile arheologice din secolul X din valea Someșului Mic

41. kép. Hágók és átkelőhelyek (1) a Kárpát- és Erdélyi-medencét körülvevő Kárpátokban, amelyek közül a zölddel jelölteket (2) valószínűsíthetően a kora középkorban is használták

Fig. 41. 1–2: Pasurile și trecătoarele a Bazinului Carpatic, respectiv a Bazinului Transilvaniei (cu verde am marcat acele pasuri care a fost sau putea fi folosite în epoca medieval timpurie)

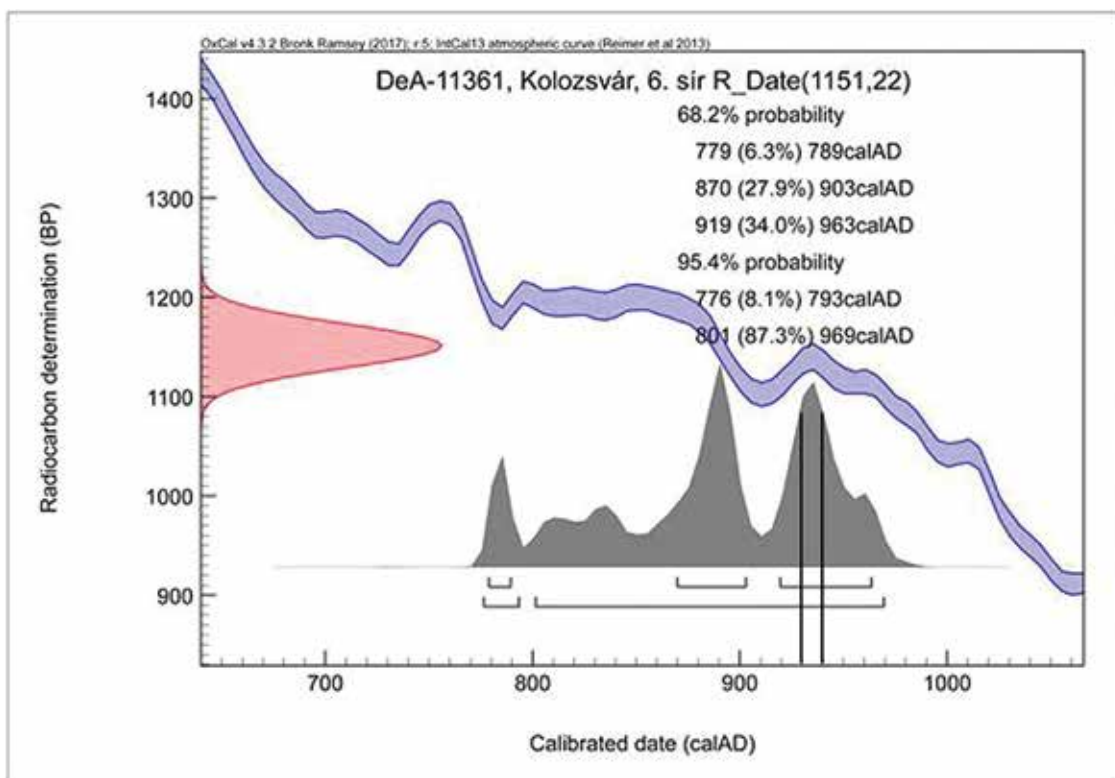

1

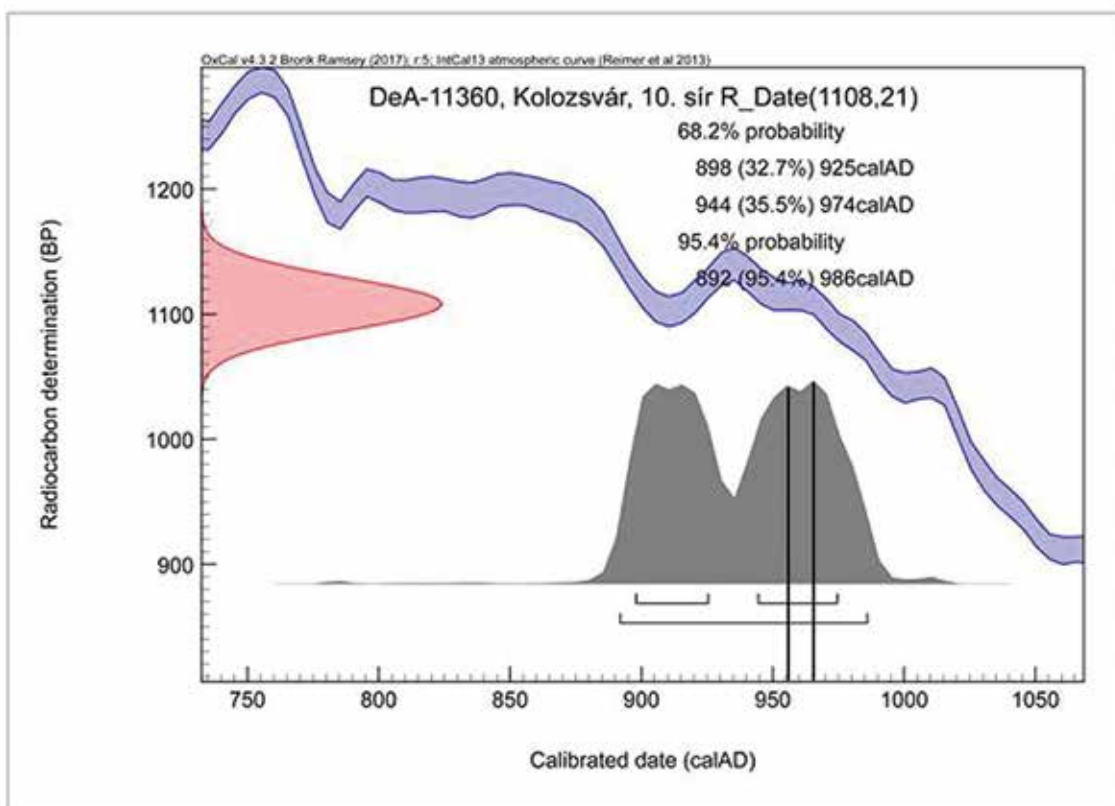

2

42. kép. 1: A Vöröstorony-szoros (Barabás Miklós akvarellje 1831-ből); 2: Az Ojtozi-szoros
Fig. 42. 1: Pasul Turnu Roșu (acuarelă al lui Miklós Barabás din 1831); 2: Pasul Oituz

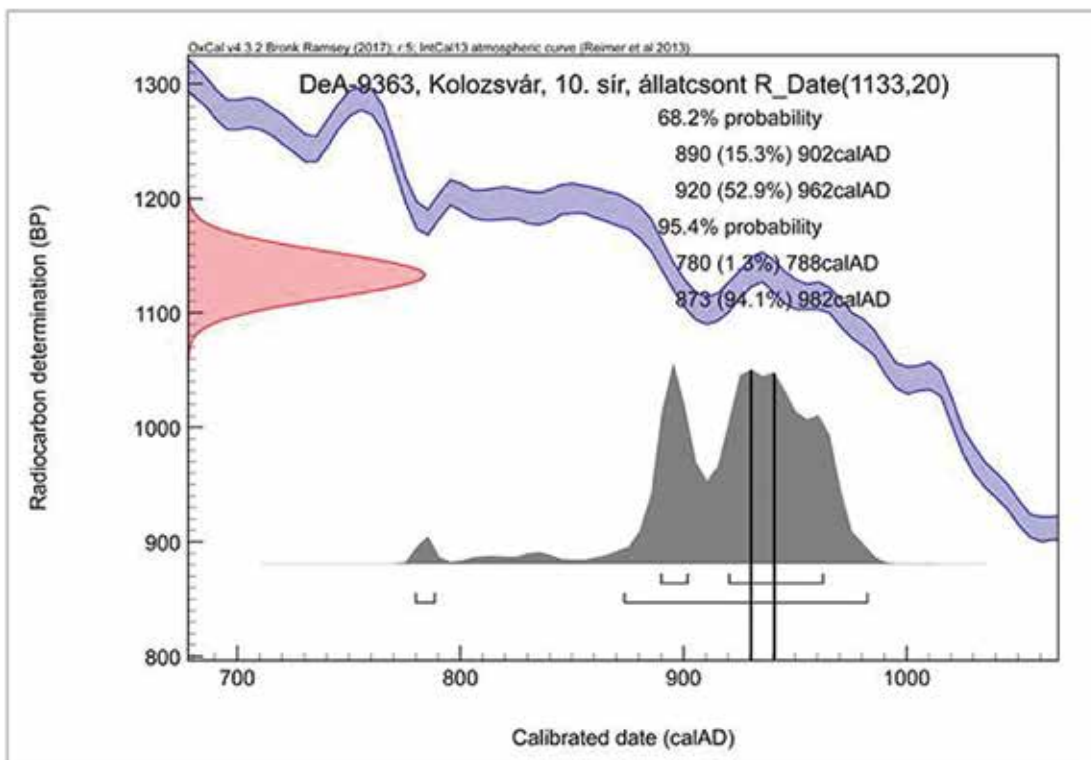
1

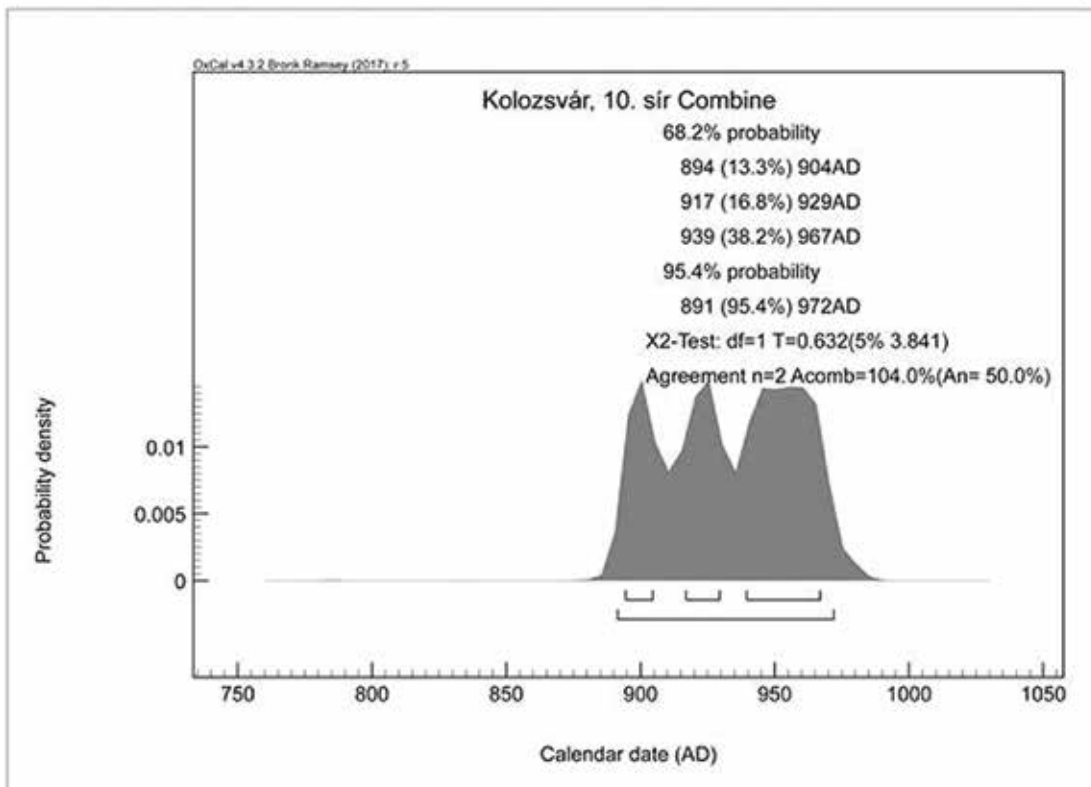
2

43. kép. A radiokarbon kormeghatározás kalibrált eredménye a 6. (1) és 10. sír (2) humán csontmintáiból

Fig. 43. Rezultatele analizei de ^{14}C din m. 6 și 10

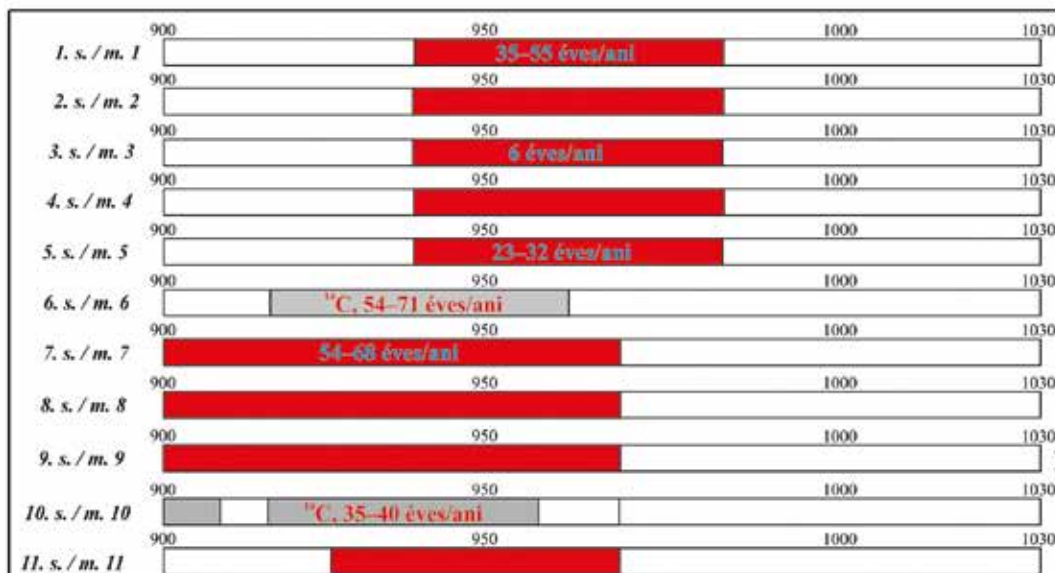
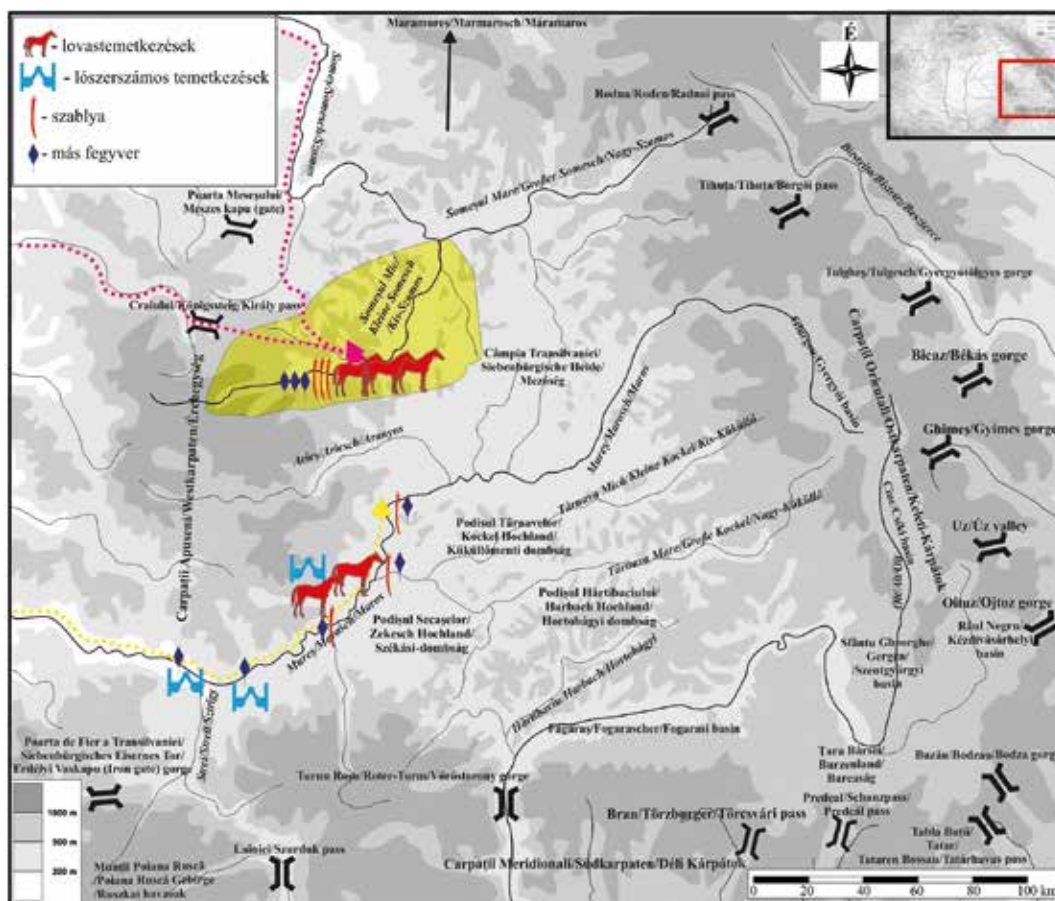
1

2

44. kép. A radiokarbon kormeghatározás kalibrált eredménye a 10. sír állati csontmintájából (1) és a 10. sír két mintájának kombinált kalibrációja

Fig. 44. Rezultatele analizei de ¹⁴C din m. 10

45. kép. 1: Az Erdélyi-medence 10–11. századi magyar megszállásának és betelepülésének két valószínűsíthető fő iránya a régészeti leletek alapján; 2: A Kolozsvár-Zápolya utcai 10. századi sírok keltezésének lehetséges variabilitása a ¹⁴C kormeghatározás és az elhunytak korának összefüggései alapján

Fig. 45. 1: Bazinul Transilvaniei și posibilele direcții ale cuceririi maghiare; 2: Variabilitatea datării mormintelor (fiind luate în considerație rezultatele de ¹⁴C și vârsta biologică al scheletelor)

IRODALOM / BIBLIOGRAFIE

- ALICU 2008: *Polus. Istorie pierdută. Istorie regăsită*. Ed.: Alicu, D. Cluj-Napoca 2008.
- BÁLINT 1969: Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/1, 107–114.
- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. *Studia Archaeologica* 11. Budapest 1991
- BEGOVAŤOV / БЕГОВАТОВ 2001: Беговатов, Е. А.: Ремесленный комплекс Билярского II селища. В: *Древние ремесленники Приуралья. Материалы Всероссийской научной конференции (Ижевск, 21–23 ноября 2000 г.)*. Отв. ред.: Завьялов, В. И. Ижевск 2001, 148–159.
- BINDER 1969: Binder, P.: Drumurile și plaiurile Țării Birsei. *Studii și articole de istorie* 14 (1969) 207–218.
- BINDER 1972: Binder, P.: Date geografico-istorice referitoare la pasurile și plaiurile transcarpatice din jud. Covasna. *Aluta. Anuarul Muzeului Sfântu Gheorghe* 4 (1972) 271–282.
- BINDER 1974: Binder, P.: Din geografia istorică a pasurilor din Carpații Orientali. *File de Istorie. Anuarul Muzeului de Istorie Bistrița* 3 (1974) 324–333.
- BÓNA 1988: Bóna I.: A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében. In: *Erdély története I*. Szerk.: Köpeczi B. Budapest 1988, 194–237.
- BUDINSKÝ-KRIČKA–FETTICH 1973: Budinský-Krička, V. – Fettich, N.: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín*. *Archaeologica Slovaca – Monographiae Instituti archaeologici nitriensis* 2. Bratislava 1973.
- DANKANITS–FERENCZI 1959: Dankanits, Á. – Ferenczi, I.: Săpăturile arheologice de la Ciumbud. *Materiale și Cercetări Arheologice* 6 (1959) 605–616.
- DARNAY 1905: Darnay K.: Szeghalmi ásatásokról. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 66–70.
- DIENES 1958: Dienes I.: A honfoglaló magyarok fakengyele. *Folia Archaeologica* 10 (1958) 125–141.
- DIENES 1961: Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *A kisvárdai vár története*. Szerk.: Éri I. Kisvárdá 1961.
- DIENES 1973: Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. *Folia Archaeologica* 24 (1973) 177–217.
- DOSTÁL 1966: Dostál, B.: *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha 1966.
- DOSTÁL 1975: Dostál, B.: *Břeclav-Pohansko 4. Velkomoravský velmožský dvorec*. Praha 1975.
- DRAGOTĂ–BRÂANDA 2001: Dragotă, A. – Brânda, D. S.: Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia - str. Arhim. Iuliu Hossu (fostă Brândușei). Săpăturile de salvare din anul 1999. *Apulum* 38:1 (2001) 289–318.
- DUZCKO 1997: Duzcko, W.: Scandinavians in the Southern Baltic between the 5th and the 10th centuries AD. In: *Origins of Central Europe, Papers of Conference at Jadwisin, 1996*. Ed.: Urbanczyk, P. Warsaw 1997, 191–211.
- ÉRY 1967–1968: Éry, K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 93–132.
- FERENCZI 1996: Ferenczi I.: Az erdélyi honfoglalás kérdése a régészeti leletek világánál. *Erdélyi Múzeum* 58 (1996:1–2) 16–45.
- FETTICH 1931: Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *Archaeologiai Értesítő* 45 (1931) 48–112.
- FETTICH 1937: Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn). *Archaeologia Hungarica* 21. Budapest 1937.
- FIEDLER 1992: Fiedler, U.: *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau I–II*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 11. Bonn 1992.
- FODOR 2009: Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás*. Magyarország története 1. Főszerk.: Romsics I. Budapest 2009.
- FÜLÖP 2021: Fülöp R.: A 10–11. századi férfi sírokban megjelenő gyöngyök vizsgálata és különböző mellékletek adásának szokása a nemek tükrében. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2021, in print.
- FÜREDI 2003: Füredi Á.: Honfoglalás kori temető Kálon. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 24–25 (2003) 331–352.

- GÁLL 2002: Gáll, E.: Contribuții privind elaborarea sistemului cronologic al descoperirilor funerare din secolul X. în Bazinul Transilvan (Chronologische Beiträge zu den Bestattungssitten des 10. Jahrhunderts aus dem siebenbürgischen Becken). *Ephemeris Napocensis* 12 (2002) 289–312.
- GÁLL 2013a: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei* I–II. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Szeged 2013.
- GÁLL 2013b: Gáll, E.: The Question of the Centres of Power in the light of the Necropolises from the 10th Century in Transylvanian Basin. The case of the Cluj's necropolises. In: 23. *Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum.* Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamaska, O. Weinstadt 2013, 461–481.
- GÁLL 2015: Gáll, E.: An attempt to classify the stirrups dating from the 10th century and the first quarter of the 11th century in the Transylvanian Basin, the Crișana/Partium and the Banat with an outlook to the Carpathian Basin. In: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin.* Ed.: Cosma, C. Cluj-Napoca 2015, 353–404.
- GRYNAEUS 1996: Grynaeus A.: *Isa por... A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk.* Budapest 1996.
- GYÖRFFY 1993: Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Budapest 1993.
- HAMPEL 1900: Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: *A magyar honfoglalás kútfoi.* Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest 1900, 509–826.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn* I–III. Braunschweig 1905.
- HOREDŦ 1966: Horedt, K.: Die Ansiedlung von Blandiana, rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u.Z. *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* 10 (1966) 261–289.
- HRUBY 1955: Hruby, V.: *Staré Mešto. Velkomoravské pohrebiste "Na valách".* Praha 1955.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori emlékanyaga.* Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. / Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- JANKOVICH 1943: Jankovich J.: A Lehoczky-Múzeum honfoglaláskori leleteiről. In: László Gy.: *A honfoglaló magyarok Erdélyben.* Kolozsvár 1943, 100–104, XXIV–XXVII. táb.
- JAZDZEWSKI 1949: Jazdzewski, K.: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiensko pod Łodzią w Świetle Badań z.r. 1949. *Materialy Wczesnosredniowieczne* 1 (1949) 91–191.
- JÓSA 1914: Jósa A.: Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. *Archaeologiai Értesítő* 34 (1914) 303–340.
- ЈОТОВ / ЙОТОВ 2004: Йотов, В.: *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век).* Варна–Велико Търново 2004.
- KALOUSEK 1971: Kalousek, F.: *Breclav-Pohansko. Velkomoravske Pohrebiste u Kostela* I. Brno 1971.
- KARAMAN 1921: Karaman, L.: Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 44 (1921) 3–19.
- KARGER / КАРГЕР 1958: Каргер, М. К.: *Древний Киев* I–II. Москва–Ленинград 1958.
- KELEMEN–TÖRÖK 2002: Kelemen S. – Török Á.: A Kolozsvár környéki durva mész-kő építészeti felhasználása. *Díszítő-Építő-Mű-Terméskő magazin* 2002/2, 10–13.
- KISS 1969: Kiss, A.: Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969:2, 175–182.
- КОВАЛЫ 2001: Kovály J.: Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 48 (2001) 197–224.
- КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.

- KOMAR 2018: Komar, A.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. Ред.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Budapest 2018.
- KOVÁCS 1942: Kovács I.: A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető. *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából* 2 (1942:1) 85–118.
- KOVÁCS 1986: Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 195–225.
- KÖVÁRI 1853: Kővári L.: *Erdély földje ritkaságai*. Kolozsvár 1853.
- KVITNYICKIJ ET AL. 2020: Квитницкий, М. В. – Тюрк, А. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Синика, В. С.: Два венгерских погребения IX века в Дунай-Днестровских степях (Hungarian Graves of the 9th Century in the Danube-Dnister Steppes). *Stratum plus* 2020:5, 329–340.
- LANGÓ 2017: Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Budapest 2017.
- LÁSZLÓ 1942: László Gy.: A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető. *Erdélyi Múzeum* 47 (1942) 578–584.
- LÁSZLÓ 1943a: László Gy.: *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben*. Kolozsvár 1943.
- LÁSZLÓ 1943b: László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglalók nyerge. *Archaeologia Hungarica* 27. Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1945: László Gy.: *Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben*. Kolozsvár 1945.
- LÁSZLÓ 1997: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1997.
- LEVICKIJ–НАНУ–РЯБЦЕВА / ЛЕВИЦКИЙ–ХАХЕУ–РЯБЦЕВА 2000: Левицкий, О. Г. – Хахеу, В. П. – Рябцева, С. С.: Джурджулештская находка в зеркале ювелирной моды X–XI вв. *Stratum Plus* 2000:5, 90–96.
- LINKA-HEPPENER 1948: Линка-Геппенер, Н.: Копийвський скарб. *Археологія* 1948:2, 182–191.
- LUNDSTRÖM–HOLMQUIST OLAUSSON 2006: Lundström, F. – Holmquist Olausson, L.: *Det vikingatida bågskyttet i Birka – ett exempel på en framstående stridskonst med främmande inslag*. Stockholm 2006.
- MAGHIAR–OLTEANU 1970: Maghiar, N. – Olteanu, Șt.: *Din istoria mineritului în România*. București 1970.
- MAGYAR BÁNYÁSZAT 1997: *A magyar bányászat évezredek története* I. Szerk.: Faller G. – Kun B. – Zsámboki L. Budapest 1997.
- MARCSIK 2002–2003: Marcsik, A.: Studiul antropologic al scheletelor descoperite în cimitirul de secol X din Cluj-Napoca, str. Plugarilor (Anthropological Study of Human Skeleton discovered at the 10th Century Cemetery from Str. Plugarilor, Cluj-Napoca). *Acta Musei Napocensis* 39–40/II (2002–2003) 83–90.
- MESTERHÁZY 1997: Mesterházy, K.: Die Kunst der landnehmenden Ungarn und die abbasidisch-irakische Kunst. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 385–419.
- MESTERHÁZY 2000: Mesterházy K.: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 211–227.
- MOGILNYIKOV / МОГИЛЬНИКОВ 2002: Могильников, В. А.: Курганы с сопроводительными захоронениями чучел коней в северо-западных предгорьях Алтая. *Российская археология* 2002:1, 122–136.
- MUSTAȚĂ ET AL. 2009: Mustață, S. – Gogâltan, F. – Cociș, S. – Ursuțiu, A. (ed./eds.): *Cercetări arheologice preventive la Florești–Polus Center, jud. Cluj (2007)*. – *Rescue excavations at Florești–Polus Center, Cluj county (2007)*. Cluj-Napoca 2009.
- NAGY–ROTEA 2010: Nagy, Sz. – Rotea, M.: La tomba principesca di Florești. In: *Ori antiche della Romania prima e dopo Traiano*. Coord.: Oberländer-Târnoveanu, E. Roma 2010, 230–233.
- NAGY–ROTEA 2013: Nagy, Sz. – Rotea, M.: *Mormântul princiar de la Florești, în Aurul și argintul antic al României – Catalog de expoziție*. Ed.: Oanță-Marghitu, R. București 2013, 629–632.
- M. NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.
- ORLOV / ОРЛОВ 1984: Орлов, Р. С.: Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X–XI вв. В: *Культура и искусство средневекового города*. Отв. ред.: Русанова, И. П. Москва 1984, 32–52.

- ŐSEINKET FELHOZÁD 1996: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996.
- PÁRDU CZ–TARY 1939: Párducz M. – Tary L.: A Csongrád-vendelhalmi honfoglaláskori lelet (Les trouvailles de Csongrád-Vendelhalom de l'époque de la conquête du pays hongrois). *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 189–199.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 1981: Плетнева, С. А.: Салтово-маяцкая культура. В: *Стени Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Ред.: Плетнева, С. А. Москва 1981, 62–75.
- POHL 2003: Pohl, W.: A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Eds.: Goetz, H-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. Leiden–Boston 2003, 571–596.
- PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004: Prohászka P. – Révész L.: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósa András vázlatának tükrében. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 46 (2004) 137–168.
- RASEV / РАШЕВ 2008: Рашев, Р.: *Българската езическа култура VII–IX век*. София 2008.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 2001: Révész L.: *Aranyszántás Balotán*. Budapest–Kiskunhalas 2001.
- RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2013: Révész L.: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei: Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 605–628.
- RÉVÉSZ 2020: Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 13. Budapest 2020.
- RÉVÉSZ 2021: Révész L.: A dinamikus 10. század a régészeti leletek tükrében a Kárpát-medencében (The Dynamism of the 10th Century in the Carpathian Basin as Reflected by the Archaeological Finds). *Magyar Tudomány* 182 (2021) S1, 155–165.
- ROTEA ET AL. 2008: Rotea, M. – Tecar, M. – Nagy, Sz. – Pupeză, P. – Tecar, T. – Săsăran, L.: Florești-Polus Center. Preliminary Observations. *Acta Musei Napocensis* 43–44:1, 2006–2007 (2008), 47–88.
- RJABCEVA 2005: Рябцева, С. С.: *Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования*. Санкт-Петербург 2005.
- SAVU–MAC–TUDORAN 1973: Savu, A. – Mac, I. – Tudoran, P.: Aspecte privind geneza și vîrsta teraselor din Transilvania. In: *Realizări în geografia României*. București 1973, 169–175
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1991: Schulze-Dörrlamm, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. *Jarhbuch des Römisch-Germanische Zentralmuseums Mainz* 35:2, 1988 (1991), 373–478.
- SINICA ET AL. 2019: Sinica, V. – Telnov, N. – Kvitnytskyi, M.: Archaeological sites of the Subbotsy horizon (legacy of the 'Etelkoz') in the Northwest Black Sea Region (9–10th cc). (Венгерские памятники IX – первой половины X в. в Северо-Западном Причерноморье). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet*. Szerk.: Sudár B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Budapest 2019, 7–10.
- SUDÁR 2018: Sudár B.: A Kárpátok keleti hágói. In: „*Hadak Útján*”. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája*. Szerk.: Forisek P. – Szabó Á. – Szakács J. Debrecen 2018, 195–209.
- SZÁDECZKY 1917: Szádeczky Gy.: Tufatanulmányok Erdélyben III. Kolozsvár, Kolozs, Visa közti terület. *Múzeumi füzetek. Az Erdélyi Múzeum ásványtárának Értesítője* 4:1 (1917) 1–94.
- SZŐKE 1941: Szőke B.: Honfoglaláskori magyar sírok Naszvadon. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 214–224.

- SZŐKE 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- TEODOR 1981: Teodor, D. Gh.: *Romanitatea Carpato-Dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI. e.n.* Iași 1981.
- TETTAMANTI 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatus* 3 (1975) 79–112.
- THIELE ET AL. 2015: Thiele, Á. – Hošek, J. – Kucypera, P. – Dévényi, L.: The Role of Pattern-Welding in Historical Swords – mechanical testing of materials used in their manufacture. *Archaeometry* 57/4 (2015) 720–739.
- TOČIK 1968: Točík, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Archaeologica Slovaca Catalogi 3. Bratislava 1968.
- TOTEV 1982: Totev, T.: *The Preslav Gold Treasure*. Sofia 1982.
- TÜRK 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Mediévistikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5)*. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2010, 261–306.
- VÉKONY 1988: Vékony G.: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest 1988.
- VOFKORI 2009: Vofkori L.: Székelyföld keleti átjárói és szorosai. *A Csíki Székely Múzeum évkönyve* 5 (2009:2) 269–291.
- WANEK 2010: Wanek F.: A Szamosfalvi-fürdő adottságai, múltja és jövője. In: *A Kárpát-medence ásványvizei. VII. Nemzetközi Tudományos Konferencia Csíkszereda 2010*. Szerk.: Székely G. Csíkszereda 2010, 41–51.
- WANEK 2012: Wanek F.: 4.5.1.1. *Földtan*. In: *A Kárpát-medence földrajza*. Főszerk.: Dövényi Z. Budapest 2012, 982–999.
- WANEK 2016a: Wanek F.: Nyersanyagbányászat Kalotaszegen, a helynevek tükrében. Szilikátos endogén kőzetek, ércek. In: *Tanulmánykötet a 7. BBK előadásaiból II*. Szerk.: Rajnai Z. – Fregán B. – Marosné Kuna Zs. Budapest 2016, 480–488.
- WANEK 2016b: Wanek F.: A középkori sóbányászat egy, a bányászattörténet számára eddig ismeretlen helye, oklevelek és helynévanyag tükrében. *Historia Scientiarum* 14 (2016) 34–40.
- WANEK–POSZET 2009: Wanek, F. – Poszet, Sz.: Slope danger on the territory of Cluj-Napoca resulting from the structure and morphology of the hills between the river Someșul Mic and the valley of Nadăș (between Tăietura Turcului and Cheile Baciului). *Acta Universitatis Sapientiae, Agriculture and Environment* 1 (2009) 74–82.
- WANEK–POSZET 2011: Wanek F. – Poszet Sz.: A Kis-Szamos jobb oldali lejtőinek földtani felépítéséből és morfológiájából adódó lejtőveszélyeztetettség Kolozsvár területén (a Papok- és a Békás-völgye között). In: *VII. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia, Kolozsvár 2011. március 24–27. II. kötet*. Kolozsvár 2011, 687–691.
- WANEK–POSZET–KORODI 2011: Wanek F. – Poszet Sz. – Korodi E.: Új tektonikai elem Kolozsvár város területének földtanában. In: *XIII. Bányászati, Kohászati és Földtani Konferencia, Gyergyószentmiklós, 2011. március 31 – április 3*. Kolozsvár 2011, 280–283.
- WITLJANOW 1990: Witljanow, S.: Ein vergoldetes Silbermedaillon aus Preslaw. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990) 195–204.
- WOLF 1992: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1992) 387–436.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2019: Zágorhidi Czigány B.: *10–11. századi magyar jellegű leletek Lengyelország területén*. MA szakdolgozat. Piliscsaba 2019. https://www.academia.edu/49050218/10_11_sz%C3%A1zadi_magyar_jelleg%C5%B1_leletek_Lengyelorsz%C3%A1g_ter%C3%BClet%C3%A9n

MEGJEGYZÉSEK AZ ÚGYNEVEZETT GEREZDELT MINTÁJÚ ÖVDÍSZEK ELTERJEDÉSÉHEZ

LANGÓ PÉTER*

Kulcsszavak: *Kárpát-medence, 10. század, közép- és kelet-európai kapcsolatok kulturális lenyomata, veretes övek*

Ключевые слова: *Карпатский бассейн, X век, культурное взаимовлияние, центрально- и восточно-европейские связи, наборные пояса*

Langó Péter

Megjegyzések az úgynevezett gerezdelt mintájú övdíszek elterjedéséhez

A tanulmány az úgynevezett gerezdelt mintájú honfoglalás kori övek kapcsolatrendszerével foglalkozik. A veretítípus Közép-Európa tágabb régiójában ismert, így többek közt a mai Moldova területéről is. A dolgozat számba veszi a Kárpát-medencei darabokat és ezen keresztül áttekinti a párhuzamokat, s a veretítípus térbeli és időrendi kapcsolatait.

Петер Ланго

Заметки о распространении поясных деталей с «рифленным узором»

В статье рассматриваются поясные бляшки с «рифленным узором» периода обретения венграми родины. Этот тип поясных накладок распространен на территории Центральной Европы, в широком понимании этого слова, в том числе и в Молдове. В статье оговариваются находки подобных поясов в Карпатском бассейне, аналогичные им предметы из других регионов, а также территориальное и хронологическое взаимоотношение бляшек данного типа.

A veretes övek vizsgálata (előképeik, belső kronológiájuk és díszítésük) fontos területe a Kárpát-medence népvándorlás kori időszakát vizsgáló régészeti kutatásoknak (RÉVÉSZ 1996; LANGÓ–PATAY–HORVÁTH 2016; LANGÓ 2016). A honfoglaló magyarok övviselése kapcsán a szakemberek hosszú időn keresztül az emlékcsoport steppei, keleti hátterét hangsúlyozták annak okán, hogy a magyar törzsek keletről érkeztek, s onnan hozták anyagi kultúrájukat is. A népcsoport beköltözését illetően a kutatásban megfogalmazódott egy feltételezett kultúraváltás lehetősége, s ennek fényében felmerült, hogy a keleti gyökerek kutatása komoly módszertani nehézségekbe ütközhet (BÁLINT 1994; LANGÓ 2005, 297–298). Ennek ellenére a veretekkel díszített övek Kárpátoktól keletre előkerült darabjainak

Исследование наборных поясов (их прототипов, внутренней хронологии, декора) – важный аспект археологического исследования эпохи великого переселения народов в Карпатском бассейне (RÉVÉSZ 1996; LANGÓ–PATAY–HORVÁTH 2016; LANGÓ 2016). Изучая эти украшения, использовавшиеся венграми-завоевателями, исследователи, исходя из восточного происхождения племен и их материальной культуры, длительное время акцентировали внимание на их степном, восточном происхождении. В связи с переселением венгров среди исследователей появилась гипотеза о возможной смене культуры, а вслед за этим выяснилось, что исследование восточных корней венгров может сталкиваться с серьезными методологическими трудностями (BÁLINT

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet / Институт археологии Католического университета им. Петепа Пазманя. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., lango.peter@ppke.hu

kutatása és Kárpát-medencei párhuzamuk vizsgálata továbbra is fontos része maradt a kutatásnak, hiszen – amint azt Kürti Béla kiemelte – „*Lett legyen bármilyen gyors is az említett kultúraváltás, azt véletlenül sem tételezhetjük fel, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpátok ivének kapujában, a hágókon lerakták volna fegyverzetüket, lószerszámaikat, ékességeiket, s azokat újra cserélvén lovagoltak be az új hazába*” (KÜRTI 1996, 160). Jelen összefoglalás e kérdéskör kapcsán egy olyan, 10–11. századra keltezett övveret-típus vizsgálatával foglalkozik, amely az elmúlt időszak kutatásainak fényében új megvilágításba került.

1998-ban a Duna jobb partján az egykori Iatrus¹ limes erődítmény területén egy földbe mélyített házban egy veretes öv került elő bőrrmaradványokkal, amely 38 övveretből, 1 szíjvégből és 1 csatból állt. A rézötvözetből öntött övdíszek használata a német és bolgár kutatók szerint bizánci hatásra alakulhatott ki a magyaroknál, míg a bolgárok közt való elterjedését azzal magyarázzák, hogy a háborúskodások során számos magyar kézműves került bolgár fogságba, akik aztán átadták ilyen jellegű tudásukat a helyi ötvösöknek (WENDEL 1986, 188–190; GOMOLKA-FUCHS 2002; NEESE 2002).

Hasonló emlék került elő a moldovai Sztarije Badrazsi² lelőhelyen feltárt 10–11. századi temetkezések közül a 10. kurgán 7. sírjából is (*1. kép*). Itt a bőrrmaradványokat is tartalmazó fegyveres férfisírban 40 darab aranyozott ezüstveret volt, s az övhöz tartozó csat teste egyedülálló módon a típus keskeny veretét formázta (CSIRKOV 1990, 163; SPINEI 2009, 256). A veretsort a kutatás a 10–11. századra keltezte. A gazdag sírlelet egyben arra is utal, hogy steppei környezetben is előfordulhatnak a tárgyítípus párhuzamai.

A verettípus bulgáriai előfordulását és a 10. századi Kárpát-medencei övveretekkel való összevetésének lehetőségét elsőként a 20. század első felében Bulgáriában kutató Fehér Géza ismerte fel (FODOR 1990; LANGÓ 2014, 157–160). Ő volt az, aki a két terület 10. századi övvereteinek vonatkozásában az elsők közt közreadta az e típusba tartozó preszlavi³ övveretet (FEHÉR 1940, 53, XXVIII. t.).

1994; LANGÓ 2005, 297–298). Но, несмотря на это, анализ поясов, найденных восточнее Карпат и изучение их аналогий в Карпатском бассейне, продолжают оставаться важной частью исследования. Поскольку, как правильно заметил Б. Кюрти, «*Какой бы не была быстрой упомянутая смена культуры, мы никак не можем предположить, что венгры-завоеватели на отрогах Карпат, на их перевалах, оставили бы свое оружие, снаряжение коней и украшения и, заменив их на что-то другое, скакали бы дальше до новой родины*» (KÜRTI 1996, 160). Итак, в связи с этой проблемой, настоящая статья посвящена определенному типу поясных бляшек X–XI вв., получивших развитие в ходе новых данных.

В 1998 г. на правом берегу р. Дунай, на территории крепости Ятрус (Iatrus¹), одной из крепостей лимеса, в землянке был обнаружен поясной набор с остатками кожи, состоявший из 38 бляшек, одного наконечника пояса и одной пряжки. Немецкие и болгарские исследователи относят использование венграми поясных деталей из медного сплава к влиянию Византии, а их распространение среди болгар объясняют тем, что при военных походах много венгерских ремесленников попали в плен к болгарам и передали свои знания местным ювелирам (WENDEL 1986, 188–190; GOMOLKA-FUCHS 2002; NEESE 2002).

Подобный комплекс был открыт и в Молдове у с. Старые Бэдражи² в п. 7 к. 10 (*рис. 1*). Здесь, в погребении воина, среди сохранившихся фрагментов кожаной основы, было найдено 40 серебряных бляшек с позолотой и одна пряжка. Щиток пряжки, уникальным образом, имел форму более узких бляшек набора (Чирков 1990, 163; SPINEI 2009, 256). Этот поясной набор датируется X–XI вв. Богатый инвентарь погребения указывает и на то, что аналогии именно этому, интересующему нас типу поясов, можно встретить и в степных памятниках.

Присутствие бляшек этого типа и возможность их сопоставления с деталями X в. из Карпатского бассейна впервые отметил Г. Фехер, проводивший исследования в Болгарии в пер-

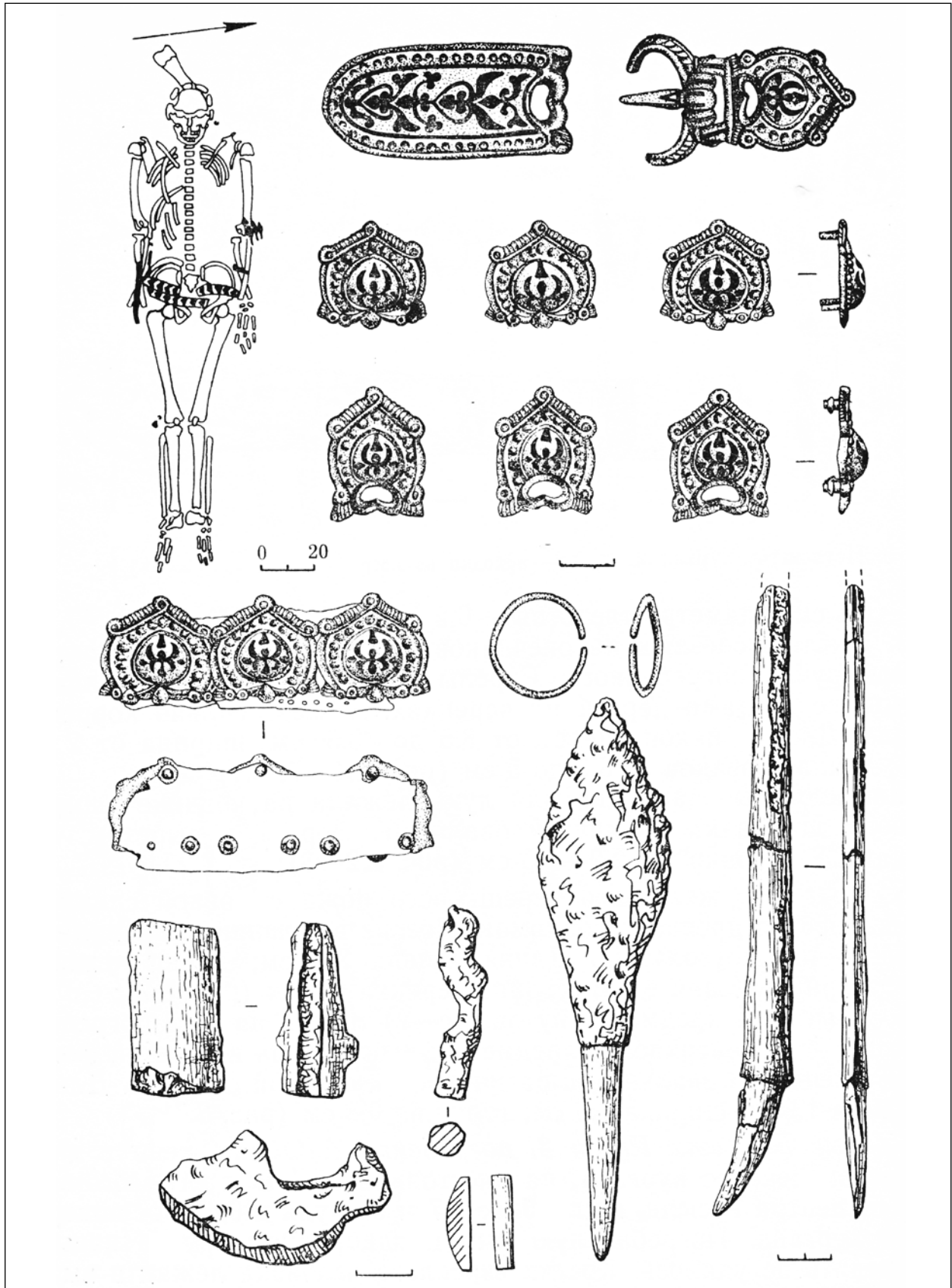
¹ Krivina, Rusze megye, Bulgária.

² Bădragii Vechi, Edineț járás, Moldova.

³ Veliki Preszlav, Sumen megye, Bulgária.

¹ Кривина, обл. Русе, Болгария.

² Bădragii Vechi, район Edineț, Республика Молдова.

1. kép. A Sztarije Badrazi-i (MD) 10. kurgán 7. sírjának leletei (CSIRKOV 1990, 162)

Рис. 1. Инвентарь из п. 7 к. 10 у с. Старые Бэдражи (MD) (Чирков 1990, 162)

Idővel a bolgár kutatás is mindinkább felfedezte a verettípust, s először inkább csak a preszlavi leletek kapcsán közöltek ilyen emlékeket, majd az itt talált kincslelet feldolgozása során még inkább nyilvánvalóvá vált a verettípus gyakori előfordulása a terület emléktanyagában (MAVRODINOV 1959, 230–231; VAKLINOV 1977, 184). Totyju Totev preszlavi kincslelet kapcsán írt megállapításaiból kiindulva (TOTEV 1982, 28–29, 98–99; TOTEV 2000, 78) a lelettípus részletes elemzését Sztaniszlav Sztanilov készítette el. Ő a preszlavi kincslelet aranyverete kapcsán már 'preszlavi típusként' különítette el ezt a verettípust, összegyűjtve annak különböző bolgár lelőhelyeken előforduló eltérő variánsait is (2. kép) (SZTANILOV 1991; SZTANILOV 1993, 146, 150–151). A szakember úgy vélte, hogy a tárgyak egyes formai elemei a steppén alakultak ki még a 6–7. században, majd pedig a magyarok hatására jelentek meg Kelet-Közép-Európában (SZTANILOV 1993, 151).

A verettípus bulgáriai elterjedésének megítélését jelentős mértékben átalakították az újabban előkerült bolgár leletek. Ezek közül kiemelkednek a Nadarevóban⁴ és Novoszel⁵ lelőhelyen feltárt emlékek (PLETNYOV 2004, 228; BONEV–DONCSEVA 2011). E két lelőhely nagyszámú rongt, félkész verete nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy ezek az emlékek Bulgária-szerte nagy számban készültek. Gyakoriságukra további példa a Várnai Régészeti Múzeum gyűjteménye, ahol 29 darab ilyen veret található, melyek nagy része semmiképpen sem lehetett azonos öntvény (PLETNYOV–PAVLOVA 1995, 185–187).

A jól elkülöníthető veretek háttere kapcsán a bolgár kutatás általában elfogadta Sztaniszlav Sztanilov véleményét és a magyar előzmények valószínűségét (JOTOV–ATANASZOV 1998, 109; DONCSEVA 2010, 20; DIMITROV 2012, 106; MOMCSILOV 2012, 145), annak ellenére is, hogy már a fentebbi szerző is utalt a pliszikai⁶ kincs hasonló veretére (TOTEV 2000, 71, 78). A veretek magyar hátterét azért is fogadták el a bolgár kutatók, mert a zempléni⁷ sírlelet közlése alapján (BUDINSKÝ–KRIČKA–FETTICH 1973; PIETA 2007, 502), ahol nagy számban voltak hasonló emlékek, biztosra vették, hogy ilyen tár-

вой половине XX в. (FODOR 1990; LANGÓ 2014, 157–160). Он был одним из первых исследователей, который, опубликовав бляшку из Преслава,³ обратил внимание именно на поясные наборы X в. из этих двух регионов (FENÉR 1940, 53, XXVIII. t.). Со временем, все больше внимания обращалось на украшения подобного типа и в болгарских исследованиях. Вначале, дискуссии строились вокруг преславских находок, но затем, в процессе обработки обнаруженного здесь клада, стала очевидна частая встречаемость бляшек подобного типа в археологических материалах этого региона (MAVRODINOV 1959, 230–231; VAKLINOV 1977, 184). Исходя из выводов Т. Тотева о преславском кладе (TOTEV 1982, 28–29, 98–99; TOTEV 2000, 78), С. Станилов детально проанализировал предметы данного типа. Отталкиваясь от формы золотой бляшки из клада, он выделил этот тип бляшек в отдельный «преславский тип» по формальному признаку, собрав схожие украшения из различных болгарских комплексов и выделив их как варианты данного типа (рис. 2) (Станилов 1991; Станилов 1993, 146, 150–151). Этот исследователь считал, что отдельные элементы в оформлении данных предметов сложились в степях ещё в VI–VII вв. и попали в Центральную и Восточную Европу значительно позже, уже под влиянием венгров (Станилов 1993, 151).

На интерпретацию распространения бляшек этого типа в Болгарии в значительной мере повлияли новые находки. Среди них особенно выделяются предметы, обнаруженные в Надарево⁴ и Новоселе⁵ (Плетньов 2004, 228; Бонев–Дончева 2011). Благодаря испорченным и недоделанным бляшкам, найденным в большом количестве в этих двух комплексах, стало очевидно, что эти предметы изготавливались в Болгарии повсеместно. Другой пример их частой встречаемости – коллекция в Варненском археологическом музее, где хранится 29 таких бляшек, большая часть которых точно не могла быть отлита в одной и той же форме для отливки (Плетньов–Павлова 1995, 185–187).

⁴ Nadarevo, Targoviste megye, Bulgária.

⁵ Novoszel, Sumen megye, Bulgária.

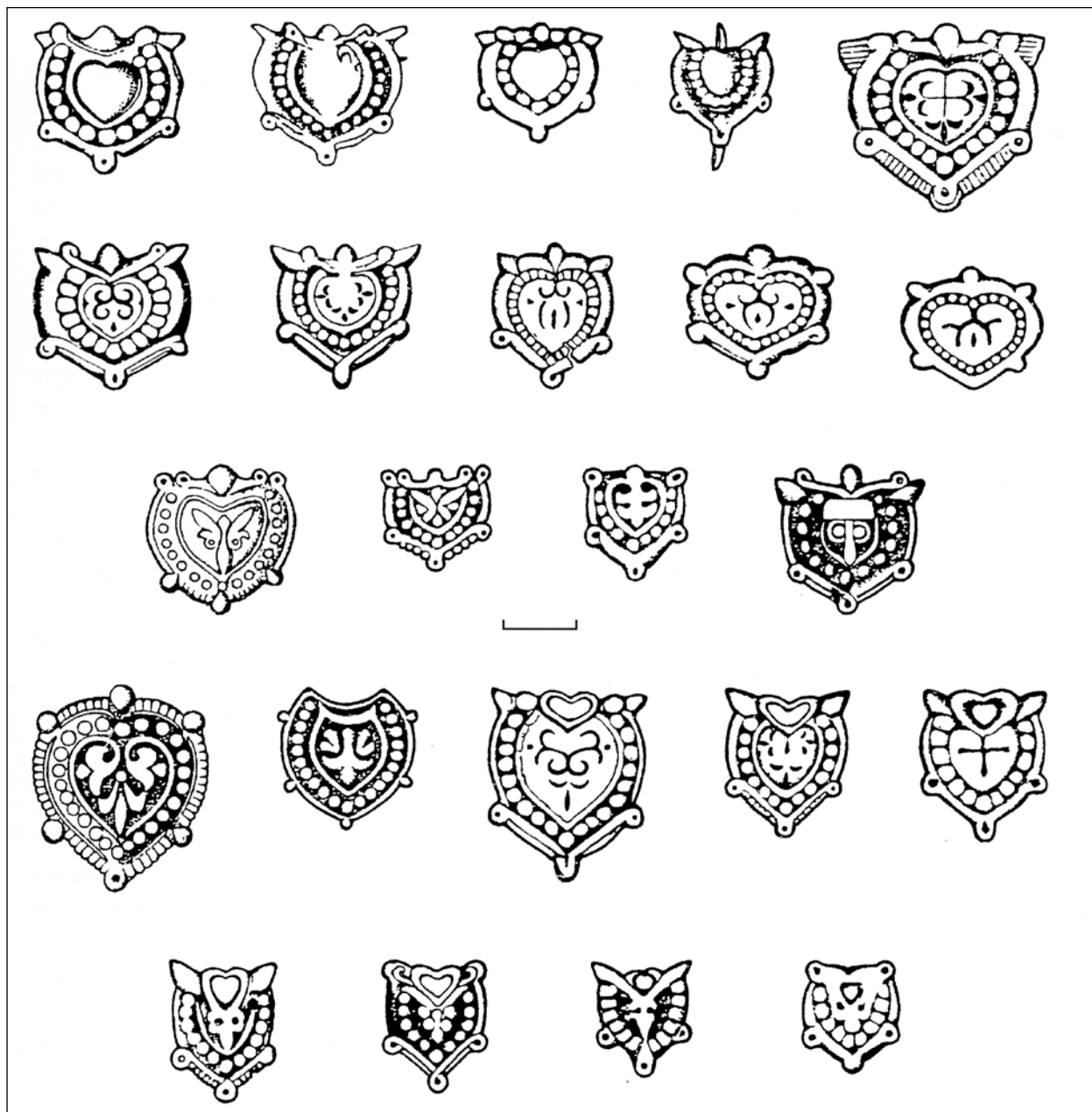
⁶ Pliszka, Sumen megye, Bulgária.

⁷ Zemplín, Trebišov járás, Szlovákia.

³ Велики Преслав, обл. Шумен, Болгария.

⁴ Обл. Търговище, Болгария.

⁵ Обл. Шумен, Болгария.

2. kép. Az ún. 'preszlavi típusú' veretek variánsai a bolgár leletanyagban (SZTANILOV 1993, 146)

Рис. 2. Варианты бляшек «преславского типа» из болгарского материала (СТАНИЛОВ 1993, 146)

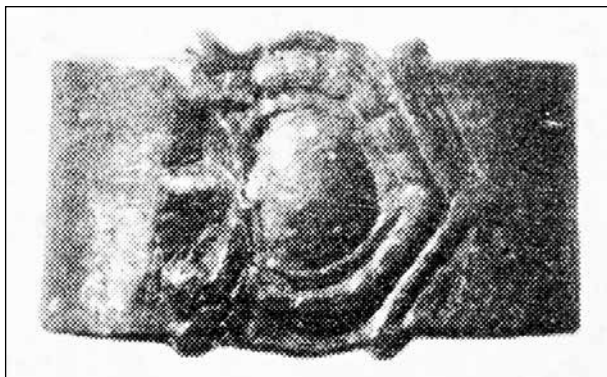
gyak már a 10. század elején jelen voltak a magyar emlékanyagban (SZTANILOV 1993, 150; DONCSEVA-PETKOVA-NINOV-PARUSEV 1999, 105, 117).

Számos olyan lelet is előkerült azonban, amelyeknél a lelőhely és a leletkontextus is ismert, és ezáltal a verettípus keltezésére is lehetőség nyílik. Ilyenek voltak a Szkala⁸ lelőhelyen feltárt település-

Что касается происхождения хорошо выделяемых бляшек, болгарские исследователи, в основном, приняли мнение С. Станилова и возможность их венгерского истока (Йотов-АТАНАСОВ 1998, 109; ДОНЧЕВА 2010, 20; ДИМИТРОВ 2012, 106; МОМЧИЛОВ 2012, 145). Несмотря даже на то, что похожую бляшку из плискинского⁶ кла-

⁸ Szilisztra megye, Bulgária.

⁶ Плиска, обл. Шумен, Болгария.

3. kép. A verettípus feltűnése egy bulgáriai szíjbújtaton
(DONCSEVA-PETKOVA-NINOV-PARUSEV 1999, табл. 49. №654)

Рис. 3. Ременная накладка упомянутого типа из Болгарии
(по: ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА-НИНОВ-ПАРУШЕВ 1999, табл. 49.
№654)

ről előkerült tárgyak, ahol a verettípus a 10. század végére, a 11. század elejére keltezhető anonim *fol-lisszal* együtt került elő (3. kép) (ЈОТОВ-АТАНАСОВ 1998, 38, 109, 162, 206). A Novoszel lelőhelyen talált darabok viszont a feltáráson előkerült bizánci *fol-lisok* és *miliaresion* alapján a 10. századon belül csak nehezen keltezhető (BONEV-DONCSEVA 2011, 82–83). A leletek közt talált, a 10. század középső harmadából származó további érmék azonban arra utalnak, hogy a lelőhely fénykora a 10. század első felére és a század középső harmadára eshetett (BONEV 1993, 70–74; DONCSEVA 2010, 20; DIMITROV 2012, 106). 9. századra keltezhető emlékeket Bulgáriából jelenleg nem ismerünk (ALADZSOV-GRIGOROV 2009).

A tárgytypus Bulgárián belüli készítésére vonatkozó adatokat nemcsak a lelettípus széleskörű elterjedése, hanem a már említett öntőműhelyek, illetve az ott előkerült sérült példányok, valamint ólom öntőminták is bizonyítják (DONCSEVA 2010, 18–20; BONEV-DONCSEVA 2011, 206–207). A tárgyak Bulgária teljes területén előfordulnak (ГОМОЛКА-FUCHS 2002, 497), ami arra utal, hogy az nem csak egy-egy régióban vált népszerűvé, hanem mindenütt ismert volt (4. kép) (DIMITROV 2012, 106; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 572).

A Kárpát-medencében hasonló darabokat elsőként még Dókus Gyula adott közre a bodrogvécsi⁹ temetőleletek közlése kapcsán (5. kép) (DÓKUS

да отмечал и Т. Тотев (Тотев 2000, 71, 78). Венгерское происхождение этих бляшек было принято болгарскими исследователями еще и потому, что, судя по публикации погребения у с. Земплин⁷ (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTSICH 1973; PIETA 2007, 502), где было найдено большое количество подобных предметов, считалось фактом, что такие находки присутствовали в венгерском материале уже с начала X в. (СТАНИЛОВ 1993, 150; ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА-НИНОВ-ПАРУШЕВ 1999, 105, 117).

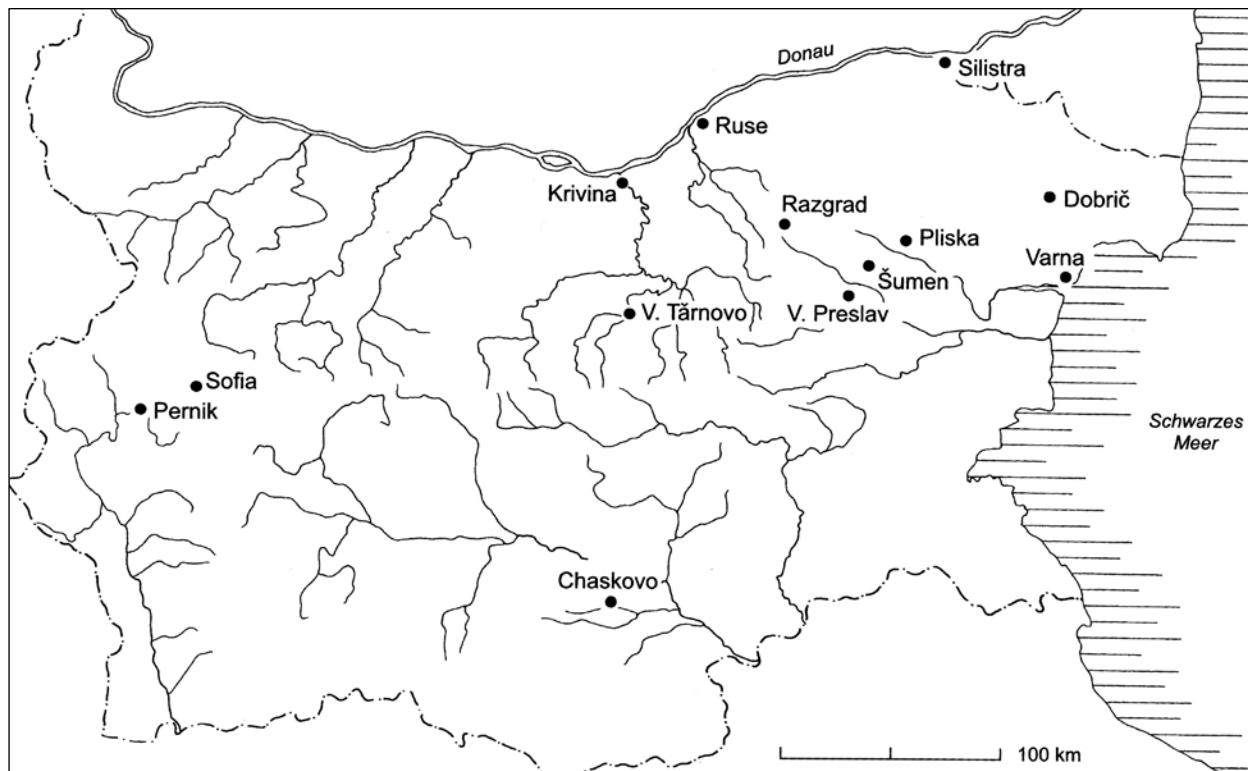
Однако, известны и такие погребения, в которых поясные гарнитуры были обнаружены совместно с монетами, на основании которых появилась возможность датировать бляшки этого типа. Такие предметы были найдены на поселении, открытом у с. Скала,⁸ где подобная накладка сочеталась с анонимным фоллисом конца X – начала XI вв. (рис. 3) (ЙОТОВ-АТАНАСОВ 1998, 38, 109, 162, 206). А в Новоселе поясные детали сочетались с византийскими фоллисами и одним милиаресием, что не позволяло датировать накладку более точно, оставляя широкий диапазон их бытования в пределах X в. (БОНЕВ-ДОНЧЕВА 2011, 82–83). Таким образом, монеты, датированные второй третью X в. указывают на то, что расцвет археологического памятника мог приходиться на первую половину и на вторую треть X в. (БОНЕВ 1993, 70–74; ДОНЧЕВА 2010, 20; ДИМИТРОВ 2012, 106). Находки датированные IX в. и происходящие из Болгарии в настоящее время нам неизвестны (Аладжов-Григоров 2009).

То, что предметы интересующего нас типа изготавливались в пределах Болгарии, подтверждается не только широкой распространенностью таких находок в самой стране, но и упомянутыми выше мастерскими, где были обнаружены испорченные бляшки, а также свинцовые формы для отливки (ДОНЧЕВА 2010, 18–20; БОНЕВ-ДОНЧЕВА 2011, 206–207). Эти находки присутствуют на территории всей Болгарии (ГОМОЛКА-FUCHS 2002, 497), что указывает не только на их популярность в отдельно взятых регионах, но и по всей стране (рис. 4) (ДИМИТРОВ 2012, 106; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 572).

⁷ Zemplín, район Trebišov, Словакия.

⁸ Обл. Силистра, Болгария.

⁹ Véc, Trebišov megye, Szlovákia.

4. kép. Az ún. 'preszlavi típusú' veretek elterjedése Bulgáriában (GOMOLKA-FUCHS 2002, Abb. 3.)
 Рис. 4. Карта распространения бляшек «предавского типа» в Болгарии (GOMOLKA-FUCHS 2002, Abb. 3.)

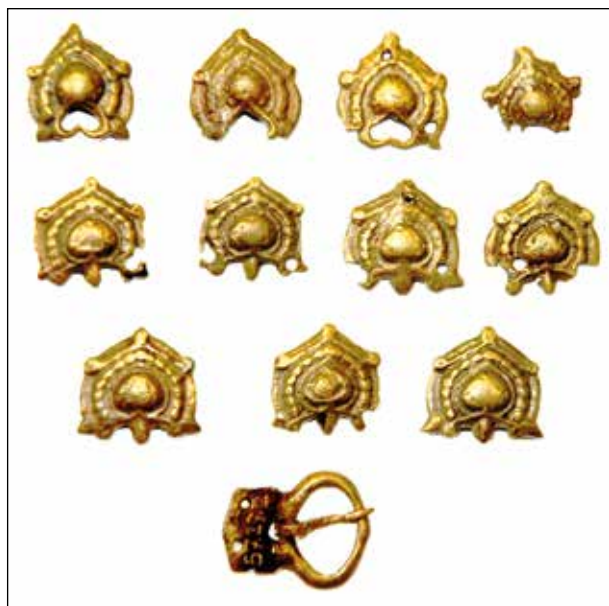
5. kép. Övveretek és csat Bodrogvécs (SK) lelőhelyről (RÉVÉSZ 1996)
 Рис. 5. Поясные бляшки и пряжка из могильника у с. Бодрогвеч (SK) (RÉVÉSZ 1996)

1900, 45; FODOR 1996, 140; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 573). A bodrogvécsi leletek előkerülését a Szentes-Nagyhegyen¹⁰ talált emlékek követték, amelyeket azonban csak jóval később ismerhetett meg a tudományos közvélemény (6–7. kép) (BÁLINT 1991, 254–256; GOMOLKA-FUCHS 2002, 501; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 573). Számos további emlék

Подобные предметы, найденные в Карпатском бассейне, впервые опубликовал Г. Докуш, в контексте материалов из могильника у с. Бодрогвеч⁹ (рис. 5) (DÓKUS 1900, 45; FODOR 1996, 140; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 573). Последующие находки такого типа были обнаруже-

¹⁰ Csongrád megye, Magyarország.

⁹ Современное село Véc, район Trebišov, Словакия; на момент обнаружения Бодрогвеч, комитат Землен, Венгрия.

6. kép. A Szentcs-Nagyhegy (Bogyó Jánosné földje) (HU) lelőhelyen talált övveretek és csat

Рис. 6. Поясные бляшки и пряжка, найденные на памятнике Сентеш-Надьхедь (на земельном участке владельца Бодьо Яношне) (HU)

is előkerült, így többek közt Tiszaeszlár-Újtelep¹¹ 2. és 3. sírjából 1948-ban (8. kép) (FODOR 1996, 193–196), Miskolc-Repülőtér¹² lelőhelyen 1951-ben (9. kép) (MEGAY 1956, 16–17; RÉVÉSZ 1992, 98) és Gáva-Vásártér¹³ lelőhelyen 1953-ban (10. kép) (ISTVÁNOVITS 2003, 57). A verettípusra irányuló figyelem azt követően nőtt meg, hogy 1973-ban kiadásra került a zempléni sírról szóló monográfia (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973). A lelőhelyen összesen 127 ilyen típusú veret és verettöredék tartalmazó együttes (11–12. kép) mind a sír gazdagságából adódóan (BUDINSKÝ-KRIČKA 1965, 312; BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973, 17–19, 51, 174–175; FODOR 1976, 282; HOLČÍK 2000; HOLČÍK 2000a; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 575), mind a lelet-együttes értelmezése körül kialakult tudományos vita okán széleskörű szakmai érdeklődést váltott ki (LANGÓ 2005, 273).

A tárgytypus magyar darabjainak részletes elemzését végül Révész László végezte el a karosi¹⁴

ny в районе Надьхедь г. Сентеш,¹⁰ однако ввели их в научный оборот намного позднее (рис. 6–7) (BÁLINT 1991, 254–256; GOMOLKA-FUCHS 2002, 501; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 573). Кроме того, много подобных бляшек было выявлено, например, в п. 2 и 3 у с. Тисаэслар-Уйтелеп¹¹ в 1948 г. (рис. 8) (FODOR 1996, 193–196), в одном из погребений, обнаруженных в песчаном карьере рядом с аэропортом у г. Мишкольц¹² в 1951 г. (рис. 9) (MEGAY 1956, 16–17; RÉVÉSZ 1992, 98) и на памятнике Гава-Вашартер¹³ в 1953 г. (рис. 10) (ISTVÁNOVITS 2003, 57). Повышенное внимание к этому типу бляшек появилось после того, как вышла монография о земплинском погребении (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973). Обнаруженный в этом погребении комплекс состоял из 127 целых и фрагментированных бляшек данного типа (рис. 11–12). Богатство погребального инвентаря (BUDINSKÝ-KRIČKA 1965, 312; BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973, 17–19, 51, 174–175; FODOR 1976, 282; HOLČÍK 2000; HOLČÍK 2000a; LANGÓ-PATAY-HORVÁTH 2016, 575), а также научные споры о его интерпретации, вызвали широкий резонанс среди исследователей (LANGÓ 2005, 273).

Детальный анализ венгерских экземпляров бляшек этого типа сделал Л. Ревес в своей монографии о Карошских могильниках¹⁴ (RÉVÉSZ 1996, 109–110). Опираясь на четыре известные ему поясные бляшки (рис. 13), обнаруженные в п. 16 из могильника Карош II, он собрал и проанализировал данные о находках подобного типа из всего Карпатского бассейна. Он ввел в терминологию венгерской археологии понятие «поясные детали с рифленным узором» (RÉVÉSZ 1996, 19, 109). Л. Ревес, кроме перечисленных выше параллелей и на основании выделенных им формальных признаков, отнес к этой же группе поясных накладок, находки из двух других памятников – одну бляшку из п. 1/66, найденного у с. Вельки Диосек¹⁵ (Тоčíк 1992, 158) и четыре бляшки

¹¹ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Magyarország.

¹² Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Magyarország.

¹³ Mai neve: Gávavencsellő. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Magyarország.

¹⁴ Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Magyarország.

¹⁰ Szentcs-Nagyhegy, обл. Csongráд, Венгрия.

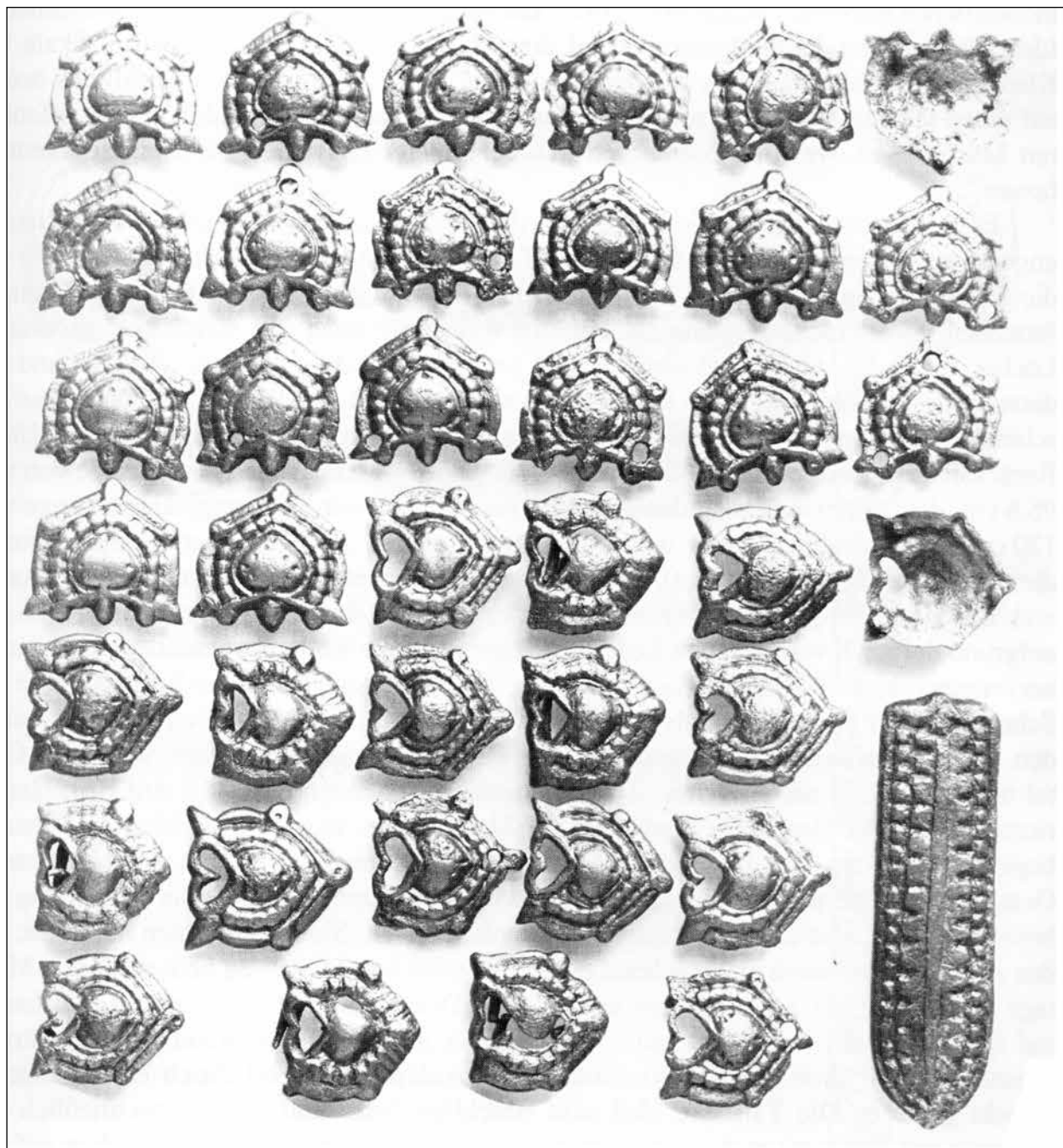
¹¹ Tiszaeszlár-Újtelep, обл. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Венгрия.

¹² Miskolc-Repülőtér, обл. Borsod-Abaúj-Zemplén, Венгрия.

¹³ Современное название села – Gávavencsellő, обл. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Венгрия.

¹⁴ Karos, обл. Borsod-Abaúj-Zemplén, Венгрия.

¹⁵ Veľký Diosek, район Galanta, Словакия.

7. kép. Veretek és szíjvég Szentes-Nagyhegy (HU) lelőhelyről (BÁLINT 1991, Taf. 64)

Рис. 7. Бляшки и наконечник ремня с памятника Сентеш-Надьхедь (HU) (BÁLINT 1991, Taf. 64)

temetőkről írt monográfiájában (RÉVÉSZ 1996, 109–110). A karosi II. temető 16. sírjában talált 4 darab övveret (13. kép) nyomán gyűjtötte össze a tárgyípus Kárpát-medencei darabjait és elemezte azokat. Ő adta a 'gerezdelt mintájú övdíszek' elnevezést is a magyar szakirodalomban (RÉVÉSZ 1996, 19, 109). A fentebb már említett párhuzamok felsorolásán túl,

из разрушенного могильника у с. Матушково¹⁶ (RÉVÉSZ 1996, 109; Тоčíк 1992, 151–155).

Исследователь датировал погребения с подобного рода бляшками серединой X – первой половиной XI вв. (RÉVÉSZ 1996, 109, 175). Более

¹⁶ Matúškovo, район Galanta, Словакия.

8. kép. Övveretek Tiszaeszlár-Újtelep (HU) lelőhelyről
 Рис. 8. Поясные бляшки с памятника у с. Тисаэслар-Уйтелеп (HU)

9. kép. A Miskolc-Repülőtér (HU) lelőhely 4. sírjának övverete
 Рис. 9. Поясная бляшка из п. 4 с памятника, находящегося
 рядом с аэропортом г. Мишкольц
 (Мишкольц-Репюлёттер, HU)

az általa kiemelt formai elemek alapján e csoportba sorolta két további lelőhely vereteit: a magyardi-ószegi¹⁵ 1/66. sírban talált övveretet (Тоčíк 1992, 158), valamint a taksonyi¹⁶ lelőhelyen megmentett bolygatott temető 4 darab övveretét (RÉVÉSZ 1996, 109; Тоčíк 1992, 151–155).

Révész László a vereteket tartalmazó egyes sírokat a 10. század közepe és a 11. század első fele közötti időszakra keltezte (RÉVÉSZ 1996, 109, 175). A verettípus viszonylag kései keltezését erősíti egy, Révész László összefoglalását követően előkerült

позднюю датировку этих предметов подтверждает и новая находка из Карпатского бассейна, найденная уже после публикации обзорной работы Л. Ревеса (FODOR 1996, 140). В Трансильвании, в п. 129 из могильника на улице Брындушей в г. Алба Юлия¹⁷ было найдено две бляшки во вторичной, переотложенной позиции, которые Э. Галл датировал первыми десятилетиями XI в. (GÁLL 2013, 136, 174; DRAGOTĂ–RUSTOIU–DELEANU 2006, 40–45, 52).

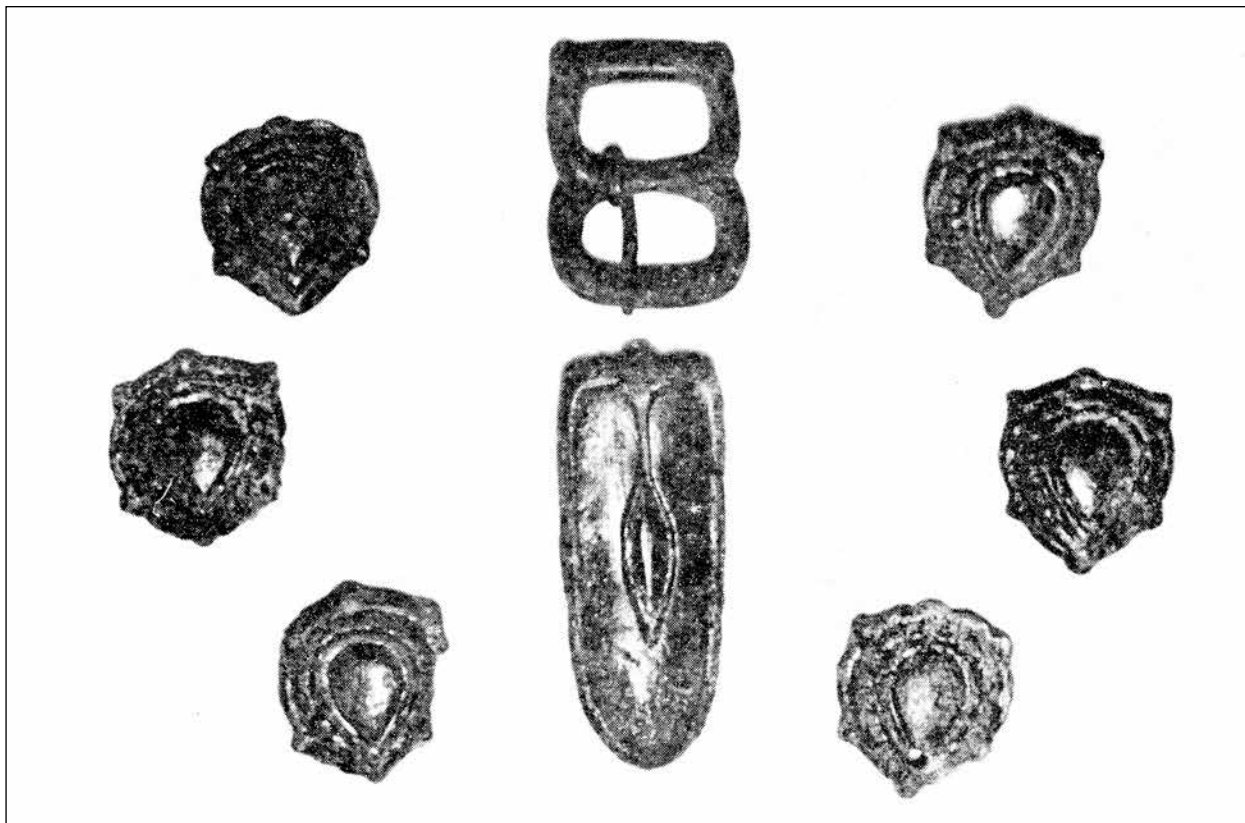
Что касается бляшек из Карпатского бассейна то, учитывая их небольшое количество (рис. 14), а также балканские аналогии некоторым из них, можно предположить, что эти бляшки были «придуманы» не в Карпатском бассейне, а изготавливались где-то в другом месте или же были скопированы с экземпляров, отлитых где-то к югу от Венгрии.

Подобные поясные накладки, хоть и в единичных экземплярах, известны и за пределами территории Болгарии и Карпатского бассейна – из других балканских и восточноевропейских регионов (BALINT 1991, 105–106). Так, в коллекции Национального музея Сербии в Белграде может храниться много подобных находок, остающихся пока вне поля зрения исследовате-

¹⁵ Vefký Diosek, Galanta járás, Szlovákia.

¹⁶ Matúškovo, Galanta járás, Szlovákia.

¹⁷ Str. Brândușei, Alba Iulia, обл. Alba, Румыния.

10. kép. Övveretek és csat Gáva-Vásártér (HU) lelőhelyről (NEMESKÉRI ET AL. 1961, pl. VII)

Рис. 10. Поясные бляшки и пряжка с памятника Гава-Вашартер (HU) (NEMESKÉRI ET AL. 1961, pl. VII)

újabb Kárpát-medencei lelet is (FODOR 1996, 140). Az erdélyi Gyulafehérvár-Brändușei utcai¹⁷ temető 129. sírjában másodlagos helyzetben talált két veretet ugyanis a temetőt elemző Gáll Erwin a 11. század első évtizedeire helyezte (GÁLL 2013, 136, 174; DRAGOTĂ–RUSTOIU–DELEANU 2006, 40–45, 52).

A Kárpát-medencei veretek esetében mind azok kis darabszáma (14. kép), mind az egyes tárgyak balkáni párhuzamai miatt felvetődik annak lehetősége, hogy ezeket a vereteket nem a Kárpát-medencében 'találták ki', hanem máshol készítették, vagy olyan darabokat másoltak, amelyeket a Kárpát-medencétől délre öntöttek.

Hasonló övvereteket, szórványos jelleggel ugyan, de ismerünk Bulgárián és a Kárpát-medencén kívül, más balkáni és kelet-európai területekről is (BÁLINT 1991, 105–106). A belgrádi Szerb Nemzeti Múzeum gyűjteményében számos ilyen közöletlen lelet lehet, amelyek közül Bálint Csa-

лей. Одна из них, найденная в Ритопеке,¹⁸ была опубликована Ч. Балинтом (BÁLINT 1991, 106, Taf. XXXIII. 2). Такая же бляшка была найдена в одном из погребений могильника IX–X вв. у с. Багруша.¹⁹ Обнаруженная в детском п. 19 бляшка лежала рядом с черепом, что приводит к выводу, что она, скорее всего, украшала головной убор (ŽERAVICA 1986, 135). 3. Жеравица искал аналогии подобной бляшке в позднеаварском материале, но данный предмет, на самом деле, принадлежит к исследуемому нами «преславскому типу», и датируется не IX, а второй половиной X в. О более позднем времени бытования этого предмета свидетельствует и обнаруженная в погребении декоративная подвеска с четырьмя шариками псевдозерни (ŽERAVICA 1986, 186; Томичић 2010, 123). Погребение с поясной бляшкой из могиль-

¹⁷ Str. Brändușei, Alba Iulia, Alba megye, Románia.

¹⁸ Ритопек, Община Гроцка, округ Београд, Сербия.

¹⁹ Bagruša, община Laktaši, регион Vanja Luka, Босния и Герцеговина.

11. kép. A zempléni (SK) sír veretei (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETICH 1973, 160)

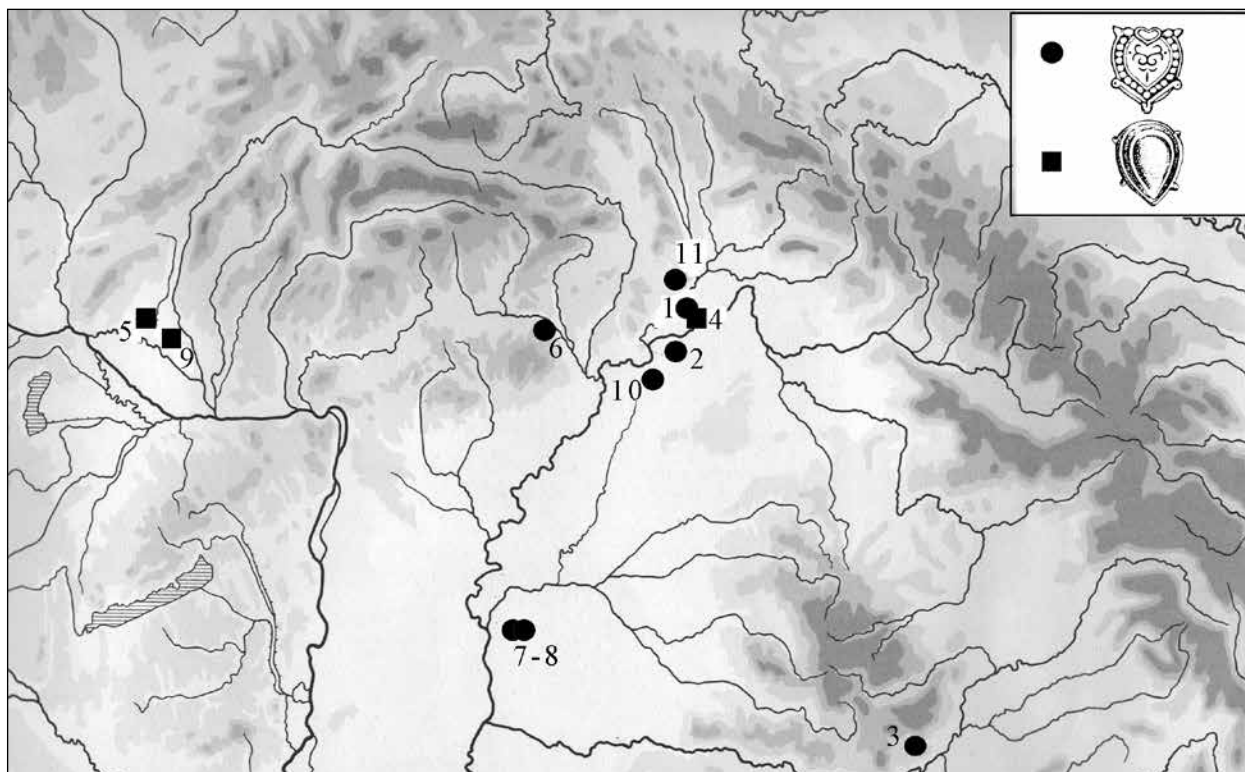
Рис. 11. Бляшки из погребения у с. Земплин (SK) (по: БУДИНСКИЙ-КРИЧКА-ФЕТИХ 1973, 160)

12. kép. A zempléni (SK) sír veretei (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETICH 1973, 160)
Рис. 12. Бляшки из погребения у с. Земплин (SK) (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETICH 1973, 160)

13. kép. A karosi (HU) II. temető 16. sírjának veretei
 Рис. 13. Бляшки из п. 16 могильника Карош II (HU)

14. kép. A verettípus elterjedése a Kárpát-medencében. 1: Bodrogvécs (Véč, SK); 2: Gáva-Vásártér (Gávavencsellő, HU); 3: Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO); 4 Karos (HU); 5: Magyardiószeg (Vel'ký Diosek, SK); 6: Miskolc-Repülőtér (HU); 7: Szentcs-Nagyhegy (Bogyó Jánosné földje) (HU); 8: Szentcs-Nagyhegy (HU); 9: Taksony (Matúškovo, SK); 10: Tiszaeszlár-Újtelep (HU); 11: Zemplén (Zemplin, SK)

Рис. 14. Карта распространения бляшек рассмотренного типа в Карпатском бассейне. 1: Бодрогвеч (Véč, SK); 2: Гава-Вашартер (Гававенчеллő, HU); 3: Алба Юлия (Alba Iulia, RO); 4 Карош (Karos, HU); 5: Вельки Диосек (Vel'ký Diosek, SK); 6: Мишкольц-Репюлетер (Miskolc-Repülőtér, HU); 7: Сентеш-Надьхедь (на земельном участке владельца Бодьо Яношине) (Szentcs-Nagyhegy, HU); 8: Сентеш-Надьхедь (HU); 9: Матушково (Matúškovo, SK); 10: Тисзаеслар-Уйтелен (Tiszaeszlár-Újtelep, HU); 11: Земплин (Zemplin, SK)

nád egy Ritopekből¹⁸ származó emléket adott közre (BÁLINT 1991, 106, Taf. XXXIII. 2). Ugyanilyen lelet került elő a boszniai Bagruša¹⁹ lelőhelyen feltárt

ника вблизи р. Врбас в Боснии, а также находки, упомянутые Ч. Балинтом, указывают на возможность того, что на территории между Болгарией и Карпатским бассейном было найдено еще много подобных предметов, но они либо до сих пор не были опубликованы, либо публикации о них не дошли до нас.

¹⁸ Grocka kerület, Belgrád, Szerbia.

¹⁹ Laktaši kerület, Banja Luka régió, Bosznia és Hercegovina.

15. kép. A verettípus és kísérőleletei Ratnyickojéból (RU) (МАКАРОВ 2008)

Рис. 15. Бляшки рассмотренного типа и сопутствующие им находки из Ратницкого (RU) (МАКАРОВ 2008)

9–10. századi temető egyik sírjából. A 19. sírban fekvő gyermek koponyája mellett egy veret volt, amely valószínűleg fejfedőt díszíthetett (ŽERAVICA 1986, 135). A veret párhuzamait Zdenko Žeravica a késő avar leletek között kereste, azonban a tárgy az általunk vizsgált 'preszlavi típusba' tartozik, és kora sem a 9. századra, hanem a 10. század második felére esik, amint arról a sírban talált, négy gömbbel díszített álgranulációs függő is tanúskodik (ŽERAVICA 1986, 186; TOMIČIĆ 2010, 123). A boszniai Vrbas (magyarul Orbász) folyó közelében előkerült temető övveretes sírja, valamint a Bálint Csanád által említett leletek egyaránt arra utalnak, hogy a Bulgária és a Kárpát-medence közötti területen számos további hasonló veret lehetett, amelyek közzététele még vagy várat magára, vagy olyan helyen jelent meg, ami elkerülte a figyelmünket.

Подобные находки известны и к северу от изучаемого региона, например в Российской Федерации: они были обнаружены недалеко от р. Нева, а так же на двух близлежащих памятниках, открытых в окрестностях Суздаля у с. Шекшово²⁰ и в комплексе Ратницкое 4,²¹ где в некоторых недавно открытых погребениях бляшки такого типа сочетались с монетами (рис. 15) (МУРАШЕВА 2000, 31–32, 109; МАКАРОВ 2008).

Что касается рассмотренных выше поясных деталей с «рифленным узором», то на данный момент можно отметить, что они чаще всего представлены в Болгарии и, как об этом свидетельствуют свинцовые формы для отливки бляшек

²⁰ Устаревшее название – Шокшово. Ивановская область, Российская Федерация.

²¹ Ивановская область, Российская Федерация.

A lelet északon is előfordul, így megvan Oroszországban is: a Néva folyó közeléből, továbbá Szuzdal térségében két, egymáshoz közel eső helyszínről, Seksovóból²⁰ és Ratnyickoje²¹ 4. lelőhelyről ismertek. Utóbbi helyen a verettípus nemrég több sírban is érmekkel együtt került elő (*15. kép*) (MURASOVA 2000, 31–32, 109; MAKAROV 2008).

A fentebb tárgyalt gerezdelt mintájú övdíszekről a kutatások jelen állása alapján elmondható, hogy azok legnagyobb számban Bulgáriában fordulnak elő, ahol biztosan készítették is őket, amint arra az öntőműhelyekből származó ólomminták és rontott verettöredékek utalnak. A jelenlegi ismeretek tükrében nem igazolható tehát az a felvetés, hogy a iatrusi veretek a magyarok balkáni kalandozásai nyomán terjedtek volna el. A tárgyátípus jelen van a Kárpát-medencei leletanyagban is, azonban csak jóval kisebb számban, így nagy valószínűséggel ezeket a darabokat a 10. századi magyar tulajdonosaik vagy bolgár kereskedőktől szerezhették be, vagy bolgár minták alapján készíthették helyi ötvösökkel, ugyanúgy, ahogy a szintén déli párhuzamokkal rendelkező karosi, taksonyi és magyardiószegi darabok esetében is ezek a lehetőségek jönnek szóba. Öntőminták, öntőműhelyek hiányában a veretek Kárpát-medencei készítéséről nincs pontos adatunk, azonban az e veretek előállításához szükséges ismeretekkel a 10. századi Kárpát-medencei ötvösök is rendelkezhettek. Mindezek alapján a veretek pontos készítési helye nem állapítható meg. E tárgyátípus kapcsolatrendszerére pedig – más tárgyátípusokhoz hasonlóan – arra utal, hogy a 10–11. században egy nagyobb régió 'együttmozgásáról' lehetett szó, amelybe beletartozott a Kárpátoktól keletre eső steppe, a Rusz és a Balkán területe is. Az e régió belüli területek anyagi kultúrája szorosan összefüggött és együtt változott a korszak igényei, divatváltozásai alapján.

шек и испорченные экземпляры, найденные в мастерских, предметы такого типа точно были изготовлены и в этом регионе. Таким образом, на сегодняшний день ничем не подтверждается гипотеза о том, что бляшки из Ятруса распространились здесь в результате балканских военных походов венгров. Предметы изучаемого нами типа присутствуют и в археологическом материале Карпатского бассейна, но в гораздо более меньшем количестве. Поэтому мы склонны полагать, что в X в., скорее всего, венгры приобрели эти предметы у болгарских торговцев или же бляшки изготавливались местными ювелирами по болгарским формам для отливки, как это могло быть и в случае находок с памятников Карош, Матушково и Вельки Диосек, которые также имеют южные аналогии. Не обладая данными о наличии мастерских и форм для отливки, мы не можем с уверенностью утверждать об изготовлении подобных бляшек именно в Карпатском бассейне, однако местные ювелиры X в. могли располагать всеми необходимыми для производства таких предметов знаниями. Точное место производства этих украшений пока не определено. Но система взаимосвязей в которую были включены подобные накладки, впрочем как и другие предметы, указывает на то, что для X–XI вв. можно говорить о некоей территориальной общности, находившейся в «совместном движении», в которую могли входить, в том числе, и степи к востоку от Карпат, а также территории Руси и Балкан. Материальные культуры этой общности были тесно взаимосвязаны, они вместе изменялись под влиянием потребностей и тенденций моды того времени.

²⁰ Régi neve: Soksovo. Ivanovói terület, Oroszország.

²¹ Ivanovói terület, Oroszország.

IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

- ALADZSOV–GRIGOROV / АЛАДЖОВ–ГРИГОРОВ 2009: Аладжов, А. – Григоров, В.: Коланни апликации и накрайници от обект в реперен квадрат В-11 във Вътрешния град на Плиска (Belt decoration from a site square В-11 in the inner town of Pliska). In: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova I.* Ред.: Петрунова, Б. – Аладжов, А. – Василева, Е. София 2009, 185–190.
- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Südongarn im 10. Jahrhundert.* Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.
- BÁLINT 1994: Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 39–46.
- BONEV / БОНЕВ 1993: Бонев, С.: Архитектурен комплекс в Преслав (Architekturkomplex in Preslav). *Преслав 4* (1993) 56–77.
- BONEV–DONCSEVA / БОНЕВ–ДОНЧЕВА 2011: Бонев, С. – Дончева, С.: *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско.* Велико Търново 2011.
- BUDINSKÝ–KRIČKA 1965: Budinský-Krička, V.: Staromad'arský náčelnický hrob zo Zemplína (Altmagyarisches Häuptlingsgrab aus Zemplín, Ostslowakei). *Archeologické rozhledy* 17 (1965) 309–338.
- BUDINSKÝ–KRIČKA–FETTICH 1973: Budinský-Krička, V. – Fettich, N.: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín.* Archaeologica Slovaca – Monographiae 2. Bratislava 1973.
- CSIRKOV / ЧИРКОВ 1990: Чирков, А. Ю.: Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии.* Ред.: Дергачев, В. А. Кишинев 1990, 158–168.
- DIMITROV / ДИМИТРОВ 2012: Димитров, П.: Метални украси от Велики Преслав (Metal decorations from Veliki Preslav). *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 2012:2, 93–121.
- DÓKUS 1900: Dókus Gy.: Árpádkori sírletek Zemplén vármegyében. *Archaeologiai Értesítő* 20 (1900) 39–61.
- DONCSEVA / ДОНЧЕВА 2010: Дончева, С.: Метални украси от производствения център при село Надарево, Търговишко. *Паметници, реставрация, музеи* 3–6 (2010) 16–36.
- DONCSEVA–PETKOVA–NINOV–PARUSEV / ДОНЧЕВА–ПЕТКОВА–НИНОВ–ПАНУШЕВ 1999: Дончева-Петкова, Л. – Нинов, Л. – Парушев, В.: *Одърци 1. Селище от Първото българско царство.* София 1999.
- DRAGOTĂ–RUSTOIU–DELEANU 2006: Dragotă, A. – Rustoiu, G. T. – Deleanu, V.: Alba Iulia – str. Brîndușei. In: *Habitat – Religie – Etnicitate: descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania.* Coord.: Ciugudean, H. – Pinter, Z. K. – Rustoiu, G. T. Alba Iulia 2006, 33–52.
- FEHÉR 1940: Fehér G.: *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a kelet európai művelődés kialakulásában.* Budapest 1940.
- FODOR 1976: Fodor I.: Megjegyzések a zempléni sírról. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 282–286.
- FODOR 1990: Fodor I.: Száz éve született id. Fehér Géza. *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 256–259.
- FODOR 1996: Fodor, I.: Tiszaeszlár–Újtelep. In: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue.* Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996, 193–195.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsletelei (10th and 11th Century Burial Sites, Stray Finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat).* Budapest–Szeged 2013.
- GOMOLKA-FUCHS 2002: Gomolka-Fuchs, G.: Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. *Eurasia Antiqua* 8 (2002) 493–514.
- HOLČÍK 2000: Holčík, S.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. o) 16 herzförmige Gürtelbeschläge. In: *Europas Mitte um 1000: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Katalog.* Hrsg.: Wiczorek, A. – Hinz, H.-M. Stuttgart 2000, 330.
- HOLČÍK 2000a: Holčík, S.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. p) 25 herzförmige Gürtelbeschläge. In: *Europas Mitte um 1000: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Katalog.* Hrsg.: Wiczorek, A. – Hinz, H.-M. Stuttgart 2000, 331.

- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékménye* (*Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz*). Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- ЈОТОВ–АТАНАСЗОВ / ЙОТОВ–АТАНАСОВ 1998: Йотов, В. – Атанасов, Г.: *Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско*. София 1998.
- KÜRTI 1996: Kürti B.: A honfoglaló magyar női viselet (Leletek és rekonstrukciók) (Die Frauentracht der landnehmenden Ungarn [Funde und Rekonstruktionen]). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 148–161.
- LANGÓ 2005: Langó, P.: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*. Ed.: Mende, B. G. *Varia Archaeologica Hungarica* 18. Budapest 2005, 175–340.
- LANGÓ 2014: Langó, P.: Bulgarian Connections of the Find-horizon of the 10th century in the Carpathian Basin: A Case-Study. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Eds.: Doncheva-Petkova, L. – Balogh, Cs. – Türk, A. София–Piliscsaba 2014, 157–164.
- LANGÓ 2016: Langó, P.: Uelgi – Geszteréd – Bodrogszerdahely. Notes on the Cultural Context of a Tenth-Century Mount Type. *Antaeus* 34 (2016) 373–388.
- LANGÓ–PATAY–HORVÁTH 2016: Langó, P. – Patay-Horváth, A.: Hungarian Belt – Bulgarian Belt? Some Notes on the Distribution of Ribbed Belt Mounts. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe: archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*. Hrsg.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 567–590.
- МАКАРОВ / МАКАРОВ 2008: Макаров, Н.: Средневековое расселение в Суздальском Ополе: новые результаты и перспективы исследований. *Археология Владимиро-Суздальской земли* 2 (2008) 3–22.
- MAVRODINOV / МАВРОДИНОВ 1959: Мавродинов, Н.: *Старобългарско изкуство*. София 1959.
- MEGAY 1956: Megay G.: Miskolc-repülőtéri honfoglalás kori magyar temető. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 4 (1956) 14–21.
- МОМЧИЛОВ / МОМЧИЛОВ 2012: Момчилов, Д.: Паметници на металопластиката от Маркели (Metal works from Markeli). In: *In honorem professoris Димитър Овчаров. Известия на Националния археологически институт* 40. Ред.: Петрунова, Б. – Григоров, В. София 2012, 141–149.
- MURASOVA / МУРАШЕВА 2000: Мурашева, В. В.: *Древнерусские ремешные наборные украшения (X–XIII вв.)*. Москва 2000.
- NEESE 2002: Neese, I.: Technologische und restauratorische Untersuchungen. *Eurasia Antiqua* 8 (2002) 508–511.
- NEMESKÉRI ET AL. 1961: Nemeskéri, J. – Éty, K. – Kralóvánszky, A. – Harsányi, L.: Data to the Reconstruction of the Population of an Eleventh Century Cemetery: Gáva–Market. *Crania Hungarica* 4/1–2 (1961) 1–64.
- PIETA 2007: Pieta, K.: Zemplín. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 34 (2007) Berlin–New York, 499–503.
- PLETNYOV / ПЛЕТНЬОВ 2004: Плетньов, В.: Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България (Production of Belt Ornaments in Early Mediaeval Bulgaria). *Преслав* 6 (2004) 228–241.
- PLETNYOV–PAVLOVA / ПЛЕТНЬОВ–ПАВЛОВА 1995: Плетньов, В. – Павлова, В.: Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей (Frühmittelalterliche Riemenbeschläge im Archäologischen Museum of Varna). *Известия на Народния музей Варна* 30–31 (1994–1995) 1995, 24–239.
- RÉVÉSZ 1992: Révész L.: Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskolcon (Friedhöfe aus der Zeit der Landnahme und der Staatsgründung in Miskolc). In: *Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc város történetének dokumentumai* II. Szerk.: Rémiás T. Miskolc 1992, 91–120.

- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- SPINEI 2009: Spinei, V.: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston 2009.
- SZTANILOV / СТАНИЛОВ 1991: Станилов, С.: Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей (Altbulgarische Gürtelschmucke aus dem Nationalen Archäologischen Museum). *Разкопки и проучвания* 22 (1991) 5–70.
- SZTANILOV / СТАНИЛОВ 1993: Станилов, С.: Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика (Der preslaver Schatz und die Herkunft der altbulgarischen Metallplastik). *Преслав* 5 (1993) 138–163.
- TOČÍK 1992: Točík, A.: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–14. Jahrhundert). *Študijne Zvesti* 28 (1992) 5–250.
- TOMIČIĆ 2010: Tomičić, Z.: Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca (Understanding the Archaeological Heritage of the Early Mediaeval Cemetery at the Bagruša Site near Petoševci). *Archaeologia Adriatica* 4 (2010) 117–166.
- TOTEV 1982: Totev, T.: *The Preslav Gold Treasure*. Sofia 1982.
- TOTEV / ТОТЕВ 2000: Тотев, Т.: *Преславското съкровище*. Шумен 2000.
- VAKLINOV / ВАКЛИНОВ 1977: Ваклинов, С.: *Формиране на старобългарската култура VI–XI век*. София 1977.
- WENDEL 1986: Wendel, M.: Die mittelalterlichen Siedlungen. In: *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau III. Die mittelalterlichen Siedlungen*. Berlin 1986, 27–213.
- ŽERAVICA 1986: Žeravica, Z.: Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša (The Early Slav Cemetery of Bagruša in Petoševci near Laktaši). *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 40–41 (1985–1986) 129–209.

К ВОПРОСУ О ВЫДЕЛЕНИИ ПЕЧЕНЕЖСКИХ И ТОРЧЕСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ С КОНЕМ В ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОМ РЕГИОНЕ

ВИТАЛИЙ АДЕЛЬЕВИЧ ЖЕЛЕЗНЫЙ*

Ключевые слова: *поздние кочевники, печенеги, торки, огузы, погребальный обряд, погребения с конем, погребения со шкурой коня*

Kulcsszavak: *késő nomádok, besenyők, úzok, oguzok, temetkezési szokások, lovastemetkezések, lóőrös temetkezések*

Виталий Адельевич Железный

К вопросу о выделении печенежских и торческих погребений с конем в Пруто-Днестровском регионе в настоящей статье были исследованы печенежско-торческие погребения с частями коня Пруто-Днестровского региона IX–XIV вв. Всего проанализировано 83 захоронения. Была произведена попытка выделения признаков печенежского и торческого (огузского) обрядов захоронения. Общепринятым в историографии является предположение, что огузы помещали части коня над человеком. Печенеги же располагали их рядом с человеком, на одном с ним уровне. Исходя из этой особенности, получается, что в Пруто-Днестровском регионе, в основном, распространен печенежский тип обряда. В ходе исследования было выдвинуто предположение, что тип останков коня также является этнокультурным маркером. Печенеги хоронили своих умерших с конским черепом, либо со сложенной шкурой коня. Торки погребали с растянутой шкурой. В таком виде, обряды печенегов и торков между собой схожи, что происходит из их родственного происхождения. Об этом свидетельствуют и письменные источники. В них содержатся сведения, что печенеги были огузским племенем. В работе было высказано предположение, что размещение останков коня вертикально относительно человека связано с проникновением ислама в среду кочевников. В Пруто-Днестровском регионе такие погребения распространяются, главным образом, в золотоордынский период. В итоге исследования получилось, что печенежские погребения фиксируются в Пруто-Днестровском регионе в период X–XII вв., в основном в X–XI вв. Погребения торков известны с X по XIV вв. Сравнение печенежско-торческого населения X–XI вв. разных регионов Восточной Европы, позволило прийти к заключению, что в Пруто-Днестровском регионе у кочевников социальная стратификация была слабее, чем у кочевников Заволжья. Также, в отношении Пруто-Днестровского региона было выявлено, что, чем большим количеством костей сопровождаются останки коня в погребении, тем вероятнее его отнести к более позднему времени, и наоборот, чем меньшим объемом они представлены, тем к более раннему периоду их стоит отнести.

Vitalij Adeljevics Zselezni

A Prut–Dnyeszter régióból ismert besenyő és oguz lovastemetkezések elkülönítésének kérdéséhez

A tanulmány a Prut–Dnyeszter régió 9–14. századi, besenyőkhöz és úzokhoz köthető részleges lovastemetkezéseit vizsgálja. A szerző összesen 83 sírt elemez, és kísérletet tesz a besenyő és úz (oguz) temetkezési szokások elkülönítésére. A kutatásban általánosan elfogadottnak számít az a feltevés, hogy az oguzok az elhunyt felett helyezték el az áldozati ló egyes részeit, a besenyők ezzel szemben a halott mellé tették, vele egy szintre. Ebből kiindulva megállapítható, hogy a Prut–Dnyeszter régióban alapvetően a besenyő típusú temetkezés volt elterjedt. Felmerült az a feltevés, hogy a ló maradványainak típusa is bírhat etnikumjelző szereppel. A besenyők halottaikat lókoponyával vagy lenyúzott, összehajtott

* Независимый исследователь / független kutató, ferumvetalik@mail.ru.

lóbőrrel temették el, ezzel szemben az oguzok kiterítve helyezték el a lóbőrt a sírban. Ebben a tekintetben tehát a besenyő és oguz temetkezési szokások hasonlóak, amely a két nép rokoni kapcsolataira vezethető vissza. Ezekről a kapcsolatokról az írott források is tudósítanak; az egyik azt írja, hogy a besenyők az oguzok egyik törzsét alkották. A szerző megfogalmazza azt a feltételezést, hogy a ló egyes részeinek az elhunythoz képest vertikálisan történő sírba helyezése az iszlám vallás nomádok közti elterjedésével áll összefüggésben. A Prut–Dnyeszter régióban az ilyen típusú temetkezések csak az Arany Horda időszakában terjedtek el igazán. A tanulmány azzal az eredménnyel zárul, hogy a besenyő temetkezések a Prut–Dnyeszter régióban a 10–12. század közé, azon belül is főleg a 10–11. századra keltezhetők. Oguz temetkezések a 10–14. századból ismertek. A 10–11. századi besenyő–oguz népesség különböző kelet-európai régiókból ismert temetkezéseinek összehasonlítása eredményeként a szerző arra a következtetésre jut, hogy a Prut–Dnyeszter régió nomád társadalmának rétegződése egyszerűbb volt, mint a Volgától keletre élt nomádok társadalmáé. Emellett a Prut–Dnyeszter régióval kapcsolatban arra is fény derült, hogy minél nagyobb számban kerülnek elő lócsontok a temetkezésekből, annál valószínűbb, hogy azok későbbre keltezhetők, a kisebb mennyiségű lócsont pedig inkább korai keltezésre utal.

Данная работа посвящена исследованию погребальных памятников поздних кочевников IX–XIV вв. Пруто-Днестровского региона сопровождающихся останками коня. Рассматриваются захоронения с частями коня. В подобных погребениях наличествует череп коня или его шкура. Под шкурой мы подразумеваем, главным образом, череп, найденный в одном контексте с конечностями коня. Лишь в четырех случаях о наличии шкуры могут свидетельствовать конечности, не сопровождавшиеся черепом (Балабан, К.19, П.2; Балабан, К.21, П.1; Суворово, К.2, П.1; Шальвиры, К.6, П.11). Шкуры коня встречаются в сложенном, либо разложенном виде. На основе данных различий были выделены три группы погребений.

Всего выборка составила материалы 83 погребений. Однако, для некоторых комплексов отсутствуют изображения, а описания об останках коня даны в краткой форме. Поэтому, в рассматриваемые нами группы вошло 54 погребения. В некоторых случаях в исследовании используется вся выборка, в подобных случаях это будет оговорено отдельно.

В основу хронологического деления положена периодизация Г. А. Федорова-Давыдова, разделяющая кочевнические древности IX–XIV вв. на четыре периода: 1) конец IX–XI в. (господство печенегов и краткий период торческого нашествия); 2) последняя четверть XI–XII вв. (начальный период господства половцев); 3) конец XII – начало XIII в. (предмонгольский период половцев); 4) вторая пол. XIII–XIV в. (золотоордынский период половцев).

Jelen cikkünkben a Prut–Dnyeszter régióból származó 9–14. századi késő nomád részleges lovastegetkezéseket vizsgáljuk. Az ide sorolható sírokba vagy csak a ló koponyáját, vagy a lenyúzott bőrt helyezték (lenyúzott bőr alatt elsősorban a ló ugyanazon kontextusból előkerült koponyáját és végtagjait értjük). Csupán négy vizsgált esetben lehetünk biztosak abban, hogy a ló végtagjait lenyúzott bőrrel együtt, de a koponyája nélkül tették a sírba (Bălăbani 19. kurgán 2. sír és 21. kurgán 1. sír; Szuvorovo 2. kurgán 1. sír; Salviri 6. kurgán 11. sír). A ló lenyúzott bőrét vagy összehajtván, vagy kiterítve helyezték a sírba. A felsorolt különbségek alapján három sírtípust lehet elkülöníteni.

Elemzésünk 83 sír vizsgálata alapján készült, néhányuk esetében azonban hiányzik a sírrajz, és a leírásukban is csak röviden írnak a lócsontokról, emiatt sok esetben a lócsontokkal kapcsolatos szükséges információk nem állnak rendelkezésre. Ennek következtében a három típust 54 sír alapján tudtuk meghatározni. Azon ritka esetekben, amikor mind a 83 sírt fel tudtuk használni az elemzéshez, ezt külön jelezzük.

A sírok időbeli felosztásához G. A. Fjodorov-Davidov kronológiáját vettük alapul, amely a 9–14. századi nomád leletanyagot 4 periódusra osztja fel: 1) 9. század vége – 11. század (a besenyő uralom és a rövid ideig tartó oguz támadások időszaka); 2) 11. század utolsó negyede – 12. század (a kun fennhatóság kezdeti időszaka); 3) 12. század vége – 13. század eleje (a kun uralom második szakasza közvetlenül a mongol hódítás előtt); 4) 13. század második fele – 14. század (kunok az Arany Horda idején).

ГРУППЫ ПОГРЕБЕНИЙ

1. Первая группа характеризуется присутствием черепа лошади в погребении (рис. 1. 1–3). Таких захоронений из общей выборки было выявлено восемь. Погребения курганные, впускные. Конструкция могильных ям простая. В шести захоронениях умерший ориентирован в западном направлении (запад-4, СЗ-1, ЮЗ-1) и в одном - в восточном (СВ). В одном комплексе был обнаружен «кенотаф» (Белолесье, К.9): в центре курганной насыпи было скопление находок – череп коня, горшок банковидной формы, удила и стремя. В одном захоронении возле головы покойника присутствовали фрагменты черепа коня (Белолесье, К.2, П.1). Почти во всех случаях череп коня находится у головы погребенного, на дне могилы. В трех случаях череп коня находился слева, возле головы покойника, в двух – справа. В одном захоронении череп коня располагался на левой части грудной клетки человека (Кодру-Ной, К.3, П.5). Другие выявленные следы погребального обряда: костяк человека покрыт тленом от досок (Белолесье, К.2, П.1); скелет покрыт растительной циновкой (Плавни, К.12, П.4).

2. Вторая группа характеризуется присутствием сложенной шкуры (рис. 1. 4–8). Данная группа представлена 13 погребениями. Среди них одно – парное (Градиштя, К.1, П.11). В большинстве случаев сложенная шкура располагается в могиле на дне ямы, в районе верхней части туловища человека, и череп коня находится у головы человека. В одном захоронении череп коня находился на грудной клетке человека, а кости ног слева в анатомическом порядке на дне могильной ямы (Киркаешты, К.4, П.5). В трех погребениях сложенная шкура коня находилась в ногах человека (Градиштя, К.1, П.11; Probota, П.7; Шальвиры, К.6, П.11). В одном захоронении шкура коня располагалась вдоль нижней части скелета человека на дне могилы (Киркаешты, К.1, П.4). В погребении 11 кургана № 6 у с. Шальвиры останки коня были представлены четырьмя конечностями, отчлененными по третий сустав, которые лежали на берцовых костях покойника, череп коня отсутствовал. Почти во всех случаях останки коня располагаются слева

A SÍRCSOPORTOK

1. Az *első csoportot* a lókoponya sírba helyezése jellemzi (1. kép 1–3). 83 sír közül 8 tartozik ide. Kurgánban másodlagosan kialakított sírok és egyszerű sírgödör jellemzi őket. 7 sír nyugati tájolású (5 NY–K, 1 ÉNy–DK, 1 DNy–ÉK), egy pedig keleti (ÉK–DNy). Az egyik objektum jelképes sír volt (Beloleszje 9. kurgán). A leletek (lókoponya, henger alakú korsó, zabla, kengyel) a kurgánbetöltésben kerültek elő. Az egyik sírban az elhunyt feje mellett voltak a lócsontok (Beloleszje 2. kurgán 1. sír). A lókoponya majdnem minden esetben a sírgödör alján, az elhunyt fejénél található. Ezek közül három esetben az elhunyt bal oldalán, két esetben pedig a jobb oldalán volt. Egy sírban a lókoponyát az elhunyt mellkasának bal oldali részére helyezték (Codrul Nou 3. kurgán 5. sír). A temetkezési szertartás további kimutatható nyomai: az emberi csontvázat egy elkorhadt deszka maradványai borították (Beloleszje 12. kurgán 4. sír); a csontvázat növényi eredetű takaró/lepel borította (Plavnyi 12. kurgán 4. sír).

2. A *második csoportot* az összehajtott lóboros temetkezések alkotják (1. kép 4–8). Ebbe a csoportba 13 temetkezés tartozik, ezek közül az egyik egy kettős temetkezés (Grădiștea 1. kurgán 11. sír). Az esetek többségében a lóbor a sírgödör alján helyezték el, az elhunyt törzsének felső részének közelében, a lókoponyát pedig az elhunyt fejénél. Az egyik sírban a ló koponyája az elhunyt mellkasán, a lábszárcsontjai pedig ettől balra, a sírgödör alján, anatómiai rendben helyezkedtek el (Chircăiești 4. kurgán 5. sír). Három sír esetében az összehajtott lóbor az ember lábainál volt (Grădiștea 1. kurgán 11. sír; Probota 7. sír; Salviri 6. kurgán 11. sír). Egy temetkezésben a lóbor az emberi csontváz alsó része mentén helyezkedett el a sír alján (Chircăiești 1. kurgán 4. sír). A salviri 6. kurgán 11. sírjában négy lólábszárcsont volt, amelyeket a harmadik izületnél vágtak el. Ezek a csontok az elhunyt sípcsontjain feküdtek. Lókoponya nem volt a sírban. A ló maradványai majdnem minden esetben az elhunytól balra feküdtek, csupán egy esetben voltak a jobb oldalán (Chircăiești 1. kurgán 4. sír). 11 sír nyugati tájolású (4 Ny–K, 3 DNy–ÉK, 4 ÉNy–DK), 2 pedig északkelet–délnyugati. Majdnem minden temetkezést egy korábbi kurgánba ásták bele másodlagosan.

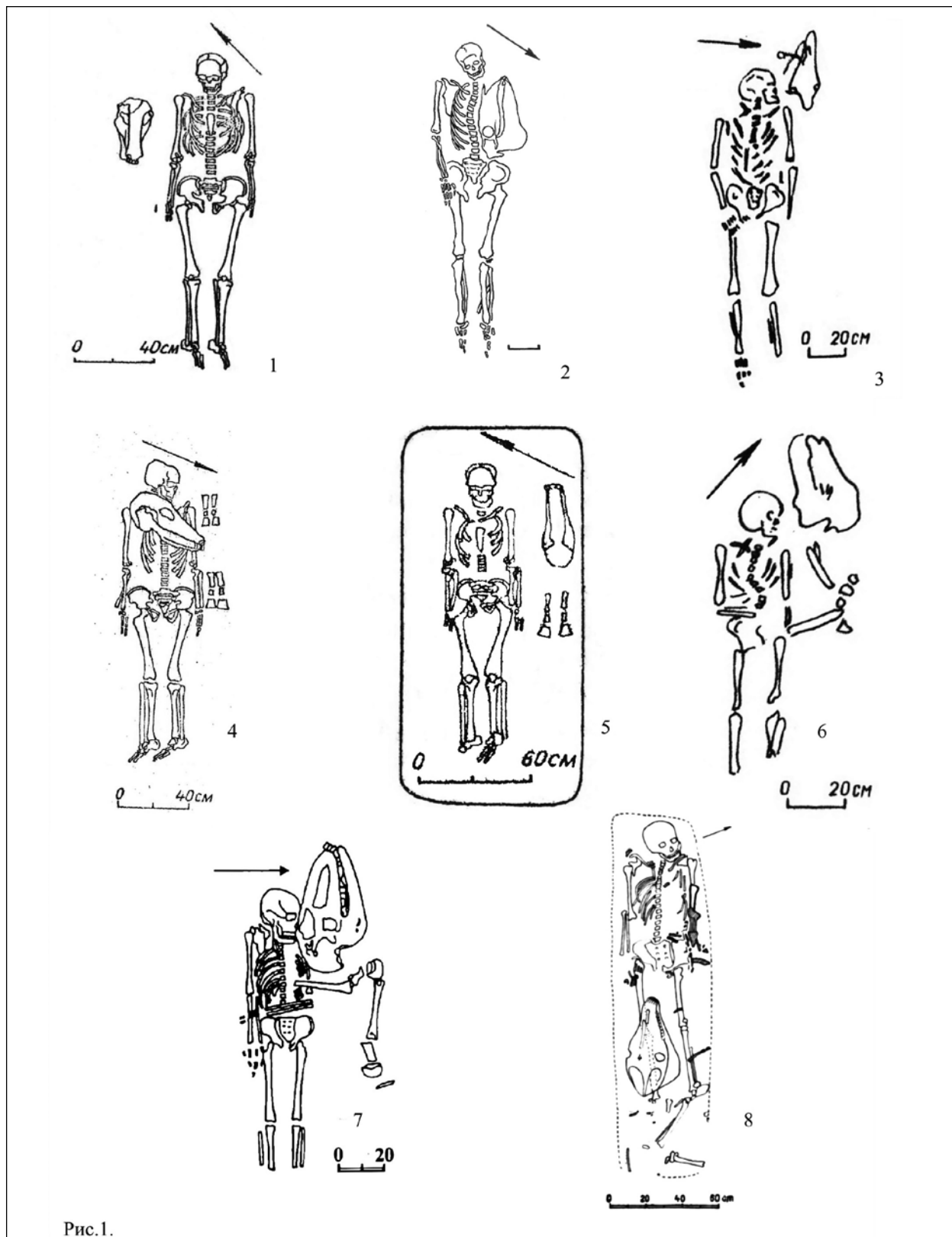

Рис. 1.

Рис. 1. Погребения первой (1–3) и второй (4–8) группы (масштабы разные). 1: Балабан, К.1, П.2; 2: Кодру-Ной, К.3, П.5; 3: Плавни, К.12, П.4; 4: Куркаешты, К.4, П.5; 5: Каушаны, К.5, П.1; 6: Красное, К.5, П.2; 7: Тараклия, К.19, П.1; 8: Probota, П.7

1. kép. Az első (1–3) és második (4–8) csoport temetkezései (a méretarányok eltérőek). 1: Bălăbani 1. kurgán 2. sír; 2: Codrul Nou 3. kurgán 5. sír; 3: Plavnyi 12. kurgán 4. sír; 4: Chircăiești 4. kurgán 5. sír; 5: Căușeni 5. kurgán 1. sír; 6: Krasznoje 5. kurgán 2. sír; 7: Taraclia 19. kurgán 1. sír; 8: Probota 7. sír

от погребенного, лишь в одном они находились справа (Киркаешты, К.1, П.4). В десяти погребениях человек был ориентирован головой в западном направлении (запад-4, ЮЗ-3, СЗ-4), и в двух – в восточном (на СВ). Почти все погребения курганные, впускные. Одно погребение было обнаружено на холме (Пробота [Probota], П.7). Захоронения совершались в простых ямах. Другие встреченные следы погребального обряда (представлены в пяти погребениях): древесный тлен под скелетом (Тараклия, К.19, П.1); угольки и древесный тлен у черепа покойника, в области туловища, у черепа коня (Пробота [Probota], П.7); над костяком прослойка древесного тлена (Градишта, К.1, П.11); захоронение перекрыто мощной известняковой плитой, углубившейся при падении одним концом в яму (Мирное, К., П.1); над скелетом и под ним древесный тлен, на дне ямы остатки подстилки белесового цвета (Шальвиры, К.6, П.11).

3. В третью группу включены погребения с растянутой шкурой (рис. 2). Растянутая шкура предполагает разложение костей коня вдоль могилы, или вдоль всего костяка человека. Всего в группе 35 погребений. Одним захоронением является «кенотаф» (Приморское, К.1, П.6). Четыре погребения основных (Парканы, 40.1897; Парканы, 85.1899/258; Холмское, К.7, П.1; Нерубайское, К., П.1), остальные впускные. В шести (11%) погребениях присутствует уступ, на котором находились кости коня. Уступы сооружены в длинной северной стенке погребальной камеры, т.е. расположены по левую сторону от человека. В одном захоронении были сооружены два уступа вдоль длинных сторон камеры (кости коня лежали на северном) (Сукляя, 153.1888/331). Почти во всех погребениях костяк человека ориентирован головой в западном направлении (запад-17, ЮЗ-8, СЗ-6). В одном погребении он ориентирован на север (Чобручи, 167.1899/348), и в одном – на юг (Балабан, К.21, П.1). В двух захоронениях костяки погребенных были сильно разрушены. Во всех погребениях шкура коня ориентирована в том же направлении, в каком и человек. В одном захоронении присутствовали кости четырех конечностей и грудной клетки без черепа коня (Балабан, К.21, П.1). В 27 погребениях шкура коня располагалась на дне погребения

Аз egyik sír egy dombon került elő (Probota 7. sír). A temetkezéseket egyszerű gödrökben alakították ki.

A temetkezési szertartás egyéb elemeit 5 sírban figyelték meg: fakorhadék nyoma a csontváz alatt (Taraclia 19. kurgán 1. sír); faszéNDARABOK ÉS fakorhadék nyoma az elhunyt koponyájánál, a törzs körül és a lókoponyánál (Probota 7. sír); egy fakorhadék-ból álló réteg a csontváz fölött (Grădiștea 1. kurgán 11. sír); a sírgödört egy vastag mészkőlappal fedték le, amely beszakította a sír falát, és egyik vége lesüllyedt a sírgödörbe (Mirnoje kurgán 1. sír); a csontváz felett és alatt korhadt fa, a sír alján pedig egy fehéres színű kiszórt anyag nyomai (Salviri 6. kurgán 11. sír).

3. A harmadik csoportot a kiterített lóbőrös temetkezések alkotják (2. kép). A kiterítve elhelyezett lóbőr alapján azt feltételezhetjük, hogy a lócsontokat a sír mentén, vagy végig a holttest mentén helyezték el. A csoportba összesen 35 temetés tartozik, ezek közül az egyik egy jelképes sír (Primorszkoje 1. kurgán 6. sír). A temetkezések közül négy elsődleges kurgánsír (Parcani 40.1897 és 85.1899/258 sír; Holmszkoje 7. kurgán 1. sír; Nyerubajszkoje kurgán, 1. sír), a többi egy korábbi kurgánba másodlagosan ásták bele. Hat temetésben (11%) alakították ki padkát, amelyen a ló csontjait helyezték el. A padkákat a sírkamra hosszú, északi falában alakították ki, vagyis az elhunyt bal oldalán voltak. Az egyik temetésben a sír mindkét hosszú falánál kialakítottak egy-egy padkát, a lócsontokat az északi padkára helyezték (Sucleia 153.1888/331). Majdnem mindegyik sír nyugati tájolású (17 Ny–K, 8 DNy–ÉK, 6 ÉNy–DK), kivéve egy É–D-i (Cioburciu 167.1899/348) és egy D–É-i tájolásút (Bălăbani 21. kurgán 1. sír). Két sírban a csontvázak erősen bolygatottak voltak. A lóbőr tájolása minden esetben megegyezik az elhunyt tájolásával. Az egyik sírban négy lólábszárcsont és a mellkast alkotó csontok voltak, a lókoponya viszont hiányzott (Bălăbani 21. kurgán 1. sír). 27 sír esetében a lóbőr a sírgödör alján, közvetlenül az elhunyt csontváza mellett volt. Ezek közül 19 sírban a ló maradványai az embertől balra, 6 sírban az embertől jobbra voltak elhelyezve, 2 esetben pedig az ember csontvázához mindkét oldalán (Divizija II. lelőhely, 5. kurgán 5. sír; Chircăiești 5. kurgán 3. sír). Két sírban a ló maradványait az elhunyt felett helyezték el (Pavlovka 2. kurgán 2. sír; Frikacej 1. kurgán 1. sír).

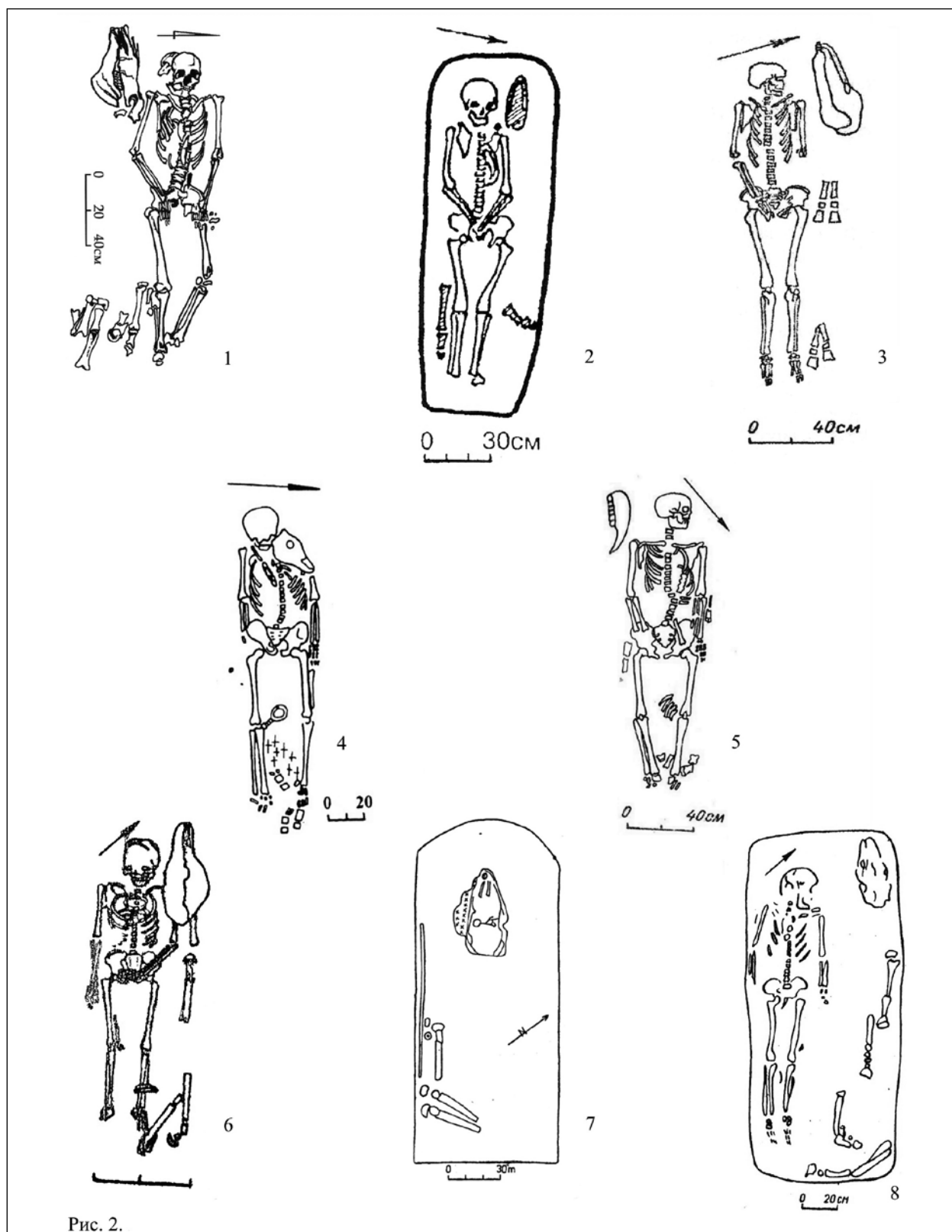

Рис. 2.

Рис. 2. Погребения третьей группы (масштабы разные). 1: Буторы I, К.2, П.1; 2: Дивизия II, К.5, П.5; 3: Каушаны, К.1, П.1; 4: Мерень I, К.1, П.2; 5: Новые Раскаецы, К.1, П.1; 6: Саицы, К.6, П.5; 7: Приморское, К.1, П.6; 8: Дзинилор, К.5, П.1

2. kép. A harmadik csoport temetkezései (a méretarányok eltérőek). 1: Butori I, 2. kurgán 1. sír; 2: Divizija II, 5. kurgán 5. sír; 3: Căușeni 1. kurgán 1. sír; 4: Mereni I, 1. kurgán 2. sír; 5: Râscăieții Noi 1. kurgán 1. sír; 6: Săiți 6. kurgán 5. sír; 7: Primorszkoje 1. kurgán 6. sír; 8: Dzinylor 5. kurgán 1. sír

бальной камеры, рядом с костяком человека. Из них в 19 случаях останки коня находились слева от человека, в шести – справа, и в двух – по обе стороны (Дивизия II, К.5, П.5; Киркаешты, К.5, П.3). В двух захоронениях останки коня располагались над погребенным (Павловка, К.2, П.2; Фрикацей, К.1, П.1). Другие следы погребального обряда (13 погребений): подстилки, перекрытия, гробы, наличие камней. Описание обряда в погребениях: над костяком древесный тлен, под ним сложная подстилка (песочная, меловая, растительная) (Штефан Водэ, К.1, П.1; Штефан Водэ, К.1, П.1а); растительная подстилка под скелетом (Вадул луй Исак [Vadul lui Isac], К.1, П.5); на дне ямы коричневый тлен от подстилки (Дивизия II, К.5, П.5); костяк человека покрыт растительной циновкой с крестообразным плетением (Фрикацей, К.1, П.1); и человек и кости коня были плотно «запакованы» в тонкое дерево, с белым наружным слоем, также они были обложены бревнами (Павловка, К.1, П.10); человек с конем были обложены каменным закладом, также отмечены следы дерева (Павловка, К.2, П.2); под черепом погребенного меловая подсыпка (Лиман, К.2, П.9); подстилка из коры на дне ямы (Тараклия, К.2, П.3); подстилка из коры посыпанная мелом (Желтый Яр, К.1, П.3); под скелетом следы подстилки-рогожки черного цвета с белыми прожилками, на отпечатках подстилки местами отмечены волокна красного цвета (ткань?) (Мерень I, К.1, П.2); погребение перекрыто деревянными плахами, сверху яма была заложена камнями (Нерубайское, К., П.2); деревянное перекрытие, березовая подстилка (Нерубайское, К., П.1); скелет человека в гробу, выдолбленном из цельного ствола (Суклея, 153.1888/331).

ВЕЩЕВОЙ КОМПЛЕКС И ДАТИРОВКА ПОГРЕБАЛЬНЫХ ГРУПП

Вещевой комплекс первой группы не характеризуется большим ассортиментом вещей и их разнообразием (табл. 3). В большинстве погребений присутствовали удила (75% захоронений). Наиболее распространенный тип удила – удила без перегиба, или односоставные, соответствующие типу B1 по классификации

13 сирбан а теметкезэси шертартас егыб элемент ис мегфигьелтэк: valamilyen kiszórt anyag nyomai, sírt lefedő deszka, koporsó nyomai, kövek. A temetkezési szertartás leírása: a csontváz felett korhadt fa nyomai, alatta pedig többféle kiszórt anyag (homok, kréta, növényi maradvány) nyomai is megfigyelhetők voltak (Ştefan Vodă 1. kurgán 1. sír és 1. kurgán 1a sír); kiszórt növényi eredetű anyag a csontváz alatt (Vadul lui Isac 1. kurgán 5. sír); kiszórt anyagból származó barna színű korhadék a sírgödör alján (Divizija II. lelőhely, 5. kurgán 5. sír); az elhunyt csontvázát egy keresztmintás fonással, növényi anyagból készült lepellel borították (Frikacej 1. kurgán 1. sír); az emberi csontvázat a lócsontokkal együtt szorosan egy vékony fakéregbe tették, amelyen megfigyelhető egy külső fehér réteg, továbbá ezt a konstrukciót gerendákkal rakták körbe (Pavlovka 1. kurgán 10. sír); az elhunytat és a lovat köpakolással vették körbe, de famaradványokat is dokumentáltak (Pavlovka 2. kurgán 2. sír); a halott koponyája alatt kiszórt kréta maradványai figyelhetőek meg (Liman 2. kurgán 9. sír); fakéreg maradványai a sírgödör alján (Taraclia 2. kurgán 3. sír); krétával beszórt fakéreg maradványai (Zsoltij Jar 1. kurgán 3. sír); a csontváz alatt egy fehér szálakkal átszótt fekete színű szőtt anyag nyomai, amelyben helyenként piros színű szál is megfigyelhető (szövet?) (Mereni I. lelőhely, 1. kurgán 2. sír); a sírt fadeszkákkal fedték le, majd a gödört kövekkel töltötték fel (Nyerubajszkoje kurgán 2. sír); a fadeszkákkal lefedett sír alján nyírfakéreg maradványai (Nyerubajszkoje kurgán 1. sír); az elhunytat egy teljes rönkből kifaragott koporsóba helyezték (Suceia 153.1888/331).

A SÍROK LELETANYAGA ÉS KELTEZÉSE

Az *első csoport* leletanyaga kevés tárgytípusból és kevés leletből áll (3. táblázat). A sírok többségében volt zabla (75%). A leggyakoribb zablatípus az egytagú zabla, a G. A. Fjodorov-Davidov cirill betűs tipológiája szerinti B1 típus. Ez a zablatípus négy sírből ismert. Egy sírban egy két részből álló csuklós zabla volt (Szerbka 181.1899/359, 1. sír), egy másiktól pedig zablakarika került elő (Beloleszje 5. kurgán 1. sír).

Sz. A. Pletnyova hívta fel rá a figyelmet, hogy egytagú zablák Kelet-Európában jellemzően

Г. А. Федорова-Давыдова. Они приходятся на четыре погребения. В одном погребении присутствовали двусоставные удила (Сербка, 181.1899/359, П.1), в другом находилось кольцо от удил (Белолесье, К.5, П.1).

С. А. Плетнева отмечает, что удила без перегиба обнаруживаются на территории Восточной Европы в кочевнических погребениях X–XII вв., но большей частью – в памятниках X–XI вв. Ранние удила массивные, с небольшими кольцами. Затем, в XII в. кольца сильно увеличиваются в диаметре (Плетнева 1981, 215; Плетнева 1958, 155, 158). Лишь два погребения Пруто-Днестровского региона с удилами без перегиба датируются в пределах XII–XIII вв. (Штефан-Водэ, К.1, П.1; Плавни, К.8, П.1), остальные укладываются в период X–XII вв. В грунтовом погребении XII в. у с. Флориновское присутствовали односоставные удила с псалями. Оно не было включено ни в одну из групп, т.к. часть могилы была разрушена, сохранилась верхняя часть скелета умершего, с рядом лежащим черепом коня (у головы покойника).

Всего, на общую выборку, приходится 42 погребение с удилами (или их фрагментами) (51%). Из них в четырех случаях были зафиксированы двусоставные удила (Балабан, К.21, П.1; Киркашты, К.1, П.4; Сукля, 156.1899/334; Сербка, 181.1899/359, П.1). Удила без перегиба присутствовали в 20 погребениях. В остальных случаях либо нет информации о типе удил, либо они представлены фрагментами. В погребении у с. Сербка находились двусоставные удила с псалями типа БЗ по Г. А. Федорову-Давыдову, датированного исследователем XI в. по аналогиям из памятников Венгрии (Федоров-Давыдов 1966, 17–18, 20).

Погребения *первой группы* в своем хронологическом диапазоне не выходят за рамки X–XII вв. Некоторые из них датированы X–XI вв., один комплекс относится к XI–XII вв. (Белолесье, К.9), ряд захоронений может быть датирован в целом X–XII вв. А. Г. Атавин, исследовавший позднекочевнические захоронения с останками коня в степях Восточной Европы, отнес захоронение с черепом коня к печенежско-торческо-му периоду (Атавин 1984, 139). Материалы из Пруто-Днестровского региона свидетельствуют

a 10–12. századi, ezen belül is leginkább a 11–12. századi nomád sírokból kerülnek elő. A korai zablákló masszívok, és kis karikákkal látták el őket. Később, a 12. században a gyűrűk átmérője jelentősen megnövekedett (PLETNYOVA 1981, 215; PLETNYOVA 1958, 155, 158). A Prut–Dnyeszter régióban jelenleg csupán két későbbi, 12–13. századi keltezésű sírt ismerünk, amelyből egytagú zabla került elő (Ştefan Vodă 1. kurgán 1. sír; Plavnyi 8. kurgán 1 sír) – ezek a második csoport leletanyagába tartoznak –, a többi egytagú zabla 10–12. századi sírokból származik. A Florinovszkoje település közelében előkerült 12. századi aknasírban egy egytagú oldalpálcás zabla volt. A bolygatott sírban csak az elhunyt csontvázának felső része, és az elhunyt feje mellett fekvő lókoponya maradt meg, ezért ezt a sírt egyik csoportba sem lehet besorolni.

A vizsgált sírok 51%-ából, 42 sírből került elő zabla, vagy annak töredéke. Ezek közül 4 esetben beszélhetünk csuklós típusú zabláról (Bălăbani 21. kurgán 1. sír; Chircăieşti 1. kurgán 4. sír; Sucleia 156.1899/334; Szerbka 181.1899/359, 1. sír). Egytagú zablát összesen 20 sírből ismerünk. A többi esetben vagy nem áll rendelkezésre információ a zabla típusáról, vagy csak töredékek kerültek elő. A Szerbka falu közelében előkerült sírban oldalpálcás csuklós zabla, G. A. Fjodorov-Davidov tipológiája szerinti БЗ típusú zabla volt. Ezt a típust a kutató magyarországi párhuzamok alapján a 11. századra keltezte (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 17–18, 20).

Az *első csoport* temetkezései nem lépik át a 10–12. század határát. Néhányukat a 10–11. századra keltezik, egy sír pedig 11–12. századi (Beloleszje, 9. kurgán), de többségük korát a 10–12. századnál nem lehet pontosabban meghatározni. A. G. Atavin, aki a kelet-európai késő nomád részleges lovastemetkezéseket kutatta, a lókoponyás sírokat a besenyő-oguz időszakra datálta (ATAVIN 1984, 139). A Prut–Dnyeszter régió leletanyaga alapján ez a temetkezési szokás a Fjodorov-Davidov kronológiája szerinti első, illetve részben a második periódus idején létezett.

A *második csoport* temetkezéseinek mellékletei már gazdagabbak (*3. táblázat*). Az öt keltezhető temetkezés nagy része 10–11. századi. Mindössze egyetlen temetkezés (Salviri 6. kurgán 11. sír) keltezhető jóval későbbi időszakra, a 12–13. századra.

о существовании данного обряда в первый период (по классификации Г. А. Федорова-Давыдова), и частично – во второй.

В погребениях *второй группы* присутствует более богатый инвентарь (табл. 3). Основная часть датированных погребений (пять комплексов) относится к X–XI вв. Лишь одно захоронение (Шальвиры, К.6, П.11) датируется более поздним временем – XII–XIII вв. Таким образом, вторая группа в целом может быть соотнесена с первым периодом.

Захоронения *третьей группы*, в отличие от первой и второй, представлены более широким хронологическим диапазоном. Датировки вещевых комплексов из погребений третьей группы (табл. 3) свидетельствуют о том, что они бытуют на протяжении четырех периодов.

Стоит отметить определенную взаимосвязь между вариантом погребального обряда (размещение останков коня) и характеристикой вещевого комплекса (табл. 3). Так, погребения с черепом коня отличаются меньшим разнообразием инвентаря, по сравнению с захоронениями со сложенной или растянутой шкурой. Однако в захоронениях с черепом коня намного выше показатель встречаемости удила, хотя и в остальных группах удила являются наиболее часто обнаруживаемой вещью по сравнению с остальными предметами.

Этнические группы Пруто-Днестровского междуречья по материалам захоронений с останками коня

Преобладающей ориентировкой погребений является западная. Однако представлен ряд погребений ориентированных в других направлениях. К первой группе относится одно погребение с восточной ориентировкой (Балабан, К.1, П.2); ко второй – два (Каушаны, К.5, П.1; Мирное, К., П.1) Для одного погребения с восточной ориентировкой отсутствует информация о типе шкуры коня (Соранса, П.4). Кроме того представлено пять погребений с северной ориентировкой (три – головой на север и одно – на ССЗ). Из них лишь одно может быть с уверенностью отнесено в третью группу (Чобручи, 167.1899/348).

Ilyen módon a második csoportot az első periódussal lehet összefüggésbe hozni.

A *harmadik csoport* temetkezései – az első és másodikkal ellentétben – sokkal szélesebb időszakot ölelnek fel. A harmadik csoport leletanyagának datálása (3. táblázat) arról tanúskodik, hogy ezek a sírok mind a négy periódusban jelen voltak.

Érdemes felhívni a figyelmet a temetkezési szertartás variánsai (az áldozati ló egyes részeinek elhelyezése) és a leletanyag jellemzői (3. táblázat) közötti összefüggésekre. Azokat a sírokat, amelyekben csak lókoponya volt, szegényesebb melléklettel látták el, mint azokat, amelyekbe összehajtott vagy kiterített lóbőrt tettek. Ugyanakkor a lókoponyás sírokból sokkal nagyobb arányban kerül elő zabla, bár hozzá kell tenni, hogy a többi csoportban a zabla az egyik leggyakoribb sírmelléklet.

ETNIKAI CSOPORTOK A PRUT–DNYESZTER RÉGIÓBAN A LOVASTEMETKEZÉSES SÍROK HAGYATÉKA ALAPJÁN

A sírok döntő hányada nyugati tájolású, ugyanakkor számos sírt más égtáj szerint tájoltak. Az első csoporthoz például egy (Bălăbani 1. kurgán 2. sír), a másodikkhoz pedig két (Căușeni 5. kurgán 1. sír; Mîrnoje kurgán 1. sír) K–Ny-i tájolású sír is tartozik. Egy keleti tájolású temetkezés esetében hiányzik a lóbőr elhelyezésére vonatkozó részletes információ (Copanca 4. sír). Ezenkívül 5 É-i tájolású sír is van (3 É–D-i, 1 pedig ÉÉNy–DDK-i tájolású). Ezek közül csak egyet tudunk teljes bizonyossággal a harmadik csoportba sorolni (Cioburciu 167.1899/348). A többi négy sír (Sucleia 139.1899/317; Bălăbani 19. kurgán 1. sír; Bălăbani 19. kurgán 2. sír; Parcani 37.1897) esetében nincs információnk arról, hogy a lenyúzott lóbőrt hogyan helyezték a sírba. Ismert három D-i tájolású temetkezés is, ezek közül egy DDNy–ÉÉK-i, kettő pedig D–É tájolású (Trapovka 1. kurgán 2. sír; Kocskovatoje 28. kurgán 1. sír; Bălăbani 21. kurgán 1. sír).

A kutatók által a kunokhoz kötött keleti tájolás az ő kelet-európai expanziójuk kezdeti periódusában (11. század vége – 12. század) tűnt fel a Prut–Dnyeszter régióban) (DOBROLJUVSZKIJ 1986, 54, 122). Ezekben a sírokból lómaradványokat ritkán találunk (mindössze 4 eset). Ugyanakkor ezen temetkezések kunokhoz kötése kétséges. A Prut–

Для остальных четырех отсутствует информация о типе шкуры коня (Суклея, 139.1899/317; Балабан, К.19, П.1; Балабан, К.19, П.2; Парканы, 37.1897). Известно и три погребения с южной ориентировкой (1-ЮЮЗ и 2-Юг) (Траповка, К.1, П.2; Кочковатое, К.28, П.1; Балабан, К.21, П.1).

Восточная ориентировка, связываемая исследователями с половцами, появляется в Пруто-Днестровском регионе в начальный период их восточноевропейской экспансии (конец XI–XII в.) (Добролюбовский 1986, 54, 122). В погребениях с частями коня она встречается редко (всего – в четырех). Однако, их половецкая принадлежность вызывает сомнения. Подавляющая масса погребений с восточной ориентировкой Пруто-Днестровского региона не содержит останков коня. Да и в целом, для восточноевропейских степей половецкого периода если и выделяют исследователями наиболее характерные признаки погребений с конем, то они знаменуются присутствием целого остова коня в могиле (Плетнева 1981, 218). В Пруто-Днестровском регионе также захоронения с целым остовом коня появляются в половецкое время (XII в.) (Ursu 2010, 175–176). Однако некоторые исследователи причисляют их к другим, отличным, от половецких, группам. В. А. Могильников относит их к тюркам Горного Алтая (Могильников 1981, 44). Е. В. Круглов полагает, что погребения с целой тушей коня принадлежат летописным берендеям (баяндурам). Исследователь отмечает отличие от половецкого обряда невысоким процентом погребений с восточной ориентировкой, а также отсутствием в захоронениях камня (Круглов 2003, 21). Такая интерпретация кажется наиболее правдоподобной, а половецкими, по всей видимости, являются погребения с восточной ориентировкой без останков коня.

Аналогию такой форме погребального обряда можно наблюдать среди памятников срутинской культуры (IX–X вв.). Для этой культуры характерно многообразие погребального обряда, в том числе, и с захоронением частей коня, при универсальной для этой культуры восточной ориентировке погребенных (Кляшторный–Савинов 2005, 290–300).

Что касается позднекочевнических погребений с северной ориентировкой, то

Дныесстер régió keleti tájolású sírjainak túlnyomó többsége nem részleges lovastemetkezés. A szóban forgó sírok kun azonosítása ellen szól az is, hogy a kelet-európai sztyepp kun időszakának legfőbb jellemzője a teljes lovastemetkezés (PLETNYOVA 1981, 218). Ezek a teljes lovastemetkezések a Prut–Dnyeszter régióban is megjelentek a kun időszakban, a 12. században (Ursu 2010, 175–176). Néhány kutató azonban ezeket a sírokat más, a kunoktól elkülönülő csoportba sorolja. V. A. Mogilnyikov szerint az altaji türkökhöz tartoznak (MOGILNYIKOV 1981, 44). E. V. Kruglov feltételezése szerint pedig a teljes lovastemetkezések a krónikákból ismert berendekhez (bajandurokhoz) tartoznak. Kruglov megjegyezte, hogy ezek a keleti tájolású sírok kis számukban, valamint abban különböznek a kun síroktól, hogy nincs bennük kőpakolás (KRUGLOV 2003, 21). Ez az értelmezés tűnik a leginkább elfogadhatónak, a kunokhoz pedig valószínűleg a keleti tájolású, ló nélküli temetkezések tartoznak.

A temetkezési szertartás ilyen formájára a szrosztki kultúra (9–10. század) emlékei között találhatunk párhuzamot. Ezt a kultúrát az alapvetőnek számító keleti tájolás mellett a temetkezési szokások sokszínűsége jellemzi, többek között a részleges lovastemetkezés (KLJASTORNIJ–SZAVINOV 2005, 290–300).

Az északi tájolású késő nomád sírok tekintetében G. A. Fjodorov-Davidov arra a következtetésre jutott, hogy a kelet-európai sztyeppen történő elterjedésük a negyedik periódusra tehető, és véleménye szerint ezek a sírok a mongolokkal hozhatók összefüggésbe (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 159). Ezt a sírtípust az északi tájolású, ló nélküli temetkezések alkotják (a Fjodorov-Davidov tipológiája szerinti D1 típus). Az 'E' csoporthoz tartozó sírok (északi tájolású részleges vagy teljes lovastemetkezések) jellemzőit viszont Fjodorov-Davidov már nem részletezte (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 133–151).

A Prut–Dnyeszter régióban megjelent az északi tájolású temetkezések differenciáltsága. Ezek közül elkülöníthetők a lóbőrös temetkezések (5 sír, köztük egyben nem volt lókoponya, csak lábszárcsontok) (Bălăbani 19. kurgán 2. sír). Ebből a régióból északi tájolású teljes lovastemetkezés egyelőre nem ismert. Az északi tájolású sírok a Prut–Dnyeszter régióban legnagyobbrészt a D1 csoportba tartoznak, vagyis ezek nem lovas-

Г. А. Федоров-Давыдов пришел к выводу, что их распространение в восточноевропейских степях приходится на четвертый период. И связывает он эти погребения с монголами (Федоров-Давыдов 1966, 159). При этом, данную категорию составляют погребения с северной ориентировкой без останков коня (тип Д1 по Г. А. Федорову-Давыдову). А погребений, относящихся к типу Е (погребения с северной ориентировкой с костями или остовом коня) Г. А. Федоровым-Давыдовым выявлено не было (Федоров-Давыдов 1966, 133–151).

В Пруто-Днестровском же регионе проявляется дифференцированность погребений с северной ориентировкой. Среди них выделяется группа со шкурой коня (пять погребений; в одном отсутствовал череп коня, были только кости ног (Балабан, К.19, П.2). Погребения с северной ориентировкой с целым остовом коня в регионе не известны. В большей степени погребения с северной ориентировкой Пруто-Днестровского региона представлены типом Д1, т.е. без останков коня (14 погребений, ориентированные на север и 14 – на ССЗ). Из пяти погребений с северной ориентировкой Пруто-Днестровского региона со шкурой коня в трех отсутствовал инвентарь.

Г. А. Федоров-Давыдов пришел к заключению о чистоте признаков и отсутствию типологической вариативности погребального обряда этнокультурных групп, хоронивших своих умерших головой на север (Федоров-Давыдов 1966, 160). Однако кажется наиболее правдоподобной противоположная точка зрения, которой придерживаются В. А. Иванов и В. А. Кригер, исследовавшие позднекочевнические погребения Южного Урала и Заволжья XII–XIV вв. Они пришли к выводу о разнообразии погребального обряда касательно захоронений с северной ориентировкой (Иванов–Кригер 1988, 65).

Позднекочевнические погребения с южной ориентировкой составляют наименьшее количество относительно погребений с другими вариантами ориентировки (три захоронения). Это относится как к Пруто-Днестровскому региону, так и вообще – к восточноевропейским степям. Г. А. Федоровым-Давыдовым было учтено пять погребений с ориентировкой на юг, среди ко-

тетметкезések (14 É–D és 14 ÉÉNy–DDK tájolású sír). A régió 5 északi tájolású lóboros tetmetkezése közül 3 melléklet nélküli volt.

G. A. Fjodorov-Davidov arra a következtetésre jutott, hogy az északi tájolást használó népcsoportok tetmetkezési szokásait egyértelmű elemek jellemzik, különböző variánsokat nem lehet elkülöníteni (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 160). Azonban sokkal valószínűbbnek tűnik az az ezzel ellentétes nézőpont, amelyet a dél-uráli és Volga-vidéki 12–14. századi nomád sírokat kutató V. A. Ivanov és V. A. Kriger fogalmazott meg. Kutatási eredményeik szerint az északi tájolású sírokhöz sokféle tetmetkezési szokás és elem tartozik (IVANOV–KRIGER 1988, 65).

A többi tájolóshoz képest a déli tájolású késő nomád sírból van a legkevesebb (3 tetmetkezés). Ez a megállapítás a Prut–Dnyeszter régióra és a kelet-európai sztyeppre egyaránt érvényes. G. A. Fjodor-Davidov 5 déli tájolású tetmetkezést tanulmányozott, amelyek többsége (4) ló nélküli, egy pedig részleges lovastetmetkezést tartalmazott. A kutató mind az 5 sírt a negyedik időszakra keltezte (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 151).

A Prut–Dnyeszter régióban 12 déli tájolású tetmetkezésről tudunk (7 D–É, 3 DDNy–ÉÉK, 2 DDK–ÉÉNy). Ezek között három részleges lovastetmetkezés ismert, de eltérnek a régió tipikus lovassírijaitól. Az egyik sírban a lókoponya és a láb-szárcsontok a sírgödörön kívül, attól 0,5 m-re északra és 0,9 m-rel magasabban helyezkedtek el (Trapovka 1. kurgán 2. sír). Egy másikban az ember feje mögött egy lóállkapocs volt, nyugatra tőle pedig a ló levágott lábszárainak alsó csontjai feküdtek (Kocskovatoje 28. kurgán 1. sír). A bálábani 21. kurgán sírjában az elhunyt mellett az áldozati ló négy láb-szárcsontja és bordái feküdtek, koponya nélkül.

A nyugati tájolású tetmetkezések között elkülöníthető egy kis csoport, amelyben az összehajtott lóborst az elhunyt testének alsó része, leginkább a lábai közelében helyezték el. Egy sírban a lócsontok az elhunyt mellett helyezkedtek el (Chircăiești 1. kurgán 4. sír), három sírban pedig az elhunyt lábai mellett, illetve lábain voltak. Utóbbiak közül egyben csak lólábszárcsontok voltak, koponya nélkül (Salviri 6. kurgán 11. sír).

A Probotă falu mellett előkerült 11. századi sírban a ló koponyája az elhunyt jobb sípcsontján, azzal párhuzamosan feküdt, néhány lábszár-

торых большинство (четыре) без костей коня и одно – с останками коня. Все эти погребения были им датированы четвертым периодом (Федоров-Давыдов 1966, 151).

В Пруто-Днестровском регионе было выявлено 12 погребений, в которых человек имеет южную ориентировку (Юг-7, ЮЮЗ-3, ЮЮВ-2). Из них в трех захоронениях находятся останки коня. Однако в этих случаях их присутствие представлено не типичными вариантами для региона. Так, в одном комплексе череп и кости ног коня захоронены вне могилы с человеком – в 0,5 м к северу от нее и на 0,9 м выше ее (Траповка, П.2, К.1). В другом погребении за головой человека лежала челюсть коня, а к западу – кости нижних частей обрубленных ног лошади (Кочковатое, К.28, П.1). В погребении кургана 21 у с. Балабан рядом с покойником лежали четыре ноги и половина грудной клетки коня, без черепа.

Среди погребений с западной ориентировкой отмечается маленькая группа, в которой сложенная шкура коня находится в области нижней части тела человека, главным образом, в ногах погребенного. В одном погребении кости коня располагались рядом с покойником (Киркаешты, К.1, П.4). И в трех захоронениях в ногах и на них. Из них, в одном были только кости конечностей, без черепа коня (Шальвиры, К.6, П.11; по характеристике останков коня и хронологии оно стоит отдельно от других погребений со сложенной шкурой).

В захоронении XI в. у с. Пробота череп лошади лежал на правой берцовой кости, вдоль нее, и несколько костей конечностей в ногах погребенного (Пробота, П.7). И в парном погребении IX–X вв. у с. Градиштя, с мужским и женским костяками, на стопах мужского лежали череп и кости ног лошади (Шальвиры, К.6, П.11; по характеристике останков коня и хронологии оно стоит отдельно от других погребений со сложенной шкурой).

Также, по данному признаку аналогичными погребениями являются два захоронения из курганного могильника у г. Слободзея (П.18, 37). Они не были включены в выборку. Могильник датируется авторами публикации концом VIII – первой половиной IX в., и относится к кругу салтово-маяцких или венгерских древностей

csont pedig az elhunyt lábainál (Probotá 7. sír). A Grădiștea mellett előkerült 9–10. századi férfi-női kettős temetkezésben a ló koponyája és végtagjai a férfi lábfejen feküdtek (Grădiștea 1. kurgán 11. sír).

Ezen jellemző alapján párhuzamként tűnik fel a szlobodzejai kurgán 18. és 37. sírja. Ezek nem tartoznak bele az elemzésünk alapját képező 83 sírba. Publikálói a temetőt a 8. század vége és a 9. század első fele közé datálják, és a szaltovo–majaki kultúrkör, vagy a magyarok régészeti emlékei közé sorolják (SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008, 69). Ezekben a temetkezésekben a ló lábszárcsontjai és koponyája a probotai és grădișteai sírokhoz hasonlóan helyezkednek el.

Az összehajtott lóbőr ilyen különleges sírba helyezése a magyar temetkezésekben figyelhető meg. A magyar temetkezések Bálint Csanád-féle csoportosításában ez a típus a második csoportba, „a lábhoz tett összehajtott lóbőrös temetkezések” közé tartozik (BALINT 1972, 178).

BESENYŐK ÉS OGUZOK A PRUT–DNYESZTER RÉGIÓBAN KELET-EURÓPAI JELENLÉTŰK KONTEXTUSÁBAN

A kelet-európai sztyepp besenyő és oguz sírjainak elemzése lehetővé tette a kutatók számára, hogy meghatározzák és elkülönítsék a két nép temetkezési szokásainak jellemzőit. Mindkét népesség temetkezéseit egy korábbi kurgánba másodlagosan ásták be, alapvetően keleti tájolásúak, de az adott évszaktól függően megfigyelhetőek eltérések, a lóbőrt pedig a lókoponyához viszonyítva szintén keleti tájolással helyezték a sírba. A besenyők esetében meghatározó elem a lóbőr, amelyet az elhunyt mellett, a sírgödör alján terítettek ki. Az oguz temetkezés ettől abban tér el, hogy ők a lóbőrt az elhunyt fölé (egy deszkára, a sír betöltésébe, a korporsó, vagy az annak kivájt farönk tetejére) helyezték (GARUSZTOVICS–IVANOV 2001, 94; PLETNYOVA 2003, 123–124; KRUGLOV 2003, 13). Egyik esetben a lócsontok az elhunyt-hoz képest vízszintes, a másik esetben vertikális pozícióban helyezkednek el.

A Prut–Dnyeszter régióban összesen 18 olyan sír (22%) volt, amelyben a lócsontok az elhunyt-hoz képest vertikálisan helyezkedtek el. Ezek közül 6 esetben (7%) a lócsontok az elhunyt fölött, a sírt

(ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008, 69). В этих захоронениях кости ног и череп коня располагались аналогичным образом, как и в погребениях у с. Пробота и у с. Градиштя. Такая особенность размещения сложенной шкуры коня в могиле отмечена в погребальном обряде венгров. В классификации погребений венгров Ч. Балинта, данный вариант соответствует второй группе: «погребения со шкурой коня, положенной к ногам» (Балинт 1972, 178).

ПАМЯТНИКИ ПЕЧЕНЕГОВ И ОГУЗОВ ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОГО РЕГИОНА В ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОМ КОНТЕКСТЕ

Анализ погребальных памятников печенегов и огузов степей Восточной Европы позволил различным исследователям выделить характерные черты их погребального обряда. И у тех и у других групп населения погребения впускные, с западной ориентировкой, с сезонными отклонениями, шкура коня также обращена черепом на запад. Для печенегов было определено наличие шкуры коня, разложенной рядом с погребенным на дне могилы. Обряд огузов отличается расположением шкуры коня над погребенным (на перекрытии, в засыпке, на крышке гроба или колоды) (ГАРУСТОВИЧ–ИВАНОВ 2001, 94; ПЛЕТНЕВА 2003, 123–124; КРУГЛОВ 2003, 13). В одном случае останки коня находятся в горизонтальном положении по отношению с человеком, а в другом – в вертикальном.

В нашем регионе всего было выявлено 18 погребений (22%) характеризующихся вертикальным соотношением покойника и останков коня. Из них, в шести случаях (7%) кости коня располагались над человеком (на перекрытии, либо в засыпке), и в 12 погребениях (14%) они находились на уступе. В некоторых случаях часть костей коня присутствует на уступе, а часть над погребенным (Нерубайское, К., П.1; Нерубайское, К., П.2; Сукля, 156.1899/334; Таракля, К.2, П.3). Для данной категории погребений характерно присутствие останков по левую сторону от человека. Если имеется уступ, то он располагается слева от человека. А если кости коня находятся над погребен-

lefedő deszkán vagy a betöltésben voltak, 12 sírban (14%) pedig a padkán feküdtek. Néhány esetben a lócsontok egy részét a padkára, másik részét pedig az elhunyt fölé tették (Nyerubajszkoje kurgán 1. sír; Nyerubajszkoje kurgán 2. sír; Sucleia 156.1899/334; Taraclia 2. kurgán 3. sír). Erre a sírtípusra az jellemző, hogy a lócsontok az elhunyttól balra helyezkednek el. Ha padkás sírről van szó, akkor a padkát az elhunyttól szintén balra, a sírgödör hosszabbik falán alakították ki. Ha pedig a lócsontok az elhunyt felett vannak, akkor vagy pontosan az elhunyt felett, vagy egy kicsit balra eltolva helyezték el azokat.

Egy elkülönítő szemléletmódot is meg lehet határozni ezekkel a sírokkal kapcsolatban. Egyes sírokban mindegyik lócsont az elhunythoz képest magasabban (vertikálisan) helyezkedik el (fölötte, a betöltésben, a sírt lefedő deszkán vagy a padkán). Más sírokban a lókoponyát az elhunyt mellkasára, a lábszárakat pedig a sírgödör aljára tették (Chircăiești 4. kurgán 5. sír; Taraclia 2. kurgán 3. sír; Pavlovka 2. kurgán 2. sír). A harmadik típust egy sír képviseli, amelybe csak lókoponyát tettek, az elhunyt mellkasának bal oldali részére (Codrul Nou 3. kurgán 5. sír). Végül pedig, szintén egy sírban, a lókoponya az elhunyt mellkasán feküdt, három lábszárcsont tőle balra, a sírgödör alján, egy lábszárcsont pedig a padkán volt (Taraclia 2. kurgán 3. sír).

Az első csoport temetkezései a tárgyi mellékletek alapján a 13–14. századra keltezhetőek (2. táblázat). A második csoport sírjaiban nincs keltező értékű leletanyag, a temetkezési szertartás (csak lókoponya, vagy ezenkívül az első ízületnél elvágott lábszár – erről ld. *A ló végtagjaihoz kapcsolódó különlegességek* című fejezetet) alapján azonban a 10–12. századra datálható.

Összességében a Prut–Dnyeszter régióban élt nomádok a ló egyes részeit elsősorban az elhunyt mellé, a sírgödör aljára tették, ami a besenyő hagyományoknak felel meg.

Ez általában véve a kelet-európai sztyepp nyugati területeire jellemző. Eben a régióban – a Kaszpi-tenger északi előterével, a Volga–Urál-vidékkel és a Volga–Don-vidékkel ellentétben – kevés esetben fordul elő az, hogy a lóbórt az elhunyt felett helyezték el (KRUGLOV 2001, 428).

V. A. Ivanov összeállította a kelet-európai oгуз–besenyő temetkezések katalógusát. Ebben a munkában 84 olyan lóbőrös temetkezést gyűjtött

ным, то они были положены либо прямо над ним, либо находились с отклонением влево.

Также можно выделить по отношению к данным погребениям определенный дифференцирующий аспект. В одних комплексах все кости коня находятся в вертикальной позиции по отношению к человеку (над ним в засыпке или на перекрытии, на уступе). В других – череп коня располагается на груди покойника, а конечности на дне могилы (Киркаешты, К.4, П.5; Тараклия, К.2, П.3; Павловка, К.2, П.2). К последним относится одно захоронение, в котором присутствовал только череп коня, находившийся на левой части грудной клетки покойника (Кодру-Ноу, К.3, П.5). И одно захоронение, в котором череп коня лежал на груди погребенного, кости трех конечностей располагались слева на дне могилы, и кости одной конечности на уступе (Тараклия, К.2, П.3).

Первые комплексы датируются по вещевому ассортименту XIII–XIV вв. (табл. 2). Вторые – не содержат датирующий инвентарь датирующий инвентарь, однако по погребальному обряду (присутствие только черепа коня, либо отчленение конечностей коня по первый сустав – см. раздел «Действия связанные с захоронением коня: отчленение конечностей...») их можно отнести к диапазону X–XII вв.

В целом, кочевники Пруто-Днестровского региона размещали части коня, преимущественно, рядом с покойником на дне могилы, что соответствует печенежской традиции.

Такая ситуация характерна в общем для западных областей Восточной Европы. Для этой территории отмечается малое количество погребений со шкурой коня уложенной над умершим, в отличие от Северного Прикаспия, Урало-Поволжья и Волго-Подонья (Круглов 2001, 428). В. А. Иванов составил каталог огузско-печенежских погребений Восточной Европы. В нем содержится 84 погребения со шкурой коня лежащей над человеком, и из них 45 погребений (64%) географически располагаются к востоку от Волги. При этом область распространения данных захоронений на западе ограничивается Днепром, западнее которого такие памятники встречаются крайне редко (Иванов 2014, 132). Наибольшая концентрация огузских элементов материальной и погребальной культуры при-

össze, amelyben a lóbórt az elhunyt felett helyezték el, s ezek közül 45 sír (64%) a Volgától keletre lévő területekről származik. Ezzel szemben ez a sírtípus nyugat felé csak a Dnyeperig terjedt el, azon túl már csak nagyon ritkán fordul elő (IVANOV 2014, 132). Az anyagi kultúra és a temetkezési szokások oguz elemei a Kaszpi-tenger északi előterében koncentrálnak leginkább. Ezek közé az elemek közé tartozik az elhunyt fölött elhelyezett lóbőr, a fülkanalak, a madár alakú felvarrható díszek és az övgarnitúrák (GARUSZTVOVICS–IVANOV 2001, 77). Minél messzebb megyünk ettől a térségtől, annál kevesebb oguz jellemzővel találkozunk, és egyre inkább megnövekszik a besenyő jellegzetességek száma. Észak felé tehát, a Volga–Urál térségben az elhunyt mellett és felett elhelyezett lóbőrös temetkezések az előbbiek javára szólnak. Az Urál nyugati előterének sztyeppi területeiről származó, I. V. Matyusko által elkülönített 9–11. századi lóbőrös temetkezéseiben a lócsontok az esetek 70%-ában az elhunyt mellett, a bal oldalán, 20%-ban pedig felette (10% a sírt lefedő deszkán, 10% pedig a betöltésben) helyezkedtek el (MATYUSKO 2016, 183). A Volgán túli északi területeken, az erdős és erdős sztyeppi zónában az egytagú zablák terjedtek el, amelyek Sz. A. Pletnyova szerint besenyőkre utalnak (PLETNYOVA 1958, 162).

V. A. Ivanov gyűjtésében 201 olyan kelet-európai sztyeppi sír szerepel, amelyben a lóbórt az elhunyt mellett, a sírgödör alján helyezték el (ezek közül 169 sírban a lócsontok az elhunyttól balra, 32 esetben pedig jobbra található). Elterjedésüket V. A. Ivanov a következőképpen jellemezte: „Földrajzi elterjedésük fordítottan arányos az oguz sírok elterjedésével: 21,4%-uk a Volga–Urál-vidéki sztyeppen található. A Volgától nyugatra ezen temetkezések előfordulási gyakorisága megnövekszik: a fennmaradó 78,6%-ból 12,9% a Volga és a Don közti sztyepről került elő, 15,4% a Don alsó folyásvidékéről, 48,2% pedig a Dnyesztertől nyugatra, a mai Ukrajnához tartozó területekről származik.” (IVANOV 2014, 134).

A régészeti anyagban nyomon követhető területi különbségek összhangban vannak az írott forrásokkal. Ezek alapján V. A. Ivanov a 9–11. század vonatkozásában két besenyő csoportot különített el, az európai és a volgántúli. A volgántúli besenyők országa a Volga folyó és az Urál-hegység között he-

ходится на Северный Прикаспий. К подобным признакам относятся конская шкура, расположенная над человеком, копоушки, птицевидные нашивки и поясные наборы (Гарустович–Иванов 2001, 77). И чем дальше от этого ареала, тем менее выражены огузские признаки, и более нарастает количество печенежских. Так, севернее – в Урало-Поволжье – соотношение погребений со шкурой коня рядом с человеком и над ним, уже в пользу первых. В выделенных И. В. Матюшко погребениях IX–XI вв. со шкурой коня степного Приуралья в 70% случаев кости коня находились рядом с человеком (слева) и в 20% – над ним (10% – на перекрытии и 10% – в насыпи) (Матюшко 2016, 183). Также в северных областях Заволжья – в лесных и лесостепных районах – распространены удила без перегиба, которые по мнению С. А. Плетневой являются печенежским атрибутом (Плетнева 1958, 162).

Погребения степей Восточной Европы со шкурой коня, расположенной рядом с человеком на дне могилы представлены 201 единицами по выборке В. А. Иванова (в 169 погребениях кости коня слева, в 32 – справа от человека). Характер их распространения В. А. Иванов описывает следующим образом: «*Их география обратно пропорциональна географии огузских погребений: 21,4% локализируются в степях Урало-Поволжья. К западу от Волги частота встречаемости этих погребений идет по возрастающей: из оставшихся 78,6% рассматриваемых погребений 12,9% обнаружены в степях Волго-Донского междуречья, 15,4% в Нижнем Подонье и 48,2% на территории современной Украины до Днестра на западе*» (Иванов 2014, 134).

Отмеченная территориальная дифференциация археологического материала согласуется и с письменными источниками. На их основании, В. А. Иванов выделяет для IX–XI вв. две «Печенегии» – Европейскую и Заволжскую. Заволжская Печенегия находилась между Волгой и Уральским хребтом. К югу от них проживали огузы (Пилипчук 2014, 238; Иванов 2000, 273; Гарустович–Иванов, 2001, 101–105).

lyezkedett el. Az oгуzok ettől a területtől délre éltek (PILIPCSUK 2014, 238; IVANOV 2000, 273; GARUSTOVICS–IVANOV 2001, 101–105).

SZOCIOKULTURÁLIS FAKTOROK A BESENYŐ ÉS OGUZ NÉPESSÉG TEMETKEZÉSI SZOKÁSAIBAN

Ebben a fejezetben a padkás sírokkal foglalkozunk. Az összes vizsgált temetkezés közül 12 sír (14%) tartozik ide. Két sírban a sírgödör mindkét hosszanti oldalán kialakítottak egy-egy padkát (a lócsontokat az északi padkára tették). A többi sírban a padkát az északi fal mentén alakították ki, vagyis az elhunyt bal oldalán. A lóbőr elhelyezésének típusa 6 sír esetében ismert, ezekben a bőrt szétterítették (a többi esetben csak annyi szerepel a sírleírásban, hogy a sírban lókoponya és lábszárcsontok voltak).

Ennek a sírtípusnak az etnikai azonosításával kapcsolatban a kutatók véleménye időnként eltérő. E. V. Kruglov egyetért Sz. A. Pletnyovával abban, hogy a padkás sír az oгуz temetkezési szertartás különlegességének számít, mert az elhunyt és a lócsontok vertikális/szintbeli eltérő viszonyát fejezi ki (KRUGLOV 2001, 399). Maga Sz. A. Pletnyova több publikációjában is a padkás sírokat különböző etnikai csoportokhoz sorolta. 1958-as Besenyők, úzok, kunok a délorosz sztyeppen című cikkében a következőképp jellemezte az általa felállított (48 sírből álló) első csoportot: „*Az áldozati ló levágott fejét és lábait anatómiai rendben közvetlenül az elhunyt mellett, tőle balra, vagy a padkán, vagy a betöltésben helyezték el*” (PLETNYOVA 1958, 155). Azokat a temetkezéseket azonban, amelyekben a lócsontok az elhunyt fölött helyezkednek el, egy másik csoportba sorolta (ebbe a csoportba 3 sír tartozik). Sz. A. Pletnyova ezt a csoportot Ibn Fadlan leírása alapján az oгуzokkal hozta összefüggésbe, aki az oгуzokkal kapcsolatban egy ehhez hasonló temetkezési szokásról írt (PLETNYOVA 1958, 161–165). Másik, Nomádok a kelet-európai sztyeppen a 10–13. században című 1981-es cikkében szintén két csoportra osztotta a besenyő–oгуz emlékeket. Az egyik csoportot azok a sírok alkották, amelyekben a ló koponyája és lábszárai az elhunyttól balra, vele egy szinten, a sírgödör alján voltak. A másik csoportba azok tartoztak, amelyekben a lócsontok az elhunyt felett, a padkán vagy a betöltésben foglaltak helyet (PLETNYOVA 1981, 218). 2003-as munkájában

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ ПЕЧЕНЕГОВ И ОГУЗОВ

Теперь остановимся на категории погребений с уступами, на которых располагаются части коня. Всего, из выборки на эту группу пришлось 12 таких захоронений (14%). В двух погребениях были два уступа вдоль длинных стенок погребальной камеры (кости коня в них находились вдоль северного края). В остальных, уступ располагался вдоль длинной северной стенки, т.е., по левую сторону от человека. Тип шкуры известен в отношении к шести погребениям – в них присутствовала разложенная шкура (в остальных случаях, в описании сообщается, что присутствуют череп и конечности ног коня).

Мнения исследователей по поводу этнической идентификации данной категории погребений порою различаются. Е. В. Круглов согласен с С. А. Плетневой в том, что погребения с уступами являются особенностью огузского погребального обряда, т.к. выражают вертикальное соотношение останков коня и человека (Круглов 2001, 399). Сама С. А. Плетнева в разных публикациях соотнесла погребения с уступами с различными этническими группами. В своей статье 1958 г. «Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях» С. А. Плетнева так описала отдельные особенности выделенной ею первой группы (составляющей 48 погребений): «Наличие в могиле отрубленных головы и ног коня, разложенных в анатомическом порядке слева от покойника, рядом с ним или на приступке-подсыпке» (Плетнева 1958, 155). Погребения же, в которых останки коня располагаются над покойником, отнесены ею в другую группу (включающую три погребения), которая и была соотнесена с огузами (торками), в соответствии с описанием такого обычая у огузских групп Ибн-Фадланом (Плетнева 1958, 161–165). В другой же своей статье «Кочевники восточно-европейских степей в X–XIII вв.» 1981 г. С. А. Плетнева, также разделив печенежско-торческие древности на две группы, в одну отнесла захоронения головы и ног коня слева от человека на одном с ним уровне. Другая группа отличается расположением головы и ног коня «на приступке, или над ним в засыпке» (Плетнева 1981, 218).

pedig, amely A délorosz sztyepp nomádjai a középkorban (4–13. század) címet viseli, Pletnyova ismét egy csoportba sorolta azokat a lóőrös temetkezéseket, amelyekben a lóőrít a sírgödör alján vagy a padkán helyezték el. Egy másik csoportot alkottak azok a sírok, amelyekben a lóőrít az elhunyt fölé, a sírt lefedő deszkára, vagy a sír betöltésébe tették (PLETNYOVA 2003, 123–124).

V. A. Ivanov a 10–11. századi Volga–Urál-vidéki nomád sírokkal kapcsolatban megjegyezte, hogy padkás sírok leggyakrabban a besenyőknél fordulnak elő, ugyanakkor a deszkával lefedett sírok az oгуzoknál dominálnak (IVANOV 2014, 135).

Mindez egyértelműen megmutatja, hogy a besenyő-oguz népesség padkás sírjainak etnikai meghatározása mennyire bizonytalan és milyen nehézségekbe ütközik.

A kérdés megoldásához a padka (tágabb értelemben az összetett kialakítású sírgödör) kialakításának okából kell kiindulnunk. Minden valószínűség szerint a padka eredetileg nem etnikumjelző, hanem társadalmi rangot jelző elem volt. A padkákra tehát nem jellemző elemként kell tekinteni, hanem azt kell figyelembe venni, hogy a különböző etnokulturális csoportok körében mennyire volt elterjedt (vagy ritka) a társadalmi viszonyokra utaló padkás sír. A kutatók véleménye szerint az határozza meg az illető társadalmi státuszát, hogy sírjának kialakításához mennyi munkára van szükség. A sírok kialakítására fordított munka mennyisége egy konkrét etnokulturális csoport tekintetében sokat elmond az adott társadalom szervezettségéről és rétegződéséről (MASSZON 1976, 153; DOBROLJUBSZKIJ 1978, 113). Ebből a nézőpontból önmagában a padka megléte nem számít etnikumjelző elemnek, az oгуzok és a besenyők egyaránt temetkezhetnek padkás sírokba.

Az első periódusban a Prut–Dnyeszter régióban nem voltak jellemzőek a padkás sírok. Ugyanebben az időszakban a Volgától keletre teljesen más volt a helyzet: a Volga–Urál-vidéken a 10–11. századi nomád temetkezések 6,5%-a padkás (IVANOV–GARUSZTOVICS–PILIPCSUK 2014, 336). Az Urál nyugati előterének sztyeppi részén ugyanez a mutató 10% (MATYUSKO 2016, 183). Padkás temetkezések a Kaszpi-tenger északi előteréből is ismertek (KRUGLOV 2001, 431–435). Ezenkívül ebben az időben az említett területeken padmalyos sírokba is szokás volt temetkezni (IVANOV–GARUSZTOVICS–

А в издании 2003 г. «Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII)» С. А. Плетнева снова относит в одну группу погребения со шкурой коня, находящейся на дне могилы и погребения с уступом, на котором лежит шкура коня. В другую же группу, соответственно, входят захоронения со шкурой коня расположенной над человеком на перекрытии либо в засыпке (Плетнева 2003, 123–124).

В. А. Иванов в отношении кочевнических погребений Урало-Поволжья X–XI вв. отмечает, что погребения с уступами встречаются чаще у печенегов, тогда как у огузов доминируют могилы с деревянным перекрытием (Иванов 2014, 135).

Таким образом, очевидна неопределенность и трудность в этнической интерпретации погребений с уступами печенежско-огузского (торческого) населения.

Для решения этого вопроса нужно исходить из сущности такого явления как сооружение уступа (в более широком смысле – усложненные конструкции погребальной ямы). По всей видимости, первоначально уступ не этническая черта, а социальная. И фиксируются уступы не как этномаркирующий признак, о нем можно лишь вести речь касательно степени распространенности (или нераспространенности) среди погребальных памятников той или иной этнокультурной группы, что свидетельствует об определенных социальных условиях. По мнению исследователей, конструкция могилы определялась уровнем затрат труда на ее сооружение, которые характеризуют социальный статус погребенного индивида. Показатели затрат труда при погребальных действиях в контексте конкретной этнокультурной группы характеризуют ее общественную организацию и стратификацию (Массон 1976, 153; Добролюбский 1978, 113). С этой точки зрения наличие уступа в погребении не обладает какой-либо этнической характеристикой. Сооружать уступы в могиле могли как огузы, так и печенеги.

Для первого периода сооружение уступов в погребениях Пруто-Днестровского региона оказалось нехарактерным. В тоже время, для Поволжья свойственна другая ситуация. В Урало-Поволжье 6,5 % кочевнических погребений X–XI вв. были с уступами (Иванов–Гарустович–

Pilipcsuk 2014, 337; Matyusko 2016, 183; Kruglov 2001, 431–439), amelyek kialakítása feltehetően szintén sok munkába került. A Prut–Dnyeszter régióban az Arany Horda időszakánál korábbról jelenleg nem ismerünk padmalyos sírt (Dobroljubszkij 1986, 73). Mindez azt bizonyítja, hogy az említett régiókban élt nomádok társadalmi szervezettsége különböző szinteken állt.

Hasonló a helyzet azoknál a síroknál is, amelyekben a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el, ezek kialakítása ugyanis kevesebb munkába került. A Volgától nyugatra eső területeken a sírt már nem fedték le deszkával, a lócsontokat ehelyett a sír betöltésébe tették (Ivanov–Garusztovics–Pilipcsuk 2014, 384, рис. 13). Ezeket a regionális sajátosságokat az is erősíti, hogy az adott sír elsődleges, vagy egy korábbi kurgánba másodlagosan beásott sír-e. Míg a Volga–Urál-vidéken az oguz és besenyő emlékek között az elsődleges kurgánsírok aránya magas (Ivanov–Garusztovics–Pilipcsuk 2014, 336, 340), addig a Prut–Dnyeszter régióban az Arany Horda időszaka előtti időkből nincsenek hiteles keltezésű elsődleges sírok.

Végeredményben azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a besenyő–oguz népesség társadalmi rétegződése regionális különbségeket mutat. A Kaszpi-tenger északi előterében és a Volga–Urál térségében társadalmuk összetettebb volt, mint nyugati szállásterületeiken.

A lócsontoknak az elhunyt fölötti elhelyezése valószínűleg szociokulturális jellegű elem. Ebben az esetben a lócsontokat nem közvetlenül a holttesttel együtt temették el, hanem a sír betemetése közben tették a sírba. Ennek akár az oguz népesség körébe beszivárgó iszlám is lehet az oka (az írott források arról tudósítanak, hogy néhány oguz csoport felvette az iszlámot) (Garusztovics–Ivanov 2001, 12, 24, 126). Ez a temetkezések vonatkozásában azt jelenti, hogy a pogány elemek (köztük az egyik legjelentősebb, a lovastemetkezés) háttérbe szorulnak. Egy ilyen temetkezés esetében a pogány és muszlim elemek keveredéséről, illetve arról beszélhetünk, hogy az oguz kulturális közegben a két vallás párhuzamosan volt jelen. Természetesen ebben az esetben nem arról van szó, hogy az oguzok egységesen felvették volna az iszlámot, hiszen akkor a sírok teljes mértékben megfeleltek volna a muszlim előírásoknak (a tárgyi és áldozati állat mellékletek elhagyása). Itt

Пилипчук 2014, 336). В Степном Приуралье такой показатель составил 10% (МАТЮШКО 2016, 183). Погребения с уступами фиксируются и в Северном Прикаспии (Круглов 2001, 431–435). Кроме того, на данных территориях в это время существует практика сооружения подбоев (Иванов–Гарустович–Пилипчук 2014, 337; Матюшко 2016, 183; Круглов 2001, 431–439), которые также предполагают большие затраты труда на сооружение погребальной камеры. В Пруто-Днестровском регионе погребения с подбоями ранее золотоордынского времени не встречаются (Добролюбовский 1986, 73). Все это свидетельствует о различной социальной организации кочевников данных регионов.

Схожая ситуация наблюдается и в захоронениях с останками коня над человеком, которые на западных территориях свидетельствуют о меньших затратах труда: в восточноевропейских степях к западу от Поволжья распространены погребения без перекрытий, в которых кости коня находятся в засыпи могилы (Иванов–Гарустович–Пилипчук 2014, 384, рис. 13). Данные региональные особенности подтверждаются еще и таким показателем, как основное или впускное погребение. Если в Урало-Поволжье высок процент основных погребений среди огузских и печенежских комплексов (Иванов–Гарустович–Пилипчук 2014, 336, 340), то в Пруто-Днестровском регионе основные погребения достоверно можно отнести только к золотоордынскому времени. В итоге, можно прийти к выводу о региональном отличии социальной стратификации печенежско-огузского населения. В Северном Прикаспии и Урало-Поволжье социальная стратификация у них была сильнее, нежели в их западных местах проживания.

Помещение костей коня над погребенным, является, скорее всего, особенностью социокультурного характера. В данном случае кости коня не хоронятся в одном погребальном пространстве с человеком, а несколько выносятся за него. Это может быть проявлением распространения ислама среди огузского населения (письменные источники сообщают о принятии ислама некоторыми группами огузов (Гарустович–Иванов 2001, 12, 24, 126). В погребальном комплексе это выражается в удалении языческих элементов «на

бизonyára az iszlám gyenge befolyása tükröződik a formálódó államiság körülményei között.

A Prut–Dnyeszter régióban azok a sírok, amelyekben a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el, az Arany Horda idejére keltezhető, vagyis arra az időre, amikor az iszlám már jelentősen elterjedt a nomádok körében. A korábbi időszakra (10–11. század) például olyan elemeket tehetünk, hogy a lókoponyát az elhunyt mellkasára tették, lábszárait pedig a sírgödör alján helyezték el, vagy a lábszárakat elhagyva csak a lókoponyát tették a sírba, az elhunyt mellkasára. Ezek alapján a 9–11. században a Volgától keletre végbement kulturális folyamatok a Prut–Dnyeszter régióban csak az Arany Horda időszakában kezdtek el igazán intenzíven kifejteni hatásukat.

A padkás sírok Prut–Dnyeszter régióbeli elterjedése azt mutatja, hogy ez a sírtípus alapvetően az Arany Horda idejére keltezhető (2. táblázat). Ezek a temetkezések tehát azokhoz a sírokhoz hasonlóan terjedtek el, amelyekben a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el. A padkás temetkezések minden valószínűség szerint szintén azoknak a szociokulturális folyamatoknak az eredményeként alakultak ki, amelyek ebben az időszakban végbementek a Prut–Dnyeszter régió nomád népességén belül.

A BESENYŐ ÉS OGUZ LOVASTEMETKEZÉSEK SAJÁTOSÁGAI

A besenyő–oгуz temetkezésekben a lóböрт két módon helyezték el, összehajtva vagy kiterítve. Erre a részletre a kutatók saját publikációkban rendszerint sajnos nem fordítanak figyelmet. Ezt az ismertetőjegyet először E. V. Kruglov állította a figyelem középpontjába a Kaszpi-tenger északi előterének a 9. század második fele és 11. század első fele közé datált nomád temetkezéseinek kutatása során. Kruglov arra az eredményre jutott, hogy a lóböрт kizárólag akkor terítették ki, amikor a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el (Kruglov 2001, 419). Ezek alapján azt lehet feltételezni, hogy az oгуz (úz) temetkezési szokás fő ismertetőjegye nem az, hogy az áldozati ló lenyúzott bőрét a sírba helyezték, hanem az, hogy a lóböрт *kiterítve* tették a sírba.

Ugyanakkor a Prut–Dnyeszter régió nomád temetkezéseinek elemzése lehetővé tette, hogy bizo-

второй план», к которым, в значительной степени, относится захоронение умершего вместе с конем. В таком обряде можно видеть синкретизм язычества и ислама, их взаимосуществование в огузской культурной среде. Конечно, в данном случае не идет речь о принятии огузами мусульманства, т.к. обряд соответствовал бы его канонам, которые не предусматривают помещение в могилу вещевого ассортимента, а также жертвенных животных. Здесь же, вероятно, отражено слабое влияние монотеистической религии в условиях формирующейся государственности.

В Пруто-Днестровском регионе погребения с останками коня, находящимися над человеком, приходится на золотоордынский период, т.е. на время когда ислам особенно активно проникал в среду кочевников. К более раннему времени (X–XII вв.), по обряду, можно отнести такие формы, как: присутствие черепа коня на груди покойника, а конечностей на дне могилы или же наличие только черепа коня на груди погребенного. Т.о., культурные процессы, происходившие в Заволжье в IX–XI вв., в Пруто-Днестровском регионе наиболее интенсивно начали реализовываться только в золотоордынский период.

Распространение в Пруто-Днестровском регионе погребений с уступами, на которых находятся кости коня, показывает, что они приходится, в основном, на золотоордынский период (табл. 2). Т.е., эти захоронения бытуют так же, как и могилы, в которых части коня находятся над человеком. И отражают они, по всей видимости, те же самые социокультурные процессы, происходившие в среде кочевого населения Пруто-Днестровского региона в данное время.

ОСОБЕННОСТИ ЗАХОРОНЕНИЯ КОНЯ У ПЕЧЕНЕГОВ И ОГУЗОВ

В печенежско-огузских погребениях присутствует два варианта расположения конской шкуры – сложенная или разложенная. К сожалению, подобная дифференциация, как правило, не производилась исследователями в их публикациях. Данный признак был принят во внимание Е. В. Кругловым при исследовании кочевнических погребальных памятников Северного Прикаспия второй пол. IX – первой пол. XI в. В результате

ныос sírokat feltételeesen besenyőnek határozzanak meg. Besenyő temetkezési szokásként lehet említetni az összehajtott lóbőrös temetkezést, amelyben a lóbőrt a nyugat felé tájolt elhunyt mellé, testének felső részénél, a sírgödör alján helyezték el. Előfordulnak más típusú temetkezések is, amelyekbe csak lókoponyát tettek, a nyugat felé tájolt elhunyt feje mellé. Ezek a temetkezések az első, illetve részben a második időszakban voltak elterjedtek, ami így időben javarészt egybeesik a Prut–Dnyeszter régió besenyő uralmával.

A kiterített lóbőrös temetkezések a Prut–Dnyeszter régióban az első időszaktól kezdve a negyedikig jelen voltak, sőt, néhány, az első időszak idejére datált sírt a 10. század és a 11. század eleje közé, vagyis az oгуzok nyugati irányú vándorlásánál korábbra kelteznek (az oгуz vándorlás a 11. század második felében indult meg). Ezenkívül a kiterített lóbőrös temetkezések száma az első periódusban eléggé jelentős, ezért ennek a temetkezési szokásnak a megjelenését nem köthetjük az oгуzokhoz, akik csak az első periódus végén érkeztek, és csak rövid ideig voltak jelen ezen a területen. Úgy tűnik, hogy akkor, amikor a Prut–Dnyeszter régió besenyő uralom alatt állt, a területre a besenyőkön kívül az oгуzok is betelepültek.

Ha visszatérünk a Kaszpi-tenger északi előterébe, akkor észrevehetjük, hogy a Prut–Dnyeszter régiótól eltérően – ahol az összehajtott lóbőrt az elhunyt mellé tették – mennyire elterjedt szokás volt az elhunyt felett elhelyezni az összehajtott lóbőrt. Szintén E. V. Kruglov hívta fel a figyelmet arra, hogy ha összeszámoljuk a Kaszpi-tenger északi előterének 9–11. századi, besenyő jellegzetességeket mutató temetkezéseit, akkor egy meglehetősen jelentéktelen számot kapunk (KRUGLOV 2001, 419; KRUGLOV 2003, 22). Ebből le lehet vonni azt a következtetést, hogy a Kaszpi-tenger északi előterében az oгуz temetkezési rítus dominált. Az Oгуz Kaganátus egy több etnikumból álló politikai képződmény volt, amelynek besenyők, ászok, alánok és egyéb törzsek is tagjai voltak (AGADZSANOV 1969, 147).

Érdemes megjegyezni, hogy az áldozati ló részleges sírba helyezését tekintve a besenyő és oгуz temetkezési szertartás között alapvetően kicsi a különbség, tehát a két rítus tipológiai, illetve kulturális közelsége egyértelmű. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy a két nép rokoni

исследователь выяснил, что растянутые шкуры коней «зафиксированы исключительно в положении над погребенным» (Круглов 2001, 419). Отсюда можно предположить, что признаком погребального обряда огузов (торков) является не только такая черта как расположение шкуры коня над погребенным, но и ее разложенность.

В то же время, анализ кочевнических погребений Пруто-Днестровского региона позволил предположительно соотнести определенные погребальные памятники с печенегами. Печенежской чертой обряда можно считать наличие сложенной шкуры коня, располагающейся на дне могилы рядом с погребенным, ориентированным на запад. При этом шкура сложена у верхней части скелета человека. Встречаются и погребения другого типа, в которых присутствует только череп коня, располагающийся у головы человека, ориентированного на запад. Эти погребения распространены в первом периоде и отчасти во втором, совпадая, таким образом, по большей части, со временем печенежского господства в Пруто-Днестровском регионе.

Погребения с растянутой шкурой коня существуют в Пруто-Днестровском регионе с первого по четвертый период. Причем, в отношении первого периода некоторые погребения датируются X – началом XI вв., т.е. тем временем, когда огузы еще не мигрировали на запад (их передвижение относится ко второй половине XI в.). Кроме того, количество погребений с растянутой шкурой в первый период довольно представительно, поэтому они не могли быть оставлены торками за короткое время их присутствия, приходящееся на конец первого периода. Получается, что во время печенежского господства Пруто-Днестровские земли, помимо самих печенегов, населяли и огузы.

Если вернуться на территорию Северного Прикаспия, то можно отметить распространенность практики уложения сложенной шкуры коня над погребенным, в отличие от Пруто-Днестровского региона, где сложенная шкура помещалась рядом с человеком. И также Е. В. Круглов отмечает, что общее количество погребальных памятников IX–XI вв. с печенежскими признаками на территории Северного Прикаспия оказалось крайне незначительно (Круглов 2001, 419; Круглов 2003, 22). Отсюда, можно заключить,

kapcsolatban áll egymással. A lóbőr sírba helyezésének különböző változatai egymással rokon etnikai csoportok temetkezési szokását is tükrözhetik.

A besenyők és oguzok genetikai rokonságáról írott források is beszámolnak. Abu al-Ghazi munkájában azt olvashatjuk, hogy Oguz kán 24 unokája közül az egyiket Becse kánnak hívták (KONONOV 1958, 56). Mahmud al-Kasgari, egy 11. századi szerző pedig a volgántúli besenyőket az oguzok egyik törzseként mutatta be (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 135). Ez azt jelenti, hogy az oguz népnév egyben gyűjtőnév is volt (GARUSZTOVICS–IVANOV 2001, 47).

Az egy vagy több csoporthoz tartozó különböző temetkezési szokások (az elhunyt felett vagy mellett elhelyezett lócsontok) olyan szociokulturális különlegességekre utalnak, amelyek egy konkrét etnokulturális és geopolitikai helyzetben alakultak ki. Az oguzok esetében a lóbőr elhunyt fölötti elhelyezése az iszlám hatására is utalhat, azok az oguzok pedig, akik nem vették fel az iszlámot, az elhunyt mellé tették a lóbőrt. Az ilyen vízszintes elrendezésű temetkezések leginkább a Kaszpi-tenger északi előterén kívül voltak jellemzőek, a vertikális elrendezésük pedig ezzel ellentétben leginkább ezen a területen fordultak elő. Ez a sajátosság a Kaszpi-tenger északi előterében élt oguzok társadalmi szerveződéséből ered, vagyis az államiság és a társadalmi rétegződés megerősödéséből (AGADZSANOV 1969, 102), tehát azokból a folyamatokból, amelyek lehetővé tették az iszlám megjelenését. Ugyanez fordított előjellel is igaz, az iszlám hatására ugyanis ezek a folyamatok intenzívebbé váltak. Más etnikai csoportok is hasonló hatásnak voltak kitéve, többek között a besenyők is, akik az összehajtott lóbőrt az elhunyt felett helyezték el.

A LOVASTEMETKEZÉSEKSEL KAPCSOLATOS SZOKÁSOK: A RITUÁLIS BOLYGATÁS

A késő nomád temetkezésekben megfigyelhetjük az utólagos rituális bolygatás szertartásának nyomait. Ez az esetek legnagyobb részében az elhunyt testét érinti: eltávolítanak, megbolygatnak, vagy összekevernek egyes csontokat, vagyis megbolygatják az anatómiai rendben fekvő csontvázat. A halott testnek rituális bolygatása nagy területen, hosszú időn keresztül volt elterjedt szokás a letelepült és a no-

что в Северном Прикаспии «господствующим» являлся погребальный обряд огузов. Огузский каганат был полиэтничным образованием, в состав которого входили печенеги, асы, аланы и др. племена (Агаджанов 1969, 147).

Стоит отметить, что в принципе разница небольшая между погребальным обрядом печенегов и огузов, если иметь в виду обычай укладывать части коня в захоронение. Т.е., очевидна типологическая близость этих обрядов, а соответственно и культурная. Это могло быть, по всей видимости, следствием того, что данные народности являются родственными, а следовательно, не стоит искать каких-либо значительных различий между ними. А вариативность в способе укладки шкуры коня в могилу может и быть отражением погребального обряда родственных этнических групп.

Об этногенетическом родстве печенегов и огузов сообщают и письменные источники. Абу-л-Гази упомянул имя хана Бече как одного из 24-х внуков Огуз-хана (Кононов 1958, 56). Махмуд Кашгарский, автор XI в., представил печенегов заволжских степей как племя, входившее в состав огузов (Федоров-Давыдов 1966, 135). Т.е. этноним огузы был также и собирательным (Гарустович-Иванов 2001, 47).

Различные же проявления обряда какой-либо группы или ряда групп (кости коня над человеком или рядом с ним) отражают социокультурные особенности, возникшие в конкретной этнокультурной, геополитической обстановке. В случае огузов помещение шкуры коня над погребенным могло означать влияние ислама, а немусульманизированные огузы погребали человека, укладывая шкуру коня рядом с ним. Такие захоронения, с горизонтальной позицией, распространены вне территории Северного Прикаспия, а с вертикальной, наоборот – чаще всего в Северном Прикаспии. Эта особенность исходит из социальной организации огузов данного региона – усиление государственности, социальной стратификации (Агаджанов 1969, 102) – условий, которые способствовали проникновению ислама, и, наоборот – под влиянием ислама происходили активнее. Такому же влиянию подвергались и другие этнические группы, в частности

мáд népesség körében egyaránt (FLJOROV 2000, 55; TOKARJEV 1990, 182).

A szándékos bolygatás, rongálás azonban nem csak az embercsontokat érintheti, hanem a sír többi elemét is. Például néhány kultúrában az volt a szokás, hogy a mellékletnek szánt tárgyakat a sírba helyezés előtt összetörik, vagy más módon tönkreteszik. A rituális bolygatás a lócsontokat is érintheti. Ez abból az alap gondolatból indul ki, hogy a sír középpontjában az elhunyt van, a sír minden jellemzője pedig hozzá viszonyul.

Minden, a sírt érintő tevékenység az elhunyt felé irányul. Az elhunyt a ló segítségével jut át a túlvilágra, ezért a lócsontokat is megbolygatják, hogy az elhunyt ne tudjon szabadon visszatérni ebbe a világba. A tárgyakat is azért teszik tönkre, hogy korlátozzák további felhasználásuk lehetőségét. E. V. Kruglov hívta fel a figyelmet arra, hogy a ló rituális bolygatása az oгуzoknál és a besenyőknél abból áll, hogy lenyúzott bőrét megrongálják (KRUGLOV 2003, 50–53).

A Prut–Dnyeszter régió vizsgált sírjaiba különböző méretű lóbőröket helyeztek (a méret az épségre utal). A lábszárcsontok lehetnek épek és bolygatottak, lehetnek gondosan elhelyezett anatómiai rendben (2. kép 3, 6; 3. kép 5, 6, 7), közelítve a ló legpontosabb és legteljesebb imitálásához, de olyan is előfordul, hogy a lábszárcsontok anatómiai rendben vannak ugyan, de hanyagul, bolygatottnak tűnő helyzetben tették őket a sírba (2. kép 1, 2, 4, 5).

Ezen variációk különböző előfordulásai utalnak a lóbőr épségére, illetve arra, hogy mekkora mértékben imitálták a sírban a lovak valós testfelépítését. A legteljesebb imitáció az, amikor a kiterített lóbőrön anatómiai rendben, egy téglalapot bezárva helyezik el a lábszárcsontokat (2. kép 3, 6, 8). A kiterített lóbőrös temetkezés bolygatott változata az eredeti elhelyezés különböző mértékű megváltoztatását, vagy a sírgödörön belül a csontok teljesen rendszertelen elhelyezését jelenti.

Természetesen az is feltételezhető, hogy a ló eredetileg rendesen elhelyezett lábszárai véletlenül, a sír betemetése során, vagy állatjárás következtében mozdultak el. Sok esetben azonban a lábszárcsontok nem csak összekeveredtek, hanem négy helyett csak két lábhoz tartoznak, vagy csak töredékesen kerülnek elő, vagy erősen bolygatottak. Gyakran találkozunk olyan kiterített lóbőrös temetkezések-

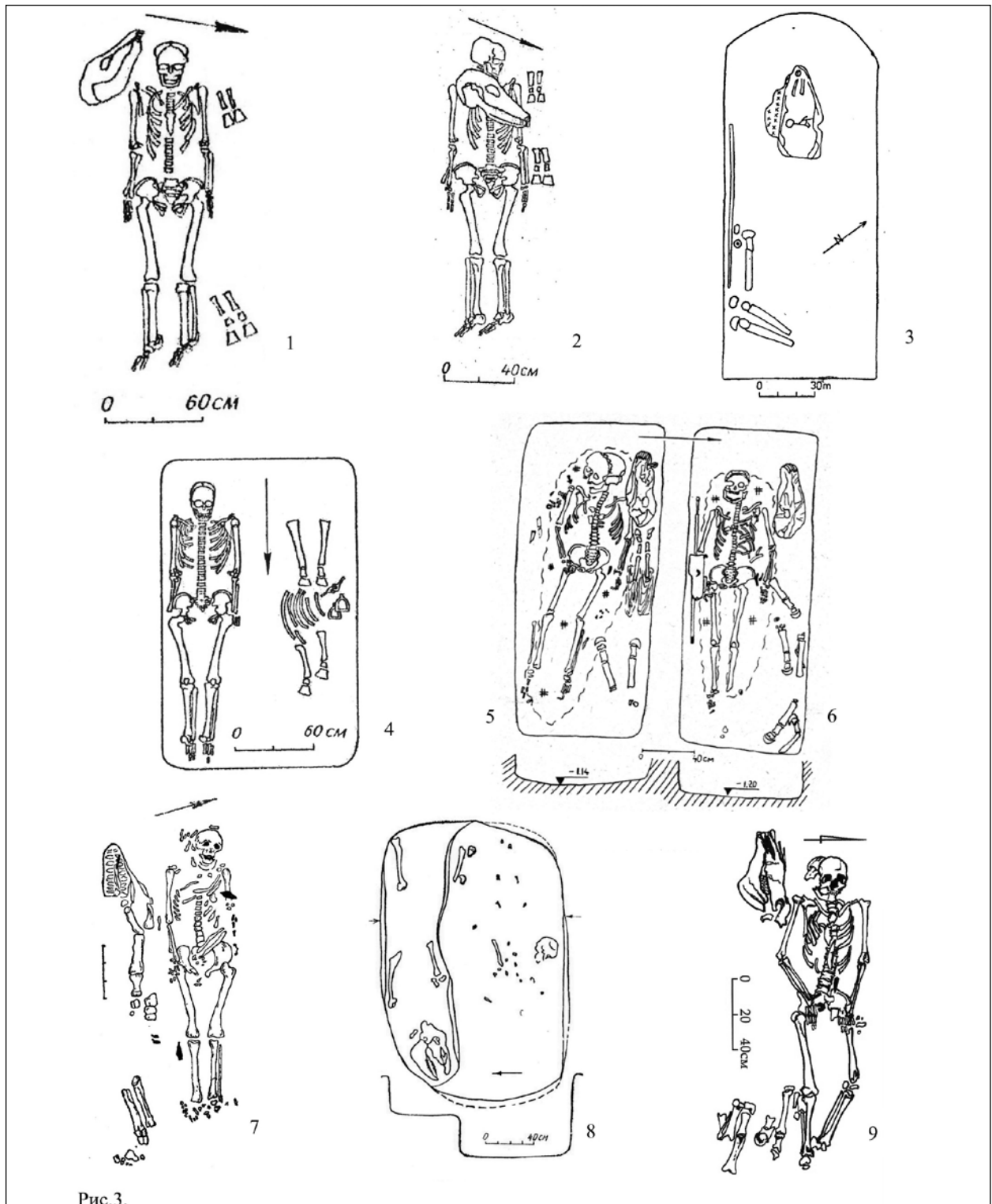

Рис.3.

- Рис. 3. Варианты отчленения костей ног коня (масштабы разные). 1–2: По первый сустав; 3–6: По второй сустав; 7–8: По второй и третий суставы; 9: По третий сустав. 1: Киркаешты, К.5, П.3; 2: Киркаешты, К.4, П.5; 3: Приморское, К.1, П.6; 4: Балабан, К.21, П.1; 5: Штефан-Водэ, К.1, П.1а; 6: Штефан-Водэ, К.1, П.1; 7: Плавни, К.8, П.1; 8: Холмское, К.7, П.1; 9: Буторы I, К.2, П.1
3. kép. Változatok az áldozati ló lábszárnak elvágására (a méretarányok eltérőek). 1–2: Az első ízületnél; 3–6: a második ízületnél; 7–8: A második és harmadik ízületnél; 9: A harmadik ízületnél. 1: Chircăiești 5. kurgán 3. sír; 2: Chircăiești 4. kurgán 5. sír; 3: Primorszkoje 1. kurgán 6. sír; 4: Bălăbani 21. kurgán 1. sír; 5: Ștefan Vodă 1. kurgán 1.a sír; 6: Ștefan Vodă 1. kurgán 1. sír; 7: Plavnyi 8. kurgán 1. sír; 8: Holmszkoje 7. kurgán 1. sír; 9: Butori I, 2. kurgán 1. sír

– печенеги, хоронившие умерших со сложенной шкурой помещавшейся над погребенным.

ДЕЙСТВИЯ СВЯЗАННЫЕ С ЗАХОРОНЕНИЕМ КОНЯ: ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ

В позднекочевнических погребениях можно наблюдать следы такого обряда как обезвреживание. В наиболее частых случаях он применяется по отношению к телу самого умершего: удаляются, разрушаются или смещаются с анатомического положения кости человека. Обряд обезвреживания умершего широко распространен как территориально, так и хронологически – у оседлого и у кочевнического населения (Флеров 2000, 55; Токарев 1990, 182).

Однако целенаправленному разрушению могут подвергаться не только кости человека, и обезвреживание может осуществляться в более широком контексте. К примеру, в некоторых культурах принято разрушать вещи, помещаемые потом в захоронение. Также обряд обезвреживания может применяться по отношению к коню. Это исходит из того, что весь погребальный комплекс, с различными признаками, соотносится с умершим.

И все действия, которые были совершены в процессе погребения, направляются и по отношению к человеку. Так, останки коня разрушаются исходя из того, что конь служит средством для передвижения человека в потустороннем мире, для того чтобы он не мог свободно посещать мир живых. Вещи же разрушаются по той же причине – чтобы ограничить возможность их использования. На действия по обезвреживанию коня путем разрушения его шкуры у огузов и печенегов обратил внимание Е. В. Круглов (Круглов 2003, 50–53).

В исследуемых погребениях Пруто-Днестровского региона шкура коня может находиться в захоронениях с различной степенью целостности. Присутствовать могут целые или разрушенные кости ног. Также кости ног коня могут располагаться в аккуратном выложенном виде в анатомическом порядке (рис. 2, 3, 6; рис. 3, 5, 6, 7), приближаясь, таким образом, к наиболее точной и целостной имитации коня, или же кости конечностей могут располагаться

kel, amelyekben a ló koponyája az elhunyt fejénél, lábszárai, vagy annak maradványai pedig az elhunyt lábánál vannak. Ugyanez a vonás figyelhető meg a csontok atipikus (megfordított, kifordított) elhelyezésében (tipikusnak a lócsontoknak az emberi vázzal azonos tájolása tekinthető: a nyugati tájolásnak megfelelően a ló pofája szintén nyugat felé néz, míg a végtagok patákkal keletre).

A LOVASTEMETKEZÉSEK SAJÁTOSÁGA: A VÉGTAGOK LEVÁLASZTÁSA, A MARADVÁNYOK TÍPUSAI A CSONTOK MENNYISÉGE ALAPJÁN, ELHELYEZÉSI SAJÁTOSÁGOK (JOBBRA, ILLETVE BALRA A HALOTTÓL)

A kelet-európai sztyepp késő nomád temetkezéseit vizsgáló kutatók eredményei szerint keltező értékkel bír az a megfigyelés, hogy a ló végtagját melyik ízületnél vágják le. A korábbi sírok esetében az első és második ízületnél, a későbbi síroknál pedig a harmadik ízületnél vágják le a ló lábát (Atavin 1984, 134–143).

Az első kutató, aki a késő nomád síroknak ezt a jellegzetességét tanulmányozta, A. G. Atavin volt. Az ő gyűjtése a kelet-európai sztyepp keleti területeit fedte le (Atavin 1984, 134). Atavin után Sz. A. Pletnyova fordított figyelmet erre a témára munkásságának legvégén, a Bjelaja Vezsa lelőhely nomád kurgánsírjaival foglalkozó műveiben (Pletnyova 1990, 18). Később E. V. Kruglov is érintette a témát a Kaszpi-tenger északi előterének oguz és besenyő sírjainak összefoglalása során (Kruglov 2001, 395, 446; Kruglov 2003, 13–82).

A Prut–Dnyeszter régió késő nomád temetkezései közül 39-ből van adat arról, hogy hol vágják le a ló lábszáranak alsó részét (3. kép). 9 sírban (23%) a ló lábait az első ízületnél vágják le (3. kép 1–2). 4 sírban kiterítve, 4-ben pedig összehajtvá helyezték el a lóbőrt. 4 sír melléklet nélküli volt. Csúpan 2 sírt lehetett keltezni, az egyik a 10–11. századra tehető (Vadul lui Isac 1. kurgán 5. sír), a másik a 11–12. századra (Merényi I. lelőhely, 1. kurgán 2. sír). Mivel ezek között a sírok között jelentős számban vannak jelen az első periódusra jellemző összehajtott lóbőrös temetkezések, azt feltételezhetjük, hogy az első ízületnél levágott lábszárak a 10–11. századi síroknak fordulnak elő nagy mennyiségben, de maga a temetkezési szokás a 10–12. század közti időszak-

в анатомическом порядке, но находится в могиле в «небрежном» виде, принимая разрушенный облик (рис. 2. 1, 2, 4, 5).

Различные проявления этих вариантов отражают характер целостности шкуры коня, в какой степени имитация лошади в погребении соответствует ее анатомическому строению. Так, растянутая шкура может выглядеть в наиболее целостном виде, когда кости ног коня разложены в анатомическом порядке прямоугольником (рис. 2. 3, 6, 8). Разрушенный вариант растянутой шкуры может представляться в различных нарушениях этого строения и беспорядочном расположении костей, разложенных вдоль погребальной камеры.

Конечно, можно предположить, что нарушение порядка расположения конечностей коня происходит в результате случайного смещения этих костей при засыпании могилы землей, или также в результате деятельности грызунов. Однако кости ног во многих случаях не просто смещены, они могут быть представлены не четырьмя ногами, а двумя, обломками или же сильно разрушенными остатками конечностей. Часто встречаются погребения с растянутой шкурой, в которых останки коня представлены черепом у головы человека, а в его ногах кости ног лошади, или их остатки. Тот же мотив может усматриваться в атипичном (перевернутом, развернутом) расположении костей (типичной является ориентация аналогичная человеку: при его западной ориентировке морда коня обращена также на запад, а конечности - копытами на восток).

ДЕЙСТВИЯ СВЯЗАННЫЕ С ЗАХОРОНЕНИЕМ
 КОНЯ: ОТЧЛЕНЕНИЕ КОНЕЧНОСТЕЙ;
 ТИПЫ ОСТАНКОВ ПО ПРИЗНАКУ
 КОЛИЧЕСТВА КОСТЕЙ; ПРОСТРАНСТВЕННАЯ
 ХАРАКТЕРИСТИКА (СЛЕВА-СПРАВА ОТ
 ЧЕЛОВЕКА)

Исследования позднекочевнических захоронений восточноевропейских степей показали, что отчленение скаковых конечностей коня по тот или иной сустав является хронологическим признаком. Как выяснилось, отчленение по первый и второй суставы характерно для более ранних

ра jellemző. 24 temetkezésnél (61%) dokumentáltak, hogy a ló lábszárát a második ízületnél vágták le (3. kép 3–6). Az ilyen típusú temetkezések az elsőtől a negyedik periódusig jelen voltak. A 24 sír közül 5 összehajtott, 19 pedig kiterített lóboros temetkezés.

Amint látható, az összehajtott lóboros temetkezések majdnem egyenlő arányban oszlanak meg abban a tekintetben, hogy az első vagy második ízületnél vágták-e el a ló lábát. A kiterített lóboros temetkezéseknél az esetek többségében a ló lábát a második ízületnél vágták el.

A ló lábának harmadik ízületnél történő levágása (3. kép 7–9) 10 temetkezésben (26%) dokumentált. Ezek közül csak egy sírban volt összehajtva a lóbor (Salviri 6. kurgán 11. sír), a többi sírban kiterítve helyezték el. A 10 sír közül 4 esetben volt olyan, hogy a ló valamelyik lábát a második, valamelyiket pedig a harmadik ízületnél vágták le. A többi 6 esetben mindegyik lábát a harmadik ízületnél vágták le.

A. G. Atavin a kelet-európai sztyeppi nomádok régészetét érintő kutatásai során kijelentette, hogy a ló lábszárának első és második ízületénél történő levágása, valamint egyetlen lókoponya lábszár-csontok nélküli sírba helyezése a besenyő–oguz időszakban volt elterjedt, a lóbor sírba helyezése, illetve a lábszár harmadik ízületnél történő levágása pedig a kunok megérkezése után terjedt el (ATAVIN 1984, 139). Amint azt a Prut–Dnyeszter régióban végzett kutatások adatai megmutatták, a ló lábszárának és koponyájának sírba helyezése legkésőbb a 12. századig volt szokásban, de ezeknek a síroknak a legnagyobb része az első periódusra keltezhető. A második ízületnél levágott lábszárakat a 10–14. század között helyeztek sírba. Azok a sírok, amelyekbe a harmadik ízületnél leválasztott végtagokat helyeztek, a 11–14. századra keltezhetők.

A Prut–Dnyeszter régió vonatkozásában ezek az eredmények alapvetően összhangban állnak A. G. Atavin következtetéseivel. Emellett, amint az látható, nem lehet kimutatni egyértelmű összefüggést bármely ízület levágása és a keltező értékű elemek között. Ehelyett ez a jellegzetes szokás egy tendenciának tűnik, amely különböző időszakokban széles körben elterjedt volt.

A Prut–Dnyeszter régió leletanyaga azt bizonyítja, hogy a ló végtagjainak a síroknak történő mennyiségi megjelenésével összefüggően a teljes

захоронений, а по третий – для более поздних (Атавин 1984, 134–143).

Первым исследователем, кто учел данный признак для позднекочевнических погребений, был А. Г. Атавин. Его выборка территориально охватила восточные районы восточноевропейской степи (Атавин 1984, 134). Затем, в своих более поздних публикациях, на наличие этого признака в кочевнических захоронениях курганов Белой Вежи обратила внимание и С. А. Плетнева (Плетнева 1990, 18). Также характер отчленения ног по тот или иной сустав был учтен Е. В. Кругловым при исследовании погребальных памятников огузов и печенегов Северного Прикаспия (Круглов 2001, 395, 446; Круглов 2003, 13–82).

В позднекочевнических погребениях Пруто-Днестровского региона отчлененность нижних конечностей ног лошади удалось проследить в 39 захоронениях (рис. 3). В девяти погребениях (23%) ноги у лошадей были отделены по первый сустав (рис. 3. 1–2). В четырех захоронениях находилась растянутая шкура, и в четырех – сложенная. В четырех погребениях инвентарь отсутствовал. Датировать удалось только два погребения: одно относится к X–XI вв. (Вадул луй Исак, К.1, П.5), другое – к XI–XII вв. (Мерень I, К.1, П.2). Ввиду того, что в этой группе присутствует представительное количество погребений со сложенной шкурой, существование которой, как удалось выявить, характеризуется первым периодом, то можно предположить, что и в целом, конечности коня отчлененные по первый сустав, присутствуют в большем количестве в захоронениях X–XI вв. При этом в целом их бытование приходится на период X–XII вв. В 24 погребениях (61%) зафиксировано отчленение костей ног лошади по второй сустав (рис. 3. 3–6). Такие погребения бытуют с первого по четвертый периоды. Отмечается эта черта в погребениях и со сложенной (пять погребений) и с растянутой шкурой коня (19 погребений). Как видно, для погребений со сложенной шкурой характерно почти равное соотношение отделения конечностей коня по первый и второй суставы. В погребениях с растянутой шкурой в большинстве случаев конечности отделены по второй сустав.

лóbőrök szintén kronológiai jelentőséggel bírnak. Három sírtípust lehet megkülönböztetni: 1) lóköponyával, végtagok nélkül; 2) lóbőrrel, amelyhez maximum két végtag párosul (néha csak töredékek vannak a sírban [2. kép 4, 5]); 3) lóbőrrel, amelyhez három vagy négy végtag párosul. Ennek megfelelően a lóbőrös temetkezésekben általában 2 vagy 4 lábszár található.

Az általunk vizsgált sírok között összesen 53 lóbőrös temetkezés van. Az első típusba 8, a másodikba 14, a harmadikba pedig 31 sír tartozik. Az összehajtott lóbőrös temetkezések tekintetében a második típus dominál: 7 sír tartozik a második, 2 pedig a harmadik csoportba. Ezzel szemben a kiterített lóbőrös temetkezések között a legjellemzőbb a harmadik csoport: 7 sír tartozik a második, 26 pedig a harmadik csoportba. Három temetkezésnél nincs részletesebb információ a lóbőr elhelyezéséről. A második típusba tartozó kiterített lóbőrös temetkezések nagy része az első periódusra keltezhető, összességében pedig ezek a temetkezések csak a 12. századig fordulnak elő (2. táblázat). Egyedülálló módon a harmadik típusba tartozó kiterített lóbőrös temetkezések legnagyobb mértékű elterjedése az első periódus utánra tehető. Így tehát az első és második típus alapvetően az első, és részben a második periódushoz tartozik. A harmadik típusba tartozó temetkezések azonban mind a négy periódus idején jelen vannak, sőt, a 12. századtól ez a típus vált dominánssá.

Összességében elmondhatjuk, hogy kizárhatjuk a közös tendenciák definíciószerű meghatározását. A közös vonás arról tanúskodik, hogy az idő előrehaladtával megnőtt a sírba helyezett lómaradványok csontmennyisége. Ez egyaránt érvényes a sírba helyezett végtagok számára (a hiányuktól vagy minimális mennyiségüktől), illetve a sírba helyezett lómaradványok teljességére is.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban a Prut–Dnyeszter régió részleges lovastemetkezéseit vizsgáltuk meg, amelyeket a szakirodalomban a besenyő–oguz népességel szoktak összefüggésbe hozni. Ezenkívül kísérletet tettünk arra, hogy elkülönítsük egymástól az oguz jellegű temetkezési elemeket a besenyő hagyományoktól.

Отчленение ног коня по третий сустав (рис. 3. 7–9) было зафиксировано в десяти погребениях (26%). В одном случае сложенная шкура коня сопровождалась отчлененными по третий сустав конечностями (Шальвиры, К.6, П.11), в остальных – растянута. В некоторых захоронениях было совмещено отделение по второй и третий суставы (четыре погребения из десяти). В шести захоронениях все конечности были отделены по третий сустав. Два захоронения датируются ранним временем – X–XI вв. (Буторы I, К.2, П.1) и XI в. (Лиман, К.2, П.9). Если исходить из соображения А.Г. Атавина (см. далее) их можно отнести к последней четверти XI в. Шесть захоронений были датированы в диапазоне XI/XII–XIV вв. и два – X–XII/XIII вв.

А. Г. Атавин в своем исследовании древностей кочевников восточноевропейских степей выявил, что отчленение скаковых конечностей по первый и второй суставы, а также помещение в могилу одного лишь черепа коня без конечностей, было распространено в печенежско-торчешский период, а уже с приходом половцев в могилу кладут шкуру коня с ногами, отчлененными по третий сустав (Атавин 1984, 139). Как показали данные Пруто-Днестровского региона, захоронения с конечностями коня, отчлененными по первый сустав, не датируются позднее XII в., равно как и захоронения с черепом коня. Большой же массой они приходятся на первый период. Конечности, отделенные по второй сустав, присутствуют в захоронениях на протяжении X–XIV вв. Отделение по третий сустав фиксируется в комплексах с XI по XIV вв.

Данные результаты, в отношении Пруто-Днестровского региона, в общих чертах, соответствуют выводам Г. А. Атавина. При этом, как можно видеть, отсутствует четкое соответствие между отчленением по какой-либо сустав и хронологическими показателями. А выражается данный признак в виде тенденции и наибольшей распространенности в то или иное время.

Материалы Пруто-Днестровского региона свидетельствуют о том, что целостность шкуры коня, в связи с количественным присутствием конечностей, также проявляется в хронологическом плане. Можно выделить три типа погребений: 1) с черепом коня без конечностей; 2) со

Az oguzokra az elhunythoz képest vertikálisan, fölötté elhelyezett lócsontok jellemzőek, a besenyők ezzel szemben az elhunyt mellé, a sírgödör aljára tették az áldozati ló maradványait. Ebből kiindulva azt mondhatjuk, hogy a Prut–Dnyeszter régió nomád népessége körében a 9. század vége és a 13. század eleje között a 'besenyő' hagyományok szerinti temetkezés volt az uralkodó, és ezt a szerepet csak az Arany Horda időszakában (13–14. század) vette át a lócsontok vertikális elhelyezése (az elhunyt felett, a sírt lefedő deszkán, a sír oldal falán kialakított padkán, vagy egyszerűen csak a sír betöltésében).

Munkánk folyamán azt a feltételezést fogalmaztuk meg, hogy az oguzok temetkezési szertartását nemcsak az jellemzi, hogy a lóbórt az elhunyt felett helyezték el, hanem az is, hogy a bórt *kiterítve* helyezték el, az elhunythoz hasonlóan nyugati tájolással. Besenyőnek azokat a temetkezéseket határoztuk meg, amelyekben lókoponya volt, illetve amelyekben az összehajtott lóbórt az elhunyt felsőtestének közelében helyezték el a sírgödör alján. A lócsontoknak az elhunythoz képest különböző elhelyezkedése pedig szociokulturális, társadalmi helyzeti okokkal magyarázható.

Az elhunythoz képest vertikálisan (magasabban) elhelyezett lóbőr minden bizonnyal nem bír etnikumjelző szereppel, hanem az iszlám vallás nomádok közötti terjedésének folyamatával áll összefüggésben. Azok a nomádok, akiket nem ért el az iszlám hatása, a lóbórt továbbra is az elhunyt mellett, a sírgödör alján helyezték el.

A besenyő és oguz temetkezési szokás hasonlósága a két nép közti rokonsággal, közös eredettel magyarázható. A forrásokat – köztük az írottakat is – figyelembe véve a besenyők eredetileg az oguzok egyik törzsét alkották.

A kutatás azt az eredményt hozta, hogy a Prut–Dnyeszter régió (összehajtott lóbórral, vagy csak lókoponyával ellátott) besenyő temetkezéseit alapvetően a G. A. Fjodorov-Davidov szerinti korszakolás első periódusának idejére datálhatjuk, de még a második idején is jelen voltak a régióban. Az oguzok (összehajtott lóbőrös) temetkezéseinek egy része időben párhuzamosnak mutatkozott a besenyő típusú temetkezésekkel, a többi viszont a teljes vizsgált időszakban jelen volt a területen, egészen az Arany Horda időszak kezdetéig.

шкурой коня, сопровождающейся костями двух конечностей или менее (иногда встречаются некоторые обломки конечностей [рис. 2. 4, 5]); 3) со шкурой коня, сопровождающейся костями четырех, или трех конечностей. Как правило, в захоронениях со шкурой коня представлено две или четыре конечности.

Всего по этому признаку было рассмотрено 53 погребения из выборки. На первый тип приходится восемь погребений, на второй – 14, на третий – 31. По отношению к сложенной шкуре превалирует второй тип: семь погребений относятся ко второму типу и два – к третьему. Разложенная шкура, наоборот, преимущественно, типична для третьего типа: семь погребений относятся ко второму типу и 26 – к третьему. По поводу трех захоронений отсутствует информация о варианте шкуры.

Большинство погребений с разложенной шкурой второго типа приходится на первый период, в целом же такие захоронения не датируются позднее XII в. (табл. 2). Отличным образом бытуют погребения с разложенной шкурой коня третьего типа, которые распространяются в наибольшей степени после первого периода. Таким образом, первый и второй типы, в основном, приходятся на первый период, незначительно перекрывая второй. Погребения же третьего типа существуют на протяжении всех четырех периодов, с XII века становясь доминирующим признаком погребального обряда.

В итоге, можно заключить об определенной общей тенденции. Она свидетельствует о том, что, с течением времени увеличивалось количество костей в составе останков коня: как количество конечностей (от их отсутствия, или минимального количества), так и степень их целостности.

Еще, хотелось бы обратить внимание на особенности пространственной характеристики размещения останков коня по отношению к человеку. В предыдущих разделах были описаны вариации расположения по вертикальной оси (над покойником, на уступе, рядом с ним). Определенная специфика отмечается также в отношении размещения костей коня по левую или правую сторону от человека (в некоторых случаях, находясь над покойником, конь смещен в сторону (влево)). Превалирует распо-

А Volgától keletre eső területek és a Prut–Dnyeszter régió 9–11. századi nomád temetkezési szokásait összehasonlítva arra a következtetésre jutottunk, hogy a Prut–Dnyeszter régióban élt nomád népesség társadalma ekkoriban kevésbé volt összetett, és az iszlám is jóval kisebb hatást gyakorolt rájuk. Az iszlám vallás intenzív terjedése, amely a Volgától keletre eső területeken a 9–11. században ment végbe, a Prut–Dnyeszter régiót csak az Arany Horda időszakában érte el.

A Prut–Dnyeszter régió részleges lovastemetkezéseinek alapuló elemzés az alábbi eredményt hozta: minél nagyobb számban kerülnek elő lócsontok a temetkezésekből, annál valószínűbb, hogy azok későbbre keltezhetők, a kisebb mennyiségű lócsont pedig inkább korai keltezésre utal. Ide sorolhatjuk a következő jellemzőket: a végtagok nagysága, ami arra utal, hogy melyik ízületnél vágták el a ló lábát; a sírba helyezett végtagok mennyisége (2 vagy 4 lábvég).

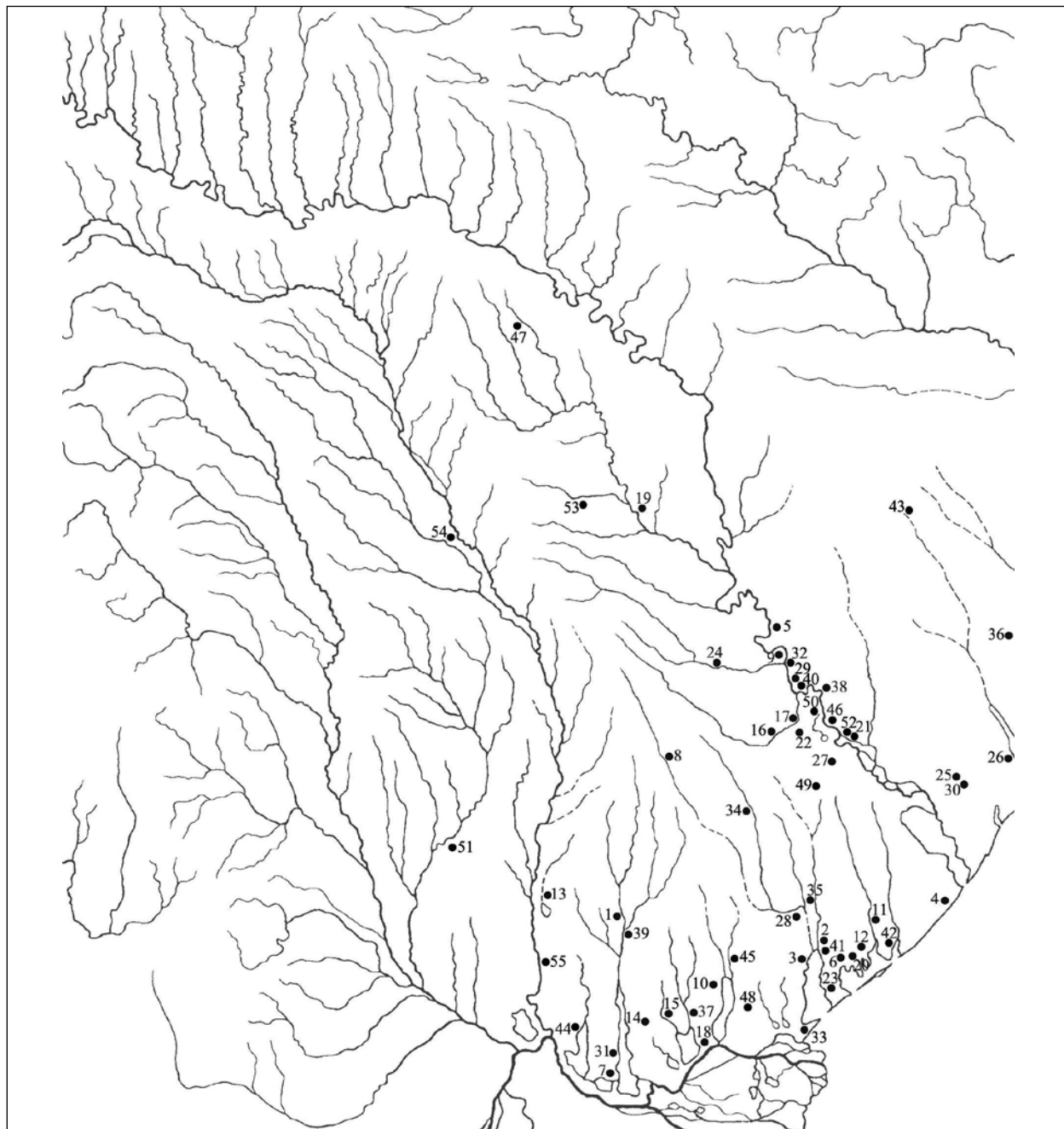

Рис. 4. Размещение кочевнических погребений IX–XIV вв. с частями коня в Пруто-Днестровском регионе. 1: Балабан; 2: Белолесье; 3: Борисовка; 4: Будаки; 5: Буторы; 6: Вишневое; 7: Градешка; 8: Градиштя; 9: Гура-Быкулуй; 10: Дзинилор; 11: Дивизия; 12: Желтый Яр; 13: Зернешты; 14: Каланчак; 15: Каменка; 16: Каушаны; 17: Киркаешты; 18: Кислица; 19: Кодру-Ной; 20: Кочковатое; 21: Красное; 22: Кырнацены; 23: Лиман; 24: Мерень; 25: Мирное; 26: Нерубайское; 27: Новые Раскаецы; 28: Павловка; 29: Парканы; 30: Петродолинское; 31: Плавни; 32: Плоское (Добролюбский 1986, 27); 33: Приморское; 34: Саицы; 35: Сарата; 36: Сербка; 37: Суворово; 38: Сукля; 39: Тараклия; 40: Терновка; 41: Траповка; 42: Тузлы; 43: Флориновское; 44: Фрикацей; 45: Холмское; 46: Чобручи; 47: Шальвиры; 48: Шевченково; 49: Штефан-Водэ; 50: Сопанса; 51: Grivița; 52: Hlinoia; 53: Mîndrești; 54: Proboța; 55: Vadul lui Isac

4. kép. A Prut–Dnyeszter régió 9–14. századi részleges lovastemetkezéseinek elhelyezkedése. 1: Bălăbani; 2: Beloleszje; 3: Boriszovka; 4: Budaki; 5: Butori; 6: Visnyovoje; 7: Gradeska; 8: Grădiștea; 9: Gura Bicului; 10: Dzinyilor; 11: Divizija; 12: Zsoltij Jar; 13: Zernesti; 14: Kalancsak; 15: Kamenka; 16: Căușeni; 17: Chircăiești; 18: Kiszlica; 19: Codrul Nou; 20: Kocskovatoje; 21: Krasznoje; 22: Cîrnățeni; 23: Liman; 24: Mereni; 25: Mirnoje; 26: Nyerubajszkoje; 27: Răscăieții Noi; 28: Pavlovka; 29: Parcani; 30: Petrodolinszkoje; 31: Plavnyi; 32: Ploszkoje (DOBROLUBSZKIJ 1986, 27); 33: Primorszkoje; 34: Săiți; 35: Szarata; 36: Szerbka; 37: Szuvorovo; 38: Sucleia; 39: Taraclia; 40: Tyernovka; 41: Trapovka; 42: Tuzli; 43: Florinovszkoje; 44: Frikacej; 45: Holmszkoje; 46: Cioburciu; 47: Salviri; 48: Sevcsenkovo; 49: Ștefan Vodă; 50: Copanca; 51: Grivița; 52: Hlinoia; 53: Mîndrești; 54: Proboța; 55: Vadul lui Isac

ложение останков коня по левую сторону: 55 погребений против 16; в наибольшей степени среди захоронений со сложенной шкурой, имея соотношения 8:1, с растянутой – 26:7, с черепом – 4:2 (значения абсолютные). При этом, проявляются особенности хронологического характера: правосторонние находятся в погребениях X–XII вв., левосторонние распространены во всех периодах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В нашей работе были изучены погребения с останками коня Пруто-Днестровского региона, которые в исследовательской литературе сопоставляются с печенежско-торческим населением. И была произведена попытка разграничения памятников с торческими (огузскими) чертами погребального обряда и захоронений с печенежскими традициями.

Считается, что для огузов характерно вертикальное соотношение человека и останков коня в погребении, тогда как печенеги размещали части коня на дне могилы рядом с покойником. Исходя из этого, преобладающей практикой погребения кочевников Пруто-Днестровского региона конца IX – начала XIII вв. была «печенежская». И лишь в золотоордынский период (XIII–XIV вв.) более распространенной формой обряда становится уложение частей коня вертикально относительно человека (над ним в засыпке или на перекрытии, на уступе).

В ходе работы было выдвинуто предположение, что обряд огузов характеризует не только присутствие шкуры коня над погребенным, но и тип шкуры, которая является растянутой, имеющей ту же самую западную ориентировку, что и человек. С печенегами были соотнесены погребения с черепом коня, либо со сложенной шкурой коня, находящимися в области верхней части скелета человека, ориентированного головой на запад. А различные позиции костей коня по отношению к человеку обусловлены социокультурными причинами.

Видимо, размещение шкуры коня в вертикальной позиции по отношению к человеку не является этническим знаком, а связано с процессом проникновения ислама в среду кочевников.

Кочевники, которые не оказались в сфере влияния ислама, хоронили покойников с уложенной рядом шкурой коня.

Сходство погребального обряда печенегов и огузов обусловлено их этногенетическим родством. Печенеги, судя по всему, были огузским народом, о чем свидетельствуют также нарративные источники.

В результате исследования выяснилось, что погребения печенегов (со сложенной шкурой или только с черепом коня) Пруто-Днестровского региона, приходится, в основном, на первый период (по Г. А. Федорову-Давыдову), но продолжают существовать еще и во второй. Погребения торков (с растянутой шкурой коня) оказались частью синхронными печенежским, остальные существовали на протяжении всего времени, вплоть до золотоордынского периода.

Сравнение погребального обряда кочевников IX–XI вв. Заволжья и Пруто-Днестровского региона позволило сделать вывод о менее стратифицированном обществе кочевников этого времени в Пруто-Поднестровье. Также, в данном регионе на кочевников меньшее влияние оказывала монотеистическая религия. Интенсивный процесс исламизации кочевнического населения, происходивший в IX–XI вв. в Заволжье, в Пруто-Днестровском регионе осуществился в золотоордынский период.

Также, анализ погребений с частями коня Пруто-Днестровского региона позволил прийти к выводу о том, что, чем полнее представлен набор всех составляющих конечностей коня, тем выше вероятность его датирования более поздним временем, и наоборот, чем в меньшем объеме он представлен, тем больше вероятность, что погребение относится к раннему времени. Сюда относятся: размер конечностей, выражающийся посредством отчлененности их по тот или иной сустав; и количественное присутствие конечностей (это, как правило, проявляется в виде наличия костей двух или четырех конечностей). Под минимальный набор попадает также и наличие только черепа коня, отмечающееся в ранних погребениях.

Таблица 1. Список исследованных погребений

1	Балабан, К.1, п.2 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 14)
2	Балабан, К.21, п.1 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 68–69)
3	Белолесье, К.2, п.1 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 59, 63)
4	Белолесье, К.5, п.1 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 87, 88)
5	Белолесье, К.9 (насыпь, кенотаф?) (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 99)
6	Борисовка, К.13, п.2 (кенотаф?) (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 138)
7	Будаки (Приморское, р-н Белгород-Днестровский), курган (SPINELI 1985, 111; ОИАК 1893, 50–51, 132–133)
8	Буторы, К.2, п.1 (СИННИКА–РАЗУМОВ–ТЕЛЬНОВ 2013, 35)
9	Вишневое, К.54, п.5 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 36, 37)
10	Вишневое, К.57, п.4 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 51, 52)
11	Градешка, К.7/1, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 103)
12	Градиштя, К.1, п.11 (парное) (ОБОЛДУЕВА 1955, 37, 45, 47)
13	Гура-Быкулуй, К.1, п.1 (ДЕРГАЧЕВ 1984, 4)
14	Дзинилор, К.5, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 98)
15	Дивизия II, К.5, п.5 (СУББОТИН–САПОЖНИКОВ–СУББОТИН 2001–2002, 573, 574)
16	Желтый Яр, К.1, п.3 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 100)
17	Зернешты, курган, п.7 (КЕТРАРУ 1969, 51)
18	Каланчак, К.1, п.2 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 100)
19	Каменка, К.2, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 140)
20	Каменка, К.4, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139–140)
21	Каушаны, К.1, п.1 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 72)
22	Каушаны, К.5, п.1 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 97)
23	Киркаешты, К.1, п.4 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 136)
24	Киркаешты, К.4, п.5 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 147–149)
25	Киркаешты, К.5, п.3 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 153)
26	Кислица, К.4, п.19 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 99)
27	Кодру-Ноу, К.3, п.5 (ЯРОВОЙ 1985, 26)
28	Кочковатое, К.28, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982, 38–39)
29	Красное, К.5, п.2 (СЕРОВА–ЯРОВОЙ 1987, 33–34; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 101)
30	Кырначены, К.1, п.1 (ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988, 97)
31	Лиман, К.2, п.9 (СУББОТИН–ТОЩЕВ 2002, 16–18)
32	Мерень I, К.1, п.2 (ДЕРГАЧЕВ–САВА 2001–2002, 527, 529)
33	Мирное, К.1, п.3 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 97)

34	Мирное, курган, п.1 (ДОКОНТ 1978, 193–196)
35	Нерубайское, курган, п.1 (ЗАХАРУК 1949, 140–141, 143)
36	Нерубайское, курган, п.2 (ЗАХАРУК 1949, 141–144; ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 138)
37	Новые Раскаецы, К.1, п.1 (ЯРОВОЙ 1990, 13)
38	Павловка (Двойной курган с валом), К.3 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139)
39	Павловка, К.1, п.10 (SPINEI 1985, 114–115; ОИАК 1893, 83–84, 162–163)
40	Павловка, К.2, п.2 (SPINEI 1985, 114–115; ОИАК 1893, 84, 164)
41	Парканы, 25.1898/203 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 86)
42	Парканы, 37.1897 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 85)
43	Парканы, 40.1897 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 85)
44	Парканы, 6.1900 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 94)
45	Парканы, 85.1899/258 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 87)
46	Петродолинское, К. 3, п.5 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 97–98)
47	Плавни, К.12, п.4 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 99)
48	Плавни, К.8, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1981, 131–134)
49	Плоское, 15.1902 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 95)
50	Приморское, К.1, п.6 (кенотаф) (SPINEI 1985, 115–116; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 98)
51	Саицы, К.5, п.12 (ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988, 98)
52	Саицы, К.6, п.5 (ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988, 98)
53	Сарата, К.1 (КНАУЭР 1889, 33–35; ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139)
54	Сарата, К.10 (КНАУЭР 1890, 30–31; ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 141)
55	Сербка, 181.1899/359, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 93)
56	Суворово, К.2, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–СТОЛЯРИК 1983, 71–75)
57	Сукля, 139.1899/317 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 90)
58	Сукля, 153.1888/331 (ГОШКЕВИЧ 1930, 106; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 92, 107)
59	Сукля, 156.1899/334 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 92)
60	Тараклия, К.19, п.1 (POSTIČA–ŠAVA–AGULNICOV 1995, 152)
61	Тараклия, К.2, п.3 (ДЕРГАЧЕВ 1980, 14; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 103)
62	Терновка, 117.1899/295 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 88)
63	Траповка, К.1, п.2 (СУББОТИН–ОСТРОВЕРХОВ–ДЗИГОВСКИЙ 1995, 8, 10)
64	Тузлы, курган (СТАНКО 1960, 281–284)
65	Флориновское (Флоринское), грунтовое погребение (КРАВЧЕНКО 1978, 196–204)
66	Фрикацей, К.1, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982, 36)
67	Фрикацей, К.4, п.13 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 101)

68	Фрикацей, К.5, п.2 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 101)
69	Холмское, К.7, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982, 36)
70	Холмское, К. 13, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139)
71	Чобручи, 167.1899/348 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 93)
72	Шальвиры, К.6, п.11 (КУРЧАТОВ 1991)
73	Шевченково (Помазаны), К.2, п.6 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 138–139)
74	Штефан-Водэ, К.1, п.1 (ВЫСОЦКИЙ 1992, 34–35)
75	Штефан-Водэ, К.1, п.1а (ВЫСОЦКИЙ 1992, 35–36)
76	Balaban, К.19, п.1 (SPINEI 1985, 110)
77	Balaban, К.19, п.2 (SPINEI 1985, 110)
78	Coranca, курган, п.4 (SPINEI 1985, 111)
79	Grivița (jud. Vaslui), курган, п.1 (SPINEI 1985, 113)
80	Hlinoaia, К.1, п.1 (МАТЕЕВИЦИ 1998, 73)
81	Mîndrești, курган (SPINEI 1985, 114)
82	Probotă (jud. Iași), холм, п.7 (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 603–605; SPINEI 1985, 116)
83	Vadul lui Isac, К.1, п.5 (AGULNICOV–URSU 2008, 62, 64)

Таблица 2. Признаки погребального обряда. 1: Характер захоронения: О – основное, Г – грунтовое. Все остальные впускные, курганные; 2: Половозрастная характеристика: М – мужчина, Ж – женщина, Р – ребенок, 3: Ориентировка погребенного; 4: Характеристика останков коня, присутствующих в захоронении: Ч – череп коня, С – сложенная шкура, Р – разложенная шкура; 5: Позиция расположения костей коня относительно человека: П – по правую от него сторону, Л – по левую сторону, Н – над погребенным, Л/П и Н/Л – совмещение данных признаков; 6: Показатель отчленения конечностей коня по один из суставов: 1 – по первый, 2 – по второй, 3 – по третий, 2-3 – отчленение по второй и третий сустав; 7: Тип количественного присутствия частей коня в захоронении: 1 – череп коня; 2 – две (/одна) конечности, 3 – четыре (/три) конечности; 8: Конструктивные особенности погребальной камеры: У – уступ вдоль длинной северной стенки, 2У – два уступа вдоль длинных бортов могилы; 9: Другие элементы погребального обряда, деревянные конструкции: П/ – перекрытие; /П – подстилка, подсыпка; П/П – перекрытие и подстилка (/подсыпка); Г – гроб; К – камни; 10: Датировка погребения.

	Признаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Балабан, К.1, п.2			СВ	Ч	П		1			
2	Балабан, К.21, п.1			Юг	Р	Л	2	3			XII–XIII вв.
3	Белолесье, К.2, п.1		Ж	3	Ч	Л		1		П/	X–XII вв.
4	Белолесье, К.5, п.1			СЗ	Ч	Л		1			X–XI вв.
5	Белолесье, К.9 («кенотаф»)				Ч			1			XI–XII вв.
6	Борисовка, К.13, п.2 («кенотаф»)							3		/П	X–XII вв.?
7	Будаки, курган			ЮЗЗ	С	Л	1				X–XII вв.?
8	Буторы, К.2, п.1			3	Р	П	3	2			X–XI вв.
9	Вишневое, К.54, п.5		М	3	Р	Л	2	3			XIII–XIV вв.

	Признаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	Вишневое, К.57, п.4		Ж	З	Р	Λ	2	2		/Π	X–XI вв.
11	Градешка, К.7/1, п.1			З		Π					
12	Градиштя, К.1, п.11		М	З	С					Π/	IX–X вв.
13	Гура-Быкулуй, К.1, п.1		Ж	ЮЗ	Р	Λ	3	3			XI–XIII вв.
14	Дзинилор, К.5, п.1			СЗ	Р	Λ	2-3	3			X–XII вв.
15	Дивизия II, К.5, п.5			З	Р	Λ/Π	2	2		/Π	X–XII вв.
16	Желтый Яр, К.1, п.3			З	Р	Λ	3	3		/Π	XI–XII вв.
17	Зернешты, курган, п.7			З	Р	Λ	2	3			X–XII вв.
18	Каланчак, К.1, п.2			СЗ	С	Λ	2	2			X–XI вв.
19	Каменка, К.2, п.1			З		Λ					
20	Каменка, К.4, п.1			З	Ч			1			X–XII вв.
21	Каушаны, К.1, п.1			СЗЗ		Λ		3			
22	Каушаны, К.5, п.1			СВВ	С	Λ	1	2			
23	Киркаешты, К.1, п.4			З	С	Π	1	3			
24	Киркаешты, К.4, п.5			ЮЗЗ	С	Н/Λ	1	2			
25	Киркаешты, К.5, п.3			ЮЗЗ	Р	Λ/Π	1	3			
26	Кислица, К.4, п.19			ЮВ		Π					
27	Кодру-Ноу, К.3, п.5			ЮЗ	Ч	Н		1			
28	Кочковатое, К.28, п.1			ЮЮЗ		Λ					XIII–XIV вв.
29	Красное, К.5, п.2			СЗ	С	Λ	2	2			
30	Кырнацены, К.1, п.1			СЗ	Р	Λ	2	3			XI–XII вв.
31	Лиман, К.2, п.9		М	З	Р	Λ	2-3	2		/Π	XI в.
32	Мерень I, К.1, п.2			З	Р	Λ	1	2		/Π	XI–XII вв.
33	Мирное, К.1, п.3			З	Р	Λ			У		
34	Мирное, курган, п.1			СВ	С	Λ				К	нач. XI в.
35	Нерубайское, К., п.1	О		ЮЗ	Р	Н/Λ	3	3	У	Π/Π	XIII–XIV вв.
36	Нерубайское, К., п.2			ЮЗ	Р	Н/Λ	3	3	У	К,Π/	XIII–XIV вв.
37	Новые Раскаецы, К.1, п.1			ЮЗ	Р	Π	1	2		/Π	
38	Павловка К.3 (вал)			З	С						
39	Павловка, К.1, п.10			ЮЗ	Р	Π				Г	XI–XII вв.
40	Павловка, К.2, п.2			З	Р	Н		3		К	
41	Парканы, 25.1898/203			ЮЗ		Λ					XIII–XIV вв.
42	Парканы, 37.1897			ССЗ		Λ					XIII–XIV вв.
43	Парканы, 40.1897	О				Н					
44	Парканы, 6.1900	О		З		Π					
45	Парканы, 85.1899/258	О		З		Λ			У	Π/	
46	Петродолинское, К.3, п.5					Λ			У		
47	Плавни, К.12, п.4			З	Ч	Π		1		Π/	X–XII вв.
48	Плавни, К.8, п.1			З	Р	Π	2-3	3			X–XIII вв.

	Признаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
49	Плоское, 15.1902	О		3		Λ			У	П/	XIII–XIV вв.
50	Приморское, К.1, п.6 («кенотаф»)			СЗ?	Р	Π	2	3			X–XI вв.
51	Саицы, К.5, п.12		Р	ЮЗ	С	Λ	2	2			
52	Саицы, К.6, п.5			СЗ	Р	Λ	2	3			
53	Сарата, К.1	О		3		Λ				Г	
54	Сарата, К.10			3		Π				Г?	
55	Сербка, 181.1899/359, п.1			3	Ч	Λ		1			X–XI вв.
56	Суворово, К.2, п.1			3	Р	Λ		3			кон. XII в.
57	Сукля, 139.1899/317	О		С		Λ					
58	Сукля, 153.1888/331			СЗ	Р	Λ	2?	3	2У	Г	XIII–XIV вв.
59	Сукля, 156.1899/334	О		СЗ		Н/Λ			2У	Г	XIII–XIV вв.
60	Тараклия, К.19, п.1			3	С	Λ	2	2		/Π	X–XI вв.
61	Тараклия, К.2, п.3		М?	3	Р	Н/Λ	1	3	У	/Π	
62	Терновка, 117.1899/295			СЗ		Λ			У		XI–XII вв.
63	Траповка, К.1, п.2			Юг		Н/Λ					XIII в.
64	Тузлы, курган		Р	3	Р	Π		3			нач. XI в.
65	Флориновское	Г		3							XIV в.
66	Фрикацей, К.1, п.1			ЮЗЗ	Р	Н/Λ	2	3		Π/	XIII–XIV вв.
67	Фрикацей, К.4, п.13			СЗЗ		Π					X–XII вв.
68	Фрикацей, К.5, п.2			ЮЗ	Р	Λ	2	3			XI–XII вв.
69	Холмское, К.7, п.1	О?				Λ	2-3	3	У		XIII–XIV вв.
70	Холмское, К.13, п.1				Р	Λ		3	У		
71	Чобручи, 167.1899/348			С	Р	Λ		3			
72	Шальвиры, К.6, п.11			СЗЗ	С		3	3		Π/Π	XII–XIII вв.
73	Шевченково, К.2, п.6			3	Р	Λ	2	3			
74	Штефан-Водэ, К.1, п.1			3	Р	Λ	2	3		Π/Π	XII–XIII вв.
75	Штефан-Водэ, К.1, п.1a			3	Р	Λ	2	3		Π/Π	XII–XIII вв.
76	Balaban, К.19, п.1			С							
77	Balaban, К.19, п.2			С							
78	Соранса, курган, п.4			СВВ		Λ				Г	XI–XII вв.
79	Grivița, п.1			СЗЗ		Λ					X–XII вв.
80	Hlinoiaia, К.1, п.1			3	Р	Λ	2	3			
81	Mîndrești, курган										
82	Probotă, п.7	Г?	М	СЗ	С		2	2		/Π	XI в.
83	Vadul lui Isac, К.1, п.5			СЗЗ	Р	Λ	1	2		/Π	X–XI вв.

Таблица 3. Инвентарь из погребений

Показатели количества погребений с инвентарем								
	Первая группа		Вторая группа		Третья группа		Вся выборка (83 погребения)	
удила	6	75%	4	31%	19	54%	41	49%
керамика	2	25%	1	8%	3	9%	8	10%
стремена	2	25%			9	26%	19	23%
нож	2	25%	2	15%	7	20%	19	23%
наконечники стрел	1	12%	2	15%	9	26%	17	20%
наконечники копья			1	8%	3	9%	5	6%
сабля					4	11%	8	10%
кинжал	2	25%			2	6%	5	6%
накладки от лука			2	15%	4	11%	6	7%
кресало			4	31%	4	11%	7	8%
кремь			3	23%	4	11%	7	8%
серьги			4	31%	8	23%	15	18%
пряжки			4	31%	9	26%	17	20%
бубенчики	1	12%	2	15%	5	14%	8	10%
бляшки			1	8%	4	11%	5	6%
бусины			1	8%	4	11%	6	7%
браслеты					1	3%	4	5%
пуговицы					1	3%	2	2%
подвески					1	3%	1	1%
кольчуга (фрагменты)					1	3%	2	2%
колчан			2	15%	3	9%	8	10%
ножницы			1	8%	2	6%	4	5%
пряслице					2	6%	2	2%
металлический сосуд					3	9%	3	4%
замок					1	3%	1	1%
монеты					1	3%	3	4%
подкова	1	12%					1	1%
топор	1	12%					1	1%
перстень							1	1%
зеркало					2	6%	3	4%

1. táblázat. A vizsgált sírok listája

1	Bălăbani, 1. kurgán 2. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 14)
2	Bălăbani, 21. kurgán 1. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 68–69)
3	Beloleszje, 2. kurgán 1. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 59, 63)
4	Beloleszje, 5. kurgán 1. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 87, 88)
5	Beloleszje, 9. kurgán (betöltés? jelképes sír?) (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 99)
6	Boriszovka, 13. kurgán 2. sír (jelképes sír?) (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSKIJ 1981, 138)
7	Budaki (Primorszoje, Belgorod-Dnyesztrovszkij járás), kurgán (SPINEI 1985, 111; OIAK 1893, 50–51, 132–133)
8	Butori, 2. kurgán 1. sír (SZINYIKA–RAZUMOV–TYELNOV 2013, 35)
9	Visnyovoje, 54. kurgán 5. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 36, 37)
10	Visnyovoje, 57. kurgán 4. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 51, 52)
11	Gradeska, 7/1. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 103)
12	Grădiște, 1. kurgán 11. sír (páros sír) (OBOLDUJEVA 1955, 37, 45, 47)
13	Gura Bîcului, 1. kurgán 1. sír (GYERGACSOV 1984, 4)
14	Dzinyilor, 5. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 98)
15	Divizija II, 5. kurgán 5. sír (SZUBBOTYIN–SZAPOZSNYIKOV–SZUBBOTYIN 2001–2002, 573, 574)
16	Zsoltij Jar, 1. kurgán 3. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 100)
17	Zărnești, kurgán, 7. sír (CHETRARU 1969, 51)
18	Kalancsak, 1. kurgán 2. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 100)
19	Kamenka, 2. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSKIJ 1981, 140)
20	Kamenka, 4. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSKIJ 1981, 139–140)
21	Căușeni, 1. kurgán 1. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 72)
22	Căușeni, 5. kurgán 1. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 97)
23	Chircăiești, 1. kurgán 4. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 136)
24	Chircăiești, 4. kurgán 5. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 147–149)
25	Chircăiești, 5. kurgán 3. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 153)
26	Kiszlica, 4. kurgán 19. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 99)
27	Codrul Nou, 3. kurgán 5. sír (JAROVOJ 1985, 26)
28	Kocskovatoje, 28. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1982, 38–39)
29	Krasznoje, 5. kurgán 2. sír (SZEROVA–JAROVOJ 1987, 33–34; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101)
30	Cîrnățeni, 1. kurgán 1. sír (GYEMCSENKO–CSEBOTARENKO 1988, 97)
31	Liman, 2. kurgán 9. sír (SZUBBOTYIN–TOSCSEV 2002, 16–18)
32	Mereni I, 1. kurgán 2. sír (GYERGACSOV–SZAVA 2001–2002, 527, 529)

33	Mirnoje, 1. kurgán 3. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 97)
34	Mirnoje, kurgán, 1. sír (DOKONT 1978, 193–196)
35	Nyerubajszkoje, kurgán, 1. sír (ZAHARUK 1949, 140–141, 143)
36	Nyerubajszkoje, kurgán, 2. sír (ZAHARUK 1949, 141–144; DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 138)
37	Răscăieții Noi, 1. kurgán 1. sír (JAROVOJ 1990, 13)
38	Pavlovka (sánccal elválasztott kettős kurgán), 3. kurgán (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 139)
39	Pavlovka, 1. kurgán 10. sír (SPINEI 1985, 114–115; OIAK 1893, 83–84, 162–163)
40	Pavlovka, 2. kurgán 2. sír (SPINEI 1985, 114–115; OIAK 1893, 84, 164)
41	Parcani, 25.1898/203 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 86)
42	Parcani, 37.1897 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 85)
43	Parcani, 40.1897 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 85)
44	Parcani, 6.1900 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 94)
45	Parcani, 85.1899/258 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 87)
46	Petrodolinszkoje, 3. kurgán 5. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 97–98)
47	Plavnyi, 12. kurgán 4. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 99)
48	Plavnyi, 8. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1981, 131–134)
49	Ploszkoje, 15.1902 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 95)
50	Primorszkoje, 1. kurgán 6. sír (jelképes sír) (SPINEI 1985, 115–116; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 98)
51	Săiți, 5. kurgán 12. sír (GYEMCSENKO–CSEBOTARENKO 1988, 98)
52	Săiți, 6. kurgán 5. sír (GYEMCSENKO–CSEBOTARENKO 1988, 98)
53	Szarata, 1. kurgán (КХАУЭР 1889: 33–35; DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 139)
54	Szarata, 10. kurgán (КХАУЭР 1890: 30–31; DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 141)
55	Szerbka, 181.1899/359, 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 93)
56	Szuovorovo, 2. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–SZTOLJARIK 1983, 71–75)
57	Sucleia, 139.1899/317 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 90)
58	Sucleia, 153.1888/331 (GOSKEVICS 1930, 106; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 92, 107)
59	Sucleia, 156.1899/334 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 92)
60	Taraclia, 19. kurgán 1. sír (POSTICĂ–SAVA–AGULNICOV 1995, 152)
61	Taraclia, 2. kurgán 3. sír (GYERGACSOV 1980, 14; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 103)
62	Tjernovka, 117.1899/295 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 88)
63	Trapovka, 1. kurgán 2. sír (SZUBBOTYIN–OSZTROVERHOV–DZIGOVSZKIJ 1995, 8, 10)
64	Tuzli, kurgán (SZTANKO 1960, 281–284)
65	Florinovszkoje (Florinszkoje), aknasír (KRAVCSENKO 1978, 196–204)
66	Frikacej, 1. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1982, 36)

67	Frikacej, 4. kurgán 13. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101)
68	Frikacej, 5. kurgán 2. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101)
69	Holmszkoje, 7. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1982, 36)
70	Holmszkoje, 13. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSKIJ 1981, 139)
71	Cioburciu, 167.1899/348 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 93)
72	Salviri, 6. kurgán 11. sír (KURCSATOV 1991)
73	Sevcenkovo (Pomazani), 2. kurgán 6. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSKIJ 1981, 138–139)
74	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1. sír (VISZOCKIJ 1992, 34–35)
75	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1a sír (VISZOCKIJ 1992, 35–36)
76	Bălăbani, 19. kurgán 1. sír (SPINEI 1985, 110)
77	Bălăbani, 19. kurgán 2. sír (SPINEI 1985, 110)
78	Copanca, kurgán, 4. sír (SPINEI 1985, 111)
79	Grivița (Vaslui megye), kurgán, 1. sír (SPINEI 1985, 113)
80	Hlinoiaia, 1. kurgán 1. sír (MATEEVICI 1998, 73)
81	Mîndrești, kurgán (SPINEI 1985, 114)
82	Probotă (Iași megye), halom, 7. sír (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 603–605; SPINEI 1985, 116)
83	Vadul lui Isac, 1. kurgán 5. sír (AGULNICOV–URSU 2006, 62, 64)

2. táblázat. A temetkezési szokások jellemzői

1. A sír fajtája: K – elsődleges kurgánsír; A – aknasír. Az összes többi másodlagos kurgánsír. 2. Az elhunyt neme: F – férfi; N – nő; G – gyerek. 3. Tájolás. 4. Lócsontok a sírban: K – koponya; Ö – összehajtott lóbőr; T – kiterített lóbőr. 5. A lócsontok elhelyezkedése az elhunythoz képest: J – jobbra; B – balra; F – felette; B/J és F/B – a jellemzők keveredése. 6. A ló lábszárának elvágása: 1 – az első ízületnél; 2 – a második ízületnél; 3 – a harmadik ízületnél; 2–3 – a második és harmadik ízületnél. 7. A lócsontok mennyiségi előfordulása az adott sírban: 1 – koponya; 2 – kettő (vagy egy) lábszár; 3 – négy (vagy három) lábszár. 8. A sírgödör kialakítása: P – padka a hosszú, északi fal mentén; 2P – padka mindkét hosszú fal mentén. 9. A temetkezési szertartás egyéb elemei: D – a sírt lefedő deszka; A – a váz alatt betöltés; D/A – a sírt lefedő deszka és a váz alatt betöltés; K – koporsó; V – kövek. 10. A sír keltezése.

	Jellemzők	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Bălăbani, 1. kurgán 2. sír			ÉK	K	J		1			
2	Bălăbani, 21. kurgán 1. sír			D	T	B	2	3			12–13. sz.
3	Beloleszje, 2. kurgán 1. sír		N	Ny	K	B		1		D	10–12. sz.
4	Beloleszje, 5. kurgán 1. sír			ÉNy	K	B		1			10–11. sz.
5	Beloleszje, 9. kurgán (jelképes sír?)				K			1			11–12. sz.
6	Boriszovka, 13. kurgán 2. sír (jelképes sír?)							3		A	10–12. sz. (?)
7	Budaki, kurgán			DNy- Ny	Ö	B	1				10–12. sz. (?)
8	Butori, 2. kurgán 1. sír			Ny	T	J	3	2			10–11. sz.
9	Visnyovoje, 54. kurgán 5. sír		F	Ny	T	B	2	3			13–14. sz.

	Jellemzők	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	Visnyovoje, 57. kurgán 4. sír		N	Ny	T	B	2	2		A	10–11. sz.
11	Gradeska, 7/1. kurgán 1. sír			Ny		J					
12	Grădiștea, 1. kurgán 11. sír		F	Ny	Ö					D	9–10. sz.
13	Gura Bîcului, 1. kurgán 1. sír		N	DNy	T	B	3	3			11–13. sz..
14	Dzinyilor, 5. kurgán 1. sír			ÉNy	T	B	2–3	3			10–12. sz.
15	Divizija II, 5. kurgán 5. sír			Ny	T	B/J	2	2		A	10–12. sz.
16	Zsoltij Jar, 1. kurgán 3. sír			Ny	T	B	3	3		A	11–12. sz.
17	Zărnești, kurgán, 7. sír			Ny	T	B	2	3			10–12. sz.
18	Kalancsak, 1. kurgán 2. sír			ÉNy	Ö	B	2	2			10–11. sz.
19	Kamenka, 2. kurgán 1. sír			Ny		B					
20	Kamenka, 4. kurgán 1. sír			Ny	K			1			10–12. sz.
21	Căușeni, 1. kurgán 1. sír			ÉNy- Ny		B		3			
22	Căușeni, 5. kurgán 1. sír			ÉK-K	Ö	B	1	2			
23	Chircăiești, 1. kurgán 4. sír			Ny	Ö	J	1	3			
24	Chircăiești, 4. kurgán 5. sír			DNy- Ny	Ö	F/B	1	2			
25	Chircăiești, 5. kurgán 3. sír			DNy- Ny	T	B/J	1	3			
26	Kiszlica, 4. kurgán 19. sír			DK		J					
27	Codrul Nou, 3. kurgán 5. sír			DNy	K	F		1			
28	Koescovatoje, 28. kurgán 1. sír			D-DNy		B					13–14. sz.
29	Krasznoje, 5. kurgán 2. sír			ÉNy	Ö	B	2	2			
30	Cîrnățeni, 1. kurgán 1. sír			ÉNy	T	B	2	3			11–12. sz.
31	Liman, 2. kurgán 9. sír		F	Ny	T	B	2–3	2		A	11. sz.
32	Mereni I, 1. kurgán 2. sír			Ny	T	B	1	2		A	11–12. sz.
33	Mirnoje, 1. kurgán 3. sír			Ny	T	B			P		
34	Mirnoje, kurgán, 1. sír			ÉK	Ö	B				V	11. sz. eleje
35	Nyerubajszkoje, kurgán, 1. sír	K		DNy	T	F/B	3	3	P	D/A	13–14. sz.
36	Nyerubajszkoje, kurgán, 2. sír			DNy	T	F/B	3	3	P	V, D	13–14. sz.
37	Răscăieții Noi, 1. kurgán 1. sír			DNy	T	J	1	2		A	
38	Pavlovka, 3. kurgán (sánc)			Ny	Ö						
39	Pavlovka, 1. kurgán 10. sír			DNy	T	J				K	11–12. sz.
40	Pavlovka, 2. kurgán 2. sír			Ny	T	F		3		V	
41	Parcani, 25.1898/203			DNy		B					13–14. sz.
42	Parcani, 37.1897			É-ÉNy		B					13–14. sz.
43	Parcani, 40.1897	K				F					
44	Parcani, 6.1900	K		Ny		J					
45	Parcani, 85.1899/258	K		Ny		B			P	D	
46	Petrodolinszkoje, 3. kurgán 5. sír					B			P		
47	Plavnyi, 12. kurgán 4. sír			Ny	K	J		1		D	10–12. sz.

	Jellemzők	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
48	Plavnyi, 8. kurgán 1. sír			Ny	T	J	2–3	3			12–13. sz.
49	Ploszkoje, 15.1902	K		Ny		B			P	D	13–14. sz.
50	Primorszkoje, 1. kurgán 6. sír (jelképes sír)			ÉNy?	T	J	2	3			10–11. sz.
51	Săiți, 5. kurgán 12. sír		G	DNy	Ö	B	2	2			
52	Săiți, 6. kurgán 5. sír			ÉNy	T	B	2	3			
53	Szarata, 1. kurgán	K		Ny		B				K	
54	Szarata, 10. kurgán			Ny		J				K?	
55	Szerbka, 181.1899/359, 1. sír			Ny	K	B		1			10–11. sz.
56	Szuvorovo, 2. kurgán 1. sír			Ny	T	B		3			12. sz. vége
57	Sucleia, 139.1899/317	K		É		B					
58	Sucleia, 153.1888/331			ÉNy	T	B	2?	3	2P	K	13–14. sz.
59	Sucleia, 156.1899/334	K		ÉNy		F/B			2P	K	13–14. sz.
60	Taraclia, 19. kurgán 1. sír			Ny	Ö	B	2	2		A	10–11. sz.
61	Taraclia, 2. kurgán 3. sír		F?	Ny	T	F/B	1	3	P	A	
62	Tyernovka, 117.1899/295			ÉNy		B			P		11–12. sz.
63	Trapovka, 1. kurgán 2. sír			D		F/B					13. sz.
64	Tuzli, kurgán		G	Ny	T	J		3			11. sz. eleje
65	Florinovszkoje	A		Ny							12. sz.
66	Frikacej, 1. kurgán 1. sír			DNy- Ny	T	F/B	2	3		D	13–14. sz.
67	Frikacej, 4. kurgán 13. sír			ÉNy- Ny		J					10–12. sz.
68	Frikacej, 5. kurgán 2. sír			DNy	T	B	2	3			11–12. sz.
69	Holmszkoje, 7. kurgán 1. sír	K?				B	2–3	3	P		13–14. sz.
70	Holmszkoje, 13. kurgán 1. sír				T	B		3	P		
71	Cioburciu, 167.1899/348			É	T	B		3			
72	Salviri, 6. kurgán 11. sír			ÉNy- Ny	Ö		3	3		D/A	12–13. sz.
73	Sevcenkovo, 2. kurgán 6. sír			Ny	T	B	2	3			
74	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1. sír			Ny	T	B	2	3		D/A	12–13. sz.
75	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1a sír			Ny	T	B	2	3		D/A	12–13. sz.
76	Bălăbani, 19. kurgán 1. sír			É							
77	Bălăbani, 19. kurgán 2. sír			É							
78	Copanca, kurgán, 4. sír			ÉK-K		B				K	11–12. sz.
79	Grivița, 1. sír			ÉNy- Ny		B					10–12. sz.
80	Hlinoiaia, 1. kurgán 1. sír			Ny	T	B	2	3			
81	Mîndrești, kurgán										
82	Probota, 7. sír	A?	F	ÉNy	Ö		2	2		A	11. sz.
83	Vadul lui Isac, 1. kurgán 5. sír			ÉNy- Ny	T	B	1	2		A	10–11. sz.

3. táblázat. Sírmellékletek

A mellékletes sírok statisztikai adatai								
	Első csoport		Második csoport		Harmadik csoport		Az összes vizsgált sír (83)	
zabla	6	75%	4	31%	19	54%	41	49%
kerámia	2	25%	1	8%	3	9%	8	10%
kengyel	2	25%			9	26%	19	23%
kés	2	25%	2	15%	7	20%	19	23%
nyílhegy	1	12%	2	15%	9	26%	17	20%
lándzsahegy			1	8%	3	9%	5	6%
szablya					4	11%	8	10%
kindzsál	2	25%			2	6%	5	6%
íjlemez			2	15%	4	11%	6	7%
csiholó			4	31%	4	11%	7	8%
kovakő			3	23%	4	11%	7	8%
fülbevaló			4	31%	8	23%	15	18%
csatok			4	31%	9	26%	17	20%
csengettyű	1	12%	2	15%	5	14%	8	10%
veretek			1	8%	4	11%	5	6%
gyöngyök			1	8%	4	11%	6	7%
karperecek					1	3%	4	5%
díszgombok					1	3%	2	2%
csüngők					1	3%	1	1%
láncing (töredékek)					1	3%	2	2%
tegez			2	15%	3	9%	8	10%
olló			1	8%	2	6%	4	5%
orsógomb					2	6%	2	2%
fémvál					3	9%	3	4%
zár					1	3%	1	1%
érmek					1	3%	3	4%
patkó	1	12%					1	1%
balta	1	12%					1	1%
fejesgyűrű							1	1%
tükör					2	6%	3	4%

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- AGADZSANOV / АГАДЖАНОВ 1969: Агаджанов, С. Г.: *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв.* Ашхабад 1969.
- AGULNICOV–URSU 2008: Agulnicov, S. – Ursu, I.: *Complexe funerare tumulare din zona Prutului Inferior. Revista arheologica, Serie nouă* 4:1 (2008) 61–79.
- ATAVIN / АТАВИН 1984: Атавин, А. Г.: Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв. *Советская археология* 1984:1, 134–143.
- BÁLINT / БАЛИНТ 1972: Балинт, Ч.: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 176–188.
- CHETRARU / КЕТРАРУ 1969: Кетрару, Н. А.: Археологические исследования в Кагульском районе в 1958 г. В: *Далекое прошлое Молдавии.* Ред.: Кетрару, Н. А. – Маркевич, В. И. и др. Кишинев 1969, 35–54.
- CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV / ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989: Чеботаренко, Г. Ф. – Яровой, Е. В. – Тельнов, Н. П.: *Курганы Буджакской степи.* Кишинев 1989.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1978: Добролюбский, А. О.: О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда. В: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1978, 107–119.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1981: Добролюбский, А. О.: Погребение кочевника у с. Плавни. В: *Древности Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Мезенцева, Г. Г. Киев 1981, 131–134.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982: Добролюбский, А. О.: Этнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в золотоордынское время. В: *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.* Ред.: Гудкова, А. В. Киев 1982, 28–39.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986: Добролюбский, А. О.: *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья.* Киев 1986.
- DOBRÓLJUBSZKI–DZIGOVSKII / ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981: Добролюбский, А. О. – Дзиговский, А. Н.: Памятники кочевников IX–XIV вв. на западе причерноморских степей (материалы к археологической карте). В: *Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1981, 134–144.
- DOBRÓLJUBSZKI–SZTOLJARIK / ДОБРОЛЮБСКИЙ–СТОЛЯРИК 1983: Добролюбский, А. О. – Столярик, О. С.: *Vizantійські монети в кочівницькому похованні XII ст. в міжріччі Дністра та Дунаю.* Археологія 1983:4, 71–75.
- DOKONT / ДОКОНТ 1978: Доконт, Н. Г.: Кочевническое погребение XI в. у с. Мирное. В: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1978, 193–196.
- FJODOROV-DAVIDOV / ФЕДОРОВ-ДАВЫДОВ 1966: Федоров-Давыдов, Г. А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.* Москва 1966.
- FLJOROV / ФЛЁРОВ 2000: Флёрв, В. С.: Розыскания по обряду обезвреживания погребенных в ранне-средневековой Восточной Европе. В: *Степи Европы в эпоху средневековья* 1. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2000, 5–74.
- GARUSZTOVICS–IVANOV / ГАРУСТОВИЧ–ИВАНОВ 2001: Гарустович, Г. Н. – Иванов, В. А.: *Огузы и печенеги в евразийских степях.* Уфа 2001.
- GOSKEVICS / ГОШКЕВИЧ 1930: Гошкевич, В. И.: Погребения датированные джучидскими монетами. Из раскопок И. Я. Стемпковского. В: *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук* 4–5, Секція археологічна. Одесса 1930, 104–111.
- GYEMCSENKO–CSEBOTARENKO / ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988: Демченко, Т. И. – Чеботаренко, Г. Ф.: *Погребения кочевников в курганах Нижнего Поднепровья. В: Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья.* Ред.: Бырня, П. П. Кишинев 1988, 95–105.
- GYERGACSOV / ДЕРГАЧЕВ 1980: Дергачев, В. А.: *Отчет об археологических исследованиях Ялпугской новостроечной экспедиции у пгт. Тараклия Чадыр-Лунгского р-на в 1979 г.* Архив НМИМ 143. Кишинев 1980.

- GYERGACSOV / ДЕРГАЧЕВ 1984: Дергачев, В. А.: Курганы у с. Гура-Быкулуй. В: *Курганы в зонах ново-строек Молдавии*. Отв. ред.: Артеменко, И. И. Кишинев 1984, 3–36.
- GYERGACSOV-SZAVA / ДЕРГАЧЕВ-САВА 2001–2002: Дергачев, В. А. – Сава, Е. Н.: Исследования курганов в окрестностях сел Мерень и Кирка. *Stratum plus* 2 (2001–2002) 526–562.
- IVANOV / ИВАНОВ 2000: Иванов, В. А.: Заволжская Печенегия. В: *История Самарского Поволжья с древнейших времён до наших дней. Ранний железный век и средневековье*. Ред.: Васильева, И. Н. – Матвеева, Г. И. Москва 2000, 272–282.
- IVANOV / ИВАНОВ 2014: Иванов, В. А.: Погребальный обряд средневековых кочевников европейско-азиатского пограничья как этномаркирующий признак и связующее звено в культурогенезе средневековых кочевников Восточной Европы. В: Иванов, В. А. – Гарустович, Г. Н. – Пилипчук, Я. В.: *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии*. Уфа 2014, 118–170.
- IVANOV-GARUSZTOVIC-SILIPCSUK / ИВАНОВ-ГАРУСТОВИЧ-ПИЛИПЧУК 2014: Иванов, В. А. – Гарустович, Г. Н. – Пилипчук, Я. В.: *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии*. Уфа 2014.
- IVANOV-KRIGER / ИВАНОВ-КРИГЕР 1988: Иванов, В. А. – Кригер, В. А.: *Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.)*. Москва 1988.
- JAROVOL / ЯРОВОЙ 1985: Яровой, Е. В.: *Отчет о полевых исследованиях Нижнепрутской новостроечной археологической экспедиции в 1984 г.* Архив НМИМ 215. Кишинев 1985.
- JAROVOL / ЯРОВОЙ 1990: Яровой, Е. В.: *Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Поднепровья*. Кишинев 1990.
- KLJASTORNIJ-SZAVINOV / КЛЯШТОРНЫЙ-САВИНОВ 2005: Кляшторный, С. Г. – Савинов, Д. Г.: *Степные империи древней Евразии*. Санкт-Петербург 2005.
- KNAUER / КНАУЭР 1889: Кнауэр, Ф. И.: О курганах, раскопанных в Южной Бессарабии. В: *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца* 3. Ред.: Дашкевич, Н. П. Киев 1889, 32–49.
- KNAUER / КНАУЭР 1890: Кнауэр, Ф. И.: Вторая археологическая раскопка около села Сараты (в Южной Бессарабии). В: *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца* 4. Ред.: Дашкевич, Н. П. Киев 1890, 30–41.
- KONONOV / КОНОНОВ 1958: Кононов, А. Н.: Родословная туркмен: *Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского*. Москва–Ленинград 1958.
- KRAVCSENKO / КРАВЧЕНКО 1978: Кравченко, А. А.: Кочевническое погребение XII в. у с. Флориновское. В: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1978, 196–204.
- KRUGLOV / КРУГЛОВ 2001: Круглов, Е. В.: Погребальный обряд огузов Северного Прикаспия 2-й пол. IX – 1-й пол. XI в. В: *Степи Европы в эпоху средневековья* 2. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2001, 395–446.
- KRUGLOV / КРУГЛОВ 2003: Круглов, Е. В.: Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. В: *Степи Европы в эпоху средневековья* 3. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2003, 13–82.
- KURCSATOV / КУРЧАТОВ 1991: Курчатов, С. И.: *Отчет о полевых исследованиях близ с. Шальвиры в 1990 г.* Кишинев 1991.
- MASSZON / МАССОН 1976: Массон, В. М.: *Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии)*. Ленинград 1976.
- MATEEVICI 1998: Mateevici, N.: Cercetările a doi tumuli de lângă satul Hlinoiaia, Grigoriopol. *Tyragetia, Anuar* 6–7 (1998) 73–78.
- MATYUSKO / МАТЮШКО 2016: Матюшко, И. В.: *Памятники IX–XIV вв. Степного Приуралья*. Москва–Берлин 2016.
- MOGILNYKOV / МОГИЛЬНИКОВ 1981: Могильников, В. А.: Кимаки. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Ред.: Плетнева, С. А. Москва 1981, 43–45.
- OBOLDUJEVA / ОБОЛДУЕВА 1955: Оболдуева, Т. Г.: Курган эпохи бронзы на р. Когильник. *Известия Молдавского филиала АН СССР* 5 (25). Кишинев 1955, 31–48.

- OIAK / OIAK 1893: *Отчет императорской археологической комиссии за 1890 г.* Санкт-Петербург 1893.
- PIIIPCSUK / ПИЛИПЧУК 2014: Пилипчук, В. Я.: Этнополитическая история средневековых кочевников степной Евразии в IX–XIV вв. В: Иванов, В. А. – Гарустович, Г. Н. – Пилипчук, Я. В.: *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии.* Уфа 2014, 235–283.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 1958: Плетнева, С. А.: Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции 1.* Материалы и исследования по археологии СССР 62 (1958) 151–226.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 1981: Плетнева, С. А.: Кочевники восточноевропейских степей в X–XIII вв. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Археология СССР. Ред.: Плетнева, С. А. Москва 1981, 213–222.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 1990: Плетнева, С. А.: *Печенеги и гузы на Нижнем Дону (по материалам кочевнического могильника Саркела-Белой Вежи).* Москва 1990.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 2003: Плетнева, С. А.: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья.* Воронеж 2003.
- POSTICĂ–SAVA–AGULNICOV 1995: Postică, G. – Sava, E. – Agulnicov, S.: Morminte ale nomazilor turanici medievali din tumulii de lângă localitățile Taraclia și Cazaclia. *Memoria Antiquitatis* 20 (1995) 141–171.
- SCSERBAKOVA–TASCȘI–TYELNOV / ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности нижнего Поднестровья.* Кишинев 2008.
- SPINEI 1985: Spinei, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici.* Iași 1985.
- SZEROVA–JAROVOJ / СЕРОВА–ЯРОВОЙ 1987: Серова, Н. Л. – Яровой, Е. В.: *Григориопольские курганы.* Кишинев 1987.
- SZINYIKA–RAZUMOV–TYELNOV / СИНИКА–РАЗУМОВ–ТЕЛЬНОВ 2013: Синика, В. С. – Разумов, С. Н. – Тельнов, Н. П.: *Курганы у села Буторы.* Тирасполь 2013.
- SZTANKO / СТАНКО 1960: Станко, В. Н.: Детское захоронение кочевника в XI в. возле с. Тузлы. В: *Записки Одесского археологического общества 1* (34). Ред.: Синицын, М. С. Одесса 1960, 281–284.
- SZUBVOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERNOV / СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998: Субботин, Л. В. – Дзиговский, А. Н. – Островерхов, А. С.: *Археологические древности Буджака: курганы у сел Вишневое и Белолесье.* Одесса 1998.
- SZUBVOTYIN–OSZTROVERNOV–DZIGOVSKIJ / СУББОТИН–ОСТРОВЕРХОВ–ДЗИГОВСКИЙ 1995: Субботин, Л. В. – Островерхов, А. С. – Дзиговский, А. Н.: *Археологические древности Буджака: курганы восточного побережья озера Сасык.* Одесса 1995.
- SZUBVOTYIN–SZAROSNYIKOV–SZUBVOTYIN / СУББОТИН–САПОЖНИКОВ–СУББОТИН 2001–2002: Субботин, Л. В. – Сапожников, И. В. – Субботин, А. В.: Курганный могильник Дивизия II в междуречье Хаджидера и Алкалии. *Stratum plus* 2 (2001–2002) 563–581.
- SZUBVOTYIN–TOȘCȘEV / СУББОТИН–ТОЩЕВ 2002: Субботин, Л. В. – Тощев, Г. Н.: *Археологические древности Буджака: курганная группа у с. Лиман.* Запорожье 2002.
- ТОКАРЕВ / ТОКАРЕВ 1990: Токарев, С. А.: *Ранние формы религии.* Москва 1990.
- URSU 2010: Ursu, I.: Morminte cu schelete de cai la populațiile turanice târzii din spațiul Carpato-Nistrean. *Revista arheologică, Serie nouă* 5:2 (2010) 169–178.
- VIZOCKIJ / ВЫСОЦКИЙ 1992: Высоцкий, А. Л.: *Отчет о полевых исследованиях Суворовской новостроечной археологической экспедиции в 1991 году.* Архив НМИМ 332. Кишинев 1992.
- ZAHARIA–ZAHARIA 1962: Zaharia, Em. – Zaharia, N.: Sondajul de salvare din necropola de la Probota (r. și reg. Iași). *Materiale și Cercetări Arheologice* 8 (1962) 599–608.
- ZAHARUK / ЗАХАРУК 1949: Захарук, Ю. М.: Разкопки коло с. Нерубайське під Одесою (Усатівська експедиція Інституту археології АН УРСР 1946 р.). В: *Археологічні пам'ятки УРСР 1.* Київ 1949, 138–144.

АНТИЧНЫЕ СТАТУЭТКИ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ БЕССАРАБСКОГО СКУЛЬПТОРА МОИСЕЯ КОГАНА

Тудор Ставилэ*

Ключевые слова: *Моисей Коган, скульптура, колония художников в Байя-Маре, неоклассический стиль, керамика, терракота, античные мотивы*

Kulcsszavak: *Moissey Kogan, szobrászat, nagybányai művésztelep, neoklasszicista stílus, kerámia, terrakotta, antik motívumok*

Тудор Ставилэ

Античные статуэтки и произведения бессарабского скульптора Моисея Когана

Моисей Коган родился 24 мая 1879 г. в Оргееве и умер 3 марта 1943 г. в концентрационном лагере Освенцим. В 1903 г. он поступает в Королевскую академию изобразительных искусств в Мюнхене, работает в мастерской скульптора Вильгельма фон Рюманна, участвует на выставках с произведениями, выполненными в бронзе и терракоте. Его работы экспонируются в музеях и галереях Мюнхена, Бремена, Эссена и Халле. В 1910 г. он переезжает во Францию, где, при поддержке О. Родена и А. Майоля, принимает участие в парижских выставках. Его рельефы украшают «Образцовую фабрику», спроектированную Вальтером Гропиусом для Кёльна (1914). Среди его друзей фигурируют знаменитые художники и искусствоведы (В. Кандинский, А. Явленский, М. Шагал, К. Брынкуш, К. Уит, А. Брекер), а также меценаты (К. Э. Остхауз, А. Флехтхайм, Х. Виегерсма, М. Зауерландт). Произведения М. Когана хранятся сегодня в различных музеях и галереях мира – в Хагене, Кёльне, Париже, Амстердаме, Сан Франциско, Мюнхене и т.д. Его работы носят черты неоклассического стиля с различными вариациями античных и архаичных форм, представляя собой оригинальный и неожиданный подход в европейском искусстве XX столетия.

Tudor Stavilă

Moissey Kogan besszarábiai szobrász antik stílusú kislasztikai és egyéb alkotásai

Moissey Kogan 1879. május 24-én született Orgejevben és 1943. március 3-án halt meg az auschwitz-i koncentrációs táborban. 1903-ban felvételt nyert a müncheni Királyi Képzőművészeti Akadémiára, dolgozott Wilhelm von Rümán szobrászműhelyében, bronzból és agyagból készült munkáival pedig kiállításokon is szerepelt. Alkotásait müncheni, brémai, esseni és hallei múzeumokban és galériákban is kiállították. 1910-ben Franciaországba ment, ahol Auguste Rodin és Aristide Maillol jóvoltából párizsi kiállításokon vehetett részt. Az ő domborművei díszítik azt a mintafabrikát (Musterfabrik), amelyet Walter Gropius egy 1914-es kölni kiállításra tervezett. Barátai között híres művészeket és művészettörténészeket (Vaszilij V. Kanyinszkij, Alekszej G. Javlenszkij, Marc Chagall, Constantin Brâncuși, Karl With, Arno Breker), illetve mecénásokat is (Karl Ernst Osthaus, Alfred Flechtheim, Hendrik Wiewersma, Max Sauerlandt) találhatunk. Moissey Kogan alkotásai ma a világ különböző részein található múzeumokban és galériákban lelhetők fel, többek között Hagenben, Kölnben, Párizsban, Amszterdamban, San Franciscóban, Münchenben, stb. Művei az antik és archaikus formák különféle variációival kiegészített neoklasszicista vonásokat hordoznak, olyan szemléletmódot tárva elénk, amely a 20. századi Európa művészetében eredetinek és szokatlannak hatott.

* Центр искусствоведения Института культурного наследия, Академия наук Республики Молдова / A Moldáv Tudományos Akadémia Kulturális Örökség Intézetének Művészettörténeti Központja. MD-2001, mun. Chișinău, Bd. Ștefan cel Mare și Sfânt 1, isaasm@asm.md

На протяжении многих веков проблемы изучения археологии и истории искусства составляли единое целое, поскольку основной базой для исследований являлись произведения искусства. В истории мирового искусства хорошо известно, какую роль сыграли археологические открытия Генриха Шлимана и Артура Эванса, которые затем были исследованы искусствоведами Даниелом Шредером и Сильвией Л. Горвиц. Примеров подобного сотрудничества можно привести немало.

Кроме того, археологические артефакты преобразовывали и изменяли основные тенденции в мировом искусстве, составляя основу для многочисленных стилей и направлений, как это было с европейским классицизмом, основой которого стали открытия античных городов Помпеи и Геркуланум.

Немаловажное значение имело и то влияние, которое оказывали произведения искусства прошлого на творчество художников конца XIX – начала XX вв. Одним из приемников подобных веяний является французский скульптор бессарабского происхождения Моисей Коган.

Его жизненный и творческий путь характерен для многих бессарабских художников начала XX в., однако, на его долю выпал весьма трагичный конец жизни. Моисей Коган родился 24 мая 1879 г. в Оргееве и умер 3 марта 1943 г. в концентрационном лагере в Освенциме (HENKEL 2002, 171). В 1897 г. он приезжает в Одессу для изучения химии, но уже через год мы находим его среди участников Летней школы / Колонии Шимона Холлоши в Байя Маре (ALEXA 2007, 6). Занятия в школе Холлоши он продолжает и в 1899 г. Благодаря поддержке старшего брата Шнеера Когана, в 1903 г. Моисей уезжает в Мюнхен и поступает в Королевскую академию изобразительных искусств. Его имя встречается среди студентов скульптора Вильгельма фон Рюманна, он зачислен на курс 13 мая под номером 02613. В каталоге «200 Jahre Akademie der bildenden Künste München» (KATALOG 2008, 250) Моисей Коган упоминается среди участников Летней школы в Байя Маре Шимона Холлоши, который также являлся выпускником Академии (1878–1882). Его учеба в Академии продолжается всего три месяца, затем его имя фигурирует на выставках, в музеях и галереях Мюнхена, Бремена, Эссена

Рис. 1

1. kép

A régészeti és művészettörténeti kutatás problémái sok évszázadon keresztül egy közös kérdéskört alkottak, mivel mindkét tudományág alapvető forrásbázisát a művészeti alkotások adták. Az általános művészettörténetből jól ismert Heinrich Schliemann és Arthur Evans feltárásainak jelentősége, amelyek anyagát később Daniel Schröder és Sylvia L. Horwitz művészettörténészek is vizsgálták, de a két tudományág hasonló együttműködésére még számos további példát lehetne említeni.

A régészeti műtárgyak befolyásolták és átformálták a világi művészet alapvető tendenciáit, lefektetve a később nagy számban kialakuló művészeti stílusok és irányzatok alapjait, például az európai klasszicizmusét, amelynek kezdetét két antik város, Pompeii és Herculaneum felfedezése jelentette.

Ezenkívül a különböző történelmi korszakok művészeti alkotásai is jelentős hatást gyakoroltak a századforduló művészeinek munkásságára. Az így kialakuló művészeti irányzatoknak volt egyik

Рис. 2
2. kép

и Халле. Он дебютирует с произведениями, выполненными в бронзе и терракоте.

В 1910 г. Коган переезжает во Францию, где, при поддержке Огюста Родена и Аристида Майоля, принимает участие в парижских выставках (ARONSON 1963, 250). Его рельефы украшают «Образцовую фабрику» (1914), спроектированную Вальтером Гропиусом для Кельна (SHINER 2003, 114). Женится он в 1913 г. на Нини

мүвелője a besszarábiai születésű francia szobrász, Moiséy Kogan.

Életútja és alkotói pályafutása párhuzamot mutat sok más, 20. század eleji besszarábiai művészével, az ő élete azonban igencsak tragikus véget ért. Moiséy Kogan 1879. május 24-én született az Orosz Birodalomhoz tartozó Orgejevben (ma: Orhei, Moldova) és 1943. március 3-án halt meg az auschwitzi koncentrációs táborban (HENKEL 2002, 171). 1897-ben Odesszába ment kémiát tanulni, de az 1898-as év már Nagybányán találja Hollósy Simon nyári iskolájában, az ún. művésztelepen (ALEXA 2007, 6). Itteni tanulmányait 1899-ben is folytatta. Segítő bátyja, Schneier, románosan Şneer Kogan jóvoltából Moiséy 1903-ban Münchenbe utazott, ahol felvették a Münchener Királyi Képzőművészeti Akadémiára (Königliche Akademie der Bildenden Künste München). Nevével Wilhelm von Rümmer szobrász tanítványai között is találkozhatunk, a május 13-i alkalomkor ő volt a 02613 számú diák. A *200 Jahre Akademie der bildenden Künste München* című katalógusban (KATALOG 2008, 250) Kogant az akadémiát elvégző (1878–1882) Hollósy Simon nagybányai nyári iskolájának résztvevői között említik. Hollósyval ellentétben Kogan mindössze három hónapig tanult ott, neve ezután különböző müncheni, béreai, esseni és hallei múzeumokban és galériákban szervezett kiállításokon bukkant fel, ahol bronz és terrakotta alkotásaival mutatkozott be a nagyközönségnek.

1910-ben Franciaországba költözött, ahol Auguste Rodin és Aristide Maillol támogatásának köszönhetően párizsi kiállításokon vehetett részt (ARONSON 1963, 250). Az ő domborművei díszítik azt a mintázemet (Musterfabrik), amelyet Walter Gropius tervezett egy 1914-es kölni kiállításra (SHINER 2003, 114). 1913-ban Kogan feleségül vette Léonie (Nini) Bickelt. Két gyermekük született, akiknek besszarábiai hangzású neveket adtak: Leano / Lyano (1916) és Jane / Théano (1920) (SHINER 2003, 223–227).

Kogan kétszer tért vissza Besszarábiába, először 1914-ben, nem sokkal az első világháború kitörése előtt, majd 1933-ban. Második látogatásakor részt vett a Besszarábiai Képzőművészeti Társaság kiállításán. Olga Plămădeală visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a szobrász összebarátkozott Alexandru Plămădealăvel, akinek portróját is elkészítette. Az

Рис. 3
3. kép

Бикел, от которой у них рождается двое детей, названных на бессарабский лад Ляно (1916) и Жан (1920) (SHINER 2003, 223–227).

Моисей Коган посещает Бессарабию дважды – в канун первой мировой войны (1914) и в 1933 г. Здесь он участвует в выставке Общества изящных искусств Бессарабии. Из воспоминаний Ольги Плэмэдялэ мы узнаем, что, подружившись с Александром Плэмэдялэ, французский скульптор выполнил его портрет, который выставлялся на вернисаже Общества изящных искусств в 1933 г., а затем был передан в Национальный художественный музей города Кишинёв, где и хранится по сей день (ПЛАМАДЯЛА 1965, 80).

Его произведения, выполненные в гравюре, терракоте и бронзе, представляют всю разносторонность творческих поисков художника. Для нашей же темы основным является связь его скульптур с изделиями античных танагрских мастеров, чье влияние отчетливо проявляется в скульптуре малых форм.

alkotást 1933-ban a Képzőművészeti Társaság kiállításának megnyitóján állították ki, később pedig bekerült mai őrzési helyére, a chişinăui Nemzeti Szépművészeti Múzeumba (PLĂMĂDEALĂ 1965, 80).

Művei, amelyek között metszeteket, illetve terrakotta- és bronzszobrokat egyaránt találunk, jól mutatják Kogan útkeresésének sokoldalúságát. Jelen tanulmány szempontjából azonban az az igazán lényeges kérdés, hogy szobrai milyen kapcsolatban állnak az antik tanagrai mesterek alkotásaival, akiknek hatása egyértelműen megmutatkozik kisplasztikáin.

Fontos kiemelni, hogy alapvetően kisplasztikákat készített, amelyeknek egyetlen témája a fiatal női akt ábrázolása. Ezeket a szobrocskákat harmonikus kontúrvonalak és lekerekített formák jellemzik. Jellegzetes bájuk és kifinomultságuk miatt ezekre az alkotásokra a tanagrai terrakotta szobrok felelevenítéseként szoktak tekinteni. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük a hasonló hagyományok alapján dolgozó német szobrászt, Adolf von Hildebrandot és az általa követett esztétikai alapelveket, amelyek az antik görög művészet öröksége felé irányultak (ZANGS–FITSCHEN 2002, 115).

A tanagrai szobrocskák nem csak esztétikai színvonalukkal irányították magukra Kogan figyelmét, hanem sajátos készítőtechnikájukkal is. A 20. századi szobrászatban elsők között ő használt terrakottát, újjáélesztve annak antik technikáját. A szobrocskák agyagból való megformálásának folyamata megegyezik a bronzszobrok készítésével, amelynek során az agyagmodellt gipsszel borítják be, és miután ez megszáradt, létrejön a szobor öntőmintája. A két szimmetrikus félből álló öntőmintát használva kapjuk meg a szobor végső formáját. Kogan ezt a végső formát az öntőminta részletes kidolgozásával, majd az öntés után az anyagfelesleg eltávolításával érte el.

Ezzel a technikával kezdetben még meglehetősen kiforratlan műveket alkotott, például a ma Hamburgban (Museum für Kunst und Gewerbe) található egyedi, kisméretű szobrocskát, az *Aktot* (1910), vagy az ehhez hasonló, szintén ebből az időszakból származó domborművet, a *Három meztelen lányt*, amely 2009 decemberében a Hauswedell & Nolte aukcióján került eladásra. Később sikerült tökéletesítenie ezt a technikát, ami eredetiséget kölcsönzött munkáinak és híressé tette őt. A dombormű

С самого начала необходимо уточнить, что основные образцы его скульптур относятся к малым формам произведений и придерживаются определенного сюжета – обнаженной юной женской фигуры. Эти статуэтки характеризуются гармоничной контурной линией и округлой пластической форм. Благодаря своеобразной грации и тонкости, работы воспринимаются как возрождение традиций терракотовых статуэток из Танагры. В этой связи можно упомянуть подобную традицию у немецкого скульптора Адольфа фон Гильдебранда и его эстетические принципы, ориентированные на наследие античного искусства Греции (ZANGS–FITSCHEN 2002, 115).

Танагрские статуэтки привлекли внимание М. Когана не только благодаря своим эстетическим качествам, но и своеобразной технологии их изготовления. Он был среди первых художников XX в., который использовал терракоту для создания скульптур и который воспроизводил античную технику ее производства. Процесс моделирования статуэток из глины соответствует процессу создания бронзовой скульптуры, где глиняная модель покрывается гипсом, при высыхании которого получается муляж модели в негативе. Разделенный на две симметричные части, этот муляж используется для отливки скульптуры. В случае М. Когана, скульптор дорабатывает «негатив», и, удаляя излишки материала, он добивается цельности и обобщенности формы.

Эта техника, еще достаточно аморфная в начале его творчества, просматривается по редкой миниатюрной статуэтке *Ню* 1910 г., хранящейся в Museum für Kunst und Gewerbe в Гамбурге и по аналогичному рельефу *Три обнаженные девушки* этого же периода, проданному на аукционе Hauswedell & Nolte в декабре 2009 г. Она будет усовершенствована и придаст творчеству Моисея Когана оригинальность и определенную известность. Три фигуры на рельефе включены в прямоугольную композицию, лишённую пространства, они расположены компактно и симметрично по отношению к центральной оси. И если с технической точки зрения использованы традиции танагрских статуэток, то с точки зрения темы и ее отражения присутствуют влияния произведений Сандро Боттичелли или неоклассициста Доминика Энгра.

Рис. 4

4. kép

három alakját egy téglalap alakú kompozícióban helyezte el szorosan egymás mellett, kompakt és tengelyesen szimmetrikus elrendezésben. Készítéstechnikai szempontból a tanagrai hagyományokat követte, az ábrázolt téma tekintetében viszont Sandro Botticelli vagy a neoklasszicista Dominique Ingres műveinek hatása figyelhető meg.

A szobrász ezen első munkáit még egyfajta szögletesség, illetve szűk kompozíciós tér jellemzi, de éppen ezekben a korai alkotásaiban kezdett kialakulni Kogan jellegzetes stílusa, amelyet a későbbiekben továbbfejlesztett és tökéletesített. Ez az egyedi jellegzetesség az, ami kiemeli munkáit a 20. század első felének európai szobrászati alkotásai közül. Kogan egyébként Amedeo Modigliani portréfestészetének újításai és Constantin Brâncuși szobrászata iránt sem maradt közömbös. Az antik művészet is érdekelte, amelynek esszenciája a kar nélküli, töredékes állapotban fennmaradt szobrokban is megtalálható, mint például a híres milói Vénuszban,

Этим первым работам скульптора еще свойственна некоторая угловатость форм, включенность в узкое композиционное пространство. Но именно в этих первых работах создается своеобразная стилистическая манера скульптора, которую он будет развивать и усовершенствовать. Благодаря именно этой индивидуальной особенности, работы М. Когана выделяются среди произведений европейских скульпторов первой половины XX в. В добавление к сказанному, скульптор не остается равнодушным к достижениям портретной живописи Амедео Модильяни и произведениям Константина Брынкуш. Его волнует и античное искусство, дух которого сохраняется и в различных фрагментированных фигурах без рук, как, к примеру, в знаменитых Венере Милосской или Нике Самофракийской. Кроме того, трактовка образов, лишенных конкретных, индивидуальных черт подобна женским античным божествам. Как художественное направление в искусстве первой половины XX в., произведения М. Когана не включаются в рамки импрессионистических поисков Огюста Родена, они ближе к экспериментальным по стилю работам Аристида Майоля и Антуана Бурделя. Произведения этих мастеров объединяет стремление обобщить и отбросить в скульптуре мелкие детали, моделируя обобщающие образы, цельные по смыслу и форме.

В разное время М. Коган занимается гравюрой, медальерным искусством, монументальной скульптурой, но произведениям из терракоты всегда отдает предпочтение. Самые известные из сохранившихся скульптур, выполненные в керамике, относятся к 1927 г. Одной из них является *Сидящая обнаженная*, выставленная на аукцион в Амстердаме посредством Galerie Vömel из Дюссельдорфа. В этом произведении скульптор представляет свое понимание грациозности и идеальных пропорций античных греков. В скульптуре не беспокоит отсутствие рук и ног, как и в античных работах, основное внимание сконцентрировано на моделировании текучести линий, на простоте позы и на создании идеального женского образа.

Подобная модель стала доминирующей в творчестве мастера. Он повторяет ее в различных скульптурах этого времени, как, например,

Рис. 5

5. kép

или a Szamothrakéi Nikében. A konkrét, egyedi vonásokat nélkülöző alakok ábrázolásmódjuk tekintetében az ókori női istenségekre hasonlítanak. Kogan alkotásai a 20. század első felének művészeti irányzatai közül nem igazán illeszkednek az Auguste Rodin által is képviselt impresszionizmus keretei közé, hanem inkább az Aristide Maillol és Antoine Bourdelle munkáira jellemző kísérletező stílushoz állnak közelebb. Ők a szobrok finom részleteinek leegyszerűsítésére és elhagyására törekedtek. Ezzel olyan általános modelleket alkottak, amelyek a gondolati háttér és a forma szempontjából homogének.

Kogan több műfajban is alkotott: foglalkozott metszetkészítéssel, éremművészettel és monumentális szobrászattal is, de mindvégig a terrakottaművészet volt számára az elsődleges. Fennmaradt kerámiamunkái közül a leghíresebbek 1927-ben készültek. Ezek közül az egyik az *Ülő női akt* című munkája, amelyet a düsseldorfi Galerie Vömel közvetítésével bocsátottak aukcióra Amszterdamban. Ebben az alkotásában saját értelmezése sze-

Рис. 6
6. kép

в другой *Сидящей обнаженной* из Гаагского Gemeentemuseum (1920–1930), или в скульптуре из Амстердама *Обнаженная на коленях* (1927), а также в аналогичной работе 1933 г., появившейся на Van Ham Achenbach Art Auction (SCHEUR 1934, 30).

Влияние античной скульптуры можно проследить по многим другим произведениям скульптора, как например, в терракотовом бюсте *Молодой девушки*, в рельефе *Утренний туалет* (1927, 1928, Амстердам), в *Сидящей девушке* и в *Подружках* (1933, Museum Ludwig, Кельн).

Самым характерным для портретных скульптур художника, являвшимся и своеобразной моделью, был бюст *Молодой девушки* из Амстердама. Это обобщающий образ, передающий одновременно смысл идеала и символы античного и современного миров посредством правильной линии профиля и подчеркнутых тенью изгибов бровей удлиненного лица, обрамленного декоративными, стилизованными прядями волос.

Характерной особенностью работ скульптора этого периода является материал и технология изготовления произведений, большинство из которых выполнено в терракоте – пример уникальный в европейском межвоенном искусстве. Глина с ее своеобразной пористой структурой передает особую пластичность формы, которая недоступна камню, гипсу или мрамору.

rint ábrázolta az antik görög művészetre jellemző kecsességet, bájt és ideális testarányokat. A szobor szemlélésekor az antik darabokhoz hasonlóan itt sem zavaró a kezek és lábak hiánya – a figyelem alapvetően a dinamikus körvonalakra, az egyszerű testtartásra és az ideális női alak ábrázolására irányul.

Kogannál egy ilyen modell vált meghatározóvá, amely a szobrász ezen időszakának több alkotásában is visszaköszön, például egy másik *Ülő női aktban* a hágai Gemeentemuseumból (1920–1930), az amszterdami *Térdelő női aktban* (1927), vagy egy erre hasonlító 1933-as alkotásában, amely a Van Ham Kunstauktionen nevű művészeti aukciósház Achenbach Art Auction nevű aukciójában tűnt fel (SCHEUR 1934, 30).

Az antik szobrászat hatását Kogan sok más alkotásán is megfigyelhetjük, pl. a *Fiatallány* terrakotta mellszobron, a *Reggeli toalett* című domborművön (1927, 1928, Amsterdam), valamint az *Ülő lány* és a *Barátnők* (1933, Museum Ludwig, Köln) című munkáin.

Kogan portrészobrai közül a legjellegzetesebb mű egy sajátos modell, a *Fiatallány* mellszobra Amszterdamból. Ez egy összetett alkotás, amely a szabályos profilvonallal, illetve a stilizált hajfürtökkel körbevett hosszúkás arc ívelt szemöldökének kiemelésével az antik és kortárs világ ideálját és szimbólumait egyaránt megjeleníti.

A szobrász alkotásainak különlegességét ebben az időszakban a felhasznált anyag és a készítmény technika adta. Munkáinak nagy részét – a két világháború közötti Európában egyedülálló módon – terrakottából készítette. Az agyag a maga sajátos, porózus szerkezetével olyan különleges plaszticitást ad, amit kővel, gipsszel vagy márvánnyal nem lehet elérni. Kogant nyilvánvalóan emiatt hívta meg 1937-ben a tekintélyes londoni Brygos Gallery, hogy egy egyéni kiállításon mutassa be terrakotta szobrait. A kiállításról katalógus is készült (KOGAN 1937, 46).

Amint azt korábban már említettük, műveinek alaptémája a meztelen női test volt, ezt ábrázolta nem szokványos alkotásain, folyamatos fejlődésben tartva modelljét. Alkotásaiban Kogan a fiatalság és a 20. századi esztétikai értékek kifejező ábrázolására törekedett. A meztelen test felületén finoman vibráló árnyékokkal kiemelt emberi alak hullám-

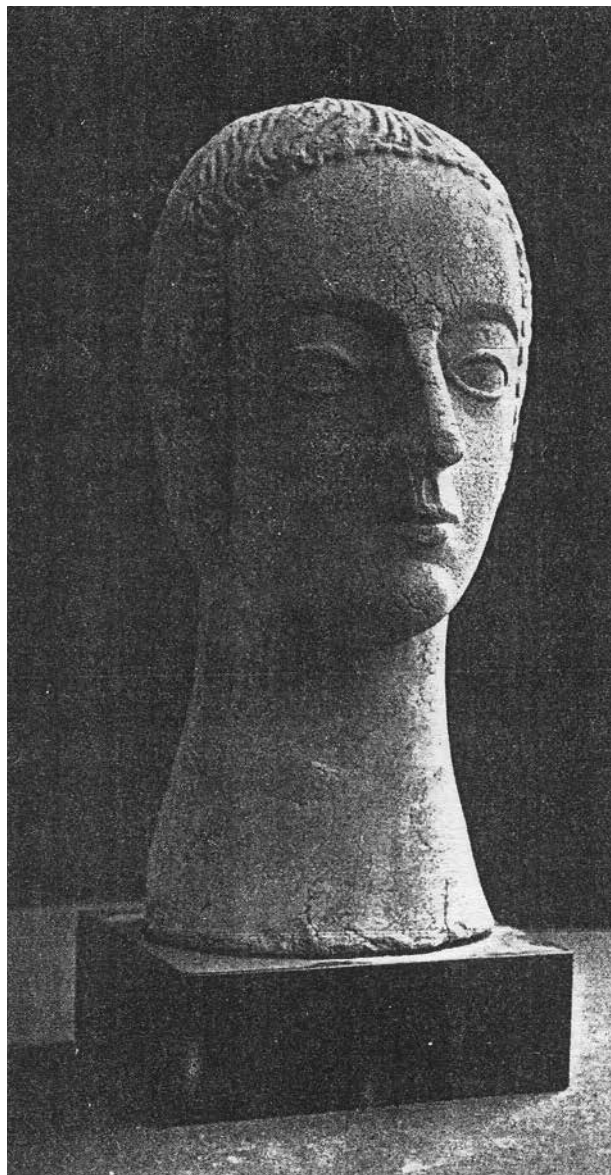

Рис. 7
7. kép

Очевидно, именно поэтому Моисей Коган приглашен в 1937 г. престижной Лондонской Галереей Бригос для персональной выставки своих терракотовых скульптур. Издан и каталог работ (KOGAN 1937, 46).

Обнаженное женское тело было основным сюжетом произведений скульптора, отраженных в образах, лишенных обыденности, представляя свою модель в постоянной эволюции. Мастер исполнил и придавал выразительности изображения образам, посвященным молодости и воплощению эстетических ценностей XX в. Волнистый ритм формы, подчеркнутый легкими нюансами

зю динамизмуса és a könnyű, kecses mozdulatok együttes hatása artisztizmust és költőiséget kölcsönöz a kortársakat elbűvölő és általuk nagyra értékelt alkotásoknak.

Kogan szobrászatának további jellemzője műveinek kamarajellege, egy olyan stílus, amely jól illik a kisplasztikákhoz. Munkái az ókori görög művészet által megalkotott arányok és dekoratív formák alkalmazása révén kapcsolódnak a tanagrai szobrocskákhoz. Ezenkívül az ábrázolásokban megfigyelhető szinkretizmus és a dekoratív formák miatt Kogan művei a bennük megfigyelhető folytonosságot tekintve Aristide Maillol és Antoine Bourdelle munkásságához is közel állnak. Életművének fontos részét képezi sajátos stílusú ábrázolásmódja is, amely egyedülálló volt a 20. században. A meghatározó művészeti irányzatok és az egzotizmus hatására az afrikai szobrászat archaikus formái, illetve az orosz ikonfestészetre és a japán metszetekre jellemző elemek is megjelentek ábrázolásmódjában.

Kogan a Franciaországban, Németországban és Hollandiában eltöltött évtizedek alatt a kiállításokon kívül tanítással is foglalkozott: 1910 és 1914 között düsseldorfi műhelyében tanult szobrászatot és kerámiaművességet a későbbi német szobrász, Will Lammert. Rajta kívül 1910-ben Milly Stegert is növendékei között találjuk. Az ő stílusában megfigyelhető mesterének erőteljes hatása (HOBERG–FRIEDEL 1999, 358–363).

Párizsi éve alatt Kogan egy másik német művésszel, Wilhelm Lehmbruckkal is kapcsolatba került, aki az ő hatására fordult komolyabban a szobrászat felé. Barátok lettek és Kogan bevezette őt a francia szobrászok világába, elvitte a Rue de Dantzig 2. szám alatt található műhelyekbe, és a német a Café du Dôme törzsvendége lett. Kogan bemutatta őt Constantin Brâncușinak, Auguste Rodinnek és Alexander Archipenkónak is. Később Arno Breker is Kogan műhelyében tanult (1927–1928), aki gipszből elkészítette mestere mellszobrát. Ez ma a Köln melletti Bodenstein Castle-ben (Schloss Nörvenich) működő Európai Művészet Múzeumában (Museum Europäische Kunst) található meg (GÖTTE et al. 2002, 147). Kogan hatása ezenkívül holland tanítványai, például Frits van Hall, Jan Havermans és Jan Meefout munkáin is megfigyelhető (KOOPMANS 2003, 16–23).

теней, вибрирующих на плоскости обнаженного тела с легкими грациозными движениями, придает произведениям Моисея Когана артистизм и поэтичность. Его скульптурам присущи черты, которые ценились и которыми восхищались его современники.

Еще одно качество, характерное для творчества художника заключается в камерности его произведений, в жанре, который относился к категориям форм «малого искусства». Он также приближает художника к танагрским статуэткам, с соответствующими пропорциями и декоративностью форм, созданными античными греками. С другой стороны, благодаря синкретизму образов и декоративности форм, скульптура М. Когана близка по трактовке художественного ряда творчеству французских скульпторов Аристида Майоля и Антуана Бурделя. Немаловажную роль сыграло в его творчестве и наличие собственной стилистической манеры выражения, неповторимой на протяжении всего столетия. При соответствии основным художественным направлениям, в его манере сливались мотивы архаичных форм африканской скульптуры, экзотизма русской иконы и японской гравюры.

На протяжении десятилетий, проведенных во Франции, Германии и Голландии Моисей Коган, наряду с выставочной деятельностью, занимался преподаванием. Так, в его мастерской в Дюссельдорфе, между 1910 и 1914 гг. изучал скульптуру и керамику будущий немецкий скульптор Вилл Ламмерт. Среди учеников этого времени (1910) встречается имя Милли Штегера, стиль которого сформировался под сильным влиянием его учителя (HUBERG–FRIEDEL 1999, 358–363).

В период пребывания в Париже, М. Коган способствовал приходу в скульптуру другого немецкого скульптора – Вильгельма Лембрука, с которым подружился и которого ввел в круг французских скульпторов, в мастерские на улице Данциг 2 и в разряд постоянных посетителей Кафе дю Дом. Он знакомит В. Лембрука с К. Брынкуш, О. Роденом и А. Архипенко. Позже, в середине десятилетия (1927–1928 гг.), в мастерской М. Когана стажировался Арно Брекер, который исполнил гипсовый бюст скульптора, находящийся сегодня в Музее европейского ис-

Рис. 8

8. kép

Moissey Koganról kevés képi ábrázolás maradt fenn. Ismerünk néhány fényképet a párizsi és hollandiai időszakból, amelyek közül az egyik a *Das Junge Rheinland* nevű művészegyesület tagjával látható Kölnben, továbbá van még néhány, őt ábrázoló alkotás is, amelyet tanítványai vagy kollegái készítettek. A Breker által készített portrérajz a német művész nőrvénichi emlékmúzeumában, a Museum Arno Brekerben található, az amerikai Max Oppenheimer pedig 1932-ben festette meg Kogan portréját. Utóbbi jelenleg a bécsi Albertina múzeumban található.

кусства в Bodenstein Castle (Schloss Nörvenich) в окрестности Кёльна (GÖTTE et al. 2002, 147). Последователями творчества скульптора стали также его голландские ученики Фритц ван Халл, Ян Хаверманс, Ян Мефот и др. (Koopmans 2003, 16–23).

Сохранилось мало изображений скульптора. Известно несколько фотографий парижского и голландского периодов, на одной из которых он изображен с участниками Ассоциации «Das Junge Rheinland» из Кёльна. А также известен ряд работ, выполненных либо его учениками, либо коллегами. Портретный рисунок работы скульптора А. Брекера хранится в Мемориальном музее «Арно Брекер» в поселке Nörvenich, а другой живописный портрет, написанный американцем Максом Оппенхаймером в 1932 г., находится сегодня в венской галерее Альбертина.

Рис. 9
9. kép

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ALEXA 2007: Alexa, T.: Școala lui Simon Hollósy din Baia Mare. *Gazeta de Maramureș*, Baia Mare, 6. 19.02.2007.
- ARONSON 1963: Aronson, Ch.: *Scènes et visages de Montparnasse*. Paris 1963.
- GÖTTE et al. 2002: Götte, G. – Hartog, A. – Henkel, K. – Shiner, H.: *Moissey Kogan (1879–1943): Bildhauer und Graphiker*. Neuss 2002.
- HENKEL 2002: Henkel, K.: *Moissey Kogan (1879–1943): Sein Leben und sein plastisches Werk*. Düsseldorf 2002.
- HOBERG–FRIEDEL 1999: Hoberg, A. – Friedel, H.: *Der Blaue Reiter und das Neue Bild, 1909–1912*. München–London–New York 1999.
- KATALOG 2008: Gerhart, N. – Grasskamp, W. – Matzner, F. (Hrsg.): *200 Jahre Akademie der bildenden Künste München*. München 2008.
- KOGAN 1937: Moissey Kogan: *An Exhibition of Terracottas*. Brygos Gallery, May 19 – June 1937. London 1937.
- KOOPMANS 2003: Koopmans, Y.: Sculptor without a home. *Jong Holland* 2003:3, 16–23.
- PLĂMĂDEALĂ / Пламадяла 1965: Пламадяла, О.: *А. М. Пламадяла. Жизнь и творчество*. Кишинёв 1965.
- SCHEUR 1934: Scheur, E.: *Moissey Kogan*. Amsterdam 1934.
- SHINER 2003: Shiner, H.: *Artistic Radicalism and Radical Conservatism: Moissey Kogan and his German Patrons, 1903–1928*. London 2003.
- ZANGS–FITSCHEN 2002: Zangs, Ch. – Fitschen, J.: *Moissey Kogan*. Neuss–Bremen 2002.

ФОТОГРАФИИ С КОНФЕРЕНЦИИ / A KONFERENCIA KÉREI

ФОТОГРАФИИ С КОНФЕРЕНЦИИ / A KONFERENCIA KÉPEI

I. Moldáv–Magyar régészeti
kerekasztal-konferencia
Kelet-Európa
kora középkoráról
Kisinyov, 2015. június 10–11.

Первый Молдо-Венгерский
археологический круглый стол,
посвященный вопросам
раннего средневековья
Восточной Европы

Кишинёв, 10–11 июня 2015.

www.martinopitz.hu

